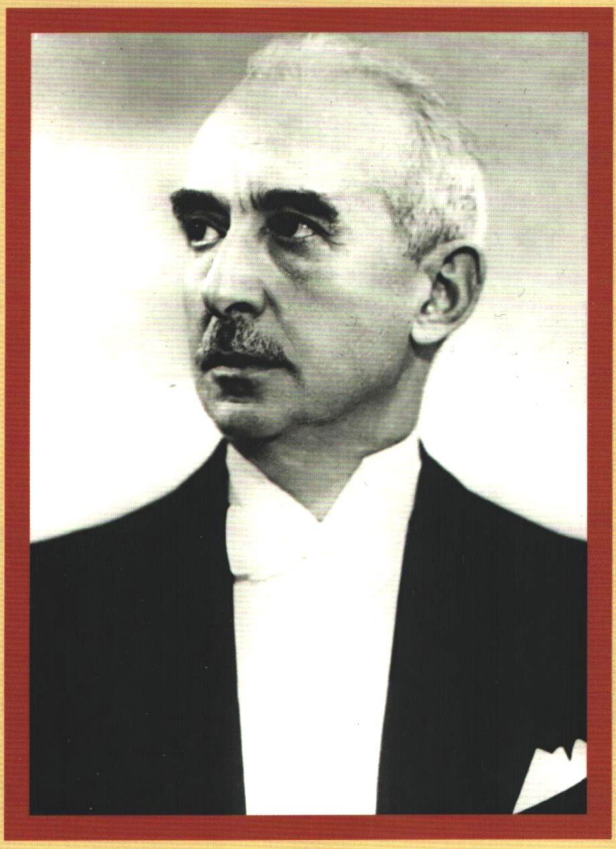

İNÖNÜ DÖNEMİNDE KEMALİZM

SEÇKİN ÇELİK

KIRMIZIKEDİ

Seçkin Çelik

23 Mayıs 1985'te İzmir'de doğdu.

2003'te İzmir Atatürk Lisesi'nden mezun olduktan sonra 2007 senesinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı.

Yüksek lisans derecesini Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden aldıktan sonra 2016 senesinde Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde doktora eğitimini tamamladı.

Atatürk ve İnönü dönemleri ile Kemalizm üzerine çeşitli akademik çalışmaları yayımlandı.

Halen Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde çalışmalarına devam etmektedir.

Kırmızı Kedi Yayınevi: 1431
Cumhuriyet Tarihi: 1

İnönü Döneminde Kemalizm
Seçkin Çelik

© Seçkin Çelik, 2021
© Kırmızı Kedi Yayınevi, 2021

Yayın Yönetmeni: Enis Batur

Editör: Mehmet Ali Güller
Son Okuma: Mustafa Çolak
Kapak Tasarımı: Umut Tezerer
Sayfa Tasarımı: Serap Bertay

Birinci Basım: Temmuz 2021, İstanbul
ISBN: 978-605-298-842-8
Kırmızı Kedi Sertifika No: 40620

Baskı: Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere/İSTANBUL
T: 0212 412 17 77 Sertifika No: 44451

Kırmızı Kedi Yayınevi
kirmizikedi@kirmizikedi.com / www.kirmizikedi.com
facebook.com: kirmizikediyayinevi / twitter.com: krmzkedikitap
instagram: kirmizikediyayinevi
Ömer Avni Mah. Emektar Sok. No: 18 Gümüşsuyu 34427 İSTANBUL
T: 0212 244 89 82 F: 0212 244 09 48

Seçkin Çelik

İnönü Döneminde Kemalizm

KIRMIZIKEDI

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 9
KISALTMALAR 11
GİRİŞ 13

I. BÖLÜM
İDEOLOJİ, RESMİ İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK DEĞİŞİM

1.1. İdeoloji 35
1.2. Resmi İdeoloji, İdeolojik İktidar ve Siyasal Rejim 58
1.3. Resmi İdeolojide Değişim 64
1.4. Devlet İdeolojisi Olarak Kemalizm 71

II. BÖLÜM
İNÖNÜ DÖNEMİNDE KEMALİZM

2.1. İnönü Döneminde Halef-Selef İlişkisi ve Atatürk-İnönü İmajları ... 77
2.1.1. Atatürk ve İnönü'nün Yaklaşım Farkları 77
2.1.2. Atatürk'le İnönü Arasında Yaşanan Sorunlar 84
2.1.3. İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Milli Şef Oluşu 97
2.1.4. İnönü Döneminde Atatürk ve İnönü İmajları 102

2.2. Cumhuriyetçilik 120

2.3. Demokrasi, Çok Partili Hayata Geçiş ve Siyasi Rejimin Sınırları .. 127
2.3.1. Netliğe Kavuşmamış Bir İdeal Olarak Demokrasi (1938-1945) 127
2.3.1.1. Demokrasinin Özü ve Aranan Biçimi 131
2.3.2. Sıkı Kontrol Altında Bir Basın 141

2.3.3. "Halk İdaresine Uygun Murakabe": Çok Partili Hayat Öncesinde "Tek Partili Demokrasi Arayışları" ve Uygulamalar... 148
2.3.4. Çok Partili Hayata Geçiş: Batı Tipi Demokrasiye Doğru Çekingen Adımlar ... 156
2.3.4.1. "Demokrasiye Geçmek": İki Tartışma ... 156
2.3.4.2. Soğuk Savaş Dönemi Türk Demokrasisinin Temelleri: Demokrasinin Niteliği Üzerine Tartışmalar ve Rejimin Sınırlarının Çizilmesi ... 169

2.4. Halkçılık ... 194
2.4.1. Köylünün Eğitimi ve "Köyün Canlandırılması" ve Kalkındırılması: Köy Enstitüleri Projesi ve Düşünsel Arka Planı ... 195
2.4.1.1. Köy Enstitülerine Giden Yol ... 195
2.4.1.2. Köy Enstitülerinin Mimarları ve Düşünsel Temeli: Tonguç, Yücel ve İnönü ... 197
2.4.1.2.1. Köy Enstitülerinin Kuramcısı: İsmail Hakkı Tonguç ... 198
2.4.1.2.2. Fikir Ortağı ve Siyasi Destekleyici: Hasan Âli Yücel... 206
2.4.1.2.3. En Üst Kademeden Siyasi Destek: İsmet İnönü ... 209
2.4.1.3. Köy Enstitülerine Erken Muhalefet: Uzmanlar ve Siyasiler ... 212
2.4.1.3.1. Köy Enstitülerine Pedagojik ve İdeolojik Muhalefet: Halil Fikret Kanat ve Emin Soysal ... 212
2.4.1.3.2. Köy Enstitüleri Kanunları ve Meclis'teki Muhalefet ... 220
2.4.1.4. Köy Enstitülerinde Eğitim ve Yaşam Üzerine ... 229
2.4.1.5. Köy Enstitülerinin "Islah Edilmesi" ve Halkçı ve Köycü Bir Eğitim Deneyinin Sonu ... 234
2.4.2. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ... 250
2.4.3. II. Dünya Savaşı'ndan Savaş Sonrasına Sosyal Politikalar ... 264
2.4.3.1. Savaşa Katılmayan Bir Ülkenin Ekonomik ve Sosyal Sorunları ve Üretilen Politikalar ... 264
2.4.3.2. Savaş Sonrası Dönemde Sosyal Politikalar ve Antikomünist, Devletçi-Halkçılık ... 274

2.5. Devletçilik ... 290
2.5.1. Devletçilik, Savaş Ekonomisi ve Sonrası: Yalpalamalar, Başarılar, Eleştiriler, Savunular ve Yeni Yönelimler ... 290
2.5.2. 1947 Kurultayı'nda Devletçilik Tartışmaları ve Devletçiliğin Yeniden Tanımlanması ... 303

2.6. Milliyetçilik: Radikal Modernizme Tepki
ve Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükselişi 310
2.6.1. Yumuşak Geçiş: Tarih ve Dil Çalışmalarında
Değişen Yönelimler 311
2.6.1.1. Tarih Kongreleri 315
2.6.1.2. Tarih Kitaplarındaki Yansımalar 321
2.6.1.3. Dil Devrimi'nin Savunulması, Tartışmalar
ve Dil Kongreleri 324
2.6.2. Varlık Vergisi ve Milliyetçilik Tartışmaları 335
2.6.3. Türkçü-Turancılarla İlişkiler
ve 1944 Irkçılık-Turancılık Davası 343
2.6.4. Antikomünist Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükselişi 360
2.6.5. 1947 CHP Kurultayı'nda Milliyetçilik Tartışmaları 371
2.6.6. Dış Politika ve Kemalist Milliyetçilik-Bağımsızlıkçılık:
Bir Değerlendirme 377

2.7. Laiklik 392
2.7.1. 1947 CHP Kongresi ve Laiklik Tartışmaları 403
2.7.2. Din Eğitiminde Politika Değişikliği: Din Dersleri,
İmam-Hatip Kursları ve İlahiyat Fakültesi 419
2.7.3. Türbeler Sorunu 426
2.7.4. Devrim ve Laiklik Karşıtı Eylemler ve Alınan Tedbirler 432
2.7.5. Laiklik ve Değişen Siyasi ve Toplumsal İklim:
Resmi İdeoloji Her Şeyi Açıklar mı? 440

2.8. Batıcılık ve Modernizm 442
2.8.1. Batılılaşmada Yeni Arayışlar: Hümanizm Akımı 442
2.8.2. Modernizm ve Milliyetçilik: Sanat Alanındaki Gelişmeler 453
2.8.3. Modernleşme ve Kadınlık Durumu 467

2.9. Devrimcilik: Devrimci Dönemin Sonu ve Devrimciliğin
Korumacılık ve Reformizm Ekseninde
Yeniden Tanımlanması 470

SONUÇ 479

KAYNAKÇA 497

SUNUŞ

Bu kitap uzun süredir Kemalizm ve tek parti dönemi üzerine yaptığım okuma ve araştırmaların sonucu olarak ortaya çıkmış ve 2016 senesinde Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne doktora tezi olarak sunulmuş çalışmamın gözden geçirilmiş ve kısaltılmış halidir. Konu olarak İnönü dönemini seçmemin nedeni, gerek tarihçiler ve araştırmacılar arasında gerekse popüler düzeyde konunun çok tartışmalı olması ve yapmış olduğum okumaların bazı hususlarda beni tatmin etmemiş olmasıydı. Kuşkusuz bugüne değin yapılan araştırmaların öneminin farkındayım; ancak benim ele aldığım özgül konu (ideoloji), kapsam ve yöntemle olmasa da, İnönü dönemine ilişkin yazılmış bunca eserin üstüne bir yenisini eklemek için araştırmacının tatmin olmadığı noktaların bulunması da zorunludur. Bir okuyucu ve bilim yolcusu olarak, ideolojik değişimin ya da sürekliliğin, tutarlı ve kavramsal araçları net bir teorik çerçeve olmaksızın hakkıyla değerlendirilemeyeceği kanaatine vardım. Bu sebeple teorik analiz araçlarına önem verdim. Hiç şüphesiz belli bir zaman zarfında hem teorik hem de ampirik derinliği yakalamanın zorluklarını yaşadım; ancak bilimsel çalışmanın bu iki kertesine de önem vermeyi ihmal etmedim.

Çalışmam sırasında farkına vardığım bir başka husus, özellikle sosyal bilimler alanında, bir çalışmanın değişik şekillerde yazılabilmesinin ne kadar mümkün ve bir konuda hakikate

ulaşmanın ne kadar güç olduğudur. Yine de ünlü tarihçi Marc Bloch'un kavrayışıyla söylersem, olayları ve kişileri yargılama değil; anlama amaçlı olarak değerlendirmeye çalıştım. Sanıyorum ele aldığım konuda yapılan çalışmalar ve dile getirilen yorumlar için, en çok eleştirebileceğim konu da budur. Anlamak için teorik derinliğimi genişletmeye ve ulaşabildiğim kadar çok kaynağa ulaşmaya çalıştım. Birçok defa, ulaştığım kaynaklar, olayı değerlendiriş biçimimi gözden geçirmeme yol açtı. Bu nedenle kaynakların engin denizinde yaptığım yolculuğun, kavrayışımın derinleşmesi için çok verimli olduğunu söyleyebilirim.

Okuyacağınız bu çalışmanın ortaya çıkması sürecindeki katkılarından ötürü bazı kişilere özel olarak teşekkür etmem gerekiyor. Öncelikle çalışmam sırasında her türlü kolaylığı gösteren, önerileriyle çalışmamın gelişmesine katkıda bulunan danışmanım Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a teşekkür ediyorum. Çalışmamı okuyan ve değerli önerilerini benimle paylaşan tez izleme komitesi ve jüri üyelerine de ayrı ayrı teşekkür ederim. Arkadaşlarım Emre Saral ve Aydın Epikman'a, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi'nden Mehmet Akbulut'a ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına da yardımlarından ötürü teşekkür ediyorum. Yine bu çalışmanın kitap olarak yayımlanması için beni teşvik eden Doç. Dr. İlker Aytürk ve (E) Büyükelçi Taner Baytok'a; çalışmanın yayımlanması hususunda desteklerinden ötürü (E) Amiral Cem Gürdeniz ve Mehmet Ali Güller'e de teşekkür borçluyum.

Bu kitabı, çalışmalarım sırasında yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen başta annem ve babam olmak üzere aileme ve çalışmanın tamamlandığı sırada dünyaya gelerek bana ek bir mutluluk veren yeğenim Duru'ya ithaf ediyorum.

Seçkin Çelik

KISALTMALAR

ADB : S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri: Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)
A.g.e. : Adı geçen eser
A.g.m. : Adı geçen makale
ASD : Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
AÜSBF : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BCA : T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi
CHF : Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP : Cumhuriyet Halk Partisi
ÇTK : Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DP : Demokrat Parti
DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
FRUS : Foreign Relations of the United States
ILO : Uluslararası Çalışma Örgütü
İDT : İktisadi Devlet Teşekkülleri
İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti
MKK : Milli Korunma Kanunu
MKP : Milli Kalkınma Partisi
OTDP : Olaylarla Türk Dış Politikası
SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TCK : Türk Ceza Kanunu
TDK : Türk Dil Kurumu
TDP : Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar
TKP : Türkiye Komünist Partisi
TTK : Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

İnönü dönemi, Cumhuriyet tarihinin en tartışmalı ve dolayısıyla üzerine en çok yazılan, konuşulan dönemlerinden biridir. Bu, akademik çevrelerde olduğu kadar, popüler yazında da böyledir. Daha fazlası, siyasi söylemde de İnönü'nün şahsına ve dönemine ilişkin değerlendirmeler, hâlâ önemli bir yer işgal etmektedir.[1]İnönü dönemi iki açıdan önemli bulunmaktadır: Birincisi, Atatürk'ün siyasi halefi olması nedeniyledir. Bu durum, devamlı surette Atatürk ve İnönü dönemlerinin kıyaslanmasını beraberinde getirmiştir. Diğeri ise İnönü döneminin modern Türkiye tarihinin pek çok önemli dönemecini ve dolayısıyla oldukça kritik kararların alındığı bir zaman dilimini işaret etmesidir. Bu açıdan bakılınca İnönü dönemi, çeşitli taraflar için, modern Türkiye'yi tartışmak ve modern Türkiye üzerine sahip olunan tezleri somutlaştırmak için görünürde tarihsel ancak esasta siyasal bir arena olmuştur. Konu oldukça siyasal olduğu için, bir tarihçi açısından çalışılması adeta fazladan titizlik gerektiren bir nitelik gösterir. Zira çoğu kez

1 Şevket Süreyya, İnönü üzerine ünlü biyografisi *İkinci Adam*'ı yazarken, şu kaydı düşmeyi ihmal etmemiştir: "Gerçi bu şahsiyet, artık fani hayattan göçmüştür. Ama şu bir gerçektir ki, bugün de yurdumuzda kamuoyu, İnönü'nün etrafında olduğu kadar hiçbir şahsiyet etrafında çatkın ve çekişmeli değildir." Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1938-1950)*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 8. Aydemir'in çalışmasının ilk baskısı henüz İnönü hayattayken yapılmıştı. Dolayısıyla Aydemir'in bu değerlendirmesinin eserin İnönü'nün vefatından sonra yapılan bir baskısında geçtiğini hatırda tutmak gerekmektedir.

gereğinden fazla siyasallaşmış tezlerle[2] dönemin soğukkanlı bir yorumu arasında ciddi bir uçurum ortaya çıkmaktadır. Bu sebepledir ki İnönü dönemiyle ilgili herhangi bir çalışma, dönemine ilişkin tarihyazımını eleştirel bir süzgeçten geçirmekle işe başlamalıdır.

Bu çalışmada İnönü döneminde resmi ideolojideki (Kemalizm) süreklilik ve değişim ele alınmaktadır. Konu üzerine yapılan pek çok tartışmanın da hemen akla getireceği üzere, bu hususta çeşitli çalışmalarda farklı açılardan konuya ilişkin görüşler ileri sürülmüştür. Ne var ki, kapsamlı bir biçimde resmi ideolojideki değişim ve sürekliliğin ele alınmadığı görüşündeyiz. Fakat bu çalışmanın yapılmasındaki esas saik, bir kapsam probleminden çok, ileri sürülen tezlerin yukarıda da belirtildiği gibi çoğu kez aşırı siyasallaşmış ya da indirgemeci bir mahiyet göstermesidir. Konu, ideolojilerin modern Türkiye tarihine dair tezlerinin somutlaştırıldığı siyasi bir arena işlevi görünce, çeşitli ideolojik stratejilerle el ele giden çalışmalar birbirini izlemiştir. Bu çalışmalara ilişkin temel eksiklikler aşağıda dile getirilecektir; ancak öncelikle İnönü döneminde Kemalizmin konumuna dair farklı tezleri ele almak istiyorum.

Hemen belirtmek gerekir ki Atatürk ve İnönü dönemlerini mukayese eden ve Kemalizme ve devrime dair İnönü ve CHP'ye eleştiriler getiren görüşler, henüz İnönü döneminde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tartışma, neredeyse sıfır noktasına kadar geriye gider. Eleştiriler, temelde, izlenen politikalara eleştiri yöneltmenin daha mümkün hale geldiği 1945'ten itibaren başlar[3]; ancak kapsam bakımından 1945'ten öncesini

2 Sosyal bilimler alanındaki çalışmaların tamamen nesnel bir şekilde gerçekleştirilebileceği görüşünü savunan neredeyse kimse kalmamıştır. Olguların bize oldukları gibi görünmedikleri ve zaten bunun içindir ki bilime ihtiyaç duyulduğu görüşü, artık büyük ölçüde kabul görmektedir. Bununla birlikte mutlak rölativizme giden post-modern etki altındaki tarih görüşü, Fay'in ikna edici bir biçimde ortaya koyduğu üzere, tam anlamıyla bir totolojiye yol açar. Bu çalışmanın yazarı, rölativist değil; fakat perspektivist bir yaklaşımı benimsemekte, olguların kavranışında daha inceltilmiş kavramların ve teorilerin geliştirilmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır. Bkz. Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi: Çok Kültürlü Bir Yaklaşım*, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

3 Atatürk'e yakın isimlerden Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk'ün vefatından sonra neredeyse sürekli olarak muhalefet gösteren isimlerin başında gelmektedir.

de içine alır. Örneğin Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Nadir Nadi, anılarında, özellikle 1945 sonrası İnönü dönemini bir "Kemalizmden tavizler dönemi" olarak eleştirirler. Behçet Kemal Çağlar da 1949 senesinde CHP'den istifa ederken, partiyi altı ilkeden ayrılmakla suçlamıştır. Süreklilik ve değişime ilişkin tartışma, buradan başlayıp günümüze değin süregelmiştir. İlginçtir ki İnönü de, kendisine yöneltilen eleştiriler üzerine, kendisinin sadece Kemalizm üzerinde bazı "rötuşlar" yaptığını söylemiş, bu rötuşlarla DP'nin yaptığını iddia ettiği inkâr arasındaki farka dikkat çekmiştir.[4] Birinci ağızdan gelen bu kabul ve iddia, tartışmaya farklı bir boyut kazandırmaktadır.

Anlaşılabileceği üzere en genel biçimiyle konuya ilişkin tezler, sürekliliği ve değişimi hatta bozulmayı savunan yaklaşımlar olarak sınıflandırılabilir. Sürekliliği veya değişimi savunanlar da kendi içlerinde ayrıca sınıflandırılabilirler. Sürekliliği savunanlar, temelde önemli bir değişimin olmadığını –bazı eleştirilecek ya da işaret edilmesi gereken yanlar olsa bile– ileri sürenler ile bir revizyonla sürekliliğin sağlandığını ileri sürenler şeklinde ikiye ayrılabilir.[5] Temelde önemli bir farklılık olmadığı yönündeki tezi –farklı bakış açılarına karşın– Taha Parla, Ahmet Demirel, Metin Heper, Kemal Karpat, Sina Akşin ve Şerafettin Turan gibi isimler savunmaktadır.

Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları* adlı çalışmasında, Atatürk ve İnönü dönemleri arasında net bir süreklilik olduğunu ileri sürer. Parla'ya göre Kemalizm, "bütünlüğü ve sürekliliği" olan bir ideolojidir ve "tarihsel Kemalizmin kurumsal ideolojisinin sahibi olan CHP" de, Atatürk'ün temel görüşlerinden ayrılmamıştır ve bu mümkün de değildir. Atatürk'ün ölümünden sonra ise aynı esasların sadece biraz katılaştığı söylenebilir; fakat örneğin 1939 Parti Programında kayda

4 Akt. Tarhan Erdem, "CHP'de Parti İçi Mücadelede 'Kemalizm' ve 'Devrimler' Tartışmaları Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 2-Kemalizm*, Ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 454.

5 Burada şüphesiz konuyla ilgili görüş belirten tüm yazarların eserlerine işaret edilmemiştir. Yine de konumuzla doğrudan ilgili tespitlerde bulunan ve iyi bilinen eserlerin azımsanmayacak bir kısmı burada ele alınarak temel tezler açıklanmaya çalışılmıştır.

değer bir değişiklik yoktur.[6] Ahmet Demirel ise İnönü'ye ilişkin makalesinde ifade ettiği şu görüşleriyle sürekliliği savunur:

> "İnönü, başbakan ve CHP genel başkan vekili olarak Kemalizmin inşası sürecinde anahtar bir rol oynamıştır. (...) aslında İnönü'nün başbakan olarak başında bulunduğu icraatın (1935'te) resmen Kemalizm olarak tanımlanmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Böyle olunca, Türkiye'de zaman zaman yapılan Atatürk-İnönü ayrımı geçersizdir. (Ya da şimdilik en azından Tek Parti dönemi için böyle bir ayrımın geçersiz olduğu rahatlıkla söylenebilir.) Tek Parti dönemi boyunca Kemalizmin ilkeleri konusunda Atatürk ile İnönü arasında hiçbir önemli fikir ayrılığı olmamış; aksine İnönü bu ilkelerin hayata geçiricisi olmuş ya da onun döneminde hayata geçirilmiş olan ilkeler Kemalizmin prensipleri içinde sayılmıştır."[7]

Daha yeni bir çalışmasında ise Demirel, TBMM'yi oluşturan siyasal elitin sürekliliğini saptayarak süreklilik tezini güçlendirici bulgularını ortaya koymuştur.[8] Heper, İnönü üzerine yaptığı biyografik çalışmasında, vurgulu bir şekilde süreklilik tezini dile getirir. Heper'e göre "Atatürk'ün ölümünden önce ve sonra, İnönü ülkedeki Batılılaşma reformlarının baş savunucusu ve uygulayıcısı olmuştur." Pek çok eleştiride ifade edildiğinin aksine, İnönü "Milli Şef"lik unvanını diktatör olmak için almamıştır; bu unvan otorite boşluğunu doldurmak ve ulusal amaçlara ulaşmak için kullanılan bir araçtan ibarettir. Demokrasiye geçiş ve halkın temayüllerine daha uygun hareket etme tarzı ise

---

6 Bkz. Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt-3: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 21-23, Haydar Seçkin Çelik, "Şükrü Hanioğlu'nun Atatürk: An Intellectual Biography Adlı Kitabı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Okuma", *Türkiye Günlüğü*, S:110, Ankara, 2012, s. 158.

7 Ahmet Demirel, "İsmet İnönü", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 2-Kemalizm*, s. 129.

8 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı&Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

seçim kazanmak için yapılmamıştır. Heper'in bu görüşlerinden, çok partili hayata geçişi ya da bu süreçteki bazı uygulamaları taviz olarak değerlendiren anlayıştan farklı bir yerde durduğunu rahatlıkla çıkarsayabiliriz.[9] Buna karşın yazar, bir başka çalışmasında İnönü'nün devrimi bürokratikleştirdiğini savunmuştur.[10] Bir diğer akademisyenin, Kemal Karpat'ın görüşleri de temelde sürekliliğe vurgu yapar. 1938 sonrasında "bürokrat zihniyetli küçük bir grup" yönetimi ele geçirmişse de, 1945'ten sonra iç ve dış şartların etkisi altında siyasal liberalleşme başlamıştır. Artık rejim de büyük ölçüde oturmuş durumdaydı. Dolayısıyla "Cumhuriyet'in temelinde var olan liberal fikirler"in hayata geçirilmesi için şartlar olgunlaşmıştı. Bununla birlikte Karpat, yönelinen demokrasinin "sınırlı" bir demokrasi olduğunu belirtir. Karpat, din ve laiklik konusunda yapılan tartışmaları ise "aşırı laik" kesimin taviz olarak yorumladığını belirtse de kendisi bu tartışmalara olumsuz yaklaşmaz; aksine olağan bulur. Yine de "kültürel irtica" konusunda yazarın farklı bir bakışı mevcuttur. Ona göre komünizm tehdidi diyerek sol ve liberal tüm görüşlerin olumsuzlanması, ciddi bir kültürel irtica doğurmuştur.[11] Bu bakımdan Karpat'ın siyasal liberalleşmeyle el ele giden bir kültürel irtica görüşünü öne sürdüğü ve ikincisi bakımından Kemalizmden bir sapma olduğunu savunan tezlerle ortak noktası bulunduğunu söyleyebiliriz.

Sina Akşin ise karşı-devrim tezinin önemli savunucularından biridir; ancak kısmi karşı-devrim olarak adlandırdığı dönemi 1950'den başlatır. Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi* adlı eserinde, İnönü'yü "iktidar ve muhalefette Atatürk devriminin başarılı bir savunucusu ve sürdürücüsü" olarak tanımlar. İnönü'nün Köy Enstitüleri ve çok partili sisteme geçiş gibi, devrime katkıları da mevcuttur. Bununla birlikte, İnönü döneminde eleştirilecek hususlar da vardır; fakat İnönü

9 Metin Heper, *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 151, 157, 164, 173.

10 Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 94.

11 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi&Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 225, 227, 231, 235, 349-369, 451-466.

bunlardan rahatsızlık duysa da, önleyecek gücü bulunmamaktadır.[12] Ancak başka bir yerde Akşin, çok partili sisteme erken geçişi şeyhlik ve ağalık düzenine verilen bir taviz olarak ele almıştır[13] ve bu görüşleriyle "taviz tezi"ne yaklaşmaktadır.

Şerafettin Turan da Akşin gibi "taviz tezi"ne yaklaşmakla birlikte ana vurgusu süreklilik üzerine olan yazarlar arasındadır. Turan, *Türk Devrim Tarihi* adlı çalışmasının İnönü dönemini ele alan cildinde, İnönü-devrim ilişkisine dair kısa bir değerlendirme yapar. Yazar, temelde süreklilik olduğunu düşünüyor görünmektedir, bununla birlikte çok partili düzene geçilmesinden sonra devrimden "küçük gibi görünen ancak gittikçe sakıncaları belirginleşecek" tavizler verildiği kanaatindedir. Yine de Turan'a göre, "İsmet İnönü'nün genelde, Atatürk döneminde gerçekleştirilmiş olan devrimleri korumaya öncelik verdiği yadsınamaz"dı. Turan, Şevket Süreyya'nın ortaya attığı İnönü'nün niçin devrimleri devam ettirecek gibi göründüğü halde bu konuda kararlı davranmadığı sorusuyla belirginleşen muammanın hâlâ bir cevap aradığı görüşüyle değerlendirmesini tamamlar.[14] Revizyonla sürekliliğin sağlanması görüşünü savunan iki yazar olarak da Yalçın Küçük[15] ve Cemil Koçak'tan bahsedebiliriz.

Yalçın Küçük, İnönü döneminin bir karşı-devrim dönemi olduğuna şiddetle karşı çıkmakta; bununla birlikte İnönü'nün bir restoratör olduğunu söylemektedir. Fakat yapılanlar resmi ideoloji olarak Kemalizmi ortadan kaldırmamış, yalnızca restore ederek devamlılığını sağlamışlardır.[16]Cemil Koçak'a göre de 1945 sonrasında ideolojik manada bazı değişimler söz konusudur; ancak bunlar "içeriden" değişimlerdir; bir anlamda, Kemalizmin revize edilmiş bir versiyonu ortaya çıkmıştır:

12 Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmge Yayınları, Ankara, 2004, s. 229-230.

13 Akşin'in bu görüşleri için bkz. http://www.ileri2000.org/04/aksin4.htm. Erişim tarihi: 18.05.2013.

14 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 4. Kitap (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 125-130.

15 Küçük, restorasyon tabirini kullanmaktadır.

16 Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine* Tezler, Cilt 3, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 30-31.

"(...) Atatürk büyük ölçüde tartışma dışı bırakılırken, Milli Şef dönemi, asıl Atatürk(çülük) tartışmasının göbeğine çekildi. Atatürk ile İnönü dönemleri birbirinden ustaca ayrıldı, yalıtıldı ve ikinci dönem, meşru tartışma alanı olarak ayrıldı. İlk dönem ise kutsandı ve tabulaştırıldı. Atatürk(çülük) konusunda yapılabilecek ilk tartışma imkânı, böylece ortadan kaldırıldı. Rejim dönüşürken, bu ustaca manevra ile ideolojik birikimi dönüşmeden kalabildi. (...) Eski rejim, yeni rejimi doğururken ona hayat verdi. Yeni rejimin kendisi, eskisi sayesinde hayat buldu. Hayat kaynağına hep mahkûm kaldı. (...) Seçkinlerin seçkin ideolojileri, temsili bir sistemde elbette yer bulabilirdi; fakat hâkim ideoloji olmaktan da çıkabilirdi. O zaman seçkinler açısından şöyle bir ikilem söz konusu idi: İdeolojilerden vazgeçmeyebilirler; fakat iktidarı yitirebilirlerdi ya da iktidarda kalabilmek için değerli ideolojilerinden tamamen ya da kısmen feragat edebilirlerdi. İktidar seçkinleri, ikinci tercihi bir zorunluluk olarak benimseme sürecini yaşadılar. Yeni rejim stabilize olacaksa, zaten ortada başka bir seçenek de bulunmuyordu."[17]

Bununla birlikte Koçak, bu yazdıklarının hemen sonrasında CHP'nin ideolojik bir değişime uğradığını, ideolojik kırılmalar yaşadığını ve bunun da eski ideolojinin zayıf temellerini gösterdiğini ileri sürmektedir.[18] Koçak'ın ifadeleri biraz çapraşık görünse de, sürekliliği sağlamaya yönelik bir revizyon tezini savunduğu söylenebilir.[19] Onun ideoloji ve rejimdeki dönüşüm konusundaki fikirleri ise değişim teziyle arasında bir köprü kurmaktadır.

17 Cemil Koçak, *İkinci Parti: Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 26, 31.

18 *A.g.e.*, s. 32.

19 Ancak Koçak, bu tezleri 1945 sonrası için ileri sürmektedir. Milli Şef Dönemi (1938-1945) üzerine yaptığı, yayımlanmış doktora çalışmasında, her ne kadar esasen iç ve dış politikayı esas aldıysa da, rejimin sürekliliği üzerine vurguda bulunmuştur. Bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt1-2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Değişim tezini savunanlar da ikiye ayrılabilir. Bu başlık altındaki bir görüş, İnönü dönemini doğrudan karşı-devrim olarak değerlendirir ya da İnönü ve Atatürk dönemleri arasında bir kopuş varsayar. Karşı-devrim tezinin en bilinen savunucusu Çetin Yetkin'dir. Yetkin, 1945-1950 dönemini karşı-devrimin başlangıcı olarak ele alır. Bu dönemde "karşı-devrim" adeta "zamanın ruhu" haline gelmiş ve en radikal Kemalistler bile bu "ruh"a teslim olmuşlardır. Yetkin, eserinin başında, kişilerin belli koşullar altında hareket ettiklerini teslim etmekle birlikte, eserin azımsanmayacak bir kısmını İnönü eleştirisine ayırmıştır.[20] Niyazi Berkes ve Attilâ İlhan da kopuş tezinin savunucuları arasındadır. Berkes, *Unutulan Yıllar* adlı meşhur anılarında, İnönü dönemini Atatürk'ün mirasının tahrip edildiği bir dönem olarak ele alır. İnönü'nün başarı hanesine yazılan eylemlerini teker teker çürütmeye çalışırken, İnönü'yü ve yakın çalışma arkadaşlarını faşizan eğilimlere sahip olmakla suçlar.[21] Attilâ İlhan da İnönü dönemini İnönü'nün faşizan eğilimlerinden ötürü eleştirir. İlhan'a göre nasıl Leninizmin Stalinist bir yorumu Rusya'da hâkim kılındıysa, Türkiye'de de Kemalizmin İnönücü bir yorumu hâkim kılınmış ve Kemalizm diye sunulmuştur. Oysa gerçek Kemalizm, bu değildir.[22] Taner Timur'un çalışmalarını da karşı-devrim tezi ekseninde yorumlamak mümkündür. Timur'a göre 1945 sonrasında emperyalizmle bütünleşme sürecine girilmiş ve bu da Türk Devrimi'nin sınırlarına ulaşması sonucunu vermiştir. Devrim, karşı-devrimci bir hücuma uğramış ve Kemalizm de "yeni ve sansürcü bir yoruma" tabi tutulmuş ve "devrimci özünden ayıklanmış(tır)".[23] Çok partili hayata geçişi ele alan bir başka eserinde ise yazar, çok partili hayata geçiş sonrası CHP'nin çeşitli sınıf ve zümreleri kazanmak için Kemalist ideolojiden ödünler

20 Çetin Yetkin, *Karşı Devrim (1945-1950)*, 5. Basım, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

21 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

22 Bkz. Attilâ İlhan, *Hangi Laiklik*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, Attilâ İlhan, *Hangi Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

23 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 6. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 316.

verdiğini belirtir.[24] İkinci bir kol olarak "taviz tezi"nden de bahsetmek gerekir. Atatürk ve İnönü dönemleri arasında belirgin hatlar çizen bu tezi savunanlar arasında, yukarıda belirtildiği gibi Behçet Kemal Çağlar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Nadir Nadi de vardır. Gerek siyasi faaliyetleri gerekse Türkiye tarihine dair yazdığı kitaplarla tanınan Doğan Avcıoğlu'nun görüşleri de, bu başlık altında ele alınabilir.

Behçet Kemal Çağlar, istifasıyla "Kemalizmden ayrılma" söylemine dayalı muhalefeti sembolize eden isimlerden biri olmuştur. Çağlar, CHP milletvekilliğinden istifasını açıklarken şu eleştirilerde bulunmuştur: "Hükümetler, gün geçtikçe, Altı İlke'den ayrılıyorlar. Bu hükümetin kuruluş tarzı açıkça gösteriyor ki, CHP'nin yöneticileri de bu ilkelere artık tam anlamıyla uymaz hale geldiler."[25] Çağlar, konuşmasının devamında ise altı ilke içinde niçin yalnızca laiklik konusunda bir güvence yer aldığını sormuş, diğer ilkelere dönük de titiz olmak gerektiğini sebepleriyle açıklamış ve Irkçılık-Turancılık davasına göndermede bulunarak, "hayal ürünü bir örgütün memleketi ele geçireceği kuruntusu yüzünden" öz-milliyetçilerin kırıldığını ileri sürmüştür.[26] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, CHP'li "taviz tezi" savunucularından bir diğeridir.[27] Karaosmanoğlu'na göre:

---

24 Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 82.

25 Akt. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi IV 1946-1950: Demokrasiye Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982, s. 248.

26 *A.g.e.*, s. 248-249.

27 Karaosmanoğlu, İnönü dönemini yaşamış bir kişi olmasına karşın, ikinci dalga eleştirmenler arasında sayılmalıdır. Zira İnönü döneminde Kemalizmden taviz verildiğine dair tezleri, 60'lı yıllardan itibaren dile getirmeye başlamıştır. Öyle ki Karaosmanoğlu, 1962 senesinde CHP'nin Atatürk ilkelerine ters düştüğünü öne sürerek istifa etmiş, İnönü'yü eleştirdiği *Politikada 45 Yıl* adlı eseri de ilk kez 1968'de basılmıştır. Ertan'ın verdiği bilgilere göre, Yakup Kadri, Kadro hareketinden arkadaşı olan ve 1960 Askeri Darbesi'nden sonra Yassıada'ya gönderilen Burhan Belge'nin affedilmesi için girişimde bulunmasına ve CHP içinde önemli bir konumda olmasına karşın, bunu sağlayamamıştır. Karaosmanoğlu'nun bu gelişmeden sonra CHP'den ayrılmaya karar vermesi, *Forum* dergisinde yayımlanmış bir makalede de inandırıcı bulunmamıştır. Nihai olarak bakıldığında, Yakup Kadri'nin İnönü dönemine karşı eleştirel tutumunda kişisel kırgınlıkların da etkisi olabilir. Yazarın ikinci dalga eleştirmenler arasında olduğuysa kesindir. Bkz. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi (Görüşler, Yorumlar, Değerlendirmeler)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 82-83.

"(...) 'inkılâp' ve 'laiklik' prensiplerine zaten ne kadar bağlı oldukları bilinemeyen çoğu CHP milletvekilleri, Demokrat Parti'nin en kuvvetli tarafını halkın dini hislerini okşamak ve 'milli ahlaka aykırı' telakki ettikleri davranışları kınamak hususunda gösterdiği gayretlerde buluyordu. Bu görüş ve telakki 1946 seçim mücadelesinden sonra, yukarıdan aşağıya, bütün parti teşkilatını sarmış, bunun üzerine laik ve devrimci geçinen Cumhuriyet Halk Partisi yöneticileri de geminin dümenini soldan sağa çevirmeye başlamıştı.(...) İşte bu tavizler, bu vaitlerledir ki Halk Partisi 1950 seçim mücadelesine doğru yola düşmüş ve bu yolda ilk adımını okullarda din dersleri okutulması kanununu çıkarmak, ikinci adımını da köy okulları, Köy Enstitüleri kurma hamlelerini baltalamakla atmıştı."[28]

Karaosmanoğlu, devrimlerden (Kemalizmden) verilen tavizler konusunda İnönü'yü doğrudan sorumlu ve suçlu buluyordu. Ona göre İnönü'nün devrim meselesinde ne kadar "tereddütlü, kararsız ve hatta muvazaacı" olduğu, Atatürk'ün ölümünden sonra görülecekti.[29] Yazar, eleştirilerini yöneltirken esasen, 1945-50 dönemini temel alır ve dönemi şu sözlerle betimler:

"Atatürk ilkeleri dediğimiz inançlar, kanaatler, hedefler şu beş yıldan beri esen ve Türk milletini birbirine katan küçük politika ihtiraslarının kasırgasında yerlerini karşılıklı ithamlar, inkârlar gibi birtakım hiçlere bırakarak uçup gitmiştir ve yine bir zamanlar Atatürk'ün sağ kolu telakki ettiğimiz İsmet Paşa bir çınarın kırılan dalı gibi sarkmaktadır."[30]

CHP milletvekili, Atatürk döneminde yarı-resmi nitelikli *Cumhuriyet* gazetesinin sahibi ve başyazarı Yunus Nadi'nin oğlu

28 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, Bütün Eserleri 16, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006. s. 159-160.
29 *A.g.e.*, s. 54.
30 *A.g.e.*, s. 163.

ve yine *Cumhuriyet* gazetesi yazarı olan Nadir Nadi de anılarında, henüz İnönü iktidardayken, Kemalizmden verilen tavizleri nasıl sorguladığını anlatır. Nadi, bu anlamda, dinin politikaya alet edilmesinden çok partili hayata erken geçilmesine, Kazım Karabekir'in TBMM Başkanı yapılmasından "Köy Enstitülerinin kuşa çevrilmesi"ne kadar birçok taviz örneği sunar.[31] Onun bakış açısına göre, taviz politikası, yalnız CHP'yi değil, devrimleri de uçuruma sürüklemişti.[32] Doğan Avcıoğlu, bir dönemin siyasal açıdan da iyi bilinen bir figürü olarak, gerek *Yön* ve *Devrim* gibi dergilerde kaleme aldığı yazılarla gerekse Türkiye tarihine ilişkin yazdığı eserlerle İnönü-Kemalizm ilişkisini yorumlayan önde gelen isimlerden biridir. Avcıoğlu, *Yön*'deki yazılarında, çok partili hayata geçişle Atatürk'ün ilke ve devrimlerinden taviz verilmesi arasında doğrudan bir bağ kurar. Özellikle sosyal adaletçilik ve devletçilik ile tam bağımsızlık hususlarında, Avcıoğlu'nun tabiriyle "cici demokrasi"ye geçiş, ciddi tavizler verilmesi ve Kemalizmden sapılması sonucunu doğurmuştur.[33] Buraya kadar ele aldığımız tezler, daha ziyade 1945 ve sonrasına odaklanmaktadır. Fakat temelde 1938-1945 dönemine odaklanan başka tezler de mevcuttur ve bu tezler üç ana konuyu gündeme taşır: Hümanist kültür politikaları, katı laiklik uygulaması ve özellikle II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türk milliyetçilerine karşı takınıldığı öne sürülen olumsuz tutum ve dolayısıyla, milliyetçilik anlayışı. Esas itibarıyla bu üç tez, burada ele alacağımız kimi yazarlar (Türkdoğan, Kabaklı) açısından birbirleriyle yakından alakalıdır, denebilir.

Hümanist kültür politikaları, İnönü'nün Atatürk'ün milliyetçilik anlayışından uzaklaşmasının ilk ve en bariz tezahürlerinden biri olarak görülür. Hümanist politikalar "İnönü Batıcılığı"nın bir yansıması olarak ortaya çıkmış, adeta 1944'te yaşanacak olayların sinyalini vermiştir. Bu kültür politikaları, yetiştirilen nesilleri milli ve dini değerlerden uzaklaştırmış ve oluşan manevi boşluktan ötürü komünizm gibi yabancı ve zararlı akımların

31 Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, t.y.
32 *A.g.e.*, s. 229.
33 Doğan Avcıoğlu, *Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006, s. 57.

etkisine açık hale getirmiştir.[34] Hümanist kültür politikası, hem sağdan hem de soldan eleştiri alan ve Atatürk dönemine göre bir sapma olduğu düşünülen önde gelen konulardan biridir. Örneğin Attilâ İlhan, başarıya ulaşmış olan Batılı metodolojinin, ümmet kültüründen süzülerek gelen bir ulusal kültür sentezi ortaya çıkardığını öne sürer ve hümanist politikaları bu minvalde eleştirir.[35] Bu politikaların sorumluluğunu temelde İnönü'ye yükleme eğiliminde olmasına karşın İlhan, şu genel saptamada da bulunur: "Türkiye'de Cumhuriyet aydınları, komprador ekonomisine kafa tutup komprador kültürüne boyun eğince, çuvallamış oldular..."[36] Orhan Türkdoğan da hümanist politikaları eleştiren yazarlar arasındadır. Türkdoğan, *Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı* adlı eserinde şöyle yazar:

> "Hem milletleşme hem de ortak köklere yönelmek suretiyle bir tarih ve dil bilinci oluşturmak isteyen Kemalist Sistemin bu temel felsefesi, ne yazık ki 1940'lardan itibaren devreye giren Türk Hümanizması teziyle reddedilecek ve 'bu iki alan ciddiye alınmayacak yayınlar ve davranışlar dönemi' olarak bir tezyif konusu haline getirilecektir."[37]

Türkdoğan, Köy Enstitüleri projesini de bu bağlamda ele alır ve bunun köylerde sınıf bilincini uyandırmaya dönük, komünizan bir program olduğunu ileri sürerek, Enstitüleri Atatürk'ün milliyetçilik anlayışından bir sapma olarak kabul eder.[38] Hümanist kültür politikalarına yönelik eleştirilerini *Beyaz Türkler*

---

34 Bu tezlerin bir kısmı, henüz İnönü zamanında ve CHP içinden de dile getirilmiştir ki ilgili kısımlarda ayrıntılarını göreceğiz. Hümanist kültür politikalarına eleştirel yaklaşan iki çalışma içinse bkz. Ali Ata Yiğit, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992 ve Kadir Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011.

35 Attilâ İlhan, *Ulusal Kültür Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

36 Attilâ İlhan, "Aydınların Affedilmez Kopukluğu", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 381.

37 Orhan Türkdoğan, *Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 395.

38 *A.g.e.*, s. 398-403.

Küstüler adlı romanına da konu edinen Alatlı'ya göreyse, Müslüman olan Türk toplumu, Batı medeniyetine mevcut iki ayaktan –Greko Romen ve Hıristiyan/Yahudi– pagan olan ayağı, yani Greko Romen ayağını seçerek girmeyi tercih etmiştir. Bu ise hem Batı medeniyetinin diğer yüzünü tanımamızı olanaksız hale getirmiş hem de milli ve dini açıdan topluma telafisi mümkün olmayan ölçüde yabancılaşmış bir elit ortaya çıkarmıştır.[39] Yukarıda anıldığı üzere İnönü'nün laiklik politikası da günümüze değin özellikle sağ kesimden en çok eleştiri alan bir konu olmuştur. Bu uygulamalar popüler söylemde efsanelerle oldukça karışmış olsa da, II. Meşrutiyet döneminden beri tanınmış İslamcılar arasında yer alan *Sebilürreşad* yazarı Eşref Edib bile İnönü dönemi uygulamalarını Atatürk'ün gerçek görüşlerinden bir sapma olarak değerlendirmiştir.[40] Ahmet Kabaklı ise altı ilkenin tamamen sonradan ortaya çıkarıldığını, zaten bu ilkelerin mana ve mantık bakımından Atatürk'e yakıştırılamayacak düzeyde olduğunu öne sürer. Bu ilkeler –yine Atatürk'e rağmen ortaya atılmış– birtakım CHP sloganlarından ibarettir. Atatürk, laiklik kelimesini hemen hiç ağzına almamıştır ve bu kavram, ancak onun ölümüne yakın bir zamanda anayasaya "hırsızlama" sokulmuştur.[41] Bu görüşlerine karşın Kabaklı'nın İnönü'ye dönük yaklaşımı çelişkilidir. Kabaklı, Atatürk'ün "tanınmaz hale getirilmesi"nin 1930'lardan sonra başladığı görüşündedir. Bunu

39 Alev Alatlı, *Beyaz Türkler Küstüler&Or'da Hâla Kimse Var mı?*, 5. Kitap, Everest Yayınları, İstanbul, 2013. Alatlı'nın görüşleri için ayrıca bkz. http://www.alevalatli.com.tr/soylesi.asp?s=detay&ID=13. Erişim tarihi: 18 Mayıs 2013.

40 Eşref Edib, *CHP ve Din (1948-1960)*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17, 51-56, 74-76. Edib, bir zümrenin, Atatürk döneminde Atatürk'e rağmen dine dair yanlış politikaları yürürlüğe soktuğu görüşündedir. Ona göre bu zümre eliyle nasıl ki "vaktiyle (...) din müesseseleri, Atatürk'ün takdirine mazhar olacak kadar, münevver ve faziletli adamlar yetiştirdiği için kapatılmışsa bugün de (İnönü dönemi) yine böyle münevver, faziletli din adamları yetiştireceği için açılmasının önüne geçilmektedir". Bkz. *a.g.e.*, s. 17. Tam aksi bir görüşü ise Abdurrahman Dilipak savunmaktadır. İnönü'nün "Atatürk'e rağmen Atatürk'ün siyasi çizgisine sadık kaldı(ğını)" ve dolayısıyla iki dönem arasında bir süreklilik olduğunu düşünen Dilipak, bununla birlikte, "Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin katı devletçi ve laik politikasının kökleşmesinde İnönü'nün rolü büyük olmuştur" demektedir. Bkz. Abdurrahman Dilipak, *İnönü Dönemi*, Üçüncü Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 1989. s. 8.

41 Ahmet Kabaklı, *Temellerin Duruşması 2: Gazi ve Atatürkçüler*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 288, 296-299.

yapan zümre, onun "büyük hizmet projelerini" ortadan kaldırmak için tek parti diktasını kurdurmuşlardır. Fakat "daha sonra İsmet Paşa, Cumhuriyet'i bir süre, Milli Mücadele'deki kimliğine döndürebilmek için uğramışsa da" Atatürkçü görünen kötü niyetli kişiler yüzünden başarılı olamamıştır. Buna karşın yazar, aynı eserin başka bölümlerinde İnönü'nün bir "müsaadeli demokrasi" kurarak demokrasinin gelişimini sakatladığını, demokrasinin yukarıdan –Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere– gelen emirle getirilmesine karar verdiğini –ki bu da Lozan'dan beri zalim ve ceberutlara boyun eğmeye alışık olmasına bağlanır– öne sürerek İnönü'ye sert eleştiriler yöneltir. Üstelik İnönü'nün "çok köklü kinlerle donatılmış bir Mustafa Kemal muhalifi" olduğunu da yazar.[42] Bu çelişkili görüşlere karşın Kabaklı, Atatürk hayattayken başlayan saptırmaların Atatürk'ün ölümüyle birlikte giderek hızlandığı kanaatindedir ve İnönü'yü de çeşitli açılardan bundan sorumlu tutar.

Irkçılık-Turancılık davası dolayısıyla Nihal Atsız ve Alparslan Türkeş gibi isimlerin yargılanması, yine İnönü'nün Atatürk'ün milliyetçilik anlayışından ayrılmasının somut göstergelerinden biri olarak konuya ilişkin yazında yer alır. Henüz İnönü iktidardayken, üstelik parti içinden de bu hususta tepkiler ortaya çıkmıştır. Memduh Şevket Esendal[43] ve yukarıda gördüğümüz üzere Behçet Kemal Çağlar, bu isimlerden ikisidir.[44] Konuya ilişkin tezleri bu şekilde özetledikten sonra, birisi konunun aşırı siyasallaşmasından kaynaklanan ve tarihyazımına yansıyan sorunlara, diğeri de metodolojik ve kuramsal sorunlara dayalı, çalışmamızın izleyeceği mantığı ortaya koyan iki temel eleştiriyi açıklamak mümkün görünüyor.[45] Kopuş ve özellikle taviz tezleri, daha önce de belirtildiği üzere, henüz

42 *A.g.e.*, s. 317-319.

43 Ağaoğlu'na göre Esendal, tutuklamalara karşı çıkmış ve "Ben de milliyetçiyim, kararınız bu ise önce beni tevkif ediniz" demişti. Bkz. Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 137.

44 Türkdoğan'ın yargılamalarla Türk hümanizmi süreci arasında kurduğu paralellik için bkz. Türkdoğan, *a.g.e.*, s. 396-397.

45 Burada getireceğimiz eleştiriler, yalnızca tezlerin aşırı siyasallaşması ve bunların tarihyazımına olası etkileri yahut metodolojik ve kuramsal sorunlarla ilgilidir. Çeşitli yazarların farklı konulardaki tezleri ya da genel yargılarıyla ilgili değerlendirmeler, çalışmanın ilgili kısımlarında yer alacaktır.

İnönü döneminde dile getirilmiştir. Söz konusu eleştirileri, "birinci dalga" olarak niteleyebiliriz. Bu tezleri öne sürenlerin neleri örnek göstererek iddialarını temellendirdiğine, çalışmamızın ilgili kısmında değinilecektir. Bir kısmı henüz dönemin tarihini yazmak açısından elverişli olmayan bir dönemde ileri sürülen bu görüşleri anlayabilmek açısından, dönemin siyasi ve hatta kişisel çekişmelerini göz önünde tutmak, bilimsel titizlik açısından asgari zorunluluk haline gelmektedir. Dönem boyunca aktif politikayla ilgili olan kişilerin anılarının ve görüşlerinin, bu perspektiften bir teste tabi tutulması, kanımızca açık bir önem taşımakta; tarihyazımına ve tezlere ilişkin kavrayışımızı arttırmaktadır.

Kopuş/karşı-devrim ve taviz tezlerini ele alırken, gözden geçirilmesi gereken bir diğer nokta, 1960 Askeri Darbesi sonrasında Kemalizm-İnönü ilişkisine dair oluşan özel iklimdir. Bu dönemde geliştirilen tezleri, "ikinci dalga" olarak değerlendirmek mümkündür. Tarhan Erdem, önemli makalesinde, darbe sonrası oluşan yeni durumu şu şekilde analiz etmektedir:

> "27 Mayıs'ı izleyen aylarda hareketin içinde bulunanlar, bunların yandaşları, siyasete yeni heveslenenler, gençler arasından birçok kişi, CHP ve İnönü olmasa, siyaset havuzunun ılık sularına rahatlıkla gireceğini, askeri yönetim sonrası ülkeyi yönetebileceğini düşünüyordu! Ne var ki İnönü, demokrasi dışı, halka dayanmayan olup bittilere karşıdır. Kısa yolu tercih edenler İnönü'yü bertaraf edemediklerine göre, etrafından dolanarak amaca gitmeye, her fırsattan yararlanarak İnönü'yü zayıflatmaya yönelmişlerdir. Önemli bir husus da, 'Devrimcilerin' CHP'nin karşısına geçmesinin zorluğu, hatta imkânsızlığıdır. CHP içinde siyaset yapacaktırlar. (...) Bu durumda parti içinde, partinin karşı olamayacağı yeni bir söylem geliştirmek uygun olacaktır. 'Atatürkçülük'. Hem CHP içinde, en azından yanında görünüp CHP politikalarının geçersizliğini ilan ederken CHP'lilerin desteğini almak için

demokrasi-dışı siyaset anlayışlarını 'Atatürkçülük' olarak sunmuşlardır. 1972'lere (1972'ye?) kadar uzanan bu toz duman, demagoji sürmüştür."[46]

Tarhan Erdem'in analizi şu açıdan önemlidir ki Kemalist solda 1960 sonrası iklimde "doğru" ve "yanlış" Kemalizm, "gerçek Atatürkçülük" değerlendirmelerinde, yanlış Kemalizm/Kemalizmden sapma-İnönü eşleşmesi işlevsel olmuş görünmektedir. Her ne kadar *Türkiye'nin Düzeni* adlı iki ciltlik çalışmasında, Doğan Avcıoğlu, İnönü'ye ilişkin dengeli değerlendirmeler yapmaya çalıştıysa da, *Yön* dergisindeki yazılarında İnönü'nün "yanlış Kemalizm"ine eleştiriler yöneltmiş ve ondan beklenen "doğru Kemalizm"e dönmesi hususunda çağrılarda bulunmuştur.[47] Nitekim Avcıoğlu'nun *Milli Kurtuluş Tarihi* adlı bir diğer çok ciltli çalışması, Kemalizmi, dönemin iyi bilinen tabiriyle "zinde güçler" ekseninde yeniden yorumlayarak tarih anlatısına temel almış ve bir makalesinde de İnönü'den beklenenin bu zinde güçleri seferber ederek rejimi kurtarmak olduğunu ileri sürmüştür.[48] Belirttiğimiz gibi İnönü dönemi, hem Kemalizmin yorumu konusunda hem de ideolojiler arasında tarihyazımına da yansıyan bir siyasi çatışma alanıdır. Dolayısıyla 1960 sonrasının siyasi çatışmalarının, bu "ikinci dalga"daki tezleri incelerken göz önünde tutulması gerekir.

Hümanist kültür politikaları-laiklik-milliyetçilik ekseninde getirilen sapma-ayrılma tezlerinde ise yine Kemalizmin yorumu üzerinden bir tartışma yürütülmektedir. Burada göze çarpan temel sorunlar, diğer tezlerde de görülebilen ve siyasal-metodolojik diyebileceğimiz bazı hususlardan kaynaklanır. Siyasal-metodolojik derken, siyasal nitelikli olmakla birlikte tarih metodolojisi açısından da sorunlu olan hususlardan bahsediyoruz.

Bunlardan ilki, İnönü dönemini ele alırken çoğu kez, Atatürk dönemiyle gerçek bir karşılaştırma yapılmamasıdır.

---

46 Tarhan Erdem, a.g.m., s. 450.

47 Bkz. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 57-60, 70-73, 130-133.

48 Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi-1838'den 1995'e*, Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 1391-1392, Avcıoğlu, *Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm*, s. 72-73.

Atatürk dönemi ciddi bir analize tabi tutulmaksızın, zaman zaman Atatürk'ün bazı sözlerine dayalı olarak İnönü dönemi uygulamaları ele alınmakta ve çeşitli çıkarımlar yapılmaktadır. Oysa uygulamaların uygulamalarla karşılaştırılması ve bu uygulamaların delilleriyle ortaya konulması gerekir.

Değerlendirmelerin siyasi niteliğinden kaynaklanan ve sıkça rastlanan bir diğer sorun, siyasi açıdan eleştirilmek istendiği anlaşılan birtakım görüş ve uygulamaların ya tarihsel verilere aykırı olarak İnönü dönemine hasredilmesi[49] ya da Atatürk döneminde var olduğu kabul ediliyorsa "kötü çevre teorisi" diyebileceğimiz bir yorumla, Atatürk'ten soyutlanmasıdır. Bu görüş minvalinde, Atatürk, en temel ve önemli konularda bile kendisine rağmen bir şeyler yapılan, çevresi tarafından yine çok önemli konularda kandırılan; fakat bir şekilde yakın bulduğu birilerine "asıl" görüşünü açıklayan bir lider olarak tasvir edilmektedir. Bu ise askeri elitin çok birikimli bir üyesi ve güçlü niteliklere sahip bir devlet adamı olarak Atatürk'ün şahsiyetiyle hiç alakası olmayan; fakat bu tezlerin bir "yan ürünü" olarak ortaya çıkan bir durum yaratmaktadır. Bu çalışmada, Atatürk ve İnönü dönemleri karşılaştırılırken, bu iki bakış açısından da kaçınılmaktadır.[50] Kuramsal eksiklik ve

49 Bilimsel açıdan haklı bir boyutu olmamakla birlikte, Çetin Yetkin'in çalışmasının başında belirttiği üzere, Atatürk ve dönemi için söylenmek istenip söylenemeyen bazı olumsuz görüşlerin İnönü üzerinden yönetilmesine karşı siyasal-ideolojik diyebileceğimiz bir kaygı mevcuttur. Bkz. Yetkin, *a.g.e.*, s. 19-23.

50 Karizmatik liderlerin görüşlerinin kendilerinden sonraki kimselerce, iktidarlarını meşrulaştırmak açısından kullanılan bir unsur haline geldiği, Weber'in teorik olarak ortaya koyduğu bir görüştür. Weber'e göre: "Karizmatik egemenlik kişisel temelini ve onu günlük hayatın geleneksel kalıbından ayıran özgün biçimde duygusal inancını kaybeder kaybetmez gelenekle olan ittifakı özellikle örgütsel tekniklerin rasyonelleşmesinin yeni başladığı dönemlerde en belirgindir ve çoğu zaman da tek alternatiftir. Böyle bir ittifakta karizmanın özü kesin bir biçimde terk edilmiş gözükür ve bu son derece devrimci karakteri söz konusu olduğunda gerçekten doğrudur. Karizmanın bütün sosyal ve ekonomik güç sahiplerinin egemenliklerini karizmatik ve dolayısıyla kutsal bir otorite kaynağı ile meşrulaştırmada dikkatini çekmesi her zaman tekrarlanan bu gelişmenin özelliğidir. (...) geleneksel olan ya da (modern anlamda) yasal kazanıma dayanan her şeyi bozmak yerine, karizma 'kazanılmış haklar' için bir meşruiyet haline gelir." Bkz. Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, Cilt 2, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 486-487. Weber'in analizi, Heper'in ve yine başka bir çerçevede Kabaklı'nın işaret ettiğini belirttiğimiz bürokratik bozulma tezlerinin de temelini oluşturur. Bu görüş ciddiye alınması gereken önemli bir kavrayış sunar; ancak yine de anılan iki yanlış bakış açısıyla çarpıtılmaması şartıyla...

sorunlardan da bahsetmek gerekmektedir. İnönü döneminde resmi ideolojinin değişim ve süreklilik açısından ayrıntılı bir incelemesini yapan pek fazla araştırma yoktur. Konuya ilişkin bilgi ve değerlendirmeler genellikle ya Türk modernleşmesini inceleyen *longue durée* çalışmalarda ya genel olarak İnönü dönemini inceleyen çalışmalarda yahut da Türk Devrim Tarihi ile ilgili kitaplarda bulunmaktadır. Döneme ilişkin anılarda da bu hususa temas eden kısımlar bulunabilmektedir. Ancak anıları doğal olarak bir kenarda tutarsak diğer eserlerde ideoloji, resmi ideoloji ve ideolojik değişime ilişkin kuramsal bir analiz çerçevesi bulunmamaktadır. Bu önemli bir noktadır; zira ideoloji incelemelerinde kuramsal analizlerden yararlanılmaması, kavram kargaşasına yol açabilmektedir. İdeolojinin tanımıyla ilgili farklılıklar doğal karşılanabilirse de, ideoloji ile politika, ideoloji ile ideolojik strateji, ideolojik strateji ile politik strateji yahut sürecin geneline ilişkin olarak, restorasyon, revizyon ve karşı-devrim arasındaki farkların belirsiz bırakılması ve yanlış olarak birbirlerinin yerine kullanılmaları, bahsettiğimiz kuramsal analiz çerçevesinin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu analiz araçlarından yoksunluk, konuya ilişkin kavrayışımızın gelişmesine olumsuz etkide bulunmaktadır.

Özellikle son 20-30 yılda ortaya çıkan post-Kemalist paradigmaya[51] dayalı süreklilik tezlerinin ise taviz/kopuş/karşı-devrim tezlerine bir tepki olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bu çalışmalarda, taviz/kopuş/karşı-devrim tezlerini savunan yazarların görüşlerine metodolojik ya da ampirik yönden itirazlarda bulunulmakta ve gözden kaçırıldığı düşünülen süreklilik unsurları hatırlatılmaktadır. Bu, bilimsel açıdan çok yerinde bir kaygı olmakla birlikte, süreklilik tezlerinde de ideolojik değişim ve süreklilik, zaman zaman kuramsal ve ampirik boyutlarıyla ayrıntılı bir biçimde ortaya konmamakta ve süreklilik konusunda fazla indirgemeci açıklamalar getirilebilmektedir.[52]

51 Post-Kemalizm hakkında eleştirel bir değerlendirme ve yeni bir paradigma arayışı için bkz. İlker Aytürk, "Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken", *Birikim*, S: 319, 2016, s. 34-48.

52 Post-Kemalist çalışmaların temsilcileri arasında Parla, Koçak ve Demirel gibi isimler sayılabilir. İlgili kısımlarda söz konusu yazarlardan hangi açılardan farklı saptamalarda bulunduğumu göstereceğim.

Bir başka husus, süreklilik ve değişim konusunda görüşler ileri sürülürken, Kemalizmin neredeyse her çalışmada anılan pragmatik yönünün ayrı bir özen gerektirdiğinin üzerinde genellikle durulmamasıdır. Oysa bu husus, metodolojik ve kuramsal açıdan açıklanması ve araştırmanın her aşamasında göz önünde bulundurulması gereken önemli bir nitelik arz eder. Aksi halde Kemalizmin pragmatik yönü, değişimlerin kolaylıkla bu pragmatizmin doğal bir sonucuna indirgenmesine ve dolayısıyla süreklilik unsuru olarak kavranmasına ya da politika ve ideoloji arasındaki ayrımların açıklıkla ortaya konmaması durumunda, politik seçkinlerin pragmatik yönelimli olduğu düşünülen liderlerden oluşmasından ötürü, politik uygulamadaki her değişimin aynı zamanda ideolojik bir değişime işaret ettiği şeklindeki görüşlerin ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu hususlar da değişim ve süreklilik konusunda açık olmayan, keyfi ve çelişik tercihlerin belirleyici olması sonucunu doğurabilir. Bu açıdan kuramsal kısımda bu kavramların netleştirilmesine, bu çalışmada özel bir önem verilmektedir.

Çalışmamızın amacı, başlangıçta belirttiğimiz üzere Cumhuriyet tarihinin çok tartışmalı bir dönemi olan İnönü döneminde, resmi ideoloji olarak Kemalizmi değişim ve süreklilik ekseninde incelemek; değişim ve süreklilik unsurlarını teorik araçlardan faydalanarak analiz etmektir. Türkiye'de çok-partili hayata geçildiği, dünyada II. Harp'in yaşandığı ve Soğuk Savaş'ın başladığı bu kritik dönemde rejimle ve Kemalizmle ilgili olarak ortaya çıkan tartışmaları, rejimin sınırlarının çizilişini, Kemalizmin formüle edilişini incelemek, daha sonraki gelişmeleri anlamak açısından çok büyük önem arz etmektedir. Daha önce bu konu, ideoloji ve ideolojik değişime ilişkin kuramsal bir çerçevede dönemin kaynaklarının kapsamlı bir kullanımıyla incelenmemiş olduğu için, bilimsel araştırmanın bu iki veçhesini göz önünde tutmak kaydıyla İnönü döneminde Kemalizmin mahiyetinin anlaşılmasına katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

Araştırma süresince kuram-yöntem-kaynak dengesini ve ilişkisini gözetmeye önem verilmiştir. Bu şu anlama gelmektedir:

Kaynakların tespitinde kuramsal ve metodik kaygılar etkili olduğu gibi, kuramsal saptamalar kaynak incelemesiyle sınanmıştır. Yöntem olarak, Kemalizmi ve Türkiye'yi, özgünlüklerini göz önünde tutmak kaydıyla ve dünyadaki gelişmeleri de dikkate alarak incelemeye çalıştım. Dolayısıyla Türkiye'yi dünya tarihindeki, Kemalizmi de gerek ulusal gerek uluslararası düzeyde etki sahibi diğer ideolojiler arasındaki yerine oturtmaya çalıştım. Ele aldığımız dönem 1946'ya kadar tek-parti dönemi olduğu için, resmi ideolojinin yeniden üretiminde parti ve devlet yayınları birinci derecede önem kazandı. Bilhassa 1946'dan sonraki gelişmelerde ise ülkenin diğer güçlü partisi konumundaki DP'nin savunduğu görüşler ile ulusal ve uluslararası arenada güçlenen ideolojilerin etkilerini de özellikle göz önünde tuttum. Zira bu görüşlerin resmi ideolojiyi etkileme kapasiteleri artmış durumdaydı ve karşılıklı konumlanışlar, etkileşimler incelenmeden resmi ideolojiyi ve onun şekillenişini anlamak mümkün olmayacaktı. Kuramsal kısımda daha ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, resmi ideolojinin değişim ve süreklilik eksenindeki incelenişinde, ideoloji içi, ideolojiler arası ve ideoloji dışı (sosyal, ekonomik, jeopolitik ve siyasal faktörler) unsurların etkileşimini göz önünde tuttum. Resmi ideoloji olarak Kemalizmi açıklarken, Atatürk ve İnönü'nün söylev ve demeçleri, CHP kongreleri ile program ve tüzükleri, CHP'nin kültür kolu mahiyetindeki Halkevleri'nin yayın organı olan *Ülkü* dergisi ile resmi görüşleri yansıtır bir niteliğe sahip olan *Ulus* gazetesi, *TBMM Zabıtları*, *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (Cumhuriyet Arşivi)* gibi kaynaklardan öncelikle yararlanıldı. Bunun dışında 1946'dan sonraki gelişmeleri değerlendirebilmek açısından DP'nin programları da incelendi. Köy Enstitüleri, dönemin çok tartışmalı konuları arasında yer aldığından *Köy Enstitüleri Dergisi* de tarandı. Dönem içerisinde farklılaşan ideolojik eğilimleri temsil etmeleri bakımından *Vatan* ve *Tan* gazetelerinin yanı sıra *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Tanin* gazetelerinden de yararlanıldı. Yine dönemin sağ-sol tartışmalarının anlaşılması bakımından, gerek sağ görüşü temsil eden yazarların gerekse de sol görüşü temsil eden yazarların

metinleri de incelendi. Bu bağlamda sol açısından dönemin önde gelen bir yayını olan *Yurt ve Dünya* dergisi ile yine Türkçülüğün bir siyasi akım olarak güç kazandığı 1942-1944 yılları arasında en çok okunan Türkçü yayın organı olan[53] *Çınaraltı* dergisi tarandı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin Türk siyasetine etkisi üzerine yapılagelen yoğun tartışmalardan ötürü, ABD'nin yayımlanmış diplomatik yazışmalarının [Foreign Relations of the United States-*FRUS*] ilgili kısımları da incelendi. Bu kaynakların dışında, döneme ilişkin kapsamlı bir literatür incelemesi de yapıldı.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ideoloji, resmi ideoloji ve ideolojik değişim konularında yararlanılacak teorik çerçeve açıklanmaktadır.

İkinci bölümde İnönü döneminde Kemalizm ele alınmaktadır. Bu bölümde Kemalist ideoloji analiz edilirken, CHP tarafından kabul edilmiş altı ilkenin yanı sıra, gerek tartışmalı konular olmaları gerekse dönemin Kemalizm anlayışında önemli yer tutmaları bakımından Atatürk kültü ile Atatürk ve İnönü imajları da karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bunların dışında demokrasi, anti-emperyalizm ve bağımsızlıkçılık ile Batıcılık, Hümanizm gibi Kemalizmle ilgili tartışmalı alanlar hakkında da karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır.

53 Günay Göksu Özdoğan, *"Turan"dan "Bozkurt"a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 222.

I. BÖLÜM

İDEOLOJİ, RESMİ İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK DEĞİŞİM

1.1. İdeoloji

İdeolojinin bir tanımını yapmak kolay değildir. Siyaset biliminde üzerinde anlaşmaya varılamamış kavramlardan biri olan ideolojinin literatürde geçen 16 farklı türdeki tanımı Eagleton tarafından gösterilmiştir.[54] İdeoloji kavramının çıkışına bakılacak olursa, kavramın "arkeolojisini" yapanlar onu Francis Bacon'ın ünlü idollerine kadar geri götürürler. Bacon, bilgi sayesinde insan aklının "doğayı ele geçirme ve denetim altına alma" yeteneğine sahip olduğu kanaatindedir. Ancak insanoğlu bunu henüz gerçekleştirememiştir; çünkü insan aklı bazı sebeplerden ötürü bir tutukluk içindedir. Bacon'a bakılacak olursa bunun iki sebebi bulunmaktadır.

Bunlardan birincisi, Aristotelesçi yöntemin eleştirisine dayanır. "Düşüncenin tarihsel bağları" diye ifade edilen bu tutukluk sebebi, düşünce formları olarak tümdengelim ve tasımın Aristotelesçi gelenek çerçevesinde benimsenmiş olmasıdır.[55] Böylece ilk sebep metodik olmaktadır.

---

54 Terry Eagleton, *İdeoloji: Giriş*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 18.

55 Bkz. Sinan Özbek, *İdeoloji Kuramları*, 2. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2003, s. 11-12.

İkinci sebep konumuzla daha yakından ilgilidir. Bacon, insandaki düşünce tutukluğunu önyargılar/putlar diye adlandırabileceğimiz idollerle[56] bağlantılandırır. Bacon'a göre idoller;

> "İnsan usunu işgal eden ve usta köklerini salan putlar ve yanlış kavramlar; gerçeğin insan usuna girmesine engel olmakla kalmayıp aynı zamanda usa girmesine izin verilen gerçekleri, putlar ve yanlış kavramlar, insan bunlara karşı dikkatli olmadığı oranda ve olası karşı duruşta bulunmadığı sürece bilimlerin yinelenmesinde geri geliyorlar ve gerçekleri engelliyorlar."[57]

Bacon'ın genel olarak bu şekilde tanımladığı bu dört idolü sıralarsak, bunlar:

> "1- İdola tribus (Soy putu ya da cins putu)
> 2- İdolaspecus (Mağara putu)
> 3- İdolafori (Pazar/piyasa putu)
> 4- İdolatheatri (Tiyatro putu)'dur."[58]

Bunların hepsi başlı başına ideolojiyle bağlantılı olsa da, Bacon'ın tiyatro putu ile ilgili söylediklerini zikretmek özellikle anlamlı olacaktır:

> "(...) felsefenin birçok teoremlerinden ve de kanıtlamalarının yanlış kurallarından insanın usuna girmiş olan putlar var. Onları tiyatro putları diye adlandırıyorum. Çünkü ne kadar felsefi sistem bulunup kabul edilmişse o denli de dünyayı bir tiyatro sahnesine çeviren söylence yaratılmış ve sergilenmiştir."[59]

Bacon, böylece, etimolojik olarak "hikmet sevgisi" anlamına gelen felsefeye dayanan teoremlerin de gerçek dünyayı değil;

56 İdol, İngilizcede saplantı ya da put anlamına gelmektedir.
57 Akt. Özbek, *a.g.e.*, s. 14.
58 *A.g.e.*, s. 15.
59 Akt. Özbek, *a.g.e.*, s. 18

fakat bir tiyatro misali temsili bir dünyayı insanlara anlattığını, dolayısıyla zihinleri yanılttığını söylüyordu. Bacon'ın idoller öğretisinin ideoloji noktasından önemi şuradadır: İdoller, egemenlerin toplumu yönetmek ve egemenliklerini meşrulaştırmak için başvurdukları araçlardır.[60] Hatta Bacon'a göre felsefe de bu araçlardan biri olabilmektedir.

Bacon'ın söylediklerini Aristotelesçi felsefi gelenekle bir hesaplaşma olarak görmek mümkündür. Zira Ortaçağ Avrupası'nda açıklamalar ve de meşrulaştırımlar, dine ve dinle harmanlanmış Aristotelesçi bir felsefi anlayışa dayanmaktaydı.

Bacon'ın toplumu yönetmek ve iktidarı meşrulaştırmak için kullanılan idolleriyle aslında çok bağlantılı bir başka görüşe de değinmek yerinde olacaktır: Etienne de la Boétie'nin görüşlerine.

La Boétie'nin fikirlerine her nedense ideoloji kuramlarında pek yer verilmez; ancak söylediklerinin ideoloji-iktidar bağlantısıyla çok yakından ilgisi vardır. La Boétie, meşhur *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*'inde, insanların niçin tek bir kişiden ibaret olan tirana boyun eğdiklerini tartışır. Ona göre bu anlamsız düzen, yalnızca şiddet aracılığıyla gerçekleşmiş olamaz. İlk kuşağa, şiddet ve hile yoluyla boyun eğdirilmiş olsa bile, düzen sadece şiddete dayalı olarak sürüp gidemez. Ancak insanlara bir kez boyun eğdirildikten sonra dünyaya gelecek kuşaklar, zaten bu düzenin içine doğacaklar ve bu onlara garip gelmeyecektir. Bu düzenin doğal olduğu da onlara egemenlerce kabul ettirilecektir. Böylece doğası gereği asla kul/köle olmayan insan, devletin dayattığı ikinci bir doğa kazanacak ve adeta gönüllü bir kulluk görecektir.[61] La Boétie'nin formülünün şiddet+ideoloji olduğunu görmek zor değildir; ancak bir kavram olarak ideoloji henüz ifade edilmemiştir. İdeoloji, bir

60 *A.g.e.*, s. 22.

61 Etienne de la Boétie, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, Çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011. Ağaoğulları'nın da belirttiği gibi, La Boétie'de bu boyun eğişin ilk ortaya çıkışı bir kaza olarak algılanıp nedeni netlikle ortaya konmaz. Bunun sebebi güç ve hile olabileceği gibi insanların doğalarına aykırı olsa da iktidar arzusu taşıyan insanlara boyun eğmesi de olabilir. Mehmet Ali Ağaoğulları, "La Boétie ve Siyasal Kulluk", *AÜSBF Dergisi*, S.1-4, 1985. s. 184-186.http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/449/5061.pdf. Erişim Tarihi: 6 Eylül 2012.

kavram olarak ifadesini Fransız düşünür Destutt de Tracy'de bulacaktır.

Gerçekten de, ideolojiyle bağlantılandırılabilecek fikirlere sahip başka düşünürlerin başka kitapları ya da ifadeleri gösterilebilir; ancak ideoloji kelimesini bir kavram olarak kullanan Tracy'dir. Bununla birlikte Tracy, ideolojiyi Bacon'ın idollerinden tamamen farklı bir anlamda, kelimenin etimolojik açıdan bakıldığında elde edilecek karşılığına denk gelecek şekilde kullanır: Düşünce bilimi. Tracy için ideoloji, doğru düşünmenin yollarını gösterecek bir bilimdir. İdeologlar, Aydınlanma idealinin bir parçası olarak, bu bilim aracılığıyla, insanların doğru düşünmesinin önündeki engelleri kaldıracaklardır. Anlaşılacağı üzere burada ideoloji ve ideolog, açıkça olumlu bir anlama sahiptir.

Tracy gibi ideologların çağdaşı olan Napoléon, önceleri ideologlara değer vermiştir. Nitekim Napoléon, Tracy gibi aydın ve ideologların bünyesinde bulunduğu Ulusal Enstitü'nün, 1797-1803 tarihleri arasında üyesi olmuştur. Ancak iktidar yürüyüşünde ilerledikçe, ideologların akla dayalı, Aydınlanmacı düşüncelerinin kendi egemenliğinin önünde bir engel oluşturduğunu düşünmeye başlamıştır. Oysa ideologlar, kendi düşlerini gerçekleştirecek kişi olarak Napoléon'u görüyorlardı. Ancak Aydınlanma düşünürlerinin hepsinin bir dönem savundukları bu Aydınlanmacı despotizm aracılığıyla akılcı topluma ulaşma fikri, başarısızlığa uğramıştı. Napoléon, ideologlardan uzaklaştı ve meşrulaştırımın daha geleneksel kaynaklarına –Kilise gibi– yöneldi.

Napoléon için ideoloji artık olumsuz bir anlama sahipti ve aslında Bacon'ın idollerine benzeyen bir tanıma ulaştığı söylenebilir. Ona göre ideologlar, "gerçeği bilinçle kavramak, yakalamak istemesine karşın, gerçekliği çaresizlik içerisinde ıskalayan, kaçıran düşünür"lerdir. İdeologlar, akılcı ve özgür bir dünyanın teorik tasarımlarını yapmakla meşguldü; oysa Napoléon böyle teorilerle değil, iktidarla, onun deyişiyle "gerçeklik"le ilgileniyordu. Bu bağlamda ideologların itibarlarını kaybetmeleri kaçınılmazdı. Napoléon'la ideologların ilişkisi

ve ideolojiye bakış açıları, ideolojinin daha sonraki tarihi açısından birçok bakımdan belirleyici oldu. Öncelikle ideolojinin olumlu ve olumsuz anlamları arasındaki kavgayı yansıttı ve Napoléon'un zaferi, ideolojinin olumsuz anlamının da zaferi oldu ve uzun süre bu anlamda ele alındı.[62] İkinci olarak iktidar-düşünür/aydın ilişkileri bakımından bazı ipuçları sağladı. Aydınların iktidarı yönlendirmesi sonucu özgür ve akılcı topluma yürüyüşün gerçekleşmesinden ziyade, egemenlerin aydınları istihdam etmesine doğru giden bir tarihsel akış gerçekleşti. İdeoloji kavramı, bu çıkışsal paradokslarını sürekli beraberinde getirse de, artık kendi adıyla ve daha incelikli olarak tartışılmaya, kuramlaştırılmaya başlandı.

İdeoloji kavramı, belirttiğimiz üzere ilk defa Tracy tarafından kullanıldı, ideoloji demeden ideoloji kuramına benzer yaklaşımlar, çeşitli düşünürlerce geliştirildi. Ancak ideolojiler, 19. yüzyılın bahçesinde filizlendiler. Avrupa'da ideoloji, dinsel terminoloji çerçevesinde açıklanan bir dünyanın çöküşüne, entelektüellerden gelen bir tepki, yeni bir yanıt, açıklama çerçevesi (frame of reference) arayışıdır. Kısa vadede Aydınlanma düşünürleri Napoléon'un küçümsemesine maruz kalsalar da, uzun vadede bir ölçüde galip geldiler; onların sert eleştirileri karşısında eski metafizik evren/dünya ve toplum açıklamaları çöktü. Artık yeni bir felsefe, yeni bir hayat algısı, yeni kavramlar ve yeni bir siyaset söz konusuydu. Uzun zamandır feodal düzen içerisinde gelişmekte olan Fransa'daki burjuva sınıfının önderliğinde, 1789'da evrensel etkileri olan bir ihtilal gerçekleştirildi. Devrimciler, görüşlerini daha önceleri rastlandığı üzere dinsel bir çerçeve içinde değil; fakat temelde Rousseau'nun fikirleri ekseninde açıkladılar. Siyaset ve siyaset kavramları radikal bir dönüşüm sürecine girdi. İdeolojiler, Batı'nın uzun bunalım yüzyıllarının yarattığı arayışlara yanıtlar geliştiren düşünürlerin eserlerinde vücut buldular ve Aydınlanmacıların "Kozmopolis" idealiyle[63] evrensel iddialara sahip oldular.

62 Özbek, *a.g.e.*, s. 45-57.

63 Stephen Toulmin, *Kozmopolis: Modernitenin Gizli Gündemi*, Çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

Siyaset, her toplumsal katmanın kendi bulunduğu konumda görevlerini öngörüldüğü şekilde yerine getirmesi ve yönetenlerin bu düzeni gözetmesi olarak beliren Ortaçağcıl anlamından çıktı; toplumsal yapının sarsılması ve sınıfsal konumlardaki değişim, sınıf kavramını siyasetin merkezi bir unsuru haline getirdi.[64] Önceleri "Ancién Regime"in feodal beyler ve ruhbandan oluşan temsilcilerine karşı geliştirilen liberal doktrin, zamanla burjuvazinin "ideal" ideolojisi haline geldi;[65] Sanayi Devrimi sonrasında hızla kentlerde toplanan işçiler arasındaysa sanayileşmenin bu ilk döneminin korkunç manzarasını gören aydınlar tarafından geliştirilen sosyalizm ideolojisi yayılmaya başladı. Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisine eşlik eden liberalizme, böylece sosyalizm gibi sınıfsal vurgusu baskın ideolojiler eklenmiş oldu. Hürriyet, eşitlik, demokrasi, cumhuriyet, ırk, ulus, sınıf, parlamento gibi kavramlar siyasetin yeni dilini oluşturmaya başladı. Bunlar, dogmalara karşı çıkan ve bir yazar tarafından "Modern Paganlar"[66] olarak nitelendirilen aydınların dünyayı açıklama çerçevelerini meydana getirdi. Dolayısıyla ideolojiler çıkışsal olarak dogma karşıtı bir içeriğe sahiptiler; ancak bilinmektedir ki daha sonraki gelişimleri tamamıyla böyle olmadı.

Avrupa'da yükselişe geçen liberal ve milliyetçi fikirler karşısında önemli bir meydan okuma Alman sosyolog Karl Marx'tan geldi. İkili devrimlerin (Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi) Avrupa'da yarattığı sarsıntıya, çeşitli düşünürler çare bulmaya çalıştılar. Aydınlanma ile birlikte gelen özgüven dolayısıyla ilerleme kavramı, akılcı düşünürler arasında bir ortak payda oluşturdu. Ancak yeni yeni ortaya çıkan toplumsal sistemi açıklama ve hatta bazı düşünürler açısından bununla başa çıkmada, farklı farklı yöntemler belirdi. Muhafazakârlar olan biteni kıyasıya eleştirirken, Aydınlanma ekolünden gelenler,

64 Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı (1848-1875)*, Çev. Bahadır Sina Şenel, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 39.

65 Kuşkusuz burjuvazinin sosyal ve siyasal şartlara bağlı olarak monarşilerle anlaşabildiği de görüldü.

66 Peter Gay, *The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism*,Vol. 1,W.W. Norton&Company, New York and London, 1995.

değişen ölçülerde bu değişime sahip çıktılar. Karl Marx, Aydınlanma mirasını benimseyenlerdendi; ancak o, ilerlemenin/yeni uygarlığın sadece aydınlık yüzüne değil; fakat karanlık yüzüne de dikkat çekmeyi önemsemişti. Liberal kuramda da, toplumsal sınıflar kabul ediliyordu; ancak Marx'ın kuramında sınıflar yeni ve kilit bir rol üstlendiler. Marx'ın tarihe bakışına göre tüm bir tarih, sınıf savaşımlarının tarihinden ibaretti ve tarihin motoru bu sınıf savaşımlarıydı.[67] Toplumsal yapıları biçimlendiren ana etmen ise üretim tarzıydı. Dolayısıyla Marx'ın yorumu, üretim tarzına mevcut olguları açıklamada temel bir önem atfediyor, ortaya çıkan devrimci değişimleri, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerle bağlantılandırıyordu. Marx'ın görüşünde burjuva devrimleri, dinsel-metafizik dünya görüşünün uyuşturucu-büyüleyici etkisini yıkarak sınıflı toplumların ortaya çıkışından itibaren mevcut olan sömürü ilişkilerini dolaysızca gözlenebilir kılmış ve böylece sömürü düzeninin bilinç düzeyine çıkmasına hizmet edecek şekilde, çekilen acıları çıplak hale getirmişti. Bununla birlikte, kapitalist sistem, meta fetişizmi üzerinden[68] kendi çelişkilerini gizliyordu. Marx'ın amacı, bu doğal gibi görünen ilişkilerin aslında bir ideoloji tarafından örtüldüğünü ortaya koymak ve sömürülmekte olan işçi sınıfının, Engels'in meşhur ettiği bir deyişle bir yanlış bilinç olarak ideoloji tarafından "yeniden büyülenmesini" önlemekti.[69] Marx, *Alman İdeolojisi*'nde fikirlerin maddi yaşamdan özerk bir varlık olarak belirleyiciliklerini

67 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, International Publishers, New York, 2007, s. 9.

68 Marx'ın meta fetişizmi kavramı, toplumsal yaşamın "şeyleştirilmesini" ifade eder. Öyle ki, kapitalist toplumda insanların arasındaki fiili toplumsal ilişkiler, üretilen metalarla girdikleri "sözde bağımsız etkileşim" tarafından yönlendirilir. İnsanların ürettikleri metalar, kendilerinin kontrolünden çıkar ve onların yaşam ve ilişkilerini, var oluşlarını belirlemeye başlar. Örneğin borsadaki bir dalgalanma ile pek çok insan işsiz kalabilir. Ancak bu son derece gerçek insani ilişkiler, "meta fetişizmi" yüzünden şeyler arası gizemli bir ilişkiymiş gibi görünür. Bu anlamda "meta fetişizmi", bir ideolojik yanılsama yaratır. Bkz. Eagleton, *a.g.e.*, s. 95, 128.

69 Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalara karşın Eagleton'ın da zikredilen çalışmasında belirttiği gibi Marx'ın çok net bir şekilde sistemleştirilmiş bir ideoloji kuramı yoktur. Bununla birlikte *Alman İdeolojisi* Marx'ın görüşlerini açıklamak bakımından hâlâ yararlanılan bir kaynaktır.

yadsımaktadır. Marx'ın ideoloji kuramlarındaki en belirleyici etkilerinden biri, tarihi fikirlerin savaşı olarak ele alan görüşlere karşı cephe almasıdır. Ona göre:

> "Fikirlerin, anlayışların ve bilincin üretimi, her şeyden önce doğrudan doğruya insanların maddi faaliyetine ve karşılıklı maddi ilişkilerine (Verkehr), gerçek yaşamın diline bağlıdır. İnsanların anlayışları, düşünceleri, karşılıklı zihinsel ilişkileri (geistige Verkehr), bu noktada onların maddi davranışlarının dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar. Bir halkın siyasal dilinde, yasalarının, ahlakının, dininin, metafiziğinin vb. dilinde ifadesini bulan zihinsel üretim için de aynı şey geçerlidir. Sahip oldukları anlayışları, fikirleri vb. üretenler insanların kendileridir, ama bu insanlar sahip oldukları üretici güçlerin belirli düzeydeki gelişmişliğinin ve bu gelişkinlik düzeyine tekabül eden –ve alabilecekleri en geniş biçimlere varıncaya kadar– karşılıklı ilişkilerinin (Verkehr) koşullandırdığı gerçek, faal insanlardır. Bilinç, hiçbir zaman bilinçli varlıktan (dasbewusste Sein) başka bir şey olamaz ve insanların varlığı, onların gerçek yaşam süreçleridir. İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler tüm ilişkilerinde sanki cameraobscura'daymış gibi başaşağı çevrilmiş bir biçimde görünüyorsa, nesnelerin gözün ağ tabakası üzerinde ters durmalarının onların dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansıması olması gibi, bu olgu da, insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir."[70]

Marx, ideolojileri maddi yaşam pratiklerinden türeyen üstyapı kurumları olarak ele alıyordu: Bilinç ve fikirler maddi yaşam tarafından koşullandırılıyorlardı; yoksa tersi değil. Buradan Marx şu sonuca varır: "Bir devlet içindeki bütün savaşımlar, demokrasi, aristokrasi ve monarşi arasındaki savaşım, oy

70 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2008, s. 44-45.

hakkı uğruna vb. savaşım, çeşitli sınıfların yürüttükleri gerçek savaşımların büründükleri aldatıcı biçimlerden başka bir şey değildir."[71] Hukuk, siyaset, ahlak, din gibi ideoloji de, aslında belli bir üretim biçimine sahip bir toplumdaki sınıf savaşımlarının insan zihnine yansımalarından ibaretti. İdeolojilerin savaşı, aslında sınıfların savaşıydı. Bunun doğal bir sonucu olarak bir toplumda egemen olan ideoloji, o toplumun hâkim sınıf(lar)ının ideolojisiydi; zira maddi üretim araçlarını olduğu gibi zihinsel üretim araçlarını da ellerinde tutanlar onlardı.[72] Hâkim sınıflar, ideoloji aracılığıyla, kendi çıkarlarını tüm toplumun çıkarlarıymış gibi gösteriyorlardı.

Marx, Aydınlanmanın bir evladı olarak ilerici dünya görüşünü paylaşıyordu; ancak onun "Kozmopolis ideali" olan komünizme Comte'un felsefesindeki gibi "düzen" içinde ilerlenmiyordu; üstelik ilerlemenin motoru da fikirler değil, devrimlerdi.[73] Bununla birlikte Marx kendi felsefesini yalnız bazı Aydınlanma düşünürlerinden ya da Comte'dan değil, selefi olan sosyalist düşünürlerden de ayırıyordu. Kendisinden önceki sosyalist düşünürler ütopyacıydı; oysa kendi teorisi bilimseldi. Bir fikrin hayata/topluma uygulanmasına değil, hayatın/toplumun yasalarının anlaşılmasına dayanıyordu. Marx'ın görüşleri, Napoléon'dan kalma olumsuz ideoloji anlayışının bu açıdan bir devamıydı. Ancak zamanla fikirlerin ve siyasetin Marxgil kuramdaki bu ikincil rolüne dair düzeltmeler yapıldı. Nitekim bazı Marxgil düşünürler, Marx'ın ideoloji kavramı hakkındaki fikirlerinden yararlanmışlar; ancak Marx'ta çelişkili ve sistemsiz bir şekilde yer alan fikirleri geliştirmeye çalışmışlardır.[74] Bunlar arasında Gramsci ve Althusser'in isimleri öne çıkmaktadır.

Gramsci, siyaset ve ideoloji kavramına Marx'ın eserlerinde yer aldığından daha büyük vurgu yapar. Geliştirdiği

71 *A.g.e.*, s. 58.
72 *A.g.e.*, s. 75.
73 *A.g.e.*, s. 69.
74 Marx'ın görüşleri konusunda bkz. Eagleton, *a.g.e.*, s. 108-137. Ayrıca şu esere de bkz. David McLellan, *İdeoloji*, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

hegemonya kavramı ile sınıf egemenliği, sınıflar arası ilişkiler ve ideolojinin belli bir toplumsal formasyonun varlığı ve devamlılığı açısından önemi gibi konularda önemli açıklamalar getirmiştir.

Gramsci'ye göre bir toplumdaki iktisadi koşulların devrim için uygun olması, devrimin gerçekleşmesi için yeterli değildir. Egemen sınıf, ancak diğer sınıflarla ittifak kurarak toplumda hegemonyasını sağlayabilir ve bu bakımdan kendi çıkarlarını tüm toplum kesimlerinin çıkarlarıyla uyumlaştıran bir ideolojik tasarımın varlığı elzemdir. İşte ideoloji aracılığıyla sivil toplumda sağlanan bu hegemonik iktidarın kırılması için, sivil toplum katında ideolojik mücadele verilmesi gereklidir. Dolayısıyla sivil toplumun güçlü olduğu Batı toplumlarında siyasal iktidara giden yol, yönetici sınıfın hegemonik iktidarını kırmaktan ve devrimci sınıfın sivil toplumda hegemonya kurmasından geçmektedir. İktisadi koşulların uygunluğu ve sivil toplumda hegemonik iktidar, devrimi sağlayacak iki önemli olgudur. Bu nedenle Gramsci'nin düşüncesinde siyaset ve ideoloji kavramları yeniden önem kazanır.

Gramsci, Doğu toplumlarında ise farklı bir strateji öngörür. Batı'da devlet dengeli, sivil toplum ise gelişkindir. Doğu'da ise devlet baskın ve sivil toplum zayıftır/başlangıç halindedir. Dolayısıyla devlet iktidarını ele geçirmek bakımından farklı stratejilerin izlenmesi gerekir. Batı'da önce sivil toplum üzerinde hegemonya kurmak gerekliyken Doğu'da devlet iktidarını ele geçirmek önceliklidir. Daha sonra sivil toplumun yapılandırılmasına geçilecektir.[75] Gramsci'nin düşüncelerini geliştiren ve yapısalcı açıklamalarda bulunan Louis Althusser'e göre ideoloji, "bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla kurdukları imgesel bir ilişkiyi" göstermektedir. Yani insanlar, "gerçek varoluş koşullarını imgesel bir biçimde bir ideoloji olarak tasarımlamaktadırlar". İdeoloji, toplumsal sınıfların olduğu her yerde vardır ve bu anlamda "tarihi yoktur".

75 Gramsci'nin görüşleri için bkz. Perry Anderson, *Gramsci: Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji*, Çev. Tarık Günersel, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935*, Haz. David Forgacs, Çev. İbrahim Yıldız, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010 ve Özbek, *a.g.e.*, s. 139-159.

Bu tezleri biraz açmak için Althusser'in devlet, toplum ve ideoloji ilişkisine dair görüşlerine bakmak gerekiyor. Althusser'in analizinde ekonomi, siyaset ve ideoloji bir toplumsal formasyonu oluşturan üç kerte olarak değerlendirilir ve ekonomi son kertede belirleyici olsa da, bu üç unsurun göreli özerkliği bulunduğuve karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri belirtilir. Althusser'e göre devlet, sınıfsal bir iktidarın içinde gerçekleştiği yapıdır ve sınıfsal iktidar, devletin baskı aygıtları ve ideolojik aygıtları aracılığıyla uygulanır. Baskı aygıtları polis, ordu, hükümet, mahkemeler gibi kurumlarken, ideolojik aygıtlar, aile, sendika, partiler, basın, okul, kilise gibi çeşitli kurumlarla topluma yayılmıştır ve ideoloji buradaki pratikler aracılığıyla yeniden üretilmektedir. Baskı aygıtları ile ideolojik aygıtlar arasındaki temel fark, baskı aygıtları temelde "zor" aracılığı ile işlerken ideolojik aygıtların temelde ikna/ideoloji aracılığıyla işlemesidir. Fakat her iki tür aygıtta da belli oranda ideoloji ve zor bulunur. Althusser'e göre sivil toplumda hegemonik iktidara sahip olmayan hiçbir sınıf, devlet iktidarını elinde tutmayı sürdüremez. İktisadi alandaki yeniden üretim gibi, ideolojik yeniden üretim de belli bir toplumsal formasyonun devamı için hayati öneme sahiptir ve bunlar etkileşim halindedirler.[76] Althusser'in ideolojilere dair değinmemiz gereken bir diğer önemli görüşü, ideolojilerin bireylere özneler olarak seslendikleridir. Öyle ki "her ideoloji ancak bir özne aracılığı ile ve özneler için var olabilir". Böylece özne kategorisi, ideoloji kavramının kurucusu olduğu gibi, ideolojiler de özneleri kurmaktadırlar. Bireyler, hep bir ideoloji içinde, özneler olarak var olurlar ve ideolojiler onlar için bazı tanıma/tanımlama, açıklama kategorileri var ederler. Althusser'in deyişiyle ideolojiler, "apaçıklıkları, apaçıklıklar olarak ve zorla kabul ettirmiyormuş gibi görünerek", aslında bir ölçüde zorla

76 Althusser, devletin ideolojik aygıtları (DİA) arasında –yenileri eklenebilir olmak kaydıyla– şunları sayar: Dinsel DİA, Öğrenimsel DİA (gerek özel gerekse devlet okullarının oluşturduğu sistem), Aile DİA'sı, Hukuki DİA, Siyasal DİA (değişik partileri de içeren sistem), Sendikal DİA, Haberleşme DİA'sı (basın, radyo-televizyon), Kültürel DİA (edebiyat, güzel sanatlar, spor vb.). Bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları/Yeniden-Üretim Üzerine*, Çev. A. Işık Ergüden ve Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006, s. 377-386.

kabul ettirirler. Bu o kadar öyledir ki ideolojik ifadelerle karşı karşıya geldiğinde öznenin "Tamam, işte bu!" ya da "Ne kadar da doğru!" diyesi gelir; bu ifadeler özne açısından son derece doğal ve kaçınılmaz bir hakikat gibi algılanır.[77] Buraya kadar bazı önde gelen Marksist düşünürler üzerinden ele aldığımız ideoloji kavramını daha geniş anlamda ele alan düşünürler de mevcuttur.[78] Özellikle tekelci kapitalizmin gelişmesi, ideolojinin toplumun her alanını kuşatmış olduğu fikrini de beraberinde getirmiştir. Bu anlamıyla ideoloji, yaklaşık olarak kültür kavramına denk gelir.

Post-yapısalcı görüşün önemli temsilcilerinden Michel Foucault, ideoloji kavramının kullanışlı olmadığı kanaatindedir ve daha kapsamlı ve farklı bir analiz metodunu içeren "söylem" kavramını geliştirir. Foucault, ideoloji kavramının üç açıdan kullanışsız hale geldiğini düşünür. Bunlardan birincisi, madalyonun öteki yüzü olarak kabul edilemez hakikat iddialarıyla ilgili olması; ikincisi, hümanist bir bireysel özne anlayışına dayanması; üçüncüsü ise Marksizmdeki yetersiz ve determinist temel-üstyapı modeline dayanmasıdır. Foucault, özellikle çok-biçimli ilişkilerin tek bir nedene indirgenmesine ve iktidarın salt çıkar kavramıyla özdeşleştirilmesine karşı çıkar.[79] Foucault'nun determinizmle ilgili açıklamaları da önem taşımaktadır. Foucault, determinizmin tek nedenli açıklamaları yerine bir "bağımlılıklar oyunu" koymak istediğini söyler ve üç tür bağımlılığı ayırt eder:

– Söylem-içi bağımlılık: Bir söylemsel oluşumdaki nesneler, operasyonlar ve kavramlar arasındadır.

– Söylemlerarası bağımlılık: Farklı söylemler arasındadır.

– Söylem-dışı bağımlılık: Söylemsel ve söylemsel olmayan dönüşümler arasındaki; yani bir söylemle "bütün bir ekonomik, siyasal ve toplumsal değişimler" arasındaki bağıntılar.[80]

77 Althusser'in bu görüşlerinin ayrıntıları için bkz. *a.g.e.*, s. 357-415.

78 Daha önce değindiğimiz üzere Marx'ın meta fetişizmi yaklaşımı da, ideolojinin daha geniş anlamlı ve kapitalist toplumdaki özgül bir boyutunu ortaya koyar.

79 Michéle Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, Çev. Ahmet Fethi, Doruk Yayınları, Ankara, 2004, s. 171-172.

80 *A.g.e.*, s. 179-180.

Marx'ın ideolojiye dair maddi pratik odaklı felsefesinin karşısında yer alan düşünürler ise bir süre daha tarihsel olayları fikirlerin biçimlendirdiğini –Mises gibi– ileri sürmeye devam ettiler. Ancak bu görüş artık idealist cephede bile zayıflamıştır. Ayrıca çeşitli bilim adamları ve düşünürler, Marksist olmamakla birlikte, ideolojinin ve bilginin toplumsal yapıyla olan ilişkilerini soruşturmaya giderek önem vermişlerdir.[81] Karl Mannheim, herhalde içlerinde en etkili olandır.

Mannheim, ideolojiye ilişkin görüşlerini bilgi sosyolojisi üzerinden üretir. Bu bağlamda Mannheim, insanların bilgi edinme ve düşünme süreçleri üzerinde durur. Ona göre "belli düşünme biçimlerinin toplumsal kökenleri açığa kavuşmadığı takdirde", bu düşünme biçimleri layıkıyla analiz edilemezlerdi. Bilgi sosyolojisinin bakış açısında, düşünce, "bireysel açıdan tasnif edilmiş bir düşünce biçiminin ancak yavaş yavaş sıyrılabileceği belli tarihsel-toplumsal koşullar bağlamında" anlaşılmaya çalışılmaktadır. Böylece mevcut düşünce biçimleri "dünyayı tinsel bir anlamda keşfettiğimiz kolektif eylem bağlamından" koparılmadan analiz edilmektedir.

Mannheim'a göre düşünce biçimlerinin toplum ve eylemde kök salma biçimlerinin modern dönemde ortaya çıkması rastlantısal değildir. Bunun önemli sebeplerinden biri modern politika mücadelelerinin "teorinin silahlarıyla" gerçekleştirilmesidir; böylece düşüncenin/teorinin toplumsal açıdan deşifre süreci de sosyolojinin bir parçası haline gelir.

Karl Mannheim, bu bakış açısından yola çıkarak, modern dünyada ortaya çıkan farklı farklı düşüncelerin bir kategorizasyonunu yapar. Tüm düşünce biçimleri ideoloji başlığı altında ele alınmamakta ve çözümleme, düşünürün "ideoloji" ve "ütopya" şeklinde kavramsallaştırdığı ikili bir ayrıma dayandırılmaktadır.

81 Robert Higgs, "The Complex Course of Ideological Change", *American Journal of Economics and Sociology*, Volume: 67, Issue: 4, 2008, s. 555-556. Dahası Gay'in de belirttiği gibi çağdaş epistemolojik yaklaşımda, perspektivizm ön plana çıkmaktadır. Perspektivizm, "bütün bilgilerin özde perspektifsel karakter taşıdığı düşüncesidir"; yani bilgilerimiz dünyayı açıklamayı sağlayan belli kavramları sağlayan bir çerçeve içinde oluşmaktadır. Dolayısıyla olguları doğrudan doğruya görmek söz konusu olmamaktadır. Bkz. Gay, *a.g.e.*, s. 105-106.

İdeoloji, hâkim grupların, çıkarlarıyla bağlantılı birtakım görüşlere, iktidar bilinçlerini zayıflatacak ölçüde bağlanmalarıyla ilgilidir. Toplumun gerçek durumunu yansıtmayan bu görüşlere hem kendileri inanır hem de toplumu inandırmaya çalışırlar. Ayrıca bunun düzeni koruyup toplumsal istikrarı sağlayacağını düşünürler. Dolayısıyla ideoloji, hâkim grupların çıkarıyla bağlantılı yanılsamalarına ilişkindir.

Ütopya kavramı da insanların toplumsal konumları gereği gerçeğin belli bir boyutunu görmelerine ve politik mücadeleye gönderme yapar. Ütopik düşüncede bir düzendeki ezilen grupların o düzenin yıkılıp değiştirilmesini istemelerinden ötürü düzenin sadece olumsuz yanlarını görmeleri söz konusudur. Yani onlar da gerçekle değil, sadece düzenin değişimine odaklanmalarını mümkün kılacak kusurlarla ilgilenirler, geri kalan gerçeklere yüz çevirirler. Kısacası Mannheim'da her iki kavram da, belli bir düzen içerisindeki konumdan kaynaklanan ve gerçeğin yalnız belli bir kısmını görmeye yol açan düşünsel ifratlar olarak ele alınırlar.[82] Buraya kadar özetlediğimiz, çeşitli açılardan konuyu ele alan düşünürlerin ortaya koydukları, ideolojinin, ideoloji-iktidar/devlet ilişkilerinin anlaşılması bakımından kuşkusuz büyük önem taşımaktadır. Aslında zaman içerisinde iki ana eksen açısından da bazı yakınlaşmalar olmuştur. Örneğin, Marxgil ekolde siyaset ve ideolojinin önemini vurgulayan ve Marxgil teoriyi bu açıdan geliştiren düşünür ve bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Marxgil ekolü eleştiren ve sınıf ya da ekonomi eksenli analiz yapmak yerine iktidar eksenli analiz yapan Bertrand Russell[83] ve Michael Mann[84] gibi materyalist akım içinde ele alınabilecek isimler de mevcuttur. İdealist akım açısından da, içinde bulunulan sosyo-ekonomik düzenin düşünce üzerine

82 Ayrıntılar için Bkz. Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, Çev. Mehmet Okyavuz, De Ki Yayınları, Ankara, 2009, s. 26-58.

83 Bertrand Russell, *İktidar*, Çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

84 Michael Mann, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Cilt I, Çev. Esin Saraçoğlu ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012 ve Michael Mann, *İktidarın Tarihi: Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, Cilt 2, Çev. Ali Rıza Güngen ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

tesirleri bir süredir açıklıkla kabul edilmeye başlanmıştır. Burada yine de eskiden beri devam edegelen ve teorik anlamda çözüme kavuşturulmamış bazı hususlar mevcuttur. Bunların başında, ideolojilerin çıkar (iktisadi/siyasi/sınıfsal/grupsal/toplumsal) ve iktidarın meşrulaştırımı ile ilgili düşünce sistemleri olarak mı yoksa toplum ve insan için "iyi" olana dair teorik ya da pragmatik, sistemli ya da eklektik düşünceler bütünü olarak mı ele alınacağı meselesi gelir. Siyasetin ahlakla ilişkisi sorunsalı[85] olarak da görülebilecek bu sorun, aslında ideoloji kavramı açısından "hayati"dir. Çünkü burada "insan temelde (iktisadi/siyasi/sınıfsal/grupsal/toplumsal) çıkarı(nı) ve iktidarı(nı) düşünür ve fikirleri bu yönde şekillenir" varsayımı ile "insan bunlardan bağımsız ya da özerk olarak toplum ya da insanlık için 'iyi' olanı düşünür" varsayımları karşı karşıya gelmektedir. İnsanların birer özne olarak mı yoksa çıkarların(ın) ve adeta içgüdüsel "güç istenci"nin[86] nesneleri gibi mi hareket ettiklerinden –eğer kabul ediliyorsa– öznenin niteliğine kadar birçok sorunun cevabı bu varsayıma ilişkindir.

İkinci sorun, ideoloji kavramının var olan pek çok ideolojiyi açıklamak için derinleştirilmeden kullanılmasından kaynaklanır. Burada demek istediğimiz, her ideolojiye tek bir başlık altında yer vermenin doğuracağı analiz sıkıntılarıdır.[87]Üçüncü sorun alanı ise ideolojileri belli kişi, grup, zümre ya da sınıflar için "edinilmiş mal-mülk" gibi algılayan[88] yaklaşımlara dairdir. Bu tür yaklaşımlar ideolojik değişimleri ve etkileşimleri ıskalama ve anlayamama tehlikesi taşırlar.[89] Kuşkusuz burada –tezimizin niteliği itibariyle– bu derin felsefi ve siyaset bilimine dair soruları ayrıntılarıyla tartışmamız mümkün değil. Ancak

85 Antik Yunan'da ve daha sonra, Machiavelli ile başlatılan modern döneme kadar, ahlak ile siyaset bir bütün olarak ele alınıyordu. Bu, İslam ya da Türk-İslam dünyası için de böyledir. *Siyasetname* türünde eser veren kişilerin eserlerinin büyükçe bir kısmı, hükümdara verilen ahlaki nitelikte öğütlere ilişkindir.

86 Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci: Bütün Değerleri Değiştiriş Denemesi*, Çev. Sedat Umran, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002.

87 İleride, Kemalizme dair olarak, "Kemalizm bir ideoloji midir, değil midir?" tartışmasına, ideoloji kuramlarıyla ilgili bu problemin yol açtığını göreceğiz.

88 Göran Therborn, *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*, Çev. İrfan Cüre, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008, s. 8 ve 114.

89 Bu hususun ayrıntısına ideolojik değişime dair kısımda değinilecektir.

belirtmek gerekmektedir ki ideolojiyi, insanı sosyal ve siyasal süreçlerden büyük ölçüde özerk kabul eden bir "iyi" arayışı olarak tanımlayan yaklaşımlara da insan düşüncesini çıkar ve iktidar arayışıyla kısıtlayan yaklaşımlara da eleştirel bakan bir teorik duruşu benimseyeceğiz. Bu açıdan, diğer teorik yaklaşımlardan gerekli görüldüğünde faydalanmakla birlikte, Göran Therborn'un ideoloji kavramına dair yaklaşımını yukarıda belirtilen sorunlu noktalardan kaçınma ve bu hususlarda çözümler getirme meziyetlerinden ötürü eleştirerek de olsa esas alacağız.

Therborn'a göre, "ideolojiler, insanları verili bir düzene sadece tabi kılmazlar. Aynı zamanda onları tedrici (evrimsel) veya devrimci değişim eylemleri dahil, bilinçli toplumsal eylemler için hazırlarlar. İdeolojiler yalnızca 'toplumsal harç' olarak iş görmezler".[90] İdeolojiler, "insanların yaşamlarını kendileri için değişen ölçülerde anlam taşıyan bir dünyada bilinçli aktörler olarak yaşamalarını sağlarlar".[91] Dolayısıyla sadece siyasal yapı ve süreçlerin ya da üretim tarzının türevi yahut –doğrudan veya ters çevrilmiş– yansısı olarak görülemezler. Aksine tüm bunlardan ayırt edilebilir, özgül bir analitik inceleme konusu oluştururlar.

Therborn, anlaşılacağı üzere, sadece bireyleri güdüleyen –yani onları güdülenen birer nesne olarak ele alan– ya da doğrudan bireylerin/grupların/sınıfların çıkarlarını yansıtan bir ideoloji tanımına karşı çıkmaktadır. Aynı şekilde Althusser'in çok betimsel bulduğu ve Raymond Williams'ın da "birbirinden ayrılabilir somut oluşumlar" şeklinde ele alındığı için eleştirdiği keskin bir altyapı-üstyapı ayrımına da katılmamaktadır. Therborn'a göre Marksizmde çıkar ve ideoloji arasında kurulan ilişki tamamen faydacı yaklaşımdan kaynaklanmaktadır ve bundan kurtulunması gerekir.[92] Therborn, egemen sınıfın hegemonyasını açıklayan ve Althusser tarafından geliştirilen "devletin ideolojik aygıtları" tezini de "güdülenen özne" sorunsalı bağlamında ele alır. Ona göre Althusser, yönetici sınıfın

90 *A.g.e.*, s. 7.
91 *A.g.e.*, s. 12.
92 *A.g.e.*, s. 17.

ideolojisinin bu aygıtlardaki sınıf mücadelesi aracılığıyla gerçekleştirildiği düşüncesindedir; ancak yönetici sınıfın ideolojik egemenliği konusunu çok saydam saymakta, buradaki karmaşık durumu olup biten bir şey olarak ele almaktadır; kısacası diğer özneleri yeterince hesaba katmamaktadır.[93] Therborn'a göre bir diğer sorun alanı sadece bilimsel bilginin "doğru" ya da "gerçek" bilgi olduğu, diğer bütün bilme biçimlerinin ise çarpıtma ya da yanlış bilgi olduğu yönündeki savdır. Therborn bu görüşe katılmadığı gibi, bunun doğal bir uzantısı olarak ideolojiler konusunda da bir çeşitlemeye gider. O, ideolojiyi, hem "alışılmış kavram ve deneyimler" hem de "incelikle işlenmiş entelektüel öğretiler"; hem "toplumsal aktörlerin bilinci" hem de "bir toplumun kurumlaşmış düşünce sistemleri" olarak kapsamlı bir şekilde incelemeyi önerir. Buna göre "bütün ideolojik biçimler bilim, sanat, felsefe veya hukuk olmadıkları gibi, bunların gördüğü işleri de görmezler. Ama bilim de, sanat da, felsefe de, hukuk da ideolojik biçimleştirmelerden doğar ve ideoloji olarak işlev görebilirler". Therborn burada Adam Smith, Marx ve Darwin'in yapıtlarını örnek verir; bu kişilerin yapıtları bilimsel nitelikleriyle incelenebileceği gibi, bu yapıtlardan türetilen görüşler "ekonomik liberalizm", "bilimsel sosyalizm" ya da "Sosyal Darwincilik" gibi ideolojiler olarak da hayatta yer alabilirler.[94] Gerçekten de, Mannheim'ın ideolojiye dair analizlerine de yön veren bilgi sosyolojisinde, artık şeyleri oldukları gibi, doğrudan kavrama görüşünün geçerli bulunmadığını belirtmiştik. Dolayısıyla bilim, sanat, hukuk gibi alanların da ideolojiyle olan ilişkileri bir süredir bilinmektedir ve "kusursuz nesnellik" iddiası kabul görmez olmuştur. Ancak bu, ideolojilerin bilim, sanat, felsefe ya da hukukla aynı işlevi gördükleri anlamına kuşkusuz gelmez. Bununla birlikte, incelikli bir felsefi öğreti ya da bilime ilişkin olarak da

93 Yazar bir olgunun otomatik yansıması olarak elde edilen kavramlardan türetilen bir düşünce demeti olarak ideoloji yaklaşımını haklı olarak eleştirir. Örneğin sosyalist ideoloji bakımından: "Sömürü, sömürüye karşı direnişi, sömürülenlerin direnişine karşı sömürücülerin direnişini ya da bizzat sömürü üzerinde bir mücadeleyi kendiliğinden ima etmez." *A.g.e.*, s. 24. Bu da ideolojiyi ayrıca bir inceleme nesnesi yapar.

94 *A.g.e.*, s. 13 ve 22.

okunabilecek bir yapıttaki görüşler, insan hayatında ideoloji olarak da yer alabilirler. Buradan ideolojilerin farklılık arz eden kategoriler altında ele alınmaları gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Therborn, bu ayrımı belirleyebilmek için insan öznelliği ile ideoloji ilişkisini ele alır. İnsana birer özne olarak seslenen ideolojiler, öznenin varlıktan (being) ve "dünyada olma"dan kaynaklı öznelliklerine gönderme yaparlar. Buradan da insan öznelliğinin dört temel boyutu olduğu saptanabilir. Bunlar varoluşsallık, tarihsellik, kapsayıcılık ve konumsallıktır.

İnsanların farklı kuşaklardan bireylerle ilişkili ve cinsiyetli bir birey oluşları, *varoluşsal* bir şeydir. Bu özne, aynı zamanda tarihin belli bir noktasında ve belli bir insan toplumunda var olur ki bu da öznelliğin *tarihsel* boyutunu gösterir. "Dünyada olmak" ise "anlamlı bir dünyanın üyesi olmak bağlamında" *kapsayıcı*; "dünyanın diğer üyelerine göre dünyada belirli bir yere sahip olmak; belirli bir cinsiyete, yaşa, mesleğe, etnik özelliğe vb. sahip olmak bağlamında" ise *konumsal*dır. Bu dört öznelliğe seslenme biçimi ise ideolojiye özelliğini verir.[95] Therborn, bu boyutların bir kısmının bir kısmıyla bileşiminden oluşan dört ideoloji kategorisi ortaya koyar.[96]

1- Kapsayıcı-Varoluşsal İdeolojiler: Bu kategori altındaki ideolojiler, dünyanın bir üyesi olmaya ilişkin anlamlar sağlamaktadırlar. Bunlar yaşam, ölüm, acı çekme, kozmozun ya da doğal düzenin manası gibi soru(n)larla ilişkilidir. Kısacası bu tür ideolojiler, insanın ontolojik soru(n)larına cevap verirler. Bu türden soruları en kapsamlı şekilde işleyenler mitolojiler, dinler ve laik ahlaki söylemlerdir. Öyle ki büyük mitolojik ve dinsel sistemler bu kategoride ele alınabileceği gibi, günümüzün laik toplumlarındaki yaşamın anlamı arayışlarına cevap veren laik ahlaki öğretilere de bu başlık altında yer verilebilir.

2- Kapsayıcı-Tarihsel İdeolojiler: Bu ideolojilerin yönelimi, insanları çeşitli tarihsel-toplumsal dünyaların bilinçli üyeleri haline getirmektir. Bu "dünyalar", kabile, köy, etnik grup, devlet, ulus ve kilise gibi biçimlerde ortaya çıkabilir.

95 *A.g.e.*, s. 35-36.
96 Bu kategorileştirme için bkz. *a.g.e.*, s. 36-38.

Osmanlı-Türk tarihinden örnek vermek gerekirse, edipler ya da bilim adamları, modernlik öncesi dönemde eserlerini hükümdara uzun övgülerle ve çoğu kez ona ithaf ederek başlatırlar, kısacası "hükümdara seslenen konumsal bir hitabı" benimserlerdi. Oysa mesela Namık Kemal gibi modernleşmeci Osmanlı edip-düşünürleriyle birlikte "Osmanlı vatandaşlarına" –özelde vatandaşa– seslenilmeye başlanmıştır. Bir ideolojinin kapsayıcı olması ise anlamlı bir dünyanın üyeliğini tanımlamaya ilişkindir ve bu dünyaya üye olma ya da olmama durumunu belirler. Böylece kimlerin dışarıda bırakıldıkları (dışlama) da ortaya çıkar. Burada kişiye anlamdan yoksun (olduğu iddia edilen) bir yaşam, Tanrı'dan uzaklaşma, kabile, etnisite, ulus ya da devlete mensup olmama gibi isnatlarda bulunulabilir ya da kişinin durumu böyle tanımlanır.[97]

3- *Konumsal-Varoluşsal İdeolojiler*: Bu ideolojiler, "bir kimseyi üyesi olduğu dünyadaki belirli bir konuma tabi kılar; onu bu konuma uygun kılar". Yani burada ideoloji, bireysellik, erkeklik/kadınlık, yaş ve yaşlanma gibi öznelliğe dair hususları tanımlar ve oluşturur, bir kişiye "başkalarından farklı olarak kim olduğunu" ve "onun için neyin iyi, neyin olanaklı olduğunu anlatır".

4- *Konumsal-Tarihsel İdeolojiler*: Therborn'a göre konumsal-tarihsel ideolojiler:

> "(...) bir aileler ve soylar yapısı içinde bir ailenin üyelerini; daha geniş bir toplumsal coğrafya içinde bir yerin sakinlerini; belirli bir eğitim düzeyindekileri; belirli meslek sahiplerini ve belirli yaşam biçimlerini sürdürenleri; siyasal iktidar mevkilerindeki görevlileri (bunun dışında kalanların yerlerini) ve farklı sınıfların üyelerini biçimlendirir. Konumlar sadece farklılığa göre, tek bir ölçütler (tamamlayıcılık, yarışma ve açık çatışma) dizisi boyunca, hiyerarşik derecelenmelerine göre, ayırt edilebilir ve birleştirilebilirler."

97 Örneğin Sieyès, meşhur bir eserinde, feodal beyleri ve ruhbanı, ulusun bir parçası olmaktan çıkarmış, ulus tanımında bu sınıflara yer vermemişti. Bkz. Emmanuel Joseph Sieyés, *Üçüncü Sınıf Nedir?*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Dolayısıyla konumsal-tarihsel ideolojiler, toplumsal tabakalaşma, bu tabakaların görevleri, ödevleri ve ayrım noktaları, hiyerarşileri; tabakaların ele alınış biçimi ve dayanışmacı, yarışmacı ya da çatışmacı şekilde konumlandırılışlarını ifade ederler.

İdeolojiler, bu kategorilerden salt birinde belirtilen noktaları işlemek durumunda değillerdir. Örneğin milliyetçilik, hem kapsayıcı-tarihsel hem de konumsal-tarihsel bir ideoloji olabilir. Ancak bu tür bir ayrımın meziyeti, ideolojileri sadece sınıflarla, uluslarla ya da ontolojik problemlerle ilgili gören yaklaşımlardan kaçınması ve yeni bir analiz çerçevesi sunmasıdır. Ciddi felsefi ya da dinsel sorunsalları inceleyen ideolojilerin entelektüel işlenişi ile felsefi yönelimi olmayan ama siyaset açısından yine de önem taşıyan konuların işlenişi arasında bir fark olacaktır; ama bu, onların ikisinin de ideoloji olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu yaklaşımın konumuz açısından bir başka meziyeti ise Kemalizmin farklı sorulara ya da sorunun farklı açılarına cevap veren ideolojileri (laiklik, halkçılık, milliyetçilik gibi) içermesine uygun bir analiz yöntemi sunmasıdır.

Therborn'un ideoloji analiziyle ilgili değineceğimiz bir diğer husus, egemenlik için yarışan ideolojilerin kişiler için iyi ve kötü, olanaklı ve olanaksızın sınırlarını[98] çizmesine dairdir. Öznelere bu şekilde seslenilir ve aslında totolojik bir ifade kabul edilen[99] "ideolojik özne" bu "yap-yapma", "iyi-kötü", "olanaklı-olanaksız" ile tanımlanır.[100] Therborn'un ideolojilere ilişkin olarak yukarıda bir ölçüde özetlediğimiz analiz araçlarından bu çalışmada yararlanacağız. Ancak, Therborn'un görüşlerinde kanımızca bazı düzeltmeler ve ayrıca bu görüşlere bazı eklemeler yapılması gerekmektedir.

Therborn'un da kabul ettiği gibi egemen ideolojiler, korku, boyun eğme, uzlaşma gibi mekanizmalarla işlerler. Ancak Therborn meşrulaştırım ve çıkar kavramlarına birini idealist

98 Bu hususa resmi ideoloji ve ideolojik değişim bahislerinde ayrıca değinilecektir.

99 Çünkü özne, zaten ideolojiktir.

100 Therborn, *a.g.e.*, s. 104-105, 123. Ancak burada öznelerin yarışan ideolojilerin seslenmelerine muhatap olabilecekleri ve zaman içinde çelişik görünen tepkileri hesaba katılmak durumundadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 90-91.

bulduğu, diğerini de faydacı yaklaşımla bağlantılandırdığı için olumsuz yaklaşır. Therborn'a göre meşruiyet, konsensus ve sınıf bilinci kavramlarının dört noktada analiz açısından yararlılıklarını sınırlayan varsayımlara yaslanmaları söz konusudur. Bunlardan birincisi, bu kavramlara dayalı anlayışların siyasal süreçleri kararlaştıranların birlik halindeki özneler, meşru ve gayri-meşru hükümetler, rıza gösteren veya karşı çıkan halklar olduğunu varsayması ve bu konuda "ekonomik ve siyasal yapı ve süreçteki merkezi olmayan kısıtlama ve çatlaklara, çelişkiler ve pekiştirmelere yer verme(meleri)"dir. Kısacası fazla öznelci yaklaşımların ürünüdürler. İkinci olarak idealisttirler; çünkü bu kavramların örgütsel biçimler ile güç ilişkilerinin maddi matrislerinden ayrılabilir olduklarını ileri sürerler. Üçüncü olarak bunlar, insanların basit ve akılcı güdülenmelerle hareket ettikleri varsayımına dayanırlar. Yani, bir rejim onların gözünde ya meşrudur ya da değildir, o ideolojiye tutarlı bir biçimde bağlanırlar ya da bağlanmazlar. Oysa durum böyle değildir. Son olarak bu yaklaşımlarda ideolojilere edinilmiş bir mal-mülk gibi bakılmakta, ideolojilerin etkileşen, yarışan ve çatışan süreçlerle ilgili oldukları; birbirlerini susturarak ya da boğarak iş gör(ebil)meleri göz ardı edilmektedir.[101] Bu itirazların hepsi de güçlü itirazlardır; ancak bu bakış da paradoksal olarak aktörlerin çabalarını bilimsel analiz veya tam doğru görüş düzeyine çıkarma tehlikesi taşır. Zira "meşruiyet"e dayalı iktidar söyleminin kendisinin, aktörlerin buna göre hareket etmeyi "iyi", "doğru", "bir ölçüde gerekli" bulmalarına yol açabileceğini görmezden gelebilir. Meşrulaştırım, Therborn'un belirttiği yapısal mekanizmalar göz ardı edilmeksizin, yarışan ideolojiler arasında savunma ve saldırı noktasında bir değer ifade eder. Dolayısıyla belli ideolojileri savunanlar, Therborn'un belirttiği yarışma ve çatışma sürecinde, saldırılara açık olmamak adına, barındırdıkları çelişkileri telif etmek[102] durumunda kalabilirler. Bu, Therborn'un işaret

101 *A.g.e.*, s. 112-114.

102 "İdeoloji bireylerin tutarlı bir kimlik oluşturabilmesini sağlayan temelleri sunacak ölçüde 'gerçek' olmak, etkili eylem için güçlü motivasyonlar yaratmak ve içinde barındırdığı bariz çelişki ve tutarsızlıkları tevil etme yolunda, zayıf da olsa girişimlerde bulunmak zorundadır." Bu görüş için bkz. Eagleton, *a.g.e.*, s. 36.

ettiği gibi ideolojilerin yarışma ve çatışma süreçlerinde, bir dönem için bazı hususlar açısından gereksiz; zira etkisiz olabilir. Marxgil literatürdeki ünlü "yanlış bilinç"i ifade eden "yapıyorlar; çünkü bilmiyorlar"ı farklı durumlar adına düzelten "biliyorlar; ama yine de yapıyorlar" şeklindeki analiz formülü, bu konuyu açıklamaktadır.[103] İnsanlar, belli ideolojilere ya da o ideolojileri temsil eden iktidarlara, tamamen tutarlı bir şekilde bağlanmazlar; iktidarlar da her zaman tamamen çelişkisiz bir şekilde bu ideolojileri uygulayıp savunmazlar. Fakat burada, ideolojik yarışma ve çatışma süreçlerindeki mücadelede, meşrulaştırım faktörleri yer alabilir.[104] İkinci olarak salt çıkar dürtüsünün ideolojiler hususunda bir indirgemecilik olduğu konusunda Therborn'a katılıyoruz. Çıkar ile evrene, hayata, insana, topluma ve kendine dair açıklamalar sunabilen ve yukarıda dört kategoride ifade edilen ideolojilerin ilişkisi öyle görünmektedir ki çoğu kez varsayılandan daha karmaşıktır.[105] Örneğin Bertrand Russell, iktidarı talep etme hususunda iki tip lideri ayırmaktadır. Cromwell ve Lenin gibi isimlerin içinde olduğu lider tipi, iktidar arzusunu ideolojik/dinsel bir misyonla açıklar. Bu yüzden bu tip liderler iktidarlarında lüks ve rahata çok önem vermemişlerdir. Başka bir tipin içinde yer alan Napoléon içinse durum farklıdır: O, devrimle ya da ideolojilerle ilgilenmemişti; hatta Fransa ile bile. Onun ilgisi şan ve kişisel çıkarlarına yönelikti. Dolayısıyla bağlılıklarını ve ayrılıklarını bunlara göre kurmuştu.[106] Bu örnekten anlaşılabileceği üzere politikacılar, araştırmacılara daha çıkar yönelimli veya daha ideoloji yönelimli olarak görünebilmiştir. Yine de her ikisinde de iktidar güdüsü ortak sayılmaktadır. Fakat Russell'ın yaptığı ayrımdaki gibi bu

103 Bkz. Slavoj Zizek, *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 43-48.

104 Eagleton, şöyle der: "(...) ideolojiler, (...) aksi takdirde eleştiri konusu olabilecek toplumsal davranışlara ilişkin akla uygun açıklamalar getirmeye veya gerekçeler göstermeye yönelik şu ya da bu ölçüde sistematik girişimler olarak görülebilir." Bkz. Eagleton, *a.g.e.*, s. 85.

105 Therborn'un kavradığı üzere, çıkar odaklı yorum bir sonuca bakarak aslında tam da doğru olmayan bir neden varsayma hatasına yol açabilir. Eagleton'ın ifade ettiği bir durumu örnek verirsek, "belirli bir inancın taşıyıcısı, o inancı taşımak kendi çıkarına olsa bile, söz konusu inanca herhangi bir şekilde varmış olabilir". *A.g.e.*, s. 90.

106 Russell, *a.g.e.*, s. 21-22.

iktidar talebinin yeri ve boyutları değişebilir. Örneğin, toprak ağası kökenli bir politikacının pek çok olayda sessiz kalırken toprak dağıtımı ile ilgili bir konuda canhıraş bir şekilde konuya sarılması, genellikle çıkarla ilgili bulunur. Bu, kendi iktidar sahasına girilmiş olmasıyla da yorumlanabilir. Fakat nihayetinde, iktidar ile çıkar arasında bir ilişki kurulabilmektedir; bu, somut duruma bakılarak söylenebilecek bir şeydir.

Kısaca ifade edersek, ideoloji, tek başına bir düzenin meşrulaştırılması rolünü ifa edemez ve ideolojilerin iktidarın meşruiyeti açısından konumu statik değildir. Ancak ideolojilerin çıkarların rasyonalizasyonunda bir yeri vardır ve bu tam da Therborn'un belirttiği güç ilişkileri ve yapısal unsurlar çerçevesinde yaşanan ideolojiler arasındaki yarışma, çatışma ve etkileşimlerle ilgilidir. Meşruiyet ise basitçe egemenler tarafından bir düzenin doğallaştırılması olmak durumunda değildir; düzene itaat eden insanlar başka olasılıkların varlığı söz konusu olsa bile, eğer davranışlarını yöneticilerin ölçütleriyle yargılamaktaysalar –"ortak duyu" bir ölçüde bu eksende şekillenmişse– düzen belli bir meşruiyet kazanmış sayılır. Burada ideolojinin rolü açıktır; kritik olan nokta ise "her hâkim düzen(in) ayakta kalabilmek için kendi astlarına yeterince anlam sunmak zorunda olması"dır.[107] Bu noktada kanımızca sahip olunan egemenliğin devamı ve meşrulaştırım ile iktidarın elde edilmesi açılarından, ideolojiyle birebir aynı olmayan fakat kuşkusuz bağlantılı olan iki kavram, önem kazanmaktadır: İdeolojik strateji ve politik strateji.

İdeolojik strateji[108], esas itibariyle ideolojinin kendi içindeki ya da uygulamasındaki çelişkileri telif etmek amacıyla izlenen teknikleri ifade eder. İdeolojik strateji, ideolojik değişimden farklıdır. İdeoloji açısından bir değişimi değil; ideoloji ya da ideolojiyi temsil edenler açısından söylem düzeyinde bir telif

107 Eagleton, *a.g.e.*, s. 72. Dolayısıyla yapacağımız analizlerde, Therborn'un haklı uyarı ve eleştirilerini göz önünde tutarak, yukarıda açıklanan çerçevede, meşrulaştırma, rasyonalizasyon ve çıkar kavramlarına yer vereceğiz.

108 İdeolojik strateji kavramını Eagleton'dan ödünç alıyorum; bununla birlikte açıklamalarımda Eagleton'ın açıklamalarıyla kendimi sınırlamadım ve bir tanım geliştirmeye çalıştım.

etme gayretini ifade eder. Bir diğer boyutuyla ideolojik strateji, güç ilişkilerindeki değişimlere göre, yükselen ya da düşüşe geçen kavramların-siyasi ilkelerin belli bir ideoloji tarafından kendi söylem düzenine monte edilmesi ve bunların, diğer ideolojilerle mücadelede etkin hale getirilmesidir.

Politik stratejiyse, mevcut güç ilişkileri ve yapısal koşullar içerisinde, kurulan veya terk edilen ittifaklarla ilişkilidir. Kuşkusuz bu kurulan veya terk edilen ittifakların söylem düzeyinde bir açıklaması hemen her zaman eşzamanlı olarak ortaya çıkar. Yani politik stratejiyle ideolojik strateji arasında çok yakın bir ilişki vardır. Yine de ideoloji, ideolojik değişim, ideolojik strateji ve politik strateji arasında kavramsal farklar vardır ve tarihsel olaylar ele alınırken bu farkların göz ardı edilmesi, farklı olguların birbirine karıştırılması sonucunu verebilir ki ampirik incelemede bunu göreceğiz.

1.2. Resmi İdeoloji, İdeolojik İktidar ve Siyasal Rejim

Resmi ideoloji (official ideology) ya da devlet ideolojisi (state ideology) kavramları, ideoloji kavramının doğuşundan itibaren gündeme gelen olumsuz yükü tüm ağırlığıyla taşımaktadırlar. Öyle ki, ideoloji kavramının olumlu ya da nötr şekilde kullanıldığı pek çok durum olmasına karşın, resmi ideoloji ya da devlet ideolojisi kavramları hemen her zaman olumsuz bir anlama sahip olmak kaydıyla kullanılır. Bunun sebebi, resmi ideolojinin ancak otoriter ya da totaliter rejimlerde söz konusu olabilmesidir. Bununla birlikte, özellikle "liberal" kapitalizmin Soğuk Savaş sonrasında kazandığı zafer ve "ideolojilerin sonu" tezleriyle birlikte, liberal kapitalizm adeta doğallaş(tırıl)mış ve ideolojik boyutu göz ardı edilmeye başlamıştır. Oysa tüm devletlerde bir hâkim ideoloji mevcuttur ve bu ideoloji, çeşitli kurumlar, ritüeller aracılığıyla yeniden üretilir ve açıkça ya da daha örtük biçimde anayasa ve yasalara yansır. Yine de hâkim ideolojiyle resmi ideoloji arasında bir ayrım yapmak yerinde olacaktır. Hâkim ideolojiden, görece de olsa demokratik rejimler söz konusu olduğunda bahsedilebilirken, resmi ideoloji kavramı otoriter ya da totaliter rejimler söz konusu olduğunda kullanılmaktadır. Bir

ülkenin demokratikleşme skalasındaki yerine göre, hâkim ideolojiye rakip olabilme, ondan farklılaşan görüşleri savunabilme ya da resmi ideolojiyi yorumlayabilme imkânları da artacaktır.

Demokrasi, bir siyasal ideoloji olmakla birlikte, Cemil Meriç'in belirttiği gibi çeşitli fikirlerin üzerinde yeşerebileceği zemini sağlaması nedeniyle[109] günümüzde saygınlığı giderek artan bir niteliğe sahip olmuştur. Yukarıda ifade edildiği üzere bir ideolojinin demokrasi konusundaki tutumu veya bir siyasal rejimin demokratik özellikleri ne ölçüde taşıdığı bize o ideolojinin niteliği ya da siyasal rejimin "açıklığı", çeşitli görüşlerin yarışacağı siyasal alanın sınırlarının genişliği konusunda bir fikir verebilecektir; ancak bu, o devletin bir hâkim ideolojiye sahip olmadığı anlamına gelmez. Devlet, çeşitli kurumlar ve pratikler aracılığıyla hâkim ideolojinin yeniden üretimini sağladığı gibi çeşitli kanallar aracılığıyla bunun ülke sathına yayılmasına da gayret eder.[110] Burada devletin iktidarının niteliği de önemlidir. Michael Mann'in devlet iktidarı bakımından yaptığı despotik iktidar ile altyapısal iktidar ayrımı bu bakımdan dikkate değerdir. Despotik iktidar ideoloji aracılığıyla nüfuzunu genişletme konusunda zayıflıklara sahiptir; bu sebeple yönetim açısından şiddete dayanma ihtiyacı daha yüksektir. Bununla birlikte o da imkânları dahilinde merkezin ideolojisini siyasal coğrafyasına çeşitli kanallar aracılığıyla götürmeye çalışır; ancak bu hususta altyapısal iktidara sahip bir devlet gibi etkili olamaz. Altyapısal iktidara sahip bir devlet, siyasal coğrafyasında daha incelikli bir "iktidar teknolojisi" uygulayabilir; "zor"a başvurma ihtiyacı daha azdır ve ideoloji aracılığıyla nüfuzunu genişletme konusunda çok daha geniş imkânlara sahiptir. Böylece "iktidar teknolojisi" bakımından, ülke sathında, despotik iktidara sahip devletten daha güçlü ve etkindir.[111] Bu noktada Mann'in toplum ve toplumsal iktidarın kaynaklarıyla ilgili görüşlerine daha yakından bakmakta fayda vardır. Mann'e göre pek çok sosyoloğun kuramında yer aldığı şekliyle toplum üniter bir yapı değildir. Mann, "toplumlar birden fazla çakışan

109 Cemil Meriç, *Jurnal-1. Cilt 1955-1965*, Yay. Haz. Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 355.

110 Mann, *İktidarın Tarihi-2*, s. 43-46.

111 *A.g.e.*, s. 68-71.

ve kesişen sosyo-mekânsal iktidar ağından oluşmaktadır", demektedir. Dolayısıyla toplumlardan birer bütünlük veya yapı olarak söz etmek doğru olmaz. Ortada sınırı olan bir bütünlük bulunmadığı için toplumsal değişim ve çatışmaları "dışsal" ve "içsel" değişkenlere ayırmak doğru olmayacağı gibi, bireyler de davranışlarında toplumsal yapı tarafından sınırlandırılmazlar; bu sebeple "toplumsal eylem ile toplumsal yapı arasında bir ayrıma gitmek yararlı değildir".[112] Toplumu ve toplumsal iktidarın kaynaklarını anlayabilmek içinse insana ve insan doğasına bakmak gerekir. Mann'e göre:

> "İnsanoğlu yaşamdaki iyi şeylerden aldığı hazzı arttırmak için mücadele eden ve bunu yapmak için uygun araçları seçme ve bu araçları kovalama becerisine sahip, yerinde duramayan, amaçları peşinde koşan ve rasyonel bir varlıktır. En azından insan yaşamının ayırt edici niteliği olan ve insana diğer türlerin yoksun olduğu bir tarihi armağan eden dinamizmi sağlayacak yeterli sayıda insan böyle davranır. Bu nitelikler iktidarın esas kaynağıdır."[113]

Bu şekilde toplumlar birden fazla kesişen ve çakışan iktidar ağından oluşmaktadırlar. İktidarın ise dört kaynağı bulunmaktadır: İdeolojik, ekonomik, askeri ve siyasi. Bu iktidar ağları birbirleriyle çakışmaktadırlar; dolayısıyla bunları toplumsal yapının farklı düzeyleri olarak ele almak doğru değildir. İkinci olarak bunlar, insanların yukarıda belirtilen amaçlarına ulaşmak için kullandıkları "örgütler, kurumlar ve araçlardır".[114]

---

112 Mann, *İktidarın Tarihi-1*, s. 11-12.

113 *A.g.e.*, s. 15.

114 Mann'in şu düşüncelerini de hatırda tutmakta yarar vardır: "Örgütler ve işlevler tarihsel süreç içerisinde birbirine yaklaşıp uzaklaşmaktadır, kimi zaman açıkça birbirinden ayrılmakta, kimi zaman da çeşitli biçimlerde birleşmektedir. İktisadi roller devletler tarafından, ordular tarafından ve kiliseler tarafında icra edilebilir (ve normalde de böyle olmuştur), ama aynı zamanda genellikle 'ekonomik' olarak adlandırdığımız uzmanlaşmış örgütlerce de yürütülebilir. İdeolojiler, ekonomik sınıflar tarafından, devlet tarafından ve askeri elitler tarafından ya da örneğin kiliseler vb. tarafından sarsılabilirler. İşlevler ve örgütler arasında birebir ilişki yoktur." *A.g.e.*, s. 30.

Dolayısıyla kendileri için birer amaç olmayıp söz konusu beşeri amaçlara ulaşmak adına en etkin örgütsel olanakları sunmalarından ötürü var olmaktadırlar.[115] Burada hemen belirtmekte yarar vardır ki, iktidarın siyasi kaynağı yani devlet, mevcut ve çakışan dört kaynaktan yalnızca bir tanesidir.

Mann'in görüşlerini daha iyi anlayabilmek açısından örgütsel iktidarın kullanım biçimleri bakımından yaptığı sınıflandırmayı da ele almak gerekmektedir.

Mann'e göre iktidar, eğer en genel anlamıyla söylersek, "kişinin çevresi üzerinde hâkimiyet kurmak yoluyla amaçlarını kovalayabilmesi ve o amaçlara ulaşabilmesidir". Toplumsal iktidarın ise iki boyutunun olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan bir tanesi belli bir toplumsal ilişki içindeki bir aktörün kendisine karşı gösterilen dirence rağmen kendi iradesini gerçekleştirebilecek bir konumda bulunması şeklinde ifade edilebilir. Bununla birlikte iktidarın kolektif bir yönü de vardır. Nitekim iktidar kullanımının bu boyutunda birbirleriyle işbirliği kuran kişiler; üçüncü taraflar ya da doğa üzerinde iktidarlarını genişletme imkânı bulurlar. Mann'e göre çoğu toplumsal ilişkide bu iki yön iç içe geçmiştir; bu anlamda iktidar, işbirliği ve işbölümü hem dağıtımcı ve kolektiftir hem de sömürücü ve işlevseldir. Bir örgütlenmenin ve işlev farklılaşmasının varlığı dağıtımcı iktidarın oluşumu yönünde içsel bir eğilim taşır. Bunun kaynağında ise denetim ve eşgüdüm yatmaktadır. Denetim ve eşgüdüm yoluyla bir arada bulunan bir taraf kolektif iktidarını arttırarak güçlü bir örgütsel üstünlük elde edebilir. Bu bağlamda Mann, ünlü elitizm kuramcısı Mosca'ya gönderme yaparak tepede bulunan bir avuç insanın içinde bulundukları sosyal grubun kanun ve normları çerçevesinde denetimlerini kurumsallaştırabilmeleri durumunda, kitleleri denetim altında tutabileceklerini belirtir. Kitlelerin itaat etmesinde başlıca etken ise tabandaki kitlelerin örgütsüz olması ve bu azınlığın kitleye karşı örgütsel bir üstünlük sağlamış olmasıdır. Bu sebeple, tıpkı Therborn'un belirttiği gibi, kitlenin muhakkak iktidarın tamamen meşru olduğunu düşünmesi gibi

115 *A.g.e.*, s.13.

bir durumu varsaymak gerekmez.[116]Mann, bu noktada iktidar biçimlerini de sınıflandırma yönüne gider. Ona göre farklı ihtiyaç ve amaçlar doğrultusunda örgütlenmeleri ve uygulanmaları bakımlarından yaygın ve yoğun iktidarlar ile otoriter ve dağınık iktidarlardan bahsetmek mümkündür.

Yaygın iktidar, çok geniş bir alana yayılan çok sayıda insanı asgari düzeyde ama istikrarlı bir şekilde işbirliğine girecek şekilde örgütleme yeteneğine gönderme yapar.

Yoğun iktidarda insan sayısı ya da alan genişliği ne olursa olsun katılımcılar sıkı bir biçimde örgütlenir. Bu şekilde söz konusu sosyal grupta mobilizasyon ve sadakati sağlama becerisi yüksek tutulmaya çalışılır.

Otoriter iktidarda otoritenin kurulmasına ilişkin net bir amaç görünür. Açık emirleri ve bilinçli bir itaati içerir. Dağınık iktidar ise bundan farklı olarak "nüfus içerisinde kendiliğinden, bilinçsiz ve merkezsiz biçimde yayılır, iktidar ilişkilerini bünyesinde barındıran ama açıkça emredilmemiş benzeri toplumsal pratiklere yol açar". Bunun nedeni söz konusu pratiklerin doğal ya da ahlaki olduğunun ya da tartışmasız biçimde ortak çıkarlara dayandığının düşünülmesidir. Burada kuşkusuz ki toplumsal iktidarın artmasını görüyoruz. Dağınık iktidarın modern dönemdeki gelişiminde sınıf ya da ulus dayanışmalarının yükselişi önemli bir rol oynamaktadır.[117-118] Mann'in toplum ve toplumsal iktidar konusundaki genel görüşlerini böyle özetledikten sonra konumuzla bağlantılı olarak yazarın ideolojik örgütlenme hakkındaki görüşleri üzerinde durmak mümkündür. Yazara göre ideolojik örgütlenme iki biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, daha özerk bir şekilde ve sosyo-mekânsal olarak aşkın bir yapıdadır. Bunlar halihazırdaki ekonomik, siyasi, ideolojik ve askeri kurumları aşar ve daha seküler otorite yapılarından ayrı ve onların üstünde bulunan bir otorite biçimi üretirler ki, bu tür örgütlenmeler Mann'in dağınık iktidar teknikleri dediği şeye bağımlıdırlar.

116 *A.g.e.*, s. 17-18.
117 *A.g.e.*, s. 19.
118 *A.g.e.*, s. 19.

Bu noktada Mann'in aşkın ideolojik örgütlenme biçimleri konusunda özellikle dine gönderme yaptığını görüyoruz. Ancak Therborn'da gördüğümüz üzere özellikle *kapsayıcı-varoluşsal ideolojiler* ile *konumsal-varoluşsal ideolojilerin* –ki bunlar dinsel-metafizik bir aşkınlık taşıyabildikleri gibi seküler bir aşkınlık da taşıyabilirler[119] aynı dağınık iktidar teknikleriyle bağlantılı oldukları düşünülebilir. Diğeri ise içkin bir maneviyat olarak ideolojidir ki halihazırda kurulu olan bir toplumsal grubun iktidarını yoğunlaştırır.[120] Bu açıklamalar çerçevesinde resmi ideoloji ve siyasal rejim konusunda şu saptamalarda bulunabiliriz. Resmi ideoloji, devlet yöneticileri tarafından koordine edilen hâkim siyasal, ideolojik, askeri ve ekonomik iktidar aktörlerinin ittifakının bir yansıması olan rejimin temel anlamsal referans çerçevesini oluşturur ve bir yandan mevcut sistemin yeniden üretilmesine katkıda bulunurken diğer yandan toplumun, anlamlandırma, belli norm ve değerler paylaşma isteğini karşılayan bir nitelik arz eder. Resmi ideoloji, devletin teritoryal egemenlik alanına, çeşitli ikna ve propaganda mekanizmaları, belirli ritüellere katılım gibi çeşitli kanallar üzerinden yayılım gösterir. Bu kanallar örgütsel olabilecekleri gibi çeşitli semboller, ritüeller gibi kurumsallaşmış ancak örgütsel olmayan şekillerde de ortaya çıkabilirler. İdeolojik iktidar, bu kanallar aracılığıyla anlam-değer-norm sistemi üzerinde bir egemenlik kurmaya dayanır.[121]Siyasal rejim ile resmi ideoloji arasında çok yakın bir ilişki mevcuttur; ancak bunlar her zaman örtüşmezler, dolayısıyla tam olarak aynı şey değillerdir. Siyasal rejim yukarıda ifade edildiği gibi devlet yöneticilerinin eşgüdümlediği hâkim siyasi, ideolojik, iktisadi ve askeri iktidar odaklarının ittifakına dayalı olarak ortaya çıkar ve temel referans çerçevesi hâkim ya da resmi ideoloji tarafından belirlenir. Rejimin temel referans çerçevesi olarak resmi ideolojinin

119 İslam, Hıristiyanlık, Budizm gibi dinler; sosyalizm, komünizm ya da feminizm gibi ideolojilerden ilk beşi kapsayıcı varoluşsal, sonuncusu ise konumsal-varoluşsal ideolojiler olarak belli bir coğrafyadaki örgütsel yapılardan özerk ve onlara aşkın bir karakter gösterebilirler.

120 *A.g.e.*, s.36-37.

121 *A.g.e.*, s. 36.

ne ölçüde yorumlanmaya açık olduğu, modern siyasal terminoloji üzerinden ifade edersek, merkezin sağına ve soluna doğru genişlemenin sınırları, siyasal rejim tarafından belirlenir. Bu belirlenim, devlet ideolojisinin diğer ideolojiler karşısındaki konumlanışından ciddi şekilde etkilenir. Resmi ideoloji ve siyasal rejimin bu yakın irtibatı, birindeki değişimler karşısında diğerinin duyarlı olması anlamına da gelir. Bununla birlikte resmi ideoloji ile siyasal rejim birbirine karıştırılmamalıdır. Zira resmi ideoloji belli bir ideolojinin belli bir yorumu şeklinde merkezi bir konumda bulunurken, rejim geniş anlamıyla siyasal mücadele sahasının sınırlarını çizer. Bir ideoloji resmi ideolojiden değişen ölçülerde farklı olsa bile siyasal rejimin sınırları içerisinde kendine yer bulabilir. Bu bağlamda ideolojik iktidar hususunda toplumun anlam-değer-norm sistemi üzerinde bir tekel kurmaktan ziyade bir egemenlik kurmaktan bahsedilebileceğini söyleyebiliriz. İdeolojik iktidar sahiplerinin çok çeşitli koşullar altında topluma nüfuz etme kapasitesileri ve dolayısıyla kendilerine duydukları güven arttıkça, siyasal mücadele alanının sınırlarının genişleyeceğini, dolayısıyla siyasal rejimin daha "açık" hale geleceğini varsayabiliriz. Ancak bu açılma, sistemin toplumsal sorunları çözme, beliren yeni talepleri karşılama kapasitesindeki zayıflamadan kaynaklanan ve bu noktalardan koşullanan bir değişimin veya daha olumsuz koşullarda sistemde bir çözülmenin de işareti olabilir. Bu hususları daha açık hale getirebilmek için ideolojik değişim kavramının ele alınması gerekmektedir.

1.3. Resmi İdeolojide Değişim

İdeolojik değişim olgusu, oldukça karmaşık birtakım ilişkiler ve etkilerin sonucu olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla ideolojik dönüşümü açıklamak kolay olmamaktadır.[122] Bununla birlikte bazı temel varsayımları öne sürmek ve çeşitli analitik araçlardan faydalanmamızı sağlayacak bir çerçeve oluşturmak mümkündür.

122 Bkz. Higgs, a.g.m., s. 547-565.

Öncelikle devlet ideolojisi, kolayca değişebilen bir şey değildir.[123] Bu türden önemli bir değişimin ortaya çıkması için çeşitli unsurların bir araya gelmesi gerekecektir. Bu unsurlar, her durumda özgül bir şekilde bir araya gelir ve kendini gösterir.

Bunun için toplumu, farklı sosyal iktidar ağlarının kesiştiği ve üniter olmayan bir yapı olarak, devletiyse bu toplum içerisinde belli bir özerkliği olmakla birlikte özerklik derecesi şartlara göre değişen ve daha önce belirtilmiş olan çeşitli iktidar odaklarının etkilerine açık bir yapı olarak düşünmemiz gerekmektedir. Devletin özerkliği, öncelikle onun kurumsal yapısı ve işleyiş biçiminden,[124] toplumu yöneten ittifakın taleplerini koordine etmesinden, yönetici koalisyona yönelen tepkilerle, modern dönemde ortaya çıktığını belirttiğimiz iki önemli aktör olan "ulus" ve "sınıf"larla başa çıkma stratejilerini uygulayan merkezi aktör olmasından ve de diğer devletlerin de içinde bulunduğu uluslararası sistemin bir parçası olmasından ötürü "jeopolitik olarak davranmasından" kaynaklanır.[125] Sınıfların ve ulusun kolektif iktidarını arttırarak bir yandan devletin iktidarının arttırılması, diğer yandan da bunlarla başa çıkma stratejilerinin geliştirilmesi devleti farklı stratejileri aynı anda uygulamaya yöneltir. Bu stratejiler "rejimin repertuvarını"[126] oluşturmaktadır. Rejimin repertuvarı, olaylar karşısında çeşitlendiği gibi, bu repertuvarın, rejimle resmi/hâkim ideolojinin birbirlerine karşı duyarlı olmalarından ötürü, resmi/hâkim ideolojinin şekillenmesinde de payı vardır. Aynı şekilde, resmi/hâkim ideoloji de rejimin repertuvarını geliştirmesinde yönlendirici bir çerçeve sunar. Bu noktaları akılda tutarak öncelikle devletin uluslararası sistemdeki konumu, sonra toplumsal değişimler ve iktidar odaklarının ilişkileri, sonra da ideolojinin iç yapısından kaynaklanan faktörleri incelememiz gerekmektedir.

---

123 Devlet ideolojisindeki değişim ve süreklilikle ilgili bir çalışma için bkz. Paul Brace ve diğerleri, "Does State Political Ideology Change Over Time?", *Political Research Quarterly*, Volume 57, Issue 4, 2004, s. 529-538.

124 Mann, *İktidarın Tarihi*-2, s. 61.

125 *A.g.e.*, s. 58.

126 Bu kavramı Charles Tilly'den ödünç alıyorum.

Devletin siyasi ve iktisadi bakımdan uluslararası sistemdeki konumu ve bu konumdaki değişiklikler, devlet politikalarını etkileyebileceği gibi hâkim ideoloji veya siyasi rejimde de farklı derecelerde değişimlere yol açabilir. Yakın bir savaş tehdidi ya da savaş durumu, devletin koordinasyon biçimlerini değiştirerek yeni düzenlemeler yapmasını zorunlu hale getirir; bunun yanı sıra toplumsal huzursuzlukların savaş durumuyla birleşmesi halinde ortaya devrimci dönüşümlere elverişli bir durumun çıkabileceği, savaşın devrimlerin patlak vermesindeki önemli rolü,[127] burada akılda tutulmalıdır. Bir devrimin de ideoloji ve rejimde kapsamlı bir değişim getireceği açıktır.

Bunun dışında, özellikle belli ideolojilerle belli devletlerin özdeşleşmeye başladığı 20. yüzyılda, jeopolitik etkenlerle nüfuz politikalarının hâkim/resmi ideolojiye etkide bulunduğunu düşünmek gerekecektir.[128] Yine uluslararası sistemde güçlü olan devletlerin kendileriyle birlikte ideolojilerinin de yükselişe geçtiğini hesaba katmak lazımdır. Örneğin Avrupa'nın dünya siyasi ve iktisadi sisteminde yükselişe geçişi, Batılı ideolojiler aracılığıyla Avrupa'yı, devletler boyunca aşkın bir şekilde yayılan normatif bir cemaat haline getirmişti.[129] Dolayısıyla Mann'in belirttiği gibi kesişen iktidar ağlarının "çatlaklarından" girip yayılan bazı Avrupa devletlerinin ve Birleşik Devletler'in ideolojileri de dünyada üstün bir konum kazanmıştır.[130] Bir devlette çeşitli iktidar odaklarının ittifakı o ülkenin siyasi rejimini ve o rejimin anlam-değer-norm sistemini üreten hâkim ideolojisini

127 Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, Çev. S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

128 Örneğin Küba'da öncelikle milliyetçi bir devrim olarak ortaya çıkan Fidel Castro liderliğindeki hareketin bazı şirketleri millileştirmesi karşısında Birleşik Devletler'in verdiği sert reaksiyon ve Küba açısından oluşturduğu askeri tehdit, Küba Devrimi'nin radikalleşmesi ve sosyalizme doğru kaymasında önemli bir rol oynamıştır. Küba Devrimi için bkz. James DeFronzo, *Devrimci Hareketler ve Devrimlerin Karakteri*, Çev. Serra Bozbulut, Sitare Yayınları, Ankara, 2011, s. 239-280; Cole Blasier, *The Hovering Giant: U.S. Responses to Revolutionary Changes in Latin Amerika 1910-1985*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1989, s. 177-210; Anıl Ceren Altunkanat, *Fidel Castro: Havana Bildirileri*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2012.

129 Mann, *İktidarın Tarihi-2*, s. 43.

130 Bu hususlardaki değişimlere ileride değineceğiz.

büyük ölçüde nasıl biçimlendiriyorsa, devletler arası ilişkilerdeki üstünlükler de üstün olanların ideolojilerinin diğerlerine etkide bulunması şeklinde bir sonuç doğurabilmektedir. Buna ek olarak devletin jeopolitik davranışının emperyal bir nitelikte olması ya da olmaması da ideolojilerle ilişkisini değiştirecek, hâkim ideolojik yapılanmasına etkide bulunacaktır.

Toplumun çeşitli boyutları ve bu boyutlardaki değişimler de ideolojik değişimler açısından hesaba katılması gereken unsurlardır. Kuşkusuz toplumsal değişim de oldukça karmaşık bir olgudur; ancak bazı temel noktaları belirtmek gerekmektedir. Nüfusun köy-kent dağılımı (kentleşme), nüfusun etnik kompozisyonu, eğitim durumu, sınıfsal yapısı, ekonominin hangi sektöre dayalı olduğu (tarım toplumu-sanayi toplumu) gibi bazı önde gelen değişkenleri burada sayabiliriz.

Sosyal iktidar odakları arasındaki ittifak ilişkileri, sosyal iktidar odaklarından hangisinin/hangilerinin öne çıktığı, bu iktidar ilişkilerindeki kaymalar ve odaklar arasındaki çatışmalar, hâkim ideoloji ve siyasi rejime yönelen tepki ve direnişler, devlet seçkinlerinin kompozisyonundaki değişim de önemlidir. Burada konunun yalnızca iktidar kaynaklarına büyük ölçüde hâkim olanlar açısından yani bu ittifakların oluşmaları ve dağılmaları, elitler arası mücadeleler ve elit kompozisyonundaki değişim noktalarından değil; fakat örgütlü ya da örgütsüz nitelikteki tepki ve direnişlerin, mücadeleler[131] açısından da değerlendirilmesi gerekir. Gerek elit içi[132] gerekse mevcut yönetici koalisyona karşı yapılan mücadeleler aynı zamanda ideolojik bir mücadele niteliği de taşıyabilir. Böylece bu ideolojik mücadele, mücadele halindeki tüm ideolojiler açısından sonuçlar doğurur; bu hâkim ideoloji açısından da geçerlidir. Therborn'un ideolojilerin "edinilmiş mal-mülk" gibi algılanmaması gerektiği noktasındaki tespitini hatırlarsak, hâkim ideoloji diğer ideolojileri etkilediği gibi diğer

131 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

132 Elit içi çatışma üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Bu çatışmanın kişisel mi yoksa düşünsel boyutta mı olduğu ayrıca önemlidir. Eliti oluşturan kişilerin özellikle görüşleri arasındaki farklılıklar konumuz açısından önemlidir. Aksi halde toptancı bir yaklaşım bizi indirgemeci sonuçlara götürüp olası farklı uygulama ve yönelimleri gözden kaçırmamıza yol açar.

ideolojilerle olan mücadelesi sırasında onlardan etkilenebilir de. Bunun niteliğini ve derecesini mücadelenin yapısı[133] belirleyecektir.[134] Burada kişilerin önemi noktasında da bazı açıklamalarda bulunmak gerekiyor. Buraya kadarki incelememizde çeşitli iktidar kaynaklarını denetleyen elitlerden, devletten, sınıflardan ve uluslardan bahsettik. Dolayısıyla aktör olarak değindiklerimiz, kurumlar ya da kolektif yapılardı. Ancak bazı durumlarda tarihte bireyin bir aktör olarak ortaya çıkabildiğini unutmamak gerekiyor. Bireylerin önemli aktörler olarak öne çıktıkları durumlara daha çok kriz zamanlarında rastlıyoruz. Kriz ortamlarının ya da devrim dönemlerinin güçlü lider gereksinimleriyle bağlantılı olarak, böyle dönemlerde, iktidarın bir kişinin ya da küçük bir kliğin elinde toplanabildiğini görüyoruz. Her ne şekilde ortaya çıkmış olursa olsun, otoriter veya totaliter yapıdaki bir yönetimde de liderin/kliğin vereceği kararlar, olayları yorumlama ve olaylara tepki verme biçimleri önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu gibi durumlarda liderin/kliğin düşünce biçimi, kişiliği/kliği oluşturan kişilerin kişilikleri ve verdiği/verdikleri kararlar özel olarak üzerinde durmayı gerektirmektedir.

İdeolojik değişim konusunda ele alınması gereken bir başka boyut, ideolojinin kendisiyle ilgilidir. Özellikle ideolojide belli bir değişim olmakla birlikte söz konusu değişim ideoloji-içi bir nitelik gösteriyorsa, bu hususun önemi artmaktadır. İdeolojinin yorumlanma şekliyle ilgili mücadele, ideolojinin önemli sayılan metinlerinden etkilenir. Zira bu metinler, söz konusu ideolojinin

133 Tilly'e göre "devrimci bir durumda" üç olası neden arasında bir bitişme vardır. Bunlardan birincisi devlet ya da devletin bir bölümü üzerinde denetim kurma yönünde rakip iddiaları olan tarafların ya da bu taraflar arasında bir ittifakın ortaya çıkması, ikincisi yurttaşların önemli bir kısmının bu ittifak tarafından dile getirilen talepleri benimsemesi ve üstlenmesi, üçüncüsü ise hâkim ittifakın rakip ittifakın öne sürdüğü taleplerin benimsenmesini önleme konusunda yetersiz ya da gönülsüz olmasıdır. Dolayısıyla ortaya çıkabilecek değişimlerde, hâkim elitin rakip ittifaka karşı tutumu ve onun tarafından dile getirilen taleplerin benimsenmesini önlemedeki yetersizlik ya da gönülsüzlüğü, çok önemli bir faktör olmaktadır. "Devrimci durum" için bkz. Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*, Çev. Özden Arıkan, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 16-21.

134 Belli bir konjonktürde iktidar için çatışan odakların güçleri ve zayıflıkları, ideolojilerine de belli sınırlar koymaktadır, bunun yanında dışarıda bıraktığı ideolojik yönelimler bakımından da kendilerine yönelik belli bir sınırı kabullenmiş oldukları düşünülebilir. Bkz. Therborn, *a.g.e.*, s. 52-53.

kabul edilebilir bir yorumu açısından bir tür otorite işlevi görürler. Bu sebeple söz konusu ideolojinin temel metinleri ile bu metinlerin yazarlarının görüşleri üzerinden farklı yorumlama biçimleri bakımından bir mücadele olacağı düşünülebilir.

Buraya kadar açıkladığımız etmenleri hiç kuşkusuz birbirlerinden kopuk olarak düşünmemek gerekir. Devletin dünya iktisadi ve siyasi sistemi içerisindeki yeri ve bunlardaki değişimler,[135] toplumun özellikleri ve bunlardaki değişimler, farklı iktidar odakları arasındaki ittifak ve mücadeleler, ideolojik mücadeleler ve etkileşimler, örgütlü ve örgütsüz nitelikte gelen direnişler, resmi/hâkim ideolojinin ve rejimin direnişlere, meydan okumalara ve mücadelelere, yeni durumlara ve taleplere cevap verme biçimleri birlikte düşünülmelidir. Zira örneğin toplumsal sınıfların ortaya çıkması ve sömürünün varlığı, zorunlu olarak sömürü karşıtı bir mücadeleyi beraberinde getirmez. Burada sahip olunan ideolojik evren, toplumdaki güç ilişkilerinin o dönemdeki niteliği ve ülkenin dünya ekonomik sistemindeki yeri, dış siyasi ilişkileri –ve onun etkisindeki jeopolitik davranışı– büyük bir önem taşır. Özellikle devrimci nitelikte bir değişim söz konusu olduğunda ekonomik ve siyasal bir bunalım olasılığı/mevcudiyeti ile örgütlü alternatiflerin varlığı ön plana çıkan faktörler olacaktır.[136] Bu alternatifler de Mann'in açıklamasında görüldüğü gibi genellikle toplumdaki hâkim şekillenmenin (configuration) çatlaklarında ortaya çıkar; çünkü "toplumlar hiçbir zaman çatlaklarda yaşanan ortaya çıkış süreçlerini engelleyecek kadar kurumsal olmamıştır".[137] Toplumdaki pek çok ağ, gerek bu dört iktidar ağının gerek hâkim konfigürasyonların

135 Burada esas itibariyle modern devletleri ele aldığımızın ve 20. yüzyıldaki ana devlet örgütlenmesi yönelimi olarak özelde ulus-devleti kastettiğimizin hatırda tutulması gerekiyor. Ancak kapitalizmin yükselişiyle birlikte başlayan sürecin bir sonucu olarak, iki farklı çakışan ağ ortaya çıkmıştır; bu ağlardan bir tanesi devletin toprağıyla sınırlıyken diğeri Wallerstein'ın dünya sistemi teorisinde analiz edildiği üzere çok daha yaygın olan ağdır. Mann, *İktidarın Tarihi-1*, s. 28. Wallerstein'ın "Dünya Sistemi" kuramı için bkz. Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi*, Çev. Nuri Ersoy- Ender Abadoğlu, BGST Yayınları, İstanbul, 2011.

136 Therborn, *a.g.e.*, s. 123.

137 Mann, *İktidarın Tarihi-1*, s. 28.

çatlaklarındakalırveçatlaklardakibuikietkileşimkaynağı,sonuç olarak söz konusu dört iktidar ağından birisini veya daha fazlasını merkeze alan, daha güçlü beliren bir ağ üretir ve bu da toplumsal yaşamın yeniden örgütlendiği yeni bir hâkim şekillenmeyi tetikler.[138] Jeopolitik açısından bakıldığında ise sınıf mücadelesi ile jeopolitiğin çakıştığı şu iki örneği ele alabiliriz. Birinci örnekte, sanayi kapitalizminin imal edildiği "Britanya'nın yakın hegemonyası ve Fransa, Almanya ve başka yerlerde kışkırttığı direniş, sınıf mücadelesinin doğasını yeniden biçimlendir(mişti)".[139] Dolayısıyla jeopolitik ile sınıf mücadelesi arasında açık bir ilişki doğmuş bulunuyordu. Bu, söz konusu devletlerin hâkim ideoloji ve rejimleri açısından başa çıkılması gereken bir meydan okumayı yansıtmaktaydı.

İkinci örnek olarak da milliyetçilik-jeopolitik ilişkisine bakabiliriz. 19. yüzyılda güçlenen milliyetçilik akımı çok-etnili imparatorlukları etkilemeye başlamıştı; ama bu imparatorluklar sadece milliyetçiliğin ortaya çıkmasından ötürü dağılıp yıkılmadılar; bunun arkasında birbirlerinin içindeki ayrılıkçı milliyetçiliği desteklemeleri de vardı.[140] Bu çalışmada yukarıda yaptığımız açıklamalar çerçevesinde resmi/hâkim ideolojideki değişim ve süreklilikler ele alınırken, tüm bu faktörlerin etkileşimi göz önünde tutulacak, değişim ve sürekliliklerin nedenleri saptanmaya çalışılacaktır. Ancak öncelikle, çalışmamızda Kemalizm, söz konusu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisi olarak ele alındığından, ideoloji ve resmi ideoloji kavramları karşısında Kemalizmin konumunun ortaya konması gerekmektedir.

---

138 *A.g.e.*, s. 44.

139 Mann, *İktidarın Tarihi-2*, s. 41.

140 Mark Mazower, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, Mehmet Moralı (Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 50-51. Dolayısıyla sınıfsal ve etnik temelli sorunların üstesinden gelebilmek için "Modern devletin iktidarı, (...) toplumsal ilişkiyi yerel-bölgesel ya da ulus-ötesinden ziyade ulusal düzlemde kafeslemeyi gözetti, böylece daha önceki devletlere nazaran toplumsal yaşamın çok daha fazlasını siyasallaştırdı ve jeopolitikleştirdi". Mann, *İktidarın Tarihi-2*, s. 70.

1.4. Devlet İdeolojisi Olarak Kemalizm

Kemalizmin bir ideoloji olup olmadığı sorunu, bilim adamları ve araştırmacılar tarafından uzun süredir tartışılan ama üzerinde mutabık kalınamayan bir konudur.

Kemalizmin bir ideoloji olmadığını düşünenlerin en çok vurgu yaptıkları nokta, Atatürk'ün ya da CHP'nin onu bir ideoloji olarak ayrıntılandırmamasıdır. Çokça atıf yapılan bir anıya göre Atatürk, Kemalizmin sistematize edilmesine karşı çıkmış ve "donup kalırız" şeklinde bir itirazda bulunmuştur.[141] Bunun yanında örneğin Hanioğlu'na göre Atatürk, 1930'lu yıllar boyunca Kemalizmi sistematize etmeye çalışan (Recep Peker, Mahmut Esat Bozkurt, Şeref Aykut, Munis Tekinalp, Sadri Etem Ertem ve Saffet Engin gibi) kişilerin ya da Kadro Hareketi'nin çabalarına karşı ilgisiz kalmıştır. Nitekim *Kadro* dergisi de daha sonra yayınını durdurmak zorunda bırakılmıştır.[142]Kemalizmin bir ideoloji olmadığını öne sürenlerin üzerinde durdukları ikinci nokta, Kemalizmin dogmatik olmamasıdır. Bu sav, ideolojilerin dogmatik olmaları gerektiği şeklinde bir varsayıma dayanır.

Üçüncü olarak Atatürk'ün sözlerine gönderme yapılarak bu savlar kanıtlanmak istenmektedir. Buna göre Atatürk, yukarıda zikredildiği gibi Kemalizmin bir ideoloji olarak kabul edilmesini "donup kalma" yani dogmatizmle özdeşleştirmekte ve yine sıkça atıf yapılan bir sözünde kendisinin manevi mirası olarak sadece "akıl ve bilimi" göstermektedir.

Son olarak daha eleştirel bir yaklaşım gündeme gelmekte ve Kemalizmin sosyalizm ya da liberalizm gibi ideolojilerin yanında ideoloji kabul edilemeyecek kadar felsefi ve teorik derinlikten yoksun bir görüş olduğu ileri sürülmektedir.[143] Kemalizmin bir ideoloji olduğunu savlayanlar ise öncelikle onun tarihsel konumuna odaklanmaktadırlar: Adına

141 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s 149-150.

142 M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton&Oxford, 2011, s. 187-193.

143 Örneğin bkz. Atilla Yayla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Liberte Yayınları, İstanbul, 2008, s. 42, 44.

Kemalizm denilen bir siyasi fikirler bütünü, uzunca bir süre devletin davranışlarının, yasalarının temel dayanağı olmuştur.

İkinci olarak, Kemalizm kavramı, daha Atatürk'ün sağlığında kullanılmış ve CHP programlarında (1931 ve 1935) daha uzun yıllar devlet idaresine yol gösterecek ilkeler olarak tanımlanmıştır. Parla'ya göre, Atatürk Kemalizmin baş ideoloğudur ve CHP'nin onun söylediklerinin dışında hareket etmesi gibi bir şey söz konusu değildir. Kemalizm, devlet siyasetine uzun süre yol gösterecek, dolayısıyla konjonktürel olmayan bir anlamda tasarlanmış bir ideolojidir. Kemalizmin pragmatik olması ise onun ideoloji olma vasfını değiştirmeyip sadece pragmatik ideolojiler denebilecek belli bir ideolojiler grubunun özelliklerini gösterdiği anlamına gelmektedir.[144] Öncelikle tek parti döneminde Atatürk, "şef" konumundadır ve onun görüşleri, ülke siyasetine dair görüş ileri süren kimseler, hele de Cumhuriyet Halk Partisi mensubu olan kişiler için önemli ölçüde bağlayıcı bir nitelik arz etmektedir. Bu görüşlerin dışında ya da karşısında bir şey söylenemeyeceğini ileri sürmüyoruz; ancak şefin görüşleri, ülke siyaseti ve ülke siyaseti üzerine konuşacak kişiler için oldukça önemli bir belirleyendir. Söz konusu olan Kemalizmin yani liderin görüşlerinin ya da liderin başında olduğu siyasi hareketin uygulamalarının yorumu olduğunda durum bir kat daha nazikleşir. Bu şartlar altında Atatürk'ün, onun adıyla anılan ideolojisinin parti üyeleri tarafından birçok yorumu yapılır, bu ideoloji üzerine kitaplar yazılır, "İnkılâp Tarihi" derslerinde "yeni nesillere" bu görüşler okutulur, hatta bakanlar tarafından hükümet görüşü "Kemalizm" çerçevesinde açıklanırken[145] basitçe konuya ilgisiz kaldığını söylemek anlamlı değildir.

İkinci olarak başka yazarların da belirttiği gibi, Kemalizm, Atatürk'ün sağlığında parti programlarına, üstelik uzun yıllar

144 Parla'nın görüşleri için bkz. Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt-1: Atatürk'ün Nutuk'u*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 17-18, Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-3*, s. 21-23.

145 Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Londra İktisat Konferansı'nda Türk resmi görüşünü açıklarken "Biz Kemalistler" ifadesini kullanmıştır. Uluslararası bir konferansta Türk Dışişleri Bakanı'nın bu ifadeyi kullanması şüphesiz kişisel kanaatin çok ötesinde bir anlama sahiptir. Aras'ın konuşması için bkz. *Milliyet* (21 Haziran 1933).

devlet siyasetine yol gösterecek ilkeler olarak girmiştir. Kavramın bir "-izm" olarak kullanılması önemlidir.[146] Bu programlar ise sadece Atatürk'ün bilgisi dahilinde değil, bizzat onun direktifleri doğrultusunda hazırlanmaktadır.[147] Üçüncü nokta, Kemalizmin dogmatik olmamasına ve bu yüzden ideoloji olarak kabul edilemeyeceğine ilişkindir. İlk olarak bu

146 Kemalizm, bir Jön Türk ideolojisidir. Bu bağlamda Kemalizmin, Namık Kemal'in kuşağıyla başlayan düşünsel ve eylemci sürecin bir parçası olarak düşünülmesi yerindedir; ancak Kemalizmin pragmatizmine yapılan bunca vurguya karşın, ilk defa Jön Türk hareketinin adı konan bir "-izm" ile ifade edilmesi ve bu "-izm"in içeriğinin ana hatlarıyla da olsa tanımlanıp resmileştirilmesi, ancak mezkûr ideolojinin ortaya çıktığı dünya hakkında bir fikir sahibi olmakla anlaşılabilir hale gelir. Aksi halde, Mustafa Kemal'in de pek çok etkilendiği Namık Kemal gibi edip-düşünürlerin ya da Ziya Gökalp gibi sosyolog-ideologların varlığına karşın, örneğin İttihatçıların iktidarı kesin olarak ellerinde topladıklarında niçin daha net bir formülasyona gidemedikleri konusu belirsizlik içinde kalır; nitekim İttihatçıların laikliğe yönelişinin belirgin formülasyonlarının ortaya çıktığı ve çok önemli olan 1916 Kongresi'nde bu husus açıkça ifade edilmiştir. Bkz. *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)*, Sadeleştiren Eşref Yağcıoğlu, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992. Dünya Savaşı'ndan sonraki şartlarda bu tür bir faaliyete girişmek için daha elverişli bir zemin ortaya çıkmıştır. Ne var ki bu defa da Jön Türklerin oldukça etkisi altında kaldıkları Batı dünyasında, bir ideolojik krizin belirdiğine özellikle değinmek gerekmektedir. Batı'nın ulus aşan liberal fikirleri önce siyasi sonra ekonomik anlamda krize girmiş ve cazibesini kaybetmiştir. Başından beri komünizme olan mesafenin yanı sıra, bu ideolojinin Rusya'nın etki alanına girmekle ilgili görülmesi de belirleyicidir. 1920-1930'larda Faşizm ve Nazizm gibi yeni ideolojiler ortaya çıkmış ve bunlar da İtalya ve Almanya gibi ülkelerle özdeşleşmiştir. Ülkeyi Batı uygarlığı modelinde dönüştürmek isteyen devrimci kadro için liberal Batı ülkeleri model olarak gözden düşmeye başlamıştır. İşte bu konjonktürde, hem başka ülkelerin ideolojilerinin etkisi altına girmeme düşüncesinin hem de Batı uygarlığının temsilcisi olan ülkelerin başat ideolojisi liberalizmin çöküşü karşısında milliyetçi, Türkiye'ye has bir ideoloji, bir siyasal program geliştirme ihtiyacının bir parçası olarak Kemalizm kavramının ortaya atıldığı kanaatindeyim. Washington, Londra ve Paris gibi "liberal" merkezlerin model olmaktan çıkışı hakkında bkz. Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2011, s. 178-179.

147 Atatürk, 1939 Programı için aldığı notlarda, tıpkı 1935 Programı'nda yer aldığı gibi "Kamâlizm prensipleri"nden bahsetmektedir. Atatürk'ün 1931 CHP Programı ve 1939'da yapılması planlanan CHP Kurultayı'nda kabul edilecek parti programıyla ilgili el yazısıyla tuttuğu notlar için bkz. Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-6: Atatürk'ün CHP Programı ve Tüzükleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 110-125, 200-219. 1935 Programı'nda yer alan "Kamâlizm prensipleri" ifadesi için bkz. *C.H.P. Programı [Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır]*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 2. Sadece parti programlarında değil fakat hükümet programlarında da açıkça Kemalist rejimden bahsedilmektedir. Örneğin 1.11.1937-11.11.1938 tarihleri arasında görev yapan I. Bayar Hükümeti'nin programında "Kemalist rejim" ifadesi kullanılmakta ve "şefin bize verdiği ideoloji"den bahsedilmektedir. Bkz. *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960)*, Cilt 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s. 71, 74.

tanım, tartışmalıdır. Kanaatimizce bu varsayımın gündeme getirilmesinde, daha önce açıklandığı üzere uzun zaman önce ortaya çıkmış ve etkileri devam eden "negatif ideoloji imgesi" etkili olmuş olabilir. İkinci ve muhtemelen daha önemli bir etken, Atatürk'ün ideoloji kavramıyla dogmatizm arasında kurduğu ileri sürülen bağlantının yönlendiriciliğidir. Aslında belli bir ideolojinin savunucularının kendi savlarının ideolojik olmadığını ve doğal, tarihe uygun ya da bilimsel bir nitelikte olduğunu öne sürmeleri çokça rastlanan bir olgu olduğu için, Atatürk'ün bu ifadesi, bir ideolojik stratejinin parçası ya da sahip olduğu olumsuz ideoloji imgesi çerçevesinde geliştirdiği bir söylem olarak da okunabilirdi.[148] İdeolojilerin dogmatikleşmesi konusunda bir tartışma var olsa da, dogmatiklik, ideolojilerle kopmaz bir bağa sahip olmamıştır. Muhtemelen benzeri bir kabulden ötürü Ahmet Taner Kışlalı, Kemalizmin dogmatik olmadığı için ideoloji olmadığını değil; fakat tam aksine, bir ideoloji olduğunu savunmuştur.[149] Dolayısıyla Kemalizmin dogmatik bir yapıya sahip olmamasından ötürü bir ideoloji olmadığını öne sürmek çok tartışmalı bir ideoloji tanımına dayanır. Kanımızca bu hususta olsa olsa, Parla'nın dediğini takip ederek, onun pragmatik bir ideoloji olduğu öne sürülebilir.

Atatürk'ün ideoloji kavramına ilişkin olumsuz bir imgesi olduğu, ideolojinin bu tarihsel maluliyetiyle birlikte kendisine ilişkin anılar ve kendisinin sözleri bağlamında öne sürülebilir. Askeri bir kişilik olması ve sahip olduğu formasyon, ayrıca bir teorisyen olmaması da pragmatik ve eklektik bir ideolojik yönelime sahip olmasında etkili olmuş olabilir. Devraldığı mirasa bakıldığında, bu mirasın teorik derinliğinin pek fazla olmadığını görmek de mümkündür.[150] Bu pragmatik yönelim gereği, Atatürk, Kemalist ideolojinin ana hatlarını çizmiş ve Kemalizmin dönem boyunca belli yorumlarının yapılmasına,

148 Bu konuda bkz. Eagleton, *a.g.e.*

149 Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler: Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 140.

150 Bu konuda bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007. Ayrıca Falih Rıfkı Atay'ın bu yöndeki değerlendirmesi için bkz. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 401.

Kemalizm içerisinde bazı yorum farkları oluşmasına ses çıkarmamış; ancak bu konuda sınırın aşıldığını düşündüğünde –Kadro Hareketi gibi– müdahale etme gereği duymuştur. Kemalizmin, bu farklı yorumları barındırma ve farklı görüşlerden insanların onda kendi ideallerine dair bir şeyler bulmalarını sağlama becerisi, zaten en güçlü yanını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kemalizmin pragmatik yöneliminin yanında bu kapsayıcılık –gerektiğinde sınırları belli etmek kaydıyla –[151] bir strateji olarak da benimsenmiş olabilir.[152] Konunun bir başka açıdan daha değerlendirilmesi mümkündür. Atatürk, sahip olduğu negatif ideoloji imgesinin ve bir Aydınlanmacı ve pozitivist olmasının sonucu olarak, doktriner ideolojilerden ziyade Aydınlanmanın getirdiği eleştirel akla ve modern bilime inanmıştı. Hedefi, Türkiye'nin kültürel, siyasi ve iktisadi açıdan yükselmesi, Batı uygarlığının saygın bir üyesi olması ve hatta şartlar elverdiğinde o uygarlığı aşacak atılımlar yapmasıydı. Kendisinin ve partisinin benimsediği ideolojik ilkelerin, modernleşen Türkiye'nin gaye ve ihtiyaçlarına, dünyanın gidişatına uzunca bir müddet daha cevap-çözüm üretebileceğini düşünüyordu. Karizmatik bir lider olarak Atatürk imgesi, bir yandan toplumun geniş kesimlerinin bu ilkeleri-çözümleri benimsemesine yardım ederken, aynı karizmatik etkiden ötürü, doktriner bir yaklaşım gerçekten Atatürk'ün devrimci-reformcu yönelimini baltalayabilirdi. Bu sebeple Kemalizmin hedeflerine ulaşabilmesi açısından, ilkelerin şartlara göre yeniden tanımlanmasına, yeni politikalar geliştirilmesine, ortaya çıkacak yeni sorunlar için çözümler üreten yeni prensiplerin benimsenmesine kapı kapatılmamıştı. Bu tercih, bir yandan Atatürk'ün devrimci-reformcu siyasi kişiliğiyle uyumludur; ancak diğer yandan Kemalistleri zorlayan ve tutarsız uygulamalara yol açan bir belirsizlik de yaratmıştır. Zira "akıl ve bilim", sanıldığı kadar politikadan ve ideolojiden soyutlanmış

151 Uyar, Kemalizmin iskeletini/çerçevesini bizzat Atatürk'ün çizdiğini ifade ediyor. Hakkı Uyar, "1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları", http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/21.pdf. Erişim tarihi: 1 Kasım 2011.

152 Nitekim bir ideolojinin resmi ideoloji olarak konumlanışında, kapsayıcı ideoloji yönelimine sahip olması, oldukça beklenebilir bir durumdur.

kavramlar olmadıkları gibi, bazı ilkelerin herkesçe ayrı anlam verilen tanımlara göre dile getirilmesi, ideolojinin zayıflığını oluşturacaktır. Dolayısıyla siyasi, askeri ve ekonomik iktidar sahiplerinin zayıf bir ideolojiyi kendi amaçları doğrultusunda yorumlamaları ve buradan amaç ve eylemlerine toplumsal meşruiyet üretmeleri daha kolay olacaktır.

Son olarak Kemalizmin teorik ve felsefi derinlikten yoksun olmasından ötürü bir ideoloji sayılamayacağı savını ele alabiliriz.[153] Bu görüşün temsilcilerinden olduğunu ifade ettiğimiz Yayla, ideolojilerin tüm zamanlar için insanların sorunlarına reçete oluşturacak görüşler içerdiğini öne sürer. Kemalizmin sosyalizm-Marksizm ve liberalizm gibi kapsamlı ve sistematik bir felsefi-teorik arka plana yaslanmadığı doğrudur. Ancak Yayla'nın ifade ettiği nitelikteki ideolojiler, Therborn'un dörtlü ideoloji tanımlamasında gösterildiği gibi, bu dört kategoriden yalnızca birini oluşturmaktadırlar.

Kemalizmin resmi ideoloji/devlet ideolojisi olarak konumunu ele alacak olursak, altı ok ile ifade edilen Kemalist prensipler, özellikle 1930'larda fiilen, 1937'den itibaren ise bu ilkelerin anayasaya girmeleriyle hukuken devletin resmi ideolojisini oluşturmuş, Kemalizmin/Atatürkçülüğün bu konumu, 1961 ve halen yürürlükte olan 1982 Anayasaları ile yeniden ortaya konmuştur.[154] Kuşkusuz bunu söylemek, 1930'lardan 2000'lere, devlet davranışlarının, yasaların, politikaların hep aynı kaldığını söylemek anlamına gelmemekte, bu noktalar devlet ideolojisinin mahiyetini anlamada yeterli olmamaktadır. İşte bu sebeple de bu çalışmada resmi ideoloji olan Kemalizm, süreklilik ve değişim boyutlarıyla ele alınmaktadır.

153 Yayla, *a.g.e.*, s. 44.

154 Anayasalar için bkz. Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006. Altı ilkenin 1924 Anayasası'na girişiyle ilgili olarak bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, C:16, D: V, İ: 33 [5 Şubat 1937].

II. BÖLÜM

İNÖNÜ DÖNEMİNDE KEMALİZM

2.1. İnönü Döneminde Halef-Selef İlişkisi ve Atatürk-İnönü İmajları

Bu kısımda İnönü'nün Atatürk'le olan yaklaşım farkları ve Atatürk'ün ardılı olarak nasıl algılandığı, kendisinin ve Atatürk'ün imajlarının dönem boyunca nasıl şekillendiği ele alınacaktır.

2.1.1. Atatürk ve İnönü'nün Yaklaşım Farkları

Atatürk ve İnönü'nün yaklaşım farkları bugüne değin üzerinde çok durulmuş bir konu olduğu için tekrarlardan kaçınmak adına burada sadece kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

İnönü ve Atatürk, aynı okullarda yetişmiş, mektepli modernist asker kuşağının üyesidirler. İnönü'nün anılarında bahsettiği üzere, henüz I. Dünya Savaşı yıllarında yaptıkları sohbetlerde genel vizyon itibarıyla iyi anlaştıklarını da fark etmişlerdir.[155] Bununla birlikte İnönü'nün yapılacak değişimler konusundaki radikalizmi, Atatürk oranında değildir. Bunun bariz örneği, Latin harflerinin kabulü sırasında İnönü'nün çekinceli

155 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem Yayınevi, İstanbul 1968, s. 11.

davranmasında görülmektedir.[156] İnönü, siyasi eğilimlerine bakıldığında, pek radikal bir portre çizmemektedir. Ancak onun Atatürk'le iyi bir işbirliği yapabilmesini sağlayan, Atatürk'ün uğraşmaktan hoşlanmadığı idari ayrıntılarla titizlikle uğraşabilmesi ve Atatürk'ün –pek çok kişiye hatta kendisine dahi radikal gelse bile– yaptığı değişimleri savunması ve kararlılıkla uygulamasıdır. Cumhuriyet'in ilanından sonra kısa süren Fethi Okyar kabinesi dışarıda bırakılırsa 1937'de Celal Bayar'ın başbakan olarak atanmasına kadar olan dönemdeki uzun mesai arkadaşlığı bununla açıklanabilir.

İkinci olarak Atatürk, devrimleri süratle ve dolayısıyla otoriter bir yönetimle uygulamaya geçirmek istiyordu ve İnönü'nün de bu otoriter eğilimleri paylaşması bakımından tercih edilen bir idareci olduğu görülmektedir.

Her iki devlet adamı da Osmanlı'nın son döneminde yaşanan olayların etkisi altında, realist bir dış politika yaklaşımına sahiptiler. Atatürk, hesapsızca atılgan, hele maceracı bir politikacı değildi. Ancak dış politikada aktif hareket etme konusunda Atatürk'ün daha farklı bir yaklaşımı vardı. O, Türkiye'nin uluslararası saygınlığını arttıracak, fazla risk barındırmadığını düşündüğü uluslararası hadiselerde aktif bir dış politika yanlısıydı. İnönü, Atatürk'e göre daha tedbirli bir yaklaşımı benimsiyordu. Özellikle büyük güçlerle çatışmaya girme ihtimalleri karşısında İnönü, oldukça ihtiyatlıydı ve sorunların diplomasi yoluyla çözülmesi taraftarıydı. Nitekim Nyon Konferansı ve Hatay konularındaki yaklaşım farkları bu sebeple ortaya çıkmıştı. Atatürk, ticaret gemilerine yönelik, İtalya'dan geldiği

156 İnönü'nün bu çekincesi, Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı öncesi yaptığı girişimin yazışmalarda karışıklık yaratmasından kaynaklanmıştı. Atatürk Harf İnkılâbı'na girişmek isteyince, İnönü karışıklık çıkması ihtimalini öne sürerek itiraz etmişti: "Harf inkılâbı ilan edilmeden iki sene evvel Atatürk'e söyledim: 'Bu kolay bir iş değildir. Sen, harp zamanı karargâhta çalıştın mı?' dedim. 'Hayır' dedi. 'Ben bilirim' dedim. 'Bunu tecrübe ettim. Bütün devlet muamelatı, her şey bozulacak. Herkes iki yazı kullanacak. Bu kabul edildi diye kendisini mecbur hissederek yeni harfleri kullanacak, bir de asıl işidir, kıymetli işidir diye eski harfleri kullanacak. Başa çıkamayız. İyi düşün.' Atatürk'e bunları söyledim ve benim ikazım cesaretini kırdı. Harf inkılâbını iki sene sürükledi." Bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, Ankara, 2009, s. 483.

düşünülen denizaltı saldırılarına karşı uluslararası bir önlem niteliğinde olan ve bu tür saldırılara karşı koyma amacıyla imzalanan Nyon Antlaşması'nın Türkiye'yi fazla bir risk altında bırakmayacağını düşünüyordu. İnönü ve Çakmak ise aynı fikirde değildi. Sonuçta Türkiye'nin ortak deniz gücü faaliyetlerine mütevazı bir katılım[157] gerçekleştirmesi kararına varıldı.[158]

157 İnönü ve Çakmak'ın Atatürk'ü frenleme çabaları hakkında bkz. Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939): Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları*, Çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 244-245.

158 İspanya İç Savaşı'nın ciddi bir uluslararası sorun olarak belirdiği dönemde, İtalya'ya ait olduğu düşünülen denizaltılar tarafından yapılan saldırılar sonucunda, antlaşma metninin "İspanya'da savaşım içindeki taraflardan hiçbirine ilintili olmayan ticaret gemileri" olarak tarif ettiği ticaret gemileri batırılmıştı. Soruna ilişkin olarak 10-14 Eylül 1937'de Nyon'da bir konferans toplanması kararlaştırıldı. 14 Eylül 1937'de imzalanan metnin 2. maddesi Türkiye'nin de ilgili olduğu Doğu Akdeniz'i ele alıyordu. Söz konusu maddeye göre, yapılacak saldırılara karşı koruma görevi, "(b)u uygulama karasularında, kendisine ilintili kesimlerde, ilgili Hükümetçe yapılır"dı. Maddenin b fıkrasında "Açık denizde, Adriyatik Denizi kapsam dışı olmak üzere, işbu uygulama Çanakkale Boğazı'nın girişine dek İngiliz ve Fransız donanmalarınca, gidiş-gelişin tehlikeli olduğu sanılan bölgelerde iki Hükümet arasında kararlaştırılacak kesimlere göre, üstlenilecektir. Öteki katılan Devletlerden Akdeniz'de kıyısı bulunanlar, bu donanmalar için istenecek yardımları kendi olanakları ölçüsünde, yapmağı yükümlenirler; özellikle bu donanmaların harekâtını kendi karasularında sürdürmelerine, ayrıca gösterecekleri limanlardan bu donanmaların yararlanmalarına izin vereceklerdir" denmekteydi. Antlaşma, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Romanya, Türkiye, SSCB ve Yugoslavya tarafından imzalanmıştır. Almanya, İtalya ve Arnavutluk ise konferansa katılmayacaklarını bildirmişlerdir. Bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları-1. Cilt (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 528, 531-534; *Olaylarla Türk Dış Politikası [OTDP] (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 114. Türkiye, konferansta, İngiltere ve Fransa'yı destekleyici bir politika izlemekteydi. Ancak Sovyet Donanması'nın Akdeniz'e gelip gelmeyeceği konusunda konferans sırasında tereddütler vardı. Atatürk, bunun Sovyet-İtalyan çekişmesine Türkiye'yi çekme çabasıyla ilişkili olmasından kuşkulanıyordu; hatta Rusya'nın esas hedefinin İtalya olmayabileceğinden bile kuşkulanmaktaydı (o dönemde resmi Sovyet görüşünü aksettiren *Pravda* ve *İzvestiya* gazetelerinde Türk basınından iki kişiye yönelik "mantıksız taarruz ve tecavüzü" bu düşmanca tutuma örnek gösteriyordu); ama sonuçta böyle bir durumun olmadığı anlaşılmıştı. Atatürk, Sovyetler'in de bu durumdan memnun kalmış olduğunu tahmin ediyor ve aksi durumun Türkiye'yi daha derin tedbirler almaya sevk edeceğini belirtiyordu. Atatürk, Türkiye'yi İtalya ile karşı karşıya getirecek yükümlülükler altına girilmesini onaylamıyordu. Türkiye'yi Konferans'ta temsil eden Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a Atatürk ve İnönü'den ayrı ayrı talimatlar gitmekteydi ve Atatürk meseleyi çok yakından takip ediyordu. Atatürk, 2. maddenin b fıkrasında geçen İngiliz ve Fransız donanmalarına "olanaklar ölçüsünde yardım"a ilişkin kısmın açıklığa kavuşturulmasını istiyordu. Bu ülkelerle işbirliğine bakışı ise olumluydu, İnönü'ye şöyle yazmıştı:

Hatay konusu ise Atatürk için özel bir meseleydi ve ulusuna karşı verdiği sözü tutmak istiyordu. Bu sebeple askeri bir

"Ben, böyle bir iştiraki mesaiden eğer Rusları memnun etmekte bir fayda görürseniz onların da memnun olabileceğini zannederim. İstişmam edildiği gibi, İtalyanlar da bu kontrol meselesine fiilen iştirak ederlerse o zaman hiç mahzur kalmaz; bilakis biz milletler arası âlemde, büyük devletler arasında iş görecek bir mevkide bulunduğumuzu göstermiş oluruz." Atatürk, Aras'ın –hükümetle danışma halinde– İngilizlerle konuyu bu açıdan konuşması gerektiğini de ekliyordu. İnönü, cevabında, Aras'a bu hususu sorduklarını, açık denizlerde silahlı kuvvetle yardımın söz konusu olmadığı bilgisinin verildiğini söylemiştir. Ancak Atatürk, bu görüşe katılmamış ve istihza ile şunu sormuştur: "Dr. Aras, bu cümlenin manasını aksiyona geçecek olan filoların Türkiye'den gıda gibi birtakım nesneler alınacağına mı hamletmiş bulunuyor?" Sonuçta Aras'tan gelen bilgi, Atatürk'ün "yardım"dan anladığı şeyin doğru olduğunu göstermiştir. Aras'ın verdiği ilk bilgiler ve hükümetin antlaşmayı yorumlayışı doğru değildir. Soyak, bu durumun anlaşılması üzerine, İnönü'nün –Cumhurbaşkanı'na danışmaksızın– Aras'a, kendisine verilen imza yetkisinin dayandığı bilgilerin değiştiğini ve dolayısıyla ancak açık denizde silahlı yardım yükümlülüğü içermeyecek şekilde antlaşmaya imza koyabileceğini bildiren bir talimat yolladığını belirtiyor. Atatürk ise bu talimata kızmıştır. Soyak, Atatürk'ün tepkisini şöyle anlatıyor: "Yahu!" dedi, "ihtiyat hududunu çok aşan bir ruh haleti içinde devlet idare edilir mi? Meselenin her cephesini düşünmüş ve sağlama bağlamış bir murahhasa, böyle talimat verilir mi?". Atatürk'e göre Aras, İngiliz ve Fransızların en yetkili kişileriyle görüşmüş, böyle bir talep karşısında özür belirtme imkânını elde etmiş ve bu ifadeler zapta geçirilmiştir. Bunun üstüne –İnönü'nün yaptığı gibi– karşı taraftan ayrıca konuyu açıklayan bir mektup istemek gereksizdi. Atatürk, söz konusu gelişme karşısında, İnönü'ye, hiçbir sorun çıkmayacağını, Aras'ın elde ettiklerinin hükümetin taleplerini sağladığını belirten bir yazı kaleme almıştır. Atatürk'le İnönü arasındaki yazışmalar devam etmiş, sonuçta antlaşma imza edilmiştir. Ancak Soyak, İnönü'nün, kendisinin Atatürk'le konuşmasını engellemeye çalıştığını sandığını yazmaktadır. Yazışmalar için bkz. *BCA* 030.10.0.0.45.290.52; Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2008, s. 636-647. Türkiye, bu anlaşma sonucunda İngiltere ile daha da yakınlaşmıştı. Bkz. İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, "İngiltere'yle İlişkiler-1930'lardaki Gelişmeler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-Cilt 1 (1919-1980)*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 273. (Bundan sonra kısaca *TDP* denecektir.) Atay da anlaşmazlığın Nyon Konferansı'na ilişkin ortaya çıktığını yazmaktadır. İnönü ise kendisiyle yapılan görüşmede Nyon'u önemsiz bir mesele saydığını söylemiştir. Bkz. Atay, *a.g.e.*, s. 539-540, İpekçi, *a.g.e.*, s. 13. O sırada Nyon Antlaşması ile ilgili ihtilafa, bira fabrikası sorunu da eklenmiş, akşam da masada herkesin huzurunda çok sert bir tartışma yaşanmıştır. İnönü, Atatürk'ün ayrıca talimat göndermesinden ve bira fabrikası konusunda kendi görüşüne tam itimat etmemesinden yakınmaktadır; yani Atatürk'ün başbakanın bilgisi dışındaki müdahalelerinden ve başka kişilerin Atatürk'ün görüşlerini kendi düşünceleri aleyhine etkilemesinden rahatsızdır. İnönü, bu meseleyi Atatürk'ün hastalığına bağlamaktadır; zira daha önceleri tekrar konuşulduğunda Atatürk, İnönü'ye, "sen bildiğin gibi yap" demekteyken artık dememektedir. İnönü, bir başbakan olarak nüfuzunun azaldığı hissine kapılmış görünüyor. Kopuşa yol açanın, fikir ihtilafının aleni ve sert bir tartışmaya dönüşmesi olduğu anlaşılıyor. İnönü'nün yorumu için bkz. *a.g.e.*, s. 12-14.

harekâtı göze almıştı. Ancak İnönü sorunun diplomatik yollardan halledilebileceğine inanıyor ve dahası bu tutumu doğru buluyordu. Montrö'de şartların olgunlaşmasıyla ve uluslararası kabulle istenilen sonuç elde edilmişti. Atatürk de bu fikrin doğruluğuna ikna olmuştu. Sonuçta Atatürk'ün sağlığında askeri bir harekât gerçekleşmedi[159] ve Alman tehdidinin

159 Ali Kılıç, anılarında, Hatay meselesini şahsi davası olarak gören Atatürk'ün, "Hatay için Fransa ile savaşa girmeyelim" fikrinden rahatsız olduğunu söylüyor ve gerekirse Cumhurbaşkanlığı'nı bırakıp bir direniş örgütleme fikrini kendilerine açtığını belirtiyor. Bkz. *Atatürk'ün Arkadaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 333-344. Soyak ise Atatürk'ün farklı bir niyet taşıdığını aktarıyor: "Fransızlarla bir harbe sürükleniriz diye korktular. Garip şey! Çocuk, biz istesek bile, Fransızlar sancak için bizimle bir harbe girerler mi hiç? Arkadaşlar bunu nasıl düşünebiliyorlar, görmüyorlar mı ki bugün Fransa'nın bizzat anavatanı, büyük tehlikelerle sarılı bir haldedir? Bunu, her Fransız idrak etmiştir ve endişe içindedir. Sancağa gelince, Fransızlardan dünyada böyle bir yerin mevcut olduğunu bilenler, yüzde biri, ikiyi geçmez. Bu vaziyette hangi Hükümet sancaktaki mevhum ve daha ziyade şahsi, menfaat kırıntıları için deniz aşırı, hem de bizimle bir harbi göze alabilir, evham ve vesvesenin bu derecesine şaştım doğrusu." Daha sonra Atatürk yaptığı incelemeler sonucu şu kanıya vardığını belirtir: "Kısacası Fransızların meseleyi uzatıp dejenere etmeye çalıştıklarını, müstemleke memurlarının şuursuz ve insafsız hareketlerini gün geçtikçe arttırdıklarını, bizim Hükümetin de işi, lüzumu kadar sıkı tutmadığını görüyordum. Davamız, böyle sürüncemede kaldıkça bilhassa Türk ahaliye reva görülen şiddetli baskı devam ettikçe, bir gün içeride (Hatay'da) büyük ve kanlı bir hadise zuhur edebilirdi; bu yüzden iki taraf, hiç istemedikleri halde silahlı bir çatışmaya sürüklenebilirdi. İşte bu hal ve ihtimalleri ortadan kaldırmak, herkesi vaktinde ikaz etmek içindir ki, harekete geçtim, başka bir ifade ile ben bu hareketi, memleketi harbe sokmak için değil, tam tersine ondan kurtarmak için yapmış bulunuyorum." Soyak da Hatay'ın bağımsızlığına giden yolda Atatürk'ün politikasının istediği sonuca vardığını şöyle ifade etmektedir: "Görülüyor ki Atatürk'ün ilk anlarda her yerde ve bilhassa Fransa'da büyük telaş ve heyecan uyandıran hareket ve hassasiyeti, sinirler yatışınca ilgilileri daha ciddi ve güven verici usullerle müzakerelere devam ederek, meseleyi az zamanda mutlaka bir hal suretine bağlamak kararına sevk etmiş, bu surette asıl hedefine varmıştı." Bkz. Soyak, *a.g.e.*, s. 577, 583. İnönü'de daha farklı bir anlatım görüyoruz: "Nihayet, Atatürk İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra Ankara'ya dönerken yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştüm. Uzun boylu tekrar anlattım. Bir askeri harekât şıkkına girmenin mahzurlu olacağına onu ikna etmeye çalıştım ve muvaffak oldum. (...) Atatürk ile son Hatay münakaşası, i(h)tilaf esnasında kendi yazdıklarından benim anladığıma göre, daha ziyade etrafından geliyordu. O zaman her ne söylenirse Fransızların her şeyi kabul etmeye hazır olduklarını tahmin edenler vardı. (...) Atatürk'le Hatay konusunda, İstiklal Savaşı'nda değil, 1936-1937'de çok münakaşa ettik. Uzun sürdü. Ve belki o zaman bir askeri harekât yapsaydık, daha isabetli olurdu, daha iyi olurdu fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işaretini, izini hiçbir zaman göstermedi." İnönü, *a.g.e.*, s. 541-542. Yazılanlardan Atatürk ve İnönü'nün konuya bakış farklılıkları net olarak görülmektedir; İnönü ihtiyatlı, uzlaşmaya dayalı ve ihtilaftan tamamen uzak duran bir politika benimserken, Atatürk, yaptığı hesaplara göre ciddi bir riskle

artmasıyla elverişli hale gelen konjonktürde Hatay'ın Türkiye'ye iltihakına Fransa itiraz etmedi. Ancak Atatürk'ün benimsediği kararlı tutumun bu sonucun elde edilmesinde yararlı olduğunu söylemek gerekmektedir.

Devletçilik konusunda da Atatürk'le İnönü'nün bir ölçüde farklılaşan yaklaşımlara sahip olduklarını görmüştük. Atatürk, hem zenginleşmek hem de Türklerin iktisada kabiliyeti olmadığı yönündeki önyargıları yıkmak için bir an önce iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesini istiyordu; bununsa özel girişimin güçlenmesiyle uzun vadede başarıya ulaşacağı kanaatinde olduğundan, her zaman özel girişimin esas tutulduğunu belirtme ihtiyacı duyuyordu. İnönü'nünse, aferizm tartışmasında[160] görüldüğü üzere, devlet olanaklarından yararlanarak zenginleşmeye çalışan kesime karşı ahlaki itirazları olduğu gibi, o, güçlü bir devlet desteği olmadıkça özel girişimin gelişemeyeceği kanaatini taşıyordu. İnönü, özel girişimin özellikle sıkışık zamanlarda devletten beklenti içinde olduğunu da hatırlatıyordu.[161] Atatürk'le aralarındaki çatışma, özel teşebbüsün atılım yapma yetenek ve arzusunu kıracak bir devletçiliğe Atatürk'ün taraftar olmamasıydı. İnönü ile iyi anlaşan İktisat Bakanı Mustafa Şeref Özkan'ın tutumunu da böyle yorumlamış ve onu görevden uzaklaştırmıştı[162]; oysa İnönü, Bayar'ın

karşılaşılmayacağını düşündüğünde ya da bir psikolojik savaş aracı olarak, daha atak bir politika izlemeyi doğru buluyordu. Her iki devlet adamı da realistti; ancak İnönü'nün tavrı, Atatürk'e göre, bazen, ihtiyatlı olmanın da ötesine geçiyordu. Hatay meselesinin ayrıntıları için bkz. Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Fransa'yla İlişkiler-Sancak (Hatay) Sorunu",*TDP*, s. 279-290.

160 Bkz. Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2006, s. 44-45.

161 İsmet [İnönü], "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro-Seçmeler*, Yay. Haz. Gökçe Fırat, İleri Yayınları, İstanbul, 2004, s. 602.

162 Atatürk döneminde yaşanan Mustafa Şeref Özkan'la ilgili tartışma, dönemin iktisat politikasını etkileyen faktörler açısından aydınlatıcıdır. İş Bankası çevresi katı bir devletçilik siyaseti izlenmesine karşıydı. Devletçilik İnönü tarafından da "mutedil" sıfatıyla tanımlanmış olmasına karşın, devletçilik siyasetini iş çevrelerinin güvenebileceği birinin yürütmesi isteniyordu. Nitekim İş Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Mahmut Soydan, CHP Programı'ndaki devletçiliğin ve iktisat politikasının halka –yani iş çevrelerine– emniyet verecek açıklıkta olmadığını yazmıştı. Bu güvensizlik, Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti'nin bir kâğıt fabrikası kurma girişiminin başarısız olması üzerine İş Bankası'nın bu fabrikayı kurmak için yaptığı proje başvurusunun reddedilmesiyle bir krize dönüştü. Devlet Sanayi Ofisi'ne ilişkin yasanın 6. maddesine göre girişimciler yatırım kararlarını doğrudan uygulama hakkına sahip bu-

savunduğu tipte liberalizme taraftar olmadığı gibi, tuttuğu bir bakana karşı böyle davranılmasından da rahatsız olmuştu. Bununla birlikte akılda tutmak gerekmektedir ki, aradaki ayrılıklar çok derin iktisadi doktrin analizlerine dayanmıyordu. Yine de Atatürk'ün özel girişimciliğe dayalı iktisat anlayışına İnönü'ye nazaran daha yakın olduğunu söylemek mümkündür.[163] Bununla birlikte devrimin en önde gelen iki şahsiyeti arasında derin bir fikri ayrılık görülmediği için, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi de içeride ve dışarıda rejimin korunacağı konusunda genel bir kanaat uyandırmıştı.[164] İnönü, son zamanlarda aralarında yaşanan sorunlara karşın, Atatürk'ün beklenen

---

lunmadıklarından, bu ret cevabı, yolu kapatıyordu. Bu yüzden Celal Bayar ve Mahmut Soydan, Atatürk'e durumu aktardılar. Mustafa Şeref Özkan, bu görüşmenin Atatürk üzerinde yapacağı etkileri azaltmak düşüncesiyle Atatürk'le görüşmüşse de, Atatürk, projeyi reddeden Sanayi Umum Müdürü'nü, Özkan'ın korumak istemesi üzerine hiddetlenmiştir. Sonuçta, 1932 Eylül'üne gelindiğinde, Bayar'ın İktisat Bakanı olması kararına varılmıştır. Böylece devletçilik politikası, iş çevrelerinin güvendiği bir bakana teslim ediliyordu. Buna karşın bu konu, Özkan'ı savunan İnönü ile Atatürk arasındaki önemli sorunlardan biri olmuştu. Nitekim İnönü, *Kadro* dergisinde devletçiliği savunan bir yazı yazma ihtiyacı duymuştu. Devletçiliğin İnönü tarafından tanımlanışı hakkında bkz. Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası-Cilt 1 (1929-1932)*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1988, s. 101. Mustafa Şeref Özkan'la ilgili olarak bkz. Özcan Şabudak, *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*, Libra Kitap, İstanbul, 2009, s. 129-134, Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 363-366. İnönü'nün *Kadro*'ya makale vermesi ve makale için bkz. Boratav, *a.g.e.*, s. 179-180, İnönü, a.g.m, s. 601-603.

163 İnönü, Atatürk'ün görüşünü şöyle tanımlıyor: "Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir." İpekçi, *a.g.e.*, s. 36. Karaosmanoğlu'nun anıları da bu bakımdan önemlidir. *Kadro* dergisi çizgisinin devletin iktisat anlayışıyla örtüşmediğine dair şikâyetler iyice artmış, Atatürk de bu şikâyetlere hak vermiş ve İsmet Paşa'ya da *Kadro*'da bir makale yazmasından ötürü dokundurmada bulunmuştur. Karaosmanoğlu, kendisini "Zoraki Diplomat" yapacak süreçte yaşanan bir olayı, ona anlatan Vasıf Çınar'dan aktarıyor: "Güya, sen, çıkardığın Kadro mecmuasında iktisadi siyasetimizi baltalayan ve hatta parti umumi kâtibinin iddiasına göre rejimin temellerini sarsan(!) neşriyatta bulunuyormuşsun. (...) Sofra kalabalıktı. Biri durdu, öbürü söyledi. Yalnız İsmet Paşa ile Şükrü Kaya söze karışmıyorlar, önlerine bakıyorlardı. Gazi, birdenbire öyle bir parladı ve dahiliye vekiline 'Bu işi ne vakit halledeceksin?' diye öyle bir şiddetle çıkıştı ki, senden şikâyet edenlerin bile nutku tutuldu. Şükrü Kaya başı hâlâ önüne eğik mırıldanıyordu: 'Başvekile söyleyin Paşam; başvekile.' Bunun üzerine Gazi ne yaptı bilir misin? İsmet Paşa'ya döndü: 'Bak, senin üstüne atıyorlar bütün mesuliyetini.' Sonra kendi kendine söylenir gibi, 'Gerçi hakları da var ya... Kadro'ya makale bile yazdı. Fikren ve kalben onlarla beraberdir', sözlerini fısıldadı. İsmet Paşa, işitmemezlikten geldi." Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 15-16.

164 Aydemir, *İkinci Adam-II*, s. 29-32.

halefi konumundaydı. Ne var ki, aralarındaki bazı fikir ayrılıkları, uygulamalarda karşılığını bulacaktı.[165]

2.1.2. Atatürk'le İnönü Arasında Yaşanan Sorunlar

Devlet politikasına ilişkin yukarıda ifade edilen sorunların dışında, Atatürk ile İnönü arasında başka sorunlar da yaşanmıştır. Bu sorunları anılardan yola çıkarak yorumlayabiliyoruz. Ancak anılarda anlatılanlar, yazan kişinin olaylara, Atatürk ve İnönü'ye bakışına göre değişmekte, hatta tam zıt yönde anlatımlara rastlanmaktadır. Örneğin Kılıç Ali ile Asım Us'un İnönü'nün başbakanlıktan alınması sonrasındaki Atatürk-İnönü ilişkilerine dair çizdikleri tablo, birbirlerine tamamen zıttır. Ayrıca elimizde İnönü'nün anıları ve notları bulunmaktadır; dolayısıyla İnönü'nün anlatımıyla diğer yazarların anılarını karşılaştırma olanağı mevcuttur. Buradan yola çıkılarak söz konusu sorunlar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anlaşmazlıkların başında Atatürk'ün hükümete, İnönü'yle önceden görüşmeksizin yaptığı müdahaleler gelmektedir. Atatürk'ün Mustafa Şeref Özkan'ı Yalova'da sertçe azarlamasından sonra İnönü'nün gösterdiği tepki, partinin önde gelen iki şahsiyetinin bu konuda yaşadıkları önemli bir sorun olmuştur. İnönü, Atatürk'ün hem Bayar'ı ve İş Bankası grubunu korumasından hem de kendi hükümetindeki bir bakana bu şekilde muamele etmesinden oldukça rahatsız olmuştu. Nitekim tepkisini, Karaosmanoğlu'nun deyişiyle adeta bir meydan okuma şeklinde gösterecekti. Özkan ile yaşanan hadisenin ertesi akşamı Atatürk, İnönü'yü gönlünü almak için yemeğe davet etmişti. Ancak İnönü, yemeğe 22.30-23.00 civarında katılmış, Atatürk'ü ve sofradakileri çok uzun müddet bekletmiştir. Geldiğinde ise eline bir gazete alıp "çarşaf gibi açarak" okumaya başlamış, adeta bir sinir harbi başlatmıştır. Ancak Atatürk

165 Velidedeoğlu'na göre: "(...) İsmet İnönü'nün kişiliğinin bu parti içinde, Atatürk'ten sonraki oluşum ve gelişimlerle çok sıkı, hatta organik bir bağlantısı vardır." Bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkiye'de Üç Devir: İzlenimler – Anılar*, Cilt 2, (yayl.y), (y.y) 1973, s. 54.

onu yumuşatmak için konular açmayı tercih etmiş ve İngilizlerin kendisine dizbağı nişanı vermeyi düşündüğünden bahsetmiştir. İnönü ise kayıtsız bir şekilde bunun sebebini sormuş, Atatürk de sebep olarak İngiliz milletinin kendisini sevmesini göstermiştir. "Bu, Llyod George kabinesini düşürmüş olmasından belli değil midir?" şeklindeki savına İnönü istihza ile yaklaşmış ve George'un düşmesinin iç politika meseleleri ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Şüphesiz sofradaki herkes için bu soğukluk dikkat çekici olmuştur. İnönü ile Atatürk, herkes gittikten sonra bir süre daha görüşmüş ve kağıt fabrikasını devletin yapması karşılığında Özkan'ın bakanlıktan alınması hususunda bir anlaşmaya varılmıştır.[166] Bu konuyla ilgili bir başka sorun, Atatürk'ün Maarif Vekili Esat Sagay'ın yerine Reşit Galip'i atamaya karar vermesi olmuştur. Atatürk'le Reşit Galip'in arası, Reşit Galip'in sofradaki bir toplantı sırasında Atatürk'ün bir dönem hocalığını da yapmış olan Esat Sagay'a yönelik sert sözleri nedeniyle bozulmuş; fakat Atatürk, daha sonra, Reşit Galip'in bakanlığa gelmesini daha doğru bulmuştu.[167] Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'ndan çektiği bir telgraf ile bu değişikliği İnönü'ye soruyordu. İnönü ise "Gece yarısı, gaflet uykusundan uyandırılarak kabinesinde değişiklik yapılmak istendiği haberini alan bir başvekilin, bu hususta ileri süreceği mütalaadan

166 Karaosmanoğlu, İnönü'nün bu barışmadan bir şey elde edemediği kanaatindeydi. Bkz. Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 108-117, 120; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, s. 37.

167 Sagay, muhafazakâr tutumundan ötürü Atatürk'ün önerisiyle milletvekili yapılan ve aynı zamanda Ankara Halkevi başkanlığına getirilen Reşit Galip tarafından eleştiriliyordu. Atatürk ise kendi sofrasında bir bakana ve eski hocasına yönelik saldırgan eleştiriler yapılmasından rahatsız olmuştu. Bununla birlikte Atatürk'ün de Sagay'ın çalışmalarından memnun olmadığı anlaşılmaktadır; nitekim bu olaydan bir süre sonra, Atatürk, Reşit Galip'i Milli Eğitim Bakanı yapmaya karar verecektir. Burada bir başka önemli husus, Galip'in milletvekili adayı gösterilmesine İnönü ile çok yakın ilişkileri olan Refik Saydam'ın muhalefet etmesidir. Saydam, Galip'in hırslı ve kibirli olduğu kanaatindeydi, dolayısıyla sorun çıkaracağını düşünüyordu. Üniversite Reformu sırasında görüldüğü üzere Galip'in idealizmi övülmekle birlikte, bu tutumu hoş bulunmayacaktı. Kılıç Ali de anılarında zamanın Saydam'ı haklı çıkardığını yazmaktadır. Bkz. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 289-298. Üniversite reformu ve Reşit Galip'le ilgili olarak bkz. Philipp Schwartz, *Kader Birliği: 1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilim Adamları*, Çev. Nagehan Alçı, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 57; Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 176.

nasıl bir selamet beklenebilir" şeklinde sert bir cevap vermişti.[168] İnönü, anılarında bu tür müdahalelerle ilgili ne düşündüğünü yazmıştır. Şöyle demektedir İnönü:

> "Evvelce de Atatürk ile hükümet başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. Atatürk vekillere sert muamele yapacak. Atatürk'ten bilhassa rica ettiğim, vekillerden hangisini istemiyorsa, itimadı yoksa söylesin, vekile söyleriz, hiç kimse kendi itimadına mazhar olmadığı halde vekâlette kalmak arzusunda değildir, emin olsun bundan, bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu. Bunu rica ettim kendisinden. Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum. Toplanıyoruz. Herhangi bir vekili istifaya mecbur etmek için, sert muamele yapmak onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükümet olarak, başvekil olarak benim için de çok üzüntü verici bir hadise oluyor."[169]

İnönü, bu çatışmaların ortaya çıkmasında Atatürk'ün sofrasının müdavimlerinden olan "mutat zevat"ın yani Atatürk'ün çevresinin etkili olduğunu düşünüyordu, ona göre sorumsuz kişiler hükümet meselelerine bu yolla etki etmeye çalışmaktaydı. Böylece ortaya bir "Atatürk çevresi" ve "İnönü çevresi" çıkmıştı. İnönü, Atatürk'ün çevresinin faaliyetlerinden rahatsızdı ve onlara karşı mesafeliydi. Hasan Rıza Soyak, Kılıç Ali, Recep Zühtü Soyak, Nuri Conker, Salih Bozok, Fuat Bulca gibi isimler bu çevrenin içindeydi.

Bir başka anlaşmazlık konusu Gazi Orman Çiftliği ile ilgilidir. İnönü, Yugoslavya dönüşünde bir bakan ile karşılaştığını ve bu bakanın kendisine Ziraat Bakanlığı'nın Orman Çiftliği'ni satın almasının konuşulduğunu söylediğini ifade ediyor. Bu bilgi üzerine İnönü, Atatürk ile görüşmüş ve Atatürk'ün belli bir bedel karşılığında çiftliği hazineye satmasına

168 Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 120. Reşit Galip ile ilgili olarak ayrıca bkz. Yener Oruç, *Atatürk'ün "Fikir Fedaisi" Reşit Galip: Günümüz Gözüyle*, Gürer Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2008.

169 İnönü, *a.g.e.*, s. 546.

itiraz etmiştir. İnönü'ye göre çiftliğin elden çıkarılmasının bir sebebi zarar ediyor oluşudur. İnönü, Atatürk'e, kendisinin de çok emeği olmakla birlikte, çiftlik için yapılanların hükümet ve devlet yardımıyla gerçekleştiğini, dolayısıyla hazine yardımıyla meydana gelmiş bir eserin tekrar hazineye satılmasının doğru olmayacağını söylemiştir. Atatürk de bunu kabul etmiştir. Ancak daha sonra İnönü, Ali Çetinkaya ile karşılaşmış ve İnönü'nün aktardığı kadarıyla Çetinkaya bir ağız yoklaması yapmıştır. Çetinkaya, Atatürk'ün, çok emek vermiş olduğu bu çiftliğin satılmasından üzüntü duyduğundan bahsetmiş; fakat İnönü "öyle görmedim ben" diyerek geçiştirmiştir. Ancak İnönü, bunun bir ikaz olduğunu fark etmiştir.[170] Çiftlikle bağlantılı ama farklı bağlamda da tartışılmış bir diğer sorun, çiftlik bünyesinde yer alan bira fabrikası ile Bomonti Bira Fabrikası'na ilişkindir. Bomonti Bira Fabrikası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkedeki yegâne bira fabrikasıydı. Soyak'a göre bu yabancı şirket, birtakım tertiplerle tüm rakiplerini saf dışı bırakarak alanında tek kalmayı başarmıştı. İnhisar İdaresi ise 1928'de, şirketle, ona çok büyük hak ve menfaatler sağlayan 10 yıllık yeni bir mukavele yapmıştı. Soyak, Gazi Orman Çiftliği bünyesinde bu işi yapacak küçük bir fabrika kurmaya karar verdiklerini ve İnhisar İdaresi'nden bunun için ruhsat istediklerini kaydediyor. Ona göre yapılan mukavele Bomonti ile yapılan mukaveleye nazaran çok ağırdı; ancak aslında daha mantıklı ve normal şartlar ileri sürülmüştü. Ankara Fabrikası'nın ürettiği biralar çok beğenilmişti ve beğenenler arasında İnönü de vardı. Soyak, İnönü'nün Bomonti ile yapılan anlaşmada hükümetin ne kadar aldandığını böylece öğrenmiş olduğunu ve on senelik sürenin sonunda mukavelenin yenilenmemesine taraftar olduğunu

170 *A.g.e.*, s. 544-545. Soyak'ın anılarında, TBMM'nin, Atatürk'e, zirai kalkınmaya yardımcı olmak adına yıllardan beri emek verdiği çiftliği devlete hediye etmesi (ihda) karşısında teşekkür ettiği, Atatürk'ünse kısaca "Yapılan bir vazifedir" cevabını verdiği bilgisi yer almaktadır. Cevabın kısalığı ve eylemin bir görev icabı telakki edilmesi Atatürk'ün memnun olmadığına işaret eder görünmektedir. Soyak, *a.g.e.*, s. 659. Kılıç Ali ise –Soyak'ın anılarında İnönü'nün ısrar ettiğinden bahsedilmemesine karşın– Soyak'ın fabrikanın kurulması için Atatürk'ten İsmet Paşa'nın ısrarını söylemek kaydıyla onay aldığını yazmaktadır. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 312.

belirtmektedir. Bu karara varıldığında sürenin dolmasına iki-üç yıl kadar bir zaman kalmıştı.

Soyak, bir süre sonra –başbakanın arzusunu yerine getirmek için–[171] çalışmalara başlamak üzere konuyu Atatürk'e açtığını ama Atatürk'ün bu talebi hoş karşılamadığını ileri sürmektedir; zira Atatürk, bu girişimden ötürü Soyak'ın başına iş açılacağını düşünmektedir. Buna karşın Soyak ısrar etmiş ve Atatürk'ün "isteksiz onayını" almıştır. İnhisar İdaresi ile görüşme yapılmış ve Başbakan İnönü, yeni şirketi Çiftlik İdaresi'nin kurması yönünde bir karar tebliğ etmiştir. Oysa Çiftlik'in bu iş için yeterince parası bulunmuyordu ve Soyak, tıpkı Bomonti için geçerli olduğu gibi, İnhisar İdaresi'nin de ortak olacağını düşünmekteydi. Bu gerçekleşmeyince, Soyak, elindeki vekâletnameyle[172] Çiftliği ipotek ederek, mukabilinde Ziraat Bankası'nda bir kredi açtırmak kaydıyla işi gerçekleştirmeye karar vermiştir. Bomonti ise fabrikanın kuruluşundan sonra ülkeyi satış bölgelerine ayırmak ya da faaliyetleri bazı şartlar altında birleştirmek gibi tekliflerle anlaşma zemini sağlamaya çalışmıştı. Ancak –Başbakan'ın amacını göz önünde tutarak– bu teklifler reddedilmekteydi. Soyak'a göre Bomonti bu tekliflerden sonuç alamayınca, İnönü'ye telkinde bulunarak Ankara'daki fabrikanın başarılı olamayacağı düşüncesini onda uyandırmaya çalışmıştı ve İnönü de Atatürk'e bu hususta

171 İnönü, Soyak'ın kendisi aleyhine çalışan çevre içinde olduğu kanaatindedir; Soyak ise anılarında, adeta bir cevap mahiyetinde, hep iyi niyetli ve İnönü'yü korur tarzda hareket ettiğini göstermek isteyen bir anlatı kurmuş görünmektedir. Soyak'ın bira fabrikası ile ilgili anlatısında da, Atatürk'ün isteksizliğine karşın kendisinin ısrarla kurmak istediğini belirttiği Ankara'daki fabrikayı başbakanın isteğini yerine getirme amacına dayandırması, sözü edilen cevap verme isteğiyle ilgili görünmekle birlikte, biraz sorunlu durmaktadır. Anıların karşılaştırılmasından varılabilecek sonuç, İnönü'nün Ankara fabrikasına başlangıçta sıcak bakmış olabileceği, Soyak'ın ve ilgili başka kişilerin bu fabrikanın kurulması ve Bomonti'nin yerini alması konusunda çok istekli ve ısrarlı oldukları, Atatürk'ün fabrika rekabetinden doğabilecek çatışmadan ötürü bu hususta isteksiz olduğu ve Bomonti şirketinden gelen telkinlerle İnönü'nün ve en azından bazı kabine üyelerinin Ankara Fabrikası hakkında fikir değiştirdikleri; ama bu düşüncenin yapılan incelemeler sonucunda doğrulanmadığıdır.

172 "(Atatürk) Hasan Rıza Bey'in dürüstlüğüne, becerikliliğine güvendiği için özel işlerinin idaresini ona vermişti. Çiftlik işleriyle de Hasan Rıza Bey meşgul olurdu." Bkz. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 311.

şikâyetlerde bulunmuştu. Öyle ki İnönü'nün yakınlarından biri, şirketin idare meclisi üyesiydi. İstanbul Milletvekili Ahmet İhsan Tokgöz ile Antalya Milletvekili Rasih Kaplan gibi İnönü'yle daimi teması olan kişiler şirketle ilgiliydi; özellikle Tokgöz'ün elinde büyük miktarda hisse senedi bulunmaktaydı.

Soyak, "Atatürk de bizi, pek haklı olarak sigaya çekiyordu (sorguluyordu)" demektedir. Soyak, bunun üzerine Atatürk'e Başbakan'ın yanıldığını ispatlamaya çalışmıştır. Aleyhteki teze göre Ankara'daki fabrikanın denizden uzak olması dolayısıyla maliyetler yükselecekti. Ancak Soyak, Bomonti'nin de muhtaç olduğu arpayı uzaklardan getirdiğini, onun da deniz kenarında olmayıp Feriköy'de bulunduğunu, üretim maliyetlerinin belli olduğunu, Haydarpaşa'da deniz kenarında yaptırılan bir doldurma fabrikasıyla sorunların aşılacağını savunmuştur. Ona göre durum, Ankara Fabrikası lehindeydi. Dolayısıyla Başbakan'ın üzüntüsü yersizdi ve kendilerinden izahat istenseydi bu durumun önüne geçilebilirdi. Orada bulunan Şükrü Kaya da söze karışmış ve "biz de öyle düşünüyorduk; şimdi görüyorum ki hata etmişiz" demişti. Soyak da Kaya'ya sadece bir tarafı dinleyip kendilerine sormamasından ötürü sitem etmiştir. Ancak Atatürk tartışmanın uzamasına izin vermemiş ve Soyak'tan çalışmalarına devam etmesini istemiştir. Şükrü Kaya ise bu konuyu Bakanlar Kurulu toplantısında başbakana ve bakanlara iletmişti.[173] Burada Soyak'ın anılarına ara vererek Falih Rıfkı Atay'ın yazdıklarına bakmak gerekiyor. Atay, Bomonti olayını şöyle anlatmaktadır:

> "Mesela bir aralık bir Bomonti bira fabrikası meselesi çıktı idi. Atatürk pek emek verdiği Gazi çiftliğinin verimli olması için de uğraşıp durdu idi. Çiftliği Ankara'yı bozkırlıktan kurtarabilecek teşebbüslerin bir deneme merkezi olarak benimsemiştir. Sonra da hükümete devretti. Ahmet İhsan Tokgöz, ki tam bir menfaatçi idi, İstanbul'daki Bomonti Fabrikasının hisselerini almış ve İdare Meclisi Reisi olmuş, İsmet

173 Soyak, *a.g.e.*, s. 661-669. Aynı temeldeki anlatım için bkz. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 312-313.

İnönü'nün enişteşi Kudüslü Abdürrezzak'ı da idare meclisine almıştı. Her ikisi de Ankara'daki bira fabrikasının genişletilmesini önlemek ve Bomonti imtiyazını uzatmak için, Ankara fabrikasının gelir getirmeyeceği fikrini İsmet İnönü'ye telkin ettiler. Atatürk, umumi kâtibi Hasan Rıza Soyak aracılığı ile Danimarkalı uzmanlara meseleyi inceletti. Onlar, eğer fıçılarla taşınıp Haydarpaşa'da şişelenecek olursa, Bomonti'ye bile rakiplik edeceğini söylediler."[174]

Bu olay Nyon konusundaki anlaşmazlıkla eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştı. İnönü, kendisinin bu olayda da hatalı çıkmasına/görülmesine ve bunda Atatürk'ün çevresindeki bazı kişilerin etken olmasına kızmıştı. Atatürk, Soyak'a göre, Nyon meselesinin tekrar gündeme gelebileceğinin bilincinde olarak, yalnız bakanları davet ettiği bir akşam yemeği vermiş ve "nezlesini bahane ederek" içki içmemişti. Ancak Soyak, köşkten ayrıldığı için olaya bizzat şahit olmadığını ve sofradakilerden duyduklarını aktardığını da başta belirtmektedir. Soyak, İnönü'nün haksız çıkmayı hazmedemeyerek Atatürk'e karşı haksız ve yersiz tarizlerde bulunduğunu yazmaktadır. İnönü, bir ara daha da hiddetlenerek Atatürk'e şunları söylemiştir: "Sen, benim söylediklerimi başkalarından tahkike kalkışıyorsun. Etrafında bulunanlar benim aleyhimde tezviratta bulunuyorlar. Sofradan emirler alıyoruz ve bunlar yüzünden büyük sıkıntılara düşüyoruz." Atatürk, bu sözler karşısında şaşırmış ve "birdenbire buna ne oldu" diye hayretini belirtmiştir. İnönü'ye cevap olaraksa kendisi hakkında birçok şey söylendiğini, aleyhinde yazılar da aldığını ancak kendisine güveninden dolayı hiçbirine aldırış etmediğini belirtmiştir. Daha sonra da Şükrü Kaya'ya dönerek "galiba işi sen karıştırdın" diye sitem etmiş ve konuyu Bakanlar Kurulu'na getirmesini eleştirmiştir. İnönü de cevaben "benim vekillerim bütün gördüklerini ve duyduklarını bana bildirmeye mecburdurlar" demiştir. Atatürk, buna karşın sükûnetini korumaya ve konuyu değiştirerek gerginliği

174 Atay, *a.g.e.*, s. 538-539.

azaltmaya çalışmıştır. Ancak yine Soyak'ın aktardığı kadarıyla konu çok da değişmiş görünmemektedir. Zira Atatürk, Ziraat Bakanı Şakir Kesebir'e Çiftlik'te gördüğü bakımsızlıklar hakkında soru yöneltmiştir. Bu soru da bakan adına İnönü tarafından "bunları Hasan Rıza ve Tahsin Beylere söylersin!" diye yanıtlanınca, Atatürk "doğru dürüst konuşulamayacağına" karar verip sofrayı terk etmiştir.[175] Kılıç Ali ise İnönü'nün değil Atatürk'ün eleştiriler yöneltmeye başladığını yazmaktadır. Atatürk, Tarım Bakanı Muhlis [Erkmen] Bey'in[176] çalışmalarından duyduğu rahatsızlığı söylemekte ve buna bir çare bulunmasını istemektedir. Kılıç Ali'ye göre Atatürk daha önce de bu türden eleştiriler getirirdi ve bunları birer emir olarak kabul görürdü. Ancak İnönü, Atatürk'e karşı çok dolu olduğu için, ilk kez öfkesini tutamamış ve uzun zamandır biriktirdiği tepkiyi ortaya koymuştu: "Haberim olmadan sürekli bakanlar istifaya mecbur ediliyor. Verdiğim bilgilere güvenilmeyerek sözlerim başkalarından soruşturuluyor. Devlet işlerine ait bütün kararlar sofrada alınıyor. Sorumsuzlar işe karışıyor. Bu gibilerden korkuyorum." Atatürk de "yaa... Demek öyle. Demek devlet işleri hakkında sofrada, yani sarhoşlukla karar veriliyor, demek istiyorsunuz, öyle mi? Bu nasıl söz? Bu nasıl düşünce? Bu ne cüret? Amacını anlıyorum. Pekâlâ..." şeklinde yanıtlamış ve sofradakilerin önünden içkilerin kaldırılmasını istemiştir. İnönü, yaptığına pişman olduysa da, Kılıç Ali'ye göre, iş işten geçmişti. Sofrada bir sessizlik olmuş, daha sonra da Atatürk dağılınmasına karar vermişti.[177] İnönü'nün anlatımı, Kılıç Ali ile daha örtüşür mahiyettedir. Şöyle ifade etmektedir İnönü:

> "Son seneleri Atatürk'ün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri ertesi gün daima iptal etmek bir eski âdetimiz idi. Son seneler bu âdet kalkmağa başladı. Hele nihayete doğru (1936-1937 vuzuh

175 Soyak, *a.g.e.*, s. 669-670.

176 Kılıç Ali yanlış anımsıyor olmalıdır. Bu konuşmanın olabileceği tarihlerde Ziraat Bakanlığı'na Muhlis Erkmen yerine Şakir Kesebir getirilmiş bulunmaktaydı.

177 *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 313-314.

ile hatırladığım seneler) gece arzu ve teşebbüs ettiği bir işi ertesi gün tamamen sakin ve tamam iken de iltizam (ile) takip etmeğe başladı. Sıhhatında ve alkolün tesiratında bu tebeddülü fark ettiğim andan itibaren korkum çok arttı. Son seneler hükümet azasının ayrı ayrı kendisine çok bağlı olmasını düşünüyordu. Bunun için iptidai usuller kullanmak istedi. Hülasa, Eylül 1937 kavgası oldu. Bu kavgada haksızlık, esasında Atatürk'ündü. Tatbikatta idaresizlik ve haksızlık ikimiz arasında bana düştü. Haksızlık ona aitti şunun için: Aramızda geçen bir devlet işini sonra görüşürüz dedikten sonra, akşam masada halletmek yani gündüzden tasarladığı mülahazaları ve sebepleri imposition şeklinde karar olarak tebliğ etmek ve bu vesile ile sevmediği birkaç vekili tahkir etmek istedi. Evvela sakin idim, sükûnetle geçiştirmek istedim. Halindeki tecavüz manasının arttığını gördükçe sabrım tükendi. Sonra şiddetle mukabele ettim. Mukabelemin şiddeti onu sükûnete getirdi. Tasmim ettiği hadiselerde haklı olmak için sebep toplamak kararına derhal başladı."[178]

Anılardan anlaşıldığı kadarıyla Atatürk, İnönü'nün haksız olduğu konularda bir hazırlık içindeydi ve bu yüzden o akşam içki de kullanmamıştı. Konuyu birebir değil sofrada dile getirmesi İnönü'nün hoşuna gitmemişti. Atatürk, İnönü'yü fabrika ve Nyon konularında haksız buluyordu; İnönü ise Atatürk'ün haklı çıkmak için delil topladığını düşünmekteydi. Kısacası "haklılık" üzerine bir anlaşmazlık ve gerilim vardı. İnönü'nün çok rahatsız olduğu bir konu olan bakanların sertçe eleştirilmesi de buna eklenince, İnönü, beklenmedik bir çıkış yapmıştı. İnönü'nün eleştirisi, kararların sofrada alınması ve sofra ortamıyla sorumsuz kişilerin de alınan kararlara olumsuz etkide bulunmasıydı. Bu tartışmadan sonra ortamın oldukça gerildiği ve Atatürk'ün bu sebeple dağılınmasına karar verdiği anlaşılıyor.

178 İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, 1. Cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 251.

Kılıç Ali ve Soyak'ın anlatımlarına göre, Atatürk, İnönü'nün bu çıkışından çok rahatsız olmuştur.[179] Bu olaydan kısa bir süre sonra, Atatürk, İnönü ile görüşmüş ve İnönü'nün her zamanki gibi geçici bir gerginlik olduğu zannına karşın, İnönü'yle çalışmaya ara verme isteğini kendisine iletmiştir. İki liderin anlaşmasına göre, İnönü 1.5 ay izinli sayılacaktı. Yerine vekâleten getirilecek kişi için Atatürk, İnönü'nün fikrini sormuş, İnönü'nün fikir beyan etmek istememesi üzerine, Celal Bayar'ı düşündüğünü İnönü'ye iletmiştir. İnönü, anılarında, bu kararı olumlu karşıladığını söylemektedir. Fakat bu iznin, dedikodulara izin vermemek adına geçişi yumuşak yapabilmek için düşünülmüş bir önlem olduğu zamanla anlaşılmış ve Bayar, başbakan olarak atanmıştır.[180] İnönü'nün başbakanlıktan düşüşünden sonraki dönem için birbiriyle çelişen anlatımlar bulunmaktadır. Örneğin Us, Atatürk'ün sürekli olarak sağlığında İnönü'yü cumhurbaşkanı yapacağını söylediğini ve zaten kendisinin cumhurbaşkanı seçildiği zaman da oyunu İnönü'ye attığını yazmaktadır. Kısacası, İnönü'nün başbakanlıktan alındıktan sonra Atatürk'le arası iyidir.[181] Atay'ın anlatısında da, kışkırtıcıların çabalarına karşın, Atatürk'ün bazı ufak tarizler hariç İnönü'yü eleştirmediği ve İnönü'nün de Atatürk'le arasını iyi tutma konusunda dikkatli olduğu belirtilmektedir. Kısacası, Atay da pek olumsuz bir tablo çizmemektedir.[182] Kılıç Ali ve Hasan Rıza Soyak'ın anlatımları ise farklıdır, özellikle Kılıç Ali'nin anlatısı bazı açılardan çok başkadır.

Us'un görüşünü teyit edecek hiçbir veri bulunmadığı gibi, Us, hem Atatürk'ün ittifakla cumhurbaşkanı olduğu noktasındaki kendi aktarımıyla çelişmektedir[183] hem de İnönü'nün anılarıyla. Dolayısıyla İnönü'nün başbakanlıktan alındıktan sonra

179 Kılıç Ali ve Soyak'ın anlatımlarından, Atatürk'ün İnönü'yü Meclisteki düşürmeyi aklından geçirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 316-320, Soyak, *a.g.e.*, s. 671-672.

180 İnönü, *Defterler-1*, s. 251-252, Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, s. 66-76.

181 Asım Us, *Asım Us'un Hatıra Notları: 1930'dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966, s. 312, 314.

182 Atay, *a.g.e.*, s. 543.

183 Bkz. Us, *a.g.e.*, s. 314. Ayrıca bkz. Şerafettin Turan, *İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s. 82-83.

Atatürk'le ilişkilerinin Us'un tarif ettiği gibi olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Hasan Rıza Soyak, İnönü'nün başbakanlıktan alınması kararı karşısında Atatürk'ü yatıştırmak istediğini ama Atatürk'ün buna olumlu yaklaşmadığını kaydediyor. Dolayısıyla Soyak, her şeye karşın İnönü'ye karşı olumlu yaklaştığını ifade etmektedir. Buna ek olarak Atatürk, politikacılar arasında, iktidar mevkiinden düşen kişinin etrafından uzaklaşmak gibi kötü bir itiyat bulunduğunu, oysa şimdi bunun aksinin yapılması gerektiğini, İnönü'ye her zamankinden çok hürmet gösterilmesi gerektiğini söylemiştir. Atatürk, hem İnönü'nün hem de İnönü'ye yakın olup yeni kurulan Bayar kabinesine girmeyi reddeden Refik Saydam'ın hayat şartlarında fazla bir değişiklik olmaması için, İnönü'ye daha önceleri Atatürk'ün hesabından maaşına ek olarak verilmekte olan 2000 liranın 3000 liraya çıkarılmasını, Refik Saydam'a da 500 lira verilmesini istemiştir.[184] Kılıç Ali'ye göre, Atatürk, İnönü'nün onu övüp göklere çıkardığı için şımardığını, o olmadan hiçbir şeyin yürümeyeceğini sandığını, kendisini o zamana kadar hâlâ tanıyamamış olduğunu, o güne değin bütün hataları Mecliste düzeltilmiş gibi sofrayı eleştirdiğini söylemekte ve İnönü'yü başbakanlıktan almakta geç bile kaldığını düşünmektedir. Artık İnönü'nün yüzünü dahi görmek istemediğini de eklemektedir. Bununla birlikte, Kılıç Ali, İnönü konumunu kaybedince ona saldırılmaya başlanacağını söylemiş, Atatürk ise "ben yaparım ama başkalarına yaptırmam" demiştir. 1937'de yapılan Tarih Kongresi'nde ise İnönü ile Atatürk arasında kongre programının arkasına yazmak kaydıyla bir diyalog geçmiş, İnönü'nün, kendisini ne zaman affedeceği yönündeki sorusuna Atatürk "daima arkadaşız" şeklinde cevap vermiştir. Buna karşın, Kılıç Ali'nin anılarından, Atatürk'ün İnönü ile karşılaşmak ve görüşmek istemediği anlaşılmaktadır.[185] Falih Rıfkı Atay ise anılarında, İnönü başbakanlıktan ayrıldıktan sonra onun sürekli olarak Atatürk'e çekiştirildiğini, bunların İnönü'nün de kulağına gittiğini yazmaktadır. Atatürk'ün hastalığı ilerledikçe kışkırtanların arttığını; zira

184 Soyak, *a.g.e.*, s. 672-675.

185 *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 323-328.

İnönü'nün geri dönmesi halinde öç almasından korktuklarını belirtmektedir. Bu sebeple İnönü'yü büyükelçi olarak yurtdışına yollamaya çalıştıklarını, kendileri için daha elverişli gördükleri Fevzi Çakmak'ı da cumhurbaşkanı olarak düşündüklerini, hatta kendi hesaplarına bir "halef vasiyeti" elde etmeye dahi çalıştıklarını ileri sürmektedir.[186]Bu arada İnönü başbakanlıktan ayrıldıktan sonra bir Stadyum Olayı yaşanmıştır. İnönü bir futbol maçı izlemek üzere stada gitmiş, orada İnönü lehine bir sevgi gösterisi olmuştur. Kılıç Ali bunu İnönü'ye yakın olan Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'ın tertip ettiği kanaatindedir.[187] Atay ise İnönü'nün böyle tertipleri bilmediğini ve bu gibi tertiplerin Atatürk'ün üzerinde ne kadar tehlikeli etkiler yapabileceğinin farkında olduğunu düşünmektedir.[188] Kılıç Ali ve Soyak'ın anlatımına göre Salih Bozok bu olaydan hiç hoşnut olmamış, Atatürk'e durumu iletmiş; ancak Atatürk, halkın kendisine hizmet etmiş bir insana sevgi göstermesinden memnuniyet duyunca şaşırmıştır. Konu Meclise intikal etmiş, İnönü, tıpkı bir dönem Orbay'ın sorgulanması gibi[189] bu olay hakkında sorgulanmak istenmiş; ancak İnönü, Atatürk'e karşı bir hareket düşünmeyeceğini, Atatürk'ün velinimeti olduğunu söylemiş ve olay kapanmıştır.[190] Peki, bu dönemi İnönü nasıl değerlendirmiştir? İnönü, yukarıda aktardığımız pasajda görüldüğü üzere, Atatürk'ün haksız olduğunu düşünmekte, son zamanlarında hastalığından kaynaklı olarak eskisinden farklı hareket ettiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla kendisinin başbakanlıktan alınmasını da haksız bir düşüncenin sonucu olarak gördüğünü düşünmek yerinde olacaktır. Yeni başbakanın kim olacağı konusunda trende yapılan görüşmeden sonra, kendisine "gizli tutalım" demesine karşın gece gündüz hakkında şikâyette bulunduğunu işittiğini

186 Atay, *a.g.e.*, s. 543-544.

187 *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*,s. 330.

188 Atay, *a.g.e.*, s. 543.

189 Rauf Orbay, Cumhuriyet'in ilanından sonra gazetelere verdiği eleştirel demeçler nedeniyle parti grubunda cumhuriyete bağlılığı noktasında bir nevi sorguya çekilmişti. Bkz. *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, Yay. Haz. Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 17-107.

190 İnönü, *Hatıralar*, s. 548-555, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 330-331, Soyak, *a.g.e.*, s. 677.

de kaydetmektedir. Atatürk'e verilen raporlarda, kendisinin başbakanlıktan alınmasının halkta iyi karşılandığı belirtilmesine rağmen stadyumda yaşanan olay sonrasında bunun tam aksinin doğru olduğunu gördüğünü kaydetmektedir. İnönü bu tezahüratın, stadyumda, konserde, sokakta devam ettiğini, bir yere çıkamaz hale geldiğini, özellikle stadyumdaki tezahüratın hakiki bir hadise haline geldiğini söylemekte ve bu sebeple artık hayatının da fazla gelmeye başladığını belirtmektedir. Dolayısıyla İnönü'ye göre, onu öldürmeyi düşünenler vardır.

İnönü de Atatürk'ün kendisiyle görüşmekten kaçındığını, İstanbul'a gelmesini istemediğini söylemekte ama bunu Kılıç Ali'nin anlattığı gibi, İnönü'nün kendisi olmadan işlerin yürümeyeceğine dair imalarından sıkıldığı ya da yüzünü görmek istemediği için değil, duyduğu mahcubiyetten ve kendisinden çekinmesinden ötürü yaptığını ileri sürmektedir. Hastalık ilerledikçe görüşmekten kaçınmasını ise bunun, kendisini ve hükümeti zayıflatacağını düşünmesine yormaktadır. Bunun yanı sıra İnönü, Atatürk'ün, bir akşam sofrada ona bir hiçi bahane ederek aşırı tepki verdiğini; ancak kendisinin sükûnetini muhafaza ettiğini söylemektedir ki bu muhtemelen Kılıç Ali'nin bahsettiği asansör olayına[191] ilişkindir. İnönü, izlediği sükûnet politikası karşısında, Atatürk'ün de "adamlarının ağzını açıktan tutmağa karar verdi(ğini)" yazmaktadır.[192] Falih Rıfkı Atay'ın anılarında geçtiği gibi, İnönü de, Atatürk'ten bir vasiyet koparmak için Hasan Rıza Soyak, Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın çok çalıştıklarını ama başaramadıklarını söylemektedir. İnönü'ye göre, yine aynı minvalde, istenilen

191 Olay şöyle geçmektedir. Atatürk, bir gün Anadolu Kulübü'ne gittiğinde İsmet Paşa'ya rastlar. Birlikte asansörle yukarı çıkarlarken aralarında bir diyalog geçer. Atatürk rahatsız olduğu için içki kullanmayacağından bahsetmiş, İnönü ise buna "Bakınız görevden çekilmekliğim bile sağlığınıza hizmet ediyor. İşlerle bizzat ilgilenmeye mecbur kaldığınız için rahat içemiyorsunuz" şeklinde cevap vermiştir. Bu dokundurma Atatürk'ü çok kızdırmış, İnönü'ye çıkışmasına sebep olmuştur. Kılıç Ali, Atatürk'ün tepkisini şöyle açıklıyor: "Bunlar Atatürk'e söylenebilecek sözler değildi. Sanki önceleri bütün işleri kendisi yüklenmiş olduğu için Atatürk rahat yiyip içerken şimdi iş başa düşmüş gibi verilen bu cevap Atatürk'ü doğal olarak sinirlendirmişti." Bkz. *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin...*, s. 325-328.

192 İnönü, *Defterler –1*, s. 252-254.

değişiklikleri daha kolay gerçekleştirebilmek için, yeni bir seçim yapılmasına da gayret etmişlerdir ve başbakan (Celal Bayar) da bundan memnun olmuştur. Yine de, İnönü'ye göre, bu tertipler sırasında Bayar ve Fethi Okyar dürüst davranmışlar, fitneye iltifat etmemişlerdir. Fevzi Çakmak ise bir yoklama yaptıktan sonra uzak durmaya karar vermiştir.[193] İnönü, kendisine karşı, hayatını tehlikeye düşürecek ölçüde tertiplere girişildiği kanaatindedir. Özellikle Atatürk'ün yakın çevresindeki bazı kişilerin ona karşı çeşitli tertipler içinde olduğu kulağına gelmektedir. Atatürk'le birbirlerinin sağlık durumlarına ilişkin haberleşmekle birlikte aralarında çok olumlu bir temas olmadığı anlaşılmaktadır. İnönü; Soyak, Aras, Kaya, Bulca gibi isimlerin doğrudan kendisi aleyhine çalıştığını düşünmektedir.[194] Dolayısıyla bu çevreye karşı oldukça olumsuz olduğunu kabul etmek gerekir ki bunun sonucu olarak bu isimler siyaseten tasfiye edilmişlerdir. İnönü'nün anlatımlarından, Atatürk'e karşı da kırgın olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün ona yönelttiği eleştirilerden kulağına gelenlerin de İnönü'yü rahatsız ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, Atatürk'le ilişkilerini iyi tutma çabaları tam olarak istediği sonucu vermemiş, Atatürk, İnönü ile bir araya gelmekten uzak durmuştur.

2.1.3. İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Milli Şef Oluşu

Bu olaylardan ötürü, İnönü'nün, Atatürk'ün vefatından sonra önder olarak geriye dönmesinden ciddi surette çekinenler vardı. Bunların başında Hasan Rıza Soyak, Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras gibi isimler geliyordu. İnönü'ye muhalif ekip, onun Cumhurbaşkanı olmasını önlemek için birkaç strateji geliştirmişlerdir. Bunlardan bir tanesi, Aras'ın aracılığıyla İnönü'yü ABD Büyükelçisi olarak yurtdışına gönderme denemesi olmuş; ancak İnönü bu öneriye çok sert karşılık vermiştir. Sonuçta bu yol başarılı olmamıştır. Bir başka yöntem, Atatürk'ün Fevzi Çakmak'ı vasiyetinde halefi olarak gösterdiğini iddia etmek olmuştur. Hasan Rıza Soyak'ın ortaya attığı bu iddia,

193 *A.g.e.*, s. 254-255.
194 *A.g.e.*, s. 255.

pek kabul görmemiştir. Soyak, konuyu Celal Bayar'a açtığında, Bayar, böyle bir vasiyetten haberi olmadığını söylemiş ve başbakan olarak kendisine bizzat iletilmemiş bu vasiyetin varlığına inanmamıştır. Bayar, ortaya çıkacak mücadelede hiçbir iddiaya sahip olmamayı da politika olarak benimsemiş, İnönü'ye karşı negatif bir tavır içine girmemiştir.[195] Üçüncü strateji, İnönü'ye rakip olacak adaylar belirlemekti. Bu konuda en önde gelen isim hiç kuşkusuz Çakmak'tı. İnönü, Çakmak'ın bir yoklamadan sonra bu girişimden vazgeçtiğini düşünmektedir. Gerçekten de Çakmak, bu öneriyi kabul etmemiştir. Bir başka olası aday da Fethi Okyar'dı. Ancak o da aday olarak ortaya çıkmamış ve İnönü'nün takdirini kazanmıştır.[196] İnönü'nün seçilmesini zorlaştırmak için denenen bir diğer yol, Meclis seçimlerini yenileyerek sabık başbakanın oy potansiyelini zayıflatmaktı; ancak bu da yapılamamıştı. Bütün bu denemelerin başarısız olmasının yanı sıra, bürokraside de bir tasfiyeye girişilmemişti. Böylece partide, Mecliste ve bürokraside İnönü'ye sıcak bakan kişiler yerlerini korumaktaydılar.[197]

Bu noktada ordunun tavrı da belirleyiciydi. Genelkurmay'da yapılan dar çevreli bir toplantıda, ordunun bu konuya karışmayacağına dair bir karar çıktıysa da, diğer önde gelen komutanlar, aralarında yaptıkları toplantıda İnönü ismi üzerinde uzlaşmışlardı. Bu karar, 1. Ordu Komutanı Fahrettin Altay tarafından bildirilmişti.[198] Ordu içinde genel olarak İnönü'ye olan sevgi büyüktü ve Atatürk'ten sonra ülkeyi ancak onun yönetebileceği inancı vardı. Böylece seçimler öncesinde siyasi ve askeri elit ile sivil bürokrasi, ağırlıklı olarak İnönü'den yanaydı. Başbakanlıktan alındıktan sonra tecrit

195 Soyak, *a.g.e.*, s. 718-719, Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, s. 121, 126-127. Atatürk, başbakan olarak Bayar'ı İnönü'nün halefi olarak belirlediğinde, bunun İnönü'ye gerçekten "iyi tesir etmiş" olması beklenir. Zira Bayar, parti, sivil bürokrasi ve ordu içinde İnönü'nün ağırlığına sahip bir politikacı değildi. Dolayısıyla başbakanlıktan alınmayı beklemeyen İnönü, hiç olmazsa bu kararla teselli bulmuş olmalıdır.

196 Okyar'ın İnönü'ye desteği, İnönü Cumhurbaşkanı olduktan sonra da sürecektir.

197 *A.g.e.*, s. 123-134

198 Bkz. Asım Gündüz, *Hatıralarım*, Haz. İhsan Ilgar, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973, s. 216-218.

edilmiş durumda kalan, hayatından endişe eden/edilen bir insan konumundayken İnönü, bir oy hariç tüm oyları alarak yeni Cumhurbaşkanı olmuştu. Bu, gerçekten de talihin dönüşünde enteresan bir olaydı; ancak verilere bakıldığında şaşırtıcı değildi. Nitekim İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine, İnönü'nün yeni Cumhurbaşkanı olacağını önceden tahmin ediyor ve bunu merkeze bildiriyordu.[199] Atatürk'ün vefatı ile yalnız Cumhurbaşkanlığı makamı değil, CHP Genel Başkanlığı da boşta kalmıştı. Yeni genel başkanın seçimi için kurultay toplanmalıydı; ancak normal kurultay zamanı henüz gelmemişti. CHP 1935 Tüzüğü'nün 30. maddesinde, "Büyük Kurultay, dört yılda bir Genel Başkanın göstereceği yer ve bildireceği zamanda toplanır. Genel Başkan lüzum görürse Büyük Kurultayı daha önce toplayabilir" denmekteydi. Koçak'ın saptadığı gibi, mevcut tüzük hükmüne göre, partide, partiyi olağanüstü kurultaya çağırma yetkisi olan hiç kimse bulunmuyordu; zira Celal Bayar'ın Genel Başkan Vekili olarak böyle bir yetkisi –tüzüğe göre– bulunmamaktaydı.[200] Ancak Bayar, 16 Aralık'ta yine de kurultay çağrısı yapmış, sorunu inisiyatif kullanarak aşmıştı. Kurultayın 26 Aralık'ta toplanması öngörülüyordu.[201] CHP Üsnormal [=Olağanüstü] Kurultayı, öngörüldüğü gibi 26 Aralık 1938'de toplandı. Toplantının gayesi, CHP Genel Başkanı'nı belirlemek için ilgili tüzük değişikliklerini yapmak ve Genel Yönetim Kurulu üyelerini seçmekti.[202] İttifakla kabul edilen değişiklikler şu şekildeydi:

> "Muaddel madde 2) Partinin bânisi ve ebedi başkanı Türkiye Cümhuriyetinin müessisi olan Kemal Atatürk'tür.

199 Sir P. Loraine to Viscount Halifax (October 19, 1938), Doc. 63 [E 6129/69/44]; Sir P. Loraine to Viscount Halifax (November 24, 1938), Doc. 80 [E 7022/67/44], *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 35: Turkey (January 1938-December 1939), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012, s. 53, 62.

200 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, s. 154-156.

201 *A.g.e.*, s. 155-156.

202 *Cümhuriyet Halk Partisi Üsnormal Büyük Kurultayının Zabtı [26.XII.1938]*, Recep Ulusoğlu Basımevi, [Ankara], 1938, s. 30.

Yeni madde 3) Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü'dür.

Yeni madde 4) Partinin değişmez Genel Başkanlığı aşağıdaki üç surette inhilâl edebilir.

a) Vefat

b) Vazife yapamayacak bir hastalığı sabit olması halinde

c) İstifa.

Bu üç şekilde birisi dolayısile inhilâl vukuunda Parti Büyük Kurultayı derhal toplanarak Partiye mensup Mebuslardan bir zatı değişmez Genel Başkanlığa seçer."[203]

Bu değişikliğin esbabı mucibesinde, siyasi partilerin aynı politik kanaatleri taşıyan insanlardan meydana geldiği; ancak bu insanların kendi hallerinde dağınık olup bir şef tarafından birleştirildiği, özellikle parti hayatına yeni geçmiş ülkelerde şefin rolünün çok önemli olduğu belirtiliyordu. Şef, politik kanaatleri prensipler halinde birleştirecek, onları zihinlere aşılayacak ve ulusa öğretmenlik yapacak kişi olarak vasıflandırılıyordu. Böylesi önemli vasıfları şahsında toplayacak kişilere bir toplumda ya da partide kolay rastlanmadığı gibi, partinin yüksek idaresi eline teslim edilmiş bir kişinin sık sık değiştirilmesi de otoriteyi zayıflatmak bakımından uygun değildi. Dolayısıyla Milli Şef niteliğini haiz olan liderin değişmez genel başkan olarak seçilmesinin de milli menfaatlere daha uygun görüldüğü belirtilmiştir.

Böylece, Kurultay Başkanı'nın açış konuşmasının yanı sıra, esbabı mucibede de Atatürk'ün değişmez genel başkan olduğuna işaret edilmiştir. Yine her iki metinde de Atatürk'ün kuruculuğuna ve ebedi önderliğine vurgu vardır. Böylece Atatürk, tüzükte, "Partinin bânisi ve Ebedi Şef" olarak nitelenirken, İnönü de "değişmez genel başkan" olarak nitelenmiş ve "Milli Şef" olarak adlandırılmıştır.

Kurultay sırasındaki bazı olaylar, sonraki dönem için ipucu verici mahiyettedir. Birçok konuşmacı, İnönü'nün Atatürk'ün

203 *A.g.e.*, s. 57.

doğal halefi olduğunu belirten, kimi zaman İnönü'yü Atatürk'le eşit gösteren oldukça övücü konuşmalar yapmıştır.

Ali Saip Ursavaş'ın konuşması ise bir matem günü olarak 10 Kasım ile bir bayram günü olarak "11 Kasım" kodlamasıyla, daha sonra gazetelerden izleyebileceğimiz bir tutumun işaretini vermiştir:

> "Arkadaşlar, bu sene hadisat bu günlerimize (merasim günlerine) böyle birkaç gün daha ilave etti. 26/Birincikanun, 10/İkinciteşrin, 11/İkinciteşrin. 10/İkinciteşrin matem günümüzdür. 11/İkinciteşrin İnönünün Reisicumhur olduğu büyük bayram günüdür, sevinç günümüzdür. 10/İkinciteşrin sabahı kapkara bir gündü. Gayıbımız çok büyüktü. İçimizi saran acı o kadar büyüktü ki kalplerimizi doldurduktan sonra yurt hududu dışına taşarak bir sel gibi bütün insanlığın kalbine aktı. O günü hiç unutmayacağız. O günü onun uyumakta olduğu toprağa yüzümüzü, gözümüzü sürerek ruhunu şadedeceğiz. 10/(İkinci)Teşrin sabahı akmağa başlıyan gözyaşımız 11/Teşrinisani saat on bir buçuğa kadar devam edip gidiyordu. Ben de herkes gibi kulağımı radyoya vermiş dinliyordum. Bütün milletin içinde, bir kalp gibi, yalnız bir isim çarpıyordu: İnönü. Büyük Millet Meclisi İnönü diyince radyolar aksisada vermiş olsaydı milletin sevincini ve milletin de İnönü dediğini aksettirecek büyük milletin sevincini ve şükranını Büyük Millet Meclisine duyurması mümkün olacaktı. (Alkışlar)."[204]

Böylece, İnönü döneminde Atatürk ve İnönü imajlarının nasıl şekilleneceği hakkında 1938 Olağanüstü Kurultayı, oldukça fikir verici olmuştu. İnönü, Cumhurbaşkanı, Değişmez Genel Başkan ve Milli Şef olarak, muazzam bir otoriteyle donatılmıştı.

204 *A.g.e.*, s. 43-44.

2.1.4. İnönü Döneminde Atatürk ve İnönü İmajları

Bu kısımdaki inceleme için öncelikle şunu söylemek gerekiyor; buradaki inceleme, ayrıntılı ya da yüzeysel pek çok çalışmada görüldüğü gibi Atatürk ve İnönü'nün halef-selef ilişkilerini incelerken Atatürk kültünü[205] temel alarak yapılan

205 Burada kısaca da olsa Atatürk dönemindeki durum hakkında bilgi vermek gerekiyor. Mustafa Kemal, şüphesiz Milli Mücadele'de elde edilen zaferle müthiş bir prestij kazanmıştı. Zaman içinde karizmatik otoritenin tesisi açısından bir temel oluşturan bu prestij üzerine oturan ve "Atatürk kültü" diye adlandırabileceğimiz bir yazın ortaya çıkmıştır. Mazower da, bu dönemde çeşitli ülkelerde halk arasında popülerleşmesi kolay olmayan rejimlerin lider kültünün etkisiyle benimsetilmesi ve yine bu yolla ulusal birliğin sağlanması stratejisinin izlendiğine parmak basmaktadır. Bu konuyla ve genel olarak lider kültleriyle ilgili olarak bkz. Mazower, *a.g.e.*, s. 40, Stefan Plaggenborg, *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, Çev. Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014; Emilio Gentile, "Mussolini's charisma", *Modern Italy*, (3:2), 1998; Sarah Davies, "Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s", *The Leader Cult in Communist Dictatorship: Stalin and the Eastern Bloc*, ed. Balazs Apor ve diğerleri, Palgrave Macmillan, New York, 2004; Şeref Aykut, *Kamâlizm (CHP Programının İzahı)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 9-10; Aylin Tekiner, *Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Münir Hayri Egeli, *Bayönder: Türk Destanı I. Akt*, Güneş Matbaası, İstanbul, t.y.; Işıl Çakan, *Konuşunuz Konuşturunuz: Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 217; Andrew Mango, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 585-602. Ancak bu kültü çağdaşlarından ayıran sınırlar vardı. Örneğin Hitler ya da Stalin örneklerinde olduğu gibi Atatürk'ün doğumu için kişisel bir kutlama günü tasarlanmamıştı. Bunun yerine Atatürk, bir bayram ilan edilecek olan kendisinin 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktığı günü, doğum günü olarak da benimsedi. Ulusun yeniden doğuşu olarak düşündüğü bu günü, kendisi için de bir yeniden doğuş olarak algılıyordu ve kendisi ile ulus arasında kurduğu özdeşlik bu şekilde de yansıtılıyordu. 19 Mayıs, Atatürk'ün doğum gününden ziyade onun merkezinde yer aldığı bir ulusal bayram günü niteliği kazandı. İkinci olarak Plaggenborg'un saptadığı üzere (s. 251) Atatürk'ün adının şehirlere verilmesi konusunda Lenin ve Stalin örneklerinde olduğu gibi bir enflasyon yaşanmadı. İstanbul veya Ankara'ya Atatürk isminin verilmesi fikrini Atatürk bizzat geri çevirmişti. Bkz. Tekiner, *a.g.e.*, s. 52. Atatürk döneminde Atatürk ve İnönü'nün isimlerinin kentlere verilmesi konusunda dileklerde bulunulmuştu. Örneğin Muğla İkinci Okul 5. Sınıf öğrencileri, kentlere "Atatürk ve İnönü adlarının verilmesi için yalvarıyorlardı". İzmir'e de Atatürk adının verilmesi talepleri arasındaydı. Öğrenciler, 1936'da Recep Peker'e hitaben yazdıkları dilekçede şöyle demekteydiler: "Ünlü (Atatürk) Eşsiz (İnönü) adları yarın kaybolacak okul adlarına değil; Yüzlerce yıl ölmeyecek olan; Yokdan var ettiğiniz kentlerin adının konmasını candan diliyoruz. Neden? yeni baştan dirlik bulan, erkinlik savaşının yaralı İZMİRİ niçin bir (ATATÜRK) Adını taşımasın. (D)ileğimizin kabul olduğunu görmek biz cumhuriyetin (ATATÜRK) çocuklarına ne mutlu? Sevgilerimizi candan sunarız." Emekli bir Erkân-ı Harp Kaymakamı olan Ş. Öztürk de 1935'te CHP Başkanlığı'na hitaben yazdığı dilekçede, artık yeni bir şehir olan Ankara'nın, Ankara adıyla anılmaya devam

normatif bir yargılamaya değil, bu ilişkinin mahiyetini araştıran sorgulayıcı bir temele yaslanmaktadır.

Düşünür Baltasar Gracian, halef-selef ilişkilerine ilişkin şu görüşleri ileri sürmüştü:

> "Doldurulacak büyük boşlukların olduğu yerlere girmekten kaçının. Bunu yapacak olursanız da selefinizden daha başarılı olmaya çalışın. Onunla eşit olmanız onun değerini ikiye katlar. (...) Büyük bir boşluğu doldurmak zordur, çünkü geçmiş zaman her zaman daha iyiymiş gibi görünür. İşte bu yüzden selefimizle eşit olmak yeterli değildir, ondan daha başarılı olmamız, yaptıklarının üzerine bir şeyler eklememiz gerekir."[206]

Gerçekten de büyük şahsiyetlerden sonra göreve gelenler için başarılı bir performans çizmek her zaman başarılı görünmek için yeterli olmayabilir; ancak orijinal şeyler, yenilikler ortaya koymak ya da bu iddiada bulunup kabul ettirmek kaydıyla kendini ispat etmek mümkündür. İkinci bir seçenek, meşruiyetini seleften alarak onun yaptığı büyük işlerin yegâne koruyucusu ve paydaşı olarak sivrilmektir. İnönü dönemine bakıldığında, her iki yolun da izlendiğini görüyoruz. Çizilen genel imajda[207] İnönü, hem Atatürk'ün kabul edilebilir tek halefi ve en yakın çalışma arkadaşı hem de devrimin bazı projelerinin-ilkelerinin fikir babası ya da başarıcısı olarak sunulmaktadır. Burada izlenen yöntem, kutlanan milli günlerin

---

edilmesinin doğru olmadığını, şehre onu yeniden kuran kişinin adının verilmesi gerektiğini ve bu sebeple Atatürk adının sonuna eklenecek öz-Türkçe bir ekle yeni bir kent adının mesela Atatürk-kent adının verilebileceğine dair görüşünü iletiyor, buna yönelik olarak Ankara Belediyesi'ne bir teklif yaptığını ekliyor ve bu yönde belediyeye emir verilmesini diliyordu. Çeşitli vatandaşlarca Ankara'ya Gazi Mustafa Kemal ve Gaziyuva adlarının verilmesi gibi teklifler de yapılmıştı. Bkz. *BCA* 490.1.0.0.502.2018.1. Bilindiği üzere bu taleplerin hiçbiri uygulamaya konmadı.

206 Baltasar Gracian, *Akıllı Yaşama Sanatı: Felsefi Aforizmalar*, Çev. Sabri Kaliç, Maya Kitap, İstanbul, 2015, s. 84.

207 Bu incelemede resmi yayın organı olma niteliğinden ötürü *Ulus* gazetesi esas alınmaktadır.

bazılarında Atatürk'ün, bazılarında ise İnönü'nün öne çıkarılması kaydıyla, başarılan işler arasında bu iki lider arasında bir paylaşım yapmaktır. Atatürk'ün ön planda olduğu günlerde izlenen yöntemse, Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşı ve ortağı[208] olarak İnönü figürünün öne çıkarılması ve olayda yer almış diğer kişilerin dışarıda bırakılmasıdır.

24 Temmuz'da kutlanan Lozan Günü,[209] 10 Ocak'ta kutlanan Birinci İnönü Zaferi ile 1 Nisan'da kutlanan İkinci İnönü Zaferi, İnönü'ye özgülenmiştir. Ayrıca 10 Mayıs da İnönü Şehitleri Günü'ydü. İkinci İnönü Zaferi'nin kutlandığı gün yayımlanan *Ulus* gazetelerine bakıldığında, Atatürk'ün zafer sonrası telgrafta kullandığı ifadeye atıfla, İnönü, "Türk'ün makûs talihini yenen adam" olarak öne çıkarılmaktaydı. Birinci İnönü, "düşmana ilk yumruğun vurulduğu yer"[210], İkinci İnönü "makûs talihin yenildiği yer", İnönü'nün TBMM'yi temsilen katıldığı Mudanya Konferansı ise "Lozan'a giden yol" olarak ele

208 Atatürk, İstiklal Harbi'nden itibaren İnönü'nün de önünün açılmasını, kendisinden sonra en prestijli konuma sahip olmasını desteklemişti. Bkz. Georg W. Gawrych, *Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 180, 184-185, 220. Dolayısıyla Atatürk döneminde, Atatürk'ün rakipsiz bir lider figürü olduğu bir gerçekse de, onun hemen ardından gelen isim de İnönü'ydü. Söz konusu dönemde Atatürk'le en çok yan yana anılan isim oydu; hatta bu iki Milli Mücadele önderi sıklıkla birlikte anılmaktaydı. Bu şekilde anılma, İnönü'nün başbakanlıktan alınmasına kadar devam ettiği için, Atatürk'ün bu durumdan bir rahatsızlık duymadığı anlaşılıyor. 1935'teki parti-devlet birleşmesinden sonra ise bu gelişmeye uygun olarak üç kişinin portreleri 1936'dan itibaren parti binalarına ve Halkevleri'ne gönderiliyordu: Cumhurbaşkanı Atatürk, Başbakan İnönü ve Genel Sekreter Şükrü Kaya. Bkz. *BCA* 490.1.0.0.3.13.11; *BCA* 490.1.0.0.978.792.1; *BCA* 490.1.0.0.4.18.7. Yurt Bilgisi kitaplarında ise devlet protokolü vardır. Atatürk'ün ardından sırası değişebilmekle birlikte Başbakan ve Meclis Başkanı'ndan bahsedilmektedir. Örn. bkz. Kazım Sevinç, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi*, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1931-1932, s. 37-38 ve Muallim Abdülbaki [Gölpınarlı], *Yurt Bilgisi: Atatürk Dönemi Ders Kitabı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 42.

209 Hemen belirtmek gerekiyor ki Atatürk döneminde İnönü "Lozan Kahramanı" olarak anılmaktaydı. Yalnız İnönü'nün rolü, Atatürk'ten aldığı direktif ve ilhamla başarıya ulaşan kişi olarak saptanmıştı. Dolayısıyla Atatürk'e göre ikincildi. Bu hiyerarşiyi görselle de yansıtan bir örnek olarak 24 Temmuz 1937 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine bakılabilir. Birinci sayfada, "Büyük Gün: Lozan" başlığı ile verilen haberde şöyle deniyordu: "Meydan muharebelerini olduğu gibi Lozan'daki siyasi cidali de Dâhiyane idare etmiş olan BÜYÜK ŞEF (Atatürk kast ediliyor) ile Ondan aldığı irşadlarla Avrupa diplomatlarını mat eden İSMET İNÖNÜ."

210 İbrahim Öztürk, "Lozan Destanı", *Ülkü*, C: 8, S: 93, 1945, s. 4.

alınıyor; böylece tüm bir İstiklal Harbi İnönü'nün yönettiği askeri ve diplomatik zaferler silsilesiyle açıklanıyordu.[211] 23 Nisan, 29 Ekim ve 30 Ağustos, Atatürk'ün daha ön planda olduğu bayramlardır. Burada da İnönü ile Atatürk'ün resimleri yan yana verilmekte ya da iki liderin el sıkışırkenki fotoğrafları sayfayı süslemekteydi. Böylece bu başarılarda Atatürk'ün ortağı ve onun doğal halefi olarak İnönü imajı ortaya konulmaya çalışılmaktaydı. Bununla birlikte 30 Ağustos'ta örneğin Mareşal Fevzi Çakmak'ın adı pek geçmemekteydi. Fethi Okyar vefat ettiğinde ise onun inkılâba hizmetinden bahsedilmekle birlikte biyografisinde Atatürk'le olan yakınlığına hiç temas edilmemişti.[212] Dolayısıyla Atatürk'le beraber anılacak kişi olma konusunda İnönü'ye biriciklik verilmekteydi.

Başarılan işler konusundaki paylaşımda, Harf Devrimi'nin Atatürk'e ait bir başarı olduğu belirtilirken[213], devletçiliğin benimsenmesinde örneğin İsmail Hüsrev Tökin, İnönü'ye öncelik tanımaktadır.[214] Devletçilik tartışmaları sırasında yaşananlar hatırlandığında, Kadro hareketinin içinde yer alan Tökin'in böyle düşünmesi şaşırtıcı değildir. Demokrasi konusundaki atılımda da önceliği İnönü'ye verenler olmuştur.[215] İnönü'nün

211 "Birinci İnönü muharebesi, bundan 18 yıl önce bugün kazanılmıştı. Birinci İnönü Harbi, yeni devletin içindeki başıbozukluk ve çeteciliğe, dışarıdan gelen düşmana karşı aynı zamanda kazanılmış ilk zafer olmak bakımından milli tarihte Türk Cumhuriyeti'nin temel taşlarından bir belli başlısı olarak kayıtlıdır. (...) Vatan İsmet İnönü'ye minnettardır." "Birinci İnönü Zaferinin 18 inci Yıldönümü", *Ulus* (11 Ocak 1939).

212 *Ulus* (8-9 Mayıs 1943).

213 Bkz. *Ulus* (9 Ağustos 1943).

214 "Devletçilik, İsmet İnönü'nün askeri ve siyasi zaferleri yanında yer alan iktisadi bir zaferdir. İnönü'deki askeri, Lozan'daki siyasi zaferine, devletçilik iktisadi bir muvaffakiyet, bir zafer olarak inzimam etmiştir." Bkz. İsmail Hüsrev Tökin, *İsmet İnönü: Şahsiyeti ve Ülkücü*, Ülkü Basımevi, Ankara 1946, s. 56. Tökin, bu eserinde ve CHP'nin dünya ve toplum görüşünü açıkladığı yine 1946'da basılan eserinde, devrimi ve devrim ilkelerini açıklarken hemen tamamen İnönü'nün görüşlerine dayanmıştır. Bkz. İsmail Hüsrev Tökin, *C.H. Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar) I*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946. Bununla birlikte Tökin'in devletçilik konusunda yazdıklarının *Kadro* dergisiyle ilgili daha önce yaşananlarla ilgisi olduğunu düşünmek de mümkündür.

215 Bu noktada Halil Demircioğlu'nun çok ilginç bir yazısına değinmek gerekiyor. "Demokrasinin İlk Doğuşunda Uzlaştırıcılar ve Tiranlar" adlı makalesinde Demircioğlu, demokrasi açısından Doğu ve Batı'daki dinamikleri ele alır. Yazara göre Doğu'da halk tabanından gelen hareketler pek mevcut olmamıştı, daha ziyade mutlak bir hükümdar ve ona itaat eden kitleler vardı. Batı'da ise

hakkında yapılan değerlendirmelerde, bazen onun Atatürk'ün hemen altındaki bir mevkiye, bazen onunla denk bir mevkiye, bazen de daha önce Atatürk için kullanılmış olan sıfatların İnönü'ye verilmesiyle Atatürk'ün yerine geçen bir mevkiye yerleştirildiğini görmek mümkündür. 29 Ekim'de minnettarlığın önce Atatürk'e sonra İnönü'ye sunulması birinci tutuma örnektir. Aynı şekilde Gazi Koşusu'nun, Birinci İnönü Koşusu'na göre daha uzun mesafeli ve ödülü daha büyük bir koşu olması bu hiyerarşiyi yansıtmaktadır. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, Büyük İnönü Koşusu, İnönü Kır Koşusu gibi İnönü ile ilgili çeşitli koşuların da tertipleniyor olmasıdır. İkinci

durum tam tersiydi. Sonuçta tarihsel süreç Batı'da demokrasiye varmıştı; ancak bu kolay olmamıştı. Bu başarıda büyük şahsiyetlerin mühim rolleri görülmüştü. Fakat eğer bu kişiler halktan ilham almasaydılar ortaya çıkamazlardı. Demircioğlu, eski Batı dünyasında da demokrasi tarihinde politikacıların iki kategoride ele alındığını saptıyordu. Buna göre, demokrasi yolundaki pürüzlerin kaldırılmasında iki yol vardı. Birinci yolda bütün halkın ve partilerin rızası ve anlayışıyla meseleler reform yoluyla, uzlaşıcı bir şekilde çözüme kavuşturuluyordu. Bu yolun öncülerine uzlaştırıcılar denmekteydi. Uzlaştırıcıların yaptıkları reformların herkesi memnun etmediği durumlardaysa inkılap ve ihtilal hareketleri başlıyordu. Bu hareketlerin başındaki önder zor kullanarak bazı gayelere varmaya çalışıyor ve tek başına hükmediyordu ki bunlara da tiran denmekteydi. Demircioğlu, tiranlığın monarşistlikten farklı olup geçici bir sistem olduğunu da belirtiyordu. Bu iki tipin ortaya çıkışında halkın siyasi olgunluğu, psikolojik eğilimleri, iktidardakilerin zekâ ve basiretleri hatta dış tesirler etkili oluyordu. Yazar sonuç olarak şu hükme varıyordu: "Eğer kısaca söylemek kabilse tiranlar, iktidar tarafından tazyik görenlerin önderi, aristokratların imtiyazlarının düşmanı, milleti geriye bağlayan örf ve âdetleri yıkıp yenilerini kuran kişiler olarak demokrasinin kurulmasındaki birçok sebepleri hazırlamış oldular. Filhakika halk bunları attığı zaman şartlar eskisinden tamamiyle başkalaşmış, radikal demokrasiye daha kolay erişmeğe müsait bir hale gelmişti. Artık bir uzlaştırıcı veya reformcunun işi kalıyordu ve nitekim öyle oldu. Binnetice tiran denilen şahısların eski garpta ilk demokrasinin doğuşundaki büyük hizmetleri, yol üzerindeki pürüzleri kuvvetli bir el ile temizlemiş olmaları meselesi oluyor ki bunu uzlaştırıcılar yapamazdı; Atina tarihi bunu pekâlâ gösteriyor." Bkz. Halil Demircioğlu, "Demokrasinin İlk Doğuşunda Uzlaştırıcılar ve Tiranlar", *Ulus* (11 Ekim 1948). Demircioğlu, her ne kadar antik Yunan tarihini ele alan bir yazı kaleme almışçasına yazdıysa da, yazının açıklamaya çalıştığı ülkenin Türkiye olduğu çok belirgindi. Burada yazarın ikinci yol olarak gösterdiği ihtilalci yolu ve "tiran" tipini Atatürk temsil ediyordu; uzlaştırıcı ise İnönü'ydü. Atatürk tipi politikacılar gücü oldukça merkezileştirerek demokrasinin önündeki engelleri kaldırırken, uzlaştırıcılar, daha rızaya dayalı ve reformcu bir yolu tercih ediyorlardı. Her iki politikacı tipinin de gerekli oldukları zaman dilimleri farklıydı. Buna göre, çok partili hayata geçiş şartlarında, uzlaştırıcı politikacı tipi olarak İnönü ve CHP'deki ılımlılar (mutedîller), zamana daha uygundular; ancak onların önderliğinde de yoldaki pürüzler kaldırılamazdı.

uygulamaya örnek, İnönü'ye de dâhi denmesinde bariz şekilde ortaya çıkar. Yapılması düşünülen Türk büyüklerinin büstlerine ilişkin olarak "Büyük Atatürk" ve "Büyük İnönü"nün büstlerinin aynı listede yer alması da bir başka örnektir. Üçüncü uygulamaysa, "Atatürk çocukları" yerine "İnönü çocukları", "Atatürk ülküsü" yerine "İnönü ülküsü" denmesi örnek olarak verilebilir.[216] *Ulus*'un devamlı yazarlarından Nurettin Artam tarafından İnönü'nün "1 Numaralı Başöğretmen" olarak tanımlanması da bir başka örnektir.[217] Bu arada kabul görmediği anlaşılan ilginç bir öneri de gündeme gelmiştir. Tarsus Halkevi Başkanı Avukat Fikri Ünlü, henüz Mart 1939'da, İnönü soyadının İsmet İnönü ve ailesi ile evlatlarından başka kimseye verilmemesi, o zamana dek almış olanların da bu soyadını kullanamamaları yönünde bir teklifte bulunmuştur. Bu teklif, Dahiliye Vekâleti aracılığıyla Başvekâlet'e sunulmuştur.[218] 2 Mayıs 1942 tarihli *Ulus* gazetesindeki yazısında Hüseyin Sami Coşar ise İzmir liselerine Atatürk ve İnönü adlarının verilmesini konu edinmektedir. İzmir liselerinin Ebedi ve Milli Şeflerin şerefli ve yüksek adlarını taşıyacaklarını belirten Coşar, bu gelişmenin lise davasının yurtta zaferini ilan eden bir sembol olduğunu ifade etmektedir.[219] Böylece İzmir'deki liselerden biri

216 Bir Halkodasındaki Atatürk ve İnönü köşelerine dair Kemal Zeki Gencosman'ın yazdıkları da bu bakımdan dikkate değerdir. Yazıda İnönü'ye ayrılan köşeden daha vurgulu bahsedildiği görülmektedir: "İşte bir köşe ki Ebedî Şef'in aziz hatıralarına ayrılmıştır. Hayatının muhtelif devirlerine ait fotoğrafları ve matem resimleri... İşte odanın en güzel köşesi: Milli Şefe ait hâtıralar... Asker ve sivil muhtelif fotoğrafları, güzel yazılarla yazılmış ve sıralanmış sözleri... Halkın arasında, köylü ile konuşurken alınmış resimlerin yeri, ötekilerden daha yukarıdadır. Bu ince dikkate köylünün İnönü'yü ne kadar kendinden bildiğini belirtsin diye işaret ettim." Kemal Zeki Gencosman, "Bir Halkodasında", *Ülkü*, C: 2, S: 13, 1942, s. 8.

217 Nurettin Artam, Toplu İğne (T.İ) mahlasıyla, "Yankılar" adlı köşesinde yazmaktaydı. T.İ, "1 Numaralı Başöğretmen Konuştu", *Ulus* (9 Temmuz 1943).

218 *BCA* 030.10.0.0.1.4.18/2.

219 Hüseyin Sami Coşar, "Atatürk ve İnönü Liseleri", *Ulus* (3 Mayıs 1942). İzmir Erkek Lisesi'ne 1942 yılında İnönü'nün ziyareti sonrasında İzmir Atatürk Lisesi adı verilmiştir ve bu okul halen bu adla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Bkz. http://www.izalev.com/index.php/okulumuz/okulumuzun-tarihcesi Erişim tarihi: 17 Şubat 2016. Şu an İzmir Namık Kemal Lisesi adı altında hizmet veren okulsa yine aynı sene İnönü Lisesi adını almıştır. Okul binası daha önce İzmir Kız Lisesi ve İzmir Erkek Lisesi'nin ikinci şubesi olarak hizmet görmüştü. Demokrat Parti iktidara geldikten sonra, lisenin adını değiştirmiş ve 1952-1953 eğitim-öğretim yılı başında okula bugün de

Atatürk Lisesi, diğeri de İnönü Lisesi adını almış olmaktadır.[220] Türk ressamı İbrahim Çallı, Atatürk'ün sağlığında onun portresini yapmış bulunuyordu. İnönü de Çallı'ya bir portresini yaptırmış ve bu portre çeşitli kurumlara gönderilmiştir. Yine İnönü'nün büstlerinin yapıldığı da görülmektedir.[221] 40'lı yıllar boyunca İnönü'ye fahri hemşehrilik verme ve İnönü'nün şehre gelişinden ötürü o şehirde "İnönü Günü" ilan etme furyasının olduğunu da *Ulus* gazetesinden öğrenebiliyoruz. İnönü'nün çeşitli şehirleri ziyaretleri de sürekli yapılan haberler arasındadır. Her üç uygulama da Atatürk döneminde Atatürk için yapılmaktaydı.

İnönü-Milli Şef kültünün inşasında kullanıma sokulan methiye yazınına da burada örnekler vermek gerekiyor.

Lozan Destanı'ndan:

> "Genç, ihtiyar, kız, erkek bütün yurt baştan başa
> Bin bir yokluk içinde hazırlandık savaşa
> ATATÜRK'le İNÖNÜ, iki kudretli rehber
> Milletin başındaydı, bu iki eşsiz önder
> (...)
> Mudanya'da silindi Mondros'un karası
> Lozan'da toplanıldı çok geçmeden arası
> (...)
> Ey Lozan Kahramanı, Ey İnönü Aslanı!
> Gençlik senden alıyor yarın için inanı

---

kullanılan İzmir Namık Kemal Lisesi adı verilmiştir. Bkz. http://izmirnamikkemallisesi.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/35/01/163826/icerikler/tarihcemiz_463019.html?CHK=cd78e42934342d6bd46c312e2d62cc1a Erişim tarihi: 17 Şubat 2016.

220 Çeşitli yerlere ve yapılara İnönü isminin verilmesinin başka örnekleri de mevcuttur. 1947'de açılan İnönü Stadyumu ve 1940'da İstanbul Valisi Lütfi Kırdar'ın İstanbul'a kazandırdığı Taksim Gezi Parkı'nın (Taksim Gezisi) uzun süre İnönü Gezisi olarak adlandırılması da bu çerçevede belirtilebilir. İnönü Gezisi için bkz. Faik Yaltırık, "Taksim Gezisi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 7, Ed. Nuri Akbayar ve diğerleri, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 197. İnönü Stadyumu için bkz. A. Selçuk Sakaoğlu, "İnönü Stadyumu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 7, Ed. Nuri Akbayar ve diğerleri, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 176-177.

221 Bkz. *Ulus* (7 Nisan 1939).

Sana binlerce minnet, sana binlerce şükran
Koşacağız peşinden durmadan, yorulmadan
Sen Başsın, biz de gövde, bir varlığız hepimiz
Emrini bekliyoruz pervasız endişesiz"[222]

Falih Rıfkı Atay'ın "23 Nisanın 23 üncü Yıldönümünde" yazısından:

"Bu nizam Büyük Millet Meclisi dediğimiz halk hakimiyeti nizamıdır. Onun 23 Nisan 1920'den 10 Sonteşrin 1938'e kadar kahramanı ve timsali Atatürk idi. O günden bugüne kahramanı ve timsali İnönü'dür."[223]

Falih Rıfkı Atay'ın "22 nci Yıla Girerken" yazısından:

"Ölen Atatürk ve yaşayan İnönü bu savaşçılığın (Milli Kurtuluş savaşçılığı) iki eşsiz sembolüdür. Onlar, soysuzlaşmayan milli faziletlerimizi kendilerinde topladılar, onların yılmaz savaşçılığını, bütün vazife adamları, severek, arayarak ve isteyerek bölüşmeliyiz. Atatürk ve İnönü bizimdirler, bizdendirler. Demek ki hepimizdendirler. Yoktan değil, olandan varlık bulmuşlardır."[224]

Celal Dinçer'in "Birinci İnönü Olmasaydı!" yazısından:

"Hülasa: Birinci İnönü olmasaydı ne ikincisi, ne Sakarya ne de 30 Ağustos olurdu. Bütün bunlar olmayınca da bugünkü Türkiye Cumhuriyeti olmazdı. Bundan ötürüdür ki 'İnkılâbımızın temeli İnönü'nde atılmıştır' diyenler bir tarih gerçeğini tek cümleye sığdırmaktan başka bir şey yapmış olmuyorlar."[225]

---

222 İbrahim Öztürk, aynı kaynak.
223 Falih Rıfkı Atay, "23 Nisanın 23 üncü Yıldönümünde", *Ulus* (23 Nisan 1943).
224 Falih Rıfkı Atay, "22 nci Yıla Girerken", *Ulus* (29 Ekim 1944).
225 Celal Dinçer, "Birinci İnönü Olmasaydı!", *Ulus* (10 Ocak 1945).

Nafi Atuf Kansu'nun "24 Temmuz" yazısından:

> "Türkiye'nin bugünkü yüksek ve şerefli mevkii, Türk milletinin istiklal ve hürriyet aşkının Dumlupınar'da Atatürk'le tecellisinin ve Lozan'da da İnönü'nün dehasıyla tespitinin devamıdır."[226]

Reşat Şemsettin Sirer'in "Unutulmaz Bir Yolculuk" başlıklı yazısından:

> "Milli Şefin insana hayret veren zihin kuvvetlerinin meydana gelişinde ve onun bir mütefekkir oluşunda esaslı amil elbette yaratılışındaki başkalık ve üstünlüktür."[227]

İnönü'ye ilişkin övgülerde temelde Atatürk'e yapılan göndermeler dikkat çekmektedir. Dolayısıyla İnönü'nün otoritesi pekiştirilirken Atatürk'ten tamamen bağımsız bir karakter olmasına değil, onunla birlikte İstiklal Harbi'ne ve devrime en çok hizmet etmiş, kimi zaman benzeri üstün niteliklere sahip bir kişi oluşuna işaret edilmek istendiği görülmektedir. Buna karşın, özellikle üstünde durulması gereken konu, Atatürk vefat etmiş olmasına karşın İnönü'nün yaşıyor olmasıdır. Dolayısıyla İnönü, Atatürk'ün gölgesinde bir figür olarak çizilmemiştir. Bunu açık bir şekilde 10 Kasım anmalarında görmekteyiz.

10 Kasım anmalarında başka gazetelerde de görülebileceği üzere, Atatürk'ün ölümünün kaçıncı yılı olduğuna göre manşet atılmakta, kısacası vefata ve geçen zamana gönderme yapılmaktadır. *Ulus* gazetesinde ilk sayfada her defasında İnönü'nün Atatürk'ün ölümü sonrasında yayımladığı ve

> "Devletimizin bânisi ve milletimizin fedâkâr, sadık hâdimi,
> İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz siması;

226 Nafi Atuf Kansu, "24 Temmuz", *Ülkü*, C: 15, S: 90, 1940, s. 484.
227 Reşat Şemsettin Sirer, "Unutulmaz Bir Yolculuk", *Ülkü*, C:2, S:14, 1942,s. 8.

kısımlarının en göze çarpan yer olduğu beyanname yer almaktadır. İç sayfalarda Atatürk'ün başarılarına, hayatına dair yazılar, Atatürk'ün fotoğrafları görülmektedir. 11 Kasım'da ise bu kez bir kutlama niteliğinde, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilişinin kaçıncı yılı olduğunu belirten haber yapılmaktadır. Atatürk'ün vefat etmiş ve ulusa fikirleriyle hâlâ ışık tutan büyük bir lider, İnönü'nünse yaşayan ve gerekli niteliklere sahip olarak devrimi koruyup sürdüren bir başka büyük lider olarak çizildiğini görüyoruz. Atatürk'ün vefatından sonra kullanıma sokulan "Ebedi Şef" ve "Milli Şef" kavramları da, vefat etmiş liderle yaşayan lider arasındaki farkı gösteren bir kullanımdır. Bu şekilde İnönü, bir taraftan tamamen Atatürk'ün gölgesindeki bir lider olarak gösterilmemiş oluyordu. Diğer taraftan, devrimleri koruyup sürdürecek ve ulusu II. Harp'in olumsuz şartlarında tam bir ehliyetle yönetecek bir lider otoritesine sahip olması mümkün kılınmaya çalışılıyordu. Zira Atatürk'ün vefatından sonra devrimlerin ortadan kalkacağına dair olası endişeleri silmek ve içeride çıkarılan şayiaların da kararlılıkla önüne geçmek amaçlanmaktaydı.[229] Milli Şef olarak İnönü, bu otoriteyi temsil eden kişiydi.

Burada şef kavramı için de bir parantez açmak gerekiyor. Şef kavramı Atatürk hayattayken kullanıma sokulmuştu ve Atatürk başta olmak üzere parti önderleri için kullanılabilmekteydi. İnönü döneminde benimsenen "Ebedi Şef" ve "Milli Şef" formüllerinin ise bu kullanımı resmiyete bağlayan

228 Beyanname için bkz. *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, Der. Kadri Kemal Kop, Akay Kitabevi, İstanbul, 1945, s. 10-11. İnönü, gördüğümüz gibi, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Atatürk'le ilgili kısımların yer aldığı bir konuşma yapmıştır. Bundan 10 gün sonra Atatürk'le ilgili ayrıca bir beyanname yayımlaması bu açıdan ilginçtir. Arı İnan, TBMM'ye giren ilk kadın milletvekillerinden Fakihe Öymen ile yaptığı söyleşide, ona, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduktan sonra yaptığı konuşmanın Atatürk'le ilgili kısımlarının çok yetersiz bulunduğu ve bu sebeple söz konusu beyannamenin yayımlandığına dair bir soru yöneltmiş ve Öymen de bu hususu onaylamıştır; zira ona göre bu olay toplumdan tepki görmüştür. Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 424-425.

229 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, s. 143-144.

anti-demokratik bir gidişe işaret ettiğini düşünenler olmuştu.[230] Bununla birlikte İnönü'nün II. Dünya Savaşı sonrasının değişen şartlarında, kendi isteğiyle değişmez genel başkanlıktan vazgeçmesi ve Milli Şeflik döneminin kapanmasına izin vermesi, bu endişelerin çok da yerinde olmadığını göstermektedir.

Bir başka önemli tartışma, Atatürk'ün vefatının ardından paraların üstündeki Atatürk resminin yerini İnönü resminin almasıdır. Bu, aslında, 30.12.1925'te kabul edilen Türk parasına ilişkin kanunun[231] ikinci maddesine dayanarak 16.03.1926 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun aldığı Türk parasının üstünde Cumhurbaşkanı'nın resminin yer almasını öngören bir karara dayanıyordu; dolayısıyla tamamen yasaya uygundu.[232] İnönü, yasayı uygulamış ve daha sonra yapılacağı gibi Atatürk için bir istisna uygulayarak paraların üstüne onun resmini koymaya devam etmemiştir. Bu, günümüze kadar gelen bir eleştiri konusu olmuştur. İnönü'nün tercihini bu yönde kullanması, yukarıda belirtilen amaçlarla tamamen uyumludur ve bu çerçevede ele alınması gerekmektedir.

Dönem boyunca çizilen Atatürk imajına genel olarak bakıldığında ise olumlu bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Atatürk müzelerinin açılması, Atatürk büstlerinin yapılması gibi uygulamalarla da devrimin liderine olan bağlılık gösterilmeye çalışılmıştır.[233] İnönü de çeşitli söylevlerinde Atatürk'ün başarılarına gönderme yapmıştır; Hatay konusunda düştükleri ihtilafa karşın Hatay'da yaptığı konuşmada "Büyük Atatürk'ün

230 Nadir Nadi bu isimlerden biridir. Bkz. Nadi, *a.g.e.*, s. 14-20.

231 Kanunun 2. maddesinde şöyle denilmekteydi: "Yeni Evrakı nakdiyenin şekil ve sureti tabını ve her türlü evsafı umumüye ve suret ve şeraiti mübadelesini tayin ve bu hususataaid muamelâtı idare, Maliye Vekâletince memur edilecek zatın riyaseti altında Ziraat, Osmanlı, İtibarı Milli ve İş Bankaları ile Türkiye'de icrayı faaliyet eden başlıca diğer beş bankanın birer mümessilinden teşekkül edecek komisyona ait olup, işbu komisyonun vazifesi Maliye Vekâletince tanzim ve İcra Vekilleri Heyetince tasdik kılınacak bir talimatname ile tayin olunur." Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C:20, D:II, İ:33 [30.12.1925].

232 Hilal İşçi Yiğit, *İnönü Döneminde Atatürk İmajı (1938-1950)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 50-51.

233 Bu noktada 1942 senesinde Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün kurulduğunu ve *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*'nin ilk kez bu kurum tarafından 1945'te basıldığını belirtelim. Bkz. Mahmut Bolat, *Tarihçesi, Derlenmesi ve Diziniyle Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 17, 23.

Hatay için çok hasret ve ıstırap çektiğine" göndermede bulunması ve bu bakımdan onun kahramanlığının anılmasını istemesi, dikkate değer bir örnektir.[234] Atatürk'ün imajına zarar verecek açıklamalardan kaçınılması da, İnönü'nün özenle üstünde durduğu bir konudur ve Karabekir ve Orbay gibi Atatürk döneminde siyaset dışı kalmış kimselerin siyasete dönüşleri, Atatürk'ü tartışmaya açmama şartına bağlanmıştır. Zira Atatürk'ün *Büyük Nutku*'nda bu kişilere yönelik çok sert eleştiriler vardır ve İnönü, bunlara cevap verilmek istenebileceğinin farkındadır.[235] Buna karşın Karabekir henüz 1939'da bu hususa özen göstermeyerek sol-muhalif eğilimli *Tan* gazetesine bu hususta röportajlar vermeye başlamış ve *Tan* da yazı dizisi halinde bunları yayımlamıştır. Ancak gelen sert tepkiler üzerine *Tan*, yazı dizisini kesmek zorunda kalmıştır. Kazım Karabekir de gelen eleştiriler üzerine Parti Grubu'nda konuya açıklık getirmek durumunda kalmış ve "Atatürk'e daima hürmet ve tazim hisleriyle merbut bulunduğunu ve beyanatının yanlış anlaşıldığını" ifade etmiştir. Karabekir'in açıklamalarından sonra Başbakan Refik Saydam söz almış ve onun değerlendirmesi de grupça yeterli görülerek mesele kapanmıştır.[236] Çok tartışılmış bir başka mesele de Anıtkabir'in inşasına ilişkindir. Atatürk'ün katafalkı, 21 Kasım 1938'de geçici kabri olacak Etnoğrafya Müzesi'ne götürülmüştür.[237] Atatürk'ün naaşı, Anıtkabir'in inşasının tamamlandığı 1953'e kadar tam 15 sene burada kalacaktı.

TBMM, Atatürk'ün mozolesi için uygun bir yer bulunması adına bir komisyon görevlendirdi. Başbakanlık Müsteşarı'nın başkanlık ettiği komisyonda, Milli Savunma Bakanlığı'ndan iki general, Bayındırlık Bakanlığı'ndan Yapı İşleri Genel Müdürü,

234 *Milli Şef'in Söylev...*, s. 92.

235 Necdet Uğur, *İsmet İnönü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 17.

236 Üniversite öğrencileri ise *Tan* gazetesine ve diğer gazetelere giderek bu yayınları protesto etmişlerdir. Hazırladıkları beyannamede, "Atatürk'ün hatırası kalplerimizde çok canlı bulunduğu bir anda ve gözlerimizin yaşları daha henüz kurumamış iken bu şekilde yazıların neşrini çirkin buluyor ve kabul etmiyoruz. Biz Kemalist rejimin gençleriyiz ve kurtarıcımızın hatırasına hürmet edilmesini istiyoruz." denmektedir. *Ulus* (4-5 Nisan 1939).

237 Christopher S. Wilson, *Anıtkabir'in Ötesi Atatürk'ün Mezar Mimarisi: Ulusal Belleğin İnşası ve Sürdürülmesi*, Çev. Mehmet Beşikçi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 70.

İçişleri Bakanlığı Müsteşarı ve Milli Eğitim Bakanlığı bünyesindeki yüksek öğretim genel müdürleri yer almaktaydı.[238] Komisyon ilk toplantısını 6 Aralık 1938'de yaptı. Komisyona yabancı uzmanların davet edilmesi kararlaştırıldı ve bunun üzerine Hermann Jansen (Alman şehir plancısı), Clemens Holzmeister (Avusturyalı mimar), Rudolf Belling (Alman heylektıraş ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde öğretim üyesi) ve Bruno Taut (Atatürk'ün katafalkının Alman mimarı ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde öğretim üyesi) komisyona dahil edildi. Söz konusu komisyon Ankara'da dokuz yer önerisinde bulundu. Bu yerlerin değerlendirilmesi 15 milletvekilinden oluşan bir komisyonca yapıldı. Komisyonun üyeleri arasında Falih Rıfkı Atay (Ankara), Rasih Kaplan (Antalya), Mazhar Germen (Aydın), Süreyya Örgeevren (Balıkesir), Refet Canıtez (Bursa), İsmet Eker (Çorum), Münir Çağıl (Çorum), Mazhar Müfit Kansu (Denizli), Necip Ali Küçüka (Denizli), Nafi Atuf Kansu (Erzurum), Saim Ali Dilemre (Erzurum), Salah Cimcoz (İstanbul), Ferit Celal Güven (Seyhan), Tevfik Tarhan (Seyhan) ve Mithat Aydın (Trabzon) bulunuyordu. Komisyonda bilhassa Atay, Güven ve Cimcoz'un desteklediği Çankaya'ya dönük bir eğilim bulunuyordu. Ancak sonuç olarak Rasattepe uygun bulundu ve hatta İçel Milletvekili ve Atatürk'ün eski öğretmeni Emin İnankur, Atatürk'ün sağlığında burası için "ne güzel bir anıt yeri" dediğini ifade edince, bulunan yerin uygunluğu hakkındaki fikir daha da pekişti.[239] Yer tespit edildikten sonra kabrin yapımı için uluslararası bir mimarlık yarışması açılması kararlaştırıldı ve bu yarışma 1 Mart 1941'de duyuruldu. Bununla birlikte yapı abidevi bir niteliği haiz olmalıydı ve hem Atatürk'ü hem de onun şahsında Türk milletini temsil etmeliydi.[240]

"Yarışma talimatnamesinde Anıtkabir'in 'İsmi ve şahsiyeti altında Türk milletini sembolize eden' Atatürk'e saygı sunulacak bir yer olacağı belirtiliyordu.

238 *A.g.e.*, s. 87.
239 *A.g.e.*, s. 87-91.
240 *A.g.e.*, s. 92.

> Anıt, Atatürk'ü 'asker, cumhurbaşkanı, devlet adamı, bilim adamı, münevver ve yaratıcı büyük deha' olarak anmalı ve 'hürmet, azamet, ebediyet' hisleri uyandırmalıydı."[241]

İlk başta yarışmaya Türk mimarların katılması ilginç bir biçimde; ama dönemin politikalarıyla uyumlu olarak[242] istenmemişti –zira pek çok konuda yabancı uzmanların görüşleri esas alınıyor ve onların eser vermesi isteniyordu– ancak Türk mimarlardan, mimarlık alanındaki yayınlardan ve basından gelen tepkiler üzerine Bakanlar Kurulu bu konudaki kararını değiştirdi.[243] Yarışmaya katılma süresi 2 Mart 1942'de sona erdi. Savaş koşullarından ötürü katılım çok yüksek olamadı; ancak yine de 50 civarında proje önerilmişti.[244] Projeler arasında Türk-İslam sanatına gönderme yapan, dini çağrışımlı yapılara yer veren çalışmalar vardı; ancak komisyon dini göndermeleri olan eserlere sıcak bakmıyordu. Komisyonda neo-klasik anıtsal mimari anlayışına yakın uzmanlar bulunuyordu ve sonuçta Alman mimar Johannes Krüger, İtalyan mimar Arnaldo Foschini ve Türk mimarlar Emin Onat ve Orhan Arda'nın eserleri birinci geldi. Meclis, Onat ve Arda'nın projesinin uygulanmasına karar verdi; ancak bazı düzeltmeler yapılması öngörülüyordu. Onat ve Arda'nın projesi, Antik Yunan tapınaklarını andıran bir yapıya sahipti. Türk Tarih Tezi'nin, hümanist akımın ve Avrupa'da da güçlenmiş olan neo-klasist anıtsal mimarinin[245]

---

241 Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s. 306. Ayrıca bkz. Wilson, *a.g.e.*, s. 92-94.

242 Bu konuya modernizm ve Batıcılık başlığı altında temas edeceğiz; ancak burada çeşitli yabancı ve başarılı modernist mimarların Türkiye'ye davet edildiklerini ve bilhassa Ankara'nın yeniden inşasında onlara büyük rol verildiğini belirtmekle yetinelim.

243 Wilson, *a.g.e.*, s. 94.

244 Projelerin sayısı konusunda bir tartışma vardır, ancak Kortan Türkiye'den 25, Almanya'dan 11, İtalya'dan 8, Avusturya, İsviçre, Fransa ve Çekoslovakya'dan 1'er olmak üzere toplam 49 projenin katıldığını söylemektedir. Bkz. Enis Kortan, *II. Dünya Harbinin Gölgesinde Ankara 1939-1945*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2014, s. 47. Verilen farklı sayılar için bkz. Wilson, *a.g.e.*, s. 94-95.

245 Wolfgang Schivelbusch, *Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonalsosyalizm, New Deal 1933-1939*, Çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 13.

etkileri projede görülmektedir. İki Türk mimarı, projelerinin niteliğini şöyle açıklamışlardı:

> "Osmanlı devri şereflerle dolu bir devir olmakla beraber, itiraf etmek gerekir ki skolastik ruhun hüküm sürdüğü kapalı bir âlemden ibaretti. Gerçekte ise, Akdeniz milletlerinden birçoğu gibi, tarihimiz binlerce yıl önceye gidiyor. Sümerlerden, Hititlerden başlıyor ve Orta Asya'dan Avrupa içlerine kadar birçok kavimlerin hayatlarına karışıyor, Akdeniz medeniyetinin klasik geleneğinin en büyük köklerinden birini teşkil ediyordu. Atatürk bize bu zengin ve verimli tarih zevkini aşılarken ufuklarımızı genişletti. Bizi Ortaçağdan kurtarmak için yapılmış hamlelerden en büyüğünü yaptı. Gerçek geçmişimizin Ortaçağ değil, dünya klasiklerinin ortak kaynaklarında olduğunu gösterdi... Bunun içindir ki biz, Türk milletinin skolastikten uyanma, Ortaçağdan kurtulma yolunda yaptığı devrimin büyük önderi için kurmak istediğimiz anıtın, O'nun getirdiği yeni ruhu ifade etmesini istedik... Batılılaşma yolunda en büyük hamlemizi yapan Ata'nın Anıtkabir'ini, bir sultan veya veli türbesi ruhundan tamamen ayrı, yedi bin yıllık bir medeniyetin rasyonel çizgilerine dayanan klasik bir ruh içinde kurmak istedik."[246]

Kabir'in inşaatına 1944'te başlanabildi. 21 Kasım 1943'te "Ebedi Şef Atatürk için hazırlanan Anıt-Kabir projesinin tatbikine İcra Vekilleri Heyetince karar verildi(ği)" *Ulus* gazetesi tarafından duyuruluyordu. Haberde, gelecek ilkbaharda Anıtkabir'in inşası için gerekli hazırlıkların tamamlandığı belirtilmektedir. Gazete, projenin ana hatlarını ve içten ve dıştan çeşitli parçalarını gösteren fotoğraflar da yayınlamıştı.[247] 25 Ağustos 1944'te ise Anıtkabir'in birinci kısmının inşasının ihale edileceği

246 Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 311.
247 *Ulus* (21 Kasım 1943).

belirtiliyordu.[248] 9 Ekim 1944'teyse "Anıtkabir'in temeli bugün atılıyor" haberi verilmekteydi.[249] Anıtkabir'in temelinin atılması dolayısıyla Cumhurbaşkanı İnönü'ye Nafia Vekili Sırrı Day tarafından bir telgraf çekilmiş ve "bu kutsalın emanet edilmesiyle" nafia camiasının büyük bahtiyarlık duyduğu belirtildikten sonra, eserin en kısa zamanda ve en başarılı şekilde tamamlanması için tüm çabaların sarf edileceğine güvenilmesi istenmişti.[250] Anıtkabir'in inşaatı, Ekim 1944 ile Eylül 1953 arasında, dört aşamada yapıldı. Ekim 1944-Ekim 1945 arasında mühendis Hayri Kayadelen arazi tesviye işini ve istinat duvarlarını tamamladı. 1945-1950 arasında RAR-Türk Ltd. aslanlı betonarme iskeletlerini inşa ederken 1950-1951 yılları arasında Amaç Ticaret Ltd. aslanlı yol ile tören meydanının döşenmesini ve binaların taş kaplamasını gerçekleştirdi. Bunların yanı sıra, abidevi merdivenleri inşa etti, lahit taşını yerleştirdi, elektrik ve kanalizasyon tesisatını tamamladı. 1951-1953 arasında müteahhit Muzaffer Budak, şeref holünün zemin döşemesi ile saçak ve tavan süslemelerini yaptı ve böylece inşaat tamamlandı.[251] İnönü döneminde inşaatın 1949'da tamamlanacağına dair bir tahmin belirtilmişti.[252] Savaş koşulları, pek çok bakımdan inşaatı zorlaştıran bir faktördü[253]; ancak Atatürk'ün nihai kabrine sonuç olarak 15 sene sonra nakledilmesi günümüzde bile devam eden tartışmalara yol açtı ve İnönü'ye eleştiriler yöneltildi. Lenin'in vefatından sonra onun için de bir anıt-mezar düşünülmüş ve 6 senede tamamlanmıştı.[254] Lenin'in anıt-mezarı

248 *Ulus* (25 Ağustos 1944).
249 *Ulus* (9 Ekim 1944).
250 *Ulus* (11 Ekim 1944).
251 Wilson, *a.g.e.*, s. 116.
252 *Ulus* (7 Mart 1946).
253 Savaştan sonra SSCB ile ilişkilerin gerilmesi de Türkiye'yi milli savunma için harcamalar yapmaya zorluyordu. Bununla birlikte kamuoyu Anıtkabir bütçesi ve tamamlanma zamanıyla ilgili olarak da hassastı. Bayındırlık Bakanı Cevdet Kerim İncedayı, bütçede Etibank'ın yanı sıra Anıtkabir'e ayrılan ödenekten de aktarma yapılmasına dair iddialara cevap vermiş ve milli savunma masraflarını sebep olarak göstermişti. Bakan, Anıtkabir'in tayin edilen zamanda tamamlanacağını da söylemiştir. *Ulus* (18 Haziran 1947).
254 Lenin'in mozolesi için çalışmalara 1924'te başlanmış ve 1930 sonbaharında anıt mezar tamamlanmıştı. Bkz. John Gray, *Ölümsüzleştirme Kurulu: Bilim Işığında Kefeni Yırtmaya Dönük Garip Arayış*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 123-127.

daha mütevazı olsa[255] ve çok zorlu savaş koşulları altında yapılmasa da, yapım süreleri arasında büyük bir fark olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla inşaatın tamamlanmasının bu denli uzun sürmesi, eleştiri konusu olmuştur.

Çok partili döneme geçildikten sonra, Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında Atatürk'ün mirasçılığı üzerinde bir rekabet başladığı görülmektedir. Demokrat Parti'nin kuruluş aşamasında düşünülen adlardan birinin Kemalist Demokrat Parti olması da bu hususu açıkça göstermektedir.[256] Nitekim DP propagandası yürütülürken Celal Bayar'ın bir "milli kahraman" ve "Atatürk'ün değer verdiği kişi" olarak tanıtılması İnönü'yle bu hususlarda rekabet bakımından anlamlıdır.[257] DP Atatürk sembolü üzerinden muhalefet yürütürken CHP'nin DP'yi Atatürk'ün ilkelerine tam uymadığı halde onu bayrak yapmakla eleştirdiği görülüyor. Örneğin 1947 başlarındaki Demokrat Parti Kongresi'nde partililerin Atatürk'ün kabrine çelenk bırakmak istedikleri halde girişlerine izin verilmediğine dair bir iddia ortaya atılmış ve Ankara Valiliği bunun üzerine bir tebliğ yayımlamıştır. Buna göre ziyaretlerin yapılageldiği ön kapıda tamirat olduğu için girişlerin o sırada Etnoğrafya Müzesi'nin arka kapısından yapıldığı ve bunun içeriye alınmamak şeklinde sunulmasının doğru olmadığı, nitekim Bayar önderliğindeki bir grubun kabri ziyaret etmiş olduğu belirtilmiştir.[258] CHP'nin önde gelen isimlerinden Nihat Erim ise DP kongrelerinde ve DP'li yazarların yazılarında CHP'ye

255 Wilson, *a.g.e.*, s. 116.

256 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 60.

257 Devlet dairelerindeki İnönü fotoğrafları konusu DP iktidara geldikten hemen sonra da sorun olmaya devam edecektir. Ekim 1950'de, Malatya Belediye Başkanı Muzaffer Akalı, "sadece bir milletvekili olan" İnönü'nün resmini belediyeye asarak particilik yapmaktan ve devlet dairelerinde ve resmi binalarda yalnızca Cumhuriyet'in banisi Atatürk'ün resminin asılabileceğine dair Bakanlar Kurulu kararına muhalefet etmekten dolayı görevinden alınmıştır. Aynı yılın kasım ayında, DP yanlısı bir gazete olan *Zafer*'de, Elazığ Belediye Başkanı'nın odasında Atatürk resminden başka kendisinin de resminin bulunduğunu öğrenen Celal Bayar'ın bu resmin kaldırılmasını istediği yazmaktadır. Akt. Esra İlkay Keloğlu İşler, *Demokrat Parti'nin Halkla İlişkiler Stratejileri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (1946-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2007, s. 158, 264-265.

258 *Ulus* (8 Ocak 1947).

büyük kin beslendiğinin görüldüğünü ve Atatürk dönemini hedef alarak "Türk'ün yeniden doğuşu"ndan bahsedildiğini belirterek, durum böyle olduğu halde Atatürk'ün adının bayrak yapılmasını ibretle izlediklerini ifade etmekteydi.[259]Gerçekten de DP üyelerinin fikirlerine bakıldığında, Atatürk dönemine dair eleştirelliğin daha fazla olduğunu görmek mümkündür. Dolayısıyla tartışmanın Kemalizme bağlılık noktasından çok Atatürk'ün mirasına sahip çıkmaya yönelik politik rekabetten kaynaklandığını düşünmek doğru olacaktır.[260]Genel bir değerlendirme yapıldığında, Atatürk'e ilişkin olumlu bir imaj çizilmekle birlikte, artık yaşayan şef olarak İnönü'nün oldukça ön plana çıkarıldığını, Atatürk'e dayalı meşruiyete sıkça gönderme yapılırken İnönü'yü Atatürk'ün gölgesinde kalmayan, kendi kişiliğinde güçlü bir otoriteye sahip bir figür olarak çizme gayretinin olduğunu söylemek mümkündür. İnönü'nün Atatürk'le olan son dönem anlaşmazlıklarından ötürü bir kırgınlık içinde olduğu da tutumundan anlaşılmaktadır. Bu kırgınlığın müsebbibi olarak görülen Atatürk'ün çevresindeki kişilere karşı sert bir tavır takınıldığı da görülmektedir. Atatürk kültüne dayalı söylemin İnönü döneminde zayıfladığı da bir gerçektir. Bunun hem İnönü'nün –aslında partide de büyük ölçüde onaylanan– eğilimleriyle hem de rejimde ya da devlette bir zayıflama olacağı beklentilerinin II. Dünya Savaşı'nın da

259 Nihat Erim, "Muhalefetin Totaliter Zihniyeti", *Ulus* (2 Nisan 1947).

260 Bayar, Milli Mücadele içinde ya da sonrasında, hiçbir zaman İnönü'nün sahip olduğu ağırlığa ve karizmaya sahip olmamıştı. Dolayısıyla kendisini bu bakımdan ön plana çıkarması da mümkün değildi. Bayar'ın Atatürk sembolizmine dayalı stratejisiyle İnönü'nün tutumu arasındaki farkı değerlendirirken bu noktayı da göz önünde tutmak gerekmektedir. Morgan da 28 Eylül 1937'de Eden'e yazdığı telgrafta, Bayar'ı dürüst, ağırbaşlı, çalışkan ve kanaatkâr, bir liderden çok bürokrat tipinde ve İnönü'nün sahip olduğu prestije hiçbir biçimde sahip olmayan biri olarak tanımlamaktaydı: "Celal Bayar has a straight forward and earnest character. (...) A hard worker and abstemious...Bureaucrat rather than a politician, who enjoys nothing like the prestige of Ismet in the country. (...) His qualities are those not of a leader, but a faithful subordinate, and is hardly of the calibre to manage a presumptuous or unruly Cabinet." Mr. Morgan to Mr. Eden (September 28, 1937), Doc. 151 [E 5680/466/44], *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 34: Turkey (January 1936-December 1937), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012, s. 234.

başladığı bir ortamda önünü almakla ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Otorite ihtiyacı İnönü ve parti açısından gerçek bir ihtiyaçtı. Bununla birlikte İnönü, 1946'dan itibaren bu konumundan bir ölçüde feragat edecek ve daha önce görülmesi mümkün olmayan eleştirilerle karşılaşacaktır. Dolayısıyla bu dönemde, sürekliliği olan bir İnönü kültünün inşa edildiğini söylemek imkânsızdır. Bunda, İnönü'nün, toplum nezdinde Atatürk'ün bir kurtarıcı ve kurucu olarak sahip olduğu karizmaya sahip olmayışı da, kuşkusuz önemli bir faktör olmuştur.

2.2. Cumhuriyetçilik

Resmi ideoloji açısından İnönü döneminde cumhuriyetçilik tartışma konusu alanlardan biri olmamıştır; daha ziyade ona mahiyetini veren laiklik, milliyetçilik ve demokrasi alanlarındaki tartışmaların söz konusu olduğunu söylemek gerekmektedir. Dolayısıyla bu kısımda, temelde, Cumhuriyet aleyhindeki yayınlara ve hanedan mensuplarına yönelik tavra bakılacaktır.

Atatürk döneminde (1924), Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye dışına çıkarılmasına dair yasa kabul edilmişti ve bu yasa 155 hanedan mensubunu kapsıyordu. Bunun dışında, 150'likler olarak bilinen ve on kategoride listelenen kişiler de Türk vatandaşlığından çıkarılmışlardı. Bu kategoriler "Sultan Vahideddin'in maiyeti (sekiz kişi), eski Osmanlı kabinesinin Kuvayı İnzibatiye veya Hilafet Ordusuna dahil üyeleri (altı kişi), 1920'de Sevr Antlaşmasını imzalayan delegeler (üç kişi), Hilafet Ordusu mensupları (yedi kişi), Osmanlı Mülki ve Askeri görevlileri (otuz iki kişi), Çerkes Ethem ve yoldaşları (dokuz kişi), Çerkes Kongresine katılan delegeler (on sekiz kişi), polisler (on üç kişi), gazeteciler (on üç kişi) ve diğerleri (kırk bir kişi)"nden oluşmaktadır. Atatürk, 1933'ten itibaren 150'liklerin affı için üç kez girişimde bulunmuştur; ancak Tevfik Rüştü Aras'a göre İnönü bu fikre sıcak bakmamıştır. Dolayısıyla Af Kanunu'nun Bayar'ın başbakanlığı döneminde kabul edilmesi dikkate değerdir.[261]

261 Hakan Özoğlu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası: 150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı*, Çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 41-47, 53, 55-56.

Af Kanunu 150'liklere bazı sınırlamalar çerçevesinde vatandaşlık haklarını geri veriyordu.[262] Kanun, rejimin artık kendisine güven duyduğunu ifade eden bir gerekçeye dayandırılmıştı:

> "Cümhuriyet rejimi, Türk milletinin esas bünyesine istinad ettiği için on beş senelik kısa bir müddet zarfında sarsılmaz temellere ve yıkılmaz prensiplere sahib oldu. Bu nizamın tesisi kadar, bakası da elzem, hatta bakası tesisinden daha çok güç olduğuna şüphe yoktur. Bir taraftan Cümhuriyet rejiminin tesisi için kanunlar ve müesseseler yaratılırken bu kanuni müesseselerin korunması için icab eden kanunî, idarî tedbirler de alınmak yoluna gidildi. Bir inkılâbın en büyük müeyyidesi o milletin inkılâba olan itikad ve itimadıdır. Türk milleti bu itimad ve itikadını cidali millinin başından bu güne kadar filî eserlerile isbat ve izhar etmiştir. Milletin idealine ve karakterine en uygun olan ve gaye ve ihtiyaçlarına en doğru cevab veren halkçı Cümhuriyeti herkesin bildiği ve söylediği adile söylenmesi lâzım gelirse Kemalist rejimi sevmesi, koruması kadar tabiî ve daimî bir his olamaz. Bu kadar kaviğ esaslara istinad eden rejimin bin bir bedbaht saik ve sebeblerle kendisine bidayettenberi muhalefet veya ihanet etmiş olanlardan artık bir endişesi kalmaması icab eder. Haksızlıklara karşı çetin ve kahir bir çehre gösteren Cümhuriyetin zavallı ve biçarelere karşı da merhameti yüksek olur. (...) Halbuki bunların çocukları ve akrabaları aramızda yaşamakta memleket ve milletle beraber ve farksız olarak vatanın nimetlerinden istifade etmekte ve külfetlerine katlanmaktadırlar. Fakat şu farkla ki bunların daima vicdanlarında şu veya buna karabeti olmak şaibesini taşımakta ve hicabını duymaktadırlar. Bu vaziyette bulunan vatandaşlarımız bu kadar ağır manevî istırabdan kurtulmayı Cümhuriyetin şefkatinden

262 *A.g.e.*, s. 52.

bekledikleri gibi Kemalist rejimin on beş seneden beri affı umumî harici olarak memleket dışında kalan yüz ellilikler hakkında merhametini esirgemesi için hiçbir mâni ve mahzur kalmamıştır."[263]

Bu kanun, rejimin kendini güçlü hissetmesinden sonra ona husumet besleyecek nesiller yetişmesinin önüne geçmek adına çıkarılmıştı.

Bununla birlikte hanedan mensuplarının ülkeye dönmeleri ve vatandaşlığa kabulleri söz konusu değildi. Bir kişinin ülkeye dönmesi ve vatandaşlığa kabulü ancak hanedanla olan ilişkisinin bitmesiyle mümkündü. Bu konunun hikâyesiyse 1930'lu yıllara gitmektedir. 11 Haziran 1933 tarihli bir yazışma bu konudaki takibi göstermektedir. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın Başbakanlık'a yazdığı yazıda şu bilgi verilmekteydi:

"Haydarabat nizamının İngiltere'nin teşvikile kızını hanedan azasından birine vermek için sakıt halife Mecit'in vasatatına müracaat ettiği, Mecit'in de Abdülmecit'in en küçük oğlu Paris'te darülfünun tahsilini ikmal etmek üzre bulunan Abit efendiye bu kız ile evlenmesini teklif eylediği fakat Abit efendinin bunu reddetmesi üzerine, Abdülmecit'in, Sultan Reşat'ın torunu Hilmi efendinin oğlu Namık efendiye müracaatta bulunduğu ve Namık efendinin de bu teklifi kabul eylediği ve bu işi başarmak üzre Hint'li Şevket Ali'nin Fransa'ya geldiği Paris Başkonsolosluğundan bildirilmiştir. Malumat olarak arz ederiz efendim."[264]

Osmanlı hanedanı üyelerinin Haydarabad Nizamı ile kurduğu aile ilişkileri, daha sonra Meclis'e kadar taşınacak bir gündem oluşturacaktır. 25 Nisan 1947 tarihli bir yazışmada Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Başbakanlık'a, hanedan üyesi

263 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 5, C: 26, İ: 83 [29.06.1938], S. Sayısı: 309.

264 *BCA* 030.10.0.0.203.386.14. Bu uyarıda, hanedan mensuplarının İngiltere tarafından Türkiye'ye karşı kullanılabileceğine dönük kuşkunun 1933'te hâlâ güncel olduğunu görebilmekteyiz.

Nilüfer ile ilgili aldığı kararı bildirmektedir. Buna göre Londra Büyükelçiliği'nden gelen bir telgrafta, Haydarabad Nizamı'nın ikinci oğlu Prens Muazzam Şah Bahadur'un Büyükelçiliğe başvuruda bulunarak İngiltere'den Hindistan'a giderken Türkiye'den geçecek "Pan-American Hava Yolları" ile dönmek ve böylece çok sevip takdir ettiği bu ülkeyi görmek isteğinden bahsedilmekte, eski Osmanlı hanedanı üyelerinden eşi Nilüfer'in de –daha önce Nizam'ın birinci oğlunun eşi Darüşşehver'e uygulandığı şekilde– Türkiye'ye gelmesine müsaade olunduğu takdirde minnettar kalacağı iletilmektedir. Hasan Saka, durumla ilgili şu tespiti yapmaktadır: Prens Bahadur, Nizam'ın ikinci oğlu olması sebebiyle ülkedeki ikinci veliahd vaziyetindedir. Nilüfer'in ülkeye giriş yapabilmek açısından durumu da Darüşşehvar'ın ve özellikle 3 Nisan 1947 tarihli yazıda bahsedilen Mısır ikinci veliahdı Abdülmünim'in eşi Neslişah'ınkinin aynıdır. İşte bu düşünce ve sebeplerle ilgili yazıda Nilüfer'e transit geçiş izni verilebileceği ve bu iznin kapsadığı 15 günün gerekirse biraz daha uzatılabileceği yönünde Londra Büyükelçiliği'ne talimat verildiği belirtilmektedir.[265] 26 Kasım 1947 tarihinde sakıt Osmanlı hanedanı üyelerine vize verilmesi konusu, rejim aleyhtarı yayınlara müsamaha edildiği iddiasıyla birlikte Meclise getirilmiştir. Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüregir, bu konular üzerine Adalet, Dışişleri ve İçişleri Bakanlarının yanıtlaması için sorular yöneltmiştir. Adalet ve İçişleri Bakanları rejim aleyhine ve irticai mahiyetteki hareket ve yayınlara karşı sıkı bir takibat yapıldığını; ancak kötü düşüncelere sahip kişiler bulunsa bile bu düşünceler eyleme dökülmedikçe işlem yapılamayacağını belirten açıklamalar getirmişlerdir. Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak ise verilen vizenin transit geçiş için olduğunu, iyi ilişkiler içinde olunan bir ülkenin hükümdar ailesine bu vizeyi vermemenin en basit uluslararası nezaket kurallarına aykırı olacağını belirtmiştir. Yüregir ise cevaben, nezaket gereğidir diye inkılâbın gereklerinin çiğnenemeyeceğini söylemekte ve 7 Temmuz 1947'de Meclise getirilen Pasaport Kanunu'nun 7. maddesini

265 *BCA* 030.10.0.0.203.391.26.2.

değiştirmek suretiyle "padişah ve halifeyi kovan" 431 Sayılı Kanun'un 2. maddesini hükümsüz bırakacak bir çaba içinde olunduğunu savlamıştır. Yüregir'e göre değiştirilen maddeyle Osmanlı hanedanı üyelerine vize konusunda bir muafiyet getirilmeye çalışılmaktadır.[266] Hanedan ile ilişiği kesilenlerin vatandaşlığa kabulü noktasında kararlar da bulunmaktadır. Enver Paşa'nın kardeşi olup onun vefatından sonra Osmanlı hanedanı üyesi olan Enver'in eşi Naciye ile evlenen Kamil Ahmet Kıllıgil'in, boşanma sonucunda hanedanla ilişiği kalmadığı için, yazılı kayıtlar dahilinde vatandaşlığa kabul edilmesi ve ülkeye girişine izin verilmesi 22.09.1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmiştir.[267] Bir başka örnek, V. Murad'ın kızı Fehime ile aralarındaki evlilik bağı vefat sebebiyle son bulmuş olan Mahmut Behçet'e ilişkindir. Behçet'in kanunda yazılı kayıtlar çerçevesinde vatandaşlığa kabul edilmesi ve Türkiye'ye gelmesine izin verilmesi, 24.10.1949 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştır.[268] Rejim aleyhine ve Yüregir'in belirttiği şekilde padişahçılık propagandası yapan yayınlar bulunmasına karşın, hükümetin bu konuda kayıtsız ve fazla müsamahalı olduğunu söylemek için elimizde yeterli kanıt bulunmuyor. Aksine CHP/hükümet yanlısı yayınlarda bu hususlar üzerinde sıklıkla durulmuştur. Ancak CHP'li bakanlar, bu tezahürleri, demokrasiye geçişle ilgili olarak değerlendirmiş ve kanunlara aykırı olmadıkça hadiselerin temkinle izleneceğini belirtmişlerdir. Yüregir'in sorusuna 1947 senesinde yani çok-partili hayata geçişten sonra bu yanıtların verildiği düşünüldüğünde, artık tek parti döneminin koyu zamanlarında olduğu gibi tepki verilmeyeceği, kısacası bu hususta militan bir politika izlenmeyeceği mesajı verilmek istenmiştir. Bu konuya laiklik bahsinde tekrar dönülecektir; ancak söz konusu dönemde hanedan üyelerine karşı tutum açısından bakıldığında, hanedan üyeleri ile monarşist yahut meşrutiyetçi akımların güçlenmesine izin verecek bir politika izlendiği söylenemez.

266 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, C: 7, B: 11 [26 Kasım 1947], s. 205-214.
267 *BCA* 030.18.01.02.120.71.9.
268 *BCA* 030.18.01.02.120.77.1.

Atatürk döneminde başlayan ve oluşturulan kurumları nitelemek için gururla başvurulan ve devrime bağlılığı, ona ait ve ondan kaynaklı olmayı hatırlatan "Cumhuriyet" kelimesine dönük vurguyu İnönü'nün konuşmalarında da sıkça görmekteyiz. Cumhuriyet idaresi, Cumhuriyet ordusu, Cumhuriyet maliyesi, Cumhuriyet hükümeti[269] gibi ifadelerden yahut bir fail olarak Cumhuriyet'ten bahsedilmesinden[270] bu noktayı açıklıkla görebiliyoruz. Bu tür cümleler, cumhuriyet rejimine bağlılığın ve cumhuriyet idaresi altında, kurumların, monarşiye dayalı Osmanlı döneminden daha iyi çalışacağına dair inancın birer ifadesiydiler.

CHP parti programlarında cumhuriyetçiliğin nasıl ele alındığına bakmak da faydalı olacaktır. CHP, ele aldığımız dönemde üç olağan kurultay yapmış ve bu kurultaylarda programını belirlemiştir. Bunlar 1939, 1943 ve 1947 Kurultaylarıdır. Aşağıda her üç kurultayda cumhuriyetçiliğin nasıl tanımlandığı aktarılmaktadır:

> *1939 Programı:*
>
> "Parti Cümhuriyetin, milli hakimiyet mefkûresini en iyi en emin surette temsil ve tatbik eder devlet şekli olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatle cümhuriyeti bütün tehlikelere karşı her vasıta ile müdafaa eder."[271]
>
> *1943 Programı:*
>
> "Parti, Cumhuriyetin, milli hâkimiyet ülküsünü en iyi, en emin surette temsil ve tatbik eder Devlet şekli olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatle Cumhuriyeti bütün tehlikelere karşı her vasıta ile müdafaa eder."[272]

269 *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları-2 (1939-1960)*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1993, s. 17, 33, 51, 70.

270 Örn. "toprağı olmayıp kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini, Cumhuriyet'in en ziyade ehemmiyet verdiği bir meseledir." Bkz. *a.g.e.*, s. 22. Bu hususta Atatürk'ün yaklaşımıyla ilgili ayrıca bkz. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 183-184. Ne var ki Atatürk'ün cumhuriyete yaptığı vurguyu "kült" kabul etme konusunda yazara katılmıyorum.

271 *C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları*, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s. 88

272 *C.H.P. Programı [Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir]*, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943, s. 4.

1947 Programı:

"Cumhuriyetin, milli egemenlik ülküsünü en iyi, en sağlam şekilde temsil eden ve uygulayan Devlet şekli olduğuna inanırız. Millet yalnız kendisinin sahip olduğu egemenliği tam bir serbestlik içinde tek dereceli olarak seçeceği Milletvekillerinden terekküp eden Türkiye Büyük Millet Meclisi vasıtasiyle kullanır. Demokrasi esasına dayanan bu rejimi her türlü tehlikeye karşı korumak esas vazifemizdir."[273]

Görülebileceği üzere 1939 ile 1943 programlarındaki tanımlar arasında, dildeki sadeleştirme hareketinin etkilerinden kaynaklı kelime değişimleri dışında bir fark yoktur. Değişiklik 1947 Programı'nda ortaya çıkmakta ve bu değişiklik temelde iki açıdan göze çarpmaktadır. İlk olarak cumhuriyetçilikle demokrasi arasında ilk defa kesin bir bağ kurulmaktadır. Halkın serbest bir şekilde ve tek dereceli olarak vekillerini seçmek kaydıyla egemenliğini kullanacağı vurgusu, 1946'dan sonra yaşanan gelişmelerle ilgilidir. 1946 yılının başında Demokrat Parti kurulmuş ve böylece çok-partili hayata geçilmiş, aynı yıl yapılan CHP Olağanüstü Kurultayı'nda, tek dereceli seçim kabul edilmiştir. İkinci dikkate değer ifade değişimi, partinin "Cumhuriyeti her vasıta ile koruması"na ilişkindir. Bu kısmın programdan çıkarıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, tek parti dönemindeki militan dilin yerine çok partili rejime daha uygun bir ifadenin tercih edilmesi olarak görünmekte; yani devrimci radikalizm döneminin geride kaldığı görüşünü yansıtmaktadır ki, demokrasi ve devrimcilikle ilgili kısımlarda bu konuya geri döneceğiz. 1947 Kurultayı'nda cereyan eden tartışmalar arasında göze çarpan bir diğer husus, kuvvetler birliği esasının parti programından çıkarılmasına ilişkindir. Delegelerden bu ifadenin çıkarılmasına itiraz gelmiş ve kuvvetler birliği esasının Kemalizmin getirdiği bir ilke olduğu ve CHP'nin herhangi bir cumhuriyeti değil, Kemalist Cumhuriyeti savunduğu dile getirilmiştir. Bunun üzerine program komisyonu

273 *C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı*, Ulus Matbaası, Ankara, 1948, s. 395.

değişiklik talebini kabul etmiştir.[274] Cumhuriyetçilikle ilgili tutumu özetlersek, bu ilkeye dair geniş anlamıyla bakıldığında, resmi ideolojide bir değişiklik yaşanmamış, üzerinde fazla tartışma da olmamıştır. Bununla birlikte bilhassa 1946 sonrasındaki dönemde, cumhuriyetçiliğin ayrılmaz bileşeni olarak çok-partili ve tek dereceli seçimlere dayalı demokrasiye gönderme yapıldığı gibi, cumhuriyetçiliğe büyük önem verilmekle birlikte, tek bir partinin otoriter devrimci radikalizminin olduğu dönemdeki dil de terk edilmeye başlanmıştır. Bu, CHP'nin demokratik siyasi sistem içinde, devletle özdeş olmayan bir parti olarak yeniden inşa edilmesine giden yolun açıldığı anlamına gelmektedir. Başta da belirtildiği gibi, esas tartışmalar, cumhuriyetin nitelikleri üzerinde olacaktır. Cumhuriyetçilikle doğrudan bağlantılı ve belirleyici önemde olması bakımından ilk olarak çok-partili hayata geçişin ve demokrasinin ele alınması yerinde olacaktır.

2.3. Demokrasi, Çok Partili Hayata Geçiş ve Siyasi Rejimin Sınırları

İnönü döneminde demokrasiye bakışı ve bu hususta uygulamaları, 1945'e kadar olan altdönemle 1945'ten itibaren başlayan alt dönem olarak iki ayrı başlık altında incelemek gerekmektedir; çünkü ele aldığımız konuya ilişkin olarak bu iki dönem arasında –muazzam boyutlara varan düzeyde değilse de– kayda değer farklılıklar bulunmaktadır. Bu bakımdan öncelikle 1945'e kadar olan alt dönem ele alınacaktır.

2.3.1. Netliğe Kavuşmamış Bir İdeal Olarak Demokrasi (1938-1945)

Tek parti dönemi boyunca, zaman zaman ileri sürüldüğünün ya da zannedildiğinin aksine, demokrasiye, hem uygulamadaki siyasi rejimi nitelemek hem de "halk idaresinde" ulaşılmak istenen düzeye işaret etmek amacıyla gönderme yapılmıştır. Burada sorun, demokrasiden ne anlaşıldığı konusunda çıkmaktadır.

274 *A.g.e.*, s. 384-394.

Kesin olan, liberal, parlamenter bir demokrasinin anlaşılmadığıdır. Bu düşünceye göre liberal demokrasi ve sınıfsal ayrımlar sebebiyle ortaya çıkan partiler, ülkelerin çağın büyük sorunlarıyla mücadele etmesini zorlaştırmakta, milli birliği parçalamakta, iç savaşla neticelenebilen krizler yaratmaktadırlar. Bu hususta iki savaş arası dönemdeki Avrupa da bol miktarda örnek sunmaktaydı.[275] İTC ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki çatışmanın imparatorluğun son dönemlerinde yarattığı derin kutuplaşma da, birçok önde gelen aydının şikâyet ettiği bir konuydu. Ülkede henüz demokrasi terbiyesi de yerleşmemişti. Bu sebeple demokrasinin liberal-parlamenter olmayan bir türünün keşfedilip uygulanması gerekiyordu. Tek parti ile demokrasiyi uzlaştırmak gibi, garip bir deneme yapılması önerilmekteydi.

Eğer ele aldığımız dönemde bahsedilen demokrasi, bildiğimiz manada liberal demokrasiye (ya da sosyal demokrasiye) uymuyorsa, o halde demokrasiden ne anlaşılıyordu? Hangi koşulların yerine getirilmesi, demokrasinin özünün uygulandığı anlamına geliyordu? Bunları birkaç maddede tespit etmek mümkündür:

1) Halkın içinden çıkmış ve ülkenin siyasi olgunluğu, demokrasi terbiyesi belirli bir noktaya gelinceye kadar iki dereceli de olsa seçimle gelen bir meclisçe seçilen şef, yani Cumhurbaşkanı.

2) Genel olarak ifade edersek, partinin ilkelerini benimseyen, saptanmış bazı suçları işlememiş ve kötü şöhrete sahip olmayan herkese açık ve tüm halkın çıkarlarını dikkate alan politikalar güden bir parti.

3) Yasama görevini yerine getiren ve CHP'nin kesin hâkimiyeti altında olan, iki dereceli de olsa seçimlerle üyeleri belirlenen bir meclis.

4) Demokratik rejime uygun düşen bir anayasa ve yönetimin kanunlara dayanması.

275 Bu hususta bkz. Mazower, *a.g.e.*, s. 2, 28; Zeev Sternhell ve diğerleri, *Faşist İdeolojinin Doğuşu*, Çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012; Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl*, s. 178-179; Schivelbusch, *a.g.e.*, s. 22, 45-46, 48.

Kuşkusuz bunların da bir kısmının teoride olduğunu söylemek mümkündür. İki dereceli seçimler, aslında atamaların onaylanması demekti.[276] Bu, ileride göreceğimiz gibi, sistemde bazı esnemeler yapıldığı zamanlarda da çok büyük ölçüde böyleydi. Üstelik, partideki önemli konumların halkın çeşitli kesimlerine yayılmaktan uzak bir görünüm sergilediğini söylemek de mümkündür.[277] Meclis yasama görevini yerine getiriyorsa da, yasaların ele aldığımız dönem için çok fazla tartışıldığını söylemek mümkün değildir. 1924 Anayasası da liberal demokratik bir rejime uygun olmakla birlikte, uygulamada liberal demokratik bir ortam sağlıyor değildi. Bu bakımdan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun 1942-1945 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği yapmış olan Memduh Şevket Esendal ile yaptığı bir görüşmede, Esendal'ın dile getirdiklerine dair aktardıkları manidardır:

> "Siz hukuk profesörüsünüz. Bilirsiniz ki bazı memleketlerin Anayasaları yazılmış, bazılarınınki ise yazılmamıştır. Mesela Fransız Anayasası yazılmış, İngiliz Anayasası yazılmamıştır. Bizim ise iki Anayasamız vardır: Yazılmış ve yazılmamış. Bunlardan yazılmış olanı, senin kitapta okuduğun Teşkilâtı Esasiye Kanunudur. Yazılmamış olanı ise şimdiki fiili durumumuz yani şef sistemidir. Bu sistem kuvvetini partiden alır. (...) Mamafih, elbet bir gün gelecek, yazılı Anayasamız harfi harfine tatbik olunacaktır."[278]

Yapılan kanunların da liberal demokratik bir rejime uygun olmadığı görülmektedir. Cemiyetler Kanunu, Basın Kanunu gibi kanunlar bu durumu açıkça göstermekteydi. Bu durum,

276 Bu nedenle milletvekilliğine aday gösterilen kişiler bile durumu önce gazeteden öğrenebiliyorlardı. Nitekim bu isimlerden biri Sadri Maksudi Arsal'dı. Arsal, 1931 Seçimleri'nden önce gazetelerde mebus adayları arasında adını ve resmini görünce şaşırmıştı. Bkz. Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 194.

277 Bu konuya halkçılık kısmında geri dönülecektir.

278 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkiye'de Üç Devir-Cilt 1 (Eleştiriler-Uyarılar)*, Sinan Yayınları, İstanbul 1974, s. 110.

kuşkusuz, siyasi elit içinde de demokratik kültürü değil, şeflere itaat kültürünü besler mahiyetteydi.[279] Milletvekilli seçilmek isteyen kişiler için esas olan, şef(ler)in gözüne girmekti. Dolayısıyla Esendal'ın tespit ettiği gibi, ideal olarak görülen demokratik bir rejimse de, uygulamada olan gerçek sistem şeflik sistemiydi. Üstelik özlem duyulan demokrasinin nasıl bir demokrasi olduğu da açık değildi. Liberal demokrasi, henüz kaybettiği itibarı geri kazanmamış,[280] dünyanın ve özellikle Avrupa'nın hangi ideolojinin egemenliğinde olacağı belirgin bir hal almamıştı. Dünyanın henüz netleşmemiş bir noktaya doğru gittiğini, demokrasinin özü korunsa bile biçiminin belli olmadığını, Kemalizmin Türkiye'nin ihtiyaçlarına göre bir yönetim anlayışı uyguladığını düşünen Kemalist aydınlar için herhangi bir rejimi taklit etmeye çalışmak yanlıştı. Buna göre demokrasiyi liberal –*Vatan* gazetesinde Ahmet Emin Yalman'ın öncülüğünde beliren anlayış gibi– ya da sosyalist manasıyla

279 Velidedeoğlu, anılarında, İnönü'nün ve parti önde gelenlerinin kendilerine iletilen sorunlardan memnun olmadıklarını, 1943 senesinde CHP İstanbul İl Yönetim Kurulu Başkanı Behçet Uz'un yaşadıkları üzerinden anlatmaktadır: "(...) CHP'nin değişmez Genel Başkanı olan Devlet Reisi, Milli Şef İnönü bir gün, yanında eski Meclis Başkanı Kâzım Özalp ve Partinin diğer ileri gelenleri olduğu halde, İstanbul'a geldi. Ben o gün Parti Merkezine gidemedim. Dersim vardı. Tanık olanların anlattıklarına göre, İnönü, merkez binasında, başta Dr. Behçet Uz olmak üzere, İl İdare Kurulunun öbür üyeleri ve Parti ileri gelenler tarafından karşılanmış. KENDİSİ: 'Behçet Bey, İstanbul'da ne var, ne yok?' diye sorunca Behçet Uz: 'Paşam, İstanbul kan ağlıyor. İktisadî vaziyet iyi değil. Esaslı tedbirler almak lazım' diye cevap vermiş. Bunun üzerine Paşa'nın etrafındakilerin suratı asılmış. 'İnönü'yü üzecek böyle şeyler söylenir mi? Kendisi zaten şeker hastası. Bu devletin binbir derdi ve memleketimizin çevresinde sürüp giden Dünya Harbi dolayısiyle doğan büyük tehlikelerin endişeleri onu zaten yıpratırken şimdi böyle konuşmanın manası var mı?' diye kızmışlar. İnönü pek renk vermemiş ama, duruşundan, pek memnun olmadığı anlaşılmış. İnönü'nün Ankara'ya dönüşünden birkaç gün sonra bir sabah erkenden gazetede: 'CHP İstanbul Vilayet İdare Heyeti Reisi Behçet Uz'un rahatsızlığı dolayısıyla başkanlıktan istifa ettiği' haberini okuyunca, hemen evine telefon açarak hastalığı için hatır sordum ve istifasından dolayı üzüntümü belirttim. 'Hayır öyle bir şey yok. Hangi gazete yazıyor?' dedi. Anladım ki bu, bir 'çekilme' değil, dış görünüşü korumaya çalışan bir 'görevden alınma' işlemi idi." Bkz. Velidedeoğlu, *Türkiye'de Üç Devir-II*, s. 23-24. Bu anı, şef(ler)in gözünde iyi bir yerde olma kaygısının halkın şikâyetlerine duyarlılıktan daha fazla olduğu bir siyasi kültür ortamını resmetmektedir.

280 Huntington'ın belirttiği gibi liberal demokrasi 1922'den itibaren kan kaybetmeye başlamıştı. Bkz. Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: 20. Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, Çev. Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara, 2007, s. 11-16.

–*Tan* gazetesinde beliren anlayış gibi– anlayanlar, taklitçilik yapıyorlardı. Demokrasiye dair hâkim düşüncenin bu ana hatlarını verdikten sonra, çeşitli Kemalist yazarlarca nasıl işlendiğini ele alabiliriz.

2.3.1.1. Demokrasinin Özü ve Aranan Biçimi

Demokratik rejimin çağın sorunlarını çözmek bakımından iyi olup olmadığı ve daha sonra da işleyen bir demokrasinin alması gereken biçim sorunu, Avrupa'da savaş döneminin belirgin tartışmaları arasındaydı. Hitler'in liberalizm ve komünizm karşıtı "Yeni Düzen"inin benimsenmesi için savaşın ilk yıllarında Avrupa'da oldukça uygun bir zemin vardı. Zira 1930'ların sonuna gelindiğinde çoğu Avrupalı, Britanya, Fransa ya da Birleşik Devletler tipi bir liberal demokrasiyi var olan sorunları çözecek otoriter bir gelecek için terk etmeye hazırdı. Alman ordusu karşısında Fransa'nın aldığı mağlubiyet, Fransız Üçüncü Cumhuriyeti tipi demokrasileri tamamen gözden düşürmüştü. Öyle ki Üçüncü Cumhuriyet, çürümüş parlamenter demokrasinin timsali olarak görülmeye başlanmıştı. Ne var ki Nazi Almanyası'nın katı ırkçı düşünceleri, diğer ulusların çıkarlarını dikkate almayışı ve onları köle olarak değerlendirmesi "Yeni Düzen"in altını oymuş ve 1942'ye gelindiğinde Hitler'in dayatmaya çalıştığı bu düzen cazibesini kaybetmişti. İşte ancak bu dönemden sonra, alınan dersler çerçevesinde, yeni demokrasinin nasıl bir biçim alması gerektiği tartışılmaya başlanmıştı.[281] Eski tip liberal demokrasiye olan inancın çöktüğü bu ortamda, Türkiye'de de demokrasinin alacağı yeni biçim tartışılmıştır ve söz konusu tartışma, ancak bu gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde hakkıyla anlamlandırılabilir.

Mahmut Esat Bozkurt'a göre Kemalist rejimde kendine has bir demokrasi anlayışı vardı. Şöyle tanımlıyordu bu anlayışı Bozkurt: "Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki, kökleri halktadır. Türk milleti bir piramide benzer, tabanı halk, tepesi yine halktan gelen baştır ki, bizde, buna şef denir. Şef otoritesini

281 Mazower, *a.g.e.*, s. 163-166, 175-176, 212-216, 219.

yine halktan alır. Demokrasi de, bundan başka bir şey değildir."[282] Dolayısıyla Bozkurt'a göre demokrasinin özünü oluşturan iki şey vardır: Biri seçilen kişinin/kişilerin halktan yani ayrıcalıksız kişiler olması, diğeri de bu kişilerin sahip oldukları otoritenin kaynağının halk olması, yani başka bir deyişle ifade edersek, egemenliğin kaynağının halk olması.

Burada Bozkurt'un demokrasiyi nitelerken kullandığı "otoriter" kavramının üzerinde durmak gerekiyor. Bozkurt, her ne kadar rejimin otoriter mahiyetini ifade ettiyse de, dönemin Türk siyasi elitinin ve Kemalist entelijansiyanın II. Dünya Savaşı ile belirginleşen yarılmada, totaliter idarelerle demokratik idareler arasında bir ayrım olduğunu düşündükleri ve Türkiye'yi demokrasiler cephesinde konumlandırdıkları görülmektedir.[283] Savaş sırasında, çeşitli defalar, *Ulus* gazetesinde, totaliter devletlerle demokratik devletler arasındaki mücadeleden bahsedildiği de göze çarpmaktadır.

Bu inançla, Bozkurt bir başka yazısına şu cümleyle başlamaktadır. "Biz demokratız." Bozkurt'a göre demokrasinin en güzeli, en doğrusu Türkiye'de uygulanan Kemalist demokrasidir.

---

282 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İlkeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s. 107. Bozkurt, aynı yerde *Times* gazetesinde çıktığını belirttiği şu değerlendirmeye yer veriyor: "Atatürk rejimini diktatörlük sanmak bir hatadır. Bu rejim demokratiktir. Yalnız bizim demokrasilerin eksiğini tamamlamıştır ki, bu eksik, otoritedir. Eğer biz bu eksiği tamamlamış olsaydık, bugün dünya zıt rejimlere ayrılmaz ve birbirine girecek halde bulunmazdı." Ahmet Şükrü Esmer'in de çok benzer bir değerlendirme yaptığını göreceğiz.

283 Falih Rıfkı Atay, İngiltere ile yapılan ittifakın uzun senelerden beri devam eden bir işbirliğinin sonucu olduğunu söylemekte ve içinde bulunulan cepheyi, demokrat devletler cephesi, sulh cephesi gibi ifadelerle tanımlamaktaydı. F. R. Atay, "Yolumuzun Şaşmayan İstikameti", *Ulus* (14 Mayıs 1939). Toplu İğne (T.İ) mahlasıyla yazan Nurettin Artam ise "demokrat Türk gençliğinin", İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Halifax'ın Oxford'lu demokrat gençlerle yaptığı söyleşide örnek alacağı noktalar bulunduğunu ifade etmekteydi: "Aynı zamanda Oksford Üniversitesi'nin Şansölyesi de olan (İ)ngiliz (H)ariciye (N) azırı Lord Halifaks geçen hafta Oksford gençleriyle bir müsahabede bulundu. (...) her ihtimale karşı hazır ve uyanık bulunması gereken demokrat Türk gençliği için Oksford'da yapılmış bu müsahabede alınacak ders ve ibretler yok değildir." T.İ, "Demokrat Gençlerle Bir Müsahabe", *Ulus* (16 Mart 1940). Fransa'nın Alman saldırısı üzerine düşmesi sonrasında, 14 Temmuz'da yine Artam köşesinde bir yazı kaleme almış ve 14 Temmuz'un Fransa'nın işgali sebebiyle hem acıklı hem de hürriyet ve demokrasiye inananlar için moral verici bir gün olduğunun üzerinde durmuştur. T.İ, "14 Temmuz (14 Juillet)", *Ulus* (14 Temmuz 1940).

Çünkü bu rejim sayesinde 18 yılda Türkiye, bin yıllık mesafe almıştır. Bu açıdan diğer demokratik milletlerin, Türkiye'nin kıskanacağı bir siyasi teşkilatı bulunmamaktaydı. Muhtelif partilerle idare edilen ülkelerdeki sıkıntılar bilinmekteydi ve zaten son zamanlarda bazı demokrasilerde demokrasinin kendisini –yani özünü– kurtarmak için partilerin varlığına son verildiği, demokrasinin devamı için partilerin feda edildiği görülmekteydi. Bozkurt'un yürüttüğü mantığın, parti ve sınıf çekişmelerinin ülkelerde yarattığı karışıklıkların, ulusların karşı karşıya olunan büyük problemleri çözme yeteneklerini azalttığı ve bu sebeple demokrasilere olan inancı zayıflattığı yönünde olduğu söylenebilir.[284] Bozkurt'a göre, sınıfların bulunmadığı Türkiye'de farklı partilerin varlığı da mantıksız olurdu ve sadece entrikacılık anlamına gelebilirdi.[285] Dolayısıyla Bozkurt'ta yankı bulan hâkim düşünceyi "Türkiye'de sınıf yoktur, partiler farklı sınıfların varlığında anlam kazanırlar, farklı sınıflar olmadan parti kurmak entrikacılıktır" şeklinde özetleyebiliriz.

1943'e kadar olan dönemde demokrasiye ve çok partili sisteme ilişkin anlayış bu çerçevede olmuştur. Bu tarihten sonraysa, içerik bakımından belirtilen anlayışta pek bir değişiklik olmamakla birlikte,[286] daha savunmacı ve Türkiye'nin demokratik ideale en başından beri bağlı olduğunu vurgulayan söylemsel bir değişim yaşandığını görüyoruz. Savaşın gidişatı müttefikler lehine dönmüş ve ABD ve Büyük Britanya'nın savaş sonrası için düşündükleri bir "yeni dünya düzeni" anlayışı ortaya

284 Demokrasilerin kendi aralarında dayanışma kurma becerilerindeki zayıflık da eleştiri konusu olmaktaydı. Ahmet Şükrü Esmer'e göre "(...) küçük devletler arasında bir tesanüt kurulamadığı gibi, demokrat devletler de ne yapacaklarını tayinde tereddüt içindedirler. Halbuki karşı taraf çok hesaplı hareket ediyor. Seri kararlar verip bu kararları derhal tatbik ediyor. İşte bir tarafın diğer tarafa karşı faikiyeti, maddi kuvvetten ziyade bu noktadadır." A. Ş. Esmer, "Demokrat Devletler Cephesinin Tereddüdü", *Ulus* (12 Nisan 1939).

285 Mahmut Esat Bozkurt, "Kemalist Demokrasi", *Ulus* (20 Mart 1939).

286 Örneğin 1943 senesinin nisan ayında Falih Rıfkı şöyle yazıyor: "'Halka gitmek' Osmanlı saltanatının son yıllarındaki genç milliyetçilerin heyecanlı bir arzusu idi. Cumhuriyet rejimi ise, şefleri ile, mebusları ile, vekilleri ile, doğrudan doğruya halktan geliyor. Biz onun dertlerini süs edinmiyoruz dert ediniyoruz." F. R. Atay, "Halka Gidenler Yerine Halktan Gelenler", *Ulus* (4 Nisan 1943). Bu ifadelerin Mahmut Esat Bozkurt'un değerlendirmeleriyle olan koşutluğu aşikârdır.

çıkmıştır. 2 Ocak 1943'te yazdığı köşe yazısında Falih Rıfkı Atay, İngilizlerle müttefiklerinin harp sonrası için üç kurtarıcı fikir öne sürdüklerini ifade etmiştir. Bunlar, harbi ortadan kaldırmak, milletler içinde sınıf çatışmalarına; milletler arasında da hak eşitsizliğine son vermek şeklinde belirmiştir. Atay'a göre bu düşüncelerin hepsi Kemalizmde zaten mevcut olduğundan, Türkiye daha o zamandan, yeni dünya düzenine uygun bir ülke konumundadır; dolayısıyla değiştirmesi gereken bir şey de yoktur.[287] *Ulus* gazetesinde çıkan bir başka yazıda Amerika'nın dünya vizyonu ile Lozan Türkiyesi'nin vizyonu arasındaki uyuşumdan bahsedilmektedir: Her ikisi de barışçı ve hürriyetçidir.[288] 1943'ten itibaren faşizmden de artık çökmüş bir felsefe olarak, netlikle bahsedildiğini görüyoruz.

Savaş sonrası düzenine doğru gidilirken, nasıl bir düzenin ortaya çıkacağına dair –1920'lerin başında olduğu gibi– tahmin yazıları da kaleme alınmaktadır. Avrupa'daki eğilimlerle paralel olarak dünyanın yine "sola" doğru[289] kaymakta olduğuna dair bir düşünce vardır; ancak bundan anlaşılan liberal parlamenter demokrasi değildir. Örneğin Urfa Milletvekili Esat Tekeli, bir makalesinde, harp sonrası hakkında yürütülen tüm tahminlerde dünyanın sola doğru kaymakta olduğuna dair bir ittifak olduğunu belirtmektedir. Tekeli de liberalizmin günden güne gerilediğini, devletçilik ve sosyal ilerleme hareketlerinin hızlandığını, planlama, milli birlik-solidarizm eğilimlerinin güçlendiğini düşünmekte ve eklemektedir:

> "Demokrasiciler, ilerinin güdümlü demokrasilerinde ferdi hürriyetlere büyük bir yer verileceğini, bütüncü devletlerin en ulvi bir bütün saydıkları ırka veya devlete tapınmak ve inkılâbı, yukarı tabakalardan halk

287 F. R. Atay, "Geçen Yılın Münakaşaları Arasında", *Ulus* (2 Ocak 1943).

288 F.R. Atay, "Amerika ve Lozan Türkiyesi", *Ulus* (2 Ağustos 1943).

289 O dönemde sola yönelmeden anlaşılan, cumhuriyetçilerin ve halkçıların monarşistlere üstün gelmesi ve diğer taraftan da sosyalizmin güçlenmesiydi. Sola yönelişe daha çok siyasi boyutuyla anlam yükleniyordu. Bkz. Hüseyin Ragıb, "Sağdan Sola Doğru", *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi: Hâkimiyeti Milliye Yazıları*, Çevrimyazı: Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 125-126.

zümrelerine getirmek zihniyeti yerine, ferdin şahsiyetine hürmet eden, yurttaşlarını müsavat ve karşılıklı yardım esasına dayanan ve devlet kuvvetleriyle milli temsil prensibinin garantisi altında işleyecek olan bir rejim kurulacağını ileri sürüyorlar."[290]

Tekeli, sonuç olarak şu hükme varmaktaydı ki, metot farkları ne olursa olsun rejimler, savaş sonrasında "sarih bir devletçilik" ve "güdümlü bir demokrasi" konusunda ortaklaşacaklardı. 1920'lerin başında sola kaymayla kastedilen monarşilerden cumhuriyetlere geçiş olduğu halde, bu kez, liberal demokrasiler ile totaliter rejimlerden güdümlü demokrat ve devletçi rejimlere geçiş, "sola kayma" olarak değerlendirilmektedir ki, bu yorum, o dönem için Batı'da beliren yorumlarla uyum göstermektedir.[291] Falih Rıfkı Atay'da da benzer bir yaklaşım görüyoruz. Atay, dikta rejimlerinin çöktüğü, onların yerine ne anarşiyi ne de diktayı beraberinde getirecek parlamenter olmayan bir demokrasi rejiminin gelmekte olduğu kanaatindedir:

"Dikta rejimleri itibardan düşüyor: İspanyol rejiminde birtakım değişiklikler hazırlanmakta olduğu haber verilmektedir. Çaresizlik içinde göçüp gideceği zannolunan demokrasi, çareler yaratıcı faşizmi sarsıp devirdiğinden beri, sıkı altındaki milletler yeniden hürriyetlerini aramağa başladılar. İkinci Dünya Harbi'nin iki büyük dersi olmuştur: Biri demokrasiyi partiler anarşisinden kurtaramayan Fransa'nın sonu,

290 Esat Tekeli, "Güdümlü Demokrasi ve Hegemonya", *Ulus* (8 Nisan 1943).

291 Avrupa'daki tartışmalar sırasında beliren yeni demokrasi anlayışında, sosyal adalet [işçi hakları ve sosyal sigorta] de önemli bir yer tutuyordu. Planlı ekonomi de bu çerçevede ön plana çıkmıştı ve "düzenli bir özgürlük"ten bahsediliyordu. Nazi yayılmasının ve toplumsal çöküntünün getirdiği acı deneyimler sonucunda toplumsal dayanışma ve yurtseverlik duyguları güçlendiği gibi, uluslararası insan hakları ve ırk eşitliği fikirleri de güç kazanmıştı. Avrupa'da bu anlamda bir "sola kayma"dan söz edilebilirdi. Bu gelişmelerin mükemmel bir anlatımı ve değerlendirmesi için bkz. Mazower, *a.g.e.*, s. 211-245. Türkiye'deki tartışmaları Avrupa'dakilerden ayıran temel farkların başında, Nazi ideolojisi karşısında bireysel hak ve hürriyetlerin güçlendirilmesine dair ortaya çıkan diğer eğilimin pek yer bulmamasıdır. "Sola kayma"nın bu boyutu savaş sırasında pek gündemde değildir.

öteki, dikta rejimi hakkındaki yirmi yıllık edebiyatı iflas ettiren İtalya'nın hali! Öyle hükmedilebilir ki, bu harpten sonra dağıtıp parçalayıcı Fransız parlamentarizmi ile her türlü fikir ve hareket serbestliğini men eden cebir ve zor idareleri arasında, düzenli ve adaletli milli hakimiyet rejimlerinin zafer bulduğunu göreceğiz."[292]

Atay, değerlendirmesinde, demokrasilerin problem çözücü dikta rejimleri karşısında galip gelmelerinin demokrasiye karşı olumsuz kanaatleri yenmede önemli rol oynadığını söylemektedir ki, bu, daha önce saptadığımız hâkim kanaat ile tutarlı bir görüştür. Atay, bu yazıda kötü örnekler olarak Fransa ve İtalya'yı verdiği gibi, iyi örnek olarak da İngiltere'yi işaret etmektedir. İngilizler en ağır günlerinde bile dikta rejimlerinin yöntemlerine başvurmamışlardır; ancak oradaki tüm partiler, zümreler ve sınıflar, hükümetin başarısı için kendi çıkarlarını bir yana bırakmışlar, basın da buna uygun bir yol seçmiştir. Sonucun iyi oluşu da bundan kaynaklanmaktadır. Atay'a göre, sonuç olarak, II. Dünya Savaşı demokrasi ıslahatçılarına büyük cesaret verecektir; milletleri demokrasiden şüphe ettirenler cazibelerini kaybetmişlerdir.

İnönü'nün ele aldığımız zaman zarfındaki değerlendirmelerini de incelemek gerekmektedir. İnönü'nün konuşmalarında, savaş yıllarının ve kişisel eğilimlerinin etkileri net bir şekilde görülebilmektedir. İnönü, asayiş ve düzen isteyen, anarşi endişesi yüksek olan bir askeri bürokrasi mensubudur. Düşüncelerinde bu temelin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, savaş yıllarında esas konu, iç ve dış kamuoyuna devletin, hükümetin gücü ve milli birlik konularında mesaj vermekti. 1945'e kadar olan dönemde, bu yaklaşımın hâkim olduğunu görüyoruz.

İnönü, 1938'deki CHP Olağanüstü Kurultayı'nda, Atatürk'ün bir mirası olarak TBMM'nin ve parti kurultaylarının önemine dikkat çekmiştir. Atatürk, en buhranlı, zorlu zamanlarda bile Meclise ve kurultaya dayanmıştı. "Sulh ve harbin

292 F. R. Atay, "Kötü ve İyi Misaller Arasında", *Ulus* (31 Ağustos 1943).

siyasetini inkıtasız bir Millet Meclisiyle idare edebilmek zihniyetini ve kudretini, bugün dahi çok memleketlerde göremiyoruz" diyordu. İnönü'ye göre Atatürk, kurultayları yalnızca millet hayatının lüzumlu bir mekanizması olarak takdir etmiyordu; o, bu yönetim tarzını samimi olarak beğeniyordu da.[293] Meclis, aynı zamanda, milli birliğin tecelli ettiği yerdi.

İnönü, halk idaresinin geliştirilmesinden de henüz 2 Mart 1939'da bahsetmiştir; ancak bu çok partili bir demokrasi müjdesi değil, denetim mekanizmalarının arttırılmasına dair arayışın devam ettiği mesajıydı:

> "Halkçı bir idarenin bütün yüksek ve ileri tekâmülleri, siyasi hayatımızda mütemadiyen tahakkuk ettirilebilecektir. Milletin mürakabesi, idare üzerinde hakikî ve fiilî olmadıkça ve böyle olduğuna milletçe kanaat edilmedikçe, halk idaresi vardır denilemez. Onun için, Büyük Millet Meclisinin vazife ifa etmesi en ufak bir tereddüde mahal bırakmayacak salâbette olmalıdır. Büyük Millet Meclisi, milletin dâhilî ve haricî bütün emniyetlerinin hakikaten kudretli ve uyanık teminatı olacaktır. Büyük Millet Meclisi, milletin menfaat ve ideallerini hakikaten temsil eden bir millet hülâsası vaziyet ve itibarında bulunacaktır. (...) Bizim Büyük Millet Meclisinin yeni intihabı vesilesile onun vasıflarından ve vazifelerinden yeniden bahsetmemizin sebebi, ona millet hayatında yeni bir tekâmül vermektir. (...) Biz, halk idaresinin, milletimizin bünyesine ve arzusuna en uygun geldiği kanaatindeyiz. Halk idaresinin en nazik tarafı, bunun anarşiye ve zora meydan vermemesini tanzim edebilmektir."[294]

İnönü'nün söyledikleri, Antik Yunan siyaset felsefecilerinden Platon tarafından öne sürülen ve demokrasilerin

293 *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I (T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946)*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1946, s. 331-332.
294 *Milli Şefin Söylev...*, s. 28.

bozulmasıyla anarşi ve tiranlığın ortaya çıktığı yönetim döngüsü görüşünü[295] andırır. Oldukça radikal bir değişikliğin habercisi gibi başlayan konuşma, gerçekte hiç de radikal olmayan pek tanıdık bir uygulamanın hayata geçirilmesine işaret etmektedir: Müstakil Grup'un kurulması. Müstakil Grup, hemen hiçbir bağımsızlığı olmayan bir "denetim grubu"dur, mensupları CHP'lidir ve başkanı yine İnönü'dür. İnönü'ye göre Mecliste bir denetim grubunun bulunması ve meclisin halkın yararına çalışması, halkın gerçek bir demokraside yaşadığına olan inancını arttıracaktır; çünkü bu inancın bulunmadığı bir yerde halk idaresinden (demokrasi) bahsetmek de olası değildir. Bununla birlikte iki dereceli seçimler de devam etmektedir. İnönü, ikinci seçmenlerin verdikleri oyun gerçek mahiyetini de açıkça söylemiştir: İkinci seçmenlerin oyları, onların takdir ve tavsiyeleri demek olan "istişari oylar"dır.[296] 1939'daki CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nın açılış konuşmasında da yine "Türkiye'ye uygun demokrasi usulü" arayışının devam ettiği mesajı verilecektir: "Siyaset sahasında tecrübe geçirmiş adamlar olarak, memleketimizin ihtiyacına ve bünyesine en uygun halk idaresi usulünü kemale erdirmek idealindeyiz."[297] Dolayısıyla henüz kemale erdirilmesi düşünülen, teorik olarak tespit edilmiş bir demokrasi anlayışı değil; memleketi tanıyan tecrübeli siyaset adamlarının ülkeye uygun gördükleri bir "halk idaresi" tarzının koşullara göre tatbikidir.

Dışarıya verilen mesajda ise demokrasi ideali konusunda – demokrasinin niteliği ve gelişimi konularında pek bir fikir farkı görülmese de– daha net bir imaj çizilmek istendiği anlaşılıyor. Yine 1939 senesinde yani İngiltere ve Fransa ile ittifak yapıldığı sene, İnönü'nün *Daily Telegraph* gazetesine verdiği beyanatta bu husus görülebilmektedir. Muhabirin, Atatürk rejiminin demokratik bir istikamette inkişaf etmekte olduğunu söylemenin doğru olup olmayacağına dair sorusuna İnönü, "Rejim başlangıcından beri demokratiktir" cevabını vermiş ve eklemiştir:

295 Bu hususta bkz. Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 226-234.

296 *Milli Şefin Söylev...*, s. 30.

297 *A.g.e.*, s. 34.

"Rejimin halkın nef'ine ve halk tarafından murakabe edilmeğe matuf bulunmak itibariyle bidayet-tenberi demokratik bir esası haiz olduğu şüphesizdir. Geçmişten tam bir ayrılış teşkil etmesi ve bunun milletin atisi için hayatî ehemmiyeti haiz bulunması dolayısile rejimin tatbikatında az çok sıkı davranmak icap etmişti. Lakin hiç bir zaman cebir ve şiddet kullanılmamıştır ve rejim daima her şeye, teşkilatı esasiye kaşesini vermiş olan Büyük Millet Meclisi yoliyle tatbik edilmiştir. Vaziyet inkişaf ettikçe rejimi yeni hal ve şartlara uydurmak zaruret ve imkânı hasıl oldu. Ve meselâ; Riyaseticumhurda vukua gelen değişiklik münasebetile yapılan serbest intihap ve son zamanlarda mecliste müstakil bir grupun teşkil hallerinde olduğu gibi, halk, tedricen idarede daha vasi bir iştirak hissesi kazanmıştır."[298]

Beyanatta görülebileceği üzere "demokrasinin özü" ve bu öze uygun adımlar örnek verilerek, Türkiye'nin henüz bir demokrasi olmadığına dair görüşler, düzeltilmek isteniyordu.

İnönü'nün de benimsediği anlayış, "disiplinli hürriyet" formülünden çok farklı değildi.[299] "Dünyayı sarsan büyük buhrana rağmen", Türkiye'de vatandaşlar tüm hak ve hürriyetlere sahip olup bunlardan en geniş şekilde yararlanmaktaydılar. İnönü, ülkede asayiş ve sükûnun hâkim olduğunu söylemeyi de ihmal etmiyordu. "Türkiye, serbesti ile nizamı telif eden bir hava içinde vatandaşların huzurunu temin edebilen müstesna memleketlerden biri"ydi.[300] İnönü'nün, savaş şartları içinde demokrasiden ziyade asayiş, nizam, sükûn, milli birlik ve dayanışma vurgularıyla dolu konuşmaları 1944'e kadar devam edecektir.

1 Kasım 1943'te, savaşın başından beri dünyada tahakküm kurmak isteyen tarafın karşısında yer alındığı hatırlatmasıyla,

298 *A.g.e.*, s. 39-40.

299 "Disiplinli hürriyet" ilk olarak Recep Peker tarafından kullanılmış bir ifadedir. Bkz. Recep (Peker), "Disiplinli Hürriyet", *Ülkü*, C: 1, S: 3, 1933, s. 177-180.

300 1 Kasım 1940 TBMM açış konuşması, *İnönü'nün Söylev ve...*, s. 348.

"demokrasi ve sulh cephesi"ne olan bağlılık tekrarlanmıştır.[301] 1 Kasım 1944'te TBMM'de yaptığı konuşmadaysa, İnönü, büyük Batılı devletlerin öngördüğü yeni dünya düzeninde demokrasinin öneminin farkında olarak, bir Meclis açış konuşmasında ilk kez demokrasi, fikir ve vicdan hürriyeti konularına vurgu yapmıştır. Şöyle diyordu İnönü: "Devlet işlerini size açık olarak söylediğim Türkiye Cumhuriyeti, iç idaresinde sağlam, demokratik ve milli bir siyaset takip eder. Bütün vatandaşlar için eşit bir adaleti, fikir ve vicdan hürriyetini samimi olarak esas tutan bir anlayıştayız."[302] İnönü, Mecliste murakabenin yeterli olmadığına dair var olan veya olası şüphe ve eleştirileri de örnek vererek çürütmek istemişti:

> "Bu devlet, en çetin bir harbi Büyük Millet Meclisi'nin daimi çalışması içinde bitirerek kurulmuştur. Büyük Millet Meclisi kürsüsünde devlet ve millet işleri için milletvekillerinin söyledikleri, Büyük Meclis'in kendi nizamnamesinden ve kanunlarından başka bir tesire tâbi değildir. Bu kürsüden vakit vakit hükümet icraatına karşı yükselen sözlerin her zaman tasvip ve takdir sesleri olmadığını gösteren örnekler sayısızdır. Millet murakabesinin şüphe götürmeyen delillerini, Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarında bol bol bulabiliriz."[303]

Milli Şef, sonuç olarak Türkiye'nin zaten bir demokrasi olduğu konusunda net bir tavır koymakta ve savaş sonrasında Batı demokrasileri lehine doğacak ortamdan yararlanarak "taklitçilik" yapacaklara uyarıda bulunmaktadır:

> "İdaremiz, bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususi şartlarına göre tekâmül ettirmektedir. Türkiye halk idaresinin ameli tedbirlerini bulurken, ilk

301 *A.g.e.*, s. 376.
302 *İsmet İnönü'nün TBMM'deki...*, s. 52-53.
303 *A.g.e.*, s. 53.

günden itibaren taklit bir idareye düşmekten sakındık ve daima sakınacağız (Şiddetli ve sürekli alkışlar). İkinci Cihan Harbi'nin başından beri türlü değişmelere uğramış mahdut ve kararsız vatandaşlarda uyanan taklit prensiplere, Türk milleti şiddetle ve muvaffakiyetle karşı koydu. Harp sonunda ve sonrasında uyanmak istidadı gösterecek yeni taklit arzularına da, kesin olarak karşı koyacağız."[304]

Bu açıklamalarla çok-partili hayata geçiş konusunda inisiyatifin kaybedilmeyeceği mesajı verilmek istenmiştir. Çok-partili hayata geçiş ve demokrasiye yöneliş konusunda, Türkiye'ye uygunluk vurgusu, inisiyatifi kaybetmemekle ilgili olduğu gibi, politik elit ve entelektüeller halkın eğitim düzeyi ve siyasi olgunluğuyla ilgili endişelerini dile getiredursunlar, Batılı anlamda bir demokrasiye politik elitin pek de hazır olmayışıyla da ilgilidir.[305]

2.3.2. Sıkı Kontrol Altında Bir Basın

1931 senesinde çıkarılan ve bazı değişikliklerle 1950'ye kadar yürürlükte kalan Basın Kanunu, basının denetimi konusunda yönetime çok büyük yetkiler sağlıyordu. Burada 25 Temmuz 1931'de kabul edilen Matbuat Kanunu'nun konumuzla ilgili önemli maddelerine ve kanunda yapılan bazı önemli değişikliklere değineceğiz.

1881 Sayılı Matbuat Kanunu'nun 9. maddesine göre gündelik yahut mevkut gazete ve mecmua çıkarmak isteyenlerin gazete ve mecmuanın çıkarılacağı yerin en büyük mülkiye memuruna belirtilen bazı bilgileri içeren bir beyanınameyi imzalayarak vermeleri gerekiyordu. Ancak 28 Haziran 1938'de yapılan bir değişiklikle, yalnızca beyanname verilmesi yeterli olmuyor; oradaki

304 *A.g.e.*

305 Örneğin milletvekili seçimlerinde fazladan milletvekili adayı gösterme yoluna gidildiğinde dahi, bazı vekiller bu duruma itiraz etmişlerdi. Barutçu'ya göre bir milletvekili, "Bütün yaşamımda hep devrimi ve Şeflerimi düşündüm, bana şimdi git halktan oy iste demek, beni satılığa çıkarmak değil midir?" diyebilmişti. Bkz. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 277.

en büyük mülki idare amirinden ruhsatname de alınması gerekiyordu. Dolayısıyla gazete ve dergi çıkarmak zorlaştırılmıştı. Söz konusu değişiklik sonrasında 9. madde bir başka zorluk daha getiriyordu: Siyasi gazete ve dergi çıkaracak olan kişiler, çıkarılacağı yerin nüfusuna göre 500 lira ile 5000 lira arasında değişen tutarda milli bir bankanın kefaletini içeren bir teminat mektubu vermeliydiler. 13. madde, yabancıların Türkiye'de gazete ve dergi çıkarmalarını mahalli hükümetin iznine tabi kılıyor, genel yayın yönetmenliğinin bir Türk'ün elinde olmasını şart koşuyor ve bu gazete ve mecmuaların Türkiye'nin iç ve dış siyasetiyle ilgili yayın yapmalarını yasaklıyordu. 40. madde bazı ideolojilerin propagandasını yasaklamıştı. Buna göre padişahçılık ve hilafetçilik yolunda ya da komünistlik ve anarşistliği kışkırtıcı mahiyette yayın yapılamazdı. Bu tür yayınları yapanların altı aydan üç yıla kadar hapis cezası almaları öngörülüyordu. Kanunun en çok tartışılan maddesiyse 50. maddeydi. Bu madde, hükümete, sınırları oldukça belirsiz olan bir gazete ve dergi kapatma yetkisi veriyordu. 50. madde şöyleydi:

> "Memleketin umumî siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararile gazete veya mecmualar muvakkaten tatil olunabilir. Bu suretle kapatılan gazete veya mecmuanın neşrine devam edenler hakkında 18'inci madde hükmü tatbik olunur. Bu suretle kapatılan bir gazetenin mesulleri tatil müddetince başka bir isim ile gazete çıkaramaz."

51. madde ise yabancı ülkelerde çıkan gazete ve dergilere ilişkindi. Bu madde, Bakanlar Kurulu'na, bu tür gazete ve dergilerin ülkeye sokulmasını ve dağıtımını yasaklama yetkisi veriyordu. Bakanlar Kurulu bu konuda bir karar almadan evvel dağıtılan nüshalar, Bakanlar Kurulu'ndan acilen onay alınmak kaydıyla İçişleri Bakanı'nın emriyle toplatılabilirdi.[306] Savaş

306 25 Temmuz 1931 tarihinde kabul edilen 1881 Sayılı Matbuat Kanunu için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C:3, D:4, İ: 35 [25 Temmuz 1931], s. 357-380. 28 Haziran 1938'de yapılan değişiklikler için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D: 5, İ: 82 [28 Haziran 1938], s. 437-439.

döneminde sıkıyönetim ilan edilen bölgelerde sıkıyönetim komutanlıklarının gazete ve dergileri kapatma yetkisine sahip olmalarıyla birlikte basın üzerindeki baskı oldukça kuvvetlenmiştir. 1881 Sayılı Kanun'un sağladığı bu olağanüstü yetkiler, çok partili dönemle birlikte tartışmaya açılacaktır.

Atatürk dönemindeki önemli bir diğer gelişme 1935'te Birinci Basın Kongresi'nin yapılması ve bu kongrenin sonucunda Basın Birliği'nin kurulmasıdır. Basın Birliği de basın üzerindeki denetimi arttırmak gayesiyle kurulmuştu.[307] Basın Birliği'nin hukuksal niteliğini belirleyen Basın Birliği Kanunu ise yine 28 Haziran 1938'de kabul edilmişti. Birlik'in merkezi Ankara'ydadı. Birlik'in üyeleri, Türkiye'de çıkan gazete ve dergilerin sahipleriyle bunların yazı, haber, resim, fotoğraf ve tashih işlerinde ücretli ve devamlı olarak çalışan kimselerden oluşmaktaydı. Gazete ve dergilerin yayına başlamalarından sonra en geç bir ay içinde belirtilen kişiler Birlik'e üye olmaya mecburdular. Birlik'in üyeleri, Birlik dışında gazetecilik mesleğini icra edemezlerdi (Madde 1-2). 4. maddeye göre Birlik, Ankara, İstanbul, İzmir, Adana ve Trabzon illerini içeren beş merkezden oluşacak şekilde mıntıkalara ayrılmıştı. 5. maddede ise Birlik'in amacı saptanmıştı. Bu amaçlar arasında basın mensuplarının çıkarlarını korumanın yanı sıra, ülkede inzibat ve intizamı sağlamak, dayanışmayı güçlendirmek, basını milli amaçlar doğrultusunda uyanık ve toplu bir halde bulundurmak ve onu Cumhuriyet'in çıkarlarına hadim kılmak da vardı. Birlik'in en yüksek idari kurumu Merkez İdare Heyeti'ydi (Madde 10). 12. maddeye göre, Merkez İdare Heyeti, "Hükümetle matbuat arasında işbirliğini tanzim etmek ve bu maksadla birlik azalarına direktifler vermek" yetkisine sahipti. 17. maddeye göre Mıntıka Haysiyet Divanları, ihtar, açık ihtar ve bir aya kadar meslek icrasından men cezaları verebiliyordu.[308] Kanun'un hükümleri, gazetecilere ancak Basın Birliği'nin sıkı kontrolünde ve onun izniyle mesleklerini icra etme fırsatı veriyordu. Basın Birliği de hükümetin kontrolü altındaydı.

307 Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basını Tarihi*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul, 2003, s. 161.

308 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D: 5, İ: 82 [28 Haziran 1938], s. 400-405.

1931 senesinde dağıtıldıktan sonra 1933'te yeniden kurulan ve ilk müdürü Vedat Nedim Tör olup Atatürk'ün vefatına kadar olan dönemde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın denetiminde olan Matbuat Umum Müdürlüğü,[309] 1940 ve 1943 senelerinde yeniden örgütlenmeye tabi tutulmuştur.

Matbuat Umum Müdürlüğü, 22 Mayıs 1940'ta kabul edilen 3837 sayılı "Başvekâlete Bağlı Matbuat Umum Müdürlüğü Teşkiline ve Vazifelerine Dair Kanun" ile Başbakanlık'a bağlı bir kurum olarak kurulmuştur. Umum Müdürlük'ün emri altında matbuat, radyodifüzyon ve turizm müdürlükleri bulunmaktadır (Madde 2). Müdürlük'ün vazifeleri oldukça geniştir. Matbuat Kanunu'na uygun davranılması için denetimde bulunma, Türkiye'ye dair siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi yayınları takip etme, milli siyaset ve çıkarlara aykırı propaganda yapan yayınları karşılama, kamuoyunu bu konularda aydınlatma, iç ve dış siyaseti ilgilendiren yayınları takip etme, basının inkılâp ilkelerine, devletin genel siyasetine ve ülke ihtiyaçlarına uygun yayın yapmasını temin etme görevleri (Madde 4), kurumun konumuzla ilgili başlıca vazifeleridir.[310] 16 Temmuz 1943'te kurumun adını da değiştiren Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Vazife ve Teşkilatı Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Kanunun esbab-ı mucibesinde, propaganda ve telkin faaliyetlerinin son derece arttığı ve önemli hale geldiği bir dönemde oluşturulan Matbuat Umum Müdürlüğü'nün yüklendiği ağır sorumluluğu hakkıyla yerine getirecek genişlikte bir teşkilata sahip olmadığı belirtilmiş ve ülke çıkarlarının savunulması, bu çıkarların lehine yayın yapılması ile aleyhte yayınların önlenmesi konularının aynı çatı altında yerine getirilmesinin önemine dikkat çekilmiştir. Yeni kuruluş kanunu ile kurumun tanıtım alanındaki görevlerinin arttığı görülmektedir. Ancak önceki kanunla benzeri görevleri ihtiva etmekle birlikte, bu kez bu gayeler daha kısa biçimde ifade edilmiştir.[311] Savaş sırasında basının hükümet siyasetine ve rejim ilkelerine uygunluğunu Matbuat

309 Topuz, *a.g.e.*, s.161.

310 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 11, D: 6, İ: 54,[22 Mayıs 1940], s. 186-187.

311 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C:4, D: 8, İ: 49, [16 Temmuz 1943], s. 128.

Umum Müdürlüğü/Basın Yayın Genel Müdürlüğü[312] denetleyecek ve bu konuda oldukça sıkı ve sert davranacaktır. Savaş boyunca birçok gazete çeşitli sebeplerle tatil edilmiştir ve bunlardan bazıları oldukça uzun sürelidir.[313] Resmi mahiyette olan gazete *Ulus* olsa da, diğer gazetelerin Almanya, İngiltere ya da Rusya'ya daha yakın bir yayın politikası izlemelerine,[314] büyük güçlerin baskısını hafifletmek adına bilerek izin verildiği; bu konuda istenmeyen, "sınır aşan" bir durum ortaya çıktığında ise gazete veya derginin tatil edildiği yahut yasaklandığı görülmektedir. Yasalara göre sansür olmasa da, gazetecilerin hükümetin beklentileriyle tam bir uyum içinde olmaları isteniyor ve bu hususta gazeteler gerekli görüldükçe ihtar ediliyorlardı. Bu konuda Ahmet Emin Yalman ile Şükrü Saraçoğlu arasında yaşananlar oldukça dikkat çekicidir. Yalman, Saraçoğlu'nun, başbakan olmasından sonra kısa süren "balayı günleri"nin ardından, gazetelere karşı çok sert davranmaya başladığını belirtiyor ve bu tutumdan çok zarar gören bir gazeteci olarak konuyu Saraçoğlu'na şu şekilde açıyordu:

---

312 Bu kurumların yönetiminde bulunan kişilerle alt çalışanlarına bakıldığında Türkiye'nin siyaset, kültür, diplomasi gibi alanlarında isim yapmış kişilerinin bu konumlarda yer aldıkları görülmektedir. Bu kişilerin bir başka özelliği, doğal olarak, hükümetin politikasına uygun bir basının oluşmasını destekleyecek nitelikte isimler olmalarıdır. Bunlar arasında Selim Sarper, Vedat Nedim Tör, Server İskit, Burhan Belge, Ahmet Şükrü Esmer ve Nurettin Artam isimleri bilhassa dikkat çekicidir. Bkz. Turgut Er, *Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'de Sansür (1938-1945)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, s. 74.

313 Bunlardan *Vatan*, 9 defada olmak üzere toplamda 7 ay 24 gün [30 Eylül 1944'ten itibaren süresiz olarak kapatıldı]; *Cumhuriyet*, 5 defada olmak üzere 5 ay 9 gün; *Tasvir-i Efkâr*, 8 defada olmak üzere 3 ay; *Tan*, 7 defada olmak üzere 2 ay 13 gün [12 Ağustos 1944'ten itibaren süresiz olarak kapatıldı]; *Akbaba*, 4 defada olmak üzere 47 gün; *Vakit*, 2 defada olmak üzere 12 gün; *Son Posta*, 4 defada olmak üzere 11 gün; *Haber*, 2 defada olmak üzere 10 gün; *Yeni Sabah*, 3 defada olmak üzere 6 gün kapatıldı. Bkz. Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 358.

314 *Tasvir-i Efkâr* ve *Cumhuriyet* gazeteleri Almanlarla dostluk siyasetini savunuyor ve Almanya'yı öven yazılara yer veriyorlardı. Peyami Safa, bu konuda özellikle öne çıkıyordu. *Akşam*, *Vatan* ve *Tanin* gazeteleri müttefikleri tutuyorlardı; ancak liberal-Batıcı eğilimli oluşları onları Sovyet ilerlemesi karşısında kuşkucu kılıyordu. *Tan* gazetesiyse Müttefik zaferinden yana olmakla birlikte sol bir çizgideydi ve Sovyetler'e yakın duruyordu. Topuz, *a.g.e.*, s. 172, 178-179.

"Tenkitten hoşlanmıyorsanız neden sansür koymuyorsunuz? Bugünkü sistemde 'Tenkitte hürsünüz' diyorsunuz, biz de vazife ve mesuliyetimizin icabı olarak bu hürriyeti memleketin hayrına olarak kullanmak zorunda kalıyoruz. Derhal başımız belâlara uğruyor. Hâlbuki siz apaçık sansür usulünü yürütürseniz, bizim hiçbir mesuliyetimiz kalmaz, mesuliyet size geçer. Siz de rahat edersiniz, biz de..."[315]

Başbakan'ın cevabı ise oldukça sert ve dönemin anlayışını yansıtır mahiyetteydi: "Ben sansür koymam, anayasanın emrinin dışına çıkmam. Fakat sen haddini bileceksin, bunu aşmayacaksın, aşarsan cezasını göreceksin."[316] Savaş sırasında kuşkusuz basının barış zamanlarındaki kadar rahat olması mümkün değildi; bununla birlikte barış zamanlarında da basının sıkı bir kontrol altında tutulduğu unutulmamalıdır. Savaşan taraflar, Türkiye'de yayımlanan gazetelerde kendileriyle alakalı yazı ve haberlerle ilgilenmekteydiler. Bu konuda istemedikleri bir durumla karşılaştıklarında Türk yönetimine şikâyette bulunuyorlardı.[317] Farklı eğilimleri yansıtan gazetelerin varlığı ve doğrudan sansür uygulanmayışı, bu tür durumlar karşısında hükümetin elini kolaylaştırıyordu;[318] ancak yine de sıkıntı doğurabileceği düşünülen yazı ve haberlere ilişkin müdahaleler devam etmekteydi.

315 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim-Cilt III (1922-1944)*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s. 305.

316 *A.g.e.*

317 Örneğin Sovyetler Birliği, SSCB Büyükelçiliği Matbuat Ataşesi aracılığıyla Anadolu Ajansı ile ilgili şikâyette bulunmuştu. Şikâyet Alman menşeli haberler geniş ölçüde neşredildiği halde Sovyet menşeli haberlerin Ajans tarafından yayımlanmamasına ilişkindi. Sefarete verilen alıcı makine ile Ajans'a verilen alıcı makine aynı olduğu ve Sefaret buradan haberleri alabildiği halde, Ajans'ın haberleri alamadığına dair iddiası geçerli bulunmamıştı. Sovyetler'in bir başka iddiası, AA'nın diğer yabancı ajanslarla yapmış olduğu sözleşme türünden bir sözleşme ile Tass ajansıyla ortak mesaiden kaçındığı yönündeydi. Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper, Anadolu Ajansı Umum Müdürlüğü'nden konuya dair bilgilendirilmesini istiyordu. *BCA* 030.10.0.0.85.561.20.

318 "Şükrü Saraçoğlu, hükümetin tarafsızlık tutumunu dengeleyecek yayınların olmasını da neredeyse teşvik etmişti. Başbakan Saraçoğlu, Ankara'daki bir basın toplantısında, gazetecilere hitaben şöyle demişti: "Kanaatlerinizi muhafaza ediniz. Bu değişik kanaatler, bizim denge politikamıza faydalı oluyor. Sizden istediğimiz, karşısında olduğunuz cepheleri lüzumundan fazla tartaklamamanızdır." Şahhüseyinoğlu'ndan akt. Er, *a.g.e.*, s. 67.

Gazeteler önce ihtar ediliyor, ihtarlara uymamaları durumunda kapatılabiliyorlardı. Gazetelerin dikkat etmeleri gereken hususlar hakkında Başbakan Refik Saydam'ın imzası ve Başbakanlık Matbuat Umum Müdürlüğü aracılığıyla 20.07.1940 tarihinde "Umum Müfettişliklere, Sıkıyönetim Komutanlıklarına ve Valiliklere" şifreli bir talimat gönderilmişti. Buna göre:

> "Gazetelerde büyük manşetler yalnız dâhili haberler için kullanılacaktır. Harici haberler tek sütuna dizilecek ve bu haberlere azami 24 puntodan büyük başlık konmayacaktır. Matbuat Umum Müdürlüğü'nün veya Anadolu Ajansı'nın vereceği harici haberlerden başka hiçbir harici haber neşredilmeyecektir. Memlekette ecnebi sefaret heyetlerine ait her türlü haberler, matbuata Matbuat Umum Müdürlüğü veya Anadolu Ajansı tarafından tebliğ edilecektir. Bunun haricinde bu kabil haberler derç edilmeyecektir."[319]

Verilen talimat, Er'in belirttiği gibi dış haberlerde sansasyondan kaçınmakla ilgili olduğu gibi,[320] hükümetin, yayınların Türk dış politikası hakkında sıkıntı yaratacak yorum[321] ve haberlerinin önüne geçme isteğini de yansıtmaktadır.

---

319 *A.g.e.*, s. 111.

320 *A.g.e.*, s. 112.

321 Örneğin Başbakan Refik Saydam, Başbakanlık Müsteşarı Vehbi Demirel'e gönderdiği 18.07.1941 tarihli talimatta, "Muharip taraflar ve bilhassa, Sovyetler aleyhinde bilvasıta veya bilavasıta bir takım neşriyat olduğunu görüyorum. Karikatür gazeteleri de bu meyandadır. Bunun her gün takibinden ise, idarei örfiye kumandanına etraflıca bir talimat vererek ve bir diğer telgrafımda yazdığım gibi İstanbul matbuat bürosunu işler bir hale getirerek ve idarei örfiye kumandanlığı ile temasını temin ederek, bu gibi neşriyatın önüne geçilmesi muvafık olur. Neticenin acele bildirilmesini rica ederim" demekteydi. Bkz. *BCA* 030.01.0.0.30.179.1.1. Matbuat Umum Müdürlüğü de Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun uygulanmasını rica ettiği hususlar hakkında bütün gazetelere 16.09.1940'ta şifreli bir talimat göndermişti. Buna göre 1– Siyasi vaziyetin tahlili ve tetkiki sırasında başmakale veya diğer fıkralar yazılırken, komşularımızı ve ezcümle Yunanistan ile Yugoslavya'yı rencide edecek surette yazı yazılmaması. 2– Almanya ve İtalya'nın Yugoslavya'dan, İtalya ve Bulgaristan'ın Yunanistan'dan talep etikleri topraklar hakkında komanter (yorum) yapmaktan içtinap edilmesi, istenmekteydi. Er, *a.g.e.*, s. 130.

Yapılan uyarıların, özellikle ülkenin dış politikasına, milli güvenlik siyasetine uygun bulunmayan yayınlara, sosyal ve ekonomik sorunların "abartılarak" verilmesine yönelik ortaya çıktığı görülmektedir. Türk aile yapısına uygun olmayan yazı yahut haberler de uyarı konusu olabilmekteydi. İhtar verilen bazı konulara ilişkin bilgiler bu konuda aydınlatıcı olacaktır:

> "Büyük başlıklarla verilen 'yeni vergiler' yazısı, tek sütundan veya 24 puntodan büyük dış haberler, dış haberlerin Anadolu Ajansı'ndan alındığına dair işaretin olmaması, Ruslardan bahsedilirken 'Step Ayısı' ifadesinin kullanılması, Peyami Safa'nın Hitler ve Mussolini ile ideolojiler hakkındaki yazısı, Roosevelt'in nutkunun, Anadolu Ajansı'nın verdiğinden farklı yayımlanması, memlekette bir tek çivi bile kalmadığı zehabını veren karikatürün yayımlanması, otomobil lastiği olmadığına dair haberin yayımlanması, hükümet reislerinden bahsedilirken daha ihtiyatlı bir lisan kullanılması, gazetenin birinci sayfasındaki başlığın altının boş bırakılması..."[322]

Gazeteler ise söz konusu durumları açıklayan mektupları, telgrafları ve yazıları ilgililere gönderiyor ve aynı şeylerin bir daha tekrarlanmayacağını bildiriyorlardı.[323]

2.3.3. "Halk İdaresine Uygun Murakabe": Çok Partili Hayat Öncesinde "Tek Partili Demokrasi Arayışları" ve Uygulamalar

Tek partili yönetim devam edecekse, halk idaresinin tekâmülü de şüphesiz buna göre şekillenecekti. Bu doğrultudaki iki dikkat çekici adımdan ilki 1939'daki CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nda atıldı. Bu, İnönü'nün açış nutkunda bahsettiği bir Müstakil Grup'un kurulmasıydı. İnönü, bu konudaki fikirlerini şöyle ifade etmişti:

322 *A.g.e.*, s. 135-136.
323 *A.g.e.*, s. 137.

"Siyaset hayatında tecrübe geçirmiş adamlar olarak, memleketimizin ihtiyacına ve bünyesine en uygun olan halk idaresi üsulünü kemale getirmek idealindeyiz. Bu yolda temiz yürekle çalışıyoruz. Bizden sonra gelecek vatandaşlara, milletimizin siyasi hayatında ilerlemiş bir seviye terketmek, başlıca emelimizdir (Sürekli alkışlar). İyi bir halk idaresinin siyasi idarede ana prensiplerini; her nevi seçimlere halkın samimî olarak iştirâk etmesiyle, Hükümetin ve Büyük Millet Meclisinin faaliyetinde hakikî bir milli murakabenin şüphe götürmez bir tarzda bulunmasiyle hülâsa edebiliriz (Alkışlar). Mebus seçiminde olduğu gibi, Parti intihaplarında ve belediye intihaplarında, yer yer, ansızın yeni intihaplar yaparak teşkilatımız üzerinde halkın muhabbet ve itimadını daima yoklamak ve kuvvetlendirmek kararındayız (Alkışlar). (...) Halkın seçimlere yakın alâkası ve Büyük Millet Meclisinde millet haklarının açık murakabesi idealleriyle nifaka ve anarşiye mahal vermemek zaruretlerinin beraber yürüyebileceğine inanıyoruz. (...) Büyük Kurultaya takdim ettiğimiz nizamname projesinde, Büyük Millet Meclisinde, Cümhuriyet Halk Partisinin bir de Müstakil Grupunu düşündük. Büyük Kurultaydan vazife alan ve Parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, intizam ve inzibat içinde, şuurlu ve çalışkan, bir Müstakil Grup'un; icra mevkiinde olan Millet Vekilleri ekseriyetine ve hükümetine esaslı bir yardım temin ederken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını ümit ediyoruz."[324]

İnönü'nün konuşmasından sonra, partinin yeni program ve tüzüğü hakkında açıklamalar yapan Genel Sekreter Ahmet Fikri Tuzer, hem tek partinin hem de Müstakil Grup'un gerekliliği hakkında şu açıklamayı yapıyordu:

324 *C.H.P. Beşinci Büyük...*, s. 19-20.

"Çeyrek asırlık siyasi tarihimizin pek dağdağalı geçen safahatı göz önüne getirilirse tek fırkalı kalmanın, aziz ve mübarek vatanımızın yüksek menfaatlerine en uygun bir siyaset olduğu teslim edilir; fakat buna mukabil tek bir siyasi teşekküle mensup âzadan vücut bulan bir mecliste kendi kendini tenkit ve murakabe imkânlarının da teminine zaruret bulunduğu red ve inkâr edilemez bir hakikattir. Yüksek tasvip ve müzaheretinize mazhar olduğu takdirde (Parti Müstakil Grupunun) bu pek mühim ve hayatî vazifeyi tamamiyle başarabilecek dinç bir kuvet ve zinde bir uzviyet olacağına kani bulunuyorum."[325]

Tuzer'in açıklamaları üzerine ilk tepki, İnönü döneminin daimi muhalifi Hikmet Bayur'dan geldi. Bayur, Müstakil Grup'un konumuyla ilgili bazı hususların aydınlatılmasını istiyordu. Bayur'a göre daha önce her şey CHP içinde tartışılır, istenildiği ölçüde müzakere ve münakaşa edilir ve sonuçta varılan netice tüm mebuslar için bağlayıcı olurdu. Eğer partide bir karar alınmamışsa, mebuslar belli bir çerçeve içinde kalmak kaydıyla, istedikleri gibi davranırlardı. Yeni durum karşısında Bayur merak etmekteydi: Müstakil Grup'un kurulmasından sonra, bir karara bağlanmamış meseleler hakkında söz söylemek sadece bu 21 kişiye mi ait olacaktı, yoksa eski usul mü devam edecekti? İkinci nokta, söz konusu 21 kişi, parti müzakerelerinde hazır bulunabilecek fakat karar alımına katılamayacaklardı. Böylece farklı düşündükleri takdirde bu yönde kararı etkileme imkânları da kalmayacaktı. Bayur "partinin Müstakil Grup üyelerini bu haktan menetme hakkı var mıdır?" diye soruyordu. Dolayısıyla Bayur'a göre bunu kabul eden, isteyen kişiler arasında bir seçim yapılmalıydı. Bir başka mahzur da şuydu: Partinin söz konusu 21 kişi haricinde kalan kısmı bir karar aldığı vakit, böylesi büyük bir çoğunluk karşısında Müstakil Grup'un mecliste nasıl bir etkisi olacaktı? Onların eleştirilerinin kararı değiştirmeyeceğini herkes bilmekteydi.

325 *A.g.e.*, s. 31.

Bayur'un itiraz ettiği son husus, Müstakil Grup mensuplarının bakan olamamalarıydı. Ona göre böyle bir ayrım yapmak da doğru olmayacaktı.[326] Daha sonra söz alan Hakkı Kılıçoğlu ise belki üye sayısı az olmakla birlikte, tenkit açısından Müstakil Grup'un kurulmasını olumlu bir aşama olarak kaydetmek gerektiğini ileri sürmüştür.

Müstakil Grup'un kuruluşuna muhalefet eden bir diğer isim olan Haşim Gür de, Bayur ile benzer bir değerlendirmede bulunmuş ve parti grubunda ifade edilebilecek kıymetli bir fikrin orada dile getirilemeyip sonra Mecliste etkisiz bir müzakerenin yapılmasını yararsız bulmuştu.[327] Yapılan eleştirilere yanıt, Mümtaz Ökmen'den gelmiştir. Ökmen, Müstakil Grup'un parti teşkilatının bir parçası olduğunu, üyelerinin de parti üyeleri olduğunu, "hukuk, vecaip ve salahiyet" bakımlarından diğer üyelerden bir farkları bulunmadığını belirttikten sonra, Müstakil Grup'a verilen hakkın, nizamname ile mebuslara getirilen grup kararlarına Mecliste uyma kısıtlamasının dışında tutulmak olduğunu ifade etmiştir. Bahsedilen 21 kişiye istekleri haricinde bir külfet yüklenmediğini ifade ettikten sonra, öyle olsaydı bile, CHP'nin veya herhangi bir partinin kendi prensiplerine inanmış üyelerine bazı külfetler yükleyebileceğini de eklemiştir. Ökmen, Müstakil Grup üyelerinin sadece çoğunluğun kararlarına karşı mı söz söyleme hakkı olacağına dair soruyu da, böyle bir şeyin söz konusu olmadığını, her mebusun her konuda millet kürsüsünden söz söyleme hakkı olduğunu söyleyerek karşılamıştır ki, kuşkusuz bu, soruya bir yanıt oluşturmaktan hayli uzaktı. Müstakil Grup ile ilgili nizamname maddelerinin oylanması sırasında da tartışmalar devam etmiştir. Abdurrahman Naci Demirağ ve Hakkı Yılancıoğlu, istenilen amaca ulaşmak için Müstakil Grup üyelerinin CHP grup toplantılarında sadece oy vermemelerini; ancak olası bir hatadan dönülmesini kolaylaştırmak için görüş belirtebilmelerini önermişlerse de, bu öneri kabul edilmemiştir.[328]

326 *A.g.e.*, s. 31-32.
327 *A.g.e.*, s. 32-33.
328 *A.g.e.*, s. 74-77.

Sonuçta Müstakil Grup nizamnameye dahil olmuştur. Nizamnamenin 103., 105. ve 125-130. maddelerinde Müstakil Grup'un niteliği düzenlenmişti. Buna göre parti milletvekilleri arasından Kurultay Genel Kurulu tarafından seçilecek 21 kişi, Meclis'te müstakil bir hüviyet taşıyacaklardı. Grup'un tabii başkanı partinin Değişmez Genel Başkanı'ydı, Grup Başkanvekili ise Değişmez Genel Başkan'ın grup üyeleri arasından seçeceği bir kişi olacaktı. Müstakil Grup üyeleri CHP Parti Grubu toplantılarına katılabilecekler ancak görüş belirtemeyecek ve oy veremeyeceklerdi. Meclis'te ise kendi grup kararlarına göre görüş belirtip oy verebileceklerdi. 128. maddede Grup'un vazifeleri de saptanmıştı. Grup, devlet işlerinin iyi yürümesi ve parti program ve nizamnameleri ile kurultay kararlarının uygulanması konularında murakabe (denetim) işlevi görecekti. Dört sene boyunca bu noktadaki faaliyetlerini ise kurultaya rapor edecekti. Grup'un hükümete soru ve gensoru yöneltme ve hükümet için güvenoylaması talebinde bulunma hakkı bulunuyordu. Hükümetten herhangi bir meselenin müzakereye konulması da istenebilirdi. Son olarak bu denetim görevini yerine getirirken, yine partinin başarısına yardım etmenin esas amaç olduğu belirtiliyor ve bu sebeple "nifak, ihtiras ve şahsiyata mani olmak" Grup'un görevleri arasında sayılıyordu. Bununla birlikte, 129. madde uyarınca, Müstakil Grup üyeleri, hükümete giremiyorlardı.[329] Zamanlama açısından bakıldığında, İngiltere ve Fransa ile girilmekte olan ittifakın, "halk idaresinin tekâmülü" noktasında atılan bu adımda etkili olduğunu düşünmek mümkündür.[330] Müstakil Grup, muntazam toplantılar yapmasına ve zaman zaman bazı ılımlı eleştiriler yöneltmesine karşın, beklenebileceği gibi, "gerçek bir murakabe" sağlamaktan oldukça uzaktı.[331] Devlet yöneticilerine, parti şeflerine eleştiri yöneltmenin terbiyeye aykırı görülebildiği bir siyasi kültürde,[332] kuşkusuz bu şaşırtıcı bir sonuç değildi.

---

329 *A.g.e.*, s. 63, 71, 74-77.

330 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*-2, s. 82.

331 *A.g.e.*, s. 80-82.

332 Refik İnce, 1939 Kurultayı'nda şu ifadeleri kullanmıştı: "Kanaatimi açık olarak söyleyeyim. Arkadaşlar, (...) bilhassa bir Türk terbiyesinin bizlere tahmil

Bir diğer gelişme hükümet-parti ilişkilerine, parti-devlet birliğine dairdi. 1939 Tüzüğü'nün 100. maddesinde, "Parti, kendi bağrından doğan hükümet teşkilâtiyle kendi teşkilâtını birbirini tamamlıyan bir birlik tanır. Parti teşkilâtının kendi hükümetini her yönden muvaffak etmek için bütün kuv(v)etiyle çalışması esastır" denmekteydi. 101. maddeyse, merkezde partiyi ilgilendiren işlerle ilgili olarak yapılacak temasların, İcra Vekilleri ile Genel Sekreter ya da bunlar adına hareket eden salahiyetli kişiler arasında sözlü yahut yazılı gerçekleşeceğini tespit etmekteydi. Vilayetlerde ise bu temaslar parti reisleriyle valiler arasında olacaktı.[333] Kurultaydan bir ay sonra ise parti-devlet birliği açısından bir başka önemli gelişme yaşanmış ve valiler CHP İl Başkanlığı görevinden ayrılmışlardır. CHP Genel Sekreterliği de bu hususla ilgili bir açıklamada bulunmuştur. Buna göre parti-devlet birliğinin şekline dair 18 Haziran 1936'da Genel Başkanlık Divanı tarafından kabul edilen karar kaldırılıyor ve yeni nizamnameye uygun bir düzenlemeye gidiliyordu. Valilere, parti başkanı sıfatıyla üç seneden beri yaptıkları hizmetlerden dolayı teşekkür ediliyor ve sonraki dönem için de partiye yakın ilgi ve müzaheretlerinin bekleneceği kaydediliyordu. Yeni nizamnameye göre, Parti Genel Sekreteri, Devlet Vekili olarak İcra Vekilleri Heyeti'nde bulunacağından ve dolayısıyla parti-hükümet birliği esas tutulduğundan, parti hükümetinin yüksek bir memuru durumundaki valilerin partiye azami yardım ve himayede bulunmalarının doğal olduğu ifade ediliyordu. Yeni

---

ettiği insani hürmet duygusunun tesiri altında biz, alelıtlak çok defa duyduklarımızı büyüklerimize karşı ifadeden içtinap vaziyetindeyiz. (...) Bu bakımdandır ki ben kendimi bir an için İcra Vekilleri Heyeti reisi telâkki ediyorum: kendi Parti âzamdan birinin tenkidi karşısında bulunsam, kendi hesabıma, arkadaşımın tenkidinden müteessir olmak vaziyetine düşerim. Bugün millet söylesin, icra kuv(v)etleri tenkit olunsun, hiç kimsenin dilinde dedikodu olacak mevzu bulunmasın diye milletin işlerinin heyeti umumiyesini gene milletin huzurunda açık gönülle vermenin bizlere telkin ettiği vazife ve ahlâk yolunda görülsün diye Halk Partisi içinde kendi kanaatlerini söyliyerek reisi tenkit eder vaziyete sokmamak çok doğru olur. Bizim şahsî milli terbiyemiz de müsait değildir. Parti reisinin ben huzurunda bulunsam, idare heyetinde de bulunmuş olsam şu veya bu şekilde senin idare tarzın yanlıştır diye söylemeğe kendimde cesaret içimden gelse dahi dilimden gelmez." Bkz. *C.H.P. Beşinci Büyük...*, s. 65.

333 *A.g.e.*, s. 63.

nizamnameyle tüm illere parti müfettişi gönderileceği için, parti başkanlığından çekilecek olan valilerin, geçici olarak, İl İdare Heyeti üyelerinden birini kendilerine vekil tayin etmeleri isteniyordu.[334]Partinin fazlasıyla etkisiz hale geldiği düşüncesiyle yapılmış görünen bu hareket, 1939 Nizamnamesi'nin hükümlerinden ve Genel Sekreter Tuzer'in açıklamalarından anlaşılabileceği gibi, parti-devlet birliğini tam olarak ortadan kaldırmıyor; ancak partiye bir ölçüde yer açıyordu. Atılan adımlar çekingen ve sınırlıydı.[335]1943 Kurultayı'nda kabul edilen nizamnamede, bu kez Müstakil Grup üyelerinin sayısı 35 kişiye çıkarılmıştı. Hükümetle partinin teması konusunda ise aynı hükümler öngörülmüştü.[336]Yapılan düzenlemeler açısından genel seçimlerde benimsenen tutuma bakmak da yerinde olacaktır. 1939 Seçimleri öncesinde 22 Mart'ta yayımlanan bir beyanname ile Parti Genel Başkanlık Kurulu'nun, adayların saptanması konusunda ikinci seçmenlerle istişarede bulunmayı kararlaştırdığı belirtiliyordu. Bu adım, İnönü'nün İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı "halkçı idarenin tekamülü"ne dair konuşmasıyla uyumluydu ve CHP tarihinde bir ilkti. Bu beyanname üzerine ikinci seçmenlerce temsil edilen 62 ilin 28'inden gelen ikinci seçmenlerle görüşüldü. Katılabilen illerin sayısının sınırlı oluşu; illerin Ankara'ya olan uzaklıkları ve kış şartlarındaki ulaşım zorluklarıyla ilgiliydi. Ayrıca seçimlerde, daha önce yapılan bir uygulamaya tekrar başvurularak, dört ilde [Ankara, Afyon, Niğde ve Eskişehir] bağımsız milletvekili adaylarına yer ayrılıyordu. CHP'nin 420 aday gösterdiği seçimde toplam 424 milletvekili seçilmiş, böylece yeni mecliste 4 bağımsız vekil yer bulabilmişti.[337]1943 Seçimleri'nde bu defa daha değişik bir uygulamaya gidilmiştir. Bu yeni uygulamaya ilişkin İnönü, 23 Şubat 1943'te yayımladığı beyanname ile bilgi vermiştir. İnönü yeni uygulamada güdülen amacı şöyle açıklıyordu:

334 *Cumhuriyet* (6 Temmuz 1939).

335 Yapılan tartışmalar ve ortaya çıkan sonuçlar hakkında ayrıca bkz. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*-2, s. 59-93.

336 *C.H.P. Nizamnamesi [Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir]*, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1943, s. 19-20, 23-24.

337 Hatay'ın Türkiye'ye katılmasından sonra milletvekili sayısı 429'a çıkacaktır. Bkz. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*-2, s. 31-34.

"Cumhuriyet Halk Partisinin yeni namzetlerini size sunarken düşünüyoruz ki, yeni Mecliste, memlekette muvazeneyi ve zamanın öğretebileceği isabeti koruyacak tecrübelilerle, memleketin gelecek idaresinde mesuliyet hisselerini alacak istidatlı gençler beraber çalışsınlar. (...) Küçük büyük her millet işinde murakabe esastır. Küçük veya büyük olan her vazifenin sahibi, bulunduğu yerde ancak itimatla durabilir. (...) Aziz vatandaşlarım! Bir çok yerlerde namzetler, mebus sayısından fazladır. Aralarında bugün mebus olanlar ve olmayanlar bulunan bu namzetler için, küçük hislerden kendinizi koruyarak ve büyük bir vazifenin zevkini ve ağırlığını ruhunuzda duyarak reylerinizi kullanacaksınız. Bu temiz reylerle meydana getireceğiniz meclis, memleket için kuvvet ve muvaffakiyetin en büyük kaynağı olacaktır."[338]

Sonuçta 38 ilde milletvekili adayları seçilecek vekil sayısından fazlaydı. Toplamda 78 milletvekili adayı fazla gösterilmişti. 25 ilde gösterilen vekil adaylarıyla seçilecek vekil adaylarının sayısı eşitti. Dolayısıyla 121 adayın kazanması kesindi. Toplamda seçilecek milletvekili sayısı ise 455'ti. Fazla aday gösterilen 38 ilden 24'ünde yoklama yapılmamıştı ve bunun yarısını Doğu ve Güneydoğu Anadolu illeri oluşturuyordu.[339] İnönü'nün açıklamaları, ülkenin geçirdiği zorlu savaş yıllarında tecrübeli siyasetçilerin yanında siyasete alışacak yeni isimlerin varlığına olanak tanınmasını öngören halk idaresinde vesayetçi bir ilerleme anlayışını yansıtıyordu. Ancak tam bir kesinlikle seçilmeye alışmış kimi milletvekilleri için bu adımlar bile fazlaydı. Tek parti döneminin de beslediği siyasi kültür, demokratikleşme yönündeki hamleler karşısında bir sorun alanı oluşturuyordu.

Bununla birlikte İnönü önderliğinde CHP, somut etkileri çok belirgin olmasa da, demokratikleşme yönündeki adımlarını

338 *Milli Şef'in Söylev...*, s. 152-153.

339 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-2*, s. 290-292.

Müttefiklerin galibiyete doğru yürüdükleri bir ortamda hızlandırmaktaydı. CHP içinden gelen muhalefete rağmen, oldukça kontrollü denemelere devam edilmekteydi. Yine de II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, seçimler hâlâ iki dereceliydi, basın sıkı bir kontrol altındaydı ve İnönü değişmez genel başkan olarak pozisyonunu koruyordu. Bu ve başka konularda daha önceleri pek rastlanmayan eleştiriler, savaşın sonlarında belirginleşmeye başlamıştı ve bizzat İnönü'nün kabulüyle Türkiye, demokrasi açısından yeni bir yöne doğru adımlar atmaya başlamıştı.

2.3.4. Çok Partili Hayata Geçiş: Batı Tipi Demokrasiye Doğru Çekingen Adımlar

2.3.4.1. "Demokrasiye Geçmek": İki Tartışma

1945'te İnönü, çok-partili hayata geçiş kararını niçin aldı? Bu soru bugün hâlâ kafaları kurcalamaktadır. Kurcalamaktadır; çünkü bir tek-parti yönetiminden çok-partili hayata, devrim, darbe ya da iç savaş gibi bir durum ortaya çıkmadan, tek parti yönetiminin kabulüyle geçiş sağlanabilmiştir. İkinci olarak savaş sırasında devam eden devrimci hedefler için öngörülen süre henüz tamamlanmış değildir; örneğin Köy Enstitülerinin yaratmaları beklenen değişim için tahminlere göre daha 10-15 yıllık bir zaman gerekecekti. Toprak reformu için gerekli kanun henüz kabul edilmişti. Toplumun çok önemli bir bölümü hâlâ okuma yazma bilmemekte, okullaşma oranı tüm çabalara karşın düşük seyretmekteydi. Öyleyse toplumun genelinin belli bir eğitim düzeyine gelmesini ve devrimin prensiplerini içselleştirmesini tam anlamıyla bir demokrasiye yöneliş için ön-koşul saymış olan bir partinin bu kararı alması, kendi gündemi açısından ilginçtir. Türkiye'deki tarihyazımındaki dış etkeni öne çıkarma eğilimiyle birlikte düşünüldüğünde, bu faktör de, değişikliğin dışarıdan empoze edildiğine dair bir fikir uyandırmış görünmektedir. Son yıllara değin, ana tartışma konusu, bu yüzden, çok-partili hayata geçişte iç ve dış etkenlerden hangisinin daha çok ağırlık taşıdığına yöneliktir.

Bu tartışmanın bir alt başlığı, İnönü'nün demokrasiye geçişteki samimiyetini ölçmek olarak ortaya çıkagelmiştir.

İkinci bir tartışma alanı, "geçilen demokrasinin" mahiyetine ilişkindir. Bu, eski bir tartışma olmakla birlikte, Koçak'ın son çalışmaları, konuya ilişkin yeni bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Daha önceleri de, Türkiye'de "geçilen demokrasinin" eksiklikleri, sınırlılığı üzerine eleştiriler yöneltilmiş; bu yüzden demokrasiden çok, çok-partili hayata geçiş nitelemesi tercih edilmeye başlanmıştır. Ancak Koçak'a göre bu niteleme de doğru değildir, ne demokrasiye ne de çok-partili hayata geçilmiştir; geçilen iki-partili bir sistemdir.[340]Burada öncelikle her iki tartışmaya dair açıklamalarda bulunmak gerekiyor. Önceki başlıklarda ele alındığı gibi, 1943'te yeni dünya düzeninin Atlantikçi çerçevede kurulacağı düşüncesi büyük güç kazanmıştı. 1944'ün sonuna gelindiğinde ise İnönü, bir meclis açış konuşmasında ilk kez, Türkiye'nin demokrasiye olan bağlılığına netlikle vurgu yapmıştı. Bu zamanlamaların ikisini de tesadüf saymak mümkün değildir; bu açıklamalar savaşın gidişatı ve beklenen sonuçlarıyla doğrudan alakalıdır. 1943'ten itibaren ABD-Büyük Britanya ve SSCB arasında savaş sonrasındaki dünya düzenine dair toplantılar yapıldığına değinmiştik; eşzamanlı olarak *Ulus* gazetesinde bu gelişmenin kabulü mahiyetinde yazılar da görünmeye başlamıştı. Türkiye, Müttefiklerin isteği üzerine 2 Ağustos'ta Almanya[341] ile 3 Ocak 1945'te ise Japonya[342] ile diplomatik ilişkilerini kesmiş, 23 Şubat 1945'te de Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir.[343] Bu kronoloji takip edildiğinde 1 Kasım 1944'te İnönü'nün demokrasiye ve dünya barışına olan bağlılığı ön plana çıkarması, oldukça anlaşılabilir olmaktadır. Ancak buradaki baskı, demokrasiye yönelmekle ya da çok-partili hayata geçişle ilgili değildir; Almanya ve Japonya'ya yönelik tavırlara ilişkindir. Gerçekten de, bugüne kadar açıklanan belgelerde, ABD'nin ya da herhangi bir başka devletin Türkiye'ye çok-partili demokrasiye geçmesi

340 Bkz. Koçak, *İkinci Parti*.
341 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 13, D: VII, Fevkalade İnikat [2 Ağustos 1944].
342 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 15, D: VII, İ: 19 [3 Ocak 1945].
343 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 15, D: VII, Olağanüstü İnikat [23 Şubat 1945].

yönünde bir baskı uyguladığına dair kesin bir bulguya ulaşılamamıştır. Ancak elimizdeki veriler bazı değerlendirmeler yapmaya müsaittir.

Müttefikler (ABD ve İngiltere), her ülkenin kendi istediği yönetim biçimini seçmekte özgür olmasını ilke olarak benimsemişlerdi; ancak diktatörlüklere olumlu bakmadıklarının mesajını da veriyorlardı. Buna karşın cepheyi olabildiğince geniş tutmak ve SSCB ile problem yaşamamak adına, liberal demokrasiyi şart koşan hiçbir açıklamada bulunmadılar.[344] Ancak hatırlamak gerekiyor ki, Tahran Konferansı'nın sonunda açıklanan bildiride, "demokratik ülkeler topluluğu"na katılacak milletlerin sevinçle kabul edileceği belirtilmişti.[345] İnsan haklarını temel bir değer olarak benimseyen, özgürlükçü bir demokrasinin, bu ideolojiyi benimsemiş Batı dünyasının galip devletleri tarafından desteklenmesinin bekleniyor olması, şaşırtıcı değildir. Ancak Türk demokrasisinin şekillenmesinde, nedense hep ABD baskısının üzerinde durulmuştur. Oysa SSCB'nin baskısının ters yönlü etkisi, kanımca daha tayin edici olmuştur. SSCB'nin Türkiye'ye bakışındaki olumsuz yön, savaşın son döneminden itibaren gittikçe açığa çıkmıştı. Türkiye'nin savaş sırasındaki politikası, Sovyetler tarafından güvensizlik yaratıcı görülmüş ve bu temelden yola çıkılarak Türkiye'nin egemenlik haklarıyla çelişen –Boğazlar ve toprakla ilgili– talepler gündeme getirilmiştir. Aslında SSCB, savaş sırasında da Boğazlar konusunu Almanya ile pazarlık konusu yapmıştı, dolayısıyla bu gündemin Türkiye'nin Boğazlar'ın kontrolü konusunda yetersiz kaldığı düşüncesiyle ilgisi oldukça sınırlıydı; bu, daha ziyade zaten mevcut olan bir talebi meşrulaştırmak için kullanılmıştı. Sovyetler, Türkiye'nin Batı'dan destek bulamaması için savaşın son döneminden itibaren propaganda faaliyetine başlamış bulunuyordu. Özellikle Türkiye'nin savaş sırasında

344 ABD ve İngiltere'nin savaş sonrası hedeflerini saptayan Atlantik Bildirisi için bkz. *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, "General-The Soviet Union 1941", Volume I, Department of State, Washington, 1958, s. 367-369. Bundan sonra sadece *FRUS* kısaltması kullanılacaktır.

345 Mazower, *a.g.e.*, s. 213-214, Valentin Berojkov, *Tahran 1943: Yeni Bir Dünyaya Doğru*, Çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 148-150.

müttefikleri yeterince destekleyen bir politika gütmediği öne sürülüyordu. Sorun şuydu ki, Büyük Britanya ile ABD'nin de Türkiye'nin savaş sırasındaki politikasından rahatsızlıkları vardı. Dolayısıyla Sovyet propagandası, oldukça elverişli bir zeminde ilerliyordu. Sovyetler'in 1945'te yenilenmesi gereken Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nı yenilemek için Montreaux'nün Sovyet talepleri doğrultusunda gözden geçirilmesini şart koşması ve bu taleplerin Türkiye'nin egemenlik haklarını zedeleyecek olması, Türkiye ile SSCB arasında erken bir "Soğuk Savaş" başlattı. Bu konuya ileride tekrar dönülecektir; ancak SSCB tehdidi ve propagandası, Türkiye'nin demokrasiye yönelişinde ABD ve İngiltere'nin savaştan galip çıkmasından daha etkili olmuştur. Bu noktada Türkiye'nin SSCB ile sınırdaş olduğunu hatırda tutmak gerekmektedir. Gerçekten de faşist bir diktatörlük tarafından idare edilen İspanya'nın[346] durumu[347] göz önüne alındığında, ABD'nin öncülüğündeki sisteme

346 Kuşkusuz burada gereğinden fazla bir paralellik kurmak yerinde olmaz; İspanya-Türkiye karşılaştırması, Batı kamuoyunda Batı standartlarına göre demokratik bulunmayan rejimlerle ilgili olması bakımından konumuzla bağlantılıdır. İspanya'ya yönelik bakış orada faşist bir diktatörlük olduğu için elbette oldukça farklıydı. Türkiye ve Yunanistan bu bakımdan daha büyük benzerlik gösterir: Her iki ülke de yeterince demokratik bulunmuyordu. NATO kurulduktan sonra bu iki ülkenin NATO standartlarına göre demokratik sayılamayacakları çeşitli ülkelerce dile getirildi. Bu iki ülkenin NATO'ya kabulü, ABD'nin ağırlığını koymasıyla ve stratejik gerekçelerle gerçekleşti. Bkz. Alexandra Gheciu, *NATO in the "New Europe": The Politics of International Socialization After the Cold War*, Stanford University Press, Stanford-California, 2005, s. 40-43.

347 İspanya gerçekten de oldukça ilgi çekici bir örnektir. II. Dünya Savaşı'nın sonunda ABD ve özellikle de Büyük Britanya, İspanya'daki rejime karşı oldukça sert bir tutuma sahiptiler. İyi ikili ilişkilerin kurulması ve mali yardım için rejimde liberalleşmeyi şart koşmuşlardı. Franco'ya bu doğrultuda uyarı mektupları gönderilmiş, İspanya; ABD, İngiltere ve Fransa'nın ortak kararıyla BM'nin dışında bırakılmış, Franco rejimine karşı demokrasi yanlısı güçler desteklenmiş ve harekete geçirilmişlerdi. Ancak Franco, politik manevralarla diktatörlüğünü sürdürmeyi başarmıştı. İspanyol diktatör, muhaliflere verilen desteğin sadece SSCB'nin ülkesindeki nüfuzunun artmasına yardımcı olacağını ileri sürmüş ve SSCB yayılması karşısında sadece İspanya, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerin durabileceğini, oysa diğer iki ülkenin savaştan zayıflamış olarak çıktıklarını savunmuştu. Böylece SSCB karşıtı blokun önemli bir üyesi olarak ülkesini tanıtmaya gayret etmişti. Bu arada "demokratikleşme" konusunda birkaç ufak jest yapmayı da ihmal etmemişti. ABD ve İngiltere'nin SSCB ile ilişkileri bozulunca, İspanya'nın stratejik önemi artmış ve bu iki ülke realpolitik ekseninde İspanya'ya karşı politikalarını değiştirmişlerdi. Böylece Franco, iktidarda kalmayı başardığı gibi, İspanya da BM'ye üye oldu. Bkz.

katılmak için demokrasiye yönelmenin elzem olmadığı görülmektedir; ancak başka bir değişken denkleme katıldığında dış etkenin önemi belirginleşmektedir, o da SSCB'nin doğrudan askeri tehdidi altında olmayı beraberinde getiren, SSCB ile komşu olma durumudur.

Türk yönetici sınıfının bu gibi durumlarda tepkileri neredeyse tipiktir ve Osmanlı son döneminden itibaren adeta otomatik bir refleks halinde ortaya çıkmaktadır. Rusya'dan gelen tehdit, daima Batı ile yakınlaşma çabaları ve bazı reformları beraberinde getirmektedir. Bunlar, Batı'nın desteğini sağlama ve iç işlere müdahalenin önünü kesme amaçlarına yönelik olmuştur. Kuşkusuz reformların içeriğini, ilgili tarihsel bağlam belirlemektedir. ABD ve İngiltere öncülüğündeki (neo)-liberal demokrasinin savaşın bir sonucu olarak ön plana çıkması, Batı'nın desteğini sağlayacağı düşünülen reformların içeriği bakımından da tayin edicidir.

Bu noktada İnönü'nün 1 Kasım 1945'te, henüz DP kurulmadan önce TBMM'yi açarken yaptığı konuşmaya bakmak yerinde olacaktır. İnönü'nün konuşması o güne değin uygulanagelen politikanın nedenlerini açıklamaya dönüktür. İnönü'ye göre Türkiye'nin tam bir demokrasi yönetimi uygulayamamasının nedeni, ortaya çıkan savaş tehlikesinin yanı sıra, tam da Batılı bir devlet ve millet olmak için gereken devrimlerin ancak bu şekilde başarılabilecek olmasıdır:

> "Türkiye Cumhuriyeti, yirminci asırda, önceden hiç kimsenin ihtimal vermeyeceği ve tahmin edemeyeceği surette kurulmuş büyük ve kıymetli bir eserdir. Her manasıyla bir ortaçağ kurumu olan imparatorluktan, modern, medeni ve bütün insanlık prensiplerini temel tutan bir Cumhuriyet doğmuştur (Bravo sesleri, alkışlar). Devletin karakterinin, bu kadar

Florentino Portero, "Spain, Britain and the Cold War", *Spain and the Great Powers in the Twentieth Century*, Ed. Sebastian Balfour ve Paul Preston, Routledge, London&New York, 1999, s. 210-228 ve Boris N. Liedtke, "Spain and the United States 1945-1975", *a.g.e.*, s. 229-244. Ayrıca bkz. Koçak, *İkinci Parti*, s. 879-912.

büyük değişiklikleri meydana getirebilmek için devrimci olması zaruridir. Bunun yanında bir temel olarak Cumhuriyet'in bir halk idaresi olarak kuruluşu, yani demokratik karakteri esas tutulmuştur (Bravo sesleri, alkışlar). İlk devirlerde fesin yerine şapkanın giyilmesini ve devletin layik bir Cumhuriyet olmasını ve Latin harflerini, bütün bunları açık ve uzun tartışma ile kabul ettirmemizi insaflı hiç kimse bekleyemezdi."[348]

İnönü, konuşmasının devamında enteresan bir noktaya temas etmekte ve Türkiye'deki demokrasiyi olgunlaştırmak için ne yapılabileceğine değinmektedir. Ona göre tek eksik, hükümet partisi karşısında bir parti bulunmamasıydı.[349] İnönü bu konuşmayı yaptığı sırada Nuri Demirağ liderliğinde Milli Kalkınma Partisi (MKP) kurulmuş olduğu için, İnönü'nün bu partiyi ciddi bir muhalefet partisi olarak görmediği de anlaşılmaktaydı.[350] İnönü'nün gerçek anlamda muhalefet partisi olarak kabul edeceği partinin kurulmasına henüz 2 ay vardı. İnönü, savaşın sona ermesiyle birlikte demokrasi rejiminin kazandığı prestijin de farkındaydı; öyle ki Huntington, ikinci büyük demokrasi dalgasını 1943'ten başlatmaktadır.[351] Kısacası dünya çapında bu yönde bir eğilim mevcuttu. Parti içindeki ve dışındaki muhalefetin de sesinin yükselmesinin bu döneme rastlaması, kuşkusuz İnönü'nün gözünden kaçmamıştır. Dolayısıyla İnönü, muhalefete geçeceklere yönelik bir mesaj vermeyi de ihmal etmiyordu: "Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi, her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır (Bravo sesleri). Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre, demokrasinin kendi için özelliklerini bulmaya mecburdur."[352] Milli Şef, Batı tipi demokrasinin gereklerine göre, başka ülkelerden örnekler göstererek yönetimin üstünde baskı kurulmasına karşı bir

348 *İsmet İnönü'nün TBMM'deki...*, s. 60.
349 *A.g.e.*
350 MKP için bkz. Koçak, *İkinci Parti*, s. 516-542.
351 Huntington, *a.g.e.*, s. 11.
352 *İsmet İnönü'nün TBMM'deki...*, s. 61.

ideolojik strateji geliştirmişti: Türkiye bir demokrasi olabilirdi; ancak onun kendine özgü bir karakteri vardı ve demokrasisi de bu karakteri yansıtacaktı. Böylece İnönü, dışarıdan gelebilecek etkilerle ideolojik iktidarının sınırlanmasının önüne geçmeye çalışıyordu. İnönü'nün konuşmasının hedefi, savaş zamanında olduğu gibi, o zaman da *Tan* ve *Vatan* gibi sol ya da liberal eğilimli demokrasiyi savunacak olanlardı.

İngiltere, savaşın bitmesinden sonra, bir miktar soğukluk göstermekle birlikte, SSCB tehdidi karşısında hemen başından beri Türkiye'nin yanında duran bir pozisyon geliştirmişti; çünkü kendi çıkarları açısından İngiltere de SSCB'den tehdit algılıyordu. Ancak ABD'nin pozisyonu netleşmemişti. Üstelik bir Sovyet saldırısı durumunda İngiltere'nin, tek başına Türkiye'ye yeterli yardım sağlayabileceği oldukça şüpheliydi. Bu durumda ABD'nin görüşü bir kat daha önem kazanıyordu. ABD'nin ilgisi, Türkiye-Sovyet gerginliğine çekilmeli ve ABD'nin de Türkiye'nin yanında bir pozisyon alması sağlanmalıydı. Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesinin Türkiye'ye gönderilmesi için devasa *Missouri* zırhlısının tercih edilmesi, ABD'nin Türkiye'ye verdiği desteği ortaya koyacak bir gövde gösterisine dönüştüğünde takvimler 1946 yılının nisan ayını gösteriyordu; yani Türkiye, o andan itibaren istediği desteği aldığını düşünüyordu. 1946 Ağustos'unda, İnönü, başbakan olarak Saraçoğlu'nun yerine Recep Peker'i getirmişti.[353] O sırada Soğuk Savaşçı görüşler taşıyan Edwin Wilson da, ABD'nin yeni büyükelçisi olarak Laurence Steinhardt'ın yerini almış bulunuyordu. Peker, başbakan olarak atandıktan on gün sonra, Wilson ile bir görüşme yapmıştı. Peker, Wilson tarafından oldukça olumlu bulunmuştu ve iç politika ile ilgili olarak Peker, Wilson'a ilgi çekici görüşler iletmişti. Peker, muhalefetin siyasi deneyimsizliğine ve çıkardığı zorluklara karşın, belirgin

353 Peker, CHP içinde güçlü bir isimdi; Saraçoğlu başbakanken onun başlıca rakibiydi, denebilir. Peker tercihinde, İnönü'nün iç politikayla ilgili tasavvurlarının yanı sıra, Batı ile yakınlaşma aranan bu dönemde, Peker'in İngiltere'nin yanında savaşa girmeyi savunan az sayıda kişiden biri olmasının da etkili olduğu düşünülebilir. Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi – 1838'den 1995'e*, 4. Kitap. Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 1590.

bir ilerleme gösterme ve demokrasi için sağlam bir temel kurma konularındaki kararlılığını ifade ediyordu. Yeni Başbakan, 1930'da olduğu gibi girilen yoldan bir geri dönüş olmayacağını da ekliyordu.[354] ABD'nin desteği Truman Doktrini'nden sonraki kesinliğinde olmasa da, bu ülkenin Türkiye'nin çıkarlarına belirgin bir ilgi göstermeye başlamasından sonra Peker'in böyle bir açıklama yapma gereği duyması dikkat çekicidir. Bunun sebepleri çeşitli olabilir; öncelikle Wilson, Peker hakkında ülke içindeki eleştirilerin farkındadır ve Peker, 1930'da yapıldığı gibi katı bir yol izlemeyeceği konusunda ABD Büyükelçisi'ne mesaj vermek istemiş olabilir. Ancak bu endişe varit olsa bile, Peker'in, ABD Büyükelçisi'nin Türkiye'nin demokratik gelişimiyle yakından ilgileneceğini düşünmüş olması gerekir. ABD yönetiminin diplomatik kanallarla Türkiye'ye bu konuda ne ölçüde mesaj verdiğini bilmek pek mümkün görünmüyor; ancak bu görüşmeden ve Wilson'ın bu anlatılanları önemli bularak merkeze bildirmesinden anlaşıldığı üzere, ABD bu konuya ilgi duymaktadır ve Türk yönetimi de bunun farkındadır. Dolayısıyla Peker, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak bu konudaki kararlılığını özel olarak ABD Büyükelçisi'ne ifade etme gereği duymuştur. Bununla birlikte Peker, Başbakanlık'a getirildiğinde, daha sonra göreceğimiz üzere kötü şöhretli 1946 Seçimleri'nin yapılmış olduğu düşünüldüğünde, Wilson'ın Peker'e ilişkin olumlu tavrı, Batı tipi bir demokrasinin Türkiye'de süratle hayata geçirilmesi konusunda bir baskı olmadığı düşüncesini de uyandırmaktadır.

Bir diğer nokta iç politikaya ilişkindir. İnönü CHP'si, II. Dünya Savaşı bittiğinde üzerinde çok ağır yükler taşımaktaydı. Bunlardan bir tanesi, tek parti dönemi uygulamalarından rahatsız olan çevrelerin birikmiş öfkesiydi. Bir başkası, II. Dünya Savaşı yıllarında toplumun geniş kesimlerinin iktisadi bakımdan çektikleri büyük zorluklardı. Genel olarak bakıldığında, ne işçiler ne köylüler ne memurlar memnundu; ekonomi üzerindeki sıkı kontrol ve Varlık Vergisi'nin toplanması

354 Başbakan Peker, Serbest Fırka denemesini kastediyordu. Bkz. *FRUS*, "The Near East and Afrika [Turkey] 1946", Volume VII, United States Government Printing Office, 1969, s. 844-845.

sırasında yaşananlar, iş dünyasında da şüphe uyandırıcı mahiyetteydi. Savaş sonrasında Türkiye'nin dış politika alanında içine düştüğü yalnızlık durumu, Sovyet tehdidi gibi dış baskılar düşünüldüğünde, iç politik vaziyetin nasıl ayarlanacağı konusu, oldukça nazik bir hal almıştı. Burada iki yol tercih edilebilirdi; özellikle 1944'ten itibaren ortaya çıkma eğilimi gösteren tüm muhalif eğilimleri şiddetle sindirmek ya da SCF[355] denemesinde olduğu gibi toplumu rahatlatacak, rejimin meşruiyetini güçlendirecek demokratik kanallar açmak. Burada bir noktaya dikkat çekmek gerekiyor; CHP toplumun geniş kitlelerine nüfuz etmiş bir parti olmadığı gibi[356] kendi içinde de tek parti olmasından kaynaklı olarak farklı eğilimleri barındıran bir yapıdaydı. Dolayısıyla dünyada demokrasi ve özgürlükçülük fikirlerinin güç kazandığı bir konjonktürde, bu hoşnutsuzlukların dış baskıyla birlikte rejim üzerinde nasıl bir yıpratıcı tesir bırakacağı düşünülmüş gözükmektedir.

Üçüncü olarak 1946 Genel Seçimlerinin izlenecek rota konusunda yaptığı etkiye temas etmek gerekmektedir. Kuşkusuz bu seçimlerin çok partili hayata geçiş kararıyla bir ilgisi yoktur; ancak sonrasında CHP'nin izleyeceği yol haritasında belirleyici öneme sahip olmuştur. Söz konusu seçimlerde halkın Demokrat Parti'ye gösterdiği ilgi, İnönü'nün Köy Enstitüleri, laiklik siyaseti gibi konularda farklı bir yol izlemesinde çok etkili olmuş görünmektedir.[357] Gerçekten de göreceğimiz üzere ancak bu seçimlerden sonradır ki, Köy Enstitülerinin ve kurucularının kaderi yeniden çizilecek, laiklikle bağlantılı konulardaki uygulamalar bir kez daha gözden geçirilecektir.

Dördüncü olarak demokrasi, gösterildiği üzere, tek parti dönemi boyunca, bir ideal olarak benimsenmişti; Fransız

355 Serbest Cumhuriyet Fırkası'yla ilgili olarak bkz. Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014; Çetin Yetkin, *S.C.F. Olayı*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.

356 Bu konuda bkz. Berk Esen, "Nation-Building, Party-Strenght and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective, *Turkish Studies*, (15.4), 2014, s. 600-620.

357 Daha önce Bernard Lewis'in bu hususa işaret etmiş olduğunu belirtmeliyiz. Bkz. Bernard Lewis, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, Çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 22.

Üçüncü Cumhuriyeti ya da İngiliz tipi liberal demokrasi kabul görmemekle birlikte, Türk toplumuna ve demokrasinin özüne uygun bir demokrasi arayışına olan bağlılık sıklıkla tekrarlanmıştı. Dolayısıyla "demokrasi" sözcüğünün bu dönemde nadiren gündeme geldiği[358] tam olarak doğru değildir. Burada önemli olan nasıl bir demokrasi kurulacağıydı ve bu konu, demokrasinin doğduğu yer olan Avrupa'da bile tartışma konusuydu. Kemalizm, demokrasiyi bir ideal olarak benimsemişti ve bu sebeple, demokratik bir rejimin kurulmasına yönelinmesi, Türkiye açısından yeni bir konu değildi. Demokratik hayata dönük olarak tek parti döneminde atılan son derece çekingen adımlara karşın bu adımların varlığı, gerçek anlamıyla bir demokrasiye ilişkin beklentileri canlı tutması bakımından önemliydi. Öyleyse çok partili hayata yönelişte, ideoloji içi faktörlerle, ülkenin siyasal ve sosyo-ekonomik durumu ile dünyadaki konumunun, ayrıca diğer ideolojilerle etkileşimin karşılıklı tesirlerini birlikte düşünmek gerekmektedir. Türkiye'nin savaş sonrasında karşı karşıya kaldığı dış politik durum, devletin başa çıkması gereken bir sorundu ve çok-partili hayata yöneliş hamlelerini hızlandırmıştı. Dış baskı karşısında iç politikada rejimin fazla zorlanmaması için bir esnemeye gitme ihtiyacı, İnönü tarafından düşünülmüş görünmektedir. İnönü'nün 1 Kasım 1945'teki beyanatında, hâlâ Türkiye'ye uygun bir demokrasinin keşfinden bahsediliyor olması, bu esnemenin ideolojik sınırları hakkında bir mesaj mahiyetindeydi; ancak demokratikleşme yoluna girildikten sonra, daha önce ifade edilmiş bir görüş olan "kapı ve pencereleri her türlü dış ideolojik etkiye kapamak" pek mümkün değildi. Muzaffer Batı demokrasilerinin etkisi sınır aşırı etkilerini göstereceği gibi, bu demokrasinin gereklerini CHP'nin kontrolcü anlayışı karşısında kullanan DP ile olan mücadele de, alınacak kararları etkileyecekti. Demokratik olmanın norm olarak benimsendiği yerde, bu normu daha özgürlükçü biçimde temsil eden kanadın gücünü arttıracağı açıktı. Bununla birlikte, Soğuk Savaş'ın hararetli bir iştirakçisi olarak Türkiye'deki demokrasinin, Soğuk

358 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*-2, s. 293.

Savaş ikliminin etkisi altında ortaya çıktığını saptamak gerekiyor. Her iki partinin de desteğini sağlamaya çalıştığı toplumsal sınıfların talepleri, Soğuk Savaş ortamının çerçevesinden süzülerek Türk demokrasisinin şekillenişine etkide bulunacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Türk demokrasisi, tam bir mutabakatla şiddetli bir sosyalizm-komünizm karşıtlığı üzerinden tanımlanacaktır. İşçilerin desteğini sağlamaya dönük hamlelerinse, bu karşıtlıktan nasıl olumsuz etkilenip sonuçsuz birer vaade dönüştüğünü göreceğiz.

Bu ilk tartışmayla ilgili son olarak cevaplamamız gereken bir soru daha kalmaktadır: Çok partili hayata geçişin, Türk Devrimi'nin kabul ettiği prensipler üzerinde yapabileceği olumsuz etkilerin nasıl bertaraf edileceği sorunu. Bu, gerçekten de devlet ve parti yöneticileri açısından önemli bir sorun alanıydı ve yaşanabilecek gelişmelerden endişe duyulmaktaydı.[359] Bu sebeple İnönü, stratejik gördüğü noktalarda tedbirlere gitmek durumunda kalmıştı. Celal Bayar'la DP'nin kuruluşundan önce yaptığı görüşmede, bazı noktalarda mutabık kalınmasını şart koşuyordu. Laik Cumhuriyet, dış politika ve Köy Enstitüleri ile ilgili bir mutabakat olacaktı.[360] Atatürk'ün şahsıyla birlikte bu hususlar, devrim ve ulusal güvenlik için temel önemde kabul ediliyordu. Aksi takdirde İnönü'nün dış tehdit karşısında milli birliğin ve içeriden gelecek saldırılar karşısında

359 Sol kanat Kemalistler ve Kemalist radikallerin genel olarak, devrimlerin tehlikeye düşeceği fikriyle, demokrasiye geçişi erken buldukları kaydedilmelidir. İleride göreceğimiz gibi Tonguç, çok-partili hayat için henüz gerekli zeminin oluşmadığı kanaatindeydi ve yanlış bir demokrasi anlayışıyla kazanımların elden çıkabileceğini düşünüyordu. Yücel ve Tonguç gibi sol kanat Kemalistler, rejim ilkelerinin kitleselleşmesi için eğitim-öğretim seferberliğinin bir süre daha tek parti yönetimi altında devam etmesinden yanaydılar. Saraçoğlu, Peker gibi Kemalist radikaller de çok-partili hayata geçişe fazla sıcak bakmıyorlardı. Bkz. Barutçu, *a.g.e.*, s. 283, 325; A. Yağmur Tunalı, *Bittiği Yerde Başlar: İmparatorluk'ta Doğan 16 Cumhuriyet Aydını*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, s. 239. İnönü ise Eskişehir Halkevi'nde 3 Mayıs 1946'da yaptığı konuşmada, DP'ye iktidara gelmek için hiç olmazsa bir on yıl beklemesini öğütlüyordu. Ancak İnönü'nün açıkladığı sebep, bir an evvel iktidara gelme isteğinin yaratacağı iç sorunlardı. Bkz. İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale ve Söyleşiler 1944-1950*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 80.

360 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 81.

devrimlerin korunması kaydıyla rejimi rahatlatma projesi başarısız olurdu. İnönü, bu geçişi yaparken, Bayar ve diğer DP kurucularına ve de devrimin yaklaşık 25 yıldır süren dönüştürücü gücüne güveniyordu.[361] Yine de, DP'nin hemen iktidarı almaya yönelmemesi için, ikna ve zor birlikte kullanılacaktı.

Ele alacağımız ikinci tartışma, "demokrasiye geçiş"e dairdir. Tilly ve Moghaddam'ın belirttikleri gibi, demokrasi geçilebilen bir şey değil; belli değerlerin yerleşmesine, bu değerler temelinde belli kurumların oturmasına dayalı bir süreçtir.[362] Ülkeler, demokrasi ile diktatörlük skalasında, bu bakımdan durumlarına göre bir yer alırlar ve değerlerin oturmuşluğu ile kurumların gücü demokrasiden geriye gidişi zorlaştırsa bile zaman içinde diktatörlük çizgisine doğru kayma olasılığı vardır. Bir başka açıdan da demokrasi, sabit bir tanımı olmayan, devirden devire yeniden tanımlanabilen bazı gerekler üzerinde değerlendirilir. Türkiye'nin 1945'e kadar olan serüvenine bakıldığında, esas kurumlaşmanın laik Cumhuriyet ve millet inşası süreçlerine yani devrim kurumlarının ve değerlerinin oturtulmasına verildiğini görüyoruz. Bunlar, bir ideal olarak benimsenen demokrasinin uygulanmasında öncelikli olarak başarılması gereken temeller olarak değerlendiriliyordu. Demokratik kurumlaşma açısındansa oldukça sınırlı şeyler yapılmıştı. Meclis'in varlığı, seçimlerin –iki dereceli ve

361 İnönü'nün bu beklentisinin ne ölçüde yerinde olduğunu tartışacağız.

362 Charles Tilly, *Demokrasi*, Çev. Ebru Arıcan, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011; Fathali M. Moghaddam, *Diktatörlüğün Psikolojisi*, Çev. Hakan Kabasakal, 3P Yayıncılık, İstanbul, 2014. Koçak'ın tezine yönelik aynı yönde bir eleştiri için bkz. Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 43. Demirel şöyle yazıyor. "İnönü'nün niyeti (...) gerçekten ikinci bir parti kurdurarak sınırlı bir açılıma gitmek olabilir. Fakat, sosyal/siyasal süreçler genellikle niyet edilen sonuçları doğurmazlar. Türkiye'de olan da budur. Ne kadar sınırlı bir muhalefet istenirse istensin, büyük bir dönüşüm anlamına gelen 14 Mayıs 1950'nin önü açılmıştır. Kaldı ki bu görüş, yüksek kaliteli bir demokrasiye bir anda geçilebileceği gibi çok tartışma götürür bir varsayıma dayanır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da demokrasiler oldukça sınırlı demokrasiler olarak başlamışlar ancak zamanla bir ölçüde demokratikleş(ebil)mişlerdir. Başlangıçtaki sınırlamaların daha sonraki problemlerin kaynağında yatan esas faktör olduğunu söylemek kolay değildir. Demokrasiye geçiş ise yaşananın (demokratikleşmenin) bir süreç olduğunu ihmal ederken, birdenbire bıçakla kesilir gibi bir rejimden ötekine geçilebileceği imalarını taşımaktadır." Demirel'in eleştirilerini tamamıyla paylaşıyorum.

sonucu hemen tamamen belli olsa da– aksatılmadan yapılması, seçimlerde CHP'li olmayan sınırlı sayıda bağımsız adaya yer açılması, parti kurultaylarının devam etmesi, demokrasinin bir ideal olarak benimsendiğinin üstünde durulması[363] gibi kurumsal ve ideolojik açıdan ele alınabilecek tutumlar, bu sınırlı eylem alanının içine girmektedir. Şimdi söz konusu olansa, savaş sonrası demokrasinin ele alınışının değerlendirilmesi ve bu konuda yapılacakların saptanmasıydı. Artık "tek partili demokrasi" denemelerinin, demokrasi adına hiçbir şey ifade etmeyeceği ortaya çıkmıştı. Bu adım, dolayısıyla, demokratikleşme yönündeki hamleler içinde en süratle atılandı. Basın, cemiyetler, idarenin yetkileri ve tarafsızlığı, yargısal denetim, kanunların demokrasiye uygunluğu gibi hususlarsa, çetin tartışmalarla ilerleyecek bir süreçti. Dolayısıyla demokratikleşme açısından yeni bir sürecin başlatıldığı söylenebilir; bunun alameti farikası da çok-partili hayata geçişin kabul edilmesiydi. Ancak devrimlerin ve milli birliğin korunması noktalarında toplanan kaygılar ile anti-komünist/sosyalist mutabakat, yeni partilerin sisteme dahil edilmesi konusunda kontrolcü bir yaklaşımı beraberinde getiriyordu. Bu sebeple sürecin başlangıcında, çok-partili hayat daha ziyade iki partiye dayandırılmıştı. Ancak bu, sürecin yalnızca başlangıcıydı; dolayısıyla ikiden fazla partinin kurulmasının yolu da açılmıştı. Nitekim zaman içerisinde çeşitli partilerin ortaya çıktıkları ve yaşadıkları görülecektir.

---

363 Buna en iyi örneklerden biri Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda yazılan Medenî Bilgiler kitabında, demokrasinin diğer rejimlerle karşılaştırılması ve daha üstün olduğu sonucuna varılmasıdır. Kuşkusuz yeni kuşakların yurttaşlık eğitiminde kullanılan bir kitapta bu tür bir değerlendirmede bulunulması, önemli etkilere sahipti. Bkz. A. Afetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 51. Demokrasiye yönelişte ideoloji içi faktörle ilgili Ahmad da şu değerlendirmede bulunmaktadır: "(...) Kemalizmin ilk yıllarından başlayarak yapılan bir incelemesi, rekabetçi siyasete geçişin ipuçlarını bizzat bu ideolojinin içinde bulunduğunu düşündürmektedir. Bu, geçişin herhangi bir biçimde kaçınılmaz olduğu değil, ama Kemalizmin hedefleri gerçekleştirilecekse bunun oldukça geniş ve genel bir biçimde tanımlanmış demokratik bir rejimin kurulması yoluyla mümkün olabileceği anlamına gelir." Bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktay, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 160.

2.3.4.2. Soğuk Savaş Dönemi Türk Demokrasisinin Temelleri: Demokrasinin Niteliği Üzerine Tartışmalar ve Rejimin Sınırlarının Çizilmesi

Savaşın sonuna gelinmesiyle birlikte, tek parti dönemi uygulamaları ve mevcut yönetim daha önce görülmedik ölçüde eleştirilmeye başlanmıştı. Türk yönetimi, Türkiye'nin ve CHP'nin demokrasiye her zaman bağlı olduğunu vurgulayadursun, parti içinden demokratikleşme yönünde eleştiriler yükselmeye başlamıştı bile. Mayıs 1945'te görüşülmeye başlayan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda kendini belirgin biçimde gösteren muhalefet, 7 Haziran 1945'te bu kez "Dörtlü Takrir" olarak bilinen bir önergeyle sahneye çıkıyordu. Bu önergenin altında daha sonra DP'nin kurucusu olacak dört kişinin ismi vardı: Celal Bayar, Fuat Köprülü, Refik Koraltan ve Adnan Menderes. Dörtlü Takrir yazarları, devrimlerin oturtulması ve savaş yıllarının zorlukları sebepleriyle özgürlüklerin kısıtlanmasını doğal buluyor; ancak bu olağanüstü şartların Anayasanın demokratik ruhundan belli bir uzaklaşmayı da beraberinde getirdiğini belirtiyorlardı. Müstakil Grup da kuruluşundaki anormallikten ötürü beklenen denetim görevini yerine getirememişti. Dört CHP milletvekiline göre, artık dünya; özgürlük ve demokrasinin güçlendiği ve hatta demokratik ilkelere uyulmasının uluslararası teminat altına alındığı bir noktaya gelmişti, ülkede ise yılların sağladığı politik olgunluk düzeyi insanların bilinçle hareket edecekleri konusunda şüpheye yer bırakmıyordu. Öyleyse Anayasadaki demokratik ruh, siyasi hayata ve kurumlara tamamen uygulanmalıydı. Önerge sahipleri, İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te demokrasi ilkelerinin daha geniş biçimde uygulanacağına dair sözlerinin, önerilerinin vakitsiz ve yersiz olmadığına dair inançlarını kuvvetlendirdiğini de ifade etme gereği duymuşlardı. Bu doğrultuda üç öneri getiriyorlardı:

> 1) Milli hâkimiyetin en tabiî neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis kontrolünü, Anayasamızın

yalnız şekline değil, ruhuna da tamamiyle uygun olarak, tecellisini sağlayacak tedbirlerin aranması,

2) Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetini daha ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânının sağlanması,

3) Bütün parti çalışmalarının yukarıdaki esaslara tamamiyle uygun bir şekilde yeni baştan tanzimi.[364]

Böyle bir teklifin, tek parti dönemi şartları içerisinde hoş karşılanmayacağını tahmin etmek zor değildi. 12 Haziran'da CHP Grubu'nun kapalı toplantısında görüşülen önerge şiddetli tartışmalara yol açtı. Başbakan Saraçoğlu'nun önergenin geri alınması yönündeki isteği, Celal Bayar'ın "Bu önerge geri alınmak için verilmemiştir" sözleriyle geri çevrildi. Sonuçta takrir, dört milletvekili dışındaki tüm vekillerin oybirliği ile reddedildi.[365] İnönü, partinin içinde bir hizipleşme istemiyordu. Onun, parti içindeki muhaliflerden, rejimin geleceği açısından güvenilir olanların öncülüğünde bir parti kurulmasına sıcak baktığı anlaşılıyor. Nitekim Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, özellikle *Vatan* gazetesindeki yazılarından ötürü, parti tüzüğüne uygun hareket etmemekle suçlandılar. Sonuç olarak 21 Eylül 1945'te Menderes ve Köprülü, parti ilkelerine uymayan davranışlarından ötürü ihraç edildiler. Refik Koraltan da bu ihracı eleştiren bir tutum takındı ve bunun üzerine o da savunması istendikten sonra ihraç edildi. Dörtlüye son olarak Celal Bayar katıldı. Bayar, 1945 Eylülü'nde milletvekilliğinden, 3 Aralık'ta da CHP'den istifa etti ve böylece DP'nin kurucuları olan dört isim, partinin kuruluş çabalarına yöneldiler. Ocak 1946'da, DP kuruldu.[366] Savaşın sonunun yaklaşmasıyla birlikte parti içinden ve dışından gelen eleştiriler, CHP'de savunma refleksinin gelişmesine yol açıyordu. Aynı zamanda demokrasilerin zafer kazandıkları bir dünyada Türkiye'deki demokrasi anlayışının nasıl olması gerektiği konusunda

364 Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 359-361.

365 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III Milli Şef Dönemi 1939-1945*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012 s. 401-403.

366 Goloğlu, *Milli Şef Dönemi*, s. 432-435; Albayrak, *a.g.e.*, s. 49-53.

da yazılar kaleme alınmaktaydı. Sefaeddin Karanakçı 11 Haziran 1945 tarihli yazısında Türk demokrasisinin en iyi özellikleri zaten taşıdığını söylüyordu: "Tapılacak demokrasi, vatandaşa içtimai eşitlik temin eden, temelinde itimat ve muhabbet olan demokrasidir. Böyle müesseselerde cemiyetin menfaati ferdin şahsi menfaatidir. Halk için hükümet, halkla olan hükümettir. Türk demokrasisi bu vasıfları haiz olduğu içindir ki biz Türk demokrasisine tapıyoruz."[367] Ancak gelen eleştiriler karşısında var olan sistemin zaten ideal olan sistem olduğunu söylemek yeterli olmuyordu. Tek parti döneminde yapılanların demokrasiyle çelişen taraflarını açıklamak da gerekiyordu. Bu konuda Falih Rıfkı Atay'ın bir yazısı temel tezi oldukça iyi yansıttığı için, burada ondan uzun bir alıntı yapmayı gerekli görüyoruz:

> "Nerede ise bize Cumhuriyet devrinin tarihini unutturacaklar! Meğer yirmi yıl önce bu memlekette bir şahsi ve keyfi idare kurulmuştur; halkın içinden ve üstünden bir sürü dalkavuk seçilerek bir parti kurulmuştur; Büyük Millet Meclisi şahsi ve keyfi idareye, Anayasa kanunsuzluğa ve yolsuzluğa maske hizmeti görmüştür; ne yapılmışsa, halkı aldatmak ve ona hoş görünecek bir grubun ikbalini elde tutmak için yapılmıştır. Fakat çok şükür İkinci Dünya Harbi'ni demokrasiler kazanmışlardır. Artık bu tekelciler partisinin ve rejiminin Türkiye'de dahi devam etmesine imkân kalmamıştır. Türkiye'yi parçalamak, onu içinden kemirip devirecek anarşi üstünde kendi nüfuzunu kurmak isteyen bir düşman devlet propagandasının sözlerini hülasa etmiyoruz. Bunlar, yirmi yıldan beri hiçbir zaman barışmadığımız, bundan böyle de kendilerine karşı açıkça savaşacağımız muhaliflerimizin yazdıkları ve söyledikleridir. Bütün dünya bilir ki, memleketi parçalanmaktan ve esir düşmekten kurtaran liderler ve Meclis, bu kurtuluşu tamamlamak için yirmi yıl önce, ilk dünya harbi sonrasının başlıca inkılâbını

367 Sefaeddin Karanakçı, "Tam Demokrasi", *Ulus* (11 Haziran 1945).

yapmışlardır. Temelleri Anayasa'nın baş maddelerindeki prensipler üzerine dayanan Cumhuriyet rejimini kurmuşlardır. Bu prensiplerden hepsine veya birtakımına muhalif olanlar, o vakit, henüz tekkeler, medreseler, derebeyler ve 'mütegallibeler', halkın kafasını ve vicdanını zehirleyen ve karartan zümreler ve tesisler yaşarken, hak görünürüne bürünüp '– Bakalım millet sizinle beraber midir?' türküsünü tutturmuşlar, şarklı bir otokrasiden garplı bir demokrasiye doğru geçiş devrini buhranlar içine sürüklemek istemişlerdir. Bu fesatlar ve tahrikler yüzünden bazı taraflarda tehlikeli din ve irtica isyanları olmuştur. Anayasa'nın bu fesat ve tahrikleri önlemek için koyduğu bazı kayıtlamalar, yirmi yıldan beri bu muhalifler için fikir ve vicdan hürriyeti düşmanlığı gibi sayılmıştır. Bu muhaliflerin hepsi softa takımı, saltanatçı veya halifeci değildirler; milletlerarası liberalizm unsurları da bunlarla beraberdir. Bu unsurlar, bilhassa Türkçülükle iktisadi devletçiliğin, kendilerine bu memleket kaynaklarını bildikleri gibi sömürmek fırsatlarını kapayacağını sezinlemişler ve küçük simsar zihniyetlerinin üstünü, en parlak demokrasi edebiyatı yaldızları ile süslemişlerdir. Yalnız bu muhalifler müstesna, Türkiye sınırlarının bir karış dışından dünyanın öbür ucuna kadar herkes bilir ki Türkiye'de büyük bir inkılâp olmuştur."[368]

Atay'ın yazısında görüldüğü üzere temel tez, gerçek bir demokrasiye ilerleyebilmek için, ilk olarak dinci ve feodal zümre ve kurumların etkisinin kırılmasını sağlayacak bir devrim yapılması gerektiğiydi. Yazının hedefinde ise öncelikle Ahmet Emin Yalman ve *Vatan* gazetesi çizgisinin olduğu söylenebilir. *Vatan* ve *Tan* gazetelerinden gelen eleştiriler,[369] uluslararası

368 Falih Rıfkı Atay, "Gerçek Demokrasiye Doğru", *Ulus* (18 Ağustos 1945).

369 *Vatan*'da Ahmet Emin Yalman'ın ve *Tan*'da Sertellerin eleştirilerini de burada özetlemek gerekiyor. Ahmet Emin Yalman, tek parti döneminin muhalif isimlerinden biriydi. II. Dünya Savaşı sırasında 21 Ekim 1941 ile 4 Aralık 1941 tarihleri arasında demokrasi ve Türk Devrimi hakkında *Vatan* gazetesinde kale-

me aldığı eleştirel yazılar, daha sonra *Berraklığa Doğru* adlı kitapta bir araya getirildi. Bu makalelerden ötürü *Vatan* gazetesi iki aylık da bir kapatma cezası almıştır. Bu yazı dizisinde Yalman, İnönü'nün bir şehirden bir başka şehre gidişinin bile şaşaalı şekilde haber edilmesinin demokrasinin ruhuna aykırılığından, halk hâkimiyeti yerine memur hâkimiyetinden, Fransa'yı taklide dayalı merkez vesayetinden şikâyet etmiştir. Yalman'a göre birbiri ile dayanışma içinde olan, kardeşçe duygular besleyen, demokratik bir ruha sahip olan, Türkiye'nin şartlarına uygun hakiki bir demokrasi kurulması mümkündü. Oysa devrime karşı hareketleri engellemek için çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan sonra, fiili murakabe sadece şekilden ibaret kalmıştı. Bu da keyfi hareket edenlerin ve özel çıkarını gerçekleştirmeye çalışanların engellenmesini, hükümetin iyi niyetli çabalarına karşın zorlaştırıyordu. Bununla birlikte Müstakil Grup'un kurulması (Yalman, Serbest Grup diye anmaktadır) ve son seçimde milletvekili adaylarının halk yoklamasından geçirilmesi, hürriyetle nizamın telif edilmesi noktasında hayırlı gelişmeler olarak kaydedilmekteydi. Yine de Yalman, merkeziyetçi memur hâkimiyetine dayalı anlayışın gereken faydaların elde edilmesini önlediği kanaatindedir. Ancak o dönemin şartları içerisinde Yalman'ın önerisi de, "tek partili demokrasi"dir. İki partili demokrasinin Türkiye'de tutacağını düşünmeyen Yalman, Halk Partisi'ni bir partiden çok bir Milli Blok olarak düşünmekte –ki Atatürk hayattayken de bu fikri savunuyordu-, adayların halk tarafından tek dereceli seçimlerle ve gizli oyla seçilmesini ve uzmanların denetim konusunda ön planda yer almasını savunmaktadır. Yalman'a göre parti sistemi demokrasinin temeli değildi. Yalman iktisat alanında da görüşlerini kısaca ifade etmiş ve bu noktada da memur zihniyetini eleştirmiştir. Yalman'ın ele aldığı bir diğer konu maziden kopmakla ilgilidir. Yazara göre, inkılâbın birtakım gerekliliklerinden dolayı 20 senedir geçmişle olan alaka kesilmiştir; bu da kendimize yabancılaşmamıza yol açmıştır. Yalnız akla ve milli taassuba dayalı olarak milli varlığın korunması mümkün olmadığından, bu ihmal daha fazla devam ettirilmemelidir. Yalman, din ve devrim ilişkilerini de ele almıştır. Yalman'a göre, önceki neslin arzuladığı her yeniliğe din adına karşı çıkılmasından ötürü onlar arasında dini taassuba karşı güçlü bir cereyan oluşmuştu. Ancak inkılâbın radikal hareketleri sırasında dinle dini taassup birbirine karışmıştı. Bu da gençler arasında bir yabancılaşma meydana getirmişti. Dine dayalı olarak milliyetçiliğe karşı gösterilen taassup bu kez milliyetçilik tarafından dine karşı gösterilmişti. Oysa milli ruh her türlü dayanışma kaynağından faydalanmalıydı. Dinin ihmal edilmesi daha kötü sonuçlar doğuracaktı. Aslında Müslümanlık, "akıl âlemiyle his âlemi arasında tatlı bir sulh" kurmaya en elverişli dindi. Bkz. Ahmed Emin Yalman, *Berraklığa Doğru: Türk Demokrasisine ve Laikliğin Müsbet Bir Dini Anlayışta Tamamlanmasına Dair Düşünceler*, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1957. Yalman, 18 Temmuz 1945'te başladığı "Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili" adlı yazı dizisinde bu kez II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde görüşlerini ifade etmiştir. Bu yazı dizisinden de önemli gördüğümüz kısımları burada özetleyeceğiz. Yalman, savaş zamanındaki iyi idareye karşın yine şark meselesinin hortladığını ve Türkiye için bir tehdit ortaya çıktığını tespit ettikten sonra, Osmanlı zamanında Rusya'dan gelen tehditler karşısında Osmanlı'yı zayıflatmak için kullanılan azınlık hukuku sorununun çözümü için takip edilen metodu önermekte, Islahat Fermanı'nı (yazar yanlışlık yaparak Gülhane Hattı Hümayunu ile karıştırıyor) ve I. Meşrutiyet'in ilanını bu hususta örnek olarak zikretmektedir. Yani çare, demokraside ilerlemektir. Abdülhamid istibdadına karşı bir duyguyla bir tür münevver istibdadı hayal edildiği, ancak bu tatbik edildiğinde ancak kısa bir süre için verim

alınabildiğinin görüldüğü de belirtilmekteydi. Zira tek parti idarelerinde kişisel çıkarlar ön plana çıkmakta, denetim sağlanamamakta, halktan kopulmakta ve merkezden nazariyata göre emirlerle ülke yönetilmeye çalışılmaktaydı. Adam seçiminde de liyakatten çok evet efendimcilik öne çıkıyordu. Hızlı bir biçimde, kısa yoldan modernleşme hedefine ulaşmak için teoride uygun görünen münevver istibdadı modelinin bozulmasının ve hedeflerine tam ulaşamamasının nedenleri bunlardı. Aslında başlangıçta çok ileri bir hamleyle demokratik ruha sahip bir anayasa kabul edilmiş; fakat bu anayasa gereği gibi tatbik edilmemişti. Yalman, yazı dizisinin devamında, murakabenin olmadığı bir sistemde dalkavukluğun ön plana çıktığını, gösterişin alıp yürüdüğünü belirterek bunun demokratik anlayışa uygunsuzluğunu vurgulamayı sürdürmüştür. Yazar, dalkavukluğa önem vermeyişi bakımından ABD Genelkurmay Başkanı George Marshall'ı örnek vermiş ve Birleşik Devletler'in ilerlemesinde bu değerin önemli bir yer tuttuğunu söylemiştir. 1941'deki yazı dizisinde birden çok parti yerine parti kavramının ayırıcı mahiyetinden ötürü milli blok önerisinde bulunan ve bunu en iyi çare olarak sunan Yalman, bu kez çok partili sistemin gerekliliğini savunmakta ve şöyle demektedir: "Evet, parti veya fırka; ayrılık ifade eden kelimelerdir. Fakat en sağlam ve verimli birlik; usul ve içtihat bakımından birbirlerinden ayrılanların, müşterek bir milli gayede birleşmeleri suretile kurulur. Tek partinin yaratabileceği birlik sathi ve muvakkattır." Ancak Yalman'a göre sadece ikinci bir partinin kurulması da kurtarıcı değildir. ABD ve İngiltere'de savaş yıllarında görüldüğü gibi, farklı partiler serbestçe görüşlerini söyleyerek milli gaye için işbirliği yapmalıdırlar. Bununla birlikte, Yalman isim vermeden CHP saflarından gelen düşünceleri eleştirmekte ve halkın henüz demokrasiye hazır olmadığını, anayasanın ancak tedrici biçimde uygulamaya sokulacağını söylemenin ya dar kafalı bir muhafazakârlıktan ya da vasilik sisteminde çıkarı olmaktan kaynakladığını ileri sürmektedir. Yalman, millete karşı güvensizlik gösterilmemesini ve demokrasiyi ileriye götürmeyi savunmaktadır. Ahmet Emin Yalman, "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 1- Milli bünyemizi derhal kuvvetlendirmek ihtiyacı", *Vatan* (18 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 2- Muayene, Hangi Ölçülere Göre Olmalı", *Vatan* (19 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 3- Tek Partili Sistemin Neticeleri", *Vatan* (20 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 5- Siyasi Hayatın Esaslı İcapları", *Vatan* (22 Temmuz 1945); "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 7- İkinci Parti, Her Şeye Deva mı?", *Vatan* (24 Temmuz 1945). *Vatan* gazetesinde dile getirilen görüşleri böyle özetledikten sonra hükümet çevrelerinin tepkisini çeken bir diğer yayın organı olan *Tan*'ın savunduğu görüşlere bakabiliriz. Sabiha ve Zekeriya Sertel tarafından çıkarılan bu gazete, liberal-sol eğilimlidir. *Tan*'ın neşriyatı Türkiye'deki demokrasinin o zamanki durumu ve ırkçı-Turancıların eleştirisine ağırlık vermiştir. *Tan*'ın savunduğu çizgi şu şekilde özetlenebilir: Tıpkı Fransız İhtilali'nden sonra olduğu gibi II. Dünya Savaşı'ndan sonra da yeni bir dünya kurulmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, Fransız İhtilali'ni doğru okuyamadığı için çöküp gitmiştir. Türkiye de dünyanın aldığı yeni seyre ayak uyduramazsa akıbeti benzer olacaktır. Bu yüzden dünyanın yeni gidişine ayak uydurulması zorunludur. Dolayısıyla, Türkiye'yi bu yola girmekten alıkoyan ırkçı-Turancıların görüşlerine itibar edilmemelidir. Zira onlar, Atatürk'ün milliyetçilik anlayışını dar milliyetçi görüşleriyle çarpıtmaktadırlar. Türkiye BM'ye üye olduğu için, onun öngördüğü iktisadi, sosyal ve siyasal organizasyona da kendi bünyesini uyarlamak zorundadır. Dünyada demokrasiler her yerde tamamen aynı değildirler; ancak demokrasinin bazı belli başlı temel şartları vardır. Bunlar yazı hürriyeti, söz hürriyeti, fikir hürriyeti, vicdan hürriyeti, toplanma

komünizmin ve uluslararası liberalizmin Türkiye'de etki kurmak için yaptıkları eleştirilerin yansımaları olarak değerlendiriliyordu. 4 gün sonraki bir başka yazısında ise Atay, CHP'yi kuranların diktatörlükten nefret ettiklerini ve diktatörlüğü hiçbir zaman amaçlamadıklarını, şartların gerçek bir demokrasi için henüz olgunlaşmadığını anladıklarında üzüntü duyduklarını belirttikten sonra, devrimi ve milli varlığı savunma amaçlı geçici engellerin kalkacağına işaret ediyordu.[370] Dolayısıyla çeşitli yasal değişikliklerin yapılacağının sinyali veriliyordu.

Gerçekten de bazı değişiklikler yapılacaktı. CHP'nin 10 Mayıs 1946 tarihli Olağanüstü Büyük Kurultayı'nda, tüzük ve programda toplamda dört değişiklik yapılmıştı. Parti programındaki değişikliklerden biri, iki dereceli seçim yerine tek dereceli seçimin benimsenmesiydi. Gerekçede, iki dereceli seçimlerin "ameli icaplar"dan ötürü uygun bulunmuş olduğu; ancak artık bu icapların önemini kaybettiği belirtiliyordu. Programın 22. maddesindeyse sınıf, cins ve bölge esasına göre cemiyetlerin kurulamayacağı öngörülmüştü. Bu maddenin programdan çıkarılmasına karar verilmişti. Bunlardan sınıf ve bölge esasına göre kurulacak derneklerin milli birlik için doğurabileceği

---

hürriyeti gibi haklardır. Türkiye, sosyal güvenliği ve hürriyeti, insan haklarını gerçekleştirmek hususunda BM'ye katılarak kendini yüküm altına sokmuştur. Aslında Türkiye'nin anayasası da bu hürriyetlere oldukça uygundur. Ancak örneğin Türkiye'yi dışarıdan inceleyen bir Amerikalı, sadece anayasaya değil hayata da bakacaktır. Bu anlamda yapılması gereken, anayasanın hükümlerine uygun bir yönetim anlayışı geliştirmektir. Anayasanın ruhuna uygun olmayan Basın Kanunu, Cemiyetler Kanunu, Basın Birliği, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu gibi kanunların değiştirilmeleri gerekir. Bu değişiklikleri yapmazsa, Türkiye yalnız kalacaktır. Bu tezleri savunmak da Türkiye'ye başka memleketlerden demokrasi ithal etmek anlamına gelmemektedir. Uluslararası arenada ise Türkiye'nin ve diğer küçük ülkelerin kendi çıkarlarının uyuştuğunu düşündükleri bir büyük devletle değil, kendi aralarında birlik içinde hareket etmeleri gerekmektedir. Aksi halde emperyalizmin tuzağına düşeceklerdir. *Tan*'ın savunduğu çizginin ırkçı-Turancılarla ilgili kısmını ve dış politika önerilerini dışarıda bırakırsak, DP muhalefetinin söyleminin de çekirdeğini oluşturduğu söylenebilir. Ancak *Tan*, daha sol bir perspektiften konulara yaklaşmaktaydı. Burada özetlenen görüşler için bkz. M. Zekeriya Sertel, "Dünyanın Gidişine Ayak Uydurmağa Mecburuz", *Tan* (11 Mayıs 1944); M. Zekeriya Sertel, "San-Fransisko Konferansı ve Türkiye", *Tan* (7 Nisan 1945); M. Zekeriya Sertel, "Türkiye Dışardan Nasıl Görünür?", *Tan* (21 Nisan 1945); M. Zekeriya Sertel, "Biz Ne İstiyoruz?", *Tan* (19 Haziran 1945).

370 Falih Rıfkı Atay, "Türkiye'de Demokrasinin Tekâmülü", *Ulus* (22 Ağustos 1945).

zararların programdaki cemiyetlere ilişkin başka hükümler ve çeşitli kanun hükümleri ile zaten engellenmiş bulunduğu ve amacın yurttaşların daha özgür biçimde cemiyet kurmalarına imkân vermek olduğu belirtilmişti.

Tüzük'te ise Değişmez Genel Başkanlığı öngören 4. madde değiştirilmiş ve Genel Başkan'ın Parti Büyük Kurultayı tarafından, partili milletvekilleri arasından dört yıl için seçileceği hükme bağlanmıştır. Müstakil Grup'la ilgili maddelerin kaldırılması da öngörülmüştür. Partinin demokrasi yolundaki bir denemesi olarak nitelendirilen Müstakil Grup'un, mevcut siyasi şartlarda partinin bütün kuvvetlerini toplama ihtiyacından ötürü kaldırılmasının uygun bulunduğu belirtilmiştir.[371] Bu değişiklik, büyük bir önem taşımaktadır; çünkü partilerin sınıf esasına göre kurulabileceğini kabul ederek aynı zamanda farklı ideolojilerin varlığına da kısmen imkân açılmış olmaktadır. Her ne kadar altı ok Anayasada dursa da, bu, yeni bir dönemin başlangıcı demektir. Artık Kemalist ideoloji ile siyasi rejimin sınırları özdeş değildir. Bu, "tüm ideolojilerin yerine Kemalizm" döneminden "tüm ideolojilerin üstünde Kemalizm" dönemine geçiş anlamına gelmektedir. Siyasi rejimin sınırları, Kemalist rejimle Kemalizm arasındaki farklılaşma sahasını da ortaya koyacaktır.

Demokrat Parti kurulduktan sonra CHP'den gelen ilk tepkiler olumluydu. 21 Nisan 1946'da dört milletvekilliği için yapılacak ara seçimlerde de aday gösterilmeyerek seçmenler istedikleri adayları seçmekte serbest bırakılmış, muhalefete bir tür jest yapılmak istenmişti. Buna karşın seçime ilgi gösterilmedi. Goloğlu'na göre gelişmeler CHP'yi harekete geçirdi ve Eylül 1946'da yapılması düşünülen Belediye Seçimleri mayıs ayına alındı.[372] Ancak DP, bunu, kendisinin teşkilatlanmasına izin vermeden CHP'nin hızlı bir galibiyet alarak dört sene daha iktidarda kalmaya dönük stratejisi olarak değerlendirdi.

371 *C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı [10.V.1946]: Programda Değişiklik Önergesi*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197603375, Erişim Tarihi: 10 Mart 2013.

372 Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 45-46.

Ayrıca Demokrat Parti, milli iradenin gereği gibi tecelli etmesini engelleyen hükümlerin kaldırılmadığını, yazı, söz, toplanma, cemiyet kurma gibi siyasi hakların tam olarak güvende olmadığını[373] ve Cumhurbaşkanı'nın partili olması nedeniyle tarafsız olamayacağını belirterek seçimleri boykot etme kararı aldı. Sonuçta 26 Mayıs 1946'da CHP ve Milli Kalkınma Partisi'nin katılımıyla seçimler yapıldı; ancak MKP de seçimlerde yolsuzluk yapıldığını iddia ederek seçim günü öğleden sonra seçimlerden çekildiğini açıkladı. DP, seçimlerle ilgili yayımladığı broşürde, seçimlere katılımın düşük olmasının halkın DP'nin çağrısına uyduğunu gösterdiğini savundu. Falih Rıfkı Atay ise halkın tercihine saygı duyulması gerektiğini söyleyerek eleştirilere karşılık verdi.[374] Bu tarihten sonraki bir yıl, CHP ile DP arasında oldukça gergin geçecektir. Öyle ki DP, İnönü tarafından, seçimleri boykot ederek ülkeyi yabancı devletlere kötülemek teşebbüsünde bulunmakla suçlanmış,[375] Nihat Erim de daha sonra "Şalcı Nihat" olarak anılmasına yol açacak meşhur yazısını kaleme almıştır. Erim, yazısında DP'lilere sert bir uyarı göndermeyi amaçlamış görünmektedir:

---

373 CHP kanadında bu eleştiriler oldukça olumsuz karşılandı ve Türkiye'nin bir demokrasi olduğu noktasında şüphe uyandıracak bu tezlere karşı bir söylem geliştirildi. Bu savların CHP'ye kin duyanların ve geçmiş dönemin öcünü almak isteyenlerin tezi olduğu işlenerek ve CHP'nin de artık değişmesi gerektiğini düşündüğü kanunların zaten uygulanmamakta olduğu belirtilerek, eleştiriler savuşturulmaya çalışılıyordu. Celal Bayar'ın demeçleriyle ilgili yazdığı yazıda Atay şöyle diyordu: "Mahiyetleri ayrı olsa da, Vatancı ve Tancıların işine gelen rejim, hiç şüphe yok, ancak Cumhuriyet Halk Partisi'nin içinden çökmesi ile, yirmi altı yıllık milli rejim otoritesinin yıkılması ile sağlanabilirdi. Yalnız bu şart ile birinin yirmi altı yıldır peşinden koştuğu enternasyonal liberalizm, ötekilerin emirli hazırlayıcısı olduğu Tudecilik faciası gerçekleştirilebilirdi. Hâlbuki biz, Demokrat Parti muhalefetini prensiplerde ve yirmi altı yıllık milli kurtuluş siyasetinde bizimle beraber biliyorduk. Gerçi içlerinde bir takım devrim esaslarını, bir zor idaresinin diktaları gibi göstermek isteyenler yok değildi. Fakat onların, bizim içimizde iken olduğu gibi, yeni muhalefetin içinde dahi kendilerini kemirmekle kalacaklarını sanıyorduk." Bkz. Falih Rıfkı Atay, "Basın Hürriyetine Dair", *Ulus* (2 Mayıs 1946); Falih Rıfkı Atay, "B. Celal Bayar'ın İki Demeci Üzerine", *Ulus* (8 Mayıs 1946).

374 Atay, seçimlerde halkın hükümet baskısıyla oy verdiğini iddia etmenin Türk milletinin oy veren yüzde 60-65'ini cesaretsizlikle suçlamak olacağını belirtiyor ve bu teze karşı çıkıyordu. Falih Rıfkı Atay, "Halkı Saymak Lazımdır!", *Ulus* (4 Haziran 1946).

375 Bkz. Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 45, 47, 49, Albayrak, *a.g.e.*, s. 79-83.

"(...) insanlar toplu bir hayat sürmeye başladıkları andan itibaren halk idaresi sisteminden daha iyisini bulamamışlardır. Fevkalade buhran anları ve sosyal bünyede kökten değişme yani inkılâp zarureti hissolunduğu devirler dışında demokrasiden gayrı hükümet ve idare usullerinin zararı faydasına galip gelmektedir. Ama şu ciheti de kesin olarak belirtmeliyiz ki, sosyal bünyede derin rahatsızlıklar müşahede edildiğinde bunu gidermenin yolu bir müddet için 'hürriyet ilahının üzerine bir şal örtmek' ve yukarıdan aşağı bir otorite tesis eylemektir. (...) Şu noktayı asla unutmamak lazımdır: demokrasi veya başka herhangi bir idare tarzı Türk milletinin iyiliğini ve refahını sağlayabildiği nispette değer verdiğimiz bir vasıtadır. Demokrasi, demagogların baziçesi olduğu zaman, ondan kötü bir sistem tasavvur edilemez."[376]

Bununla birlikte 1946'daki Olağanüstü Kurultay'da kabul edilen değişiklikler doğrultusunda, Seçim Kanunu'nda da değişiklik yapılmış ve 1946 Seçimi, tek dereceli seçimin ilk kez uygulanması bakımından önem kazanmıştır.[377] Üniversite özerkliğinin kabul edilmesinin yanı sıra DP'nin şikâyet etmekte olduğu Basın Kanunu'nun 50. maddesi de değiştirilmiştir. DP, Belediye Seçimleri'nin aksine, genel seçime katılmış, ancak henüz ülkedeki teşkilatlanmasını tam olarak gerçekleştirememişti. Öyle ki CHP tüm illerde seçime katılabilirken DP 16 ilde örgütlenme fırsatı bulamadığı için seçimlere katılamıyordu. Katılım oranı yüksek olan seçimin sonucunda yeni meclise 403 CHP'li, 54 DP'li ve 8 Bağımsız milletvekilinin temsil görevini yürüteceği anlaşıldı.[378] Seçimler öncesinde, sırasında ve sonrasında CHP ile DP arasında seçimlerin hakkaniyeti

376 Nihat Erim, "Demokrasi Gaye midir Vasıta mıdır?", *Ulus* (30 Mayıs 1946).

377 Ancak DP'nin seçimlerde nispi temsil uygulanması, sandık başlarındaki parti temsilcilerinin sandık kurullarına üye olmaları ve tutanakları imzalamaları, seçimler için adli teminatın kabul edilmesi gibi önerileri kabul görmedi. Bkz. Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 50, Karpat, *a.g.e.*, s. 246.

378 Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 65; Albayrak, *a.g.e.*, s. 84-86; Karpat, *a.g.e.*, s. 250-251.

konusunda birçok tartışma yaşandı. Bayar, seçimlerden bir gün önce, 20 Temmuz'da, seçimlere hile karıştırılmakta olduğu, DP'nin seçimleri kontrol için gönderdiği parti temsilcilerinin nezaret altına alındığı, idare amirlerinin halk üzerindeki baskısının son haddine vardığı, bazı yerlerde DP'ye oy verenlerin şiddetle cezalandırılacağına dair resmi ağızlardan açıklama yapıldığı ve çeşitli parti mensuplarının tutuklandığı yönünde şikâyetler sıralamıştı.[379] Bu yöndeki şikâyetler daha sonra da devam etti.[380] DP seçim sonuçlarını da bu sebeple doğru kabul etmiyor ve gerçek milletvekili sayılarının DP için 279 ve CHP için 186 olduğunu iddia ediyordu. Aslında DP'nin gösterdiği aday sayısı ve ona yönelmiş destek düşünüldüğünde, bu sonucun çıkması pek mümkün değildi; CHP'nin zora ve hileye başvurmadan da seçimleri kazanması mümkündü.[381] Ancak sonuçta gerçekleşen, 1930 Seçimleri'nin bir nevi tekrarı oldu; idare CHP'ye seçimleri kazandırmayı görev biliyordu. Parti içinde de demokratik kültürün güçlü olmadığı düşünüldüğünde, bu yapıyı dönüştürmek, kolay değildi.[382] Seçim, CHP'nin

379 Albayrak, *a.g.e.*, s. 89.

380 Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 64-68; Albayrak, *a.g.e.*, s. 87-91; Karpat, *a.g.e.*, 258-251.

381 Albayrak, *a.g.e.*, s. 91; Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 61-66.

382 Örneğin Kayseri Milletvekili Fikri Apaydın, İl Genel Meclisleri seçimi münasebetiyle idare amir ve memurlarıyla jandarma tarafından yurttaşlara yapılan cebir ve tazyik hakkında ne düşünüldüğüne dair İçişleri Bakanı'na bir soru yöneltmişti. Apaydın'ın, DP'lilerin CHP'ye geçmedikleri sürece kötü muameleye maruz bırakılmalarından, işlerinin görülmemesinden, taciz edilmelerinden ve dövülmelerinden şikâyet eden sorusuna Bakan Şükrü Sökmensüer'in cevabı hayli ilginçti. Sökmensüer'e göre yapılan asayişi sağlamaktı ve bunlar Kemalist milli kuvvetlere karşı sağ ve sol görüştekilerin kötü niyetli propagandalarına dayanıyordu –ki bu, demokrasiyle tevil edilmesi güç sorunlar çıktığında başvurulan bir söylemdi-. Bakan'a göre şikâyetler somut delillere dayanmıyordu. Sökmensüer, şikâyetlerin abartıldığı kanaatindeydi: "Şimdi de şikâyet konularına geçiyorum. Seçimden evvel 59, seçim günü 22 ve seçimden sonra 77 olmak üzere 158 şikâyet alınmıştır. Bu 158 şikâyetin de 95'i Demokrat, biri Milli Kalkınma partilileri tarafından, 62'si de parti intisabı belli olmıyan vatandaşlar tarafından yapılmıştır. Bu yekûna Cumhuriyet Halk Partisi üyeleri ve seçim komisyonları tarafından yapılan şikâyetler dâhil değildir. Seçim (17474) sandık çevresinde yapıldığına göre Demokrat partililerin % 0,54 sandık çevresinden müşteki oldukları, Milli Kalkınma ve parti intisapları belli olmıyan vatandaşların şikâyetlerinin ise yüzde yarım ile de ifade edilemiyecek kadar az olduğu göze çarpmaktadır. Bütün bu şikâyetleri mahiyetlerine göre tasnif eder ve sandık çevrelerine göre yüzde değil, binde nispetlerini ararsak koca bir vatanda bu kadar geniş alanda ilk defa yapılan

ezici galibiyetiyle sonuçlansa da, DP'nin kısa zamanda halkın teveccühünü kazanmış olması karşısında CHP bazı değişikliklere gitmek durumunda kaldı. CHP, DP'nin tutumunu beğenmiyor ve ihtilalci buluyordu. Parti içinde Şükrü Saraçoğlu'na muhalefet eden ve başbakan olmak isteyen Recep Peker "sadece iç, dış ve ekonomik güçlükler değil, başlayan yeni özgür siyaset hayatı içinde muhaliflerle de en başarılı şekilde uğraşabilecek kimsenin kendisi olduğunu bilhassa Milli Şef'e göstermenin çabasındaydı."[383] Nitekim 5 Ağustos 1946'da Meclis ilk toplantısını yaptı ve Recep Peker, başbakan olarak görevlendirildi. DP'nin olumsuz tavrı, Cumhurbaşkanı İnönü Meclise geldiğinde ayağa kalkmama şeklinde ortaya çıktı.[384] Peker'in okuduğu hükümet programı, demokrasiye göndermelerde bulunmakla birlikte devlet otoritesinin altını kalın kalın çizen bir mahiyete sahipti ve onun meşhur "disiplinli hürriyet" yaklaşımının bir tezahürü gibi görünüyordu. Peker, müfrit sağ ve müfrit sol olarak tanımlanan hareketlere karşı milli partileri ön plana çıkarırken, demokrasiye geçişin dış baskıyla ilgili olmadığına gönderme yapıyor ve en büyük tehlike olaraksa anarşizmi gösteriyordu:

---

bu çapta bir seçimde ortaya atılan şikâyetlerin çok küçük rakamları ile karşılaşacağımıza hiç şüphe edilmemelidir. Kaldı ki, demokratik seçimlerin cereyan ettiği memleketlerde bundan daha az olay kaydedildiğini ifade edip de haklı gösterecek bir arkadaşımızın içimizde bulunacağını sanmıyorum. Ayrıca yurdumuzda seçim dolayisiyle 36 ilde 130 suç işlenmiştir. Bu suçlardan altısı idare âmirlerine ve seçim işlerinde görevlendirilenlere hakaret ve dayak atma, üçü Kıyafet Kanununa muhalefet ve rejim aleyhine propaganda, altısı rey sandığı anahtarını kaçırma ve tasnife mâni olma, dördü halkı tehdit, dördü kanuna aykırı toplanma ve zabıtaya karşı koyma, ikisi muhabere hattını kesme, dördü yüksek görev sahiplerine hakaret, biri askerleri seçim işlerinde kullanma, altısı rey sandığını ve seçim defterlerini kaçırma, onu seçim komisyonu üyelerine hakaret, üçü yaralama ve güvenliği bozma, on biri komisyon görevine müdahale, altısı komisyon üyelerine bıçak ve tabanca ile tecavüz, dokuzu seçim aleyhinde propaganda, üçü seçim konusu üzerinde kavga ve hakaret, yedisi Hükümete hakaret, beşi halkı ayaklanmağa teşvik, yirmi sekizi seçim kanununa aykırı hareket ve propaganda, altısı partiye hakaret, altısı seçime fesat karıştırma. Kamutayın dikkatine bilhassa arzederim ki, bu suçların hepsi seçimlerde yolsuzluk iddia eden soru önergesi sahibi arkadaşın mensup olduğu tarafın malıdır." Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 2, D: VIII, İ: 3 [13.11.1946].

383 Toker, *a.g.e.*, s. 63.

384 Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 71.

"Sayın arkadaşlar; yeni hükümetimiz demokrasiyi memlekette en üstün siyasi akide olarak kökleştirmek azmindedir. Milletlerarası münasebetlerin ufkunda henüz tam huzur ve emniyet verici yakın bir barışın güneşi doğmamış olmasına rağmen iç idarede bu yola girişimiz ve bu yol üzerinde kalmakta inanarak sebatımız istikbâl Türkiye'sinin ancak bu idare sayesinde mesut olabileceğine iman etmiş olmamızdandır. (...) Bütün vatandaşların hakkı olan hürriyeti, hürriyet düşmanlarından korumak lazımdır. Her iyi şeyin suiistimalinden zararlar doğacağı pek belli bir gerçektir. Fakat bir cemiyet için düşünülebilecek nimetlerin en değerlisi olan hürriyetin suiistimalinden doğacak tehlikeler günümüzün şartları içinde hiçbir benzeriyle ölçülemeyecek kadar büyüktür. İdeolojik mefhumların tağşişe uğradığı bir zamanda yaşıyoruz. Yurttaşın Anayasada gösterilmiş ve kanunlarla sınırları çizilmiş olan hürriyet hakları yanında bu hürriyetle beraber bütün devlet varlığının teminatını teşkil eden meşru ve kanuna dayanan otorite, ekseriye totaliter zihniyetle karıştırılarak çürütülmek isteniyor. Haklarına ve şereflerine hürmet edilen insan kümelerinin rejimi olan demokrasideki hürriyetten bahsolunurken de anarşizm ideolojisinin meşru otorite düşmanlığına varan ve bir cemiyeti nizamlı halde yaşatmanın bütün meşru yollarını tıkayan dağıtıcı ve parçalayıcı telkinler olup yürüyor."[385]

Peker tercihi, DP'nin İnönü tarafından ihtilalci bulunan yaklaşımlarına dönük bir mesaj niteliğindedir. İnönü, işlerin kontrolünden çıkmasını istememektedir. Peker'se, böyle bir dönem için biçilmiş kaftandı.[386] Aslında İnönü'nün niyeti, partiyi yeni şartlara göre dönüştürmek ve kanunlarda gerekli uyarlamaları

385 *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960)*, C. 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s. 138-139.

386 Otoriter eğilimli Peker'in Başbakanlığı bir hakem olarak İnönü'yü ön plana çıkarıyordu.

yapmaktı. Ancak bu konuda iplerin kendi elinde olmasını istiyordu. Bu doğrultuda Nihat Erim, İnönü'nün bir nevi sözcüsü olmaya başlamıştı. 24 Eylül'de kaleme aldığı yazısında Erim, tek partinin bir dönem niçin gerekli olduğunu ve şimdi niçin terk edilmesi gerektiğini açıklıyordu:

> "Türkiyemiz, hâlâ bir azlık teşkil etmekle beraber, batı medeniyetine inanmış ve onu bütün icaplarıyla benimsemiş kuvvetli ve imanlı bir aydınlar, bir seçkinler kalabalığına dayanır olmuştur. Bu merhaleye vardıktan sonra artık tek parti sisteminde ısrar etmenin mana ve hedefi kalmamıştı. Tek parti sistemi bir ilaçtır. Ağır bir hastalık halinde alınan mesela ültraseptil gibi bir ilaç. Nasıl ültraseptili hastalık geçer geçmez bırakmak lazımsa ve bırakılmadığı takdirde ilacın fazla alınmasından doğacak birtakım yeni ve belki daha ağır hastalıklarla karşılaşmak mukadder ise, tek parti usulünü de öylece terk etmek gerekiyordu."[387]

Aynı yazıda Erim, parti faaliyetlerinin yeni şartlara göre düzenlenmesini ve kongrelere önem verilmesini de öneriyordu. Bu noktada DP'ye karşı nasıl bir politika izleneceği, partide bir bölünme yaratmıştı: Müfritler ve ılımlılar. CHP, bu bölünmeyi kabul etmeye pek yanaşmasa da, savaş sonrasında izlenecek yöntem konusunda bu iki grup arasında anlaşmazlıklar vardı. Bu, eski otoriter devrimciliği savunan ve demokrasinin gereklerini hayata geçirirken aceleci davranılmaması gerektiğini düşünenlerle, içlerinde Anadolucuların da bulunduğu[388] otoriter devrimciliğin bazı görüş ve uygulamalarına belli bir mesafeyle yaklaşan gençlerin ve bu görüşlere zaten yatkın olan bazı daha eski partililerin arasındaki bir yarılmayı temsil ediyordu. DP

387 Nihat Erim, "CHP'li Arkadaşlarla Bir Hasbihal", *Ulus* (26 Eylül 1946).

388 Sağ eğilimli olup Anadolu'nun yerlisi olanlarla olmayanlar arasında ayrımcılık düzeyinde farklılık gözeten Anadolucular için bkz. Metin Çınar, *Anadoluculuk ve Tek Parti: CHP'de Sağ Kanat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013. Bu kanat esas olarak 1943'ten sonra partide varlık gösterecek, 1945 sonrası CHP'nin politikalarının şekillenmesinde mensupları önemli roller oynayacaktır.

ile CHP arasındaki sert tartışmalar, İnönü 12 Temmuz 1947'de ılımlıları destekleyen ünlü beyannamesini yayımlayana kadar devam etti. Ancak o tarihe gelinceye kadar da ılımlılar arasında yer alan Erim, Kemalizmin yeni şartlara uygun yorumu konusunda müfritleri eleştiren yazılar yazmayı sürdürdü. 28 Aralık 1946'da "Gerçek Kemalizm" başlıklı yazısı bu konuda hayli fikir vericidir. Erim, yazısının başında Mustafa Kemal'in adının Türk milletinin varlığıyla beraber yaşayacağına şüphe olmadığını belirttikten sonra şöyle devam ediyordu:

> "Ancak; birbiri ardı sıra gelen nesiller onun inkılâpçı ruhunu rahatsız edecek, sıkacak hareketlerden kaçmasını bildikleri nispette ona layık olacaklardır. 'Kemalizm' siyaset ilmine ve siyaset sanatına bir realite olarak girmiştir. Bu doktrinin başlıca prensipleri arasında: **her türlü ifrattan kaçınmak**,[389] insanı insan olması hasebiyle değerli tutmak, kendi milletini başta tutmak, öteki milletlere karşı sevgi ve saygı beslemek, ilim ve fennin, aklın ve mantığın gösterdiği yoldan asla şaşmamak. Her an şuurlarımızda yaşayan O'nu, belli günlerde geçici meşgalelerimizin ön safına alıp kendi kendimizi 'Kemalizm' doktrini bakımından imtihana sokmalıyız, sağ veya sol uçlara kayma temayülünde olanları, yerinde saymak isteyenleri uyarmayı başlıca vazife saymalıyız. Zira gerçek Kemalizm, Romantik Kemalizm değildir. Atatürk'e gerçek bağlılık eserine bağlılıkta toplanır."[390]

Nihat Erim'in mesajı açıktı: Eski tüfeklere Romantik Kemalist adını takıyor ve onları yerinde saymak istemekle suçluyordu. Atatürk'e gerçek bağlılığın bu olmadığı söylenerek de daha genç üyelerin Kemalizmi anlamak ve ona bağlanmakta ikincilleştirilemeyecekleri, aslında gerçek Kemalizmi, onu

389 Müfritlere mesaj verme amacı taşıdığı için bu ifade tarafımızdan koyulaştırılmıştır.

390 Nihat Erim, "Gerçek Kemalizm", *Ulus* (28 Aralık 1946).

geliştirmek isteyenlerin yani kendilerinin temsil ettiği savunuluyordu. İkinci mesajsa, Kemalizmi kasten yanlış yorumlayan müfrit sağ ve solaydı. Erim'in düşüncesi, devrim döneminin Atatürk gibi bir lider ve otoriter devrimci bir tek parti rejimi gerektirdiği, oysa şimdiki görevin demokrasiyi kurmak olduğu yönündeydi ve İnönü'nün görüşleriyle paralellik arz ediyordu. Nitekim Erim'in bu iki dönem için gerekli liderler olarak Atatürk ve İnönü arasında ayrım yaptığını ve devrimi gerçekleştirme başarısını Atatürk'e, demokrasiye geçme başarısını İnönü'ye verdiğini görmüştük.

İnönü, ihtilalci metotlardan vazgeçmeleri ve kendisinin hakem konumunu kabul etmeleri karşılığında DP ile uzlaşmaya hazırdı.[391] Bu uzlaşma 12 Temmuz Beyannamesi'nden sonra iyice hayata geçmeye başladı. İnönü ve CHP ile uzlaşmaya karşı çıkan DP'liler tasfiye edildiği gibi,[392] CHP içinde de müfritler güç kaybetmeye başladı. Yazıları ılımlılar ve DP'liler tarafından beğenilmeyen Falih Rıfkı Atay'ın *Ulus* başyazarı olarak sözcülüğü ortadan kalktı. Nihat Erim, parlayan yeni yıldızdı. Recep Peker ise Beyanname karşısında bir süre dirense de, İnönü'nün talimatıyla ılımlılar ona karşı muhalefete geçtiler ve sonunda müfritlerden olan Peker de çekilmek durumunda kaldı ve yerine Hasan Saka başbakanlığa getirildi.[393] Saka iki dönem başbakanlık yapacaktı. CHP'nin 1947 Temmuzu'ndan sonraki eğilimi, ılımlı ve hatta oy kazandırma potansiyeli daha çok olduğu düşünülen isimleri başa getirmekti. Saka'dan sonra II. Meşrutiyet döneminin modernleşmeci İslamcılarından Şemsettin Günaltay,[394] 1949'da bu sebeple tercih edildi –çünkü artık

391 DP'li liderler de böyle bir uzlaşmanın sağlanması için kendi doğal cumhurbaşkanı adaylarının da İnönü olduğuna İnönü'yü inandırmaya çalışıyorlardı. Özellikle Köprülü bu hususta gayret sarf etmişti ve Toker'e göre DP'nin önderleri bu hususta başarılı da olmuşlardı. Bkz. Toker, *a.g.e.*, s. 186-188.

392 Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 230-234.

393 *A.g.e.*, s. 174-176, 180.

394 Günaltay, aslında İnönü'nün ilk tercihi değildi. Günaltay'dan önce İnönü; Hilmi Uran, Necmettin Sadak, Fuat Sirmen ve Nurullah Esat Sümer'e de teklif götürmüş; fakat bu isimlerin hiçbiri teklifi kabul etmemişti. Bkz. İnönü, *Defterler-1*, s. 509-510. Nihat Erim'in *Günlükler*'inde, 29 Mayıs 1948 tarihinde yazdıkları da bu bağlamda önemlidir. Erim, Günaltay'ın Başbakan Hasan Saka'yı beceriksizlikle itham ettiğini ve başbakanlık için kendisinin uygun olduğunu düşündüğünü; ancak bunu açıkça söylemediğini yazmaktadır.

revaçta olan söylem laikliğin din düşmanlığı olmadığı yönündeydi ve CHP de tıpkı DP gibi bunu göstermeye çalışıyordu– ve CHP Mayıs 1950 Seçimleri'ne onun yönetiminde girdi. Kısacası CHP ve DP, içlerindeki aşırıları karşılıklı bir anlaşmayla etkisizleştirmişlerdi.

Burada rejimin nasıl kurulduğuna, sınırlarının nasıl çizildiğine daha yakından bakmak gerekiyor. Eğer siyasi ideoloji ile siyasi rejim birebir çakışmayacaksa –ki çok partili hayatın bir anlamı olması için bu çakışma olmamalı, farklı görüşlere yer açılmalıydı– rejimin kapsam dairesini, meşru siyasetin dairesini genişletmek gerekiyordu. Bu noktada, hangi görüşlerin sisteme dahil edileceği meselesi ön plana çıkmaktaydı. Solu "liberalleşme" olarak algıladığımızda, İnönü, sola bir kapı açıyordu; ancak bu sosyalist ve komünist sol olmayacaktı. Bunun yanı sıra laikliğin ve maziyle ilişkilerin yeniden ele alınması noktasında eleştiriler yönelten merkez sağı da sisteme dahil etmeyi düşünüyordu. İktisat politikasında liberalleşme anlamında da liberalizm, sistemde yerini alacaktı. Bunun dışındakiler müfrit sağ (ırkçılık-İslamcılık) ve müfrit sol (sosyalizm-komünizm)[395] olarak sistemin dışında bırakılacak, yani illegal ve gayrimeşru

---

Bkz. Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, Cilt 1, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 266. Günaltay hedefine Ocak 1949'da ulaşacaktır. Erim'in Günaltay'ın başbakanlığıyla ilgili düşünceleri de oldukça aydınlatıcıdır. Erim 31 Aralık 1949'da şöyle yazıyor: "Başbakan Günaltay'ın meziyetleri üzerinde durduk. Ben Günaltay'ın başbakan olduktan sonra birçok devlet meselelerinde bilgi ve tecrübesi bulunmadığı halde, süratle her şeye intibak ettiğini misallerle anlattım. Günaltay'ın din adamı olarak tanınması da bizim için istifadeli oldu. Çünkü esasında Günaltay inkılâpçılığı benimsemiştir. İçyüzü bu olunca, dıştan dindar gösterilmesi, memleketin dindar ve muhafazakâr zümresi –ki hâlâ kütleyi teşkil ediyor– üzerinde lehimize tesir yaratıyor. Bilhassa muhalefet gazeteleri Günaltay'ı böyle gösteriyorlar, karikatürlerini elinde tespihle yapıyorlar." Bkz. *a.g.e.*, s. 399. Buna karşın, Günaltay'ın başbakan yapılması, CHP'ye seçimleri kazandırmayacaktır. Burada hemen işaret edilmesi gereken husus, her iki tarafın da, seslendikleri kitleye göre, bir diğerini dini siyasete alet etmekle suçladığıdır. DP, ayrıca, CHP'yi fazla katı bir laiklik anlayışını benimser göstermek istemiş, CHP ise bu imajdan sıyrılmaya çalışmıştır.

395 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ve Türkiye Sosyalist Partisi ile bu partilere bağlı sendikalar, "kökü dışarıda" organizasyonlar olarak görüldüklerinden kapatıldılar. Birçok kişi de 1946 Tevkifatı çerçevesinde tutuklandı. Bkz. Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 231-233; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, yayl. y., Ankara, 1967, s. 538-539, 547-550.

siyaset zemininde değerlendirileceklerdi. Bu noktaların açıklığa kavuşturulması adına, DP'den gelen taleplere ve yapılan düzenlemelere göz atmak gerekiyor.

DP'nin ilk programında demokrasiye ciddi bir vurgu yapıldığını görüyoruz. Parti programında demokrasiyi doğrudan ilgilendiren maddeler şu şekildeydi:

> Madde 1- Siyasî hayatımızın, birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle idaresi lüzumuna inanan Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumî siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadile kurulmuştur.
>
> Madde 2- Partimiz demokrasi esaslarına en uygun devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanidir.
>
> Madde 3- Partimiz, demokrasiyi, milli menfaate ve insanlık haysiyetine en uygun bir prensip olarak tanır ve Türk milletinin siyasi olgunluğuna inanır.
>
> Madde 5- İnsanlık haysiyetinin korunması için çalışmak isteyen her işsiz yurddaşa iş bulunmasını, ihtiyarlık, hastalık ve sakatlık gibi hallerde yurddaşların yardım görmelerini demokrat bir cemiyetin başlıca hedeflerinden sayarız.
>
> Madde 7- Umumî hayata her bakımdan muvazeneli ve ahenkli bir gelişmenin sağlanması için, yalnız siyasi partiler kurulmasını, yani sadece siyasi sahada teşkilâtlanmış olmağı kâfi görmüyoruz; milletimizin iktisadî ve içtimâî sahalarda da sür'atle teşkilâtlanması ve daha şuurlu bir birlik tecellisi için işçilerin, çiftçilerin, tüccar ve sanayicilerin, serbest meslekler mensuplarının, memur ve muallimlerin, yüksek öğretim talebesinin meslekî, içtimaî ve iktisadî maksatlarla cemiyetler, kooperatifler ve sendikalar kurmalarını gerekli buluyoruz.
>
> Madde 9- Milli iradenin tam tecellisi, seçimlerin her türlü müdahaleden ve serbest olarak gizli rey ile

yapılmasına ve siyasi partilerin eşit haklara sahip bulunmalarına bağlıdır. Seçimlerin serbestliğini bozacak hareketleri, milli hâkimiyete karşı işlenmiş bir suç addederiz.

Madde 10- Millet Vekilliği seçimlerinin tek dereceli olmasını, seçim kanunumuzda, bu esası ve yurddaşın seçme ve seçilme haklarını daha geniş emniyet altına almak maksadile, değişiklikler yapılmasını lüzumlu görmekteyiz.[396]

DP'nin 1949'daki İkinci Büyük Kongresi'nde kabul edilen programdaki prensipler de bu bakımdan aynıdır.[397] Bunun dışında 1947'deki ilk kongresinde DP, Hürriyet Misakı adını verdiği bazı maddeleri kabul etmiştir. Bu misak üç temel husus üzerinde duruyordu: Vatandaş hak ve hürriyetlerini ihlal eden ve Anayasanın lafzına ve ruhuna aykırı kanunların kaldırılması, oyların güvenlik ve dokunulmazlığını sağlamak ve ulusal egemenlik ilkesini güvence altına almak için seçim kanununda değişiklikler yapılması ve devlet başkanlığı ile fiili parti başkanlığının birbirinden ayrılması.[398] DP'nin anti-demokratik bulduğu kanun ve uygulamalar arasında, gazete kapatma hakkını Bakanlar Kurulu'na veren Basın Kanunu'nun 50. maddesi, Cemiyetler Kanunu, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun özellikle 18. maddesi, üniversite özerkliği sorunu, idarecilerin taraflı olması, radyonun ve basının tek taraflı propaganda için kullanılması, seçimlerin adli denetimde olmaması gibi hususlar vardı.[399] CHP'nin 1947 Kongresi'nde örneğin Behçet Kemal Çağlar, Hasan Saka'nın bir demecine gönderme yaparak Meclisten çıkan her kanunun demokratik olduğunu, dolayısıyla anti-demokratik kanunlar demenin yanlış olduğunu söylese de, rejimi normalleştirmekten bahsetmektedir. Ancak Çağlar, rejimi

396 *Demokrat Parti Programı 1946*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=200805461, Erişim tarihi: 12 Ocak 2015.

397 *Demokrat Parti Programı ve Tüzük*, Doğuş Matbaası, Ankara, 1949.

398 Albayrak, *a.g.e.*, s. 109; Karpat, *a.g.e.*, s. 268-269.

399 Gologlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 45; Karpat, *a.g.e.*, s. 235-236.

normalleştirmenin muhalefete yaranmakla ilgisi olmaması gerektiğini belirtmekte ve CHP'yi hem hürriyetlerin hem de inkılâbın bekçisi olarak vasıflandırmaktadır.[400] Ancak Yedinci Büyük Kurultay'da partinin çok partili hayatın ve demokrasinin gerekleri doğrultusunda yeniden teşkilatlandırılması gündeme gelmiş[401] ve İnönü'nün Fuat Köprülü'ye daha önce söylediği gibi[402] parti başkanı aynı zamanda cumhurbaşkanı olduğunda, genel başkanın sonraki kurultaya kadar sadece "fahri başkan" olması ve bütün yetki ve sorumluluklarını genel başkan vekilinin üzerine alması parti tüzüğünün 73. maddesinde kabul edilmiştir.[403] Kabul edilen programın giriş kısmında ise partinin Atatürk'ün liderliğinde milletin ilerlemesine engel olan eskimiş kurumları kaldırarak demokrasinin gelişmesine uygun bir zemin yarattığı görüşü dile getirilmiştir.[404] Vatandaşların hürriyetlerine vurgu yapılmış ve cumhuriyetçilik ilkesi demokrasi ile doğrudan irtibatlandırılarak yeniden formüle edilmiştir:

> "Cumhuriyetin, milli egemenlik ülküsünü en iyi, en sağlam şekilde temsil eden ve uygulayan Devlet şekli olduğuna inanırız. Millet yalnız kendisinin sahip olduğu egemenliği tam bir serbestlik içinde tek dereceli olarak seçeceği Milletvekillerinden terekküp eden Türkiye Büyük Millet Meclisi vasıtasiyle kullanır. Demokrasi esasına dayanan bu rejimi her türlü tehlikeye karşı korumak esas vazifemizdir."[405]

400 *C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı*, s. 85-86.

401 CHP teşkilatında demokrasinin gerekleri doğrultusunda yapılmak istenen değişimleri yedi temel maddede toplayabiliriz: Genel Başkanlık Divanı'nın kaldırılması, parti başkanının cumhurbaşkanı olduğunda fiilen parti başkanlığını yürütmemesi, genel başkan vekilliği ile hükümet vazifelerinin bir kişi üzerinde birleşmemesi, divanın kuruluş tarzı değiştirilerek ve yetkileri genişletilmek suretiyle kurultayda seçimle gelen unsurların partinin fiili idare ve denetimini eline almasının sağlanması, milletvekili seçimlerinde en büyük yetkinin il ve ilçe kuruluşlarına tanınması, kurultay görüşmelerinin kamuya açık olması ve partiyle ilgili tüm seçimlerin gizli oyla yapılması. Bu yöndeki değişiklikler, DP'nin CHP'ye nazaran daha demokratik olarak yapılandırılan parti teşkilatlanmasıyla birlikte düşünülmelidir.

402 İnönü, *Defterler-1*, s. 453.

403 *C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı*, s. 323.

404 *A.g.e.*, s. 384.

405 *A.g.e.*, s. 395.

Basın Kanunu'nun 50. maddesinin değiştirildiğini ve gazete kapatma yetkisinin adli makamlara verildiğini belirtmiştik. 4 Temmuz 1934'te kabul edilen 2559 Sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun 18. maddesiyse, 20 Şubat 1948'de kaldırılmıştır.[406] Bu madde şu hükmü içeriyordu:

> "Fevkalâde hallerde ve Devletin emniyet ve selâmetini ve içtimaî nizamı tehdit ve ihlâl kabiliyetini haiz vaziyetlerde bu hal ve vaziyetleri ihdas edeceklerine veya devamına müessir olacaklarına şüphe edilenleri sebep ortadan kalkıncaya kadar polis, nezaret altına alabilir ve umumî ve hususî nakil vasıtalarına vaziyet edebilir. Bu hal ve vaziyetin ve devamının takdiri en büyük mülkiye âmirine aittir."[407]

Üniversitelerin özerkliği de 13 Haziran 1946'da 4936 Sayılı Kanun ile kabul edilmişti. Kanunun birinci maddesine göre:

> "Üniversiteler; fakültelerden, enstitü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş, özerkliği ve tüzel kişiliği olan yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir. Her üniversitenin genel özerkliği ve tüzel kişiliği içinde, o üniversiteyi oluşturan fakülteler de, bu kanun bükümlerine göre bilim ve yönetim özerkliğine ve tüzel kişiliğe sahiptirler."[408]

Cemiyetler Kanunu'nun bazı maddeleriyle ilgili[409] değişiklikse 5 Haziran 1946'da gündeme gelmiştir. Ancak DP, bu değişiklikleri yeterli bulmamaktaydı. Adnan Menderes bu değişiklikleri şöyle yorumluyordu:

> "Elimizdeki tasarının getirdiği başlıca değişiklik ise, Cemiyetlerin gerek kurulmalarının, gerek kendi

406 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 10, D: VIII, B: 45. [20 Şubat 1948].
407 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 23, D: IV, İ: 77 [4 Temmuz 1934].
408 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 24, D:VII, B:62 [11.06.1946].
409 1, 4, 5, 9, 27, 33, 34 ve 35. maddeler.

kendilerini feshetmelerinin müsaadeye tâbi tutulmamış olmasıdır. Bundan başka da, yürürlükte olan hükümlere göre, idare âmirlerine tanınmış olan dernekleri faaliyetten menetme salâhiyetinin, bu tasarıda ancak mahkemelere verilmiş olduğunu görüyoruz. Yine tasarıda gördüğümüz başka bir yenilik de kurulması yasak olan cemiyetler listesinin biraz daha kısaltılmış olmasıdır. Kısaca hulâsa ettiğim bu değişikliklerin bizi demokrasiye götüren yolda bir merhale olduğunu kabul ederek memnunluk duymaktayız. Ancak itiraf etmek icabeder ki, bu değişiklikler yapıldıktan sonra dahi, mukayese edilecek olursa görülecektir ki, meydana gelecek olan kanun, 1901 Fransız Cemiyetler Kanununa ve hattâ İkinci Meşrutiyet Cemiyetler Kanununa göre de daha geridir. Arkadaşlar; Partimiz, siyasi partilerin kurulmasında geniş bir serbestlik hâkim olmasını temenni etmekle beraber memleketimizin istiklâli veya toprak bütünlüğünü bozmayı, yurttaş ana haklarını kayıtlamayı gaye edinmiş veya memleket dışındaki siyasi teşekküllere bağlı olan partilerin kanundışı sayılmasını gayet ehemmiyetli bir esas olarak kabul etmektedir."[410]

Özellikle kanunun 29. maddesinin değiştirilmemiş olması, DP'nin eleştirilerine konu olmuştu. Bu konuda Menderes şöyle demekteydi:

"Yürürlükte olan kanunun günün icaplariyle telifi kabil olmıyan ve geri bir zihniyeti belirten 29 ncu maddesinin değiştirilmemiş olmasını, üzerinde asıl dikkatle durulması icap eden bir ehemmiyette görmekteyiz. Bu maddedeki hükmün ehemmiyeti demokrasi ve siyasi partiler hakkında beslenen fikirlerin mahiyetini ve bir zihniyeti açıklamakta olmasındadır. Madde aynen şöyledir: 'Zabıta, cemiyetlerin merkez

410 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 24, D: VII, B: 59 [5 Haziran 1946], s. 49

ve müesseselerine mahallin en büyük mülkiye âmirinden verilen ve istenildiği zaman ibraza mecbur olduğu yazılı emri hâmil olarak her zaman girmeğe salahiyetlidir'."[411]

Bu görüşlere cevaben Adalet Komisyonu Sözcüsü Şükrü Devrin, mevcut Cemiyetler Kanunu'nun "cemiyetlerin kurulmasında, yaşamasında ve feshinde en liberal ve koruyucu esaslar"ı içerdiğini söylüyordu. Gerçekten de 1937'de liberalizmin anayasa-dışı kabul edilmesiyle karşılaştırıldığında, "en liberal hükümleri içeren" bir kanuna sahip olma konusunda CHP'nin ısrarı,[412] dikkate değer bir söylem değişikliğini yansıtmaktadır. Ancak, bunun ideolojik açıdan çok sindirilmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Recep Peker'in "kanunlara uygun çalışıyorsanız niçin korkuyorsunuz" şeklindeki sorusu bu açıdan iyi bir göstergedir. Şükrü Sökmensüer ise kanunun niçin yapıldığına dair bilgiler vermekte ve amacın müfrit sağ ve solu engellemekten başka bir şey olmadığını savunmaktadır:

"Arkadaşlar, bir taraftan sağ ekstremitede bulunan faşist zihniyetli birtakım hareketler, sol ekstremitede bulunan zihniyetlerle memlekette çatışmağa başladı. Bunlar yer yer tezahürler gösterdi ve bunun üzerine esaslı takibat yapıldı. Daha ileri gidildi, vicdanen söylemeğe mecburum, köy hocalarını elde ediniz, küçük zabitleri elde ediniz, yıkınız dediler. Bunlar üzerinde de çalışıldı. İşte böyle bir zamanda ne sağ ekstremite rejiminin ve ne de sol ekstremite rejiminin memlekette kurulmaması için Cemiyetler Kanununa

411 *A.g.e.*, s. 49-50.

412 Değişikliklerin sebebiyle ilgili İçişleri Komisyonu'nun raporundaki şu ifadeler önemlidir: "1938 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunundaki bazı hükümlerin son yılların siyasi ve medeni ihtiyaçlarını tamamen karşılıyamadığını gören Hükümetin Büyük Meclise sunduğu bu tasarı vatandaşların âmme hakları sahasında mühim bir yer tutan dernek kurma faaliyetini daha liberal bir sistem içinde düzenlemek ve bu suretle Cemiyetimizin muhtaç olduğu müşterek çalışmaların ve toplu gayretlerin gelişmesini kolaylaştırmak prensipine dayanmaktadır." *A.g.e.*, S. Sayısı: 152.

bazı kayıtlar koymak zarureti hâsıl oldu. Arkadaşlar, insaf ile rica ederim, Kıyafetler Kanununu ve Cemiyetler Kanununu bugün ele alınız, insaf ile tetkik ediniz, göreceksiniz ki halen yaşayan Cemiyetler Kanunu bu memlekette ne sağ müteassıb bir rejimin ve ne de en sol müteassıb bir rejimin kurulmasını önlemekten başka bir şey yapmamıştır."[413]

Kanunla hangi tür dernekleri kurmanın yasaklandığı da saptanmıştır. Kanunun 9. maddesine göre:

a) Devletin mülki bütünlüğünü ve siyasi ve millî birliğini bozma amacı güden,

b) Din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan,

c) Aile, cemaat, ırk esasına veya adına dayanan,

d) Gizli tutulan veya gayesini saklayan derneklerle,

e) Bölgecilik amacı güden veya bölgeci bir unvan taşıyan siyasi derneklerin kurulması yasaklanmıştır.[414]

Görüldüğü üzere sınıf esası üzerine derneklerin kurulmasının önü, böylece açılmıştır. Ancak fiiliyatta buna izin verilmemiştir.

Türk Ceza Kanunu'nda yapılacak değişikliklerse, özellikle komünizm ve irtica ile mücadeleyle ilişkilendirilecektir.[415] Irk esasına dayalı dernekler ile komünizme ve dinsel gericiliğe dayalı derneklerin yasaklanması, müfrit sağ ile müfrit soldan ne anlaşıldığını kısmen göstermektedir. Ancak uygulamada sosyalist partilerin ortaya çıkması olumlu karşılanmamış ve bu partiler kapatılmıştır. Böylece Adnan Menderes'in DP'yi tanımlarken "bazı konularda CHP'nin biraz solunda, bazı

413 *A.g.e.*, s. 52-53.

414 *A.g.e.*, s. 63-64.

415 Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 24, D: VII, B: 64 [13 Haziran 1946], s. 261, *TBMM Tutanak Dergisi*, C:20, D. VIII, B:105 [9 Haziran 1949], s. 645, 646, 660, 665-666, *TBMM Tutanak Dergisi*, C:20, D. VIII, B:106 [10 Haziran 1949], s. 696-697.

konularda biraz sağındayız"[416] sözleri, rejimin sınırları açısından da uyumludur. Burada solun daha ziyade siyasi liberalizmle ilgili olduğunu belirtmek gerekiyor.

Seçim Kanunu ile ilgili düzenlemeler de yapılmıştır. Bu hususta DP'nin istediği manadaki değişiklikler ancak 1950 Seçimleri'nden üç ay önce gerçekleşebilmiştir.[417] Yeni şartlara göre oluşturulan rejimde, Kemalizm dışındaki ideolojilere yer açılmış; daha doğru bir ifade ile rejimin temel dayanaklarına saldırmamak koşuluyla, meşru ve yasal siyaset alanı biraz daha genişletilmiştir. Böylece dar anlamda Kemalist ideoloji ile Kemalist rejim özdeş olmaktan çıkmıştır. Yine de yeniden yorumlanmış Kemalizm, tüm ideolojilerin üstünde konumlanmaktadır.

Burada çok partili hayata geçiş ve demokrasiye yöneliş konusunda bazı tespitler yapmak gerekiyor. Öncelikle DP'nin kuruluşundan yalnızca 4.5 yıl sonra, barışçıl yollardan iktidarın değiştiğini ve bu süre zarfında anti-demokratik bulunan kimi kanunların, CHP'nin DP ile rekabeti ve kontrolü elinden bırakmama düşüncesinin etkisi nedeniyle, DP önerdikten bir süre geçtikten sonra bile olsa, değiştirildiklerini görüyoruz. Bunda kuşkusuz dünyadaki konjonktürün demokrasiler lehine gelişmesinin, Sovyet tehdidinin etkileri vardır; ancak değişimin hızına bakıldığında, siyasal, sosyal ve ekonomik şartların etkilerinin, demokrasiye dayalı düşüncelerin ulus-aşırı etkisinin yanı sıra, CHP'nin başından beri demokrasiyi bir ideal olarak saptamış olmasının yerini ve İnönü'nün bir politikacıdan çok bir devlet adamı gibi davranmasının etkilerini[418] de görmek

416 Us, *a.g.e.*, s. 666.

417 Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C: 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965, s. 235-237.

418 İnönü'yü politikalarını belirlerken iktidar odaklarının tamamen üzerinde hareket eden bir figür olarak tasavvur etmemek gerekiyor. Orhan Erkanlı'nın yazdıkları bu açıdan dikkat çekicidir. Erkanlı'ya göre çok-partili hayata geçildiğinde, ordudaki komutanların bir kısmı, DP'li yöneticilere destek vermiş ve şayet iktidar devrilmezse müdahale edeceklerini söylemişlerdir. Diğer bir kısmı da 1950 Seçimleri'nden sonra İsmet Paşa'ya müdahale için teklif götürmüş; ancak İnönü bu teklifi reddetmiştir. Bu çatışmada eğer teklifler kabul edilseydi, Erkanlı'ya göre, sonuçta kesin olan DP'nin iktidara gelemeyeceğiydi. Bkz. Orhan Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973, s. 5. Metin Toker ise İnönü'ye bu söylentiyi sorduğunu, İnönü'nün ceva-

gerekmektedir.[419] İnönü ile ilgili bu vargı, bir değer yargısı içermemektedir; ancak şu anlama gelmektedir ki, İnönü, yapılan dönüşümlerin devlet ve millet için gerekliliğine inanmış ve yaptıklarını devlet adamı olmanın bir gereği olarak algılamıştır. İnönü'nün ve onunla işbirliği yapan parti yöneticilerinin tek parti yönetiminin değişebileceğine dair işaretler veren hareketleri, rejimin değişebileceğine dair beklentileri arttırmıştır. Teorik kısımda ele aldığımız gibi, hangi yönlerde değişim olabileceğine dair beklentiler, ideolojik değişimde önemli bir yer tutarlar. Bu noktada rejimin, komünizme, sosyalizme ya da aşırı muhafazakârlığa doğru dönüştürülemeyeceği konusunda açık mesajlar verilmiştir. İçeriği konusunda II. Dünya Savaşı sonrasına kadar tartışmaların yapıldığı demokrasinin nasıl bir biçime sahip olacağı noktasında, dünyada ve Türkiye'de özellikle siyasi ve iktisadi alanda değişen şartların yanı sıra, Kemalizmin siyasete ve çeşitli ideolojilere bakışının etkisi olmuştur. Bu anlamda meşru siyaset alanı, kısmen genişletilmiş; ancak müfrit sağ ve sol olarak adlandırılan ideolojilere kapatılmıştır. Çok-partili demokrasiye yönelirken çeşitli alanlarda izlenen politikalarda değişikliklere gidildiğini ve Kemalizmin bazı açılardan revizyona tabi tutulduğunu da göreceğiz.

2.4. Halkçılık

İnönü döneminde halkçılığın değerlendirilmesi bakımından üç temel nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ikisi, şaşırtıcı olmayan bir biçimde, köylülerle ilgilidir. Üçüncüsü ise çalışma ilişkileri alanında, işçilerle ilgilidir. Köylülerle ilgili olan iki temel alan, Köy Enstitülerinin kurulması ve 1945'te

ben komutanlardan böyle bir teklif gelmediğini, bunu söyleyenlerin orduyu tanımadığını belirttiğini yazmaktadır. Metin Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl-2. Cilt (1957-1960)*, Akis Yayınları, y.y., 1966, s. 32. Özdağ da, o sırada orduda özellikle genç subayların DP'ye taraftar olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2004, s. 21-26.

419 İnönü, iktidarı devredene dek ayrıca bir öğretmen gibi davranmıştı. Halka yaptığı konuşmalarda toplum içinde oluşan kamplaşmaların yanlışlığına işaret ediyor ve olması gerekenleri anlattıktan sonra vatandaşlara "anlıyor musunuz?" diye sorarak onay bekliyordu. Örn. bkz. İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale ...*, s. 318, 325, 327-328, 331-332, 336-337.

gündeme gelen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur. Savaş sırasında çıkarılan vergilerin hangi sınıflara yükleneceğine dair soruna ve toplumun değişik kesimlerine yapılan yardımlara da savaş sonrası halkçılığının gelişimine etkileri bağlamında değineceğiz. Ancak ana inceleme noktalarımız bahsedilen üç konu olacaktır.

2.4.1. Köylünün Eğitimi ve "Köyün Canlandırılması" ve Kalkındırılması: Köy Enstitüleri Projesi ve Düşünsel Arka Planı

2.4.1.1. Köy Enstitülerine Giden Yol

İncelediğimiz dönemde Türkiye nüfusunun çok büyük bir bölümünü köylülerin oluşturduğu belirtilmişti. Bu sebeple hiçbir rejimin köylünün sorunlarıyla ilgilenmeksizin sağlam bir temel üzerine oturtulması mümkün değildi. Bu sorunların temelinde, köylünün eğitimsiz, dolayısıyla cahil bırakılmış olması ve köyün ekonomik geri kalmışlığı, köy nüfusunun önemli bir bölümünün eski iktisadi ilişkilere bağımlı durumda olması görülmekteydi. Halkın çoğunluğunu oluşturan köylünün asırların getirdiği ezilmişlikle ve savaşlarla fazlaca içine kapandığı ve canlılığını kaybettiği de aydınlarca gözlemleniyordu.[420] Köylü eğitilmeli, köy canlandırılmalı ve kalkındırılmalıydı. Ayrıca şehirlere büyük ve düzensiz göçlerin de önüne geçilmek isteniyordu. Tüm bu amaçların gerçekleştirilmesinde, teorik ve pratik eğitim boyutunu Köy Enstitüleri üstlenecekti.

Atatürk döneminde de köylü nüfusun eğitimi sorunu üzerine denemeler olmuştu. Mustafa Necati, Reşit Galip ve Saffet Arıkan'ın bakanlıklarında çeşitli denemeler yapılmıştır. M. Necati'nin bakanlığı zamanında Maarif Vekâleti müfettişlerinin önerdikleri bir öğretmen okulu tipi 1926'da Kayseri'de, 1927'de Denizli'de açılmıştır. Bu okullar ilköğretime dayanmaktaydı ve üç yıl öğrenim süresi öngörülüyordu. Bu

420 Bu konuda bkz. Haydar Seçkin Çelik, "Türkiye'de Kültür Devrimi Üzerine Mikro Bir İnceleme: Gökalp'in Tebessüm İnkılabı ya da Tebessümden İnkılap Olur mu?", *Türkiyat Araştırmaları*, S: 22, Bahar 2015, s. 87-98.

deney başarılı olmamış ve okullar 1933'te kapatılmıştır. Ortaokullar kapsamında ve öğretim süresi iki yıl olan ayrı bir öğretmen okulu niteliğindeki Pedagoji Sınıfları da Afyon, Antalya, Niğde ve Gaziantep'te açılmış ancak bu okullar da 1927-1932 yılları arasında faaliyet gösterebilmiştir. Reşit Galip döneminde köylülerin eğitimi konusu yeniden ele alınmışsa da konu araştırmalar ve raporlar düzeyinde kalmış ve R. Galip'in sağlığında hayata geçirilememiştir. Bu araştırmaları Köy Eğitmenleri projesiyle Saffet Arıkan hayata geçirmeye çalışmıştır.[421] Henüz okullaşmanın olmadığı köylerde, köylü eğitimi için pratik bir çare olarak düşünülen köy eğitmenleri, askerde yeteneğiyle sıyrılan, okuma yazma bilen onbaşı ve çavuşlardan istekli olanların arasından seçilip kurstan geçirildikten sonra görevlendirileceklerdi. İlk eğitmen kursu da Eskişehir Mahmudiye'de açılmıştır. Denemenin başarılı olması üzerine Köy Eğitmenleri Yasası çıkarılmıştır. Buna göre köy çocukları ilk üç sınıfta köy eğitmenleri tarafından okuma-yazma, dört işlem, hayat bilgisi konularında eğitilecek, 4. ve 5. sınıfları ise 10-15 köyün ortasında kurulan bölge okullarında okuyarak ilkokul diploması alacaklardır.[422] Öğretmenlerin köyü ve sorunlarını yakından tanıyan, geçimini orada sağlayan insanlar olmaları düşüncesiyle 1937'de şehirden uzak yerlere de köy öğretmen okulları kurulmaya başlanmıştır. Bunlar İzmir Kızılçullu, Eskişehir Hamidiye, Trakya Lüleburgaz ve Kastamonu Gölköyü'dür. Burada saptanan gaye, ilköğretimi bitirmiş köy çocuklarının köyün günlük yaşam ve faaliyetlerinden ayrılmadan öğretmenliğe ve köylülere rehberlik etmeye hazırlanmalarıdır.[423] Görüldüğü gibi Köy Enstitülerinin kuruluşuna giden yolda çeşitli denemeler yapılmış ve istenilen sonuçlara ulaşılmamıştır. Bu konuda şehirde okuyup sonra köyde çalışmak istemeyen öğretmenlerin varlığı sorunun bir idealizm sorunu olduğunu düşündürmüşse de, İsmail Hakkı Tonguç

421 Nurgün Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 99-100.

422 Mustafa Gazalcı, *Köy Enstitüleri Sistemi: Mezunları Üzerine Bir Araştırma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015, s. 34.

423 Koç, *a.g.e.*, s. 100-103.

gibi eğitimciler, sorunun idealizm eksikliğinden değil, işleyebilecek bir sistem kurulmamasından, aydınların köylüyü ve köy sorunlarını yeterince tanımamasından kaynaklandığını düşünmüştür. Henüz Atatürk zamanında, İsmail Hakkı Tonguç 1935'te İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne; Hasan Âli Yücel de 1933'te Orta Öğretim Genel Müdürlüğü'ne getirilmiş bulunuyorlardı. 1938'de Yücel'in Maarif Vekili olarak atanmasıyla Tonguç-Yücel ikilisinin Köy Enstitüleri için beraber çalışmaları da mümkün olmuştu. Nitekim 17 Nisan 1940 tarihli 3803 Sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ile yeni bir eğitim anlayışının yolu açılıyordu. 1942'de ise enstitülerin teşkilat kanunu çıkarılacaktı. 1943'te Ankara Hasanoğlan'da "Enstitülerin beyni ve kalbi" mahiyetindeki Yüksek Köy Enstitüsü kurulmuştur. Bu kurumun amacı şöyle tanımlanmıştır: Köy Enstitülerine öğretmen yetiştirmek, Köy Bölge Okulları için gezici öğretmen, gezici başöğretmen ve bölge ilköğretim müfettişleri yetiştirmek ve köy incelemelerinde merkezi bir rehber oluşturmak üzere enstitüleri ilgilendiren konularla ilgili gerekli araştırmaları yapmak ve bunları yayımlamak. Bu enstitüye yalnızca Köy Enstitülerini bitiren köy çocuklarının alınması da öngörülmüştü.[424] Köy Enstitüleri ile ilgili kanunlar ve bu kanunların Meclis'ten geçirilmesi sırasındaki kritik önemdeki tartışmalar ele alınacaktır. Ancak öncelikle Köy Enstitülerinin fikri mimarlarının ve başlıca siyasi desteği sağlayan kişi olarak İsmet İnönü'nün konuya bakışlarının ele alınması gerekmektedir.

2.4.1.2. Köy Enstitülerinin Mimarları ve Düşünsel Temeli: Tonguç, Yücel ve İnönü

Köy Enstitüleri, Türk eğitim tarihi ve eğitim düşüncesi açısından oldukça ilgi çekici bir alandır. Köy Enstitülerinin farklı cephelerini yansıtan çeşitli çalışmalar yapılmıştır; ancak onu, fikri bir tartışmanın konusu olarak inceleyen en nitelikli çalışma, hâlâ Fay Kirby'e[425] aittir. Kirby, enstitülerin nasıl bir fikri

424 Gazalcı, *a.g.e.*, s. 38.

425 Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Çev. Niyazi Berkes, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2010.

arka plana dayandığını, ona karşı çıkanların eğitim düşüncesi ve ideoloji bakımlarından nasıl tezler geliştirdiklerini ele alan, çığır açıcı bir çalışma yapmıştır. Zira Köy Enstitüleri, çeşitli yönlerinin yanı sıra, düşünce tarihinin de konusunu oluşturacak fikri tartışmalara ve kuramsal temellere dayanmaktadır. Köy Enstitüleri aynı zamanda ideolojik çatışmanın da gerçekleştiği alanlardan biridir: Enstitülerin hangi dünya görüşüne ve eğitim anlayışına göre örgütleneceği konusu, en başından beri tartışılmıştır. Kemalizmin resmi ideoloji olarak sabit bir veri olarak alınması durumunda, anlaşılması oldukça güç olacak bir sorundan söz etmekteyiz. Sorun devrim dönemi açısından tipiktir. Bazı formülasyonlar ortaya atılmış; fakat bu formülasyonların tatbikine geçilmeye çalışıldığında meselelerin hallinin o derece kolay olmadığı görülmüştür. Tonguç'un düşünsel liderliğindeki deneme, olgunlaşan fikirlerin bazı açılardan başarılı tatbikata dönüştürülebilmesi bakımından, ele aldığımız dönemin özgün bir örneğini oluşturmaktadır. Bu bakımdan, enstitülerin düşünsel temelleri ele alınmayı hak etmektedir.

2.4.1.2.1. Köy Enstitülerinin Kuramcısı: İsmail Hakkı Tonguç

Tonguç, büyük olasılıkla 1893'te, Silistre'nin Tatar Atmaca Köyü'nde dünyaya gelmiş bir köy çocuğuydu. Okuma isteğinin çok olması, Silistre Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra, ailesinin muhalefetine ve yetersiz imkânlarına karşın onu, İstanbul'a, eğitim amaçlı gitmeye yönlendirdi. Tonguç'un geldiği İstanbul, Meşrutiyet sonrasının ve Balkan Bozgunu'nun siyasi karmaşa ortamını yansıtmaktaydı. İstanbul'da kendisine yardım etmeleri için önce hemşehrilerini aramış ama onlar pek yardımsever davranmamışlardı. Bunun üzerine o, babasından ve okumuş olan amcasından adını duyduğu ve yardımsever olarak bildiği bir Osmanlı paşasına başvurmayı denedi. Ancak paşanın cevabı, Tonguç üzerinde oldukça olumsuz bir etki bıraktı: Paşa, "parası olan okur, olmayan okuyamaz" diyor ve köyüne geri dönmesini öğütlüyordu. Önerdiği tek yardım, onu tramvay şirketine bir süre için biletçi olarak yazdırmak ve kazandığı parayla köye

dönmesini temin etmekti. Tonguç, bu cevap karşısında kızdı; ancak fikrini değiştirmedi. Paşaya söylenirken ağzından çıkan şu sözler, onun köylülere dönük olumsuz bakıştan nasıl etkilendiğini göstermektedir: "Görürsün sen, parası olmayan okur mu okumaz mı? Senin gibiler yüzünden babalarımız cahil kalmış, yoksul düşmüşler. Ne yapıp edip okumanın yolunu bulacağım. Benim gibi çocukların okuması için ömrümün sonuna kadar çalışacağım. Koca Paşa, eğer ömrün olursa nasıl okuduğumu görürsün. Yazıklar olsun senin paşalığına."[426] Bunun üzerine zorlukla da olsa hazırladığı ve durumunu anlatan bir dilekçeyi İttihatçı Maarif Nazırı Şükrü Paşa'ya ulaştırmayı başardı. Balkanların kaybının hüznü içinde Şükrü Paşa, genç köylünün Silistreli bir göçmen olmasından etkilendi. O dönemde göçmenlerin öğretmen okullarına atanması, çokça görülen bir durumdu. Bakan, Tonguç'a yardım etmeye karar verdi; ancak ona, Anadolu'nun bugüne kadar ihmal edilmesinden dolayı, onu, İstanbul'da bir okula değil, Kastamonu'ya göndereceğini, orada öğretmen olup ülkesine faydalı olmasını beklediğini söyledi. Tonguç, 1909'da açılmış olan Kastamonu Öğretmen Okulu'na, güçlükle de olsa ulaşmayı başardı. Burada bir buçuk yıl kaldıktan sonra kendisini geliştirmek için İstanbul'a alınması için bakana mektup yazdı ve bakan da onun son sınıftayken, 1918'de İstanbul Öğretmen Okulu'na alınmasını onayladı. O yıllarda eğitim alanında tartışmalar mevcuttu. Tonguç'u en çok etkileyen kişi, "tarıma dayanan ve köylerin gelişmesini etkileyecek bir eğitimi savunan", sosyalist dünya görüşünün etkisindeki Ethem Nejat'tı.

Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra Tonguç, öğrenim için Almanya'ya gitti. Ancak savaş şartları buradaki eğitimini tamamlamasını güçleştirdi. Tonguç, dokuz ay Almanya'da kaldıktan sonra Türkiye'ye döndü. 19 Eylül 1919'da Eskişehir Erkek Öğretmen Okulu'nda resim-elişi öğretmenliğine atandı. 1921 Eylülü'nde yarım kalan eğitimini tamamlamak için tekrar Almanya'ya gitti ve 1922'de geri döndü. 1925 yazında İngiltere, Almanya ve Fransa'ya mesleki eğitimi incelemek için, Leipzig

426 Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 27-33.

Pedagoji Enstitüsü'ne de iş eğitimi semineri alması için gönderildi. Tonguç, yurtdışı deneyim ve eğitimleri sonucunda Alman eğitimcilerden Kerschensteiner'in "iş eğitimi" görüşünün etkisi altında kalacak ve bunun Türkiye'de nasıl geliştirileceği üzerinde duracaktır.

Konya Lisesi'nde, Ankara Öğretmen Okulu'nda, Adana Erkek Öğretmen Okulu'nda görev yapan Tonguç, Ankara Öğretmen Okulu'na atandıktan altı ay sonra Okul Müzesi Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Bu görevini sürdürürken 1929'da Gazi Orta Öğretmen Okulu'nda resim elişi öğretmeni olarak görevlendirilmiş ve ayrıca orada zaten yeni açılacak olan resim-iş bölümünün kurulması da Tonguç'un görevleri arasında olmuştur. 1935 yılına kadar Tonguç, bu iki görevi birlikte yürütmüştür. 1935'te, Saffet Arıkan'ın Milli Eğitim Bakanlığı döneminde İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne getirilmiştir.[427] Tonguç, Osmanlı eğitim anlayışını ezberci buluyor ve girişilen yenilik hareketlerinde, "köyün canlandırılması" gibi esaslı bir konuya yeterince önem verilmediğini düşünüyordu. Dolayısıyla köylülerle yeterince ilgilenilmemesi, onlara eşit imkânlar sağlanmaması, eğitim anlayışının ezberci ve kitabi oluşu, onun kafasında yer etmiş sorun noktalarıydı. *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy* kitabında, 1935'te göreve gelinceye kadar yapılanları ve kendisinin neler yapmaya çalıştığını ayrıntılı bir biçimde ele almıştır.

Tonguç, çalışmasında, Osmanlı'dan devralınan köyün durumunu ele alır, problemi tanımlar, o güne kadar yapılan önerileri ve uygulamaları inceler ve sonrasında ne yapılması gerektiğini ayrıntılı olarak açıklar.

Osmanlı döneminde devralınan köyü şöyle tasvir etmiştir:

> "Köyler bakımsızlık, asayişsizlik ve her türlü soygunculuklar yüzünden birer mezarlığa dönmüştü. Köylü malından ve canından hiç emin değildi. Türlü türlü idaresizliklerle adaletsizlikler, köylü nazarında hem Devletin hem de aydınların itibarını sıfıra indirgemişti.

427 Ayrıntılar için bkz. *a.g.e.*, s. 33-72.

> Mütegallibe ile Devlet adamı, Devlet memuru ile menfi münevver ve hoca el ele vererek, en küçük fırsatları bile kaçırmaksızın, boyuna Türk köylerinin kanını emiyorlardı. Bunlar yetmiyormuş gibi birbiri ardına gelen kuraklık, kıtlık, sel, dolu felaketleri; yolsuzluk, köprüsüzlük, salgın hastalıklar, esasen başı dertten kurtulmayan köylünün iç sıkıntısını kat kat arttırıyordu. Birbirinden korkunç olan bu olaylar ezilenler ile ezenlerin arasındaki uçurumu günden güne daha fazla açıyor, köylülerin yaşama heveslerini tamamen kırıyordu. Onlar günün birinde bu dertlerden kurtulabileceklerini akıllarına bile getirmiyorlardı."[428]

Köylü sömürüldüğü gibi, dertleriyle, eğitimiyle ilgilenilmiyor ve dahası köy tanınmıyordu. Köy meseleleriyle ilgili görüş belirtenler köyü tanımayan yarı-münevverlerdi ve bu münevverler köylüyü değerli saymıyor; onu, ancak kendilerine benzetildiği takdirde kıymet ifade eder bir varlık olarak görüyorlardı: "Kitabi terbiye ile yetişmiş olan yarı-münevverler, köylüyü ancak kendilerine benzetildikten sonra bir kıymet haline gelebilecek zannediyorlardı. Hâlbuki karakter, iş yapma kabiliyeti, zihniyet bakımından köylünün onlara benzemesi memleket için en büyük felaketlerden biri olacağını idrak etmek lazımdı."[429] Tonguç, şehirli aydınlara pek güven duymuyordu.[430] Onların köyü tanımadan hayallerinde ya bir cennet

428 İ. Hakkı Tonguç, *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 11.

429 *A.g.e.*, s. 26-27.

430 Ceyhun Atıf Kansu, Tonguç'un şehirli aydınlara dönük bakışı hakkında şöyle yazmaktadır: "Bizim ülkücülüğümüzü yeterli, gerçekçi ve tutarlı bulmuyordu. Küçük kentsoylu (küçük burjuva) coşkulu ülkücülüğümüze inanmıyordu. Ne var ki, bu sözleri, küçük kentsoylu aydınları küçümsemek için değil, tarihsel bir gerçeği belirtmek için söylüyordu. Bana verdiği istek şuydu, bir duyarlık hamuruyla yoğurduğum: Bir köylü olabilsem ve yeşerdiğini derinden derine sezinlediğim bir devrim imecesinde, bir dal olarak, bir er olarak yerimi alabilsem. Bir ara bana sordu: '– Sen, Michelet'yi okudun mu? Michelet der ki, dedi, ya halka ya da yaratıcı aydına bağlanacaksın. Bizim için halkın kaynağı da, yaratıcı aydının kaynağı da köydedir, köylerdedir'." Bkz. Ceyhun Atuf Kansu, *Cumhuriyet Bayrağı Altında*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 179-180.

ya da bir cehalet yuvası tasavvur ettiklerini söylüyordu. Köyü tanımadan köyün problemlerini çözmek mümkün değildi. Nüfusunun yüzde 80'i köylü olan bir ülkenin köy problemini çözmeden ilerleyebilmesi de aynı derecede olanaksızdı.

O zamana değin köylerin hocalardan öğrendikleri, üzerindeki baskılar ve içinde yaşadığı teknik bakımdan geri şartlar, köylüyü kaderci yapmıştı. Oysa yapılması gereken, ona tabiata hükmedebileceğini göstermekti. Artık tabiat emilecekti, köylü değil. Mutluluğun kaynağı da tabiatı yönetmekte, ondan verim elde etmekte aranacaktı. Bu ise sadece köy kalkınması ile ilgili bir mesele değildi; köyde bir inkılâp olacak, köy canlanacaktı. Köyün canlanması için gereken yeni insan tipini ise şöyle tanımlıyordu Tonguç:

> "Bütün bu işler, hurafeyi bilmeyen, talihini kadere bağlamayan, dinsel inançlardan ümit beklemeyen, buna mukabil iradesine ve iş yapma kudretine güvenen, hiçbir hareketinde ve düşüncesinde darlaşmayan, iyi fikir nereden gelirse gelsin onu saygı ile karşılayan, göğün altında her zaman vicdan denilen bir Allah taşıyan 'laik' vatandaşlarla tahakkuk ettirilebilirler. İşte o zaman modern ve canlı millet yaratılır, hem de hakiki münevver vatandaşlar yetiştirilmiş olur."[431]

Tonguç'a göre, önce ekonomik kalkınmanın sağlanması, sonra eğitime daha fazla eğilinmesi doğru bir düşünce değildi. Belli bir eğitim almamış köylü modern tekniği kullanamazdı. Ekonomi eğitime değil, eğitim ekonomik gelişmeye temel olacaktı. Ancak bunun için köyün tanınması ve onun olduğu gibi kabul edilmesi gerekiyordu. Tonguç "yarı münevverlerin" daha büyük köyler inşa etme projesine[432] de karşı çıkıyordu. Şehirli

431 Tonguç, *a.g.e.*, s. 31.

432 "Hele son zamanlarda ilim adamı pozu takınarak, küçük köyleri yerlerinden kaldırarak büyük köyler kurma teklifini ortaya atanlar işi korkunç bir çukura sürüklemişlerdir. Köy realitesini bir mukadderin icabı olarak olduğu gibi kabul etmek, ondan sonra da onun icaplarını yılmadan, bıkmadan yapmak lazımdır." *A.g.e.*, s. 36.

aydınların kafalarındaki ağaçlar, çiçeklerle dolu köy manzarası da doğru değildi ve köye gelindiği zaman karşılaşılan manzara bu sebeple onları hayrete düşürüyordu.[433] Tonguç, meselenin, köyün gerçekliklerini tanıyan kişiler tarafından, köyün şartlarına uygun, teori ve pratiği birlikte yürüten bir eğitim vermek olduğunu düşünüyordu. Köylerde, çağdaş uygarlığa uygun teorik ve pratik eğitimin gerçekleştirileceği alanlar kurulmalı, öğrenciler bu alanlarda yetiştirilmeliydi.[434] Tonguç, temel olarak kendini sadece teorik olarak yetiştirmiş, pratik işlerden anlamayan kişilere karşı şüpheyle yaklaşıyordu. Onun eğitim anlayışı, kafa emeği ile kol emeğini birleştiren bir yaklaşıma dayanıyordu. Köyün mevcut problemlerinin çözümü açısından da bu teorici aydın tipini özellikle yetersiz sayıyordu:

> "Türk köyü daha belki yirmi beş yıl âlim değil, (...) işinde uzman sayılan kahramanı isteyecektir. Bataklığı kurutmak, sıtmalıya kinin rejimi yaptırmak, trahomlunun gözüne ilaç damlatmak, okul binası yaptırmak, yaralının yarasını sarmak, gebeye çocuğunu doğurtmak, pulluğun nasıl kullanılacağını veya tamir edileceğini öğretmek, bozuk köprüyü onarmak, islah edilmiş tohumu tarlaya saçmak, fidan dikerek onu büyütmek ve step köylüsünün (dal) diye adlandırdığı ağacı hakikaten ağaç haline getirmek, nazariyeci ulema taslaklarının işi değil, kahraman teknisyenler ordusunun başaracağı işlerdir."[435]

Tonguç'un bu ifadeleri aslında köylü bir aydının şehirli aydınlara bakışını da yansıtıyordu. Tonguç'a göre köylüler bir iş yapıldığında onun pratik sonuçlarını görmek isterlerdi; bunu görmedikçe projeyi desteklemezlerdi. Dolayısıyla onun günlük hayatındaki sorunlarına dokunmayan eğitimcileri iyi karşılamayacaklardı.

433 *A.g.e.*, s. 37.
434 Kirby, *a.g.e.*, s. 117-133.
435 Tonguç, *a.g.e.*, s. 44.

Köylünün bir diğer sorunu da toprakla ilgiliydi. Verimli toprakların çoğu ya bunları işlemeyen kişilerin ya da bunlar vasıtasıyla köylüleri sömüren kişilerin elindeydi. Çözülmesi gereken, köyün canlanmasıyla bağlantılı bir diğer sorun da buydu.[436] Bu sorunun köy eğitimiyle nasıl birleştirildiğini göreceğiz.

İsmail Hakkı Tonguç, şehirle köy arasındaki hiyerarşiyi kırmak istemesine rağmen, köylü tipiyle şehirli tipi arasındaki ayrımı kabul etmiş gözükmektedir. Ona göre şehirliler, köyün ancak şehirlere benzetilmesi durumunda orada bir kültür ortaya çıkabileceği kanaatindedirler. Oysa Tonguç, modern bir köy ortamında da kültürün yeşerebileceği fikrindeydi. Bu ise köyün dışındaki eğitim kurumlarında değil, köyün içinde yapılmalıydı. Bu durumda problemin çözümü için Tonguç, çıkar yolu şöyle açıklamaktaydı:

> "Türk köyünün içi, özü anlaşılmadıkça ve onun özelliklerine göre yeni bir eğitbilim yaratılmadıkça köyde eğitim adına, sözde köy çocuğu lehine ne yapılsa bir ziynet eşyası gibi satıhta kalmaya mahkûmdur. Köyü kalkındırmak değil, canlandırmak lâzımdır. Bu da köylüleri tabiatı ve mukadderatı yenebilecek hale getirme amacını güden ve onun metotlarına göre işletilen bir eğitim teşkilatı kurmakla mümkündür."[437]

Tonguç'un tanımıyla, köy okulu, bir "Hayat ve İş Okulu" olmak durumundaydı.[438] Bu noktada izlenecek pedagojik metodun ne olacağı sorusu gündeme gelmektedir. Tonguç'un benimsediği metot, açıklamalarından da anlaşılacağı üzere klasik eğitim metodu olamazdı. Onun etkilendiği ve düşüncelerini temellendirdiği ekol, iş ekolüydü. İş ekolünü Tonguç şöyle tanımlamaktadır:

436 *A.g.e.*, s. 48.
437 *A.g.e.*, s. 53.
438 *A.g.e.*, s. 68.

"Bu hareket her öğrencide ruhsal ve bedensel etkinlik uyandırmayı, başka bir deyimle söylemek gerekirse, iş yaparak bir şey öğretmeyi ön plana alan bir eğitim yöntemidir. Bu ilkenin en karakteristik noktası da öğrencinin kendi kendine etkinlikte bulunmasını sağlamaktır. Bu ilkeye göre düşünülecek olursa, iş kavramı pedagojik bir anlam kazanmıştır diyebiliriz."[439]

Böylece, metodik olarak Tonguç, yaparak öğrenme anlayışını savunuyordu. Kerschensteiner'in "insan ancak ve yalnız işi dolayısıyla insandır" görüşünü benimsiyordu.[440] Pedagojik anlamda işin nitelikleri ise Scheibner'in tanımlamasıyla şunlardı: Doğallık, hayata yakınlık, esere uygunluk, bağımsızlık, tutumluca hareket ve yarar.[441] Bu pedagojik yaklaşımda kafa emeği ile beden emeğinin keskin bir ayrımı da kabul edilmiyordu. Tonguç, Kerschensteiner'in şu öğretisini savunuyordu: "En üstün bir biçimde zihinsel etkinlik olmadıkça bedensel iş olmaz, tıpkı bunun gibi en üstün bir biçimde bedensel etkinlik olmadıkça da zihinsel iş yapılamaz."[442] Tonguç'un pedagojik olarak benimsediği bir diğer husus da yapılan işi eleştire eleştire geliştirmekti. Bu, monarşiyle yönetilen toplumlarda olmayan, demokratik toplumlara özgü bir imkândı. Dolayısıyla Tonguç'un pedagoji anlayışında, kendine güvenen, tartışan, eleştiren insanlar yetiştirmek vardı ve bunu demokratik toplumun hem sağladığı bir imkân hem de gereği olarak değerlendiriyordu.[443] Çözüm yöntemini bu şekilde iş ekolü çerçevesinde belirledikten sonra Tonguç, daha önceki dönemdeki çalışmaları ele alır. Özellikle Mustafa Necati'nin döneminde yapılan çalışmaları oldukça takdir etmektedir. Aslına bakılırsa sorunun nasıl çözüleceğine dair John Dewey ve Kühne gibi eğitim

439 İsmail Hakkı Tonguç, *İş ve Meslek Eğitimi*, TÖB-DER Yayınları, Ankara, 1974, s. 15.
440 *A.g.e.*, s. 31.
441 *A.g.e.*, s. 33-34.
442 *A.g.e.*, s. 34.
443 *A.g.e.*, s. 18, 26, 40.

uzmanlarının çok yerinde tavsiyeler içeren raporları da bilinmektedir.[444] Ancak Tonguç'a göre bazı sebeplerden 1935'e kadar olan dönemde, yani kendisi etkin bir pozisyona gelinceye kadar köylü nüfusun eğitimi alanında gelinmek istenen noktadan bir hayli uzakta kalınmıştır. Bunun sebepleri arasında, Tonguç, kadroların sahip oldukları bilgiyi hayata geçirecek donanım ve deneyimden yoksun olmaları ile işin başındakiler değiştikçe uygulamaların değişmesi ve başa dönülmesini saymaktadır. Tecrübesi ve donanımı yeterli olmayan kadrolar, Avrupa'dan kopya edilecek bir örneğin yokluğunda sıkışıp kalmışlardır. Yabancı uzmanların raporlarında öngörülen esaslara uygun bir şekilde eğitim alanının bir kısmını değil tamamını koordineli olarak ele alan bir planın kararlı bir biçimde uygulanması durumunda sorunun çözümünde ilerleme kaydedilebilecekti; ama mesele yalnızca yazmakta değil, yapmaktaydı. O da köyü tanıyan, sorunları bilen ve ülke şartlarına göre belirlenen planı uygulayabilen idarecileri gerektiriyordu.

Tonguç'a göre, artık yapılması gereken, köyün içinde, iş ekolüne dayalı bir eğitim anlayışıyla, köyün şartlarına uygun eğitim kurumları aracılığıyla köyü canlandırmaktı. Bu konuda politika oyunlarından uzak, kararlı bir plan çerçevesinde hareket etmek gerekiyordu.

2.4.1.2.2. Fikir Ortağı ve Siyasi Destekleyici: Hasan Âli Yücel

Hasan Âli Yücel ile Tonguç'un köylü nüfusun eğitimi konusundaki düşünceleri arasında büyük paralellikler mevcuttu. Yücel, henüz 1925'te kaleme aldığı bir makalesinde, eğitimi şöyle tanımlamaktaydı: "En geniş manasında terbiye; kuvvetler ve istidatları malum olan bir mevcuda müessir olmaktır. Meçhul, tesir ve teshir kabul etmez."[445] Dolayısıyla köylünün eğitimi için öncelikle köyü, köylüdeki kuvvet ve istidatları

444 *A.g.e.*, s. 96-101. Tonguç, *Eğitim Yoluyla Canlandırılacak Köy* eserinde de kapsamlı değerlendirmelerde bulunur.

445 Hasan Âli Yücel, *Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi ile İlgili Yazıları-Konuşmaları*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı, Ankara, 1997, s. 65.

tanımak gerekiyordu. Oysa Türk aydını henüz bu konuda yetersizdi; köylüyü irşad edecek durumda değildi. Bununla birlikte, köylerin çok büyük kısmında okul yoktu, köylüler okuyamıyorlardı. Bu meselenin klasik eğitim metoduyla çözülemeyeceği ortaya çıkmıştı. Köylünün eğitimi klasik ilk tahsille karıştırılmamalıydı.

Yücel, bakan olduktan sonra, kendisinden önceki bakanların yaptığı çalışmaları takdirle anmış ve Tonguç'a göre onlara karşı daha az eleştirel ifadeler kullanmıştır. O zamana değin verilen emekler Yücel'e göre boşa gitmemişti, yapılan denemeler, araştırmalar, istikrarsızlık olarak alınmamalıydı [Oysa Tonguç aksini düşünüyordu].

Yücel ile Tonguç, dört temel noktada birleşiyorlardı: Maarif meselelerinin bir bütün olarak ele alınması, köylerde iş ekolüne göre ve köyün şartlarına göre eğitim, öğretmen unsurunun kitap ve ders araçlarına göre eğitimdeki önceliği ve ekonomik kalkınmanın eğitime dayalı olması. Yücel, milli eğitimin amacı olarak da Türk milletini yüzde yüz okur-yazar kılmayı göstermişti. Bunun için 15 yıllık bir zaman gerekiyordu.

Yücel, köy realitesinin olduğu gibi kabul edilmesi noktasında da Tonguç'la aynı fikirdeydi. Köyde eğitim işini şehir hayatına kıyas ederek düzenlemek yanlıştı ve bu, tecrübeyle sabit olmuştu. Birinci Maarif Şûrası'nı açarken şöyle diyordu yeni Milli Eğitim Bakanı:

> "Köy öğretmenini, köyde doğmuş, büyümüş, köy hayat şartlarını yakından duymuş gençler arasından seçip köy hayat şartlarının canlı olarak yaşadığı öğretmen okullarında yetiştirmeyi prensip olarak ele almış bulunuyoruz. Bu prensibe göre iki seneden beri muhterem selefim Saffet Arıkan'ın himmetiyle kurmuş olduğumuz köy öğretmen okulları; köy öğretmenliği davasını en iyi surette halletme yolunda epeyce mesafe katetmiş bulunmaktadır. Bu öğretmen okullarında yetişecek öğretmenlerimiz, köy bünyesinin asırlardan beri bize ibram ettiği halde ancak Cumhuriyet

devrinde zaruretini duyurduğu kalkınma hareketinin yorulmaz ve idealist yapıcıları olacaklardır.[446]

İş ekolüne göre eğitim yapacak Köy Enstitüleri, eğitimde Cumhuriyet'in temel prensiplerini de gözetecekti. Tonguç ile Yücel'in laiklik, hümanizm ve milliyetçilik anlayışları da birbirine oldukça paraleldi. Yücel, Cumhuriyet eğitiminin ilkeleri konusunda şöyle diyordu:

> "Cumhuriyet Maarifinin birinci vasfı laik olmuştur. Hususî itikatlar bir vicdan meselesi olduğuna göre, hayatın yaratıcılığı içinde serbest ve tabii bir tarzda olgunlaşan ferdin vicdanını muayyen bir dini inanç şekline uydurmak, devletin işi değildir. Yeni nesilde ahlakî şuuru, ferdin, cemiyetin devam bekasına bir vasıta olmak bakımından kuvvetlendirmek lazımdır. (...) Türkiye'de öğretim, kesin olarak milliyetçi bir ruh taşır. Biz, milliyetçiliği, milletimizin bugünden ta eski devirlere kadar kesiksiz uzanan ömrü içinde yaptığı bütün büyük işleri, gördüğü saadet ve felaketleri sanki bugün vukua gelmiş gibi kuvvetle ve hararetle içten yaşamak, bu tam ve müşterek şuur içine uzak ve yakın herhangi bir millete karşı kin duygusu katmamak, kendi milletine sevgi ve ona faydalı olma ihtirasını duymak diye anlıyoruz. Cumhuriyetçi ve halkçı olmayı bu anlayıştan çıkarıyoruz. Sosyal terbiyemizin temeli, başka insanları da sevmeğe müsait şekilde mensup olduğu cemiyete bağlılık ve onun için fedakârlık duygusudur. Her Türkün vicdanında tek ihtiras kaynağı olarak yaşayan Türk cemiyetini idrak yolundan gelerek aynı zamanda hümanist bir telâkkiye sahibiz. Bizim anladığımız hümanizma; Lâtin ve Yunanda duran kapalı bir hümanizma değildir; daha gerilere giderek, nerede insan ve onun eseri varsa oralara kadar sokularak, tabiat karşısında yaratıcı ve

446 *A.g.e.*, s. 83-84.

yapıcı kudretini hayra kullanan bütün insanlığı maddesi ve manasiyle kavramadır."[447]

Yücel'e göre yeni nesiller, işte bu prensiplere göre eğitilecekti. Yücel, milletin büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüleri eğitimsiz bırakmayı halkçılıkla tamamen uzlaşmaz görüyordu. Köylüleri okutmak, halkçılığın bir gereğiydi. Ancak köylü çocukların köylü olma vasıflarını korumaları isteniyordu ki bu tam da Tonguç'un görüşlerine uygundu. Köy Enstitülerinin bir amacı olarak, köyden şehre akın akın göç edilmesini önlemek de gösterilmişti. Dolayısıyla Köy Enstitülerinin kentleşme hızı ve biçimi konusunda ayarlamalar yapmaya imkân veren bir kurum olması da düşünülüyordu.

2.4.1.2.3. En Üst Kademeden Siyasi Destek: İsmet İnönü

İsmet İnönü, "ilköğretim davası"na çok önem veriyordu. Onun başbakanlığı döneminde çeşitli denemeler yapılmış; fakat istenen başarıya ulaşılamamıştı. Hedef tüm köy çocuklarının okutulması, köylülerin eğitiminin ve geçim şartlarının düzeltilmesiydi. İnönü'nün projeye teorik bir katkısı söz konusu değildi şüphesiz; ancak ilköğretimin devrimin amaçları yönünden önemini kavramıştı ve 1946'ya kadar olan dönemde bu konuda açık bir destek sağlamıştı. 1939 Parti Kurultayı'ndaki açış konuşmasında İnönü şöyle diyordu:

> "Önümüzdeki senelerde; nüfusumuzun çoğunu teşkil eden köylümüzün, gerek tahsil, gerek geçim hususunda seviyesini yükseltmeyi başlıca hedef tutacağız (Bravo sesleri, alkışlar). Bu hususta elde edeceğimiz neticelere, çok ehemmiyet ve kıymet veriyoruz. Katî olarak inanıyoruz ki, köylümüzün tahsilini ve maişetini daha yüksek bir dereceye vardırdığımız gün

447 *A.g.e.*, s. 115-116. Burada, Yücel'in özetlediği bu anlayışın aşırı milliyetçi-ırkçı sağın görüşleriyle temelden çatıştığını tespit edelim. Bunun etkilerini göreceğiz.

milletimizin her sahada kudreti, bu gün güç tasavvur olunacak kadar yüksek ve heybetli olacaktır."[448]

Köy Enstitülerinin kurulmasından sonra, 1 Kasım 1940'ta yaptığı TBMM'yi açış konuşmasında ise enstitülere olan güvenini şöyle dile getirmişti:

"Maarif işlerinde kabul buyurduğunuz köy enstitüleri ve Devlet konservatuvarı kanunlarının hayırlı tatbikleri, şimdiden iftiharı mucib vaidlerle doludur. Memleketin muhtelif mıntakalarında açılan 14 enstitüde, şimdiden 6000 talebemiz yetişmektedir. Bütün alâkadarlarının en geniş bir emek ve çalışma ölçüsü ile kurulub yürümesine savaştıkları bu müesseseler, 15 yıl içinde Türkiyede ilköğretim meselesini tam olarak halletmeğe imkân verecektir (Alkışlar, bravo sesleri)."[449]

İnönü, ilköğretim davası ve köylülerin eğitimiyle ilgili olarak Maarif Vekâleti tarafından yayımlanan *İlk Öğretim* dergisinin 15 Temmuz-15 Ağustos 1944 tarihli sayısına "İlk Öğretim Davamız" adlı bir makale göndermişti. İnönü, bu makalede okula devam edilmemesi, idarecilerin yapılan işin önemini yeterince kavrayamamaları gibi sorunları ele aldıktan sonra, ilköğretim davasının devam edeceğine vurgu yaparak ve ilköğretimin yayılmasından beklenen neticeleri ifade ederek makalesini bitiriyordu:

"Vatandaşlarım emin olsunlar ki, ilk öğretim dâvası üç beş ay sürecek saman alevi cinsinden heveslerle neticelenemez. Biz, senelerce sürecek en kuvvetli irade ve sebatla bir meseleyi takip edecek kabiliyette adamlar olduğumuzun imtihanını milletimize karşı ilk öğretim davasında göstereceğiz. Türk milleti ilk

448 *C.H.P. Beşinci Büyük...*, s. 20.
449 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C:14, D:VI, İ:1 [1 Kasım 1940], s. 7.

öğretimde göz diktiğimiz amaca vardıktan sonra büsbütün başka kudrette bir varlık olacaktır. İstihsalimiz, yani kazancımız bu sayede çok artacak; memleket yüksek bir teknik kabiliyet edinecek; büyük milletimizin yaradılıştaki kabiliyetleri içinde insanlığın bütün iyi vasıfları engin değerler alacaktır. Çok kuvvetli ve çok kıymetli bir millet olmanın çaresi, ilk öğretimin tamamlanması ile elde edilmeğe başlanır."[450]

Cumhurbaşkanı, 17 Nisan 1945'te ise bu kez, ilköğretimle medeni ilerleme ve gerçek anlamda vatandaş bilincine sahip olma arasındaki doğrudan ilişkiyi göstermek istiyordu:

"Vatandaşlarım!

İlk öğretimi, büyük kütleyi maddi ve manevi alanda kaldırıp yükseltecek ana tedbir sayıyorum. Yirminci asrın ileri ve kudretli bir milleti olabilmek için, ilk öğretim, çözeceğimiz ilk meseledir. Hür vatandaşlığın bütün feyizlerini, hususi ve resmi millet hayatında göstermek, şuurlu ve müstakil bir millet olarak içerden ve dışardan çıkacak bütün fırtınalara imanla göğüs germek, her şeyden evvel hiç olmazsa ilk öğretim tamamlığı ile sağlanabilir. İlk öğretimi olmayan memlekette, orta çağ idaresi, bütün şekilleriyle devam eder. Resmi kanunlar, ne derlerse desinler, ne haklar vatandaşlara tanınırsa tanınsın, hiç olmazsa ilk öğretim derecesinde bilgi olmazsa, haklar ve vazifeler canlanmaz, gönüllere ve yüreklere sinip yerleşmez. Bilmiyen, siyasi veya ekonomik kudret sahiplerinin elinde, orta çağda olduğu gibi köle hayatı sürer. Asıl acıklı olan taraf da, bilmiyen, kendi düşkün ve köle hayatına karşı duygusuz ve kayıtsız kalır. Hür vatandaşlardan birleşik bir millet olmanın çarelerinin başında, ilk öğretim çaresi vardır. Dâvayı, bu kadar geniş ve derin mahiyetiyle görmeliyiz. İlk öğretim

450 *Milli Şef'in Söylev...*, s. 209-210.

dâvası, insan olmak, millet olmak dâvasıdır. Hepimiz, dâva yolunda, bu gözle ve bu anlayışla yürüyüp ilerlemeliyiz."[451]

Görüldüğü gibi İnönü, ilköğretime ve nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülerin eğitimine büyük önem veriyordu. İlköğretim, Türkiye'nin kalkınması, Türk nüfusun gerçek anlamda vatandaş hak ve sorumluluklarının bilincine sahip olması, vatandaşların yeteneklerini geliştirip ortaya koyabilmeleri açısından kritik önemdeydi ve oldukça eksik olan eğitimli nüfusun ve öğretmen açığının 15 sene içerisinde kapatılması umuluyordu. İnönü de, ekonomik kalkınma sonrasında eğitim kurumlarına önem verilmesine dayalı görüşü değil, eğitimin ekonomik kalkınmaya temel olduğuna dair Tonguç-Yücel ikilisinin görüşünü benimsiyordu.

2.4.1.3. Köy Enstitülerine Erken Muhalefet: Uzmanlar ve Siyasiler

2.4.1.3.1. Köy Enstitülerine Pedagojik ve İdeolojik Muhalefet: Halil Fikret Kanat ve Emin Soysal

Halil Fikret Kanat, Tonguç'un ideolojik anti-tezini temsil eden bir pedagogdu. Pedagojik açıdan da anlaşmazlıkları vardı. Kanat, Gazi Terbiye Enstitüsü'nde pedagoji öğretmeni iken yazdığı *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye* (1942) adlı kitabında[452], enstitülerdeki eğitim anlayışına yönelik pedagojik ve ideolojik eleştiriler yapmış ve köy eğitimi konusunda kendi öncülüğünü ispatlama gayreti gütmüştür. Kanat, ele aldığımız dönemde Türk pedagogları arasında önemli bir yere sahip olmasaydı, kuşkusuz muhalefetinin önemi burada ele alınmayı gerektirecek boyutlarda olmazdı. Ancak Kanat'ın çalışmasında, Tonguç çizgisinin hâkim olduğu enstitülere dönük

451 İnönü, *Konuşma, Demeç...*, s. 24-25.

452 H. Fikret Kanat, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*, Çankaya Matbaası, Ankara, 1942.

muhalefetin belirgin şekilde formüle edildiğini söylemek mümkündür. Belirtmek gerekmektedir ki eserin adı aslında yazarın taşıdığı otoriter ve aşırı milliyetçi eğilimleri yansıtır mahiyettedir; ancak muhalefetinin niteliğinin anlaşılması bakımından yazarın bu konudaki fikirlerinin ayrıntılarına bakmak gerekiyor.

Kanat'ın kitabını iki kısımda değerlendirmek mümkündür: İlk kısımda daha çok eğitimin ideolojik yönüne, ikinci kısımdaysa pedagojik yönüne ağırlık verilmiştir. Kanat'a göre esas olan yetişmekte olan gençlere milliyet idealini, şuurunu verecek topyekûn bir terbiye anlayışı geliştirmektir. Topyekûn terbiyeden anlaşılan ise "ilk yaştan askerlik çağının sonuna kadar geçen zaman içinde bütün genç neslin terbiye edilmesidir".[453] Bu, gençlerin zararlı fikirlere kapılmamaları, ahlaki çürümenin ortaya çıkmaması için gereklidir. Hayatta esas olan, bir "ide"-ye bağlanmaktır. Din, geçmiş asırlarda müşterek bir manevi bağ oluşturmuşsa da günümüzde bu vasfını kaybetmiştir. Bu sebeple insanları ortak bir amaç etrafında birleştirecek, ahlaki, manevi gıdalarını sağlayacak olan fikir, milliyet fikridir. İktisadi materyalizme ve bencilliğe dayanan fikirlerin toplumda yayılmasının önüne geçilmelidir. Çünkü bunlar toplumları çürütücü etkilere sahiptirler.[454] Yönetimlerin, özellikle devrim dönemlerinde, aşılanmak istenen ideolojiye aykırı, yabancı ideolojilerin varlığına müsaade etmemeleri gerekir. Azınlıkların varlığı da milli idealin yerleşmesi için engel oluşturmaktadır:

> "Bir cemiyetin içinde yaşıyan azınlık gruplarında çoğunluktan ayrı bir din veya ideal bulunursa ve bağlandıkları itikatlarda ve ahlaki telakkilerde ayrılık görülürse bunlar cemiyetin bünyesinde her zaman zararlı ve tehlikeli bir unsur sayılırlar. Her yabancı unsurun, manevi uzviyet sayılan cemiyet içinde bir hastalık âmili olduğu malûmdur. Yabancı unsurların fazlalığı hastalığın şiddetini artırır ve neticede uzviyetini

453 *A.g.e.*, s. 8.
454 *A.g.e.*, s. 20-59.

zayıflatır ve öldürür. Sosyoloji ilmi, bünyenin sağlamlığı ve dinçliği bakımından, yabancı unsurların bünyeden uzaklaştırılmasını zaruri ve faydalı görmektedir. Tecrübeler gösteriyor ki bünyesinde fazla yabancı maddeler taşıyan her fiziki uzviyet enerjisinin azaldığını ve ihtiyarladığını ispat eder."[455]

Kanat, milliyet ideali açısından Türklerin durumunu da ele almıştır. Ona göre hiçbir millette milliyet ideali Türklerdeki kadar eski ve kuvvetli olmamıştır. Türkler, sahip oldukları özelliklerle diğer milletlerden üstün bir millet olmuşlardır.[456] Bu açıklamalarında Kanat'ın, aşırı milliyetçi-ırkçı eğilimlerini görmek mümkündür. Bunun beklenebilecek bir sonucu olarak Kanat, Nazi Almanyası'ndan övgüyle söz ederken SSCB'yi alaya almakta ve eleştirmektedir. Sovyetler'de beğendiği şey, rejimin propaganda aygıtları aracılığıyla halkın ruhunda kin, nefret veya sempati unsurlarını uyandırma gayretleridir.[457] Öyle ki başka milletlere düşmanlık üzerinden tanımladığı milliyetçilik anlayışıyla Yücel-Tonguç çizgisine tam ters bir yerde durmaktadır. Kanat'ın birbiriyle çelişik ifadelerine karşın hümanizme de oldukça mesafeli olduğu belirtilmelidir. Dönemin resmi çizgisinde hümanizmin tuttuğu yer düşünüldüğünde bu çelişkili ifadeler anlaşılabilirdir. Ancak kitaptaki anahtar düşünceleri, bir kısmını Türkiye'nin kabul ettiği Yahudi kökenli Alman bilim adamlarıyla ilgili yazdıklarında bulabiliriz:

"Marksistler ve Yahudiler bir taraftan Alman, Fransız, Çinli ve Yahudi arasında müsavattan bahsederken öbür taraftan aynı millete mensup muhtelif sınıfları insafsız bir vatandaş muharebesine teşvik etmektedirler. Alman aydınları da, farkına varmadan

455 *A.g.e.*, s. 67.

456 *A.g.e.*, s. 44-59, 114.

457 Yazarın Almanya ve SSCB ile ilgili değerlendirmeleri için bkz. *a.g.e.*, s. 70-93. Yazar, 93. sayfada, 18-20 yaş arasındaki kişilerin katıldığı hücum takımları olan S.A'ları (paramiliter örgüt üyeleri) temiz ahlaklı, atılgan gençler olarak tanımlamaktadır.

bu ateşin körüklenmesine sebep olmuşlardır. Onlar eserlerinde şark ilimlerinden, Yunan ve Lâtin kültüründen, insanlıktan (hümaniteden) bahsederken ayaklarının altındaki uçurumu göremiyecek kadar hayalperest yaşamaktadırlar. Böyle mücerret ve realiteden uzak mefhumlara fazla kıymet verilmesi yüzündendir ki el işçileri kendilerini hiç düşünmiyen kafa işçilerinden soğumuş ve sınıf mücadelesinin, hayatın tabii bir kanunu olduğu kanaatine varmıştır."[458]

Benimsediği ideolojik esasları bu şekilde açıkladıktan sonra Kanat, kitabın ikinci kısmında eğitimle ilgili görüşlerini açıklar ve Köy Enstitülerini ele alır. Kanat'a göre eğitimde esas olan milli terbiyeyi vermektir. Bu terbiye verilirken, köylerin durumu, ihtiyaç duyulan öğretmen sayıları ve mali imkânlar düşünüldüğünde, Kanat da eğitimin iş ekolüne göre prodüktif ve pratik bir mahiyet taşımasını, enstitülerin şehirden uzak yerlerde, köy içinde kurulmasını, öğrencilerin şehrin bozucu etkilerinden uzak tutulmasını, enstitülere ziraate elverişli geniş araziler verilmesini, öğretmenlerin yine köy içinde onlara yapılacak küçük, bahçeli evlerde yaşayarak köylülerle bir aile haline gelmelerini savunmuştur. Öğretmenler, muhtelif el işlerinden anlamalı, okullar köy kalkınmasına yardımcı olmalıdır.[459] Ancak Tonguç'un aksine olarak Kanat, üretimle ilgili değil kültürle ilgili derslere ağırlık verilmesi taraftarıdır. Ona göre SSCB'de de görüldüğü üzere üretimle ilgili derslerin ağırlıkta olduğu bir eğitim anlayışı zararlıdır:

"Bu misaller bize gösteriyor ki gayesi istihsal olan her terbiye teşebbüsünün ağırlık merkezi istihsal etrafında toplanıyor, enerjinin büyük bir kısmı istihsal faaliyetleri tarafından emiliyor ve istihsal haricinde kalan bütün mevzular ikinci plana atılıyor. İkinci plana

458 *A.g.e.*, s. 84-85.

459 Kanat, daha önceki fikirleriyle çelişik biçimde öğretmenlerin demokrat olmasını da istemektedir.

atılan şey ise, ister istemez istihsalin tekerlekleri altında ezilmeğe ve bakımsız kalmağa mahkûm oluyor. Düşünmelidir ki burada ikinci plana atılan şey geliştirilmesi matlup olan çocuklardır, genç nesildir."[460]

Kanat'a göre esas olan milletleşme, kültürel-manevi kalkınmadır, yoksa kalkınma ve eğitim derken birinci derecede kast edilen köylülerin maddi bakımdan zengin, müreffeh olmaları değildir.[461] Kanat, burada özetlediğimiz görüşleri, enstitüler kurulmadan önce, gerek gazete yazıları gerek bakanlığa sunduğu layihalarla kendisinin geliştirmiş olduğunu ispatlamak için bunları aynen eserine koymuştur.[462] Yeni öğretmen okullarının kendi eseri olduğundan şüphesi yoktur; bu yüzden altı sene evvel kendi saptadığı ilkelere göre çalışmış ve yolun yarısından çoğunu başarıyla geçmiş olan İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü'ne teşekkür etmektedir.[463] Bu enstitünün müdürüyse hiç şaşırtıcı değildir ki Emin Soysal'dır ve Kızılçullu Köy Enstitüsü kitap boyunca övülen yegâne enstitüdür. Soysal'dan kitabın muhtelif yerlerinde övgüyle bahsedilmesi de, elbette boşuna değildir.

Daha sonraları Köy Enstitüleri'ne muhalefetin ön saflarında göreceğimiz Emin Soysal da, eğitimle ve Köy Enstitüleriyle ilgili görüşlerini anlatan çalışmalar kaleme almıştır. 1940'ta yayımlanan ve başında bulunduğu Kızılçullu Köy Enstitüsü'nü anlatan kitabındaki görüşleri, milliyetçi tonunun biraz daha belirgin olmasına karşın Tonguç'un görüşleriyle paralellikler taşır. Bununla birlikte yazar, Kızılçullu Enstitüsü köyden görece uzakta olduğu için bunun mahzurlarını nasıl yeneceğine dair açıklamalar getirmeyi gerekli görmüştür. Soysal da kitabi malumata dayalı eğitimi eleştirmekte, demokratik bir idarenin gereği olarak köylü eğitiminin üzerine eğilmeyi gerekli bulmakta, şehirdeki daha az zeki çocuklar eğitim imkânı bulurken köylerdeki birinci sınıf zekâların ihmalini kabul edilemez

460 *A.g.e.*, s. 181.

461 *A.g.e.*, s. 183.

462 Kanat'ın yazıları ve layihası ile eğitimle ilgili görüşleri için bkz. *a.g.e.*, s. 145-194.

463 *A.g.e.*, s. 193.

bulmakta, verilecek eğitimde öğretmenlerin birincil önemini vurgulamakta, köye giden öğretmenlerin köy yaşamını biliyor olmaları gerektiğini ve tüm hayatlarını orada geçirecekleri bilinciyle öğretmenlik mesleğini icra etmeleri lazım geldiğini belirtmektedir. Köye gidecek, köy kalkınmasına rehberlik edecek öğretmenlerin elinden her iş gelmeli ve bu kişiler pratik insanlar olmalıdırlar. Köylüye verilecek ahlakın ümmet devri ahlakından farklı olmasını o da savunmaktadır. Köylünün eğitimi için izlenecek yolun klasik metotlardan ayrılması gerektiği de Soysal'ın bu eserinde savunduğu görüşler arasındadır. Ulaşılmasını istediği hedefse, "modern sosyetenin modern köyü"dür.[464] Ancak Soysal ile Tonguç'un ilişkileri pek iyi değildir. Nitekim Soysal 1943'te görevinden alınmıştır. Tonguç ve Soysal'ın pedagojik ve ideolojik ayrılıklarının yanı sıra kişisel sorunlarının da olduğu anlaşılmaktadır. Soysal, Engin Tonguç'a göre görevinden alınmasını İsmail Hakkı Tonguç'a bağlamış ve ona karşı husumet beslemiştir.[465] Bunun sonucunda, 1945'te Kızılçullu ile ilgili ilk kitabından oldukça farklı bir tonda yazılmış bir kitap ortaya çıkmıştır: *İlk Öğretim Olayları ve Köy Enstitüleri*. Kitap şu cümleyle başlamaktadır: "Bu kitabı okuyanlar, eğer menfi ve kinli bir ruh haletinin eseri olarak telakki ederlerse aldanırlar. Bu kitap, cezbeye tutulmuş bir âşıkın maşukasını türlü zararlardan korumak için yapacağı fedakârlıklara eşit telakki edilmelidir."[466] Bu hatırlatmayla kitaba girilmesine karşın, Soysal'ın eseri bir Anti-Tonguç'tur. Eserin tamamına yayılan Tonguç eleştirileri bir yana, sayfa 77'den 104'e kadar fasılasız ve doğrudan Tonguç'a ismiyle yöneltilen eleştiri ve ağır ithamlar vardır ve kitap toplam 104 sayfadır. Soysal, Milli Şef'in Köy Enstitüleri'ne ne kadar önem verdiğinin farkındadır ve bu yüzden fikrin özüne asla karşı olmadığını

464 Soysal'ın görüşlerinin ayrıntıları için bkz. M. Emin Soysal, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi*, Marifet Basımevi, İzmir 1940.

465 Kirby, *a.g.e.*, s. 190-191, Engin Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)*, İkinci Kitap, Güldikeni Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2004, s. 16-17.

466 Emin Soysal, *İlk Öğretim Olayları ve Köy Enstitüleri*, Uygun Basımevi, Bursa 1945, s. 1.

söylemektedir[467]; ancak Soysal bazı gerçeklerin de ortaya konulması gerektiğini belirtir.

Emin Soysal'a göre Tonguç, köy işlerinden ve eğitiminden anlamayan basit bir el işleri öğretmenidir. Köy Enstitüleri fikrini hiç anlamamıştır. Bu sebeple onu yolundan saptırmış ve sakatlamıştır. Onun yanlış idaresi yüzünden Eğitmen Kursları, Enstitülerin inşaat işlerine yarayan angarya müesseseleri haline gelmişlerdir. Kurslara hiçbir işte başarılı olamamış boş insanlar alınmaktadır. Eğitmenlerin maaşları geç verilmekte, Ziraat Bakanlığı onlara gerekli yardımları yapmamaktadır. Tonguç, başka kişiler tarafından hazırlanan kitaplara onları hazırlayanların isimlerini koyma gereği duymamakta, her şeyi kendi düşünüp yapmaya çalışmaktadır. Enstitü işleri de böylece aceleye getirilmiş ve verimsiz arazilerde kurulmuştur. Bu sebeple onlardan beklenen ekonomik olarak kendi kendini çevirme ihtimali de –ki Soysal'a göre bu zaten bir hayaldir– ortadan kalkmıştır. Enstitülerin iktisadi işlerle, bina yapmakla uğraşıp durması, öğrencilerin kültür bakımından gelişmelerine engel olmuştur. Enstitü mezunları ve öğretmenleri, bilgi bakımından eski eğitim denemelerindekilerden bile daha geri durumdadırlar. Buna bir de Tonguç'un genel kültür derslerini önemsememesi eklenmektedir. Soysal, Tonguç'a bunu sorduğunda, "Sizin istediğiniz evsafta öğretmen yetiştirmeye daha çok zaman var. Biz şimdi müesseseleri böylece kuralım, sonra onlar da olur, düzeltiriz" cevabını aldığını belirtir ki ona göre bu, başarısızlığa karşı bir siper görevi görmektedir. Zira 15-20 bin bu türden kişi köylere gönderildikten sonra bu yanlıştan dönülmesi çok zordur. Soysal ayrıca Tonguç'un bir komiteci zihniyetiyle hareket ettiğini ve müdürlere verdiği emirle herkesin kendi arzu ettiği adamları yanlarına toplamasını istediğini belirtmektedir. Enstitülere adam seçilirken de belli bir düzey gözetilmemiştir, Tonguç'un amacı –Soysal bunu Tonguç'un kendisinin söylediğini savlamaktadır– eldeki kadronun mümkün olduğunca genişletilmesi ve devlet bir gün enstitüleri kapatmak isterse karşısında büyük bir kitlenin olduğunu

467 *A.g.e.*, s. 8-9.

görmesi ve en fazla onları yıkmak yerine başka hal çareleri aramak yoluna gitmesidir.

Soysal'a göre Tonguç'ta 1939'dan beri aşikâr bir pedagoji bölümü düşmanlığı da vardır. Hatırlanması gerekmektedir ki Gazi Terbiye Enstitüsü'nde pedagoji bölümünün başında Halil Fikret Kanat bulunmaktaydı. Soysal, Tonguç'un el işleri öğretmeniyken –ki burada el işleri öğretmenliğiyle dalga geçilmektedir– kayrılma neticesi olarak 1935'te Gazi Terbiye Enstitüsü Müdür Vekilliği'ne getirildiğini ve şu durumda niçin orayı düzeltmediğini sormaktadır.[468] Kitapta Tonguç'a entelektüalist temelli bir eleştiri yöneltildiği görülmektedir. Ancak konu son derece kişisel işlenmiştir. Enstitülerin, daha sonra mezunlarının da ifade ettiğini göreceğimiz eksiklikleri üzerinde uzun boylu durulmaktadır [Bu eleştiriler Soysal'a göre sadece kendisinin başında bulunduğu, temelini attığı Kızılçullu için geçerli değildir]. Ancak kitapta dikkat çeken iki nokta vardır: Bunlardan birincisi, yıl 1945 olduğu, Enstitüler açılalı 5 sene geçtiği halde kitapta Enstitülerde komünist faaliyetler olduğuna dair hiçbir iddia/eleştiri bulunmamasıdır. İkincisi, Tonguç'un genel kültür eğitimi karşıtı olmasına yönelik yoğun vurgudur. Belirttiğimiz gibi Tonguç, anti-entelektüalist eğilimler taşımaktaydı ve sadece kitabi bilgisini geliştiren kişilere güven duymamaktaydı. Ancak, daha sonra Enstitülerde öğrencilerin düzeyini aşan kitapların (klasikler) okutulduğu, öğrencilerin Freud üzerine makaleler yazdığı noktasından eleştiriler yapılacağı düşünüldüğünde, Soysal'ın felsefe, psikoloji gibi derslere Tonguç'un isteğiyle önem verilmediği iddiası, hayli enteresan olmaktadır.

Bu kısımda son olarak şunu belirtelim. Buraya kadar ele aldığımız teorik ve ideolojik çatışma kısmında, bir noktanın akılda tutulması gerekmektedir: Tüm yazarlar, altı oka ve parti önderlerinin sözlerine atıf yapmakta; ancak farklı farklı hedefler gözetmektedirler. Kemalizmin resmi ideoloji olarak konumu, ideolojik hegemonyası bu durumun başlıca sebebidir. Temel önem taşıyan nokta ise sadece bu atıflara bakılarak, hepsine

468 Bkz. *A.g.e.*, s. 3-20, 22, 42, 50-57, 62, 78-79, 81, 85, 95-96.

birden Kemalizm demenin konuyu anlaşılmaz hale getireceğidir. Hemen saptamak gerekmektedir ki, Tonguç ve Yücel, görüşleri ve hedefleri bakımından –ihtiyatlı bir biçimde– sol kanat Kemalist olarak nitelendirilebilecekken, Kanat'ın görüşleri ve hedefleri Kemalizme muhalif milliyetçi sağ ile daha ziyade örtüşmektedir.

2.4.1.3.2. Köy Enstitüleri Kanunları ve Meclis'teki Muhalefet

Köy Enstitüleri'ne karşı 1945'ten sonra sertleşecek muhalefetin tezlerini, kanunun görüşülmesi sırasında yapılan konuşmalarda bulmak mümkündür. Fakat bu tezlere geçmeden önce, kanun hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

Kanunun 1. maddesi, "köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde" Maarif Vekâleti tarafından Köy Enstitüleri açılmasını öngörüyordu. Enstitülere alınacak öğrenciler, tam devreli yani beş yıllık köy ilkokullarını bitirmiş, sağlıklı ve yetenekli köy çocukları arasından seçilecekti. Buradaki eğitim süresi de beş yıldı (md. 3). Eğitimini tamamlayarak öğretmen tayin edilenler, Maarif Vekâleti'nin belirlediği yerde yirmi yıl süreyle hizmet vermek zorundaydılar. Aksi halde bir daha devlet memuriyetine ya da kurumlarına atanamazlardı. Eğitim gördükleri süre zarfında kendileri için harcanan paranın iki mislini de –kendileri ya da kefilleri– geri ödemek durumundaydılar (md. 5). 6. madde öğretmenlerin görevini tanımlıyordu. Buna göre öğretmenler, her türlü eğitim ve öğretim faaliyetlerinden sorumluydular. Bilimsel ziraatin gelişmesi için bizzat kendileri tarafından meydana getirilecek örnek tarla, bağ, bahçe ve atölye gibi tesislerde köylülere rehberlik edeceklerdi. Tayin edilen enstitü mezunları aylık yirmi lira maaşla göreve başlarlardı. Maaşlarının altıncı ders yılı başında 30 liraya, on beşinci ders yılı başında ise 40 liraya çıkarılması öngörülmüştü (md. 7). Öğretmenlere, göreve başladıktan sonra, bir defaya mahsus olmak üzere teçhizat temini için 60 lira verilirdi (md. 10). Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlere, üretim

aletleri, çift ve irad hayvanları ile cins fidan gibi üretim için gerekli araçlar devlet tarafından okulların demirbaşına geçirilmek kaydıyla ücretsiz verilirdi (md. 11). Köy öğretmeninin ve ailesinin geçimini sağlamak ve öğrencilerin ders tatbikatında kullanılmak üzere üretime elverişli arazi saptanarak Köy Kanunu'na göre satın alınır ve bu iş için tahsis edilirdi (md. 12). Öğretmenlerin tayin edilecekleri yerlerde, okul binaları ve öğretmen evleri, Maarif Vekâleti tarafından tespit edilen plan çerçevesinde ve Köy Kanunu'na uygun olarak, ilköğretim müfettişinin ve gezici başöğretmenin nezaretinde, köy ihtiyar heyetince yaptırılırdı. Öğretmen atanacak köylere durum, üç sene önceden bildirilirdi (md. 16). 17. maddeye göre Köy Enstitülerine şu kurumlardan mezun olanlar öğretmen tayin edilebilirlerdi: Yüksek okullar ve üniversite fakülteleri mezunları, Gazi Terbiye Enstitüsü mezunları, öğretmen okulları mezunları, ticaret liseleri ve orta ziraat okulları mezunları, erkek sanat okulları ve kız enstitüleri mezunları, Köy Enstitüleri mezunları, inşaat usta okulları mezunları ve bunlardan başka her türlü teknik ve mesleki okullar mezunları.[469]Kanun metnine bakılınca, köy çocuklarının özellikle bilimsel metotlarla üretim konusunda eğitilmelerini sağlamak üzere hem eğitim hem de üretim faaliyetlerinde rehberlik edecek öğretmenlere sahip, devlet bütçesine büyük masraflar yüklemeyecek, köy içinde kendi kendini çevirebilen ve hızlı sonuç veren bir sistemin öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

Muhalefetin ise temelde belli noktalara dayandığı görülmektedir. Bunlardan bir tanesi, Kazım Karabekir tarafından dile getirilen köylü-şehirli ayrımına karşı çıkmaktır. Karabekir'e göre bu, iki farklı tipte yetişen insan yaratacaktır. Karabekir bunu millet birliği açısından mahzurlu bulmakta, mevcut haliyle kanunun, ülkede ayrı bir köylü toplumsal sınıfı yaratmaya yol açacağını savunmaktadır. Ona göre esas mesele, köyün şartlarına göre eğitim vermenin o güne değin uygulanmamış olmasıydı. Bu bir kez anlaşıldığına göre artık sadece köylü çocukların burada okutulması şeklinde bir ayrıma

469 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C:10, D:VI, İ: 41 [17 Nisan 1940], s. 82-90.

gidilmemeliydi. İkinci olarak ruh ve ahlak eğitiminin verilmesinde de ülkede genel bir sorun vardı. Bu konuya yeterli önem verilmezse, ahlaka aykırı doktrinler öğrenciyi etkileyebilirdi. Karabekir ayrıca Balkan ülkelerinde bu sorunun iyi şekilde çözüldüğünü, dolayısıyla bu kanun hazırlanırken başarılı ülkelerin örnek mi alındığını yoksa iyi sonuç vereceği ümidiyle zanna dayalı bir kanun mu hazırlandığını merak ediyordu.[470] Osman Şevki Uludağ'ın enstitü kelimesi yerine "enistitü" denmesini önermesine ek olarak Karabekir de enstitüler için başka isimler önermiştir: "Hayat Mektebi" ya da "Hayat Kaynağı".[471] Karabekir'in üstünde özellikle durduğu konu, köylü-şehirli ayrımı olmuştur. Konuşmasında ideolojik endişelerin hâkim olduğunu görüyoruz. Ona göre gidilen yol milli birlik ve ideolojik ortaklık açısından tehlikeliydi:

> "Bilhassa öyle bir vaziyette ki, bütün cihanda herkes birer doktrinle kendisine hazır asker ararken biz kendi devlet hayatımızı tedvir eden şehir ve kasabalıları köylere göndermeyeceğiz. (...) Halbuki başka âlemler onlara tamamı ile el salmış olacaklar. (...) Parti programımızda sınıf yok diyoruz, fakat elimizle tesis ediyoruz kanaatindeyim. (...) köylülerimizi böyle kültür sahasında az görgülü yarı münevverlerin nüfuzuna hatta maddi manevi tahakkümüne bırakma(yı) bendeniz istikbal için çok tehlikeli görüyorum."[472]

Getirilen diğer eleştiriler arasında, köy öğretmenlerini köye bağlamak için daha sert tedbirlerin alınması, köylerin dışında kaza merkezlerinden de öğrenci kabul edilmesi (Feridun Fikri Düşünsel), yalnızca küçük değil büyük köylerin de dikkate alınması (Osman Şevki Uludağ) gibi hususlar da vardır. Köylü-kentli ayrımına Ali Süha Delilbaşı da itiraz etmiştir. Feridun Fikri Düşünsel'in önerileri arasında, köylünün dilinin

470 *A.g.e.*, s. 72-74, 86.
471 *A.g.e.*, s. 71, 74.
472 *A.g.e.*, s. 83.

düzeltilmesi ve özellikle doğu illerinde milli harsın güçlendirilmesi bulunmaktaydı. Bu noktadan bakıldığında Düşünsel[473] ve Karabekir'in enstitülere, manevi ve ideolojik eğitimle köylülerin uluslaşma sürecine etkin şekilde dahil edilmesi misyonunu yükledikleri, yani onları bir ideoloji ve kültür birliği yaratma vasıtası olarak algıladıkları görülmektedir. Aksi takdirde, enstitülerde ahlaki ve ideolojik açıdan istenmeyen görüşler ve olaylar ortaya çıkabilecektir.

Hasan Âli Yücel ise Köy Enstitülerinin önemini açıklarken ülkedeki köylü nüfusa eğitim imkânı götürme konusundaki çok büyük boyutlardaki eksikliğe dikkat çekmiştir. 17 milyon nüfusun 13 milyonunun köyde yaşadığını belirten Yücel, şehirli çocukların yüzde 80'i okutulabilirken köydeki çocukların ancak yüzde 25'inin okutulabildiğini saptamaktadır. Yücel'e göre bunun sebebi idealizm-vatanseverlik eksikliği değil, şimdiye değin izlenen yöntemdir. Amaç, halkın yüzde 100'ünü okur-yazar hale getirmektir. Enstitülerde izlenecek eğitim yöntemi ise öğrencilerin okur gibi çalışacakları, çalışır gibi okuyacakları, ameli bir sisteme dayanacaktır. Dolayısıyla hem teorik hem de pratik bilgiler verilecektir. Enstitülerin kurulacakları yer seçiminde ise büyük köy-küçük köy ayrımı söz konusu değildir; iklime ve zirai şartlara bakılacaktır. Köy öğretmenlerinin başka yerlere gitme isteği duymasına karşı daha sert tedbirler alınmasına yönelik soruyaysa Yücel, öğretmenlere verilen aylık ve üretim aletleri düşünüldüğünde, daha iyi şartlarda yaşayabilecekleri bir yer olmadığından bu sorunun ortaya çıkmayacağı cevabını verir. Ayrıca zaten 20 senelik mecburi hizmet maddesi konulmuş durumdadır. Maarif Vekili, enstitülerin köylü çocukların eğitimi konusundaki hedefini de ifade etmiştir. Hedef, 15 sene içerisinde asgari 1.5 milyon köylü çocuğun okuma imkânına kavuşmasıdır.[474] Esas eleştirilerin Karabekir'den yükselmesi nedeniyle Yücel bu soruları

473 Düşünsel şöyle demektedir: "Maksat-ı aslimiz nedir? Maksat-ı aslimiz memleketin köy davasını, memleketin mahrum muhitlerine muallim yerleştirmek, onları aydınlatmak, onları yükseltmek, hars itibariyle geri kalmış muhitleri Türklük gaye-i asliyesine ulaştırmaktır." Bkz. *a.g.e.*, s. 85.

474 *A.g.e.*, s. 77-78, 80.

ayrıntılı olarak cevaplamıştır. Enstitülerin taklit olmadıklarını ama hayal ürünü de olmadıklarını belirterek Karabekir'in enstitülerin başarılı memleketlerden örnek alınıp alınmadığına dair sorusunu yanıtlamış ve enstitülerin özgünlüğünü belirterek kimseyi taklide gerek duymadıklarını vurgulamıştır: "Bu bizimdir, kimseden almadık, başkaları bizden alsınlar."[475] Ayrı bir içtimai sınıf yaratma konusunda da Yücel, böyle bir sonucun ortaya çıkmayacağına; ama zaten çeşitli mesleki grupların var olduğuna dair bir yanıt geliştirmiştir:

> "İçtimai bir sınıf doğurma meselesi mevzu bahis değildir. Partimizin programında da yazıldığı veçhiyle, esasen rejimimiz sınıf ve imtiyaz kabul etmez. Yalnız hayat tarzı bakımından mesleki zümreler, biz ister kabul edelim, ister kabul etmeyelim, mevcuttur, çiftçi vardır, demirci vardır, tüccar vardır, memur vardır. Bunlar birtakım çalışma ve iş zümreleridir. Başka bir siyasi ayrılık ifade eden kümeler değildirler. Böyle olduğuna göre zaten köylü ve çiftçilik etmekte meşgul olan vatandaşlarımızın çocuklarını okutmak için onların hayatından başka bir hayatla ülfet etmemesini istediğimiz ve o bakımdan yetiştirdiğimiz insanları yeni bir sınıfın müvellidi addetmeyi bendeniz doğru bulmuyorum. Kaldı ki bizim arzumuz, bir arkadaşımızın da burada izah ettiği gibi, köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir. Yoksa köylüyü, bu arz ettiğim bilgi ve melekelerle teçhiz edip onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir. Onları müstahsil, kendi tarlasında ve muhitinde kuvvetli yapmak ve istihsal kabiliyetini arttırıp memleketin sosyal seviyesi kadar ekonomik seviyesini de yükseltmektir. Binaenaleyh sınıf teşekkülü akla gelmez."[476]

475 *A.g.e.*, s. 86.
476 *A.g.e.*, s. 79.

Dolayısıyla amaç, ayrı bir sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlamak değil; köylülerin gerekli bilgilerle teçhiz edilmesini ve bu bilgilerle köyde iyi bir yaşam kurmasını sağlamak ve köyden şehre akın halinde göçler olmasını önlemektir. Yücel, ahlaki konularda da hiçbir şüphe duyulmaması gerektiğini belirtir:

> "Üç seneden beri köy öğretmen okulu şeklinde işleyen bu müesseselerde bir tek talebe inzibati bir vakıa yapmamıştır (Alkışlar). Yapmamıştırlar. Değil ahlaksızlık, en küçük bir terbiyesizlik hareketine Maarif Vekilliği şahit olmamıştır. Bunu, sizlerin huzurunuzda söylemekle bu köylü çocuklarımızın kendilerinin ve ailelerinin saffetini bir kez daha millet nazarında tebarüz ettirmiş oluyorum."[477]

Böylece tespit etmek gerekmektedir; endişeler ideolojik birlik, milli birlik ve ahlak noktalarında toplanmaktadır. Henüz en başta dile getirilen bu eleştirilerin, Kanat ve Soysal'ın çizgisine daha yatkın bir grubun varlığına işaret ettiği görülmektedir. Nitekim kanun kabul edilmiş ancak aynı gün bir başka oylamaya 316 vekil katılırken Köy Enstitüleri Kanunu'nun oylamasına 278 milletvekili katılmıştır. Bununla birlikte katılmayanlar arasında enstitülere olumsuz yaklaşmamış Halil Menteşe de vardır. Daha sonraları bir muhalif olarak ortaya çıkacak Emin Sazak ise enstitü projesini övmüştür.[478] Kanunun kabulünden yaklaşık iki yıl iki ay sonra bu kez Köy Enstitüleri Teşkilat Kanunu Meclise gelmiştir. Bu kanunun görüşülmesi sırasındaki tartışmaların daha sert olduğu görülmektedir. Eleştirilerin özellikle toplandığı noktalar, öğretmenlere aşırı yetki verilmesi ve enstitülerle ilgili olarak köylülere bedeni mükellefiyetler yüklenmesidir. Bedeni mükellefiyetleri içeren 25. madde, birçok kez gözden geçirilerek, değiştirilerek ve koşulları hafifletilerek kabul edilmiştir. Maddenin kadınları ve yaşlıları da içermesi çokça eleştirilmiş

477 *A.g.e.*, s. 86.
478 *A.g.e.*, s. 93-102.; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-2*, s. 121.

ve bunun anayasaya aykırı bir angarya olduğu iddia edilmiştir. Bununla birlikte bedeni yükümlülükler devrimin hızlı hareket etme ihtiyacının zorunlu sonucu olarak sunulmuş ve sınırlı ölçüde geri adım atılmıştır.[479] Öğretmenlerin yetkileri ise kanuna göre gerçekten çok geniştir. Eğitimden ekonomiye, kültüre, çok çeşitli alanlarda köylüye rehberlik yapma vazifesi öğretmenlere verilmektedir. Emin Sazak'a göre bu kanun öğretmenleri hekim, hâkim, mürşit, peygamber haline getirmektedir. Abdurrahman Naci Demirağ da öğretmenlere tahammülleri üstünde yük verildiği kanaatindedir.[480] Getirilen öneriler arasında ise din derslerinin verilmesi yönündeki talep dikkate değerdir. Rasih Kaplan,[481] Besim Atalay, Abdurrahman Naci Demirağ gibi milletvekilleri enstitülerde din dersleri verilmesini önermişlerdir. Besim Atalay'ın takriri, kanunun 10. maddesine "Köylerde eğitmenler ve öğretmenler din terbiyesine, mânevi terbiyeye önem vereceklerdir" şeklinde bir fıkra eklenmesidir.[482] Atalay önerisini şöyle savunmuştur:

---

479 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:69 [5 Haziran 1942], s. 91-94; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:70 [8 Haziran 1942], s. 106-114; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:70 [10 Haziran 1942], s. 137-150; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:74 [17 Haziran 1942], s. 204-208. Kabul edilen haliyle 25. maddenin ilgili kısımları şöyledir: "Köy halkından olan veya en az altı yıldan beri köyde yerleşmiş bulunanlardan 18 yaşını bitiren ve 50 yaşını geçmiyen her vatandaş, köy ve bölge okulu binalarının kurulmasına, bu binalara su temin edilmesine, okul yollariyle bahçelerinin yapılmasına ve bunların onarılmasına münhasır işler tamamlanıncaya kadar yılda en çok yirmi gün çalışmıya mecbur tutulur. Bu işlerde çalışma mükellefiyetine tabi tutulacak köylülerin defteri eğitmen ve öğretmen veya gezici öğretmen ve gezici başöğretmenlerin de iştirakiyle ihtiyar meclisleri tarafından tanzim olunur. Bu defter tanzim edilirken mükelleflerin bedeni kudretleri ve bu işlerde çalışmıya mani halleri göz önünde tutulur. (...) Çalışmıya mecbur olanlar yerlerine başkalarını çalıştırabilecekleri gibi çalışacakları günler için mahallî rayice göre amele ücretini vermek suretiyle de bu mükellefiyeti ifa edebilirler. (...) Köylerde arazi veya bahçeleri olanlar ve bunlardan yarıcılık veya işçi çalıştırmak şeklinde faydalanmakla beraber köy dışında oturanlar bu maddede yazılı yirmi günlük mükellefiyeti mahallî rayice göre işçi ücretini köy sandığına yatırmak suretiyle ifa ederler. Şu kadar ki, bu ücretin tutarı köydeki arazi veya bahçelerinin bir yıllık arazi vergisinden fazla olamaz." *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:75 [19 Haziran 1942], s. 242-243. Maddenin ilk halinde 18-60 yaş aralığı öngörülmüştü ve kuyu kazmak gibi görece ağır mükellefiyetler de yer alıyordu. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:69 [5 Haziran 1942], s. 91-92.

480 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:68 [3 Haziran 1942], s. 61-64.

481 *A.g.e.*, s. 58.

482 *A.g.e.*, s. 63.

"Arkadaşlar, içinize bir şüphe gelmesin, mutaassıp bir adam değilim. Vaktiyle beni bu kürsüden öbür binada dinsizlikle ittiham etmişlerdi, zabıt cerideleri meydandadır. Memleketimden dinsiz diye kovaladılar, gece kaçmağa mecbur oldum. Arkadaşlar, ben dinsiz değilim, inanan bir adamım. Fakat benim inancım onların inandığı gibi bir şey değildir. Talim hayatımda aynı şeyleri yapmışımdır, hayatım aynı mücadele ile geçmiştir. Birçok yerlerde, burada, aynı mücadeleyi yaptım. Birçok müteassıplarla karşılaştım. Azlime sebep oldular, felâkete maruz kaldım. Arkadaşlar, halk karanlıkta kalırsa bir şeye inanmazsa felâkettir, bomboş kalan yere başka bir şey dolar. Korkum budur. Birçok gençleri yetiştireceksin, eline sanat vereceksin. Her halde bunlar refah içinde yaşıyan insanlar kadar refah içinde yaşamıyacaklardır. Bunlara bir de mânevi gıda vermezsen, kalplerini mânevi kıymetlerle doldurmazsan karanlıkta kalırlar. Bu bizim lâiklik prensipimize de muhalif değildir. Lâiklik din işini dünya işine karıştırmamak demektir. Burada kanun yaparken eski Babı vâlâyı fetva penahiden fetva istemek, işte o, lâikliğe muhaliftir, acaba fetvahanene demiş diye düşünmek lâikliğe muhalif olur. Fakat halkın ve bilahssa köylü kısmının mânevi terbiyesine kıymet vermek lâikliğe zarar verir bir şey değildir, ve katiyen lâikliğe muhalif değildir. Arkadaşlar; bu cıvık lâiklıktan Fransa dönmüştür. Dünyada harikalar yaratan kuvvet ancak mânevi terbiye ve mânevi inanıştır. Bir kavmin elinden bu kıymet alındığı gün o kavim ortada yoktur."[483]

Atalay'ın Türkiye'nin benimsemekte olduğu Fransız modeline benzeyen laikliği eleştirmesi, oldukça dikkat çekicidir. Abdurrahman Naci Demirağ ise devrimin radikal tedbirlerinin uygulandığı dönemin artık geride kalması gerektiği kanaatindedir:

483 *A.g.e.*, s. 63.

"Ben de Rasih Kaplan'la hemfikirim. Maneviyatsız hiç bir millet yaşıyamaz. Lâiklik, dinsizlik demek değildir. Asla bunu böyle anlamıyorum. Maksat; dünya işleriyle din işlerini karıştırmamaktır. Fakat çocuklarımızın maneviyat sahibi olması, memleketimizin yaşaması itibariyle fevkalâde lâzımdır. Binaenaleyh mekteplerimizde bunu temin edecek esasları koymak mecburiyetindeyiz. Biz lâikliği kabul ettiğimiz zaman birdenbire cezrî hareket etmek mecburiyetinde idik. Fakat bugün artık yavaş yavaş bu işi ıslah etmek zamanı gelmiştir. Çünkü millet, din işinin, dünya işinden ayrılmasına iman etmiştir. Artık mekteplerde din ve iman dersleri veriliyor diye bunu dünya işleriyle, Hükümet işleriyle karıştıracak adam kalmamıştır zannediyorum. Binaenaleyh bu cihetin de tedrisat işlerimizde nazarı dikkate alınmasını ben de temenni ediyorum.[484]

Demirağ'ın tezi devrimin radikalizminin yerini bir restorasyona bırakması gerektiğini düşünen kesim için tipiktir: Artık devrim için gerici bir tehlike yoktur ve eski radikalizmden vazgeçilmelidir. Bununla birlikte kanunda bu konuda bir hüküm yer alması isteği kabul görmemiştir.

Kaydedilmesi gereken bir diğer soru, köy okullarında yetişen yetenekli çocukların yeni Barbaroslar, Mimar Sinanlar, Abdülhak Hamitler olarak yetişecekleri yüksek okullara gitmelerinin yolunun açık olup olmadığına yönelik olarak, Berç Türker'den gelmiştir. Yücel, cevabında, kendisinin de bu arzuda olduğunu söylemiştir; ancak mevcut yasalarla bunun nasıl gerçekleşeceği açık değildir.[485] Sonuç olarak kanun bazı değişikliklerle ve uzun denebilecek tartışmalarla kabul edilmiştir.[486] Ancak daha sonra ortaya çıkacak eleştirilerin ve önerilerin nüvelerini yine burada görmek mümkündür. Özellikle

484 *A.g.e.*, s. 64.
485 *A.g.e.*, s. 54, 57.
486 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 26, D:6, İ:75 [19 Haziran 1942], s. 237-252.

enstitülerin yapımında köylülerin bedeni olarak hizmet vermeleri konusu, tartışmaların ikinci perdesinin başat konuları arasında yer alacaktır.

1945 sonrası eleştirilerin değerlendirilmesi bakımından, enstitü ortamı hakkında, enstitü öğrencileri, öğretmenleri ve dönemin diğer tanıklarının yazdıklarına bakmakta fayda vardır.

2.4.1.4. Köy Enstitülerinde Eğitim ve Yaşam Üzerine

Köy Enstitüleri mezunları ve yöneticileri –enstitülere yönelik eleştirilerin yoğunluğu ve bu eğitim kurumlarında yaşadıkları deneyimin kendi hayatlarındaki önemi nedeniyle olsa gerek– enstitülerle ilgili anılarını yazmışlar ya da çeşitli kitaplar yayınlamışlardır. Bunun haricinde, dönemin dışarıdan tanıklığını yapan kişilerin de yazdıkları tanıtıcı eserler vardır. Bu eserlerden ve enstitülere yönelik araştırmalardan yararlanarak bu kurumlardaki eğitim ve yaşam üzerine bir değerlendirme yapmak, onlara dair farklı görüşleri anlamak ve açıklamak bakımından gereklidir.

Enstitülerin en çok vurgulanan özellikleri arasında, gerek eğitim gerek yönetim anlayışlarının, demokratik yönelimli olması bulunmaktadır. Öğrencilerin hem yapılan işleri ve dolayısıyla arkadaşlarını hem de öğretmenlerini eleştirmeleri ya da özeleştiri yapmaları teşvik edilmekte, sorunlar tartışılarak çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Enstitülerde disiplinli bir anlayış olmakla birlikte alışılagelmiş katı hiyerarşiler yerine öğrencilerin özgüven kazanmalarını, eleştirici ruh geliştirmelerini –şahsiyatçılık yapmadan– sağlamak adına, böyle bir yolun tercih edildiği görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak, öğrencilerin inisiyatif sahibi olmaları da özendirilmiştir; nitekim ileride, köyün hemen her işiyle meşgul olacak rehberler olarak yetiştirilen kişilerin bu özellikte olmaları, başarıya ulaşmaları için de gereklidir. Ancak örneğin Yalman gibi liberal yazarları hayran bırakan husus, muhtemelen, bu anlayışın dönemin şartlarında, başka kurumlarda fazla yaygın olmayışıdır.

Enstitülerin bir başka özelliği, yerel bilgiyle temasa geçerek iş yapmalarıdır. Yani, ortamın şartlarına, gereklerine uygun bir hareket tarzı geliştirilmeye çalışılmasıdır. Bu yöntem de merkeziyetçi bir tek parti yönetimi altında sıklıkla rastlanan bir şey olmaktan uzaktır; kararlı bir adem-i merkeziyetçi olan Yalman'ın enstitülere bir methiye yazmasında bu özelliği de etkili olmuş görünmektedir.[487] Kız ve erkek öğrencilere aynı ölçüde değer verilmesi, onların birlikte çalışmaya ve eğlenmeye teşvik edilmeleri, kurumun bir başka özelliğidir. Devrimin, kadın-erkek eşitliğine, kadınların erkeklerle birlikte hayat içinde yer almalarına ve insanların, çalışmalarının yanı sıra eğlenmelerinin de iyi ve gerekli bir şey olduğuna dair genel eğiliminin uygulamasını Köy Enstitülerinde görmek mümkündür. Tonguç'un Ekim 1940'ta tüm enstitü müdürlerine yönelik yazdığı bir yazıda yaptığı şu tavsiyeler bu bakımdan dikkate değerdir:

> "Müesseselerinizdeki kız talebe işi, pek çok emeğinizi harcamanız lazım gelen çok ciddi, önemli ve büyük bir meseledir. Kızları bir tarafa, erkekleri de diğer tarafa ayırarak müesseseyi iki kafes haline getirmek asla doğru değildir ve bu ayırmanın bir neticesi olarak mektuplaşan kız erkek iki talebeden kızı Enstitüden uzaklaştırmak tedbiri, cemiyetin kadına kıyan eski telakkisinin yaşatılmasından başka bir mahiyet ve manayı haiz değildir. Kızlar kızlıklarını, erkek çocuklar da erkekliklerini bilerek müessesenizin tabii hayatı içine sokulmalıdırlar. Bisiklet, motosiklet kullanma işini, bir musiki aletini çalmayı, şarkı söylemeyi, milli oyunlar oynamayı bütün talebe aynı derecede bilmelidir. Bütün güçlüklerine rağmen kız ve erkekli bir hayatın her türlü işine, eğlencesine, zevklerine veya ıstıraplarına iki cins talebe de müştereken sevk olunmalıdır. Bayağı olan her şeyden kaçınmak ve

487 Bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiyesine Seyahat*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı, Üçüncü Bası, Ankara, 1998.

korunmak şartıyla kız ve erkek talebeye hayatı bütünü ile yaşatmanız lazımdır."[488]

Burada kadın-erkek ilişkilerine dair Atatürk'ün modern ahlak anlayışının tüm yansımalarını görmek mümkün olduğu gibi,[489] ataerkil toplum anlayışının kadını suçlamaya meyyal yaklaşımının da mahkûm edilmesi söz konusudur.

Daha sonra çok eleştirilecek olmasına karşın, Köy Enstitülerinde, gerçekten kız ve erkek öğrencilerin işleri genel olarak birlikte yaptıkları görülmektedir.[490] Ancak yöneticiler, ahlakla ilgili muhafazakâr eleştirmenlerin farkındadırlar ve bu sebeple ahlaki konularda istenmeyen bir durumun ortaya çıkmaması adına azami dikkat göstermektedirler. Kirby'nin incelemesine göre, enstitüden mezun olan öğretmen adaylarının evlenmeleri de –birbirlerine uygun birer eş adayı olmalarından ve deneyin devamına uygunluğundan dolayı– teşvik edilmektedir. Bununla birlikte ahlaki açıdan eleştiriye uğrayacak olayların hemen hiç ortaya çıkmadığı saptanmaktadır.[491] Köy Enstitüleri, buralara kabul edilen öğrenciler için pek çok şeyi ilk defa

488 İsmail Hakkı Tonguç, *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1936-1946)*, Haz. Engin Tonguç, Güldikeni Yayınları, Üçüncü Bası, Ankara, 1999, s. 32-33.

489 Atatürk'ün kadın-erkek ilişkilerine ilişkin şu sözleri bu konuda açıklayıcıdır: "(...) görgü ve eğitim ana kucağında başlar (...) kanaatler ve görüşler, okuldan ve genel hayata bizzat ve fiilen katıldıktan sonra ve insanlarla memleket işleriyle temas ederek, inceleyip bilgi edinerek kazanılır ve okul eğitimi, öğretimi ve görgüsü, erkek olsun kadın olsun, insana, genel ve ortak hayata ilk adımı atmak için bile çoğunlukla yetersizdir. Erkek gibi kadın da, kadınlığını, kadınlığın mevkiini, hakiki ve ortak hayatın önemi içinde birçok hatalardan, sevaplardan sonra takdir edecek ve dengesini bulabilecektir. Mesele bu açıdan incelenirse ve sonra bir erkek ilk gençlik ve delikanlılık döneminden başlayarak, hayatının her döneminde ömrünün her anında işlediği ve işlemek eğiliminde bulunduğu –yürürlükteki ahlaki kurallara uymayan– hareketlerin, mantığın dışına çıkmamak şartıyla onun fazilet ve ciddiyet sahibi bir adam olmasını önlemediği ve tersine bu hareketlerin, hayatta tecrübe olarak görüldüğü ve ancak böyle bir adamın, kadını tanımanın, bir kadını mesut etmenin, bir kadınla mesut olmanın yollarını en iyi bilebileceği göz önüne alınırsa, aynı tecrübeleri geçirmemiş bir kadının kocasına edeceği muameleyi, onun bütün ruhsal, duygusal, maddi ihtiyacını hakkıyla tatmin edeceği nasıl mümkün ve kabul görülür." Bkz. Atatürk, *Din ve Laiklik Üzerine*, Der. Doğu Perinçek, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 4. Basım, İstanbul, 2012, s. 33-34.

490 Fotoğraflarla yoğun biçimde desteklenmiş bir çalışma için bkz. Mustafa Güneri, *Hasanoğlan Hatırası: Bir Köy Enstitülünün Kaleminden ve Objektifinden (1941-1951)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.

491 Kirby, *a.g.e.*, s. 247-255, 355-356.

yaşadıkları bir ortam sunmuştur. Çeşitli müzik aletleriyle tanışmışlar, onları çalmayı öğrenmişler, türkülerin dışında Batı müziğinden de zevk almaya başlamışlar,[492] tiyatro, şiir gibi alanlarda kendi eserlerini vermeye yönelmişler, bazı enstitülerde bulunan spor tesislerinde spor yapma imkânına sahip olmuşlar, Hasan Âli Yücel'in öncülüğünde yayımlanan klasiklere görece kolaylıkla ulaşmışlar, *Köy Enstitüsü Dergisi*'nde gerek okudukları kitaplara ilişkin gerekse bundan ayrı olarak özellikle köye dair yazılar yazmışlar[493] ve çeşitli piyeslerde görev almışlardır.[494] Bununla birlikte enstitülerin kuruluş döneminde çeşitli binaların yapılması gerektiğinden, kültür-sanat faaliyetlerinin gelişimi bi-

492 Mehmet Başaran, *Özgürleşme Eylemi: Köy Enstitüleri*, Cumhuriyet Kitapları, 6. Baskı, İstanbul, 2010, s. 36-37; Talip Apaydın, *Köy Enstitüsü Yılları*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 55-59.

493 Daha sonra ortaya çıkacak tartışmaların anlaşılır olması için *Köy Enstitüleri Dergisi*'nde kaleme alınan yazılar konusunda da açıklamalar yapmak gerekmektedir. Öncelikle kaleme alınan yazıların düzeyinin oldukça iyi olduğunu söyleyebiliriz. İşlenen konular arasında köylerin geri durumu, toprak azlığından kaynaklanan sorunlar, bazı yanlış geleneksel inançların köylü yaşamına etkisi, kan davalarının olumsuz etkileri, kızların henüz yaşları gelmeden evlendirilmeleri gibi başlıkları sayabiliriz. Öğrenciler gerek yazıları gerekse şiirleriyle köylünün emeğinin önemine dikkat çekmişler, efendilik kavramına itiraz etmişler ve efendiliğin kalkacağı, köylerin cennet gibi olacağı günlere dönük özlemlerini dile getirmişlerdir. Bu bakımdan yazılanların toprak ağalığına karşı duyguları besleyeceğine şüphe yoktur. Yazıların genel ideolojik tonuna bakıldığında, şaşırtıcı olmayan bir biçimde, sol-Kemalist bir çizginin hâkim olduğu görülür. Ancak 1947'den itibaren yaşanan değişimlerle, dergideki yazılarda da daha önce rastlanmayan biçimde dini temaları işleyen ya da milliyetçi-muhafazakâr tona sahip şiirler görülecektir. Bu hususlarda şu yazılara bakılabilir: Şevket Hızal, "Çukurova'da Toprak ve Müstahsil Durumu", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:1, 1945, s. 63-65; Mustafa Kahraman "Köylüme"(Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:1, 1945, s. 124; Süleyman Karagöz, "Edremit Köyleri", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:2, 1945, s. 199-203; Cesarettin Ateş, "Yeter" (Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:2, 1945, s. 313; İ. Öztürk, "Kan Gütme", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:4, 1946, s. 526-529; Mehmet Öcal, "Köyümde Olup Bitenler", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:4, 1946, s. 532-533; Arif Arslan, "El Ne Der Bilmem" (Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:4, 1946, s. 551; Ali Dündar, "Bizim Köyün İçinden: Yağmur Duası", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:5-6, 1946, s. 82-85; Selahattin Ertürk, "Bize Dair" Şiir", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 7-8, 1947, s. 198; Emin Neşe, "Her Gelen Allahtandır" (Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:7-8, 1947, s. 220.

494 Başaran, *a.g.e.*, s. 46-49, 52-60; Mahmut Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 22-45. Kayak da bu sporlar arasındadır. Bkz. Güneri, *a.g.e.*, s. 139-141. Bunların yanı sıra, örneğin Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'ne Türk ve yabancı devlet yöneticileri dahil önde gelen çeşitli kişilerin ziyaretlerde bulunmaları, öğrenciler açısından ilginç deneyimler oluşturmuştur. Bkz. Güneri, *a.g.e.*

raz zaman almıştır;[495] çünkü henüz tesisler ortaya çıkmış, gerekli altyapı kurulmuş değildir. İçme suyunun temini için dahi büyük uğraşlar verilmesi gerekmiştir. Bu süreçte Tonguç'un öngörüleri doğrulanmış ve köylüler, başlangıçta bir şey yapamayacaklarına inandıkları bu küçük çocukları hor görürlerken, işler başarıldıkça onlara karşı tutumları olumluya dönmüştür.[496] Enstitüler, sol ve sağ eğilimli olan çeşitli dergilere de abone olmuşlardır. Savaşın kızışan ortamında, sol ve sağ görüşlerin öğrenciler arasında taraftar bulduğu da anlaşılmaktadır. Gerçekten de enstitü öğrencileri arasında bu konuda ayrışmaların yaşandığı görülmektedir. Rejimin özellikle olumsuz baktığı sosyalist görüşlerin de bazı öğrenciler arasında revaç bulduğu, anılardan anlaşılmaktadır.[497] Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nün hocaları arasında Behice Boran ve Niyazi Berkes gibi solcu kişiler de vardır ve Şubat 1945'te Carl Ebert ile birlikte yine sol görüşleriyle tanınan Sabahattin Ali de enstitüyü ziyaret edenler arasındadır. Sabahattin Ali, geldiği gece okulda kalmış ve bazı öğrenci ve öğretmenlerle toplantı yapmıştır ki, bu, sağ görüşlü öğrencilerin durumu ihbar etmelerine yol açmıştır. Böylece savaşın sonunda sağ-sol çatışmasının belirginleştiği görülmektedir. Nitekim Tonguç, bu faaliyete katılan kişileri ateşle oynadıkları konusunda uyarmıştır.[498] Bu çatışma, milliyetçiliğin resmi ideolojinin de önemli bir bileşeni olduğu düşünüldüğünde, enstitülerin eleştiri bombardımanına tutulmaları açısından önemli bir çıkış noktası olacaktır. Makal'ın belirttiği gibi, bugün, bir okulda sol görüşe mensup öğrencilerin bulunması doğal karşılansa da[499] o dönem için bu durum, ayrı normallikte görülmüyordu.

---

495 Köy Enstitüsü mezunları ile ilgili yapılan bir araştırmada, mezunların bir kısmının, kurumun ilk yıllarında, bedensel çalışmayı gerektiren faaliyetlerden, üretime dayalı derslerden kitap okuyup kültürel olarak gelişmek için fazla imkân bulamadıklarına dair eleştiriler yönelttikleri saptanmıştır. Gazalcı, *a.g.e.*, s. 59-68.

496 Güneri, *a.g.e.*, s. 3, 11.

497 Pakize Türkoğlu, *Kısa Sürren Hasat: Köy Enstitüsünde Öğrenci Olmak*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 368, 425-429.

498 Can Dündar, *Köy Enstitüleri*, İmge Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2011, s. 76-78, 92.

499 M. Makal, *a.g.e.*, s. 27.

2.4.1.5. Köy Enstitülerinin "Islah Edilmesi" ve Halkçı ve Köycü Bir Eğitim Deneyinin Sonu

Köy Enstitüsü çıkışlı öğretmenlere verilen yetkilerin genişliği konusunda eleştiri yapanlar haklıydılar; çünkü bu öğretmenler normal öğretmenler olarak düşünülmemişti; onlar devrimin köylerdeki uygulayıcısı olmak üzere yetkilendirilmişlerdi. Dolayısıyla salahiyetleri ve nüfuzları geniş tutulmak istenmişti. Ancak gerek eğitim metotları gerekse öğretmenlerinin yetkileri bakımından devrimci olan bu deney, çok partili hayata geçişten sonra hızlı bir biçimde farklı bir yöne sokuldu ve sonunda uygulama tamamen ortadan kalktı.

Yapılan eleştirilere bakıldığında, enstitüler daha kurulurken geliştirilen antitezlerin, bu tezlerin sahipleri sanki yaşanacakları birebir biliyormuş gibi bir aynılık taşıdığı görülür. Daha da enteresan olanı, daha önce farklı şeyleri savunmuş kişilerin bu kez o zamanki görüşlerini enstitülerin yöneticilerine has görüşlermiş gibi eleştirmeleridir. Söz konusu eleştiriler belli başlı noktalarda toplanıyordu: Enstitülere yabancı akımlar (komünizm) girmişti, enstitüler komünist yuvasına dönüşmüş, milli kurumlar olmaktan çıkmışlardı; bunun sebebi üretime dayalı materyalist eğitim anlayışı ve ahlaki ve dini eğitime yeterince önem verilmemesiydi. Kız ve erkek öğrenciler arasında cinsel ahlak bakımından sorunlu olaylar oluyordu ki bunların da sebebi aynıydı. Mezunlar anne-babalarının görüşleri sorulmadan evlendiriliyorlardı. Milliyetçilik, din ve ahlak vurgusunun yükselişine bakıldığında, bunun, enstitülerdeki bazı olayları sebep göstererek başka bir ideolojik projeyi güçlendirme amacı taşıdığı netleşmektedir. Aslında ortaya çıkan, savaş sonrası antikomünist retoriğe dayalı sağ milliyetçiliğin yükselişiydi.

Antikomünizm ve din temelindeki eleştirilerin yükselişine milliyetçilik ve laiklik kısımlarında değinilecektir; ancak Köy Enstitüleri ile olan bağlantısı gereği, konuya ilişkin burada da açıklamalar yapmak gerekiyor. Kirby'nin fark ettiği gibi savaş sonrası dönemde, daha önce adı duyulmamış, nevzuhur antikomünizm ve sağ milliyetçilik şampiyonları ortaya çıkmıştı.[500]

500 Kirby, *a.g.e.*, s. 450.

Bunların içerisinde CHP'li Fahri Kurtuluş ile DP'li Kenan Öner başı çekiyorlardı. Antikomünizme dayalı milliyetçi söylem oldukça revaçtaydı ve bu söylem içerisinden bir siyaset yıldızı olarak parlamanın imkânı oldukça yüksek görünüyordu. Yine de ne Kurtuluş ne de Öner, bir siyaset yıldızı haline dönüşememişlerdi; ancak Öner'in Hasan Âli Yücel ile olan davası, dönemin siyasi iklimini yansıtan önemli davalardan biri olarak kayda geçecektir.

Çok partili hayata geçişle birlikte yoğunlaşan ve yüksek sesle dile getirilen eleştiriler, enstitülerin öncelikle tepe kadrosunu hedef almıştı. Önce bir solculuk olayı neden gösterilerek Çifteler Köy Enstitüsü Müdürü Rauf İnan'a yönelindi. Görünüşte İnan, Bakanlık Müfettişi olarak görevlendirilerek taltif edilmiş gibiydi; ancak aslında bu daha sonra kapsamı genişleyecek bir operasyonun başlangıcıydı. Nitekim Tonguç, "kelle verilmesine" karşı çıkacak, sıranın İnönü'ye kadar gelebileceğini söyleyecekti.[501] Daha sonra yeni kurulan Peker Kabinesi'ne Milli Eğitim Bakanı olarak Hasan Âli Yücel alınmayacak ve yerine Anadolucu Reşat Şemsettin Sirer getirilerek ikinci operasyon da başarıyla gerçekleştirilecekti.[502] Kirby, bu değişikliğin komünizm eleştirilerinin önüne geçme amacıyla ilgili olduğuna gönderme yapar;[503] ancak onun da farkında olduğu gibi Yücel'in yerine atanan isim, yapılacakların daha kapsamlı olacağını göstermektedir. Bakanlık politikasının değişeceğinin anlaşılmasıyla birlikte, İsmail Hakkı Tonguç istifa etmek istemiş; ancak bunun sarsıntı yaratacağı düşüncesiyle Sirer

501 C. Dündar, *a.g.e.*, s. 89.

502 Siyasal gelişmelerden elbette aydın ve sanatçılar da oldukça etkilendiler. Sazyek, Garip Hareketi üzerine yaptığı çalışmada şöyle yazıyor: "1946 seçimlerinden sonra gelişen siyasi oluşumlar gerek Garipçileri gerekse diğer birçok aydın ve sanatçıyı yakından ilgilendirmektedir. Özellikle Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığından ayrılması ve yerine Reşat Şemsettin Sirer'in atanması, bu kesimi derinden etkiler. Yücel'in bakanlığı döneminde kurduğu ve birçok sanatçının da görev aldığı Tercüme Bürosu işlevini yitirmiştir. Bu ve başka nedenlerden ötürü örneğin Orhan Veli Kanık bu bürodaki, Necati Cumalı da aynı bakanlığın Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü'ndeki görevlerinden istifa ederler. Neşriyat Müdürlüğü'nde çalışan Melih Cevdet Anday ise pasif bir göreve verilir." Hakan Sazyek, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Garip Hareketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1996, s. 68.

503 Kirby, *a.g.e.*, s. 452-456.

öncelikle buna yanaşmamıştı. Tonguç'a "Seni görevden alırsam nasıl hesap veririm. Birlikte çalışacağız; ancak Enstitüleri bir operasyondan geçireceğiz, sesini çıkarmayacaksın" demişti. Tonguç ise dolaylı yoldan bu talebi reddetmiş ve Sirer'e Ağustos 1946'da yayımlanan *İlköğretim Kavramı* kitabını vererek "Benim yanıtım bu kitapta yazılı" cevabını vermişti.[504] Tonguç, başlayan eleştiri dalgası karşısında gerçekten endişeliydi. 25 Ocak 1946'da on enstitü müdürüne yazdığı mektupta oldukça sinirli bir şekilde şöyle yakınmaktaydı:

> "Hayatımın sonuna kadar adlarını anmamaya karar verdiğim soysuzlardan biri son günlerde İ... adlı bir paçavra neşretmiş.[505] Yalancılığa, iftiracılığa ve jurnalcılığa dayanan bu iğrenç zehir koleksiyonunu karşılıksız bırakmaya hem vicdanım razı olmuyor, hem de oradaki iddiaları kabullenmek gibi bir zan uyandıracağından çekiniyorum. Onun için bunu tahrik vasıtası addederek planını ilişik olarak gönderdiğim kitabı yayınlamak istiyorum. Eğer zehire karşı panzehirini yaratmazsak görevimizi tam yapmış olmayız. (...) Dünya savaşı sonunda memlekette başka türlü bir hava esmeye başladı. Yanlış anlaşılmış demokrasi veya hürriyet prensiplerine sığınan bazı beyinsizler, zehirli hava yaratmaya teşebbüs edeceklerdir. Bunlar her ne kadar kendi kendilerini insanlık dışı bir mahluk haline getiriyorlarsa da bunun anlaşılması –hele üzerlerine varılmaz da meydan bu gibilere bırakılırsa– hayli gecikecektir. Biz hem uğrunda emek harcadığımız davayı, hem de rejimin ana ilkelerini müdafaaya mecburuz."[506]

Tonguç, gerçekten de bu mektubundan yaklaşık altı ay sonra *İlköğretim Kavramı* adlı kitabını yayınlar. Bu kitap,

504 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, s. 549.

505 Ayını tespit edemedik ancak Emin Soysal *İlköğretim Olayları ve Köy Enstitüleri* adlı kitabını 1945'te yayımlatmıştır. Burada kastedilen kitabın bu kitap olması ihtimali çok yüksektir.

506 İ. Tonguç, *Mektuplarla Köy Enstitüsü...*, s. 176-177.

ilköğretimin tarihçesini ve Türkiye'deki uygulamaları ele alan ve o günlerdeki eleştirilere cevap mahiyetinde bir eserdir. Tonguç, bu kitapta ilköğretimin yayılması sonucu cehaletin yenilmesinin, toprak sahipleri ve din adamları tarafından sömürülen kitlelerin özgürleşmesi ve gerçek bir demokrasinin tesisi bakımlarından önemine değiniyordu. Öyle ki önsözü bir anlamda Köy Enstitülerinin savunması gibiydi. "Halkın kendi kendini idare etmesi ilkesine bağlanan devlet, önce modern manalı ilköğretime dayanır. Cumhuriyet böylece temelleşir" diyordu ve Cumhuriyet'in idealist kurucuları bunu anlamış oldukları içindir ki İstiklal Harbi biter bitmez Türk halkını bilgisizlikten kurtarmak için mecburi öğrenim çağında bulunan tüm çocukların ilkokula kavuşmasını istemişlerdi. Bu davaya uygun olarak geceli gündüzlü çalışmalarla yürütülen Köy Enstitüleri deneyi aleyhine bazı demagoglar bir kampanya açmışlardı; ancak millet vicdanı ve tarih hiçbir şey yapmadan aleyhte kampanya başlatan bu kişiler hakkında hükmünü verecekti. İlköğretime gereken önem verilmeksizin girişilen halk idaresi deneyimleri laftan öteye geçmemekteydi. Zira bu gibi toplumlarda yetenekli bireyler, bulundukları yerde sönmeye mahkûm oluyorlardı. Tonguç, köylünün iyiliği için konuşuyormuş gibi görünenleri işaret ederek "köylüye iyilik yapmak, onu cahil bırakmak veya aldatmak yolunu tutmakla sağlanamaz" diyordu. Bu hararetli önsözün sonunda Tonguç, Köy Enstitüsü öğretmenlerini ve mensuplarını, "memleketin en ıssız köylerine kadar sokulan" ve ilköğretim davası aleyhine propaganda yapanlara karşı tetikte olmaya çağırıyordu.[507] Tonguç'un tezi, cehalet ve sömürüyle savaş zayıflatılırken demokrasi getirilmeye çalışılmasının "yanlış anlaşılmış bir demokrasi" olduğu şeklindeydi. Böyle bir halk idaresi de, fırsat eşitliği tam sağlanmadığından, laftan öteye geçmeyecekti. Ancak yeni Milli Eğitim Bakanı, Tonguç'un düşüncelerine ve metotlarına dayalı bir Köy Enstitüsü deneyini devam ettirmek niyetinde değildi. Bu sebeple 21 Eylül 1946'da, sarsıntı yaratmayacak bir

507 İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, Piramit Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 9-15.

atamayla, Tonguç, Talim ve Terbiye Kurulu Üyeliği'ne "terfi ettirildi". Daha sonra Köy Enstitüleriyle ilgili tartışmaların devam ettiği bir ortamda, bir kent okuluna resim ve elişleri öğretmeni olarak atandı.[508] Böylece Tonguç, gündemde sarsıntı yaratılmadan tasfiye edilmişti.

Tepe kadro tasfiye edildikten sonra Köy Enstitülerinin "ıslah edilmeleri" daha kolay hale gelmişti. Bu ıslahın nasıl ve ne zaman yapılacağı tartışma konusu olduğu gibi, eskiden kalma husumetler de Meclis kürsüsünden dile getiriliyordu. 23-24 Aralık 1946'da Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi Mecliste görüşülürken yapılan tartışmalar bu bakımdan kayda değerdir. Fahri Kurtuluş, kendisi için daima bir mesele olan Köy Enstitüleri ile ilgili bakanla konuştuktan sonra bir ferahlama duyduğunu ve gerekli tedbirlerin kısa sürede hayata geçirilmesi sonrası enstitülerin "kendi hissiyatlarına uygun bir mevki" alacağını umduğunu söylemiştir. Kendisi de bir eğitimci olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu ise ilköğretimin ve dolayısıyla köy eğitiminin birinci amacının Türk'e Türklüğünü öğretmek olduğunu belirttikten sonra, bu eğitimdeki ikinci amacın "köy çocuklarını ve mahalle çocuklarını, öğrenim hayatı, ilk kültürü alacak millet çocuklarını medeniyetin alfabesini teşkil eden, medeniyetin ilk ümanitesini teşkil eden teknik kurallarla, kaidelerle, şuurlarla teçhiz etmek" olduğunu söylemiştir. Baltacıoğlu'na göre o güne kadar yapılan iş "realist, yerli ve parlak" bir görüşe dayanmaktadır; ancak hedefte isabetsizlik vardır. Bu noktada Baltacıoğlu, Kurtuluş'un endişelerine katıldığını belirtme ihtiyacı duymuştur. Baltacıoğlu enstitülerin eksiklikleri-yetersizlikleri üzerinde durmuş, enstitülerin geldikleri noktadan daha iyisine gidilebileceğini belirtmiştir. Baltacıoğlu esas gayenin klasikleri okumak, Batı tipi temsiller vermek değil, onlardan yararlanarak Türk orijinalitesine varmak olduğu yönündeki görüşünü savunmuştur. Bağımsız milletvekili Nurettin Ünen'in kürsüye geldiğinde yapacağı tenkitler öncesinde şu sözleri söyleme gereği duyması ise dönemin havasını anlamamızı kolaylaştırması bakımından dikkate değerdir:

508 Kirby, *a.g.e.*, s. 458-459.

"Demokratlıktan devşirme bir bağımsız olmakla beraber (Alkışlar) Türk milletini şeref ve şan dolu bir istikbale ulaştıracak olan köy ve sanat enstitüleri gibi kutsal mevzularına ait tatbikat hatalarını bir hançer gibi yaralıyarak dâvamın ruhunu deşmeye çalışanlardan değilim. (Alkışlar) Maziyi unutarak, istikbali düşünmiyerek yalnız hallerini hoş geçirmek için köycü ve halkçı kisvesine bürünerek bu dâvayı kötü politikalarına propaganda vasıtası yapan şarlatan aristokratlardan hiç değilim. (Bravo sesleri, alkışlar)."[509]

Ünen'in eleştirileri de enstitü mezunu öğretmenlerin çabuk yükselişine ve kısa bir eğitimle kendilerinden hem âlim hem fazıl hem sanatkâr olmalarının beklenmesine yöneliktir.

Cemil Sait Barlas ise emperyalizme özendirmek amacıyla olmamakla birlikte ilk ve orta öğretimde Türklerin yönettikleri yerlerin çocuklara öğretilmesi görüşündedir. Türkler çekildikten sonra oralarda tek bir eserimiz kalmamıştır. Bu konuda bir bilinç oluşturmak üzere Türk ve Osmanlı tarihi okullarda bir din kitabı gibi okutulmalıdır. Barlas, ikinci olarak solculuk meselesine değinmekte ve kendilerinin karşı olduğu solculuğun Komintern solculuğu olduğunu belirtmektedir.

Muhsin Adil Binal, Yüksek Köy Enstitüsü'nün dün bir ihtiyaç olmakla birlikte bugün gereksiz bir kurum haline geldiğini söylerken,[510] Muhittin Baha Pars, ülkede ahlaksızlığın çok arttığını ve bunun da din eğitiminin eksikliğinden kaynaklandığını savunmuştur. Hamdullah Suphi Tanrıöver de dini eğitimle milliyetçi tarih öğretiminin önemine parmak basan bir konuşma yapmıştır. Konuşmacılardan Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun köylülerin Köy Enstitüleri ile ilgili mükellefiyetlerini –normalde böyle yapmadıkları halde– yerine getirmekten kaçınmalarının sebepleri konusunda söyledikleri ise ilginçtir. Ona göre sebep, köylüye "Yahu vermeyin, lazımsa yapsınlar, siz niye yapacaksınız?" şeklinde fesat kişilerin yaptıkları

509 Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 3, D: VIII, B: 21 [23 Aralık 1946], s. 388-396.
510 *A.g.e.*, s. 400-401.

propagandalar ve bazı köylerin yükünün, kaldırabileceklerinin üstünde oluşudur.[511] Ahlaki çöküşe ve komünizme karşı panzehir olarak dinin öne çıkarılmasına karşı çıkan tek kişi Başbakan Recep Peker olmuştur. Peker, modern-laik ahlakın bir savunusunu yaptığı gibi, komünizmin panzehiri olarak dini göstermeyi reddetmiş ve şeriatçılığın yayılması kaydıyla komünizmi yenmeye çalışmanın büyük bir yanılgı olacağını söylemiştir: "(...) komünizm denen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin lâakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir."[512] 24 Aralık'taki oturumda söz alan Maraş Bağımsız Milletvekili Emin Soysal ise adeta bir hesaplaşma konuşması yapmıştır. Tonguç ve Yücel'e yüklenmesinin yanı sıra –ki bazı vekiller şahsiyat yapmaması için onu uyarmak durumunda kalmışlardır– enstitülerde komünizmin yayıldığından, dinin zayıfladığından ve mezunların anne babalarının bilgisi dahi olmadan nişanlandıklarından bahsetmiştir. İlginç olan, daha önce Soysal ile ilgili kısımda açıkladığımız gibi, Soysal'ın dinle ilgili sahip olduğu fikirlerin tamamen zıddında şeyleri bu kez savunuyor olmasıdır. Bir başka dikkat çekici olgu ise Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer'in bunca eleştiriyi sükûtla geçiştirmesidir.[513] Emin Soysal konuşmasında enstitülerin fikir babası olarak Halil Fikret Kanat'ı göstermişti. Bu bir kez kabul edilince, aslında Kanat'ın fikirleri doğrultusunda kurulmuş bir kurumu, Tonguç ve Yücel'in, çizgisinden saptırdıklarını ileri sürmek ve böylece enstitüleri dönüştürmek kolay olacaktı.[514] Enstitülerde milliyetçiliğe mesafeli öğrencilerin varlığı, operasyona sebep olarak gösterildi ve enstitülerin sağa kayan milliyetçi ve otoriter esaslar dahilinde yeniden dizayn edilmeleri parti içinde ve dışında geniş ölçüde destek buldu. Bu doğrultuda kadrolarda önemli değişiklikler yapıldı, 1947'de –artık gereksiz olarak görülen ve komünizm yuvası ilan edilmiş

511 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 3, D: VIII, B: 22 [24 Aralık 1946], s. 428, 430, 437-440.
512 *A.g.e.*, s. 444-446.
513 *A.g.e.*, s. 456-468.
514 *A.g.e.*, s. 457; Kirby, *a.g.e.*, s. 155-156, 200-202.

olan– Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü kapatıldı. Enstitünün eğitim anlayışında ve programlarında değişiklikler oldu. Üretime dayalı metot materyalist bulunarak değiştirildi, kültür derslerinin ağırlığı arttırıldı; ancak serbest okuma saatleri kısıtlandı. 20 Mayıs 1947'de yayımlanan genelge ile verilecek kitapların "öğrencilerin düzeyine uygun olması" öngörüldü ki bunun klasiklere dönük eleştirilerle ilgisi olduğunu düşünmek mümkündür.

29 Nisan 1947'de "enstitülerin ıslahı" için önemli bir genelge yayımlandı. Enstitüler komünizmin yuvalandığı yerler olarak görüldüğünden, kontrolü ve disiplini arttırıcı önlemlere başvurulmak kaydıyla enstitülerin zapturapt altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Böyle olunca, daha önce görülen demokratik ortamdan ve öğrencilere inisiyatif veren yaklaşımdan uzaklaşılması beklenen bir sonuçtu. Genelgenin 118. maddesinde "Öğrencinin Yapmakta Serbest Olmadığı İşler" düzenlenmişti. Bunlar "Enstitü içinde herhangi bir şekilde toplantı yapmak, nutuk söylemek, konferans vermek, Enstitü dışında toplantı ve gösterilere katılmak, Enstitü içinde ve dışında kitap, dergi, broşür, beyanname dağıtmak, duvarlara ilan yapıştırmak ve duvar gazetesi çıkarmak" şeklinde sayılmıştı. Enstitülerde okutulacak kitapların da *Tebliğler Dergisi*'nde liste olarak yayınlanması öngörülmüştü. "Doğrudan Doğruya Suç Sayılan Şeyler" başlığı altında 30 adet suç sayılmıştı. Bunlar içki ve keyif verici maddeler kullanmak, enstitüye sarhoş gelmek gibi eylemleri içeriyordu. Kız ve erkeklerin çalışma odalarının yanı sıra, aslında zaten ayrı olan yatakhaneleri de ayrılmıştı. Kirby'e göre bu metin, enstitülerde sürekli böyle eylemler oluyormuş havasını vermeye dönük olarak hazırlanmıştı.[515] Tanıklıklardan anlayabildiğimiz kadarıyla, enstitülerde rejimin temel prensiplerinden olan milliyetçiliğe mesafeli öğrenciler bulunmaktaydı. Bu öğrencilerin eylemlerinin hangi sıklıkta ve ne düzeyde olduğunu saptamak kolay değildir; ancak bu yöndeki eleştiriler, komünizme olan mesafeden ötürü, 1946 öncesinde de yankı bulabilirdi. Ancak komünizm

515 Kirby, *a.g.e.*, s. 472-476; Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, s. 547-554.

yönelimli olarak saptanmış eylemler yok denecek düzeydeydi. Bu durumda enstitülerde solcu öğrencilerin varlığının enstitülerin yeniden dizaynı için ve partiler arası çekişmeye konu edilmek üzere abartılarak propaganda malzemesine dönüştürüldüğünü düşünmek mantıklı olacaktır.

Bu propaganda özellikle daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız Yücel-Öner Davası'nda ortaya çıktı. Yücel'i komünistleri koruyan bir bakan olarak göstermek için Öner "ilginç" deliller getiriyordu. Buna göre *Köy Enstitüleri Dergisi*'nde Niyazi Berkes'in çevirdiği Harold Laski'nin *Demokrasi ve Sosyalizm* kitabı üzerine bir değerlendirme yapılması, Freudizm üzerine bir yazı yazılması ya da Zühtü Uray'ın *Tanrı...?* adlı kitabıyla ilgili bir değerlendirme yazısının yer alması, enstitülerde komünizmin yayıldığının ve cinsel ahlaksızlığa ilişkin savların doğruluğunun göstergesiydi. Laski'nin eseri sosyalist perspektiften yazılmış bir eserdi.[516] Zühtü Uray ise Cumhurbaşkanı'nın yani İnönü'nün Özel Kalemi'ydi. Uray'ın kitabı, din ve Tanrı düşüncelerine eleştirel yaklaşan bir içerik taşıyordu.[517] Enstitü öğrencileri arasında dinlere karşı eleştirel bakış geliştirenler olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu o zaman olumsuz karşılanan bir özellik olarak tanımlanmış değildi. Freudizm ile ilgili makale ise Freud'un cinsellikle bağlantılı analizlerinden olsa gerek, garip bir biçimde kanıt haline dönüşmüştü. Ancak elbette okunan eserler bunlardan ibaret değildi. Bununla birlikte, *Köy Enstitüleri Dergisi*'nde köylünün yanlış inançlarına ve sömürülmesine dair yazılarla birleşince, bu yazılar da bir kesim tarafından kurumun tehlikeli olarak değerlendirilmesine yol açtı. Toprak Reformu'nun gündeme geldiği dönemde söz konusu yazıların varlığı iyice göze batar olmuştu.

Diğer bir eleştiri konusu, köylülere yüklenen bedeni hizmetlerdi. Bu hususta çok tartışılan 25. maddeden, kadınları da

516 Harold J. Laski, *Demokrasi ve Sosyalizm*, Çev. Niyazi Berkes, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1945.

517 Zühtü Uray, *Tanrı...?*, Çankaya Matbaası, Ankara, 1943. Uray'ın sol fikirlere yakınlık duyduğu anlaşılıyor. Max Beer'ın *Sosyalizmin ve Sosyal Mücadelelerin Umumi Tarihi* adlı eserinin Maarif Matbaası tarafından yapılan baskısının çevirmeni de Zühtü Uray'dı.

yükümlülüklere dahil eden kısım çıkarıldı. Ancak bu değişikliğe ilişkin görüşmeler geçmişe dönük parti çekişmesi halini aldı ve konu kadınlara "ağır hapis mahkûmlarına verilen yüklerin yüklenmesi", kadınların iffetine aykırı görevler yüklenmesi gibi noktalara kadar vardı. CHP'li milletvekilleri madde değişikliğine olumlu bakmakla birlikte, bu tür hücumları kabul etmiyorlardı. Daha sonra yapılan bir başka değişiklikle, köylülerin bu yükümlülükleri yerine getirmemelerinin bir sonuç doğurmaması sağlandı ki, bu, seferberliğin sona erdirilmesi anlamına geliyordu.[518] Sirer'den sonra 1948'de Milli Eğitim Bakanlığı'na Tahsin Banguoğlu getirildi. Banguoğlu, enstitülerin yıkıcı biçimde eleştirilmesine karşı çıkan bir isimdi; ancak o da enstitülerden köy öğretmen okulu görevi bekleyenler arasındaydı. Enstitülerdeki üretime dayalı metot değiştirilince, öğretmen aylıklarını karşılamak zorlaştı ve bu da enstitülere öğrenci alımını azaltmayı gerektirdi.[519] Banguoğlu da İnönü nezdinde Tonguç'un sahip olduğu yüksek konumdan rahatsızlık duyanlar arasındaydı ve dahası yaptıklarını küçümsüyordu. Anılarında Tonguç'la ilgili düşüncelerini şöyle aktarmıştır:

> "Neydi bu adamın meziyeti? Köylerde mektep yapıyor. Köylüyü angaryaya sevk ediyor. Köyde genç kalmamış, herkes asker. Bir hadise. Kendi kendine zaptediyor köylünün tarlasını öğretmene veriyor. Öküzünü alıyor öğretmene verdik diyor. Böyle bir devirdi. O devir tabii verimli olmadı."[520]

Oysa Banguoğlu, 1945'te *Ülkü* dergisinde kaleme aldığı makalesinde bu yöndeki eleştiricileri eleştirenler arasındaydı.

---

518 Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 4, D: 8, B: 44 [14 Şubat 1947], s. 146-156. Madde 24.5.1948'de tamamen kaldırıldı. Bkz. Kirby, *a.g.e.*, s. 483-484.

519 Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 557. Banguoğlu ise öğrenci alımını arttırdığını ileri sürmüştür. Bkz. Ülker Banguoğlu Bilgin, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Fikir Adamı: Tahsin Banguoğlu*, Geniş Kitaplık, İstanbul, 2012, s. 173.

520 Bilgin, *a.g.e.*, s. 174.

"Sabahları o muhitte en çok okunan gazetelerden birini elinize alıyorsunuz. –Yahu! Meğer memlekette neler oluyormuş: Hükümet bir ilköğretim davasına, köylüyü okutmak davasına düşmüş. Okumak, okutmak elbette iyi imiş. Ama bunun yolu yordamı varmış. Zorla okutmak olur mu imiş? Hükümet köylüye zorla mektep yaptırıyormuş. Köylü bütün varlığını harcıyormuş da bunu başa çıkaramıyormuş (...) Bu hem kanunsuzlukmuş, hem vicdansızlıkmış."[521]

Banguoğlu yazının sonunda, Anadolu köylerini gezerken gördüğü her soruyu cevaplayan ateş gibi çocukları düşünerek "köylüyü zorla okutmaya çalışıyorlar" fikrini öne sürenler için "hey gidi gafiller hey!" demektedir.[522] Ancak daha sonra kaleme aldığı anılarında ya da eleştirilere yönelik cevaplarında, enstitüleri başından itibaren eleştiren grubun fikirleriyle oldukça benzer görüşler ileri sürmüştür. Banguoğlu selefi Sirer'in yaptığı program değişikliklerini de doğru bulduğunu söylemiştir.[523] Böylece Köy Enstitüleri Tonguç'un tasarladığı tarzda işleyen eğitim kurumları olmaktan çıkmış ve DP döneminde tam anlamıyla köy öğretmen okullarına dönüştürülmeye hazır hale gelmiştir. Zira yeni kadro, sınırlı ölçüde eğitim gören köy öğretmenleri eliyle devrimci bir dönüşüm yapılabileceğine inanmadığı gibi, enstitülere böyle bir misyon da biçmemektedir.

Bu noktada elimizdeki verilere bakarak genel bir değerlendirme yapabiliriz. Mali imkânların kısıtlılığı, nüfusun çok büyük bir çoğunluğunu okutma ihtiyacı ve bu eğitim için gerekli öğretmenlerin yetiştirilmesi sorunları karşısında, mali olarak devlete fazla yük olmadan kendini çevirebilecek, öğretmen yetiştirme sürecini hızlandıracak ve onların köyden ayrılma isteği duymalarının önüne geçecek; bunların yanı sıra, köylülerin modern zirai üretime elverişli bilgilerle ve yeni rejimin hedefleri doğrultusunda eğitilmelerini sağlayacak bir eğitim

521 Bilgin, *a.g.e.*, s. 110-111.
522 *A.g.e.*
523 *A.g.e.*, s. 173.

organizasyonu gerekmekteydi. Tonguç'un hedefi, bir yandan ilköğretimin yaygınlaşmasını sağlamak, diğer yandan da köylülerin kendi ortamları içerisinde kalkınma hedefleri ve rejim ilkeleriyle uyumlu bir biçimde eğitilmeleri ve kendilerini sömüren toprak ağalarının egemenliğinden kurtulmalarıydı. Dolayısıyla onun tasavvurunda enstitülerden yetişecek öğretmenler, köyün canlanmasını, özgürleşmesini sağlayacak devrimcilerdi. Bu amaçla köylülerin bedeni hizmetle katıldıkları bir seferberlik, yasaların verdiği yetkiyle sağlanmaya çalışıldığı gibi öğretmenlere de geniş yetkiler verilmiştir. Dönemin kimi entelektüelleri arasında, beş yıl ilkokul beş yıl enstitü eğitimi alan öğretmenlerin köylülerin eğitilmesi işinde yeterli olacağı fikri pek kabul görmemiştir. Enstitüler hakkında yapılan incelemelerde ise özellikle soldan, bu kurumların sanayileşme hedefiyle bağdaşmayacakları yönünde eleştiriler gelirken, bir başka tez de enstitülerin tek parti kurumları olduğu yönündedir.[524] Dolayısıyla çok partili dönemde sürdürülememeleri doğal görülmüştür. Köy Enstitüleri, köylülerin üretim bilgisi ve yeni rejimin ilkeleri doğrultusunda eğitilmelerini öngören, köydeki ekonomik yaşamın üretim bilgisindeki ilerlemenin yanı sıra daha adaletli bir toprak dağılımına dayalı olarak canlandırılmasıyla köylüleri sanayi mallarını tüketecek ve sanayiyi besleyecek duruma getirmeyi amaçlayan ve daha sonraki yıllara nazaran çok hareketli olmayan, köyden kente büyük göçlerin yaşanmadığı bir ortamda bir yandan ekonomik ve sosyal yapı daha sağlıklı hale getirilirken diğer yandan rejimin ilkelerinin oturtulması hedeflerine hizmet etmeye yöneltilmiş kurumlardı. Bu sebeple Köy Enstitüleri deneyine sanayileşme noktasında dikkate değer eleştiriler

524 Kayalı, Köy Enstitülerinin bir eğitim deneyi olarak önemi olmadığını, enstitülerin tek parti kurumları olduklarını ve bu kurumların tek partinin doğrultusunu aşmış gibi gösterilmeye çalışıldıklarını ileri sürmüştür. Bkz. Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 200-201. Köy Enstitüsü deneyinin sol çerçeveden aşırı yorumu konusunun dışında bakarsak, Kayalı'nın önermesi, örneğin, bu kurumların devrimci ya da sol romantizm içerisinde olmayan Yalman tarafından nasıl olup da bu derece övüldükleri hususunu açıklamaz. Bunun yanı sıra, "tek parti kurumu" kategorisi altında bir indirgemeciliğin, kurumların anlaşılmalarını zorlaştırdığı kanaatindeyim.

getirilse[525] bile bu, dönemin tartışmalarıyla ilgili değildir; çünkü eleştiricilerin ana tezi hızlı sanayileşmeye yönelmek değildir. Enstitülerin tek parti dönemiyle olan bağlantısı ve dolayısıyla o zamanki halleriyle devam edemeyecekleri açık olsa da, onların basitçe tek parti kurumlarından biri olarak görülmesi de bazı noktaları gözden kaçırmamıza yol açabilir. Zira enstitülerde tek parti döneminde pek alışık olunmayan bir demokratik ortam olduğunu söylemek gerekmektedir. Zaten bu sebepledir ki öğrenciler farklı ideolojilere eğilim gösterebilmiştir. Enstitülerin bu yönüne verilen tepki, demokratik bir toplumda normal karşılanacak bu tür farklılıkların ortadan kaldırılmasına dönük olması bakımından, çok-partili demokratik düzene yönelmekle değil; daha çok otoriter yönetimlerin anlayışlarıyla açıklanabilir. Dolayısıyla enstitülerde yapılan değişimlerin onları çok-partili demokratik düzene daha uygun bir hale getirme amacı güttüğünü söylemek de doğru olmayacaktır. Değişikliğin sebeplerini ve yönünü başka noktalarda aramak gerekmektedir.

Öncelikle oluşan antikomünizm[526] ortamında, kurumların rejimin milliyetçi amaçlarıyla çelişen bir niteliğe büründüklerine dair eleştiriler, enstitülere ele aldığımız çeşitli sebeplerle

525 Attilâ İlhan bu eleştirinin önde gelen temsilcilerindendir. İlhan, iktisadi gelişme temeline dayanmayan, eğitim yoluyla kalkınma düşüncesine ve Köy Enstitülerinin köylünün proletarya aşamasından geçmesini önleyici, sanayileşmeyi geciktirici yapılanmasına sosyalist bir perspektiften karşı çıkmaktaydı. Bkz. Attilâ İlhan, *Hangi Sol (Anılar ve Acılar)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1980, s. 214-225.

526 CHP Genel Sekreteri Tevfik Fikret Sılay'ın Köy Enstitüleri ile ilgili görüşlerini aktaran Barutçu'nun verdiği bilgiler enteresandır. Tahsin Bekir Balta'nın Rize'den gönderdiği bir yazı vasıtasıyla, DP'lilerin medreseleri ve tekkeleri yeniden açacakları yönünde propaganda yaptıkları öğrenilmişti. Bunun üzerine İnönü, halkın durumunun umut kırıcı olduğunu, İngiltere'de bir parti böyle bir propaganda yapsa tek milletvekili bile çıkaramayacağını belirtir. Bu şartlarda ne yapılabileceği üzerine bir tartışma açan İnönü, "Halkı okutmaktan başka yol yok. Bu, eğitimi köylüye götürme sorunudur, değil mi?" diye Barutçu'ya bir soru yöneltir. Barutçu ise İnönü'yü "Doğrudur" diye yanıtlar. Bu sırada lafa karışan Sılay ise ilginç bir yorumla tartışmaya katılır: "Köydeki yaşam standardı yükselmedikçe, soyut eğitim bütün köylüye komünizmi aşılar." Barutçu'nun aktardığına göre bu görüş karşılıksız kalır; ancak aslında Sılay'ın görüşü o dönemde pek çok çevrenin görüşlerini yansıtır mahiyettedir. Sılay kısaca, yoksul kitlelerin okutulmaları durumunda komünist olacakları endişesini öne sürmektedir. Klasiklere yönelen oldukça yoğun tepkiyi ve getirilen kısıtlamaları, bu fikri zemini anlamadan yorumlayamayız. Bkz. Barutçu, *a.g.e.*, s. 412-413.

karşı çıkanlar, enstitülere yüklenen misyona güvenmeyenler, sağ kanat Kemalistler, milliyetçi sağ ve DP saflarında geniş ölçüde destek bulmuştur.[527] Sirer'in daha sonra söyleyeceği gibi, yeni bakan enstitülerle ilgili değişiklikleri hayata geçirirken hiçbir zorlukla karşılaşmamış ve DP'den de destek görmüştür.[528] CHP'de güçlenen ve Sirer'in de önemli bir figür olarak içinde yer aldığı Anadolucu grup, enstitülerin alacağı yeni biçimde büyük rol oynamıştır.[529] Dolayısıyla enstitülerle ilgili tartışma ve çekişmeler, dönemin ideolojik ve kültürel konularındaki tartışma ve çekişmelerinin bir parçasıdır. Bunun yanı sıra toprak sahiplerinin de enstitülerin misyonundan rahatsız olduklarını ve onlara dönük muhalefetin bir parçasını oluşturduklarını belirtmek gerekiyor.[530] Çok partili dönemde partiler arası propaganda savaşları da, bu kurumların hırpalanmasını kolaylaştırmış, konuyu siyasi bir malzeme haline getirmiştir.

Bunların dışında değinilmesi gereken bir başka husus ise Köy Enstitülerinin görece daha durağan bir toplumsal yapının devam edeceğine dönük varsayımın geçerli olduğu bir zamanda

---

527 Bu antikomünist ortaklığın genel bir şemsiye olduğunu ve komünizmle nasıl mücadele edileceği konusunda derin ideolojik farklılıklar olduğunu görmüştük.

528 "1943 senesinin sonlarında idi, yahut 1944 senesinin ilk aylarında idi. Arkadaki Meclis gazinosunda Menderes'le bir masanın başında yine bu konuya temas ettik. Enstitülerin gidişatını ben beğenmiyordum... Biraz evvel ismi telaffuz edilen adam (İ. Hakkı Tonguç) etrafını kandırmıştı, iğfal etmişti; bütün iyi niyet sahiplerini iğfal etmişti. 'Tonguç Baba'yı def ederken hiçbir mukavemetle karşılaşmadım... İcraatıma devam ederken 500 kişilik kadrodan 400 kişiyi ayırırken hiçbir taraftan güçlük görmedim, yardım gördüm. Bana manen yardım edenler içinde Demokrat Partili arkadaşlarım da vardı!" akt. Turan, *İsmet İnönü*, s. 212. Sirer'in sözlerinden anlaşılacağı üzere enstitülere ilişkin muhalefet hazırlığı antikomünist havanın oluşmasının da öncesine dayanıyordu.

529 Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'ne konferans vermek üzere gelen kişilerin de bu yönde seçildikleri anlaşılıyor. Türkoğlu bunlardan Hamdullah Suphi Tanrıöver, Fahrettin Kerim Gökay ve Halil Fikret Kanat'ı anımsıyor. Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, s. 553.

530 Avcıoğlu'na göre Köy Enstitüleri ve toprak reformu, İnönü ve çevresindeki milliyetçi devrimci kadronun, tabandan bir baskı gelmeden girişikleri ve sonunda mağlup oldukları bir projenin parçalarıydı. Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Diizeni: Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 500. Avcıoğlu'nun yorumunda özellikle dikkat edilmesi gereken hususun, tabandan bu yönde ciddi bir baskı gelmediği ve parti içinde bir görüş birliği olmadığı şeklindeki saptamaları olduğunu düşünüyorum. Bu iki husus, kuşkusuz İnönü'nün elini zayıflatmıştır.

yapılandırılmış olmalarıdır. 1947'den sonra ortaya çıkan yeni iktisadi kalkınma programında tarım sektöründe beliren strateji, karayollarıyla kırsal kesimin pazar ekonomisiyle bütünleştirilmesine ve makineleşme yoluyla boş arazilerin kullanılmasına –tarımsal kapitalizme– dayalıydı ve bu, büyük köylü yığınlarının tarım dışına itilmesi pahasına uygulanacaktı.[531]Köy Enstitüleri'nin içlerinde barındırdıkları demokratik potansiyele karşın bu halkçı-köycü ve devrimci[532] deneyin düşünsel sınırlılıklarına da temas etmek gerekiyor. Tonguç, Türkiye'nin kalkınmasının köylere dayalı olarak gerçekleşeceğini düşünüyordu ve tüm temeli köylerde arıyordu. Bu, onun köycü dünya görüşünün bir parçasıydı. Dolayısıyla Türkiye'nin modernizasyon hedefleri bakımından eleştiriye uğraması ve zamanla terk edilmesi de kaçınılmazdı.[533] Karşılıklı olarak yöneltilen yarı-aydın eleştirileri için denebilir ki, Tonguç, şehirli aydınların, köyü ve sorunlarını yeterince tanımadan kitabi bilgilerle her şeyi çözebilecekleri hayaline kapıldıkları noktasında haklıydı; ancak köylülerin eğitimi, nihai olarak bilinçlenerek toprak ağalarının tahakkümünden kurtulmaları ve köy kalkınması için düşünülen bir projenin, sınırlarını aşarak Türkiye'nin kalkınmasının ve her şeyin temeli olarak sunulmasına karşı çıkanların eleştirilerinde de haklılık vardır.

Sonuç olarak Köy Enstitüleri Tonguç'un tasarladığı türden bir misyona sahip kurumlar olmaktan çıkarılmışlardır. İnönü, enstitüleri çok desteklemiş olmasına karşın, parti dışının yanı sıra partisi içinden gelen eleştirilerin yoğunluğunda ve partisine yönelen komünizm eleştirileri karşısında, politik stratejisini belli ölçüde geri çekilme olarak belirlemiş ve Köy Enstitülerini rakip partiye temel uzlaşma noktası olarak sunmasına karşın, bu yolu kararlılıkla takip etmemiştir.[534] Yeni kalkınma stratejisi

531 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 401.

532 Eğitim olanaklarından yoksun köylülerin eğitilmesine, köylülerin toprak ağalarınca sömürülmesine karşıt bir düşünceye dayalı olmasına ve uygulamanın devrimci metotlarla sürdürülmesine binaen bu nitelendirmede bulunuyoruz.

533 Bu eleştirilerden biri için bkz. Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, Cilt 1, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s.173-175.

534 İnönü sonraları Muammer Erten'le yaptığı bir görüşmede bu konuda izlediği yolu şöyle açıklamıştır: "Köy Enstitülerinin kapanmasından duyduğum acıyı tarif edemem. Bir babanın evladını kaybetmesinden duyduğu acı gibi acı du-

çerçevesinde köylülerin eğitimine ve köy kalkınmasına dair uygulamalar revize edilebilirdi; ancak enstitülerdeki dönüşümün başka sebeplerle ve yeni stratejinin benimsenmesinden önce başladığını, eleştirilerin de başından beri neredeyse hiç değişmediğini hesaba katmak gerekiyor. İnönü'nünse çok partili hayata geçişle birlikte devrim döneminin bittiğine dair kabulü düşünüldüğünde, Köy Enstitülerinin etkisizleştirilmesine güçlü bir itiraz yükseltmemesi şaşırtıcı olmamaktadır.[535] DP döneminde kurumların varlığına tamamen son verilmesinde, onların CHP ile yakın bulunan kurumlar olarak görülmesinin etkisi olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

---

yarım, ama herkes zanneder ki Hasan Âli Yücel'i, Tonguç'u isteyerek değiştirdim; Köy Enstitülerinin kapanmasına neden oldum diye benim hakkımda kamuoyunda yanlış bir hüküm vardır; aslında o zaman bir sürü olaylar oldu. Kurultaylarda Enstitüler aleyhine bir cereyan başladı. Ben bunların doğru olmadığını yerine giderek tespit ettim, ama bu o kadar yoğunlaştı ki grubu etkiledi. Grubun büyük çoğunluğu Köy Enstitülerinin aleyhine döndü. (...) O sırada ordudan, rahmetli Mareşal Fevzi Çakmak'tan, o Genelkurmay Başkanlığından ayrılmadan önce, yoğun şikâyetler başladı. Mareşal, 'Bu komünist yuvalarını ne zaman kapatacaksın?' diye sordu. (...) Şimdi sana önemli bir şey söyleyeceğim: Herkes benim zayıflığım gibi görür; ama benim gücümdür aslında; mesela ben Köy Enstitüsü fikrine inanmışımdır. İnanmış bir insan, sonuna kadar bunu yürütür, idealizmde, felsefede bu böyledir, ama ben politikacıyım, uygulayıcıyım. Ben gücüme göre, gücümün var olduğu yerde, gücümü gösterebilirim. Ben dâhi değilim, gücümle, tecrübemle memleket menfaatlerini en üst seviyede tutarak meselelere çözüm bulurum. Ben gücümün bittiği yerde bir politikacı, bir tecrübe sahibi bir insan olarak bir noktada, onu gelecekte tekrar uygulamak üzere bir noktada durdururum. (...) Zaman benim için çok önemli bir faktördür; zaman içinde imkânlar gelir önüme, bir noktada bıraktığım fikrimi yeniden uygularım. (...) Köy Enstitüleri meselesi de böyle olmuştur. Benim gücüm o zaman nereden geliyordu? Partiden, Parti Meclis Grubundan, gücümü ben buradan alıyordum. Bu konuda bütün organlarda gücümü kaybetmiştim. Ordunun üst kademesinde de huzursuzluk başlamış. Onun için bir süre en çok bu konuda saldırıya uğrayan Yücel'le, Genel Müdür Tonguç'u onların da gönlünü alarak bir süre için bu şimşekleri bu olay üzerinden uzaklaştırmak istedim. Fakat sonradan demokratik hareketleri de başlatınca, olaylar öyle gelişti ki kendi cereyanında yürüdü ve bir an geldi ki artık Köy Enstitülerini, eski gücüyle, eski ruhuyla devam ettirmek olanakları benim elimden çıktı." Bkz. Muammer Erten, *Topraktan Parlamentoya*, Yay. Haz. Hakkı Uyar, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2010 s. 271-272.

535 Bkz. Şerafettin Turan, *İsmet İnönü*, s. 194-195. Dolayısıyla Karaömerlioğlu'nun belirttiği gibi Köy Enstitüleri yönetici elitin "ne yardan ne serden" tutumunun kurbanı olmuşlardır. Bkz. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 116.

2.4.2. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Ülkenin büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülerin geçim durumları, yeterli toprağa sahip olup olmamaları, ağalık-derebeylik düzeninin rejime karşı oluşturduğu tehditler, Atatürk döneminde de tartışılan konulardı. Köylüler çok kötü şartlar altında yaşadıkları takdirde yeni rejimin bu büyük kitlenin sempatisini kazanması oldukça zordu. Üstelik halkçılık ilkesini benimsediğini söyleyen bir rejim için bu, ideolojik açıdan da büyük bir zaaf oluşturacaktı. Derebeylik düzeninin Doğu isyanlarında etken olduğu da düşünülmekteydi. Köylülerin fakirleşmesi, onların sanayi mallarının tüketicileri olmalarına da engeldi.

Barkan'a göre Türkiye'de çiftçiyi topraklandırma işini daha kapsamlı bir Toprak Kanunu'nun hükümlerine göre ve inkılâpçı usullerle yapma ihtiyacı hissedildiğinden, 1935'ten itibaren çok kapsamlı ve ayrıntılı iskân ve toprak kanunu projeleri hazırlanmıştı.[536] Nitekim Şükrü Kaya, rejimin halkçı vasfını 14 Haziran 1934'teki bir konuşmasında hatırlatma gereği duymuştu:

> "Bazı vilâyetlerin yarısından fazlasında köylü başkalarının elinde olan topraklarda çalışmaktadır. Bu toprağı nasıl ve ne suretle ele geçirmişler, şimdi tetkik edecek değiliz. Şimdi demek ki ellerinde tapuları vardır, ona riayet ediyoruz. Memleketin içinde başkalarının toprağında çalışan binlerce halk vardır. Bunları topraklandırmak, Türkü bu toprağın efendisi yapmak, bizim en birinci borcumuzdur."[537]

Atatürk de 1936 ve 1937 senelerindeki meclis açış konuşmalarında konuya değinmişti. 1 Kasım 1936'daki konuşmasında şöyle diyordu:

---

536 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 456. Bu kitapta yer alan makale ilk defa 1946'da yayımlanmıştır.

537 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 23, D: IV, İ: 68 [14 Haziran 1934], s. 139.

"Toprak kanununun bir neticeye varmasını Kamutay'ın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehal lazımdır (alkışlar). Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır. Bundan fazla olarak, büyük araziyi modern vasıtalarla işletip vatana fazla istihsal temin edilmesini teşvik etmek isteriz (alkışlar, bravo sesleri)."[538]

1 Kasım 1937'de ise Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun (ÇTK) temel çerçevesini de bir ölçüde tarif ettiğini göreceğimiz şu değerlendirmelerde bulunur:

"Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle, bölünemez bir mahiyet almasıdır (alkışlar). Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlanmak lazımdır. Küçük, büyük bütün çiftçilerin iş vasıtalarını artırmak, yenileştirmek ve korumak tedbirleri, vakit geçirmeden alınmalıdır."[539]

Aynı sene içerisinde, altı okun anayasaya girdiği değişikliklerle birlikte (5 Şubat 1937), istimlâke ilişkin olarak da anayasanın 74. maddesinde bir değişiklik yapılmış ve çiftçiye toprak dağıtma konusunda hükümete büyük mali yükler altına girmeden bu uygulamayı yapabilecek imkân sağlanmıştır. Bu değişiklik sırasında Halil Menteşe, ülkede büyük bir tarım sorunu olmadığını söylemiş ve toprak dağıtılacak kişilerin herhalde sadece ortakçılardan oluştuğunu ve toprak işçilerini kapsamadığını umduğunu söylemiştir. Çünkü onlara gerekli teçhizatın

538 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 407. Bundan sonra kısaca *ASD* denecektir.

539 *A.g.e.*, s. 412.

da verilmesi gerekecektir ve bu devlet maliyesine yük olacaktır. Ayrıca toprak işçisine ihtiyaç vardır. Bu kanun değişikliğinin, büyük bir tarım sorunu olmadığı halde kamulaştırılan arazinin değer pahasının verilmeyeceği anlamına geldiğini ve bunun da mülkiyet güvenliği bakımından endişeler doğuracağını da eklemiştir. Diğer CHP'li vekiller buna cevaben mülkiyet güvenliğine dair bir sorunun söz konusu olmadığını ve eğer adeta esir durumunda olan ortakçıların, tarım işçilerinin durumuna bir çözüm bulunmazsa rejimin getirdiği nimetlerin lafta kalacağını söylemişlerdir. Şükrü Kaya, bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Vatandaşını aç ve topraksız bırakıp şu veya bu muhayyel idealler peşinde koşmak, kendini aldatmak değil midir?"[540] Buna karşın bu konuda köklü değişiklikler yapacak bir Toprak Kanunu çıkarılmamış, savaşın patlaması da bunda etken olmuştur. Konu, bir daha ancak sekiz sene sonra gündeme gelecektir. Bununla birlikte savaş sırasında İnönü, kanunun hazırlanmakta olduğuna dair açıklamalar yapmış ve konuyu takip ettiğini göstermiştir.[541] Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, basit bir toprak dağıtma kanunu değildi. Zira zaten Cumhuriyetin kuruluşundan beri önemli miktarda toprak dağıtımı yapılmıştı. Barkan'a göre Cumhuriyet Devrimi'nden 1946'ya kadar olan dönemde işlenen topraklar yekûnunun yüzde 8'ine varan 11-12 milyon dekar civarında toprak, çeşitli kanunlara dayanılarak dağıtılmıştı.[542] Ancak bu sefer daha radikal içerikli bir kanun gündeme gelmişti. Öyleyse kanunun kritik maddelerine bakmak gerekiyor.

Yasanın 1. maddesinde bu yasayla güdülen amaçlar şöyle tanımlanmıştı:

> a) Arazisi olmayan veya yetmiyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlıyacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak;

540 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 16, D: V, İ: 33 [5 Şubat 1937], s. 71. Tartışmalar ve ilgili madde için bkz. *a.g.e.*, s. 61-72, 74.

541 Barkan, *a.g.e.*, s. 458.

542 *A.g.e.*, s. 453-455.

b) Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek;

c) Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak.[543]

Kanunun 6. maddesi arazileri büyüklüklerine göre sınıflandırıyordu. Buna göre küçük arazi mülkü, 500 dönüme kadar olan arazileri kapsıyordu. Orta arazi mülkü, 501-5000 dönüm arasındaki araziler; büyük arazi mülkü ise 5000 dönümden büyük araziler olarak tanımlanıyordu. 7. madde kültür arazilerinin boş bırakılmayıp iktisadi bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini öngörmekte ve üç yıl üst üste sürüm, ekim, dikim ve bakım görmeyen arazinin işlenmiyor sayılacağını hüküm altına almaktaydı.[544] Kanunun 8. maddesi ise dağıtılacak arazileri sıralamıştı. Buna göre:

a) Devletin hüküm ve tasarrufu veya özel mülkiyeti altında bulunup kamu işlerinde kullanılmıyan arazi;

b) Bir veya birkaç köy, kasaba veya şehirin orta malı olan arazinin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığınca belirtilen parçası;

c) Sahibi bulunmıyan arazi;

d) Devletçe kurutulan sahipsiz bataklıklardan kazanılacak arazi;

e) Göllerin kuruması ve nehirlerin doldurulmasiyle elde edilecek arazi;

f) Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırılacak arazi.[545]

Kanunun en kritik bölümü kamulaştırılacak arazilere ilişkindi. 14. madde tarım işçileri dahil olduğu halde arazisi

543 *TBMM Tutanak Dergisi*, C.18, D: VII, B: 72 [11 Haziran 1945], s. 213.
544 *A.g.e.*, s. 214-215.
545 *A.g.e.*, s. 216.

olmayan ya da yetmeyen çiftçilere, üzerindeki zirai işletmeyle ilgili yapı ve tesisleriyle birlikte verilmek üzere kamulaştırılacak arazileri saymaktaydı. Bunlar:

> a) Mülhak ve mazbut vakıfların tüzel kişilikleri namına Vakıflar Genel Müdürlüğü veya mütevelliler tarafından tasarruf edilmekte bulunan bütün vakıf arazisinin tamamı;
>
> b) Özel idare ve belediyelere ait olup ta kamu hizmetlerinde kullanılmayan arazi;
>
> c) Gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine ait araziden beş bin dönümü geçen parçaları;
>
> d) Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra işlenmiyen arazi.
>
> e) Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırmağa bağlı araziden bölünmek suretiyle 1944 yılı Ekim ayından sonra iktisap edilen ve yine sahipleri tarafından doğrudan doğruya işletilmiyen arazinin tamamı,

şeklinde sayılmıştı.[546] 16. madde kanunun uygulanışına ilişkin hükümler içeriyordu. Geniş topraklı bölgelerde gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine ait kamulaştırmalarda 14. maddenin e bendi uygulanacaktı. Dar topraklı bölgelerdeyse 2000 dönümden fazla topraklar kamulaştırılabiliyordu. Bununla birlikte, yerel imkân ve şartlara göre gerekli tesisleri olan ve düzenli bir şekilde işletilmekte olan arazi, bu hükmün dışında bırakılmış, kısacası düzenli çalışan orta büyüklükte arazi mülkiyeti koruma altına alınmıştı. Ancak 17. madde, hükümete, ortakçı, kiracı ve tarım işçilerinin çalıştığı topraklarla ilgili bu hükümleri devre dışı bırakma imkânı tanıyan, ona büyük yetkiler veren bir içerikteydi ve en çok itirazı da bu madde görecekti:

> Madde 17- Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede (39) ncu madde gereğince

546 *A.g.e.*, s. 217.

dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartiyle yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi elli dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16 ncı maddelerin hükümleri işlemez.[547]

Bu maddeye dayanılarak arazilerin elli dönüme kadar olan kısmını kamulaştırmak mümkündü.

Kanunu savunanlar, bu kanunun çözümleyeceği ihtiyaçların Osmanlı zamanından beri var olduğu; ancak ilk olarak Cumhuriyet döneminde konuya eğilindiği, amacın köy kalkınmasını sağlamak ve köylerde iktisaden çok zor durumda bulunan insanları toprak sahibi yaparak oluşabilecek sosyal huzursuzlukların önüne geçmek olduğu ve bunun yabancı akımların tesirlerine karşı rejimin güvencesini oluşturacağı yönünde görüşler ileri sürmüşlerdir. Karşı tarafta ise Cavit Oral, Adnan Menderes, Halil Menteşe, Emin Sazak, Refik Koraltan, Damar Arıkoğlu gibi isimler vardı ve bu isimler arasında toprak sahiplerinin varlığı dikkat çekecek boyuttaydı. Eleştirenler özellikle 17. madde üzerinde duruyorlardı. Cavit Oral tasarının komisyondaki tüm gayretlere karşın radikal bir şekle sokulmasından yakınmaktaydı:

"Geçici komisyon üç ay süren çalışmasında 45 toplantı yapmıştır ve bu sayede hükümetin getirmiş olduğu, bağı ve bahçeyi parçalayan, kültür ziraatini 30 dönümlük hadde kadar indiren toptancı bir zihniyetle ziraatimizi şekillendirmek ve memleket realitesine uymayan bir ocak sistemini ihya etmek isteyen ve ziraatte hiç de doğru olmayan mutaassıp bir müdahalecilik sistemine giden, haddizatinde çok nazari olan bir kanun tasarısını, oldukça zararsız ve faydalı bir şekle koymaya muvaffak olmuştur. (...) Fakat arkadaşlarım uzun ve çetin olan bu müzakereleri

547 *A.g.e.*, s. 222.

ve komisyonca hazırlanmış ve ikinci müzakerelerde katileşmiş bulunan makul, müspet ve mutedil tasarısının neticesi ne şekil almıştır? Ne yazık ki bütün bu kıymetli emeklerden sonra komisyonun, hükümet tarafından 17 nci maddenin tadili hakkındaki teklifi esaslı bir tartışmaya tabi tutmadan alelacele kabul edivermiş olması komisyonun üç aylık emeğini kökünden baltalamış, tasarıyı tezatlara düşürmüş ve maddelerini birbirini nakzeder bir hale sokmuştur."[548]

Oral, toprak reformuyla ilgili alınacak kararların müspet ve isabetli ya da nazari ve isabetsiz olmalarına göre mesut ya da acıklı sonuçlar doğurabileceğini söyleyerek uyarıda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Oral'a göre toprakla ilgili bir sorun yoktu, işlenmekte olan araziye bir o kadar daha kültür arazisi ekleme imkânı vardı. Ülke, çalışan ve yerleşik nüfusun çok daha fazlasını barındırabilecek durumdaydı. Sorunun kaynağı toprak darlığı değil, zirai ve teknik bilgi eksiğiydi. Türk çiftçisinin çoğu karasabandan pulluğa bile geçememişti. Oral, liberal ve kolektivist sistemlerin aşırı uçlarına kaçmadan mutedil devletçiliğe uygun bir yola girilmesini salık veriyordu. Dolayısıyla çiftçiyi topraklandırırken ifrata kaçmamak lazımdı. Oysa orta işletmeye sosyal ve iktisadi bakımdan ihtiyaç duyulduğu halde, 17. madde mülkiyet güvenliğini ortadan kaldırmaktaydı. Kanunu savunanların sosyal problem tezine karşı Oral, bu türden emniyeti sarsıcı hükümlerin de sosyal huzursuzluklara yol açacağını söylemekte ve bunun sadece toprak sahiplerini değil, ameleyi, tüccarı, esnafı, avukatı ve doktoru da endişeye düşüreceğini iddia etmekteydi. Kuşkusuz bu, temelde toprak sahiplerine ait bir sorunu herkesin sorununa dönüştürmeye dönük bir stratejiyi yansıtıyordu. Oral, iktisadi hayata siyasetle, kanunlarla yön vermeye çalışmanın beyhude olacağını, küçük, orta ve büyük işletmelerin varlığını iktisadi şartların belirlediğini de öne sürmüştü.

Refik Koraltan da mevcut hükümlerin bir emniyetsizlik havası yaratacağı kanaatindeydi. Ayrıca bu tarz bir toprak

548 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 17, D: VII, B: 54 [14 Mayıs 1945], s. 63-64.

dağıtımının mülkiyet haklarının ihlali olduğunu da söylüyordu:

> "Arkadaşlar, bu tasarının ruhu, kim ne derse desin, Ali'nin malını alıp Veli'ye vermektir. Bir vatandaş babasından veya ecdadından kalan bir mülkünü şahsi emekleriyle de arttırdıktan sonra büyük bir gayret ve fedakârlıkla ve yıllar boyunca işlemiş ve böylece çocuklarına ve yuvasına dolayısıyla içinde yaşadığı camiaya faydalı olmuş. Günün birinde bu adamın mülkünün bir kısmını alıyorsunuz yani hazıra konuyorsunuz."[549]

Bu kanuna dayanılarak toprağı elinden alınacak kişilerde büyük bir huzursuzluk ortaya çıkacaktı ve bu da sağlam bir toplum olmanın önünde engel oluşturacaktı. Koraltan, 1937'deki anayasa değişikliği sırasında kimsenin hukukuna taarruz etmek gibi bir amaç taşınmadığının söylendiğini de hatırlatarak, kanun tasarısının radikalliğini eleştiriyordu.

Halil Menteşe ise kanunun iki amaç taşıdığını düşünüyordu: Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak ve Medeni Kanun'un tesis ettiği mülkiyet rejiminin yerine yeni bir mülkiyet rejimi kurmak. Gerçi, Menteşe'den önce Yavuz Abadan, mülkiyet rejimini değiştirmek gibi bir amaç güdülmediğini söylemişti; ancak Menteşe buna ikna olmamış görünmektedir. Menteşe'ye göre yasa iki durumu sorunlu görüyordu: Büyük toprak mülkiyeti ve ortakçılık. Ortakçılık her ne kadar iptidai görünse de, diyordu Menteşe, memleketin zaruretlerinden doğmuştu ve bir kenara bırakılamazdı. Ülkede bir büyük arazi mülkiyeti sorunu da yoktu. Üstelik mevcut toprakları işleyen çiftçiler, tecrübeli kişilerdi, "yamama çiftçi" yapılamazdı. Menteşe'nin önerisi, Ziraat Bankası'na 2 milyon lira vermek kaydıyla onun çiftçileri toprak sahibi yapmasını sağlamaktı. Menteşe'nin endüstriyle ilgili görüşleri de dikkate değerdi. Ona göre endüstri lazımdı ama büyük endüstri kurmak "bizim harcımız

549 *A.g.e.*, s. 70.

değildi".[550] Emin Sazak da toprak meselesine müdahale edilmesi taraftarı değildi. Sanayi ve ticaret işlerinde yapıldığı gibi bu konuda da şahsi teşebbüse dayalı bir yol seçmemenin hata olduğunu söylüyordu. Sazak'a göre o güne kadar yapılan devrimlere ve hatta iktisadi müdahalelere destek olunmuştu; ancak bu seferki rahatsızlık vericiydi: "Arkadaşlar, eski bir tabir vardır, leş atlatmış adamlarız. Padişah devirdik, halife kovduk, şapkayı giydik, Latin harflerini kabul ettik, tekkeyi kapattık. En sonra bazı esbabı mucibelerle Varlık Vergisi'ni de kabul ettik. Fakat bunu kabul edemiyorum. Sebebi ne? Beni üç ay rahatsız etti."[551] Sazak, iktisadi işlerin şakaya gelmeyeceğini ve şefin buyruğuna göre değil akla göre hareket etmek gerektiğini belirtiyordu.

Bir diğer toprak sahibi Damar Arıkoğlu, toprak kanununa taraftar olmakla birlikte bazı maddelerinin zararlı olduğunu söylüyor ve kanunun bu aşırılıklarının giderilmesini istiyordu. Arıkoğlu'na göre 16. maddeyle 17. madde arasında çelişki vardı. 16. madde ortak çalışan araziye izin verdiği halde 17. madde bunu kökünden kaldırmaktaydı. Oysaki ortak çalışmaya dayalı makineli tarım daha verimliydi. Arıkoğlu, yasanın mali hükümlerinin de adaletsiz olduğunu ve Meclisin adaletsiz ve insafsız toprak dağıtımı yolunu seçen ülkeler gibi davranmayacağını umduğunu söylüyordu.

Adnan Menderes 16 Mayıs'ta söz almıştı. Menderes, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bugüne kadar yaptığı kanunların, derinliğine ve genişliğine tesirleri bakımından belki en önemlisi üzerinde bulunuyoruz" sözleriyle tasarıya verdiği önemi vurgulayarak konuşmasına başlamıştı. Menderes de benzer tezler ileri sürecekti. Komisyona yapılan müdahaleler işleri normal mecrasından çıkarmıştı. Türkiye'de bir büyük toprak mülkiyeti sorunu yoktu. İşlenecek topraklar genişletilebilirdi. Büyük, orta ve küçük arazi mülkiyetleri ülkelerin iktisadi şartlarına göre değişen oranlarda yan yana yer alırlardı. Yapılacak yanlış düzenlemeler üretimin gerilemesi tehlikesini doğurabilirdi. Menderes, kanunu savunanların köylü yanlısı

550 *A.g.e.*, s. 74-78.
551 *A.g.e.*, s. 80.

konumlarını zayıflatmak için de "köylü milletin efendisidir" dendiği halde o güne değin yapılanların yetersizliğini eleştirmişti. Menderes'in değindiği bir başka nokta, tarımda makineleşme konusunda yetersiz kalındığıydı.

Menderes, kanuna dahil edilmeyecek olan Çiftçi Ocakları meselesine de değinmişti. Bu konuda Nazi politikasının taklit edildiğini ileri sürmüştü:

> "Tasarıdaki ve gerekçedeki çiftçi ocakları kurmak ve çiftçiliği meslek haline getirmek mihveri etrafındaki düşünce ve hükümlere gelince (...) diyebilirim ki ocak müessesesi ileriye değil, geriye bakan bir zihniyete dayanmaktadır. Çiftçiliği meslek haline koymak fikri de modern iktisadi hayatın gerektirdiği bir işbölümü mevhumu ile izah olunamaz. Bunlar nasyonal sosyalist rejimin iskân, toprak kanunu olan Erbhof Kanunu'ndan hemen aynen iktibas olunmuş düşünce ve hükümlerdir. (...) Tasarıdaki bu hükümler kabul olunsaydı kasabalının ve şehirlinin toprakla ve köyle alakasını hemen tamamen kesmek, ziraati köyde oturanlara hasretmek gibi neticeler doğuracaktı. (...) Köyle şehir arasına aşılmaz setler çekmek bu memleketin geriliğini devam ettirecek bir hareket olur."[552]

Menderes, dışarıdan etkiler sonucu değil memleket şartlarına göre hazırlanan bir yasanın kabulünü istiyordu.

Menderes'in nasyonal sosyalizmden etkilenme tezi, doğal olarak muhalefetle karşılandı ve kabul edilmedi. Barkan da yazdığı makalede, bunun Osmanlı dönemi toprak anlayışıyla olan benzerliğine dikkat çekerek, kanunun taklitle ilgili olmadığını savunmuştur.[553] Kanun çetin müzakereler sonucunda 17. madde de dahil olmak üzere kabul edilmişti. Bunda İnönü'nün ısrarının büyük payı vardı. Ancak parti içinde bu konunun oldukça sıkıntı yarattığı da bir gerçekti.

552 *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 17, D: VII, B: 55 [16 Mayıs 1945], s. 111-116.
553 Barkan, *a.g.e.*, s. 453, 491-492.

Böyle bir sıkıntının doğacağını öngörmek zor değildi; nitekim Barkan'ın da belirttiği gibi daha önce gündeme gelen 1935 tarihli İskân-Toprak Kanunu'na ilişkin çalışmalar bir gizlilik içinde yürütülmüştü.[554] Öyleyse ÇTK'nin 1945'te gündeme getirilmesinin sebepleri neler olabilirdi? Bunlardan bir tanesi II. Dünya Savaşı'nın patlaması üzerine ulusal güvenlikle ilgili kaygıları üst düzeye çıkan bir ülkede, içeride huzursuzluk yaratabileceği öngörülen radikal bir kanunun gündeme getirilmesinin riskleri olabilir. İkinci olarak ÇTK'yi Köy Enstitüleri ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Köy Enstitüleri reformu destekleyecek ve reform sonrasında toprakları verimli biçimde işleyecek bilgiyle donatılmış insanlar yetiştirmekteydi. Bu konuda da zamana ihtiyaç vardı. Üçüncü olarak savaş sırasında izlenen politikalar ve çıkarılan vergilerle küçük köylünün durumu oldukça kötüleşmişti. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde demokrasiler kazanmıştı ve İnönü siyasi rejimi bu yeni şartlara daha uygun hale getirmeyi düşünüyordu. Dolayısıyla Türkiye nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan küçük köylülüğün desteğini sağlamak için de böyle bir hamle yapılmıştı.[555] Bu hamle, çok partili hayata geçtikten sonra kolaylıkla sürdürülemezdi; dolayısıyla çok partili hayata geçmeden önce uygulamaya girişilmeliydi. Uygulama, devletçi, halkçı ve inkılapçı ilkelerin hayata geçirilmesi ve dolayısıyla rejimin prensiplerine uygun bir hareket olarak takdim ediliyordu. Bu strateji bir süre izlenmeye devam etti ve DP'ye karşı köylünün haklarını savunan CHP propagandası çerçevesinde yayınlara yansıdı.

Ancak bu politika da uzun bir süre devam etmedi. Çünkü iktisat tarihçilerinin araştırmalarının ortaya koyduğu gibi, esas sorun toprak darlığından değil, çekim hayvanı yoksunluğundan kaynaklanıyordu.[556] İkinci olarak yönetici elitin 1945'e kadar olan bakış açısına göre, büyük miktarda traktör kullanımı

554 *A.g.e.*, s. 456.

555 Benzer bir yaklaşım Birtek ve Keyder tarafından da savunulmuştur. Akt. Şevket Pamuk ve Çağlar Keyder, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler-II*, Yazan: Şevket Pamuk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 209.

556 Tezel, *a.g.e.*, s. 393, Pamuk ve Keyder, *a.g.m.*, s. 210-211.

ve uzun karayollarının yapımıyla köy ve kasabaların şehirlere bağlanması, büyük bir toplumsal akışkanlık yaratacak, şehre gelen köylülerin proleterleşmesi süreci yaşanacak ve bu da rejimi büyük bir sorunla karşı karşıya bırakacaktı.[557] Bu bakımdan bilhassa savaş yıllarındaki işçi ihtiyacını karşılamakla rejimin halkçı-solidarist[558] yaklaşımından ötürü şehirlerde sosyalizme meyledecek kalabalık bir işçi sınıfının oluşmasının önüne geçilmesi arasında yönetim ikircikli bir tutum içindeydi.[559] Bununla birlikte, Marshall Planı'nın gündeme geleceği 1940'ların

557 Tezel, *a.g.e.*, s. 396-399.

558 Dayanışmacılık olarak çevirebileceğimiz bu kavram, Atatürk döneminden beri kabul edilen toplum anlayışını yansıtmaktadır. Bu, liberalizm ve sosyalizme karşı, sınıf çatışmasını kabul etmeyen, toplumun birbiriyle birlikte çalışması gereken meslek gruplarından oluştuğunu savlayan bir görüştü. Mustafa Kemal, 1923'te, İzmir'deki Türkiye İktisat Kongresi'nde bu yaklaşımını açıkça ortaya koymuştu. Şöyle diyordu: "Bizim halkımızın menfaatleri yekdiğerinden ayrılır sunuf halinde değil; bil'akis mevcudiyetleri ve muhassala-i mesaisi yekdiğerine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada sâmîlerim (dinleyicilerim) çiftçilerdir, san'atkârlardır, tüccarlardır. Ve ameledir. Bunların hangisi yekdiğerinin muarızı olabilir? Çiftçinin san'atkâra, san'atkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?" Bkz. *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Haz. Gündüz Ökçün, AÜSBF Yayınları, 2. Basılış, Ankara, 1971, s. 255-256. Bu anlayış parti programına da yansımış ve CHP'nin toplum görüşü şöyle ifade edilmişti: "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir. A) Küçük çiftçiler, B) Küçük sanayi erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, Ç) Serbest meslek erbabı, D) Sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî camianın hayat ve saadeti için zarurîdir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimaî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur." Bkz. *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara, 1931, s. 32

559 "(...) Cumhuriyet'in işçileşme konusunda oldukça ikircikli olduğu söylenebilir. Eğer işçileşme, tarımın mevsimlik iniş ve çıkışlarının yarattığı düzensizlikten ya da bağımsız esnafın kendi kendini denetlediği rahatlığından tamamıyla farklı; kesintisiz, günlük ve düzenli bir çalışma temposu içinde çalışma olarak görülürse, bunun başarılmak istendiği söylenebilir. Ama CHP yöneticileri için kentleşme ve işçileşme aynı zamanda sosyalist devrim potansiyeli taşıdığı için kaçınılması gereken bir şeydi. (...) Bu ikircikli konum kendisini, CHP yöneticilerinin işçi yaratmaktan çok, devrim riski taşımayan köylü-işçi kategorisi yaratmak için yaptıkları düzenlemelerde gösteriyordu. Bu tutum CHP'nin, sınıf farklılıklarının oluşmasını engellemeye çalışan dayanışmacı halkçılığının bir sonucu olarak da yorumlanabilir." İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 178-179. Şunu da eklemek gerekiyor, şehirlere gelen rahatsız kitlenin muhakkak komünizme yöneleceğini düşünmek de yanıltıcı olabilir. Devrim karşıtı hareketlerin de bir etki yaratabilmesi mümkündü.

sonuna değin, büyük miktarda traktör ithalatı ve uzun karayollarının yapımı Türkiye'nin iktisadi imkânları dahilinde de değildi. Dolayısıyla buna göre bir kır-kent nüfus kompozisyonu, eğitim ve iktisadi yapı görüşü geliştirilmişti. O dönem için Köy Enstitüleri ve ÇTK, rejimin amaçlarına ve imkânlarına uygun ve sorunlarını çözer mahiyette görünüyorlardı. 1940'ların sonunda makineleşmeyi teşvik etmek kaydıyla tarımsal fazlanın arttırılması yoluna gidilmişti. Bu strateji daha sonra DP tarafından da devam ettirilecekti.[560] Ülkedeki az topraklıların ve topraksızların varlığına bakıldığında istatistiklerde bunların dikkate değer bir yekûn tuttukları görülmektedir. Dolayısıyla İnönü başta olmak üzere yöneticilerin bu durumdan rahatsız olduklarını ve durumu sosyal adalet ölçülerine göre bir çözüme kavuşturmayı düşündüklerini söylemek mümkündür. Halkçı diyebileceğimiz bu ideolojik prensibin yanı sıra belirttiğimiz etkenlerle ÇTK gündeme gelmiş; ama II. Dünya Savaşı sonrasının değişen şartlarında gündemden düşmüştür. Bu bakımdan kanuna karşı çıkan Cavit Oral'ın 1948'de Tarım Bakanlığı'na getirilmesi ve 1947 Kurultayı'nda kanunun gözden geçirileceğinin programa konması anlamlıdır.[561] Sonuç olarak topak dağıtımına devam edilmiş; ancak büyük toprak sahipliğine dokunulmamıştır. Dağıtılan topraklara rağmen 1950'ye gelindiğinde kırsal ailelerin %20'si de hâlâ topraksız durumdaydı.[562] Köylü tabanından bir baskının gelmediği, parti içinde ve sonrasında dışında kanuna yönelik muhalefetin bulunduğu,[563] Köy Enstitülerinin karşı propaganda ile ÇTK'nin amaçlarına uygun birimler olmaktan çıkarıldığı, parti teşkilatında gerekli hazırlıkların yapılmadığı/yapılamadığı bir ortamda böylesi bir projeyi yürütmek pek mümkün değildi:

560 Tezel, *a.g.e.*, s. 389-393.

561 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 480.

562 *A.g.e.*, s. 401.

563 Muhalefet, bazen demokrasiye aykırı olmayı, bazen faşizme bazen de komünizme öykünmeyi eleştirilerinin bir parçası haline getirebiliyordu. Köy Enstitülerinin komünizm yuvası olarak adlandırıldığı bir dönemde onların desteğine dayanarak toprak mülkiyeti rejiminde kapsamlı bir reform gerçekleştirmeye çalışmak, komünizm suçlamalarını güçlendirecek bir uygulama olurdu. Dolayısıyla CHP'nin de hararetle desteklediği antikomünizm, bir bumerang gibi dönüp kendisini vurabilirdi.

"Radikal bir toprak reformunun başarıyla uygulanması, kırsal kesimdeki sosyal güç dengelerinin değiştirilmesi, küçük ve orta köylülüğün desteğini seferber eden ve bu desteği yansıtan yeni bir parti teşkilatının kurulabilmesi, on, on beş yıllık süreler ima etmekteydi. Lider kadrosunun böyle bir uygulamaya sosyal gücünün yetip yetmeyeceği de belirsizdi. Halbuki CHP'nin liderleri, radikal reform niyetlerini, bir kanunla deklare ettikten hemen hemen bir yıl sonra, ilk kez tek dereceli ve çok partili bir genel seçime girdiler. İster istemez, il ve ilçe düzeyindeki mevcut teşkilatlarına dayanmak zorunda kaldılar. Bu teşkilatları ise büyük ölçüde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile meydan okudukları varlıklı çevreleri içeriyordu."[564]

Teşkilatlanma konusunda hazırlıklar yetersiz olduğu gibi, savaş sonrasının değişen koşullarında siyasal ve iktisadi alanlardaki parti politikası da değişmişti. Artık toprak sahiplerinin kazanılması önemliydi. Bu sebeple kanun hiç uygulamaya konmadı ve Oral bakanlığa getirilerek bu konuda toprak sahiplerine güven verilmeye çalışıldı. Böylece halkçı ve inkılâpçı bir ideolojik söyleme dayandırılan ÇTK hayata geçirilmedi. Burada Aydemir'i izleyerek, sorunun Atatürk döneminde gündeme geldiğini ve her iki dönemi de ilgilendirdiğini belirtmeliyiz.[565] Zira böyle bir reform projesi Atatürk döneminde de hayata geçirilmeye başlanmış değildi. İnönü dönemindeki deneme de sonuca ulaşmamıştı. Ancak ortaya çıkan sonucun, CHP'nin tutarlı bir şekilde uyguladığı halkçılık ideolojisine dayalı bir politikanın değiştirilmesiyle ya da halkçılık ilkesinin terk edilmesiyle ilgili olduğunu söylemek mümkün değildir. Burada esas olarak köylülerin ekonomik sorunlarını çözme bağlamında, 1950'ye gelindiğinde yukarıda belirttiğimiz istatistik göz önüne alındığında halkçılık ilkesi bakımından bir politik başarısızlıktan söz etmek mümkündür. Halkçı-solidarist

564 Tezel, *a.g.e.*, s. 400.
565 Aydemir, *İkinci Adam-II*, s. 338.

yaklaşım bakımındansa, sınıfa dayalı partilerin ve işçi sendikalarının kuruluşuna izin verilmek kaydıyla çok-partili demokrasiye yönelişle ilgili sınırlı bir uyarlama yapıldığını sıradaki başlık altında göstereceğiz.

2.4.3. II. Dünya Savaşı'ndan Savaş Sonrasına Sosyal Politikalar

19. ve 20. yüzyıllarda savaşların yıkıcı etkisinin artması ve topyekûn savaşın ortaya çıkışı, savaşın cephe gerisini de önemli hale getirdi ve savaşa bilfiil katılmayan sivillerin de savaştan etkilenme oranını arttırdı. Bu sebeple cephe gerisindeki sosyal refahın ve toplumsal dengelerin gözetilmesi, devlet yöneticilerinin iktidarlarını meşru bir zemine dayandırabilmeleri ve düşmana karşı iç cepheyi güçlü tutabilmeleri bakımından önem kazandı. Devlet gücünün arttırılması bakımından nüfusun nitel ve nicel potansiyelinin geliştirilmesi de modern devletin özelliklerinden biri oldu.[566] Böylece sosyal politikalar giderek artan bir önem kazandılar. İlgili kısımda gördüğümüz üzere, II. Dünya Savaşı'nda yaşanan deneyimler, savaş sonrasında sosyal politikaların daha önce görülmemiş düzeyde ön plana çıkmasına sebep oldu. Türkiye de hem savaş sırasındaki kendi deneyimlerinden hem de dünyadaki gelişmelerden etkilenerek, savaş sonrası dönemde yeni politikalar geliştirdi. Aşağıda, savaş sırasındaki ve sonrasındaki sosyal politikalar, halkçılık bakımından ele alınacaktır.

2.4.3.1. Savaşa Katılmayan Bir Ülkenin Ekonomik ve Sosyal Sorunları ve Üretilen Politikalar

Türkiye II. Dünya Savaşı'na fiilen katılmadı ancak bu savaştan oldukça etkilendi. Her şeyden önce, Mihver Devletleri'nden (Almanya-İtalya) ya da Rusya'dan gelebilecek bir saldırı endişesiyle oldukça büyük bir nüfus silah altına alındı. Öyle ki, 1936'da ordudaki asker sayısı 120 bin kişi iken savaş sırasında bu sayı 1 milyona çıkmıştı ve çoğunluğunu köylüler

566 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 15-16, 19, 41.

oluşturuyordu.[567] Ancak Türkiye'deki nüfusun büyük çoğunluğu tarım sektöründe olduğundan oradaki üretimden çekilen nüfus, sektör açısından büyük bir sorun yaratmadı. Bununla birlikte ihtiyaç duyulan üretimin yapılabilmesi için özellikle nitelikli işgücünü temin edebilme noktasında zorluklarla karşılaşıldı.[568] Böyle bir ortamda, çıkarılan Milli Korunma Kanunu'nun (MKK) özellikle 9., 10. ve 19. maddelerine dayanılarak gerekli işgücü temin edilmeye çalışıldı.[569] Bunlardan 9. madde ücretli iş mükellefiyeti öngörürken 10. madde sanayi ve madenlerde çalışanlar için işyerini terk yasağı getiriyordu. 19. madde ise üç saat kadar fazla mesai yapılması zorunluluğuyla birlikte İş Kanunu'nun 50. maddesinin çocuk ve kadınların çalıştırılmasıyla ilgili kurallarının ve 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun bazı maddelerinin uygulanmayabileceğini hükme bağlıyordu.[570] Ücretli iş mükellefiyeti sadece madencilik alanında kullanılmış, sanayi alanındaysa genellikle çalışma sürelerini uzatma yöntemi benimsenmiştir.[571]Savaş nedeniyle tarım ihracatında büyük bir azalma olduğu gibi ithalat imkânları da azalmıştı. Ülke içinde köylülerin ihtiyaç duydukları maddelerin fiyatları, sattıkları ürünlerin fiyatlarından daha fazlaydı. Bu da özellikle küçük köylülüğün durumunun kötüleşmesini beraberinde getiriyordu.[572] Ordunun beslenmesi ve kentlerin iaşesi için ihtiyaç duyulan gelir, büyük ölçüde vergilendirme yoluyla elde edilmeye çalışılıyordu. Savaş döneminin pahalılığı ve kıtlıklarından yararlanarak ihtikâr yolunu tutanları önlemek, gerekli işgücünü temin etmek ve vergileri belirleyip toplamak için çaba gösteriliyor; ancak kurumların tecrübeli ve nitelikli elemanlara sahip olmayışlarından, teşkilatların yetersizliğinden, kısacası devlet gücünün sınırlarından ötürü

567 *A.g.e.*, s. 56, Arslan Başer Kafaoğlu, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 74.

568 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 173-174.

569 Makal'ın belirttiği gibi MKK, "olağanüstü bir çalışma rejimi" tesis etmişti. Bkz. Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 207.

570 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 180.

571 *A.g.e.*, s. 180-181, 183.

572 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 135-139.

bunları sağlamak her zaman mümkün olmuyordu.[573] Buna bir de köylü ve işçilerin getirilen mükellefiyetlere ve vergilere direnişleri ile halkın ihtikârla mücadelede devlete yardım etmesinin önündeki bürokratik zorluklar eklenince, başarı şansı iyice düşüyordu.[574]Savaş sırasında kentlerin iaşesi ve askeri ve idari masraflar için gelir temin edilmesi adına köylüleri doğrudan ilgilendiren bir dizi uygulama yapıldı. Köylüye en çok külfet getiren uygulamalar arasında Şubat 1941 ile Temmuz 1942 arasında çiftçilerin ürünlerini piyasa fiyatından düşük bir fiyata devlete satması, bu uygulama sonucunda üretimin azalması ve karaborsanın belirmesiyle söz konusu uygulamanın biraz esnetilmesi sonucu ortaya çıkan Yüzde 25 uygulaması ve nihayet 1943'te kabul edilip 1946'ya kadar uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi en başta gelmekteydi.[575] Yüzde 25 uygulaması, her üreticinin 50 tona kadarki hububat üretiminin yüzde 25'ini, 50-100 ton arasındaki üretiminin yüzde 35'ini, 100 tonun üzerindeki üretimininse yüzde 50'sini devletçe saptanan sabit fiyatlar üzerinden devlete teslim etmesini öngörüyordu. Bu uygulamayla, üretimin artacağı, karaborsanın önüne geçileceği ve iaşe sıkıntılarının giderileceği düşünülmüştü; ama beklenen olmadı. Zira piyasada buğdayın kilosunun 100 kuruşa ulaştığı 1943 yılında devlet aynı miktar için 20 kuruş ödüyordu ve bu yüzden gerek büyük çiftçiler gerekse yoksul köylüler ürünlerini devletten kaçırmaya çalışıyorlardı. Bunun üzerine üretimin beyan sistemi üzerinden değil tahmin sistemi üzerinden saptanmasına gidildi; ancak direniş yine de sürdü.[576] 1943 senesinde vergi oranından ötürü Osmanlı dönemindeki aşar vergisini andıran Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV) kabul edildi. Verginin amacı, savaş sırasında artan harcamalar nedeniyle devlete gelir sağlamaktı. Metinsoy'a göre TMV'nin kabul edilmesindeki gaye, devletin askeri ve idari harcamalarını değil; kentlerin iaşesi, yoksulluk, ihtikâr ve hayat pahallığı gibi

573 *A.g.e.* Metinsoy'un çalışması bu problemler hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir.

574 *A.g.e.*, s. 53, 118-119.

575 *A.g.e.*, s. 155-157.

576 *A.g.e.*, s. 157.

sosyal sorunları çözmekle ilgili harcamalarını karşılamaktı. Bu vergi, 1943'ten itibaren başlayan sosyal yardım kampanyasıyla[577] doğrudan ilgiliydi.[578] Ülkede sanayileşmenin ve savaş harcamalarının finansmanına ilişkin yük büyük ölçüde küçük köylülüğün üstündeydi. 1942-1943'te hububat fiyatlarının artışıyla zenginleşenler büyük çiftçilerdi ve bu büyük çiftçilerin kentlerde yaptıkları savurgan harcamalar alay konusu haline gelen "hacıağa" tipini ortaya çıkardı.[579] İaşe sorununun çözülmesi için, halkın piyasada az bulunan zorunlu tüketim maddelerine erişimini sağlamak üzere kabul edilen karne uygulaması da, yönetimin hedeflediği halkçı-solidarist ideolojik konumunun pekiştirilmesinde istenen katkıyı sağlayamadı. Zira:

> "Üst gelir grupları karaborsada, yüksek fiyattan hem de kaliteli ekmeği rahatlıkla ve halkın gözü önünde bulabiliyorlardı. Ayrıca esnaf olsun, karne hırsızlığı yapan çeteler olsun, karneyle ekmek alan vatandaşlar olsun sürekli hileye ve karne kaçakçılığına başvurdular. Karne uygulamasından sorumlu olan Halk Dağıtma Birlikleri bile karne ticareti yaparak görevlerini suiistimal ettiler. Bu hareketler etkili biçimde kontrol altına alınamadı. Dolayısıyla, alt sınıflar arasında karne uygulamasının kendileri için faydalı ve eşitlikçi bir uygulama olduğuna dair bir güven inşa edilemedi."[580]

Köylüler, devletin şehirlerin sorunlarına göre kendi sorunlarıyla daha az ilgilendiğini düşünüyorlardı. İş mükellefiyetlerinin büyük ölçüde köylülerin sırtına

577 Örneğin 7 Ocak 1943'te *Ulus*'ta 1. sayfada memurlar ve sabit gelirliler gibi yoksullara da ucuz ekmek veya ekmeklik hububat dağıtılacağı haberi yer alıyor ve 8 Ocak 1943'te bu konudaki kanunun kabul edildiği yine 1. sayfadan duyuruluyordu. *Ulus* (7-8 Ocak 1943). 18 Eylül 1943 tarihli *Ulus*'ta ise memurlara birer maaş ikramiye verilmesine dair layihanın kabul edildiği belirtilirken 17 Ekim'de memur ikramiyelerinin ayın 18'inden itibaren dağıtılacağı müjdeleniyordu. *Ulus* (18 Eylül ve 17 Ekim 1943).

578 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 157-158.

579 *A.g.e.*, s. 61-62.

580 *A.g.e.*, s. 106-109.

yüklendiği[581] ve orduda görev yapan askerlerin büyük çoğunluğunu yine köylülerin oluşturduğu bir ortamda, köylülerin şehirlilere göre üvey evlat muamelesi gördüklerini düşünmeleri[582] kuşkusuz önemli bir sorundu. Kendi üretim faaliyetlerini aksattığı için köylüler de iş mükellefiyetine karşı direniyorlardı. Bazı köylerde muhtarlar iş mükellefiyetine tabi tutulan köylülerin listesini kabul etmiyorlardı; bunun sonucunda ise kaymakam onları aşağılıyor ve onlar da listeye dahil ediliyorlardı. İş mükellefiyetinden kaçmak için firar eden köylüler, oldukça sert önlemlerle karşılaşıyorlar ve durum bazen evlerinin basılmasına, çocuk ve eşlerinin gözaltına alınmasına ve işkenceye kadar gidebiliyordu.[583] Devlet imkânlarının yetersizliği sebebiyle açlık ve yoksulluk, sağlık sorunları –ki savaş sırasında verem hastalığında büyük artış olmuştu– gibi konularda sıkıntıların çözüme kavuşturulmasında çekilen zorluklar da eklenince, özellikle yoksul köylüler için savaş oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Yaşanan olayların, köylü nezdinde yönetimin halkçı iddialarını oldukça sarstığını tahmin etmek zor değildir.

İşçiler de sanayileşmenin ve savaşın getirdiği yükü sırtlayan bir diğer önemli kesimdi. Bununla birlikte Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde (KİT) çalışan işçilerle özel sektörde çalışan işçilerin durumu farklıydı. Devletin kurduğu sanayi tesisleri bakımından özel bir tercih de söz konusuydu. Yeni devlet sanayi tesislerini[584] büyük kentler yerine Anadolu'da, demiryolu üzerindeki küçük kentlerde kuruyor; böylece uzun müddet ihmal edilmiş Anadolu'nun, uygarlığın nimetlerinden yararlanmasını ve kalkınmasını hedefliyordu.[585] Aydemir bu sanayi tesisleri için şöyle demekteydi:

---

581 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 187.

582 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 151.

583 *A.g.e.*, s. 141.

584 Sanayi ve madencilik alanlarında işçileşmeyi sağlayan kurumlar Sümerbank ve Etibank'ın işyerleriydi. Bkz. Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 178 ve Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri 1920-1946*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 264.

585 Tekeli ve İlkin, *İktisadî Politikaları ve...*, s. 173.

"Devlet işletmelerinin her birinin bulundukları yerler, memleketin içinde ve uzak yerlerinde birer şehir halindedir. Parkları, lojmanları, eğitim müesseseleri, toplu yaşama ve spor hayatının bütün tesisleri, rahat ve konforlu hayat düzeni ile, eşleri demokratik memleketlerde dahi pek görülmeyen uygar tesislerdir."[586]

Devlet sektöründe çalışan işçiler için ücretsiz yemek, barınma, eğitim-kültür, spor faaliyetleri ve sağlık hizmeti konularında daha iyi şartlar sağlanmıştı. Birçok kamu kuruluşunda çalışanların tüketim mallarını piyasa fiyatının altında fiyatlarla alabilmeleri için "ekonomo"lar kurulmuştu.[587] Bu sebeple devlet işletmelerinde çalışan işçilerin bir tür "işçi aristokrasisi" oluşturduklarına dair görüşler ileri sürülmüştür.[588] Bununla birlikte kurumun çeşitli tesisleri arasında farklar ortaya çıkabiliyordu.[589] Dönemin tanıkları ise devlet işletmelerinde dahi işçilere sağlanan imkânların olumsuzluklarına-yetersizliklerine ilişkin bilgiler sunmaktadır.[590] Savaş döneminde yoğun ve kontrolsüz çalışma temposu sebebiyle iş kazaları da artmıştı. Ancak, kazazedelere yardım yapmayı yasal olarak zorunlu kılan bir düzenleme bulunmuyordu. Dahası başka birçok hayati konuda da herhangi bir sosyal sigorta, yardım ya da tazminat öngörülmemişti: "İşçilerin hastalık, hamilelik veya ailelerinden bir ferdin hastalanması ya da ölmesi gibi durumlara karşı sosyal güvenceleri yoktu."[591] Sosyal güvenlik olanakları, esasen Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde çalışan memurlar için öngörülmüştü.[592] Bununla birlikte bazı devlet işletmelerinde işçilere dönük farklı imkânlar sağlandığı görülmektedir. Örneğin 27 Mayıs 1935 tarihli ve 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel

586 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1884-1938)*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 446-447.

587 A. Makal, *Türkiye'de Tek Partili...*, s. 272.

588 Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı'dan 2010'a*, Epos Yayınları, Ankara, 2010, s. 116-131. Koç'un görüşlerinin eleştirisi için bkz. A. Makal, *Türkiye'de Tek Partili...*, s. 281-287.

589 *A.g.e.*, s. 253-277.

590 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 204-205, 224-227.

591 *A.g.e.*, s. 211-214.

592 A. Makal, *Türkiye'de Tek Partili...*, s. 277-278.

Tatiller Kanunu'na göre tatil günlerinde ücret ödenmemekteydi; ancak TCDD çalışanları için bu olanak 1936 yılında sağlanmıştı.[593] 24 Nisan 1930'da kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 180. maddesinde işçiler için öngörülen sağlık hizmetleri de düzgün bir biçimde sağlanamıyordu.[594] Çoğu işyerinde ne doktor ne de sağlık memuru bulmak mümkündü. Kanunun gereğini yerine getiriyormuş görünmek için tutulan doktorlar yalnızca ara sıra işletmeye uğramakta, bu sebeple de işçiler gerçek anlamda muayene ve tedavi edilememekteydiler. Doktorların tayin ve azilleri işletme sahiplerine bırakıldığından bu konudaki ihmallere karşı fazla bir şey yapılamıyordu.[595] İşçilerin reel ücretlerinde de savaş sırasında ciddi bir gerileme yaşanmıştı. Tekeli ve İlkin'e göre emek ücretlerini enflasyon düzeyinin altında tutmak kaydıyla fiyat artışları üzerinde bir baskı yaratılmak istenmiştir. Ancak iş mükellefiyetlerinin getirildiği ve fazla mesai kararlarının alındığı bir ortamda ücretlerin düşük tutulması, süreci çok sancılı bir hale getirmiştir. Bu zor koşullar altında işçiler İtalyan grevi denilen iş yavaşlatma, iş bırakma, iş mükellefiyetinden kaçma, sık sık iş değiştirme ve işyerinden mal aşırma gibi yollara başvurarak direnç göstermişlerdir. Konut sorununun çözülememesi nedeniyle Türkiye tarihinde ilk defa gecekondulaşma denen süreç de başlamıştır. İşçilerin olumsuz şartlarda çalışması, verimi oldukça etkilemiş ve işçi bulma sorunu tam olarak çözülemediğinden istenilen düzeyde üretim gerçekleştirilememiştir.[596] İzlenen politikalara dair genel bir değerlendirme yaptığımızda, Makal'ın belirttiği gibi "CHP'nin tek parti yönetimi döneminde

593 *A.g.e.*, s. 278.

594 "Madde 180- Devamlı olarak en az elli işçi çalıştıran bütün iş sahipleri, işçilerinin sıhhî ahvaline bakmak üzere, bir veya müteaddit tabibin sıhhî murakabesini temine ve hastalarını tedaviye mecburdur. Büyük müessesatta veya kaza ihtimali çok olan işlerde tabip daimî olarak iş mahallerinde yahut civarında bulunur. Hastanesi olmıyan mahallerde veya şehirler ve kasabalar haricinde bulunan yerlerdeki iş müesseseleri bir hasta odası ve ilk yardım vasıtalarını ihzar ederler. Yüzden beş yüze kadar daimî amelesi olan müesseseler bir revir mahalli ve beş yüzden yukarı amelesi olanlar yüz kişiye bir yatak hesabile hastane açmağa mecburdurlar." *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 18, D: 3, İ: 50 [21 Nisan 1930], s. 116-117.

595 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 215.

596 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 183, 187; Metinsoy, *a.g.e.*, s. 195-272.

işçi kitlelerine ve onların çalışma ve yaşama koşullarına duyarsızlığı, işçileri giderek partiden uzaklaştırmıştır".[597] Genel olarak memurların geçim durumu da sanıldığının aksine kötüleşmiştir. Metinsoy'a göre dar gelirli memurlar, sosyal yardımlardan çok faydalanamamışlardır.[598] Tekeli ve İlkin ise yaptıkları hesaplamada, memurların her barem seviyesinde 1943 yılına kadar olan döneme kadar satın alma gücü endeksinde benzer oranlarda kayıplar yaşarken 1943'ten sonraki sosyal yardımlarla yapılan iyileştirmeler sonucu üst kademenin en alt kademeye göre daha az iyileşme yaşadığını saptamaktadırlar.[599] Ancak belirtildiği gibi bazı sosyal güvenlik uygulamaları memurlar için daha önce devreye sokulmuştur.

Hayat pahalılığı, yoksulluk, açlık, sağlık sorunlarının artışı, reel gelirlerin düşüşü, kıtlık gibi sorunlar, Türkiye'yi sanki savaşa dahil olmuş bir devlet gibi sarmıştı. Devlet yöneticileri ve partililer, bunun iç cepheyi zayıflatacağının ve hırsızlık, rüşvet gibi ciddi ahlaki sorunları ortaya çıkaracağının farkındaydılar.[600] İnönü, 1 Kasım 1942'de TBMM'yi açarken savaş şartlarından yararlanan kötü niyetli kişilerin varlığından duyduğu rahatsızlığı bizzat dile getirmişti:

> "Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor. Bu halin umumî harpten doğan, kendi hususî şartlarımızda ilgili olan sebeplerini ve çarelerini Cumhuriyet Hükûmeti sizin yüksek nazarlarınıza etrafiyle serip anlatacaktır. (...) Acı ile hatırlamalıyız ki milletin iaşe işlerini tanzim etmek yolunda Cumhuriyet Hükûmetlerinin sarfettikleri gayretlere, iki seneden beri, cemiyetimiz tarafından hiç yardım edilmemiştir. İşte bugün ilk hallolunacak mesele, umumi itimat havasının iade edilmesidir. Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı

597 A. Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 223.
598 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 46, 273-345.
599 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 426-427.
600 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 148-149, 165, 191-192, 244, 282.

çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmağa yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır."[601]

İnönü, savaşın zorluklarını ve bunu kullanan tüccar ve toprak ağalarını olumsuz şartların sebepleri olarak adres gösterse de, insanlar doğal olarak hükümetin politikalarındaki hataları ve yetersizlikleri de görüyorlardı. Üstelik, büyük toprak sahipleri ve ithalatçılar, savaşın zenginleşenleri arasındaydılar.[602] Dolayısıyla söylemle olgu tutarsızdı. Diğer yandan CHP'nin bir imaj sorunu da olduğu anlaşılmaktadır. İlkin ve Tekeli, CHP'nin politikalarının halkçılık bakımından değerlendirilmesinde şu hükme varıyorlar:

"Milli Korunma Kanunu'nun kararlarının uygulanması için oluşturulan örgütlenmenin gerisinde CHP'nin halkçılık ideolojisinin etkileri açıkça görülmektedir. Örneğin ithalat ve ihracatın örgütlenmesinde kurulan birlikler ve dokuma alanında küçük üreticiliğin teşviki için oluşturulan çok sayıda kooperatif, birer halkçılık uygulamasıdır. (...) Bununla birlikte halkçılık ilkesinin uygulanmasında devletçilik ilkesinin uygulanması kadar açık bir başarı görülmemektedir. Devletin, halkçılık ilkesinin uygulanması için devletçilik ilkesinin uygulanmasından yararlandığı açık olarak görülmektedir. (...) Halkçılık ilkesinin CHP ideolojisi için en çok tekrarlanan ifadesi Türkiye'nin imtiyazsız ve sınıfsız bir toplum olduğudur. Oysa toplumda bürokrasinin imtiyazlı olduğu konusunda yaygın bir kanı bulunmaktadır. Savaş içinde değişik

601 *Milli Şef'in Söylev...*, s. 135-136.
602 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 60-61.

grupların kayıpları ve kazançlarının analizi toplumda en hızlı kaybeden kesimin memurlar olduğunu ortaya koymaktadır ki bu ilginç durum halkçılık ilkesine duyarlılığın bir göstergesi olarak ele alınabilir. Memur kesimi savaş döneminde büyük kayıplara uğramasına karşın, toplumda memurların imtiyazlı olduğu konusundaki kanı sürmüştür."[603]

Tekeli ve İlkin'in değerlendirmelerindeki birkaç husus önemlidir. Öncelikle CHP'nin halkçılık ilkesi, toplumdaki tüm meslek gruplarını içeren bir yapıdaydı; dolayısıyla halkçılık sadece işçilerin ya da köylülerin desteklenmesiyle ilgili bir olgu olarak değerlendirilmiyordu. İkinci olarak, devletçilik uygulamalarıyla halkçılık arasında hem ideolojik hem de politik bağlantılar bulunmaktaydı. Ancak CHP, aynı zamanda sermaye birikiminin sağlanmasını önemseyen bir partiydi ve bu birikimin sağlanması için[604] gerekli işgücünü temin etme konusunda zorlayıcı politikalar izlemesi de bununla ilgiliydi. Bu da CHP'yi bir parti olarak uzun dönemde sonuçları alınacak bir uygulama için imaj olarak zedeleyen bir hususdu.[605] Son olarak özellikle Metinsoy'un belirttiği gibi devlet ya da parti, deneyimli kişilerden oluşan güçlü bir teşkilatlanmaya sahip değildi ve hedeflerini uygulamak için gerekli kurumsal yapı ve kalifiye elemanlardan yoksundu. Parti, yapısı itibariyle sosyal devletçiliği belirgin bir doktrin olarak benimseyip ona göre bir teşkilatlanma ve eğitim gerçekleştirmediği için, İnönü'nün "bulanık havadan yararlananlar" olarak tabir ettiği kesimlerle ve onlarla işbirliği yapanlarla uğraşması pek mümkün değildi.

Bununla birlikte, Avrupa'da sosyal devlet anlayışına doğru güçlü bir eğilim olduğu ve savaş sonrası dünya politikasında bu tür uygulamaların bir yeri olacağı anlaşılmıştı. Bu hem

603 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 436.

604 *A.g.e.*, s. 437.

605 Belge, haklı olarak –tek sebep bu olmasa da– ilk birikimin sağlanması döneminin CHP iktidarı zamanına denk gelmesini DP'nin avantajlarından biri olarak saptar. Bkz. Murat Belge, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 617.

üretim verimliliğini sağlamak hem hükümete ve partiye karşı olumsuz duygular içinde olan kitleleri kazanmak hem de değişen dünya şartlarına uyum sağlamak için gerekliydi. İşte bu koşullar altında, savaş yıllarında sosyal politika alanında yazılar yazan bir hukukçu, Sadi Irmak, dikkat çekmiş ve 1945'te İnönü tarafından çağrılmıştır. Irmak 1943'te zaten milletvekili olmuştur; ancak bu kez istenen çok daha önemli bir görevdi. İnönü, Irmak'a "Biz birçok görev yaptık, fakat bu sosyal meselelerde geriyiz" demiş ve aldığı bir kararı açıklamıştır: Çalışma Bakanlığı kurulacaktır. İnönü, "Bu bakanlığa da sen geleceksin!" diye eklemiştir. Irmak, siyasi tecrübesinin zayıf olduğunu söyleyerek başta kabul etmek istememiş; fakat sonuçta Çalışma Bakanı olmuştur.[606] Türkiye'de sosyal politika alanındaki bazı önemli kurumlar onun zamanında kurulacaktır.

Öyleyse, şimdi savaş sonrasındaki sosyal politikaları ele alabiliriz.

2.4.3.2. Savaş Sonrası Dönemde Sosyal Politikalar ve Antikomünist, Devletçi-Halkçılık

İnönü'nün Irmak'a sosyal meselelerde geri kalındığını söylemesi, aslında konunun bir boyutunu aydınlatmaktadır; sosyal politikalar devletin modernleşmesinin, ilerlemenin de bir parçasıydı. Örneğin Türkiye, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) üyesiydi. Ancak madenlerde mecburi çalıştırma ILO'nun kabul ettiği 1930 tarihli ve 29 numaralı Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi'nde yasaklanmış olmasına karşın, bu sözleşmeyi Türkiye imzalamamış olduğundan Türkiye'de bu uygulama yapılabiliyordu.[607]Savaş sonrası dönemde Türkiye, sosyal politikalar konusunda bir tutum değişikliğine gitti. 8 Haziran 1945'te Çalışma Bakanlığı kuruldu. Yasa tasarısı hakkındaki bütçe komisyonu raporunda bakanlığın amacı "memlekette iş kudret ve kabiliyetinin değerlendirilmesi ve iş münasebetlerinin düzenlenmesi, işçilerin yaşama şartlarının iyileştirilmesi ve sağlıklariyle çalışma güçlerinin korunması,

606 Tunalı, *a.g.e.*, s. 153, 160-161.
607 A. Makal, *Ameleden İşçiye*, s. 205-206.

işçi ve işveren münasebetlerinin ahenkli ve düzenli bir şekilde yürümesinin sağlanması" şekline ifade edilmişti.[608] Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'daysa;

> "Çalışma Bakanlığı, çalışma hayatının düzenlenmesi, çalışanların yaşama seviyesinin yükseltilmesi, çalışanlar ile çalıştıranlar arasındaki münasebetlerin memleket yararına ahenkleştirilmesi, memleketteki çalışma gücünün genel refahı artıracak surette verimli kılınması, tam çalıştırma ve sosyal güvenin sağlanması ile görevlidir."

denmekteydi.[609] Bu Bakanlık'ın öncülüğünde, Avrupa'da beliren yeni sosyal politika uygulamalarına referans verilerek ve devletçi, halkçı-solidarist ve milliyetçi bir anlayış çerçevesinde sosyal güvenlik alanında çeşitli yasalar çıkarıldı. İş Kazaları ile Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu (1945), bu kanunun uygulanmasını sağlamak üzere İşçi Sigortaları Kurumu'nun kuruluşu (1945-1946), İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun Kuruluşu (1946), İhtiyarlık Sigortası Kanunu (1949), Hastalık ve Analık Sigortası Kanunu (1950), İş Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi (1950), İş Mahkemeleri Kanunu (1950) bu alanda çıkarılan yasalardır. Söz konusu değişikliklerin yapılmasında, iş veriminin arttırılması, işçilerin sömürülmesinin önlenmesi, ILO'nun kabul ettiği sözleşmelere uyum sağlamak, sosyal adaleti sağlamak, sosyal dengeyi korumak gibi gerekçeler gösterilmiştir.[610] Sosyal politikalarla ilgili bu adımlar niçin

608 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 18, D: VII, B. 77 [22 Haziran 1945], S. Sayısı 143.

609 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 21, D: VII, B: 27 [23 Ocak 1946], s. 95-96. Tasarıya ilişkin gerekçede ise rejimin demokratik karakterine, milli refah ve dayanışmanın sağlanmasına ve muasır medeniyete uyumlu sosyal politikalar geliştirmeye vurgu yapılmıştır: "Bakanlığın kuruluş gayelerini ve demokrat rejimimizin Türk işçisine sağlamayı hedef tuttuğu esasları belirten görevler, milli refah ve dayanışmanın icaplarına uygun olarak açıklanmış ve muasır medeniyet dünyasının bilhassa harp sonrası için gözetilen sosyal amaçlarını kapsayacak genişlikte ele alınmıştır. Bu amaçlar Milletlerarası Çalışma Teşkilâtının 1944 Filâdelfiya konferansı kararıyle teyid edilen gayelerine ve Birleşmiş Milletler Anayasasının sosyal esaslarına da uymaktadır." Bkz. *A.g.e.*, S. Sayısı: 52.

610 Burada bu kanunların ayrıntıları ele alınmayacaktır. Kanunlarla ilgili ayrıntılar için bkz. Cemil Koçak, *Rejim Krizi: Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 552-574.

1945'ten sonra atılmaya başlandı sorusu, burada önem kazanmaktadır. Metinsoy'a göre, savaşın ve savaş sırasındaki –örgütlü olmayan– sınıf mücadelelerinin savaş sonrası sosyal politikaların ortaya çıkmasındaki etkisi ihmal edilmiştir.[611] Ancak yazarın da eserinde kabul etme eğilimi gösterdiği üzere bu ancak dolaylı bir etkidir. Dikkate değerdir ki I. Dünya Savaşı sırasında da iş ve işçi bulma hizmetleri başlamış; ancak daha sonra bu konu gündemden düşmüştür. Sosyal politikalar alanında esas gelişme, II. Harp'ten sonradır.[612] Bu noktada Türkiye'deki gelişmeleri de demokratik yönelişten ziyade "Birinci Dünya" ya entegrasyon amacıyla açıklamak mümkündür.[613] Örneğin ILO, iş ve işçi bulmayla ilgili 2 numaralı İşsizlik Sözleşmesini 1919'da kabul ettiği halde, Türkiye bu sözleşmeyi 16.2.1950 tarihli ve 5543 sayılı kanunla onaylamıştır. 8 Haziran 1933 tarihli ve 34 numaralı Ücretli İş Bulma Bürolarının Kapatılması Hakkındaki Milletlerarası Sözleşme, 11.2.1946 tarihli ve 4866 sayılı kanunla onaylanırken; 9 Temmuz 1948 tarihli ve 88 sayılı İş ve İşçi Bulma Servisi Kurulması Sözleşmesi 30.11.1949 tarihli 5448 sayılı kanunla kabul edilmiştir.[614] 1919'da kabul edilen bir sözleşme ancak otuz bir yıl sonra onaylanırken, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1948'de ILO'nun kabul ettiği bir sözleşmenin hemen bir yıl sonra kabul edilmesi, sosyal politika alanında entegrasyonla ilgili bir tutum değişikliğini işaret eder.

Bir diğer faktör, çok-partili hayata yönelinmiş olmasıdır. CHP, köylülerin ve işçilerin oldukça memnuniyetsiz olduklarının farkındadır. İşçileri kazanmak ve işçi örgütlerine nüfuz etmek için hem CHP'nin hem DP'nin gösterdikleri çabalar bununla ilgilidir.

Bu değişiklikler doğrultusunda CHP parti programındaki halkçılık ilkesi de yeniden tanımlanmıştır. 1939 ve 1943 programlarında, bazı kelime değişiklikleri hariç tanım aynıdır:

---

611 Bkz. Metinsoy, *a.g.e.*

612 A. Makal, *Türkiye'de Tek Partili...*, s. 470.

613 Elbette, bu entegrasyon gayretinin siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlardaki gelişmelere etkisini unutmamak kaydıyla.

614 A. Makal, *Türkiye'de Tek Partili...*, s. 471-472.

1939 ve 1943 CHP Programları:

"İrade ve hâkimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hâkimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşı karşılıklı vazifelerinin hakkiyle ifasını tanzim yolunda kullanılması Partice büyük esastır. Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiç bir ferde, hiç bir aileye, hiç bir sınıfa, hiç bir cemaata imtiyaz tanımıyan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz. Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesaî erbabından[615] teşekkül etmiş bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir. Çiftçiler, küçük sanayi erbabı ve esnaf, amele[616] ve işçi, serbest meslek erbabı, sanayi erbabı, tüccar ve memurlar Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Partimizin bu prensiple istihdaf ettiği[617] gaye sınıf mücadelesi yerine içtimaî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesi ile mütenasip olur."[618]

1947 CHP Programı:

"Halkçılık, Partimizi adlandıran bir vasfımızdır. Halktan olarak, halk için çalışır ve halkın faydasını her faydanın üstünde tutarız. Partimiz, bütün yurttaşları kanun önünde eşit tutar. Hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaata üstünlük tanımaz. Şahıs, sınıf ve zümre tahakkümleriyle savaşmayı vazife bilir. Halkımızı meydana getiren çeşitli sosyal gruplar, Millet bütünlüğünü yaratır. Partimiz bunların karşılıklı faydalarını memleket yüksek menfaatleri esasına

615 1943 Programı'nda "iş ve hizmet sahiplerinden".
616 1943 Programı'nda amele sözcüğü yoktur.
617 1943 Programı'nda "hedef tuttuğu"...
618 *CHP Beşinci Biiyiik...*, s. 88; *C.H.P. Programı (1943)*, s. 4-5.

göre ahenkleştirmeğe çalışır; bununla beraber Partimiz, halk çoğunluğunu teşkil eden köylümüzün ve çiftçimizin yaşama seviyesini yükseltecek tedbirleri almayı zarurî bir şart sayar; topluluğun olduğu kadar kişinin de varlığını tanıyan Partimiz, memleketimizin kişi ve topluluk değerlerinin denkleşmesi içinde gelişmesini ister."[619]

Görüldüğü gibi ideolojik yaklaşım bakımından tanımlarda önemli bir farklılık yoktur; bu kez "sosyal gruplar" tek tek sayılmamış, ancak bu grupların Türk milletinin bütünlüğü içinde değerlendirilmeleri gerektiği vurgulanmış ve gruplar arasında ahengi sağlamak partinin gayesi olarak saptanmıştır. Daha önceki programlarda yer almamasına karşın köylülüğe özel bir önem atfedilmesi de temelde bir farklılığa işaret etmez. Dikkate değer olan işçilerden hiç bahsedilmemiş olmasıdır. İşçilerle ilgili düşünceler, "Sosyal Politikamız" başlığı altında açıklanmıştır. Bu kısımda işçileri, işverenlerin de haklarını göz önünde tutarak istismardan koruma, işsizlere iş bulmak için gerekli tedbirleri alma ve iş hukukunu demokratik esaslara göre geliştirme düşünceleri partinin prensipleri arasında sayılmıştır. İş kazalarına yönelik tedbirler, işyerlerindeki sağlık koşullarının düzeltilmesi, çocuk işçilerin ve analık hallerinde kadın işçilerin korunması, hastalık, meslek hastalığı, malûllük, ihtiyarlık, doğum, analık ve ölüm gibi hallere karşı çalışanların korunması gibi hususlar bu bağlamda partinin görev kabul ettiği diğer noktalardır. Dikkat edilirse bunlar, yukarıda saydığımız kanuni düzenlemelerle doğrudan ilgili maddelerdir. Bunun yanı sıra "devamlı işçiler"in hafta tatilinin ücretli olması da benimsenmiştir. Halkçılık ve sosyal politika alanındaki maddeler, pek bir tartışma olmaksızın kabul edilmişlerdir. Programın 90. maddesi işçi ve işveren sendikalarıyla ilgilidir. Burada önemli olan sendikaların "milli bir zihniyetle" kurulmalarına ve "siyasi cereyanların dışında kalma"larına dair vurgudur.[620] DP'nin

619 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 405.
620 *A.g.e.*, s. 499-501.

1946 Programı'nda halkçılığa daha kısa bir yer verilmiş ve bu konuda imtiyazlara karşı olma, halkın menfaatlerini koruma ve hükümet ve idarenin halktan, halkla beraber ve halk için olması gibi CHP programlarıyla benzer görüşler dile getirilmiştir.[621] 1949 Programı'nda ise konu daha ayrıntılı ele alınmıştır. Halkçılıkla bağlantılı kısımda;

> "Aile ve mülkiyet esaslarına dayanan Türk cemiyetinde, içtimai adalet ve insani tesanüd prensiplerinin milli vicdanda kökleşmesi ve tatbikatta geniş yer bulması için, çalışmak isteyen her işsiz yurddaşa iş bulunmasını, ihtiyarlık, hastalık ve sakatlık gibi hallerde yurddaşların yardım görmelerini, demokrat bir cemiyetin başlıca hedeflerinden sayarız. İçtimai iş bölümünün tabii neticesi olarak, çiftçilik, işçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk gibi yurddaşların teşkil ettikleri iş ve çalışma zümrelerinin karşılıklı münasebet ve menfaatlerinin, umumî menfaat çevresi içinde içtimai adalet ve insanî tesanüt prensiplerine uygun olarak ahenkleştirilmesi lüzumuna ve imkânına inanıyoruz."

denmekte ve vatandaşların iktisadi ve sosyal amaçlarla kuracakları cemiyetlerin ve bu bağlamda sendikaların kurulmasının gerekli bulunduğu da belirtilmekteydi. Tüm meslek ve tesanüt teşekküllerinin her türlü siyasi tesir ve maksatlar dışında kalmaları koşuluyla işçi sendikalarının grev hakkının tanınmasına taraftar olunduğu ifade edilmekte ve hafta tatili için de "devamlı" kaydı konmaksızın işçiler için ücretli hafta tatilinin kabul edilmesi öngörülmekteydi.[622] Programlara karşılaştırmalı olarak bakıldığında, DP'nin biraz daha liberal bir tutum benimsediği görülmektedir. Nitekim bu tutum farkı sendikalarla ilgili Meclis tartışmasında da görülecektir. Ancak daha sonraki gelişmeleri de bildiğimiz için çok çabuk hüküm

621 *Demokrat Parti Programı 1946.*
622 *Demokrat Parti Tüzük ve Programı (1949)*, s. 8-49, 74.

vermememiz gerekiyor. İşçi-işveren ilişkileri ve işçi hakları DP için önemli bir gündem maddesi oluşturmuyordu. DP'nin öncelikli gündem maddesi, özel sektörün, sermayedarların çıkarlarının savunulmasıydı ki DP programlarında da bu konuya verilen ağırlık açıkça görülmektedir. Nitekim DP muhalefet döneminde savunduğu grev hakkını iktidara geldiğinde tanımaya yanaşmayacak; bu kez de CHP grev hakkını savunmaya başlayacaktır.[623] Bu da, politik ve ideolojik pozisyonların "edinilmiş mal-mülk" gibi algılanmaması gerektiğini bir kez daha doğrulamaktadır.

Parti programlarıyla ilgili bir karşılaştırmanın yanı sıra, ele aldığımız dönemde halkçılık ilkesi ve sosyal politikalarla ilgili hâkim ideolojik yaklaşımı daha ayrıntılı olarak açıklayabilmek için, sendikal örgütlenme ve grevle ilgili tartışmalara ve CHP'nin işçi örgütleriyle temasa geçerken kullandığı ideolojik argümanlara da bakmak gerekmektedir.

1924'te kurulan Amele Teali Cemiyeti, 1927'de kapatılmıştı. Bu cemiyetin kapatılmasından sonra 1946'ya kadar olan dönemde hükümetin denetimi dışındaki hiçbir örgütlenmeye izin verilmedi. Öyle ki İşçi Sendikaları Birliği'nin 1946'da yayınladığı "Bize Göre Görüşler" adlı broşürde, "18 seneden beri her türlü teşkilat ve neşir vasıtalarından mahrum olarak yaşadık" denilmekteydi.[624] 1946'da kurulan sendikalar ise siyasetle uğraştıkları görüşüyle sadece altı ay yaşayabilmiş, sonra kapatılmışlardı.[625] Hükümet, sendikaların siyasetle uğraşmalarını, siyasi partilerle doğrudan bağ kurmalarını ve sosyalist-komünist ideolojiye meyletmelerini yasaklayan, antikomünist, devletçi-halkçı, milliyetçi bir kanun hazırladı ve 20 Şubat 1947'de İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun kabul edildi.

Kanunun 1. maddesi sendikaları tanımlamaktaydı:

---

623 Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 55-60.

624 Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 79.

625 *A.g.e.*, s. 85-86.

"Madde 1- Aynı iş kolunda veya bu iş kolu ile ilgili işlerde çalışanların yardımlaşmaları ve ortak menfaatlerini korumaları ve temsil etmeleri amaçlariyle kendi aralarında kurabilecekleri dernekler işçi sendikalarıdır. Bir iş kolunda işverenlerin aynı maksatlarla kendi aralarında kurabilecekleri dernekler de işveren sendikalarıdır."

İşçi sendikalarına işçi olmayanlar, işveren sendikalarına da işveren olmayanlar üye olamazlardı. Sendikalar üyeleri adına genel sözleşmeler yapabiliyor ve işçi ve işverenler arasındaki iş ihtilaflarında yetkili hakem kurullarına ya da ilgili mercilere ihtilaf konusu hakkında görüş bildirip çözümü için istekte bulunabiliyorlardı. Sendikaların hizmet akdini ilgilendiren konularda hakkını arayan üyelerine ve hak sahibi mirasçılarına hukuki yardımda bulunmaları ve genel sözleşme ve mesleğin müşterek menfaatleriyle ilgili hususlarda ve sigorta haklarında üyelerini ve mirasçılarını temsilen dava ve husumete ehil olmaları da öngörülüyordu. Yasa grev ve lokavtı öngörmemişti. 5. madde ise sendikaların siyasetle uğraşmalarını ve siyasi partilerle ilişki kurmalarını kesinlikle yasaklıyordu:

"Madde 5- İşçi ve işveren sendikaları, sendika olarak, siyasetle, siyasi propaganda ve siyasi yayın faaliyetleriyle iştigal edemezler ve her hangi bir siyasi teşekkülün faaliyetlerine vasıta olamazlar. Sendikalar milli teşekküllerdir. Milliyetçiliğe ve milli menfaatlere aykırı hareket edemezler. Bakanlar Kurulu kararıyle her türlü Milletlerarası teşekküllere iştirak edebilirler."[626]

Yasa maddelerinin görüşülmesi sırasında, Vedat Dicleli, sanayileşmenin bir zaruret olduğunu, çiftçilerin menfaati için dahi sanayileşmek gerektiğini belirtmiş ve sanayileşme neticesinde ülkedeki işçi sayısının küçümsenmeyecek bir miktara vardığını, işçi sınıfının doğduğunu söylemiştir. Batı'da

626 Yasa için bkz. *Tutanak Dergisi*, C: 4, D: VIII, B: 47 [20 Şubat 1947], s. 316-324.

işçi-işveren ilişkilerinin gelişimine değinen Dicleli, aşırı liberalizm döneminde sadece işveren menfaatlerinin göz önünde tutulduğunu, işçilerin de bu durum karşısında nefsi müdafaa için örgütlendiklerini ifade etmiştir. Dicleli'ye göre "zamanla bu hareket öyle hal almıştır ki, işçilerin toplanma, mesleki menfaatlarını koruma ve yardımlaşma haklarını tanımak her memleket için bir mecburiyet haline gelmiştir". Patronlar da bunun karşısında örgütlenmeye başlamışlar ve böylece işçilerle işverenler karşı karşıya gelmiştir. Bu da Avrupa'nın sosyal ve ekonomik hayatını büyük sıkıntılar içerisine sokmuş, devlet müdahalesi gerekli bir hal almıştır. Dicleli, sanayileşmekte geç kalmamıza karşın, bunun tesellisinin Avrupa'nın deneyimlerinden ders almak olduğunu belirtmiştir. Dicleli'ye göre artık sendika sözcüğünden de korkmamak lazımdır. Nitekim Cemiyetler Kanunu ile ülkede çeşitli dernekler kurulmuş; ancak bunlardan bazıları gelişigüzel olarak kurulduklarından sorunlar çıkmıştır. Konuşmasında uluslararası gaye güden bir sendika başkanının bakana yazdığı mektubu örnek veren Dicleli, bu yazıda savunulan düşüncelerin aslında işçilere ait olmadığını ve eğer işçilerin bu gibi cereyanların etkisi altında kalması istenmiyorsa, bu kanunun geçmesi gerektiğini ifade etmiştir. CHP'li vekilin şu sözleri, görüşlerini özetler niteliktedir:

> "Bu tasarı, âdeta, cebindeki valizinde cibinliği, bataklık bir mıntıkaya giden bir yurttaşın temennisini göstermektedir. Bizim için bu sıtmalık mıntıka endüstri yoludur. Hakikaten endüstrinin hem iyi tarafı hem de fena tarafı vardır. İyi tarafı bir an evvel memleketin zenginleştirilmesi, iptidai maddelerin değerlendirilmesi, yurttaşın refaha kavuşmasıdır. Fena tarafı da iş ve işçi âleminde düzensizlik doğurmak ihtimalidir. Biz bu yolda yürürken iş âleminin huzursuzluk veren bütün bataklıklarını kurutacak ve endüstri hayatımızın gelişmesine elverişli münbit bir ova ve müspet bir hava yaratacağız."[627]

627 *A.g.e.*, s. 295-297.

Bir diğer CHP'li vekil Cemil Sait Barlas ise tasarıyı eleştirmiştir. Ona göre kanun tasarısı acele hazırlanmıştır. Barlas, nedensellik ilişkisinin ters kurulduğu kanaatindedir; Avrupa'da önce başıboş ve yıkıcı işçi hareketleri ortaya çıkmış, ondan sonra bu tür kanunlar gündeme gelmiştir. Bununla birlikte Barlas, yasanın 1946 yılındaki sendikal hareketleri kontrol altına alma gayesini atlamış görünmektedir. Barlas, yasaya dikkate değer bir eleştiri daha getirmiştir. Ona göre Avrupa'da sendikalar amelenin sömürülmesini önlemek üzere kurulmuşlardır. Ancak yasada, sanki sömürülen işverenler de varmış gibi, işveren sendikaları da öngörülmektedir. CHP'li vekil, bunun sebebini bakandan sormuştur.

DP'li Suphi Batur ise yasanın gerekli olduğunu belirtmekle birlikte, yasada grev hakkının yer almamasını eleştirmiştir. Bakanlığın gerekçe olarak bu hakkın bazı devletlerce verilmediğini –dolayısıyla verilmesi zorunlu bir hak olmadığını– ifade etmesine karşın bu ülkelerin hangi ülkeler olduğunu belirtmemesinin dikkate şayan olduğunu söylemiştir. Batur, eleştirisinin devamında, DP'lilerin CHP karşısında çokça kullandıkları bir ideolojik stratejiye başvurmuş ve grev hakkını kabul etmeyen ülkelerin Nazi Almanyası ve SSCB gibi totaliter devletler olduğunu belirtmiştir. Bununla yanı sıra Batur, grev hakkının verilmemesinin yaratacağı bazı önemli sakıncalara dikkat çekmiştir. Batur'a göre, işverenlere de sendika hakkı verildiği düşünülürse, işverenlerin sahip oldukları mali kudret de hesaba katılınca, grev hakkının tanınmaması işçilerin işverenler karşısındaki durumunu oldukça zayıflatacaktır. Ancak Batur, yasanın milliyetçi içeriğini ve kökü dışarıda cereyanlara karşı aldığı tedbirleri takdirde karşıladıklarını da eklemiştir.[628] Çalışma Bakanı Sadi Irmak, yapılan bu eleştirilere cevap vermiştir. Irmak'ın cevabı, yasanın hangi düşüncelerle hazırlandığını oldukça iyi özetlemektedir. Irmak, Cemiyetler Kanunu'nun kabulünden sonra, birçok derneğin ortaya çıktığını ve bunların bazılarının ödevlerinden uzaklaştıklarını, ortaya çıkan durumun bir yasal düzenlemeyi gerekli kıldığını belirterek,

628 *A.g.e.*, s. 299-300.

"'46 sendikacılığının" devlet nezdinde yarattığı tepkiye işaret etmiştir. Irmak'ın verdiği bilgiye bakılırsa, "büyük ekseriyeti oluşturan vatanperver, devletle işbirliği etmeğe amade işçiler" Bakanlığa başvurmuşlar ve devletin kendilerine rehberlik etmesini istemişlerdir. Kanun da bu ihtiyaçtan doğmuştur:

> "Bu vaziyette hürriyetçi devletçi olan Devletimiz totaliter rejimlerde olduğu gibi kendiliğinden sendika aranje etmesi ve onları bir nevi memurlar mahiyetinde insanlarla idare etmesi asla bahis mevzuu olamazdı. (...) Huzurunuza sevkedilen tasarı bu görüş ve ihtiyacın karşılığıdır. Prensipimiz, hürriyetçilik, milliyetçilik ve devletçilik görüşünü bu yeni doğmakta olan derneklere istikamet olarak vermek ve bunlara gerek mesleklerine ve gerekse millete; kanun menfaatına yararlı olmalarını temin etmektir."[629]

Irmak'a göre üç tip sendika bulunmaktadır: Devlete karşı, devlet emrinde ve devletle beraber. Bakan, devlete karşı sendikaların zaten Türkiye'de geçerli olamayacağını ve dünyada da azalmakta olduklarını belirttikten sonra, devlet emrinde sendikaların da totaliter rejimlere ait olup günün telakkilerine uygun olmadığını dile getirmiştir. Bu durumda Türkiye, devletle beraber çalışan sendika tipini tercih etmiştir. Bu sendikalar milli vasıf taşırlar; ancak bu, uluslararasıcı cereyanlara kapalı olmaları anlamına gelip dünya milletleriyle sosyal meselelerde ilişki kurmalarına engel teşkil eden bir mahiyet taşımamaktadır.

Kanunda işveren sendikalarına yer verilmesi eleştirisine de değinen Irmak, işçilerin de işverenlerin de toplumun uzuvları olduğunu ve her iki sendikaya da izin verilmesinin "devletin adaletli ve basiretli nâzım bir rol oynamasının sembolü" olup nizamcılık ve devletçilik görüşlerinden kaynaklandığını belirtmiştir.

Bakan, grev ve lokavt haklarının tanınmamasını da Türkiye'deki rejimin liberal değil devletçi olmasıyla açıklamıştır.

629 *A.g.e.*, s. 300-301.

Liberal rejimlerde işverenler sermayelerine, işçiler de sayılarına güvenerek örgütlenmekte, grev ve lokavt hakkı da bu çerçevede kabul görmektedir. Ancak devletçi rejimlerde sınıflar arası ihtilaflarda devletler hakem olmaktadır. Nitekim İş Kanunu da bu hakları tanımamıştır. Yine de bakan, İş Kanunu ile ilgili görüşmelerde bu konunun gündeme gelebileceğini ifade etmiştir.[630] Grev hakkının hangi devletlerde kabul görmediğinin belirtilmediğine ve aslında yalnızca totaliter devletlerde kabul görmediğine yönelik eleştiriler karşısındaysa Irmak, Yunanistan, Portekiz, Brezilya, Yeni Zelanda, Uruguay gibi ülkeleri örnek vererek bu ülkelerde grevin kesinlikle yasak olduğunu söylemiş ve birçok ülkede de greve gitmenin oldukça zor olduğunu eklemiştir. Irmak, ayrıca, ABD'de de grevlerin getirdiği büyük hasarlar karşısında onu daha az tahripkâr bir silah haline getirme yönünde bir eğilim olduğunu öğrendiklerini belirtmiştir. Irmak, ILO'nun sendikayı hak olarak tespit etmesine karşın grevi hak olarak kabul etme görevini devletlere yüklemediğine de dikkat çekmiştir.

Çalışma Bakanı, kanunun aceleyle hazırlandığı fikrini de kabul etmemiştir.[631] DP grubundan söz alan bir başka vekil olan Fuat Köprülü de yasanın aceleye getirildiğini ve bakanın da konuşmasında sendika tahrikçiliği ve uluslararası antlaşmalara uyma yükümlülüğü nedeniyle yasanın çıkarıldığını doğruladığını ifade etmiştir. Köprülü de grev hakkının yasada yer almamasını eleştirenler arasındadır. Köprülü, Batur'la paralel biçimde bu durumla totaliter devletlerdeki durum arasında ilişki kurmuş ve sendika dendiği zaman grev hakkını işçilere tanımamış hiçbir demokratik devlet olmadığını söylemiştir. Irmak'ın verdiği örneklerden Yunanistan konusunda bakanın yanıldığını sandığını, Yeni Zelanda'nın grevi kabul etmemesinin sosyalizmin aşırı bir biçimini benimsemesiyle ilgili olabileceğini, diğer ülkelerin de demokratik ülkeler için örnek teşkil etmeyecek Güney Amerika ülkelerinden oluştuğunu belirtmiştir. Köprülü, sonuç olarak grevin verebileceği zararları

630 *A.g.e.*, s. 301-303.
631 *A.g.e.*, s. 303.

kabul etmesine karşın, demokrasi namına getirildiği söylenip grev hakkını tanımayan bir yasanın gösterişten ibaret kalacağını ifade etmiştir.

Sadi Irmak ise Köprülü'nün eleştirilerini kabul etmemiş ve dünyanın gözünü boyamak amacıyla yasa yapmadıklarını, yasanın ülke ihtiyaçlarından kaynaklandığını savunmuştur.[632] Sonuç olarak yasa 20 Şubat'ta kabul edilmiştir. Irmak'ın açıklamalarında netlikle görülebileceği üzere, sosyal politika alanında uluslararası antlaşmaların zorunlu kıldığı asgari şartları kabul etme, dolayısıyla sınırlı bir değişiklik yapma eğilimi söz konusudur. Yasa, devletçi-halkçı, solidarist, otoriter, milliyetçi bir fikrî arka plana dayanmaktaydı. Aynı ideolojik çerçevenin genel olarak dönemin sosyal politikaları için geçerli olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bu bakımdan liberal ve sosyalist rejimler karşısında politikaları güncellenmiş devletçi-solidarist bir rejim olarak Türkiye'nin konumunun sürdürüldüğünü ifade edebiliriz.

'46 sendikacılığının tekrar ortaya çıkmaması için gerekli yasal önlemler alınmış olmakla birlikte, ideolojik iktidarın sürdürülmesi için CHP sendikalarla yakından ilgilenmeye devam etmiş ve onları kontrol etmeye çalışmıştır. Nitekim Genel Sekreterlik İşçi ve Esnaf Teşekkülleri ve sosyal mevzularla ilgili olarak Genel İdare Kurulu üyelerinden Dr. Fazıl Şerafettin Bürge görevlendirilmiştir. Rebii Barkın da Bürge ile beraber işçi teşekkülleriyle ilgilenmektedir.[633] CHP Genel Sekreteri T. Fikret Sılay, 14 Eylül 1949'da CHP İstanbul İl İdare Kurulu Başkanlığı'na yazdığı yazıda, Sendikalar Kanunu'nun 5. maddesi gereğince siyasi kurumların sendikalarla ilgilenmesi yasak olduğundan, parti teşkilatı dışından iki kişinin bu konuda görevlendirildiğini ve il teşkilatının da bu kişilere yardım etmesi gerektiğini belirtmekteydi. Sılay, "Parti menfaatlerini daha iyi ve kanunî bir yoldan takip edebilmek için bu arkadaşların tavzih edildiği"ni belirtmekte ve "parti ocaklarına işçilerin geniş mikyasda üye olmalarını sağlama bakımından da bu

632 *A.g.e.*, s. 305-307.
633 *BCA* 490.01.0.0.1439.7.2/47.

işbirliğinin iyi sonuçlar vereceğinden şüphe yoktur" demekteydi. Sılay, partinin işçilerle temasının iki grupta topladığını belirtmekteydi:

1) İşçi teşekkülleriyle parti olarak değil, yukarıda adını bildirdiğimiz kanun dairesinde vazifeli arkadaşlarımız vasıtasıyla ilgilenmek.

2) İşçileri fert olarak diğer vatandaşlar gibi parti üyesi yapmaya çalışmak.

Bu amaçların gerçekleştirilmesi için, partinin, İstanbul'daki en yüksek temsilcisi olan İl İdare Kurulu'ndan belirtilen kişilerle işbirliği halinde işçi teşekkülleriyle meşgul olması talep edilmekteydi.[634]Bununla birlikte İstanbul İl Teşkilatı ile işçilerle temas için görevlendirilen Rebii Barkın ve Sabahattin Selek arasında bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. İstanbul İl Teşkilatı, işçilerle temasın söz konusu iki kişinin inhisarına verilmesini eleştirmekteydi. CHP İstanbul İl İdare Kurulu Başkanı Esad Durusoy'un 23 Temmuz 1949'da CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı yazıda bu husus belirtilmekte ve izlenmekte olan politikanın sakıncalarına işaret edilmekteydi. Durusoy'a göre:

> "İstanbul'da işçilerle temas mes'elesi çok mühimdir. İşçi, İstanbulda en mütekâsif ve hareketli bir varlıkdır. Yani işçi, öyle bir zümredir ki hangi siyasi partiye temayül ederse o parti seçimde mutlaka ağır basar. Çünkü işçi seçime tek başına değil, karısı, çocuğu ve çoluğu ile iştirâk eder. Şehirde seçime bu derece alâka gösteren başka bir zümre bulmak mümkün değildir. İşçi siyasi akidesi kolayca değişdirilebilen seyyâl bir kütledir. Yazınızda bahsi geçen Parti İşçi teşkilâtının sendikalar kurmak ve işçiyi bu sendikalar mevzuu ve çerçevesi içinde bilvasıta idare etmek şeklindeki mesaisi işçiyi partimize kazandırmamış, bilâkis Sendika teşkili suretiyle kümelendirilen işçiler yine bu teşkilat dolaysiyle rakip partilere küme halinde müzahir olmaya, komünizm ve saire

634 *BCA* 490.01.0.0.1439.7.2/1-3.

gibi kötü cereyanların tesirinde kalmağa başlamışlardır. Yani sendika kümelenmesi partimizden ziyade rakip partilere yardım olmuştur. Sebebi sendikalarla meşgul olan ve tarafınızdan sureti hususiyede memur edilen arkadaşların sendikalarda parti lehine hiç meşgul olmaması ve sendikalıya parti ve particilik mevzuu üzerinde hiç bir telkin yapmamasıdır. İşte böyle kitlevî zayiat teşkilâtımızın dikkatini çekmiş, ilçe teşkilâtı kendi bölgelerindeki işçi ve işçi teşekkülleriyle doğrudan doğruya temasa zaruret hissederek bundan evvelki genelgenizdeki prensipler çerçevesi içinde çalışmaya hız vermişlerdir. Nazaret ve mes'uliyetimiz altındaki bu teşebbüs ve çalışmalar çok isabetlidir. Çünkü işçiyi gerek ferden, gerekse sendika veya dernek halinde kitlevî bir şekilde partiye bağlamak zaruridir."[635]

Rebii Barkın da CHP Genel İdare Kurulu üyesi Muhsin Adil Binal'a hitaben yazdığı 3 Mayıs 1949 tarihli yazıda, İstanbul İl Teşkilatı ile olan uyumsuzluktan bahsetmekteydi. Barkın, özellikle işçilerle kurulan temasta, CHP İstanbul Beyoğlu İlçe İdare Kurulu Başkanı Ekrem Tur'un hatalı müdahalelerinden yakınmaktaydı. Barkın'a göre özellikle Devlet Denizyolları'nda CHP'ye ve rejime düşman solcu işçiler bulunmaktaydı. Bu hareketin başını da Nurettin Kırlı adlı bir tesviye ustası çekmekteydi ve bu amaçla 1.5 yıldır CHP'ye karşı mücadele vermekteydi. Barkın, işçilerin bu düşmanlığının sebepsiz olmadığını düşünüyordu. Zira işletmeler tamamen keyfi idare edilmekte ve İş Kanunu'nun birçok hükmü tatbik olunmamakta; müdürler ve mühendisler tarafından işçilere "aşağılık birer mahluk" nazarıyla bakılmaktaydı. Yevmiyelerin azlığı, iş elbisesi verilmemesi, takım parası adı altında işçiye ait mühimce bir paraya idare tarafından el konulması ve hor muamele de işçilerin CHP'den ve rejimden soğumasına yol açmıştı. Bu sebeple bir sendika kurmayı zorlukla başardıklarını belirtiyordu. Ancak

635 *BCA* 490.01.0.0.1439.7.2/ 14-18.

zaman içinde başarılı olunmuştu ve artık Kırlı'nın adını duyan kalmamıştı. Barkın bu konudaki çabalarını anlatırken, kendilerinin yardımıyla kurulan sendikaların tüzüklerinin çeşitli yerlerinde ve sendikaların amaçları ve görevleri arasında "işçi ile işveren arasında karşılıklı saygı, sevgi ve güven sağlamak-istihsal vasıtalarının hüsnü muhafazasına itina etmek ve istihsali arttırmak yolunda işverenlere tekliflerde bulunmak" şeklinde hükümler yer aldığını ve bu şekilde işverenlerin fazla ürkmelerinin önüne geçilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Nitekim kendisinin işverenlerle kurduğu temaslar sonucunda birçok fabrikada esaslı rejim değişiklikleri olduğu ifade edilmektedir.[636] Bürge'nin Genel Sekreterlik ile yaptığı yazışmada, çeşitli işçi sendikalarıyla ilgili olarak Çalışma Bakanı'yla yaptıkları görüşmelere dair bilgiler verilmektedir. Yazışmada özel işletmelerde gündelik dışında işçilere öğle yemeği verilmesi, sendikalara yardım yapılması için devlet bütçesine para konması, birer kültür kurumu işlevi de görecek işçi lokalleri kurulması, ücretli pazar tatili konusunda işçilerden gelen taleplerin karşılanması gibi hususların dile getirildiği görülmektedir. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun hükümlerini yerine getiriyormuş gibi görünmek için istihdam edilen ancak aslında işçilerle meşgul olmayan doktorlar sorununun da hâlâ devam ettiği görülmektedir. Bürge'nin yazısında İşçi Sigortaları Kurumu'nun bu sorunun çözümü için İstanbul Belediye Hastanesini satın almaya karar verdiği belirtilmekte ve Sigorta Kurumu'nun işçilerin yoğun olduğu bölgelerde ufak pansuman ve benzeri işler için sağlık merkezleri açması durumunda hastaneden daha fazla yararlanılabileceği ve tedavi masraflarının da azalacağı savunulmaktadır.[637] Bürge ve Barkın'ın çalışmalarına bakıldığında, işçilerin CHP ve rejime karşı soğukluklarının giderilmesine, CHP yanlısı sendikalar kurulmasına ya da mevcut sendikaları CHP'ye mütemayil bir hale getirmeye çabaladıkları görülmektedir. İşçilerin milliyetçi amaçlara aykırı olmayan bazı sosyal ve iktisadi taleplerinin karşılanması için gayret sarf edildiği de

636 *BCA* 490.01.0.0.1439.7.2/33-38.
637 *BCA* 490.01.0.0.1439.7.2/61-66.

belirtilmelidir. İşverenlerin endişeleriyse, sendikaların kontrol altında olduğu, işçi ve işveren arasında karşılıklı sevgiye dayalı ilişkiler kurulmaya çalışıldığı savlarıyla giderilmeye çalışılmakta, devletin hakem rolüne vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla sendikalarla ve işçilerle kurulan ilişkinin de, yukarıda açıkladığımız ideolojik çerçeveye uygun olduğu görülmektedir.

2.5. Devletçilik

2.5.1. Devletçilik, Savaş Ekonomisi ve Sonrası: Yalpalamalar, Başarılar, Eleştiriler, Savunular ve Yeni Yönelimler

Devletçilik, tek-parti yönetiminin ideolojik bir tercihinden çok, o günün şartlarında ülke kalkınması için öngördüğü bir politik yönelimdi. Nitekim Atatürk dönemindeki parti programlarında da bu şekilde tanımlanmıştı.[638] Devletçiliğe olan

638 Boratav, *a.g.e.*, s. 139, Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013, s. 57. Devletçilik tanımlanırken onun "mutedil" olduğuna, sosyalizm ya da Bolşevizmle bir ilgisi olmadığına özellikle dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bkz. Afet İnan, *a.g.e.*, s. 49, 449. Yeni politika, ülkenin birçok asırlar ihmal edilmiş olmasından dolayı, gereken kapsamlı yatırımların ancak devletçe yapılabilir olmasına, yani ülkenin ihtiyaçlarına dayandırılıyordu. 1935 senesine gelindiğinde, devletçiliğin tanımının daha ayrıntılı bir şekilde yapıldığı görülmektedir. Öz-Türkçeciliğin yoğun etkisi altında kaleme alınan 1935 Parti Programı'nda devletçilik şöyle tanımlanıyordu: "Özel kınav ve çalışma esas olmakla beraber, imkân olduğu kadar az zaman içinde ulusumuzu genliğe ve yurdu bayındırlığa eriştirmek için, genel ve yüksek asığların gerektirdiği işlerde, hele ekonomik alanda, devleti filiğ surette ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır. Devletin ekonomi işleri ile ilgisi filiğ surette yapıcılık olduğu kadar, özel girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol etmektir. Devletin, filiğ olarak, hangi ekonomik işleri yapacağının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek asığlarına bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin, filiğ olarak, kendi yapmağa karar verdiği iş, eğer, özeli bir girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağlıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödem şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz." Bkz. *C.H.P. Programı (1935)*, s. 9-11. Devletçilik siyasetinin ortaya çıkmasında dünya ekonomisini sarsan 1929 Büyük Buhranı'nın etkisini de unutmamak gerekiyor. Bu konuda bkz. Haldun Gülalp, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, Çev. Osman Akınhay ve Abdullah Yılmaz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993. Büyük Buhran'ın ekonomide ortaya çıkardığı daralma, devletçilik politikaları sonucunda 1937'de giderilmiş, 1938'den itibaren Gayri Safi Milli Hasıla yükselişe geçmişti. II. Dünya Savaşı'nın başlaması, göreceğimiz gibi şartları tekrar değiştirecektir. Bkz. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Açlık, Fukaralık ve Yoksullık Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015, s. 144-148.

taraftarlığıyla bilinen İnönü dahi, karşıt görüştekilere ideolojiye değil realizme, ülke koşullarına dayalı olarak yanıt veriyordu. Eğer devletçilikte ülke şartları ve elde edilen tecrübeler[639] etkili olduysa, II. Dünya Savaşı'nda devletçi politikaların devam etmesi de beklenir bir şeydi. Tekeli ve İlkin'in saptadıkları gibi, savaş yıllarında temel sorun, üretim-tüketim dengesinin yeniden kurulmasıydı. Zira, ülke nüfusuna nazaran çok büyük bir ordu beslenmekteydi ve bu ordu motor gücüne değil, hayvan gücüne dayanmaktaydı. Dolayısıyla hayvanların da beslenmesi gerekmekteydi. Bunun yanı sıra, kentlerin iaşesi de, daha önce belirttiğimiz üzere, temel sorun alanlarından biriydi. Savaş koşulları, dış ticareti de kaçınılmaz olarak etkileyecek, dış ticaret daralacaktı. İthal edilen malların fiyatları yükselmişti ve bu sebeple yeterince tedarik edilemiyorlardı; ülkenin ihraç mallarına ise yüksek fiyatlı dış talep artış göstermekteydi. Ülkenin, kendi ihtiyaçlarını sağlayabilmesi, vurgunculuğun, istifçiliğin önüne geçilmesi, bu şartlar altında zorlaşmıştı. Dolayısıyla, üretim-tüketim dengesini sağlayacak yeni politikalara yönelinmesi, bir savaş ekonomisine geçilmesi zorunlu hale gelmişti. Yönetici kadronun gerek önceki dünya savaşından gerekse 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'ndan edindikleri tecrübeler, bu hususların sağlanması için ekonomide devletin etkin bir rol oynaması gerektiğine dair görüşleri pekiştirmiştir. Bu düşünceler, "Türkiye'nin savaş döneminde

639 Burada Cumhuriyet kurulduğu sırada ülkenin bulunduğu şartlarla ilgili kısaca bilgi vermek gerekiyor. 1923 senesinde on yıldan fazladır devam eden savaşlardan ötürü Anadolu'da tam anlamıyla bir yıkım söz konusuydu. Bunun yanı sıra, yetişmiş insan gücü, savaşlarda çok büyük ölçüde kaybedilmiş, savaşmaktan dolayı üretim de oldukça düşmüştü. Lozan Konferansı sırasında İsmet Paşa'nın, Venizelos'un Yunanistan'ın göçmenlerle ilgili sahip olduğu güçlüklerden bahsetmesi üzerine söylediği şu sözler, durumu yalın bir şekilde ortaya koyuyordu: "(...) Yunan istilası ve yakıp-yıkmaları sonucunda, bir milyondan çok Türk, evsiz barksız ve yiyeceksiz olarak, Küçük Asya yaylalarında başıboş dolaşıp durmakta, birçoğu, yazık ki, kaçınılmaz bir ölüme mahkûm bulunmaktadır." Felaketin boyutlarını rakamlardan da izlemek mümkündür. 26 temel tüketim malının fiyatı, 1914-1923 arasında korkunç bir artış göstermişti. Örneğin İzmir'de 1914'te bunların toplam fiyatı 69 kuruştan 1331 kuruşa yükselmişti. Mevcut memur maaşları bile düşünüldüğünde, elde edilen gelir "sadece açlıkla eş anlamlı"ydı. Devletçilik uygulamaları sonrasında, İsmet Paşa'nın konuşması için bkz. *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Cilt 1/Kitap 1, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 44-45. Verilen diğer bilgiler için bkz. Çavdar, *a.g.e.*, s. 129-134.

ekonomisini yönetebilmek adına geliştirdiği temel araç" olan Milli Korunma Kanunu'nun ortaya çıkışını hazırlayacaktır.[640] Atatürk döneminde başlayan iktisadi plancılık, İnönü'nün başbakanlıktan alınması sonrasında, Bayar döneminde de devam etmişti. Bu çerçevede hükümet, Aralık 1937'de, 1936-İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı Projesi'nin madencilikle ilgili bölümünü "Üç Senelik Maden Programı" adıyla yürürlüğe koymuştu. Yaklaşık bir yıl sonra, Eylül 1938'de, bu üç yıllık maden programını da kapsayan yeni bir "Dört Yıllık Plan" kabul edildi. Bu İkinci Sanayi Planı, oldukça geniş kapsamlıydı; öyle ki madencilik ve imalat sanayiinin dışında enerji ve ulaştırma sektörlerinde de önemli yatırımlar öngörmekteydi. Fakat cari maliyet tahminleri gerçekçi değildi. Projelerin çoğunun maliyet hesapları 1936 yılına dayandığı gibi, bu durumda bile Plan'ın uygulanabilmesi için 200 milyon TL'ye yakın bir harcama gerekiyordu. Bir dünya savaşının yaklaştığı ortamda, İnönü yönetimi, böylesi bir harcamayı gerektirecek bir planın uygulanması için gerekli iç ve dış kaynakların sağlanıp sağlanamayacağının incelenmesini istedi. Bu doğrultuda İktisat Vekâleti'nin Başvekâlet'e sunduğu 1 Mart 1939 tarihli raporda, öngörülen projelerin gerektireceği para hakkındaki tahminlerin "iptidai" olduğu belirtiliyor ve madencilik ve sanayi alanına dair bazı projelerin ertelenmesi öneriliyordu. Bu rapora dayanarak hükümet, 13 Mart 1939 tarihli gizli bir kararname ile 1938 Planı'ndaki projelerin çoğuyla ilgili yürürlüğe koyma kararını iptal etti.[641] Diğer pek çok ülkede görüldüğü üzere, Türkiye bir savaş ekonomisine geçiş yapma kararı aldı. Bu doğrultuda 18 Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu kabul edildi. Bu kanun hükümete, "üretim araçlarına el koymak, çalışma koşullarını yeniden düzenlemek, fiyatları saptamak, tayınlama yapmak ve bazı maddelere tüketim yasağı getirebilmek" gibi çok geniş yetkiler tanıyordu. Ancak bu, söz konusu yetkilerin mutlaka kullanılacağı anlamına gelmiyordu; yetkiler, gerektiğinde kullanılmak için istenmişti.[642] Nitekim, kanunun kabulü sırasında

640 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 83-84.
641 Tezel, *a.g.e.*, s. 305-310.
642 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 84-85.

Başbakan Refik Saydam, kanunun ne zaman tatbik edileceğine dair soruya;

> "Heyeti Celilenizce de malûm olduğu veçhile dünya vaziyetinin, dünya harb ve iktisadî vaziyetinin mecburiyetleri olmasaydı bu kanunun tedvini için üzerinde durmazdık. Binaenaleyh bu gün bu kanunun kabulünden sonra derhal tatbik mevkiine geçmesini tabiî ve lâzım görüyoruz (Bravo sesleri). Haricî, iktisadî müesseselerin dâhilde yaptığı inikaslar ve bilhassa ihtikârla mücadele lüzumları bu kanunun derhal tatbikına geçilmesi için âmil oluyor."[643]

şeklinde yanıt vermiş; kanuna hâkim olan zihniyetin ne olduğuna dair soruyu ise üç hususun göz önünde tutulduğunu belirterek cevaplamıştır: 1- Tatbikatın vatandaşın mümkün olduğu kadar normal hayatını örselemeyecek şekilde olmasına dikkat etmek, 2- Kanunu iş sahibi vatandaşların normal sâylerini ve kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdit etmeyecek şekilde tatbik etmek, 3- Özel girişimi ilgilendiren durumlarda, iş çevrelerinin görüşlerini zamanında sormak.[644] Tatbikatta, II. Saydam Hükümeti dönemi, Milli Korunma Kanunu'nun (MKK) en sert şekilde uygulandığı dönem olmuştu. 1946'ya kadar olan dönemde, MKK'de yapılan değişiklikler öngörülen yetkilerin ve cezaların arttırılması ya da cezaların kapsamının genişletilmesi yönünde olmuştu. Uygulamada MKK, üretimin arttırılması hedefi konusunda oldukça sınırlı kalırken, en fazla ihtikârla mücadele için kullanılmıştı. Yasaklama ya da sınırlama yoluyla tüketimin denetlenmesi de, MKK'nin kullanıldığı

643 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 8, D: VI, İ: 27 [18 Ocak 1940], s. 140.

644 *A.g.e.*, s. 140-141. Ayrıca bkz. Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 97. Savaş yıllarında özel girişim-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi hususunda ilk başlarda dile getirilen görüş, özel girişimin alanının ilke olarak daraltılmayacağı; ancak onun da savaş şartlarına uygun sorumluluğu göstermesi yönünde olmuştur. Nitekim dönemin Ticaret Bakanı, 1940 Ağustos'unda İzmir Fuarı'nı açış konuşmasında şöyle diyordu: "Tacir, ihracatta olduğu kadar ithalatta da hükümetin takip ettiği siyasetin sadık ve samimi mümessili olmağa, bu siyasetin, sırasında, feragat göstermeği, feda etmeği de bilen dürüst bir tatbikatçısı olarak çalışmağa mecburdur." Boratav, *a.g.e.*, s. 310-311.

bir diğer alandı; ancak bu konuda halkın tepkisinin fazla olması, kanunu ancak gerektikçe kullanmayı zaruri kılıyordu.[645] Hükümet üyelerinin deneyimli devlet adamlarından oluşmasına karşın, iktisat politikası alanında sistemin oturtulması biraz fazla zaman almış, fazla kısıtlayıcı tedbirler almaktan serbest piyasaya fazla bel bağlamaya kadar giden savrulmalar –II. Saydam ve sonraki I. Saraçoğlu hükümetleri için söylenebilir– II. Saraçoğlu hükümetiyle bir dengeye oturtulmaya başlanmıştır. Devlet, ihtiyaçlarını piyasa mekanizması dışındaki yollardan sağlayacak araçlar geliştirmiş ve uygulanan politikalar belli bir başarıya ulaşmıştır.[646] Bununla birlikte yaşananları topyekûn bir başarı öyküsü olarak değerlendirmemek gerekiyor. Halkçılık başlığı altında gösterildiği gibi, savaş sırasında izlenen politikalar, halkın özellikle dar gelirli kesimlerinin üzerine büyük yükler yüklemişti. Hükümetin işleyen bir ekonomi politikası geliştirene değin yaptığı hatalar da bu konudaki eleştirileri doğal olarak pekiştirecektir. Bu dönemde, hayat pahalılığı olağanüstü artarken, reel ücretlerde de büyük bir gerileme yaşanmıştır. Dolayısıyla hükümetin sermaye birikimi, ülkenin iktisadi sektörlerinin kuvvetlendirilmesi hususlarında yaptığı kayda değer girişimler, özel girişimin gelişmesi için sağladığı altyapı, önemli birtakım bedellerle gerçekleşiyordu ve sorumlu olarak da tek-parti yönetiminin görülmesi, olağandı. Geniş halk yığınlarıyla CHP yönetimi arasında "telafi edilemeyecek kopuşlar"ın ortaya çıkması, 1945 senesinin sonuna gelindiğinde, Cumhuriyet'in o zamana kadarki siyasi ve ekonomik atılımlarıyla sağladığı meşruiyeti büyük ölçüde kırmıştı. Bu

645 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 105-111.

646 *A.g.e.*, s. 434-435. Tekeli ve İlkin aynı eserlerinde şöyle yazıyorlar (s. 435): "Bu dönemde devletçilik uygulamalarını; Sümerbank, Etibank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Zirai Kombinalar, Zirai Donatım Kurumları, Devlet Demiryolları, Devlet Denizyolları ve Devlet Bankaları gibi oldukça değişik kurumlar aracılığıyla görebiliyoruz. Bu kuruluşlar dönemin tüm kısıtlarına rağmen üretimlerini artırmışlar, bunun yanı sıra dışarıdan makine teçhizat ithalindeki güçlüklere rağmen bazı tesisleri de üretime sokmuşlardır ve netice başarılı olmuş, dar boğazların derinleşmesini engellemişlerdir. Hatta Zirai Kombinalar örneğinde olduğu gibi bazıları efsaneleşmiştir." Kazgan da aynı sonuca varmaktadır: "1923-1945 yılları arasında, Türkiye önemli çapta ekonomik gelişmeyi, arkaplanda yurtiçinde de yaşanan çok sayıda siyasal, toplumsal badireye rağmen gerçekleştirebildi." Bkz. Kazgan, *a.g.e.*, s. 59.

sebeple savaş sonrası dönemde toplumun çeşitli katmanlarında bir değişiklik özlem ve beklentisi doğmuştu.[647] Kısacası, devletçiliğe karşı ideolojik savaş için toplumsal zemin oldukça müsaitti.

Boratav'ın da belirttiği gibi, 1940-1945 dönemi, nazari anlamda devletçiliğin tartışıldığı bir dönem olmamıştı. Daha ziyade, özel kesimin alanının tamamen ortadan kaldırılmaması ya da onu ortadan kaldıracak girişimlerin ortaya çıkmaması dile getiriliyordu.[648] Dikkate değerdir ki, MKK, piyasa alanını hemen tamamen silebilecek yetkileri hükümete vermesine karşın bu yönde bir eğilim ortaya çıkmamıştı. Dahası, MKK'nin uygulanması geniş bir bürokratik örgütlenme gerektirdiği halde, kanun böyle bir örgütlenme öngörmüyordu.[649] 1943 yılındaki parti programında ise devletçilik tanımı iyice ılımlı bir hale getirilecek ve programdaki iktisatla ilgili müstakil kısım çıkarılacaktı.[650] Bu noktada, 1939 ve 1943'teki parti programlarında devletçiliğin nasıl tanımlandığına bakabiliriz.

1939 Programı:

"Hususî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır. İktisat işlerinde devletin alâkası fiilen yapıcılık olduğu kadar hususî teşebbüsleri teşvik ve yapılanları tanzim ve murakabe de etmektir. Devletin hangi iktisadi işleri fiilen yapacağının takdiri milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır. Eğer devletin bu icap yolundan fiilen yapmıya karar verdiği iş hususî bir teşebbüs elinde bulunuyorsa bunun alınması her defasında bir kanun

647 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2004, s. 91.
648 Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 309-313.
649 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 85.
650 Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 313.

yapmıya bağlıdır. Bu kanunda hususî teşebbüsün bu yüzden uğrıyacağı zararın devlet tarafından tazmini şekli gösterilecektir. Zararın takdirinde istikbale ait muhtemel kâr düşünülmez."[651]

1943 Programı:

"Az zaman içinde Türk milletini ileri medeniyet seviyesinde, kudretli ve geçim şartları yükselmiş bir dereceye eriştirmek ve Türk vatanını her bakımdan mamur bir hale getirmek Partinin esas vazifelerindendir. Parti bunun için vatanda fertlerin ve hükmî şahısların bütün vasıta ve çalışmalarından ve Devletin bütün kuvvetlerinden aynı zamanda istifade etmeği lüzumlu görür. Partimizin devletçiliği bu ihtiyaçtan doğmuştur. Parti, şahısların bugün hiç veya kâfi derecede yapamadığı işleri Devlet eli, veya sermayesi ile yapmağa çalışır. Devletin hususî teşebbüsleri teşvik ve bunları tanzim ve murakabe etmesi tabiidir. Devletçiliğimiz açık veya kapalı olarak hiçbir hususî menfaate vasıta kılınamaz. Devletçiliğimiz millet menfaatlerinin zarurî kılmadığı hiçbir şekilde hususî menfaatlerle mücadele edemez. Devletin hangi işleri kendisinin yapacağının takdiri yukarıdaki esaslara göre, milletin yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır."[652]

Gerçekten de, 1943 Programı'ndaki devletçilik tanımının, devletçiliğe dair yapılagelen eleştirilere karşı savunmacı bir nitelikte olduğunu ve 1935-1939 programlarına göre daha ılımlı bir tanımın benimsendiğini söylemek mümkündür. İktisatla ilgili müstakil kısım da programdan çıkarılmıştır. Ancak 1943 Programı, kısa bir program olup daha çok savaş sırasında yapılan/yapılacak uygulamalar ve savaş sonrasına dair ihtimaller üzerinde durmuştur. Dolayısıyla daha çok bir taslak metnini andırmaktadır. İkinci olarak söz konusu değişiklikleri kaydetmek anlamlı olsa da, bu değişime fazla dramatik bir mana

651 *C.H.P. Beşinci Büyük...*, s. 88.
652 *C.H.P. Programı (1943)*, s. 5.

yüklememek gerekmektedir; zira Atatürk döneminden beri özel girişimin esas olduğu, devletin geri kalmış bir ülkeyi kalkındırmak için zorunlu olarak ekonomide önemli bir aktör olarak yer alacağı, Türkiye'deki devletçiliğin sosyalizm veya kolektivizmle karıştırılmaması lazım geldiği belirtilmekteydi.[653] Kısacası devletçilik, özel girişimin güçlü olmadığı bir ülkede, özel girişimin serpileceği altyapıyı hazırlamak ve ülke kalkınmasını hızlandırmak için düşünülmüş bir politik uygulamaydı. Devletçilik ideolojik bir tercihe dayandırılmadığı için, bu hedefler noktasındaki işlevselliği açısından ele alınması ve tanımlanması beklenirdi. Özel girişimin gelişme durumuna belirleyici bir değişken olarak vurgu yapılması, onun taleplerini, devletçilik tanımı açısından önemli hale getirmekteydi.

Bununla birlikte, 1943'ten sonra devletçiliğin neredeyse önemsiz hale geldiği gibi bir anlam da çıkmamalıdır. Ele aldığımız tüm konu başlıklarında olduğu gibi, burada da, kısa süre içerisinde birçok dikkate değer değişimin yaşanabildiği ve bu bakımdan politik karar oluşumunun dikkatli bir inceleme gerektirdiği bir dönem söz konusuydu. Öyle ki, 1944-1947 yılları arasında, devletçilik çerçevesinde düşünülen, başlangıçta oldukça kapsamlı yatırımlar gerektiren planlar hazırlanmaktaydı. Bu planlama faaliyetlerinin içerisinde İktisat Bakanlığı'na bağlı Sanayi Tetkik Heyeti Başkanı Şevket Süreyya Aydemir önemli bir görev almıştı. Aydemir'in Mayıs 1945'te hazırladığı "Öz Rapor", bir teknokrat olarak onun, otarşist, devletçiliği kapitalizmle sosyalizm arasında üçüncü bir yol olarak gören görüşlerini yansıtıyordu. Dolayısıyla koyu devletçi bir rapordu. Hükümet, rapora devletin yanında özel girişime faaliyet alanı bırakılması yönünde şerh koyarak devletçiliğin bu denli koyu bir versiyonunu benimsemediğini ortaya koydu. 1945-1946 Planı konusunda zaman içinde bazı kararsızlıklar yaşandı, bazı projelerden vazgeçildi ve öngörülen bütçe konusunda değişiklikler yaşandı. Göreceğimiz üzere, 1947'den itibaren de

653 Bkz. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s. 390-392.

yeni bir program yapılması gündeme geldi.[654] II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ABD'nin kesin öncülüğünde şekillenecek olan kapitalist dünya ekonomisi, iktisadi milliyetçiliğin savaşları tetikleyici olduğu, ülkeler arası milliyetçi rekabetin yıkıcı sonuçlar doğurduğu tezine dayanıyordu. Bu sebeple ABD, iktisadi liberalleşmeyi savunuyor ve komünizm karşısında Batı kampını ayakta tutmak ve kapitalist dünya ekonomisini düzenlemek için çeşitli kurumların ortaya çıkışına öncülük ediyordu. Bretton Woods sisteminin benimsenmesi, IMF, Dünya Bankası ve GATT, sistemin dayandığı önemli kurumsal yapılar, anlaşmalardı.[655] Türkiye de savaş sonrasında bu sisteme tam anlamıyla entegre olacak kararları almıştır. IMF üyesi olan Türkiye sabit ama ayarlanabilir bir kur sistemini benimsemişti. II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan enflasyonun döviz kurunu aşırı değerlendirmiş olmasını gidermek adına Peker Hükümeti, 7 Eylül 1946'da Türk Lirasının dış değerini 1.28 TL=1 dolardan 2.80 TL=1 dolara tekabül edecek şekilde devalüe etti. Bunu takiben

654 Tezel, *a.g.e.*, s. 313-323.

655 Henüz savaş devam ederken 1944 Temmuzu'nda Bretton Woods Anlaşması 44 ülkenin katıldığı bir toplantıda kabul edilmişti. Bu anlaşmayla güdülen gaye 1930'lardaki iktisadi milliyetçiliğin doğurduğu düşünülen iktisadi krizlerin yeniden ortaya çıkmasını önlemek ve uluslararası ticareti geliştirmekti. Paralar konvertibl hale getirilecek ve uluslararası para birimleri Amerikan Dolarına göre ayarlanacaktı. Bunun yanı sıra, Bretton Woods sistemine üye ülkelerin geçici ödemeler dengesi sorunlarını çözmelerinde yardımcı olmak için Uluslararası Para Fonu (IMF) ve savaş sonrası yeniden yapılanma için yapılacak projeleri desteklemek adına daha sonra Dünya Bankası adını alacak olan Uluslararası İmar ve Gelişme Bankası kuruldu. IMF'ye katılan ülkeler, GSYH'leri ve uluslararası ticaretteki rollerine dayalı bir kota sistemine göre yüzde 25'i altın ya da dolar, yüzde 75'i ulusal paralarından oluşan bir katkı payı ödemek durumundaydılar. IMF'nin müzakerelerinde oy kullanma hakkı, yapılan katkıya oranla verildiği için, kurumun açık bir biçimde ABD önderliğinde olduğunu söylemek mümkündür. ABD, 1947'de, uluslararası ticaretin liberasyonu adına, yüksek gümrük tarifeleri ve ithalat kotalarını kaldırmak için müzakereler yapmak üzere 27 ülkeyi bu kez Cenevre'ye davet etti. Burada yapılan görüşmeler sonucu Ekim 1947'de 23 ülkenin imzaladığı Çok Taraflı Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT) ortaya çıktı. Bu anlaşma gümrük tarifelerinin kısıtlanmasını öngörmekteydi. On beş yıldan kısa bir sürede, üye ülkelerin sayısı 70'e yükseldi ve bu ülkeler dünya ticaretinin yüzde 80'ini ellerinde tutuyorlardı. Böylece ABD öncülüğünde iktisadi milliyetçiliğe karşıt, liberalizmi temel alan bir uluslararası ekonomik sistem kurulmaya çalışıldı. Bkz. Ivan Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 252-253, Mark Mazower, *Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi*, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Kitap, İstanbul, 2015, s. 228-229.

Türk Lirasına olan güveni arttırmak için Merkez Bankası altın satışlarını serbest bıraktı ve ithalatta kota sistemi gevşetildi.[656] Ancak bu liberal dış ticaret politikasına ihtiyatsız geçiş, oluşan dış ticaret açıklarından ötürü, Türkiye'nin savaş sırasında biriktirdiği altın rezervlerinin erimesinde önemli rol oynadı.[657] ABD'nin Türkiye'ye olan desteğinin belirginleşmesinden sonra Türk Başbakan Recep Peker'le ABD Büyükelçisi Wilson arasında geçen ve daha önce demokrasi noktasında 1930'lara dönülmeyeceğine ilişkin bir sözlü güvence verildiğini belirttiğimiz konuşmada, iktisadi liberalleşme konusu da gündeme alınmıştı. Peker, fiyatları yakın zamanda düşürmeyi umduklarını ifade ettikten sonra, hükümetinin özel sermayenin iktisadi gelişmeye katkı sağlamasını kolaylaştırmak niyetinde olduğunu söylüyor ve ayrıca iş ve ticaret üzerindeki savaş zamanı kontrolünü kaldırma niyetinde olduklarını da özellikle vurguluyordu.[658] Gerçekten de, Haziran 1946'dan sonra MKK'de yapılan değişiklikler, yetkilerde daraltmaları ve cezalarda hafifletmeleri içeriyordu.[659] Bununla birlikte CHP devletçilikten tamamen vazgeçtiğini söylemiyor ve devletçiliğe yöneltilen eleştirilere yanıt verilmeye çalışılıyordu. Zira devletçilik politikasının yanlışlığını kabul etmek, tek-parti döneminin tüm bir iktisadi politikasının yanlışlığını kabullenmek ve DP propagandası karşısında mağlup olmak demekti. Ayrıca İnönü, devletçiliğin tamamen terk edilmesi için şartların oluştuğu kanaatinde değildi ve bu fikrini iktidardan düştükten sonra da devam ettirecekti.[660] CHP, devletçiliğe yönelik eleştirileri cevaplarken, iki temel nokta üzerinden yürümüştür: Kalkınma açısından devletçiliğin niçin zaruri olduğu ve daha iyi bir demokraside izlenecek sosyal politikalar açısından niçin liberalizmden üstün olduğu. İlk tez CHP'nin başından beri dile

656 Kazgan, *a.g.e.*, s. 67-68.

657 Tezel, *a.g.e.*, s. 186-187.

658 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1946, (The Ambassador in Turkey to the Secretary of State-17 Ağustos), s. 845.

659 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 107.

660 Vehbi Koç'un bu hususta bir anısı için bkz. *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç (1961-1976)*, 2. Cilt, Haz. Can Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 36.

getirdiği bir tezdi. Ancak ikinci tez, bu kez ciddi bir vurguyla ortaya çıkıyordu. Parti yöneticileri ve partili yazarlar şunun farkındaydılar ki, devletçilik eleştirisine bu denli popülarite sağlayan şey, onun halkçılıkla, sosyal politikalarla ilgili yönünün oldukça zayıf oluşuydu.

Eylül 1945'te Esat Tekeli, Türkiye'de devletçilikle halkçılığın arasında tezat olduğuna dair eleştirilerin gerçeği yansıtmadığını yazmıştı.[661] Ancak Emin Erişirgil'in Kasım 1946'daki yazısı daha gerçekçiydi. Erişirgil'e göre devletçilik aleyhindeki propagandanın tutmasının sebebi, onun sosyal yönünün eksikliğindeydi:

> "Eğer biz devletçiliğin bu sosyal gayeleri üzerinde dursaydık, hele bu gayelerin gerçekleşmesi için çalıştığımızı halk kitlelerine inandırmak yolunu bulsaydık devletçilik aleyhindeki yazıları yazanlar vatandaşların gözünden düşer ve çok az kimse böyle bir yazı yazmağa cesaret edebilirdi. Çünkü o zaman bu yazıları yazanlar dar bir sınıfın menfaatini müdafaa eden insanlar olarak herkesin gözüne batardı."[662]

Kısacası, devletçiliğin, halkın geniş kesimlerinin yararına uygulanması ve halkın buna ikna edilmesi gerekiyordu. Böyle bir durumda, devletçiliğe karşı çıkıldığında, halk, bunun sebebini belli bir sınıf menfaati gütmekte bulacaktı. Ancak izlenen politika böyle olmayınca, ortaya tam tersinin geçerli olduğu bir durum çıktı. Öyle ki, vaktiyle kurulmuş devlet fabrikalarının özel teşebbüse devredilmesinin halk yararına olduğu savunuluyor, yani devletçiliğin halk yararına olmadığı tezi, liberal bir çerçeveden dile getiriliyordu. Atay, bu tezi şöyle yanıtlama ihtiyacı duymuştu:

> "Gazetelerin yazdıklarına göre bazı büyük tüccarlar, Devlet dokuma fabrikalarının, bugünkü değerleri

661 Esat Tekeli, "Devletçiliğimiz ve Halkçılığımız", *Ulus* (14 Eylül 1945).

662 Emin Erişirgil, "Ekonomide Devletçilik Niçindir?", *Ülkü*, C:11, S: 123, 1946, s. 3.

ile kendilerine devredilmesini istemişlerdir. Bu tüccarları halk menfaati adına hareket ettiklerini söyleyenlerden daha dürüst buluruz. Bunlar, hangi teşebbüs Devlete kâr getiriyorsa onu bize veriniz, hangisi zararlı ise kendiniz işletmekte devam ediniz, diyorlar. Hiç şüphesiz malların ucuzlatılmasına fırsat vermek için hükümet, vergi nispetlerini de mümkün olduğu kadar azaltmalıdır. Demek ki hükümet bütün kârlı teşebbüslerini serbest vatandaşa bıraktıktan başka, vergileri de alabildiğine hafifletecektir. Gerek devlet endüstri tesislerini gerek bugünkü vergilerle zoru zoruna karşılamaya çalıştığımız milli savunma ve milli kalkınma giderlerini nereden bulacağız? Liberalizme göre bundan da kolayı vardır: Yorganınıza göre ayağınızı uzatmak, yani ne kadar paranız varsa o kadar asker beslersiniz ve ne kadar ödünç para bulabilirseniz, o kadar demiryolu, sulama ve bayındırlık işleri yaparsınız. İşin garip tarafı, Devlet endüstri kazançları sadece halk menfaatine ait teşebbüslere harcandığı halde, bu kazançların hususi sermayelere devredilmesinin gene halk menfaatine olduğunun söylenmesidir."[663]

Atay, liberalizmi iki açıdan eleştiriyordu. Özel teşebbüse devletin kâr ettiği fabrikaları devretmenin halk menfaatiyle değil tüccarların menfaatiyle ilgili olduğu gözden kaçırılıyordu. İkinci olarak devletin kalkınma adına hırslı teşebbüsler içine girmesi, liberal görüşte onay bulmuyordu. Ancak bu liberalizm eleştirileri o dönemde pek de etkili değildi; CHP savunma pozisyonuna geçmişti ve devletçiliğin hem ülke şartlarından doğmuş bir zaruret olduğuna hem ülkenin yeni yönelimi olan demokrasiyle çelişmediğine hem de halkın yararına sosyal tedbirler içermek bakımından liberalizmden üstün olduğuna halk, ikna edilmeye çalışılıyordu. Örneğin Vedat Dicleli, devletçilikte fertlerin ekonomik haklarının bazı kayıtlar altına

663 Falih Rıfkı Atay, "Ekonomi İşlerimiz Hakkında", *Ulus* (16 Şubat 1946).

alınmış olmasından yola çıkılarak devletçiliğin demokrasiye uymadığını söyleyenlerin demokrasiyi Antik Yunan'daki anlamıyla ele aldıklarını belirtiyor ve demokrasilerdeki yeni gelişmelerin bu kişilerce takip edilmediğini ifade ediyordu. Oysaki milli servetin belli ellerde toplanması demokrasiyi geriletecek sosyal problemlere yol açardı; dolayısıyla devletçilik, demokrasinin aleyhine değil lehine bir politikaydı. Bunun için tek şart devletçiliğin çizilen sınırları aşmaması, yani yazar açıkça söylemese de sosyalizm ve komünizme yönelinmemesiydi.[664] Dicleli, bir başka yazısında, devletçiliğin milli güven, sosyal huzur ve ekonomik kalkınma için katedilmesi gereken uzun bir yol olduğunu belirtiyordu. Dicleli'ye göre devletçilik, uzun zamanların ihmallerini gidermek gereği ve sermaye yetersizliği nedeniyle ortaya çıkmıştı. Nitekim DP de programında devletçiliği benimsemişti. İki taraf arasındaki temel ayrılık, devletçiliğin sınırları hususundaydı. Dicleli, bununla birlikte, Peker hükümetinin devletçiliği arzu edilen sınırlar içinde tutan, hususi teşebbüse daha fazla yer açan programını takdirle karşılıyordu.[665] Bir başka CHP'li milletvekili Esat Tekeli ise DP'nin devletçilik ve İktisadi Devlet Teşekküllerine (İDT) dair eleştirilerini yanıtlıyordu. Tekeli, DP saflarında, devletçiliğin adeta halkı soymak gibi aşırı biçimlerde eleştiriye uğramasından yakınıyordu. Bayar ise İDT'lerin kendisinden sonra kötü yönetildiğini söylemiş ve devletçiliğin devletin sanayi ve ticaret alanında tesisler kurması, birtakım işlerin devlet tarafından yapılması demek olmadığını savlamıştı. Bayar, uygulanan devletçiliğin devlet kapitalizmi olduğu eleştirisini getirmişti. Tekeli'ye göre Bayar, devletçiliği bir milli kalkınma tedbiri olarak anlayıp herhangi bir ideolojik ve sosyal hedefi olmadığını düşünüyordu. Yazar, aslında CHP'nin de bu kanaate uzak olmadığını, yalnızca devletin sosyal bir yönü olduğunu düşündüğünü belirtiyordu. Bu şekilde işçilerin haddinden fazla çalıştırılması önlenecek, sağlık ve istikballeri korunacak ve ticaretle uğraşanların halk aleyhine hile ve anlaşmalara

664 Vedat Dicleli, "Devletçilik ve Demokrasi", *Ulus* (6 Ocak 1946).
665 Vedat Dicleli, "Devletçilik Anlayışımızda Gelişmeler", *Ulus* (3 Eylül 1946).

gitmelerinin önüne geçilecekti. Tekeli, milli kalkınmayı ve halk ihtiyaçlarını düşünen kurumlar olarak İDT'lerin de devlet kapitalizmi çerçevesinde değerlendirilemeyeceğini belirtiyordu.[666] Devletçiliğin sosyal yönüne değinen ve siyasi liberalizmle uyuşup iktisadi liberalizme eleştiri getirdiğini savunan daha başka yazılar da yayımlanmıştı.[667] Ancak devletçiliğin yeniden tanımlanması gerektiği konusunda hâkim bir fikir vardı ve CHP içinden de devletçiliğe yönelik tepkiler yükselmekteydi. Bu ortamda 1947 Kurultayı, devletçiliğin nasıl tanımlanması gerektiği yönündeki tartışmalara sahne oldu.

2.3.2. 1947 Kurultayı'nda Devletçilik Tartışmaları ve Devletçiliğin Yeniden Tanımlanması

CHP Yedinci Büyük Kurultayı'nda laiklikle birlikte en çok tartışılan konu devletçilik olmuştu. Tartışmalar oldukça uzun sürdüğü için, burada bazı temel noktaları özetleyeceğiz.

Öncelikle tartışmalar sırasında, laiklikle ilgili tartışmalarda da görüleceği gibi, CHP'nin içinde normal bir partide olmaması gereken ölçüde büyük görüş farklılıkları olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bunu iki yönden ele almak gerekir: CHP'nin benimsediği ilkeleri daha farklı şekilde nitelendirmekten yana olanlar ve aslında bu ilkeleri benimsemeyenler. Gerçekten de, bazı delegelerin aslında parti ilkelerini, Kemalizmi benimsemedikleri görülmektedir. Örneğin Abdülkadir Güney, doğrudan ilkelere karşı çıkmamakla birlikte, devletçiliği devletçilik, laikliği laiklik olmaktan çıkaracak önergeler verme yöntemini izlemiştir. Diğer nokta ise devletçilikle ilgili en temel konularda dahi parti içinde tamamen birbirine zıt kanaatlerin ifade edilmesidir. Örneğin bir konuşmacıya göre devletçilik bir doktrin değilken diğer bir konuşmacıya göre CHP'nin ekonomik doktriniydi. Bir konuşmacıya göre devletçilik liberalizme, bir diğerine göre hem liberalizme hem sosyalizme karşı bir

666 Esat Tekeli, "Demokrat Parti ve Devletçilik", *Ulus* (17 Ocak 1947).

667 Örn. Esat Tekeli, "Harp Sonrası Programımız Hakkında Düşünceler", *Ülkü*, C: 10, S: 109, 1946; Esat Tekeli, "Liberalizm ve Bay Yalman", *Ulus* (26 Haziran 1947); Sadi Irmak, "Programlarda liberalizm ve devletçilik", *Ulus* (28 Temmuz 1948).

tepki olarak doğmuşken bir diğerine göre sadece ülke ihtiyaçlarından doğmuştu. Bir başka konuşmacıya göreyse ülke ihtiyaçlarına dayalı tanımlar demagojikti; ülkenin ihtiyacı herkese göre değişirdi. Bir konuşmacıya göre Sümerbank, Etibank ve Tekel bir başarı öyküsüyken bir başkasına göre bunlar acı birer misal, bir heyula olarak nitelenmeliydiler. Saptanması gereken bir diğer nokta, devletçilik üzerine yapılan tartışmaların, fikri yönden, şaşırtıcı ölçüde zayıf olmasıydı.

1947 Programı'nda yapılan devletçilik tanımı, bu kez oldukça uzundu. Bunun sebebi, iş çevrelerinden ve partiden gelen, o güne kadar devletçiliğin tanımının anlaşılır bir biçimde yapılmamış olmasıydı. Bunu parti yönetimi de kabul etmişti. Dolayısıyla devletçilik sekiz maddede tanımlanmıştı.

Tartışma metninden parti yönetiminin bu kurultayda geçmişte yapılan bazı şeylerin eksik ya da hatalı olduğunu kabul etme, yapılanları şartların bir gereği olarak savunma eğiliminde olduğu ve delegeleri devletçiliğin yumuşatıldığına ikna etme çabası gösterdiği anlaşılmaktadır. 1947 Kurultayı'nda kabul edilen devletçilik tanımına göre, devletçilik, milli ekonomiyi hızla güçlendirerek çağa uydurma gereğinden doğmuştu. Devlet, bu amaçla ekonomiyi koordine edici bir rol üstlenecek, yine bu amacı gerçekleştirmekle ilgili gördüğü, kamu menfaatlerinin ve milli savunmanın gerektirdiği alanlarda kurmuş olduğu ve kuracağı teşebbüslerle ekonomide rol üstlenecekti. Bu alanlar ise sınırlandırıcı olarak, net bir biçimde sayılmıştı: Büyük maden işletmelerinin, büyük enerji santrallerinin ve ağır sanayinin kurulması, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüsler, kamu hizmetlerini ilgilendiren ulaştırma, PTT gibi hizmetler. Bu alanlar dışındaki işler özel sermayeye bırakılacak ve devlet bu girişimcileri koruyacak, teşvik edecek ve onlara yardımda bulunacaktı. Özel girişimin kendini güvende hissetmesi için, hazırlanacak bir plan-programla, milli ihtiyaçlar bakımından hangi işlerin, nerelerde, ne kadar zamanda ve hangi ölçülerde yapılması gerektiği saptanıp ilan edilecekti. Bununla birlikte özel teşebbüsün başarmaya imkân bulamadığı ya da yeterli ölçüde başaramadığı alanlarda devlet söz konusu işleri üstüne

alabilirdi. Ancak devlet, kâr amacıyla ziraat yapamazdı. Devlet girişimleriyle özel girişimlerin, eşit şartlarda çalışmaları sağlanacaktı. İstismarın önüne geçmek için devlet, her türlü düzenleme ve denetleme işini de üstlenecekti. İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin gereksiz fiyat artışlarıyla halkın yaşama şartlarını zorlaştırmaları da engellenecekti. Sosyal adalet ve güvenlik içinde çalışmanın korunmasını sağlayacak tedbirler alınacaktı. Devletçilikle ilgili bir başka önemli madde, henüz devletçilik ilkesinin kabul edilmediği sırada kurulan Âli İktisat Meclisi[668] benzeri bir Ekonomi Genel Meclisi öngörmekteydi. Bu meclis uzmanlardan ve ilgililerden oluşacak ve "hükümetçe hazırlanacak ve milli ekonomiyi ilgilendirecek olan kanun ve tüzük tasarılarını önceden incelemek ve görüş ve düşüncelerini bildirmekle görevli kılınacaktı".

Devletçiliğe dair tanımın bu son hali bazı ek "yumuşatmalar"la kabul edilmişti. Öyle ki, Manisa Milletvekili Yunus Muammer Alakant'a göre, devletçiliğin ekonomik kalkınma zaruretinden doğduğunu ve devletin koordine edici vazifesi bulunduğunu belirten yedinci madde, bir sosyalist partinin de rahatlıkla benimseyeceği bir içerik taşıyordu. Ancak Alakant, diğer maddelerin devletçiliği yumuşattığını kabul ediyordu. Yine de devletçiliğe ruhunu veren yedinci maddeye, özel teşebbüsleri teşvik ve tergible[669] ilgili bir ifade eklenmeliydi. Aslına bakılırsa bu husus zaten dokuzuncu maddede vardı; ancak Alakant'a göre bu ekleme yapılmalıydı. Ne var ki Manisa Milletvekili'nin verdiği bu yöndeki önerge kabul edilmedi.

Görüşmeler sırasındaki dikkat çekici yorumlardan biri de Alaeddin Tiridoğlu'na aitti. Tiridoğlu, o güne değin devletçiliğin tarifindeki vuzuhsuzluğun vatandaşlar arasında bir huzursuzluk ve emniyetsizlik yarattığı kanaatindeydi. Her bakan, devletçiliği kendine göre yorumlamış ve uygulamıştı. Oysa bir partide belli bir ilkeyle ilgili bir fikrî uzlaşma olmalıydı. Sadece memleket gerçeklerine bir ilkeyi bağlamak, demagoji olurdu; çünkü bu ihtiyaçların tanımı herkese göre değişirdi. Gerçekten

668 Âli İktisat Meclisi için bkz. Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 132-133.
669 İsteklendirme, şevklendirme.

de, Tiridoğlu önemli bir noktayı yakalamıştı: Devletçilik, bir ideolojiden çok bir politika olmakla birlikte, bu politikanın benimsenmesinde ve uygulanmasında ideolojik bir bakışın etkisi vardı ve böyle olmak durumundaydı. Ancak Tiridoğlu'nun devletçiliğin eklektik bir tanımdan kurtarılması yönündeki önergesi de kabul edilmemişti.

Kurultayda iki farklı kesimin adeta iki farklı gündemi vardı. Bir kesim, devletçiliğin kabul edildiği dönemde niçin zaruri olduğunu, uygulamada yapılan yanlışların ve acemiliklerin niçin devletçiliğe tümden atfedilmemesi gerektiğini, devletçiliğin sosyal yönünün önemini vurgulamaya çalışırken diğer taraf, İDT'lerin verimsizliğini, devletçiliğin tanımının belirsizliğini ve iş çevrelerinde emniyetsizlik yarattığını, 5-6 senedir süren devletçiliği yumuşatma eğiliminin devam etmesi gerektiğini ve devletçilik tanımının bu sebeple gözden geçirilmesi gerektiğini savunuyordu. Daha da eleştirel olan kesim, "devletçilik tarihiyle" bir hesaplaşma içine girmişti. Örneğin Ekonomi Genel Meclisi'yle ilgili madde sırasında söz alan İstanbul Delegesi Suat Karaosman'a göre bu meclisin kurulmasıyla güdelen amaç, uzmanlarla iş çevrelerinin yapılacak işleri münakaşa etmesi olduğu halde, söz konusu meclis için yeni daireler, kadrolar ve uzmanlar yaratılması doğru olmazdı. Karaosman şöyle diyordu: "Arkadaşlar; memleketimiz, milli ekonomimiz, bu gibi bilginlerin çıkardığı kanun ve nizamlardan artık bıkmıştır (Bravo sesleri). Biraz da pratik sahada çalışanların, bunun zararını çekenlerin, vergisini veren mükelleflerin dinlenmesi sırası gelmiştir." Karaosman'a göre devlet, bir planlama dairesi kurabilirdi, "bizim öyle ekonomik işlere aklımız ve gücümüz yetmez" diyordu. Ancak İstanbul delegesi için önemli olan, iş çevrelerine görüşlerini iletecek kanallar açılmasıydı. Burada Şevket Süreyya Aydemir gibi devletçi teknokratlara yönelik tepkiyi görmek mümkündür.

Tartışmalar sırasında –ismi verilmemekle birlikte– devletçiliğiyle bilinen eski İktisat Bakanı Mustafa Şeref Özkan da unutulmamıştı. Yunus Muammer Alakant, "devletçiliğin suiistimali" olarak İş Bankası-Özkan çatışmasını hatırlatan şu örneği vermişti:

"Devlet, sanayiini kurarken, teşebbüslere girişirken, aynı sahada, hususi teşebbüsler dahi, aynı işleri yapmak için –bu imkâna maliktir– müracaatlarda bulunmuş oldukları halde Devletin bunları önlemiş olduğu görülmüştür. Ancak, bu hal, Devletçilik nazariyesiyle kabili telif değildir, bu sistem suiistimal edilmiştir."[670]

Alakant'a göre, bu anlayış nedeniyle, bir zaruret olarak doğmuş devletçilik zamanla bir ideoloji haline gelmişti. Alakant'ın görüşleri daha ziyade Demokrat Parti'nin fikirlerini yansıtıyordu.[671] Kurulmuş olan devlet sanayiinin hisselere ayrılıp satışa çıkarılmasını öneren Afyon delegesi Ali Veziroğlu'nun teklifi de daha ziyade DP'nin fikirlerini yansıtıyordu; ancak bu önerge kabul görmedi.

CHP yönetimi, devletçiliği özel teşebbüsü ürkütmeyecek, dolayısıyla işadamlarının tepkisini çekmeyecek; sosyal içeriğe sahip, böylece emekçi kesimin de sempatisini kazanacak şekilde yeniden tanımlamaya çalışıyordu. Ancak bu uzlaştırma çabası, kafalarda karışıklık yaratmıştı. Hem devletçilikten geri adım atıldığı, dolayısıyla eskiden tam olarak doğru yolda olunmadığının kabul edildiği intibaı bırakılmak istenmiyor hem de devletçiliğin ürkütücü bir içeriğe sahip olmadığı söylenmeye çalışılıyordu. Program Komisyonu Sözcüsü Vehbi Sarıdal'ın devletçiliğe devletçilik deyip dememe konusundaki kararsızlığı, bu durumu netlikle ortaya koymaktaydı:

"Devletçiliği genişletmek daraltmak gibi, katiyen bir şey yoktur. Bizim hazırladığımız metinde ne yumuşatıcı; ne de katılaştırıcı bir şey yoktur. Yumuşak yapalım da Devletçilikten rücu mu edelim? Hayır, böyle bir şey yoktur. Katılaştıralım da Devletçiliğe mi gidelim? Asla böyle bir şey de yoktur."[672]

670 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 410.

671 Alakant, daha sonra DP'ye geçecek ve TBMM'nin bu dönemini (8. Dönem), DP milletvekili olarak tamamlayacaktır.

672 *A.g.e.*, s. 420. Tartışmalar için bkz. *a.g.e.*, s. 406-448.

Sarıdal yumuşatmayı, aslında kendi sözleriyle kabul etmiş oluyordu. CHP Programı'nın ekonomiyle ilgili kısmında, yeni iktisat politikası yönelimini açığa vuran iki madde de göze çarpmaktaydı. Endüstri alanında kanunlara uyması ve eşit şartları kabul etmesi kaydıyla yabancı sermayeden yararlanılması öngörülüyordu ki, ilke olarak CHP buna zaten hiçbir zaman karşı çıkmamıştı. Ancak programa eklenmesi, ABD öncülüğündeki kapitalist ekonomi düzenine eklemlenme talebinin açığa vurulmasıyla ilgiliydi. Milli ekonominin ve yurt bayındırlığının çabukça geliştirilmesini sağlamak içinse uzun ve kısa süreli iç ve dış borçlanmalardan faydalanmanın uygun bulunduğu belirtiliyordu ki, bu da ABD'den sürekli talep edilen kredilerle ilgiliydi. ABD sermayesinin Avrupa'ya aktığı dönemde, Türkiye de bu sermaye akışından pay almak istiyor ve ABD'nin stratejik ilgi alanına girdiğinden emin olmaya da çalışıyordu. Ancak göreceğimiz üzere, yapılan yardımların boyutu istenen ölçüde değildi; yardımların kullanımı da ABD'nin kontrolünü beraberinde getirmekteydi.

ABD'den kredi sağlamak için, 1945-46 programı da rafa kaldırılmıştı. Zira devletçi bir mantaliteyle yazılmış bu programla yardım alınması mümkün görünmüyordu. Bu sebeple hükümet, Şubat 1947'de yeni bir planlama çalışması başlattı ve İktisat Bakanlığı Başdanışmanı Kemal Süleyman Vaner'in başkanlığında, devlet kadrolarının liberal kesimini temsil eden Türk Ekonomi Kurumu üyelerinden oluşan bir kurula yeni bir İktisadi Kalkınma Planı yapma görevi verdi. Plan, Türkiye'ye yapılacak yardımla ilgili karar alacak ABD yönetimine fikir vermek üzere gelmiş Max Thornburg'un fikirlerine daha uygun bir içerik taşıyordu. Thornburg, Türkiye'nin tarıma ağırlık vermesini, mali imkânlarını aşan hırslı projelere girişmemesini ve yaptığı yatırımları rasyonel bir şekilde yönetmesini savunan bir eser kaleme almıştı.[673] Zira ABD'nin önceliği Avrupa'ydı ve Avrupa'nın "doyurulması" gerekiyordu; Türkiye'ye işbölümünde düşen vazife bu idi. Yine ABD'li Barker da benzer

673 Max Thornburg, *Türkiye Nasıl Yükselir*, Çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.

düşünceler içeren bir rapor hazırlamıştı.[674] Vaner Planı, 1948-1952 dönemi için Türkiye'nin tarıma ağırlık vermesini öngörüyor, sanayi kesiminde tarımsal ürünleri değerlendiren tesislere öncelik veriyor, tarımın gelişmesi için ulaştırma alanında yatırımlar yapılması gerektiğini vurguluyordu. Bunun için 10.000 km karayolu, 1.600 km demiryolu ve İstanbul, Samsun, Trabzon ve Ereğli limanlarının yapılması önerilmişti. Plan, hususi teşebbüsün tam bir serbesti ve emniyet içinde inkişaf etmesini sağlamak ve fertlerin başarabileceği her işi hususi teşebbüse bırakmak prensibini de benimsemişti. Vaner Planı'nda, imalat alanında yeni yatırımlar yapılması değil,[675] 1945-1946 Planı'na göre başlanan projelerin tamamlanması düşünülmüştü. Ancak bu haliyle bile Vaner Planı "fazla hırslı" bulunmuştu; Ocak 1948'de ABD hükümeti, Türkiye'nin yaptığı 615 milyon dolarlık kredi başvurusunu reddetti. Bunun üzerine daha mütevazı hedefleri olan bir plan hazırlandı. Türkiye, Nisan 1948'de, hazırlanan bu plan ile Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı Anlaşması'na katıldı.[676] Türkiye, uluslararası kapitalist sisteme entegre olmak için yabancı sermaye ve dış borçlanmaya kapılarını açan, gümrük uygulamasını yumuşatan ihtiyatsız bir liberalleşmeye girişmişti; ancak ortaya çıkan açıklar, kısa sürede döviz kontrollerine ve ithalat kısıtlamalarına geri dönülmesini gerektirdi.[677] Devlet işletmeleri konusundaki özelleştirmeci-liberal söylemine karşın, DP döneminde de bu uygulama gerçekleştirilemedi. Öyle ki devlet işletmelerinin özel teşebbüsçe doğrudan

674 Tezel, *a.g.e.*, s. 323-329, 419.

675 "C.H.P. iç ve dış şartların baskısı altında, ekonomik politikasında devlet sektörü yerine özel sektöre, iç kaynaklarla kalkınmayı finanse etmek yerine dış kaynaklara dayanmağa, sanayi yerine tarıma öncelik vermeğe başlamıştır. 'Vaner' Planının bu politikayı koymasından çok, veri olarak alması söz konusudur. (Ancak) bu genel politika çizgisinin altına inilmeğe başlandığında Vaner Planı'nın D.P. döneminde de uygulanmadığı görülür." Bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadî Kalkınma Planı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 24. Vaner Planı için bu çalışma önemli bir kaynaktır.

676 Vaner Planı için bkz. Tezel, *a.g.e.*, s. 327-330; Tekeli ve İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında...*, s. 1-26. Tekeli ve İlkin, 16 Avrupa ülkesi içinde kredi talebinde bulunduğu halde elde edemeyen tek ülkenin Türkiye olduğunu yazmaktadırlar. Bkz. *a.g.e.*, s. 11.

677 Tezel, *a.g.e.*, s. 186.

devralınması mümkün olmamış, işlevleri değişmekle birlikte devlet kesimi varlığını DP döneminde de sürdürmüştü. Kamu yatırımları da "DP döneminin genişlemeci konjonktürünü sürükleyen" unsurlardan biri olmuştu.[678] CHP'nin devletçilik politikasını yeniden şekillendirmesinde, hem iş çevrelerinden[679] hem de emekçi kesimlerden oy alma amacı etkiliydi. İktisadi liberalleşme konusunda atılan adımlarla, ABD'den kredi alma ve uluslararası kapitalist sistemin bir parçası haline gelme gayeleri güdülmüştü; nitekim ABD de yardımlar için bu yönde talepte bulunuyor, bir nevi baskı oluşturuyordu. Ancak CHP, devletin ekonomideki rolünün "mutlak bir liberalizm"le ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını ileri sürüyordu ki, bu konuda daha gerçekçi olduğu DP'nin uygulamalarından da ortaya çıkacaktı.[680]

2.6. Milliyetçilik: Radikal Modernizme Tepki ve Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükselişi

İnönü dönemi, milliyetçilik bakımından halen devam eden pek çok tartışmaya kaynaklık eden olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Tarih ve dil tezleri ile ilgili değişiklikler, savaş sırasında çıkarılan Varlık Vergisi, milliyetçi sağın yükselişi ve 1944 Irkçılık-Turancılık Davası, savaş sonrasında başlayan

678 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 98-99.

679 İnönü'ye ve CHP'ye yakın bir işadamı olan Vehbi Koç'un devletçilikle ilgili yazdıkları bu bakımdan önemlidir. Koç'a göre devletçilik, özel sektörün gelişmesi ve ülke kalkınması bakımlarından faydalı olmuştu: "Eğer başta Atatürk olmak üzere Halk Partisi, devlet teşekkülleri vasıtasıyla fabrikalar kurmasaydı, bugünkü özel sektör endüstriye giremezdi. Özel sektör, devlet iktisadi teşekküllerinin yetiştirdiği elemanlardan ve bilgiden yararlanarak 1950'den sonra endüstriye girmiştir." Ancak bu sözlerinin hemen altında yazanlar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra CHP'nin devletçilik ilkesine bağlı kalmasından –ki gördüğümüz üzere devletçilik epeyce ılımlı hale getirilmişti– Koç dahi rahatsızdı: "Partinin ileri gelenleri, vatansever ve dürüst politikacılardı, ama her şeyi kendilerinin en iyi bildiğine, en büyük vatanseverlerin kendileri olduğuna inanırlardı. Özellikle ekonomik işlerde dünya ekonomisine ayak uyduramadıkları ve Devletçiliğe büyük ağırlık verdikleri için başka alanlarda yaptıkları hizmetleri, ekonomik alanda aynı çapta yapamamışlardır." Bkz. Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem*, İstanbul 1974, s. 135-136. Koç'un yazdıkları, devletçiliğin özel sektörün ihtiyaç duyduğu altyapıyı hazırlamasından ötürü yapılanları takdir eden; ama yine de devletçilikten pek memnun olmayan bir işadamının görüşlerini yansıtmaktadır.

680 Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 99.

antikomünizm dalgasıyla şartların tekrar değişmesi ve milliyetçi sağın etkili olduğu Yücel-Öner Davası ve DTCF'deki komünist profesörlerin tasfiyesi, böylelikle Soğuk Savaş milliyetçiliğinin belirginlik kazanması, tüm bu önemli gelişmeler, ele aldığımız zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra II. Harp sonrasında ABD ile geliştirilen ilişkiler ve onun önderliğindeki Batı blokuna eklemlenme, milliyetçiliğin bileşenlerinden biri olan bağımsızlıkçı dış politika noktasından da eleştirilere uğramıştır. Bütün bu konu başlıklarının her biri oldukça ayrıntılı incelemeleri hak eder ve nitekim bugüne değin bu konularda bazı çalışmalar da yapılmıştır. Bu kısımda güdülen amaçsa, bu alanlardaki olayları analitik bir biçimde ele alıp ortaya çıkan eğilimleri tanımlamaktır.

2.6.1. Yumuşak Geçiş: Tarih ve Dil Çalışmalarında Değişen Yönelimler

Atatürk, Türk Devrimi'nin dehasıydı ve büyük projeler yapma noktasında büyük hırsları vardı. Türk ulusunun uygarlığa katkılarını, insanlık tarihindeki önemli yerini ortaya koymak, böylece ulusuyla ilgili iftiralara cevap vermek, onu "uygar milletler" ailesinin önde gelen bir üyesi yapmak ve ulusun kendine olan güvenini sağlamlaştırmak istiyordu. Ortaya atılan tezler, Batılı, modern bir ulus olarak Türk ulusunun inşasında yapıtaşı işlevi göreceklerdi. Bu hırsla Atatürk, tarih[681] ve

681 Burada Türk Tarih Tezi hakkında da kısaca bilgi vermek gerekiyor. Türk Tarih Tezi, hem inşacı hem de tepkisel boyutlar taşımaktadır. Tepkisel boyutunda, Osmanlı zamanından beri görülen, Türklerin medeniyetçe aşağı seviyede olduğunu savlayan ve bunu ayrıca Türklerin sarı ırka mensubiyetiyle ilişkilendiren ırkçı tezlere cevap üretme düşüncesi önemli bir rol oynamıştı. Böylece amaçlardan biri, Türklerin uygarlık tarihine katkılarını göstermek ve sarı değil beyaz ırka –yani Avrupalılarla aynı ırka- mensup olduklarını kanıtlamak oldu. İkinci olarak, Anadolu'daki egemenlik hakkını tarihsel meşruiyete dayandırmaya çalışan rakip milliyetçi iddiaları karşılama ihtiyacı söz konusuydu. Bunun için en eski Anadolu uygarlıklarıyla Türkler arasında ilişki kurulmaya, Türklerin Anadolu'nun eski, otokton bir halkı olduğu gösterilmeye çalışıldı. Hem inşacı hem tepkisel diyebileceğimiz boyutta, milliyetçi tarih eğitimine duyulan ihtiyaç vardı. Milliyetçi bir tarih eğitiminden geçen, dolayısıyla milli benliğine sahip çıkan ulusların Osmanlı ile yaptıkları mücadelede başarılı oldukları görüldüğü için, henüz Osmanlı zamanından beri milliyetçi bir tarih eğitiminin öneminden bahsedilmekteydi. (Bu konuda şu çalışmamıza bakılabilir: H. Seçkin Çelik, "Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı:

Zihinsel Yansımalar ve Değişimler", *5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi-Bildiriler* 2, 2014, s. 1040-1043.) Türk Tarih Tezi ile Türklere milli gurur da aşılanmaya çalışılmıştı. Bununla bağlantılı ve inşacı nitelik gösteren bir diğer husus, yeni Türk milli kimliğinin oluşturulmasıydı. "Avrupalı Türk" diye adlandırabileceğimiz bu kimliğin inşasında, mevcut yönetimin oturtmak istediği değerler Türklerin kadim değerleri olarak sunuluyordu. Yine bu kimliğin laik ve medeniyetçi niteliğinden ötürü, Türklerin medeniyet kurucu rolü hemen tüm kadim medeniyetleri kapsayacak şekilde genişletiliyor, Türklerin tarihini Osmanlı tarihinden ibaret sayan tarih anlayışının aksine, Asya Türk tarihi de milli tarihin bir parçası olarak ele alınıyordu. Bu hedefler, hem Anadolu medeniyetlerine hem de genel Türk tarihine olan ilgiyi oldukça arttırdı. Ancak tezin bilimsel kanıtlarla desteklenmesi kısmı oldukça sorunluydu. Burada doğuşu henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamamış büyük uygarlıkların Asya ve dolayısıyla Türk kaynaklı oldukları varsayımından hareketle araştırmalara girişiliyordu. Medeniyetin Asya'daki Türkler tarafından nasıl tüm dünyaya yayıldığı ise bir "kuraklık tezi"ne dayalı olarak izah edilmeye çalışıldı. Buna göre daha önce Asya'da büyük bir medeniyet kurmuş Türkler, ortaya çıkan kuraklıktan ötürü dünyaya yayılmışlar, Asya'da medeniyet düşüşe geçerken, Türkler sahip oldukları üstün medeniyeti dünyanın diğer ülkelerine taşımışlardı. Böylece Sümerler, Hititler, Etrüskler gibi birçok kavmin Türklükle ilişkisi kuruluyor, hemen bütün uygarlıkların doğuşunda Türklerin rolü gösterilmeye çalışılıyordu. En baştan veri kabul edilen bazı görüşler doğrultusunda çalışmalar hazırlandı ve 1931'den itibaren yeni lise tarih kitapları da bu doğrultuda şekillendi. Yeni kurulan Türk Tarih Kurumu da esas olarak yeni tezlerin ispatıyla ilgileniyordu. Yapılan Birinci ve İkinci Tarih Kongrelerinde de Türk Tarih Tezi'nin ispatlanmasına çalışıldı. Bu arada ilk kongreden itibaren Zeki Velidi Togan başta olmak üzere çeşitli kişilerden Tarih Tezi'ne ve bu doğrultuda hazırlanan lise tarih kitaplarına eleştiriler geldi. (Ancak bu çatışma Zeki Velidi'nin iyice gözden düşmesi sonucunu verdi.) Dış kamuoyu da tezlerin geçerliliğine pek ikna olmuş görünmüyordu. Atatürk döneminde Türk Tarih Tezi'nin terk edildiğine dair herhangi bir işaret yoksa da, bazı değişimler gözlemlenebiliyordu. Büyük Britanya'nın Türkiye Maslahatgüzarı James Morgan, İkinci Türk Tarih Kongresi hakkında yazdığı raporda, Atatürk'ün içeride milli duyguları kamçılamak, dışarıda da Türkiye'nin geçmişinin reklamını yapmak için bu tezlere yöneldiğini; ancak bilimsel temellerinin zayıflığından ötürü Anadolu'nun tarihinin bilimsel zeminde ele alınmasının "kültürel ihracat" için daha uygun olduğu sonucuna vardığını belirtmektedir. Dolayısıyla hem içeriden hem dışarıdan gelen itirazlar, strateji değişikliğine gidilmesinde önemli etkenler olmuşlardır. Bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, Part II [From the First to the Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939], Vol: 34 Turkey, (January 1936-December 1937), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012, s. 238-239. Türk Tarih Tezi ve kongrelerle ilgili olarak bkz. *Türk Tarihinin Ana Hatları: Kemalist Yönetimin Resmi Tarih Tezi*, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999; *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010; *İkinci Türk Tarih Kongresi: Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010; Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983; Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003;

dil[682] üzerine çok miktarda kitap okumuş ve tezlerin oluşumunda birinci dereceden rol almıştır. Atatürk, kendi amaçları doğrultusunda, yaptığı okumalardan çıkardığı sonuçlarla tarih ve dil alanlarında yeni kuramların ortaya çıkmasını istiyor ve bu kuramlara kendi damgasını vurmayı arzuluyordu. Ancak Atatürk bir askerdi ve yaptığı yoğun okumalara karşın ortaya çıkan tezlerin siyasi amaçlar taşıdıkları çok belirgindi ve ne Türk ne de yabancı bilim camiaları için fazla inandırıcıydı. Aslında, ortaya konan tezlerin pek çok öğesi, Atatürk öncesinde veya onunla çağdaş olan başkaları tarafından yapılan

---

Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Yeni Baskıyı Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 256-257.

682 Güneş Dil Teorisi, Türk Tarih Tezi ile doğrudan bağlantılıydı, bu tezin gündeme getirilmesinde de benzer motivasyonlar söz konusuydu. Tepkisellik boyutunda, Türkçenin gelişmişliğiyle ilgili iddialar yanıtlanmaya çalışılıyordu. Özellikle Alman ve İngiliz bilim insanları, Türkçenin çekimli bir dil olmaması sebebiyle medeniyete uygun bir dil olmadığı yönünde tezler geliştirmişlerdi. Karşılaştırmalı filoloji ve dilbiliminin Avrupa'nın siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri üstünlüğünü yansıtan argümanlara dayalı olarak geliştirilmesi ve Türkçenin de bu bağlamda olumsuz bir değerlendirmeye tabi tutulması Türk aydınlarının tepkisini çekmişti. O dönemde bu tezleri çürük bulan bilim insanları da vardı ve 20. yüzyılın başında milliyetçi ve ırkçı öyargılardan uzaklaşan dilbilim çalışmaları 19. yüzyıldaki çalışmaların yerini almaya başlamaktaydı. Yine de Türkiye'de dil çalışmalarını yürüten kişiler "Türk onuruna sürülen bir leke olarak görülen bu iddiaları cevaplamak ve yalanlamakla" kendilerini yükümlü hissetmekteydiler. Bkz. İlker Aytürk, "Türk Dil Milliyetçiliğinde Batı Meselesi", *Doğu Batı*, S: 38, 2006, s. 97-98, 100-101. İkinci olarak, Türk Dil Devrimi ile Türkçe sözcüklerin yazımına uygun görülmeyen bir alfabesi olan, farklı dillerin (Türkçe, Arapça ve Farsça) kelimelerinden ve dilbilgisi kurallarından faydalanarak oluşturulan Osmanlıcanın terk edilmesi ve yerine, yeni anlayışa uygun modern Türkçenin geçirilmesi isteniyordu. Ancak 1935 senesinde bu doğrultuda doruk noktasına varan öz-Türkçecilik, dilde halksallaşma amaçlanırken tam ters bir sonuç doğurmuş, bir tür açmaz yaratmıştı. İşte bu açmazı çözmekle beraber Türk dilinin kıdemini ve önemini Türk Tarih Tezi'yle uyumlu bir biçimde ortaya koymak düşüncesiyle Güneş Dil Teorisi ortaya atıldı. Yeni kurulan Türk Dil Kurumu da bu tezin geliştirilmesiyle ilgilendi. Yine bu tezi işlemek için kongreler yapıldı. Güneş Dil Teorisi, bilimsel açıdan oldukça zayıf görüşlere dayalı olarak Türkçeyi tüm dillerin anası haline getirerek bir yandan Türkçeyi aynı zamanda medeniyetin dili olarak Tarih Tezi'yle uyumlu bir görkeme kavuştururken, diğer yandan da "o zamana değin yabancı sayılan" kelimelerin aslında Türkçe kökenli olduğu ortaya konularak aşırı bir öz-Türkçeciliğin getirdiği açmazlara çözüm bulunmaya çalışılıyordu. Güneş Dil Teorisi ve kongrelerle ilgili olarak bkz. *Birinci Türk Dili Kurultayı: Tezler, Müzakere Zabıtları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933; *İkinci Türk Dil Kurultayı: Müzakere Zabıtları, Tezler*, yayl. y., 1934; *Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936 Tezler, Müzakere, Zabıtlar*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937; Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.

çalışmalara aitti. Atatürk bu çalışmalardan orijinal bir sentez ortaya çıkarmaya çalıştı;[683] ancak sonuç başarılı olmadı.[684] İsmet İnönü'nünse yeni dil ve tarih tezleriyle tarihe damga vurma isteği bulunmuyordu. Onun ilgilendiği, Türk ulusunun kendine olan güvenini canlı tutacak, yeni rejimin ilkelerine uygun bir tarih eğitimi yapılması ve mümkün mertebe sadeleşmiş ve gelişkin bir Türkçenin ortaya çıkmasıydı. Dolayısıyla yaptığı, Türk Tarih ve Dil Tezleri'nin aşırılıkları olarak görülen kısımları bir yumuşak geçişle törpülemek oldu. Tarih alanında Osmanlı'ya dair çalışmaların arttırılmasını destekledi, hümanizmle bağlantılı olarak klasik kültürün keşfine önem verdi ve dilde öz-Türkçeciliği değil ama sadeleşmeyi, dilin özellikle Arapça ve Farsçanın aşırı boyutlara varan etkilerinden kurtarılmasını savundu. Denilebilir ki İnönü'nün ağırlık verdiği konu, daha çok, dil meselesiydi. Bu temel eğilimleri saptadıktan sonra, tarih ve dil kongrelerindeki gelişmelere göz atabiliriz.

683 Burada Berkes'in vurguladığı bir hususa dikkat çekmek gerekiyor. Tarih Tezi bilimsel temelleri bakımından oldukça problemliydi; ancak daha önce belirttiğimiz gibi tezler ulus-inşası sürecinin de bir parçasıydılar. Atatürk, bu inşa sürecinde mevcut görüşlerin pek çoğunu ikna edici bulmadı. Batı'da ortaya atılan tarih görüşleri, objektiflikten hayli uzak oluşları ve onu benimseyen aydınlarda Türklükten adeta bir utanma duygusu yaratmaları nedeniyle makbul görülmüyorlardı. Babanzade Ahmet Naim gibi kişilerin benimsediği İslamcı tarih görüşünde de Türklerin İslam tarihindeki yeri önemli görülmediği gibi ayrı bir Türk milleti yaklaşımı da reddediliyordu. Irkçıların tarih görüşünde ise "Hıristiyan, İslam ve Avrupa tarihçiliğinin" Türkler hakkında söyledikleri "iftiharla" kabul ediliyordu. Aralarındaki fark, ırkçıların, söz konusu tarihçilerin söyledikleri şeyleri "kötüye değil, iyiye almaları" ve bunlarla övünmeleriydi. Bkz. Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 124-131. Babanzade'nin görüşleri hakkında ayrıca bkz. Babanzade Ahmet Naim, *İslam'da Kavmiyetçilik Yoktur*, Bedir Yayınları, İstanbul, 2013. Atatürk, bu anlayışların dışında bir ulusal kimlik inşasına yöneldiği için, buna uygun bir tarih tezi ortaya koymak istemişti. Bunun yanı sıra, Türkiye'de söz konusu tezlere karşı üretilen yanıtın niteliğinde, Zaptçıoğlu'nun ifadesiyle Batı'nın "tanım erki" ile mücadelenin etkisini de belirtmemiz gerekiyor. Tanım erki kavramı için bkz. Dilek Zaptçıoğlu, *Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım: Modernlik, Dindarlık ve Özgürlük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 316.

684 Bkz. H. Seçkin Çelik, "İnönü Döneminde Resmi Tarih Yazımına Yönelik Yeni Yaklaşımlar: Bir Revizyonun Analizi", *CTAD*, S: 24, 2016, s. 83-85, 91-95.

2.6.1.1. Tarih Kongreleri

İnönü döneminde iki tarih kongresi toplanmıştır. Bunlardan ilki 1943'te, ikincisi 1948'dedir.

III. Türk Tarih Kongresi, 15-20 Kasım 1943 tarihleri arasında, artık kurumun Koruyucu Başkanı[685] olan Cumhurbaşkanı İnönü'nün de katılımıyla Ankara'da yapılmıştır.[686] Kongre Başkanı Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'dir. Türk Tarih Kurumu Başkanı ise Şemsettin Günaltay'dır. Daha önceki kongre 1937 senesinde gerçekleştirilmişti. Dolayısıyla Üçüncü Kongre, ancak 6 sene sonra toplanabilmişti ki bunun sebebi II. Dünya Savaşı'ydı. Yapılan açıklamaya göre kongreye yabancı bilim adamlarının da katılması isteniyordu ancak savaş şartları bunu zorlaştırmaktaydı. Yine de Koruyucu Başkan İnönü daha fazla geciktirilmeden kongrenin 1943'te yapılmasını istemişti.

Yukarıdaki açıklamada belirtildiği gibi, tezlerin aşırılıklarının törpülenmesi konusunda yumuşak bir geçiş yaşanıyordu. TTK Başkanı Şemsettin Günaltay, açış konuşmasına, tarihin milletlerin yaşayış savaşlarında varlıklarını korumak, geliştirmek ve emniyet altına almak için muhtaç oldukları enerjiyi ve coşkuyu sağladığını belirterek, onun, milliyetçilik açısından stratejik önemine parmak basarak başlıyordu. Türkler mazisi geriye doğru gidildikçe derinleşen çok eski bir ırktı; ancak Türklerin tarihi ihmale uğramıştı. Oysaki Asya tarihi, baştan başa kahramanlıklarla dolu olan Türk tarihiydi. Türk tarihi olmaksızın Avrupa ve Afrika tarihlerini anlamak da olanaksızdı. Çok eski devirlere dayanan bu tarih içinde Osmanlı ve Selçuklu asırları, bu büyük Türk tarihinin övündürücü başarılarla dolu, şanlı; ancak muayyen halkaları olarak görülmeliydi. Nitekim Atatürk dehasıyla bunu sezmiş ve TTK'ye bu doğrultuda bir program vermişti. Aslında Türklere ait olan ama başkalarına mal edilen başarılar böylelikle ortaya çıkarılmış, insanlığın ilk medeniyet ışığını Türklerin yaktığı anlaşılmıştı. Ancak daha

685 Atatürk zamanındaki kongrelerde de Atatürk için "Hâmi Reis" ifadesi kullanılıyordu.

686 Kongre ile ilgili bilgilerde şu kitaptan yararlanılmıştır: *Üçüncü Türk Tarih Kongresi Ankara: 15-20 Kasım 1943-Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.

yapılacak çok iş vardı. Yine de bu büyük yükün altına girecekler yılmayacaklardı; çünkü başta Atatürk'ün mefkure ve mesai yoldaşı İnönü bulunmaktaydı. Görüldüğü gibi Günaltay, Türk Tarih Tezi'ne referanslarla dolu bir konuşma yapmış; ancak Osmanlı ve Selçuklu tarihlerinden de övgüyle söz etmiştir.

Günaltay'dan sonra söz alan Kongre Başkanı ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel de dil ve tarih davalarının Atatürk'ten kalan kutsal ve kıymettar yadigârlar olduğunu söylemiştir. Yücel'e göre Türk Tarih Tezi, Türkler hakkında uzun süredir devam eden ve Türk tarihçilerine de –ki Abdurrahman Şeref buna örnek verilmekteydi– yansıyan olumsuz düşüncelere bir tepki mahiyetinde de görülmeliydi. Ancak Türk Tarih Tezi'yle bu kanılara darbe indirilmişti. Nitekim yapılan çalışmalar sonucunda Batılı bilim adamlarının bazıları da Türk Tarih Tezi'ni destekleyici mahiyette sonuçlara ulaşmışlardı. Konuşmasının devamında Tarih Tezi'nin önemine değinmeye devam eden Yücel de, "Atatürk'ün büyük halefi" olan Milli Şef'e desteklerinden ötürü teşekkür ediyordu.

TTK'nin altı yıllık çalışmaları hakkında TTK Genel Sekreteri Muzaffer Göker, ayrıntılı bilgiler vermişti. Bu çalışmaların hayli iddialı ve kapsamlı oldukları görülmektedir. Konuşmada Antik Çağ Anadolu tarihine ilişkin yapılan hafriyatlar hakkında bilgi verilmiştir. Orta Asya Türk tarihinin anlaşılmasına yönelik olarak, Türklerin büyük komşusu olan Çin'le ilgili kaynaklar noktasında, Sinoloji Profesörü Eberhard ile çalışıldığı belirtilmiştir. İslamiyete geçildikten sonra Arap ve İran dilinde yazılmış eserler Türk tarihinin kaynakları arasında yer aldığı için, bu dillerdeki önemli eserlerden yapılan çeviriler de gösterilmiş ve yapılması düşünülen diğer çeviriler sayılmıştır. Bunların dışında, Türk tarihiyle ilgili Süryani, Gürcü, Bizans, Ermeni kaynaklarından çevrilen ve çevrilmesi düşünülen eserler hakkında bir liste sunulmuştur. Osmanlı tarihine ilişkin olarak, Hammer'in ve Iorga'nın meşhur eserlerinin de tercüme ettirildiği ifade edilmiştir. Göker, o güne kadar sınırlı tarihlere ve vesikalara dayalı olarak yazılan ve dolayısıyla birçok yanlış hükümlerle dolu olan Osmanlı tarihinin doğru bir şekilde yazılabilmesi için, İsmail

Hakkı Uzunçarşılı başkanlığında bir teşkilatın kurulduğunu da belirtmekteydi. Yine Türk büyükleriyle ilgili yıldönümlerine ilişkin hazırlıklar yapıldığına işaret edilmekteydi. İbni Sina'nın vefatının 900. yılında, onun için bir tören yapıldığı ve 1000 sayfalık bir eser çıkarıldığı; Ali Şir Nevai'nin doğumunun 500. yılı münasebetiyle 1941'de bir tören düzenlendiği ve onunla ilgili iki ciltlik bir eser hazırlamayı Profesör Fuad Köprülü'nün üzerine aldığı; Farabi'nin vefatının 1000. yıldönümü münasebetiyle eserlerinin çevrilmesinin ve üzerine monografiler yazılmasının düşünüldüğü; yine İstanbul'un fethinin 500. yılına ilişkin hazırlıklar yapıldığı ve bunun için Prof. Hikmet Bayur başkanlığında bir komisyon teşkil edildiği kaydedilmekteydi. Görüldüğü üzere çalışmalar çok önemli ve iddialıydı.

Kongrede üç seksiyonda tebliğler sunulmuştu. A seksiyonunda prehistorya, arkeoloji, antropoloji ile İlkçağ, B seksiyonunda Ortaçağ, C seksiyonunda ise Yeni ve Yakın Çağlara ilişkin tebliğler okunmaktaydı. Kongrede, Sümer ve Hititlerle Türklerin tarih ve dillerinin menşe birliği üzerine başta Ahmet Cevat Emre olmak üzere çeşitli konuşmacılarca dile getirilen ve yabancı profesörlerce eleştirilen tezlere yine rastlanmaktaydı. Hafriyat çalışmalarında Roma, Yunan ve Hitit eserlerine ağırlık verildiği görülmekteydi. Kongrede bir başka dikkat çeken husus, Zeki Velidi Togan ile Ahmet Caferoğlu'nun[687] tekrar tebliğci olarak kongreye katılabilmeleriydi. Bu da yönetimle bir ölçüde barışmaya işaretti. Osmanlı tarihinin araştırılmasıyla ilgili kurum bünyesinde bir teşkilat oluşturulması da kayda değer diğer hususlardandı. Yine dikkatli bir inceleyici, açış konuşmalarında Türk Tarih Tezi'ne yönelik vurgulu sözler sarf edilmiş olmasına, sunulan tebliğler arasında Türk Tarih Tezi'yle bağlantılı konuları işleyen çalışmalar bulunmasına karşın, ağırlığın buna verilmediğini ve Orta Asya Türklüğü, Selçuklular ve Osmanlılarla bağlantılı oldukça fazla sayıda tebliğ sunulduğunu görecektir.

687 Togan, gördüğümüz üzere Türk Tarih Tezi'ne muhalefet etmiş ve gözden düşmüştü. Caferoğlu da dil politikalarına muhalefetinden ötürü benzer bir durumdaydı.

Dördüncü Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948'de Ankara'da yapılmıştır[688] ve bu, İnönü dönemindeki son tarih kongresidir. Artık II. Dünya Savaşı bitmiş, çok-partili hayata geçilmiştir. Savaş sırasında başlayan eğilimler de gelişerek devam etmektedir. Artık demokrasiye geçildiği için, Milli Eğitim Bakanı, aynı zamanda kongre başkanı değildir. Türk Tarih Kurumu Başkanı Şemsettin Günaltay, kongre başkanlığını da deruhte etmektedir. Kongre ile ilgili açıklamaların yapıldığı kısımda İnönü'den koruyucu başkan olarak söz edilmemektedir; ancak Şemsettin Günaltay konuşmasında "hami reisimiz" diyerek İnönü'ye gönderme yapmıştır. Bu, Milli Şeflik döneminin bitmesinden sonra, bazı CHP'lilerin hâlâ bir nevi saygı gereği İnönü'ye Milli Şef demeye devam etmeleri gibidir.

Bu sefer genel toplantı dışında tebliğlerin okunacağı seksiyonlar da farklı dizayn edilmiştir. Toplamda dört seksiyon vardır. I- Eski Anadolu ve Ön Asya Seksiyonu, II- Klasik Çağlar ve Bizans Seksiyonu, III- Orta Asya ve Ortaçağ Türk Tarihi Seksiyonu, IV- Osmanlı Tarihi Seksiyonu. Bir önceki kongrede üzerine eğilindiği söylenen çalışma alanları bu kez seksiyon halinde düzenlenmiş, ilk defa Osmanlı Tarihi ayrı bir seksiyon olarak bu kongrede yer almıştır. 1944 Irkçılık-Turancılık Davası'nda mahkûm edilen Zeki Velidi Togan'ın Askeri Yargıtay'ın kararı bozması sonucu affedilmesinden sonra, tekrar tebliğcilerden biri olarak kongreye katılması da ülkedeki gelişmeler bakımından oldukça dikkate değerdir.

Dördüncü Kongre'nin açış konuşmasını Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu yapmıştır. Banguoğlu, milletin maddi unsuru olan vatanın kurtarılmasından sonra, tıpkı İstiklal Harbi'nde olduğu gibi, milletin manevi varlıklarının kurtarılması konusunda da Atatürk'ün rehberliğine dikkat çekmiştir. Ancak konuşmasında Türk Tarih Tezi'ne, dil ve tarih davalarına hiçbir atıfta bulunmamıştır. Zira Banguoğlu, her iki tezin de bilim dışı olduğunu düşünmektedir.[689] Banguoğlu, kurumu himaye

688 Kongre ile ilgili bilgiler şu eserden alınmıştır. *Dördüncü Türk Tarih Kongresi Ankara: 10-14 Kasım 1948-Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2010.

689 Bkz. Bilgin, *a.g.e.*, s. 36, 42, 44.

eden Atatürk ve İnönü'nün katkılarına işaret etmiş ve "Türk milletinin yeni medeniyetini meydana getirmek yolunda" TTK'ye büyük vazifeler düştüğünü belirtmiştir. Atatürk'ün kendilerine tevdi ettiği bir kurum olarak TTK, zaman içinde sürekli ilerleyecek ve gelişecektir.

Türk Tarih Kurumu ve Kongre Başkanı Şemsettin Günaltay, ikinci konuşmayı yapmıştır. Günaltay, milli tarihin bilinmeyen noktalarını açığa kavuşturmak için Atatürk'ün açtığı "geniş yolda" kurumun ilerlediğini belirtmiş ve bundan derin bir huzur duyulduğunu eklemiştir. Günaltay, Atatürk'ün "manevi varlığı olan milli ideallerinden birinin" tahakkuku yolundaki çalışmaları belirtiyor, "bu surette ruhunu şâd ettiğimize inanıyoruz" diyordu. İnönü'yü de unutmayan Günaltay, "hami reise" minnet ve şükranlarını sunuyordu. TTK Başkanı, bir önceki kongredeki konuşmasını hatırlatır biçimde yine, milli vicdanı besleyecek ve milleti "fikri kapitülasyonlar"dan kurtaracak tarih çalışmalarının önemine dikkat çekiyordu. Bunu başarabilmek için, iki husus üzerinde durulmaktaydı: 1- Kitabeleri derlemek, arşivleri "didiklemek", başka dillerde yazılı ana kaynakları araştırmak ve gerekli görülenleri Türkçeye çevirmek, yabancı ülkelerde bulunan ve Türkiye'ye/Türklere ait vesikaları taramak ve gerektiğinde metruk mezar taşlarını aramak. 2- Eski uygarlıkların beşiği ve yayılma merkezi olmuş, üç kıtanın güzergâhında olmasından dolayı çok zengin bir tarihe sahip ve tarihteki rolü çok büyük olan Anadolu'nun/yurdun karanlıklar içinde kalmış devirlerini aydınlatmak. Günaltay, ilmi metotlara dayalı olarak Türk zekâ ve emeğinin gücüyle bunların başarılacağını düşünüyordu.

1948 Kongresi, tarihi devamlılığa, hem genel konuşmalar yapan kişilerce hem de kongredeki tebliğlerin mahiyetiyle vurgu yapılan bir kongreydi. Dil ve tarih çalışmaları bakımından çok önemli bir kurumun, DTCF'nin dekanı olan Prof. Hamit Dereli, konuşmasında iki defa tarihi devamlılığa vurgu yapmıştı. Atatürk İnkılabı'nın bir eseri olarak Türk Tarih Kurumu'na gönderme yaparak kurumun onun çizdiği yolda ilerlediğine işaret etmeyi gerekli görmüş, sonrasında manevi

istiklalin temeli olan tarih şuurunun önemine dikkat çekmiştir. Konuşmanın devamında, Türk Tarih Tezi'nin bir reaksiyon olarak doğduğuna işaret etme gayesi güttüğü anlaşılan sözlerle, tarihi devamlılığın sağlanmasının gerekliliğini vurgulamıştır:

> "Biz ileriye doğru yapılan ve yapılacak olan medeniyet hamlelerinin maziden alınan kuvvetlerle de beslenmesi lazım geldiğine inanan bir milletiz. Bu inançla tarihi devamlılık şuurunu kendimize ilmi metotlarla ve kuvvetle aşılamak zorunda bulunduğumuz kadar Haçlı seferlerinden kalan bir zihniyetin çok zararlarını görmüş bir millet olarak da Türk medeniyetini hakiki hüviyeti ile ve aynı ilmî, objektif metotlarla dünyaya tanıtmak, garbın en ciddi edalı tarih kitaplarında bile yer alan o sakat zihniyetle yorulmadan savaşmak mecburiyetinde idik ve mecburiyetindeyiz."[690]

Daha önceki kongrede olduğu gibi TTK Kurumu Başsekreteri (Uluğ İğdemir), TTK'nin çalışmaları hakkında bilgi vermiştir. Yine Türk tarihinin yabancı kaynakları hakkında yapılan çalışmalar ve çeviriler ile hafriyat çalışmaları üzerinde durulmuştur. "Dünya tarihinin ölmez eserlerinin" millete kazandırılması gerektiği düşüncesiyle çalışmalar yapılmakta, ayrıca "Türk münevverlerinin ve lise öğretmenleriyle üniversite öğrencilerinin büyük bir ihtiyacını karşılamak üzere" 40 ciltlik bir dünya tarihi de hazırlanmaktadır. İğdemir, Türk mimarisi için önem taşıyan tarihi niteliği haiz camilerin tamiratlarının da yapıldığını belirtmiştir.

Kongreye genel olarak bakıldığında, demokrasiye yönelmenin icabı olarak görülen bazı değişiklikler yapılmış, tarih anlayışı da, bugün bize çok daha tanıdık olan bir biçime, genel Türk tarihi olarak tanımlanan alana uygun hale getirilmiştir. Konuşmacıların Türk Tarih Tezi yerine, onun özü olarak görülen; Türk milleti hakkında haksız önyargılarla mücadele etmeye ve Türk tarihinin aydınlatılmamış kısımlarını aydınlatmaya vurgu

690 *Dördüncü Türk Tarih Kongresi*, s. 7.

yaptıkları ve tarihi devamlılığı sağlamanın önemine dikkat çektikleri görülmektedir. Bu sebeple Selçuklu ve Osmanlı tarihi çalışmalarına verilen önem arttırılmıştır. Böylece yumuşak geçiş, büyük ölçüde sağlanmış oluyordu. Atatürk, yaptığı radikal girişimlerle Türk tarih araştırmalarının ufkunu oldukça genişleten sahalara yönelmenin önünü açmıştı. Onun açtığı ufuk, sadece Türk tarihini içermeyen çok geniş bir dünya tarihi ilgisi doğurmuştu.[691] Ayrıca Türk entelektüellerinin çok rahatsız oldukları etno-santrik açıklamaların bertaraf edilmesi için gayret gösterilmesi gerektiğini de ısrarla vurgulamıştı. Ancak devrim döneminin "tarihsel kopuş" yönelimi ve dile getirilen tezlerin bilimsel açıdan sorunlu oluşu, Kemalizmin ideolojik muhalifleri bir tarafa, Türk bilim insanlarını rahatsız etmişti. Türk Devrimi'nin sahip olduğu önem teslim edilmek kaydıyla tarihsel sürekliliğin tekrar sağlanması ve tezlerin bilimsel niteliklerinin arttırılması arzulanıyordu. Konuşmacılar bu değişikliklerin farkındaydılar; o sebeple öz itibariyle Atatürk'ün yolundan ayrılmadıklarının altını çizme ihtiyacı duyuyorlardı. Ancak elbette bu, Türk tarih çalışmalarında, çalışmaları yürüten bilim insanlarının ideolojik tercihlerinin hiçbir etkisi olmadığı anlamına da gelmiyordu.

2.6.1.2. Tarih Kitaplarındaki Yansımalar

1941'den sonra okutulan lise tarih kitapları,[692] Arif Müfid Mansel'in öncülüğündeki bir ekip tarafından hazırlanmıştı. Bu kitaplar, yumuşak geçişi netlikle gösteren bir mahiyetteydiler. Evrim teorisi çıkarılmış,[693] ırklarla ilgili açıklamalar kısa tutulmuştu. Ayrıca bu kısımda ırk saflığının tarih içinde devam etmediğine de işaret edilmişti.

691 Bkz. Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 371.

692 Perinçek, eski seri kitapların müfredattan kaldırılmasıyla ilgili kararın 1939'da alındığını ama 1941'e kadar söz konusu kitapların okutulduklarını yazmaktadır. Bkz. Doğu Perinçek, "Sunuş", *Tarih I: Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. IV.

693 Bu değişim aslında ilk olarak 1939'da ortaya çıkmıştı. Şemsettin Günaltay tarafından liseler için yazılan *Tarih I* adlı çalışmada evrim kuramından hiç bahsedilmemektedir. Bkz. Şemsettin Günaltay, *Tarih I*, [Lise Kitapları], Maarif Matbaası, İstanbul, 1939. Ayrıca bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 368.

Türkler, yine Orta Asya kökenli ve Alp ırkına mensup bir kavim olarak ele alınıyor ve dünyanın başka bölgeleri pek iptidai bir vaziyette iken Türklerin ileri bir medeniyet kurmuş olduklarının anlaşıldığı belirtiliyordu. Ancak bu kez Türk Tarih Tezi'nde yer alan ayrıntılara girilmiyordu. Çin tarihine değinilirken Konfüçyüs'ün Türklüğünden[694] hiç bahsedilmemişti. Sümerlerin bir Türk kavmi oluşuna işaret edilmiş; fakat Akadlar veya Elamlarla ilgili böyle bir iddiada bulunulmamıştı. Hititlerle ilgili bahiste de onların Türklüğüne dair bir iddia bulunmamaktaydı. Etrüsklerin ise Anadolu'dan İtalya'ya gittikleri ve oradaki medeniyeti etkiledikleri üzerinde durulsa da, Türklükleriyle ilgili hiçbir şey yazılmamıştır. Antik Yunan ve Roma tarihlerine genişçe yer ayrılması da dönemin hümanizm akımı düşünüldüğünde dikkat çekicidir.

İslam tarihi, laiklikle ilgili kısımda belirtileceği gibi daha değişik bir şekilde ele alınmıştır. Dinle ilgili tartışma yaratabilecek konulara girilmemiş, Türklerin İslamiyete hiçbir zorlama olmaksızın girdikleri belirtilmiş ve Türklerin İslam medeniyetine yaptıkları katkılar üstünde durulmuştur.

Osmanlı modernleşmesiyle ilgili değerlendirmeler, eleştirel olmakla birlikte temelde bu sürecin olumluluklarının da altını çizen bir mahiyettedir. Tanzimat ile başlayan hareketlerin eğitim ve öğretim birliğini sağlayamaması eleştirilen konuların başında geliyordu; imparatorluk dört ayrı bilgi ve ruhta insan yetiştirir hale gelmişti. Sanat alanında milli orijinalite de yakalanamamıştı. Ancak kültür ve medeniyet alanındaki gelişmeler genel olarak olumlu bulunuyordu. Yeni Osmanlıların, din ve mezhebi ne olursa olsun bütün tebaanın devletin idaresiyle ilgilenmesinin imparatorluğu kurtaracağını sandıkları ifade edilmek kaydıyla, Osmanlıcı inancın naifliğine gönderme yapılmaktaydı. II. Abdülhamid dönemi hemen tamamen olumsuz olarak değerlendirilmişti. II. Meşrutiyet, Abdülhamid'in idaresine bir tepki doğması sonucunda ilan edilebilmişti. II. Meşrutiyet'in İlanı anlatılırken, Atatürk'ün 1906'da kurmuş

694 Türk Tarih Tezi'nin temel metinlerinden birinde, bu iddia ortaya atılmıştı. Bkz. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s. 88.

olduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ne gönderme yapılmış; fakat bu cemiyete birincil bir rol verilmemişti.[695] II. Meşrutiyet'in İlanı'nı sağlayan İTC'nin Osmanlılık ve İslamlık düşüncelerini kullanmaya devam etmekle birlikte Türkçülüğe yöneldiği belirtilmekte; ancak büyük çapta harplere girmek ve iç isyanlarla uğraşmak zorunda kaldığı için programını tam uygulayamadığına işaret edilmekteydi. Dolayısıyla İTC'ye daha ılımlı bir bakış söz konusuydu.

Enver Ziya Karal'ın kaleme aldığı *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*'nde, Atatürk'ün kurucu ve kurtarıcılığına, kahramanlığına, öngörü sahibi oluşuna işaret ediliyor ve İstiklal Harbi'nden önce özellikle Çanakkale'de önemli bir komutan olarak ortaya çıktığı belirtiliyordu. Anadolu'da direniş için kongreler Atatürk'ün Samsun'a çıkmasından önce ortaya çıkmışlardı. Ancak Atatürk bunları yeterli bulmamış ve birleştirici bir önderlik rolü üstlenmişti. Onun milliyetçi idealizmi ile sağladığı başarılar, manda taraftarlarının görüşlerinin zararlılığını da ortaya koymuştu. Kitapta, Milli Mücadele'de görev alan komutanlara yaptıkları hizmetler bakımından yerleri verilmişti; ancak İnönü'nün konumu oldukça ayrıcalıklıydı. Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri'nin önemine değiniliyor, İkinci İnönü Muharebesi'nin dâhice bir sevk ve idare ile kazanıldığı belirtiliyordu. Mudanya'da ancak bir meydan muharebesiyle kazanılacak başarı, savaşılmaksızın, İnönü'nün "çelik iradesi" ile millete kazandırılıyordu. İnönü, Lozan'da da büyük başarılar kazanmıştı. Ortaya çıkan "Türk mucizesi"ni sağlayan, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa arasındaki görüş ve anlayış birliğiydi. Cumhuriyet dönemi gelişmelerine ilişkin olarak, Cumhuriyetin İlanı'nı acele bulan "cumhuriyetçi geçinenlere" değinilerek muhalif paşalar eleştiriliyor, SCF'nin de gericilere umut verdiği üzerinde duruluyordu. Kısacası her şeye karşın, muhalif paşalar ve politikacılar konusunda geri adım

695 Atatürk döneminde yazılan lise tarih kitabında II. Meşrutiyet'e giden süreçte "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" vurgulu bir biçimde ele alınmıştı. Bkz. *Tarih III: Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 298-299.

atılmamıştı.[696] Karal'ın çalışması İnönü döneminin atmosferini yansıtıyordu. Bununla birlikte, İnönü'ye ağırlıklı olarak yer veren kısımlar 1950'den sonra Karal'ın eserinde yer bulamayacaktı.[697]

2.6.1.3. Dil Devrimi'nin Savunulması, Tartışmalar ve Dil Kongreleri

Atatürk'ün vefatından sonra, Latin Alfabesi'nden dönüleceği yolunda şayialar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunun üzerine Harf Devrimi ile Dil Devrimi'nin savunulması konusundaki hassasiyet, Kemalist yazarlarca gündeme taşındı. Falih Rıfkı Atay, o zamana kadarki inkılâp davalarının daima iki münevver zümre arasında –memleket ve medrese münevverleri– cereyan ettiğini işlediği yazısında, geri ve zalim taassubun, devrimlerin en ilerilerinden biri olan Latin Alfabesi'ne hücum ettiğini yazmaktaydı.[698] Ancak Dil Devrimi ile birlikte Türkçede ortaya çıkan karışıklıklar henüz giderilememişti. Yaşar Nabi, "bugün edebiyatımızın bir dil meselesi vardır ve bu mesele belki de edebi meselelerimizin en ehemmiyetlisidir" diyordu. Zira Türkçenin "mazbut kaideleri yeni icaplar ve inkılâplarla yıkılmış, yerine yenileri konamamıştı". Bununla birlikte, Türkçe lugatı genişletmek ihtiyacıyla yeni kelimeler yaratmak isteyenlerin gayretleri ancak takdirle karşılanabilirdi.[699]Falih Rıfkı Atay da benzer görüşteydi. O, yapılan eleştirilerin insafsızlığına ve deneme-yanılma yöntemlerinin geriye dönüş için fırsat bilinmesine sert eleştiriler yöneltiyor ve Dil Devrimi'nin alacağı biçim konusunda belirleyici önemde ilkeler saptıyordu. Şöyle yazıyordu Atay:

696 Bu konularda bkz. Arif Müfid Mansel ve diğerleri, *İlk Çağ Tarihi*, [Lise Kitapları-Birinci Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1943; Arif Müfid Mansel ve diğerleri, *Orta Çağ Tarihi*, [Lise Kitapları-İkinci Sınıf], Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945; Arif Müfid Mansel ve diğerleri, *Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi*, [Lise Kitapları-Üçüncü Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1942; Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

697 Celal Metin, *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.

698 Falih Rıfkı Atay, "Bir Yıldönümü Münasebetiyle", *Ulus* (3 Ocak 1939).

699 Yaşar Nabi [Nayır], "Lugatimizi Genişletmek İhtiyacındayız", *Ulus* (11 Ocak 1939).

"Atatürk'ün espirit'sine sadık kalarak davamızı halledelim. Büyük inkılâpçı dil meselesi ile karşılaştığı vakit, müfrit tasfiyecileri de davalarını tecrübe etmekte serbest bırakmıştır. (...) Nihayet Güneş-Dil teorisinin imkânları ile, dilimizi genişletmek ve ferahlatmak ihtiyacını en başta gene kendi hissetti ve yaptı. Güneş-Dil teorisi, bize ihtiyacımız olan, hatta olmayan birçok kelimeleri yeniden kazandırmıştır. (...) İlk tecrübe devrine dair darlıklarımızı Atatürk'e maletmek ne kadar yanlış ise, Atatürk'ün dilimizi bu darlıktan kurtararak ona ferahlık ve inkişâf veren nazariyesini de, medrese ve divan Osmanlıcasına doğru irticai bir harekete alet etmek de o kadar insafsızlık olur. (...) Lûgatimize alacağımız kelimeleri iki tabii miyara vurarak seçeceğiz: 1- Bize lazım mıdır? 2- Konuşma ve kullanma dilinde yaşıyorlar mı? Ne ölmüş olanı diriltebiliriz; ne de lüzumu olmayana hayat verebiliriz. Köye kadar giren 'müdür' kelimesinden kurtulmak için neden boş yere emek verelim?"[700]

Falih Rıfkı ve Yaşar Nabi gibi yazarlar, Dil Devrimi sürecinde o güne kadaryapılanların bir muhasebesine girişerek, verimli sonuçlar elde edilen kısımların korunmasını ve diğerlerinin fazla üstünde durulmamasını savunuyorlardı. O güne kadar yapılan denemeler içinde tutmayanların olması, davanın tamamına karşı çıkılmasına hak kazandırmazdı. Gaye, acil bir ihtiyaç haline gelen, dile bir istikrar kazandırmaktı. Dili fakirleştirmeye varmayan politikalar ve arı, temiz ve mazbut bir Türkçe isteniyordu.[701] Bu bağlamda, 26 Eylül'deki Dil Bayramı'na büyük önem veriliyordu. Nurettin Artam, *Ulus*'taki

700 Falih Rıfkı Atay, "Kelime ve Istılahlarımıza İstikrar Verebiliriz", *Ulus* (17 Ocak 1939).

701 Hakkı Süha Gezgin'in "Dil İnkılabına Hürmet" başlıklı *Vakit* gazetesinde çıkan yazısı *Ulus* sayfalarında da kendine yer bulmuştu. Bkz. *Ulus* (23 Ocak 1939). Ayrıca bkz. Falih Rıfkı Atay, "İrtica Değil İstikrar İstiyoruz", *Ulus* (24 Ocak 1939); Yaşar Nabi [Nayır], "Dil İnkılabı Hamlesini Gevşetmeyelim", *Ulus* (8 Şubat 1939); Yaşar Nabi [Nayır], "Dil İnkılabından Gaye Dili Zayıflatmak Değildir", *Ulus* (12 Şubat 1939).

köşesinde dilin doğru kullanımı konusunda sürekli yazılar kaleme almaktaydı. Bu arada lise son sınıflara seçimlik Latince dersi konması üzerine bir tartışma ortaya çıkmıştı. Ahmet Emin Yalman, Arapça, Farsça ve Osmanlıca derslerinin de liselere konmasını gündeme taşımıştı. Falih Rıfkı Atay, eski metinleri okumak için seçimlik Arapça ve Farsça derslerinin yeterli olmayacağını, eski eğitimden geçmiş bir kuşak olarak bunu bildiklerini söylüyor ve eski metinlerin hakkıyla okunabilmesi için medrese eğitimindeki başka derslerin de okutulması gerekeceğini savlıyordu. Ona göre bu tartışma lüzumsuzdu. Nurullah Ataç ise Latince ve Yunanca derslerin en büyük iyiliğinin hemen fayda beklemeden disiplinli ilmi çalışmayı teşvik etmesi olduğunu söylüyordu. Bir başka yazısında bu derslerin yanı sıra divan edebiyatının da lise müfredatına girmesine sevindiğini söylemişti.[702] Bu arada dilin yabancı etkilerden kurtarılması konusunda, sadece Arapça ve Farsçanın değil, Batı dillerinin etkilerinin de önemsenmesi konusunda görüşler dile getirilmekteydi.[703] İnönü ise dil davasını nasıl gördüğünü, Dil Bayramı münasebetiyle verdiği bir söylevde dile getirmişti. İnönü, milli dili arıtmanın bu denli uzun süre almasını, aydınların kendi zevklerinde çok kıskanç olmalarına ve herkesin kendi ölçüsünü en üstün tutmasına bağlıyordu. "Eğer" diyordu, "Türkler, bilimin her dalında yabancı diller için çalıştıkları kadar kendi öz dilleri için emek çekselerdi, Türk dili çok zamanlardan beri eksiklerinden tamamıyla kurtulmuş ve medeniyet dünyasının örnek bir dili olmuş bulunurdu". İnönü, ulusa sözünü işittirebilen her aydının, dildeki bir yabancı sözcüğün bile eksilmesine çalışmayı özenmeye değer bir zevk sayması durumunda, birçok sıkıntının kolayca aşılabileceğini savlıyordu.[704] İşte IV. Türk Dil Kurultayı'na böyle bir düşünsel

---

702 Falih Rıfkı Atay, "Lüzumsuz ve Zamansız Münakaşalar", *Ulus* (13 Ekim 1940); Nurullah Ataç, "Latince ve Yunanca", *Ulus* (17 Ekim 1940); Nurullah Ataç, "Edebiyat", *Ulus* (16 Ekim 1940).

703 T.İ, "Dil Davamıza Gösterilen İlgi", *Ulus* (23 Eylül 1941).

704 *Ulus* (27 Eylül 1941). Falih Rıfkı Atay ise "sadeleştirmek" yerine "Türkçeleştirmek" ilkesinin savunulmasının dil davasının hallini sağlayacağını ileri sürüyor ve dil bakımından bir yandan sürekli bir tasfiye, diğer yandan sürekli bir tekâmül içinde olunduğunu belirtiyordu. Atay'a göre dil davasının geriye

atmosferde gidiliyordu. IV. Kurultay, 10-14 Ağustos 1942'de Ankara'da gerçekleşmişti. Normalde kurultayın 1939'da toplanması gerekiyordu; ancak savaş şartları nedeniyle ancak 1942'de toplanabilmişti.[705] Kurultay, beklenebileceği gibi, Milli Şef'in görüşlerini ve Milli Şef Dönemi'nin atmosferini yansıtan bir mahiyetteydi. Türk Dil Kurumu'nun bu kurultayda kabul edilen tüzüğüne göre TDK'nin Kurucu Genel Başkanı Ebedî Şef Atatürk, Koruyucu Genel Başkanı ise Milli Şef İsmet İnönü'ydü. Türk Dil Kurumu Başkanı ise Kültür Bakanı'ydı. Kamutay Başkanı, Genelkurmay Başkanı ve CHP Genel Sekreteri kurumun onursal başkanlarıydılar. Tüzüğe göre kurumun amacı, "Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu yeryüzü dilleri arasında değerine yaraşır yükseklige eriştirmekti". Kurultayın çalışma programının 1. maddesi de ulaşılmak istenen hedef bakımından açıklayıcıdır: "Dilimizin yabancı kurallardan ve yabancı sözcüklerden temizlenmesi yolundaki çalışmalar ileri götürülerek, yazı diliyle konuşma dili arasındaki ayrılıkları en aza indirmek, devlet ve bilim dillerini de Türkçeleştirmek yolunda elden gelen hiçbir uğraşma esirgenmeyecektir."

Kurultaydaki konuşmacılar dilin arıtılması noktasında fikirler öne sürmüşlerdi. TDK Başkanı ve Maarif Vekili Yücel, dilde sadeleşme, halklaşma ve millileşme gayelerine işaret ediyordu. Bu amaçla, "Türk dil hazinesi olacak büyük bir sözlük ve dil kurallarını gösteren bir gramer" hazırlamayı kurumun başlıca vazifeleri arasında gördüğünü belirtiyordu.

TDK Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen de kurumun faaliyetleri hakkındaki raporunu okumuştu. Tarama faaliyetlerine devam edildiği belirtilmekte ve dil ve edebiyat alanlarında Batı ve Doğu klasiklerinden yapılan çevirilere işaret edilmekteydi. Dilmen, Güneş-Dil Teorisine ilişkin açıklamalar

---

dönmesi mümkün olmamakla birlikte, sadece bazı ihmallerin davanın halledilmesi için geçecek süreyi uzatmasından endişe edilebilirdi. Falih Rıfkı Atay, "9 uncu Dil Bayramı", *Ulus* (26 Eylül 1941).

705 Kurultayla ilgili olarak şu kaynaktan yararlanılmıştır: *Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942 – Toplantı Tutulgaları, Tezler*, Alaeddin Kıral Basımevi, İstanbul-Ankara, 1943.

yapmaya da devam ediyordu. Ona göre, Ari ve Sami dillerinin ana kaynağını Altaylarda aramak gerektiğini bazı Batılı bilginler de kabul etmişlerdi ve bu hakikat günden güne daha iyi anlaşılmaktaydı. Dilmen, Ahmet Cevat Emre'nin Hint-Avrupa Dilleri ile Türk dil ailesi arasındaki münasebetlere dair çalışmaları ile Naim Onat'ın *Arap Dilini Kıran Türkçe* adlı eserine atıfta bulunmaktaydı.

TDK Genel Sekreteri, yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan dilin, dünkü öğretimin yetiştirmeleri olan kendileri gibi kişilere biraz yadırgama duygusu verebileceğini; ancak yarının gençliğinin bu dili kolaylıkla benimseyeceğini belirtiyordu. Dilmen, bu konuda ilerleme kaydedilmesinde devlet desteğinin önemine de dikkat çekmişti.

Dilmen yapılan çalışmalar arasında anayasanın öz-Türkçeleştirilmesi olduğunu da ifade etmişti.

Kurultaydaki bilimsel çalışmalar yine çeşitli komisyonlar halinde örgütlenmişti. Bunlar: Terim Komisyonu, Lûgat-Filoloji Komisyonu, Gramer Sentaks Komisyonu ve Lengüistik Etimoloji Komisyonu'ydu.

Hem Dilmen'in hem de Gramer-Sentaks Komisyonu'nun raporlarında görülebileceği üzere, Türkçenin tüm dillerin kendisinden kaynaklandığı ana-dil olduğu tezi kabul görmeye devam etmekteydi. Bu da Güneş-Dil Teorisi'nin terk edilmediği anlamına geliyordu. Nitekim bu konuda kitaplar hazırlanmaya devam edilmekteydi.

Kurultayın genel havası bu olmakla birlikte, Kevser Acarlar adlı Türkçe öğretmeni olduğu anlaşılan bir katılımcı, komisyon çalışmalarının yeterince koordine yapılmamasından ötürü, terimlerin, Gramer Komisyonu'nun saptadığı kaidelere fonetik bakımdan uygun olmadığını söylüyordu. Bu sebeple Türkçe öğretmenleri ile matematik öğretmenleri arasında ihtilaf çıkmaktaydı. Örneğin üçgen kelimesi gramer kaidelerine uygun değildi. Ancak matematik öğretmenleri bu kelimeyi olduğu gibi öğretiyorlardı. Bu sebeple Acarlar, çalışmaların daha koordineli yürütülmesini talep etmekteydi. Bir başka öğretmen, Abdi Tevfik Yegül ise gramer terimlerinin istikrar bulmasını ve

her sene gramer değiştirmek kaydıyla öğrenci ve öğretmenlerin tecrübe tahtası olmaktan kurtarılmasını istemişti. İbrahim Necmi Dilmen, cevabında, TDK'nin ders idaresini düzenleme vazifesini üstüne alan bir kurum olmadığını ve kendi bilimsel ve devrimci vazifeleriyle meşgul olduğunu söylemişti. Kimsenin öğrenci ve öğretmenleri deneme tahtası yapmak niyetinde olmadığını; ancak büyük bir inkılâp sırasında bazı tecrübelerin yapılmasının zaruri olduğunu belirtmişti.

Görüldüğü gibi, IV. Kurultay, dilin arılaşması ve halk diline yakınlaşması konusundaki ana eğilimi yansıtır mahiyetteydi; ancak dilin bir türlü istikrar kazanamamış olması, uygulayıcıların şikâyetlerine yol açıyordu.

V. Türk Dil Kurultayı, öncekinden yaklaşık üç sene sonra, 26-30 Kasım 1945 tarihleri arasında toplandı. Bu tarihte henüz çok partili hayata geçilmemişti; devlet ve partinin önde gelenlerinin onursal başkanlığı, Milli Eğitim Bakanı'nın TDK Başkanlığı ve İnönü'nün Koruyucu Başkanlığı sürüyordu. Genel Sekreter İbrahim Necmi Dilmen vefat etmişti; bu sebeple TDK Genel Sekreteri değişmiş ve Hasan Reşit Tankut olmuştu. Bilimsel çalışmaları yürütecek komisyonların adı aynıydı. Bu Kurultay, daha önceki çalışmaların ve anlayışın bir devamı olarak görülebilir. Ancak dikkate değer bir nokta vardı ki, o da artık Güneş-Dil Teorisi'nden bahsedilmiyor oluşuydu. Dil Devrimi ile ilgili olarak; dilin arılaşması, Türkçe bilim terimlerin üretilmesi, kullanışlı bir Türkçe Sözlüğü'nün hazırlanması, Türkçe gramerin istikrarlı bir hale konulması üzerinde yoğunlaşılmaktaydı. Nitekim bir önceki kurultayda gelen talepler doğrultusunda, bir Türkçe Sözlük bastırılmış ve Türkçe gramer üzerindeki bilimsel araştırmaları ve okul kitapları hazırlamayı kolaylaştıracak bir Türk Dilbilgisi esası da sunulmuştu. Ahmet Cevat Emre'nin bu doğrultuda hazırladığı eserin uygun olduğuna ve ikinci baskısının yapılmasına Lûgat-Filoloji Komisyonu onay vermişti.

Kurultaydan önce, 1945 yılının başında gerçekleşen bir başka önemli olay, V. Dil Kurultayı'nın da konusuydu. 10 Ocak 1945'te, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu "Anayasa"ya dönüşmüş

ve içindeki kelimeler ve terimler öz-Türkçeleştirilmişti.[706] Kurultayda, bu değişiklikle ilgili Tahsin Banguoğlu tarafından yapılan açıklamada, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kanunların dilinin, millileşme bakımından edebiyat ve yayım dilinden daha geride olduğu belirtiliyor ve "kanunlarımızı Osmanlıca yazıyorduk" deniyordu. Bununla ilgili birçok örnek sıralanmıştı. Dilin arılaştırılmasında ve tasfiyelerde kullanılan ölçüte getirilen eleştirilere de yanıt verilmekteydi. "Anayasanın dilini millileştirirken yabancı kelimelere karşı korkunç bir taassup gösterildiği söylenmiştir" diyen Banguoğlu, bu iddianın doğru olmadığını belirtiyor ve "Anayasada halkın diline mal olmuş yabancı kelimelere ve uygun Türkçe karşılıklarıyla karşılanamamış munis pek çok terimlere karşı Türkçeymişler gibi davranılmıştır" diye ekliyordu. Bu türden korunan kelimelere örnek olarak; can, mal, mülk, hak, ırz, namus, şan, şeref, din, mezhep, vicdan, kanun, aile, vatan, millet, halk, devlet, cumhuriyet, milliyet, hürriyet gibi sözcükler verilmişti. Banguoğlu, Osmanlıca ile Türk dilinin aktığı yataktan saptığını, Tanzimatçıların, Türkçülerin ve son olarak Cumhuriyetçilerin gayretiyle dilin yeniden yatağına uygun akacak bir hale getirildiğini belirtiyordu.[707]Gerçekten de Dil Devrimi'ne karşıt görüşte olan ve dilin bilimsel bir şekilde işlenmediğini, sözcük tasfiyesinde aşırıya kaçıldığını, uydurma kelimeler ortaya atıldığını savunan kişiler bulunmaktaydı. Bu eleştiriler sağ kesimden geliyordu. Örneğin Anadolucu görüş çizgisinde olan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, bu konuda önde gelen eleştirmenlerden biriydi. Fındıkoğlu, 1947-1950 arasında yazdığı bir dizi makalede; liselerde anadilin öğrenilemediğini belirtmiş ve bu sebeple öğrencilerin düşünme, anlama ve anlatma kabiliyetlerinin gelişemediğini savunmuştu. Fındıkoğlu 1949 ve 1950'de kaleme aldığı iki yazısında şu eleştirileri getirmişti:

706 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 15, D: VII, İ: 22 [10 Ocak 1945].

707 Kurultayla ilgili bilgiler için şu eserden yararlanılmıştır: *Beşinci Türk Dil Kurultayı 1945-Birleşimler, Tutanaklar, Tezler*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1946.

"Bizdeki lise meselesi ne öğretim müddetinin kısalığı veya uzunluğu ne de öğreticinin kalitesi meselesidir. Bunların fevkinde bizdeki lise meselesi, her şeyden önce... bir dil meselesi, sonra lisan meselesidir. Dil meselesidir. Zira liseli genç anadilini, yani meçhul kuvvetlerin karmakarışık bir hale soktuğu Türkçe dilini bilmiyor. Lisan meselesidir. Zira liseli genç kültür lisanına vakıf değildir. Bu iki 'zira'nın dayandığı bir büyük 'zira' da şudur: Zira öğretici son çeyrek asır boyunca tedris hürriyetinden mahrum edilmiş, fena bir dil ve öğretim müdahaleciliği, dünyanın en müfrit iktisadi müdahalecilerini bile çileden çıkaracak derecede ağır bir hâkimiyet sürmüştür."

Dolayısıyla Fındıkoğlu, dile fazla müdahaleyi doğru bulmuyor ve tasfiyecilere karşı çıkıyordu.[708] Muhafazakârlar-restorasyon taraftarları, İstanbul'da Muallimler Birliği adlı bir dernek kurmuşlardı. Bu dernek 23 Ekim 1948'de bir Dil Kongresi düzenlemişti. Kongreyi düzenleyenler şu üç savı öne sürmekteydiler: "1- Dil devrimi bilimle hiç ilgisi olmayan bir parti politikası oyunudur. 2- Devlet zoruyla okul kitaplarına uydurma sözcükler doldurulmuştur. O yüzden büyükler çocuklarının dilini anlıyamaz bir hale gelmiştir. 3- Dil Kurumunda çalışanlar buyrukla iş gören bilgisiz kimselerdir." Bu tezlerin savunucularına göre, Dil Devrimi'nden vazgeçilmeli, TDK kapatılmalı ve dil de I. Kurultay'dan önceki haline dönmeliydi.[709] Dil devrimcileri arasında da tartışmalar vardı. Örneğin Falih Rıfkı Atay ile Nurullah Ataç arasındaki görüş ayrılığı böyleydi. Ataç, tasfiyeci kanatta yer alıyor ve kendi deyişiyle Türkçenin "Latinceleştirilmesi, Yunancalaştırılması" gerektiğine inanıyordu. Ataç'ın süper-Batılılaşmacı sebeplerle öne sürdüğü bu tez, Atay tarafından kabul görmüyordu. Atay'a göre iki esas tartışma söz konusuydu. Osmanlıca yanlıları ile Türkçe

708 Nevin Güngör, *Fındıkoğlu'nun Kültür, Eğitim ve Dil Üzerindeki Görüş ve Önerileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1988, s. 168-169.

709 *Dil Devriminin 30 Yılı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962, s. 42-43.

yanlıları arasındaki tartışmayı Osmanlıca yanlıları kaybetmişti. Diğeri özleştirmecilerle millileştirmeciler arasında geçmekteydi ve hâlâ devam ediyordu.[710] İnönü dönemindeki son dil kurultayı, işte bu tartışmaların cereyan ettiği bir dönemde toplandı. VI. Türk Dil Kurultayı, 19-23 Aralık 1949'da Ankara'da yapıldı. İnönü'nün Koruyucu Başkanlığı halen devam etmekteydi; ancak bu kez, kurultay kitabında, Koruyucu Başkan ve Onursal Başkanlara ilişkin bir giriş ya da İnönü'yü övücü uzun sözler yoktu. Kurultay Başkanı ve asbaşkanların sadece önerilmesi yetmemiş, bu sefer ciddi bir seçim yapılması istenmişti. Milli Eğitim Bakanı olan Tahsin Banguoğlu tarafından kurultay başkanlığı için önerilen Hüseyin Cahit Yalçın'a, dil davasına çok destek olmadığı için itirazlar gelmişti; buna karşın Yalçın gene de seçildi. Bilimsel komisyonlarda da çalışmak isteyenlerin isimlerini yazdırmaları kabul edildi.

Kurultayın bir başka özelliği, "dil davasında Dil Kurumu ile esasta birlik olmayanlarla, davaya yabancı kalanların ve davaya karşı olanların" da Kurultaya davet edilmesiydi. Bununla amaçlanan gaye, onların fikirlerinden faydalanmak ve TDK'yi onlara tanıtmak şeklinde belirtildi. Böylece Kurultay, Dil Devrimi üzerine tartışmaların yaşandığı bir platform haline geldi.

Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu, Batı medeniyetine yöneldikten sonra Türk milletinin ihtiyaçlarını karşılamayan ve esasen bir sınıf dili olan Osmanlıca yerine, halk diline uygun bir Türkçeye ulaşmanın amaçlandığını; ikinci bir amaç olarak, Batı medeniyetine girmiş bir ulusun ihtiyaçlarını karşılayacak Türkçe terimler üretmenin benimsendiğini söylüyordu. "Aralarında sistem münasebeti bulunmayan terimler" tutunamayacakları için, ortada iki yol görülmüştü: Ya Arapça terim sistemi kabul edilecek ya da terimler Türkçe köklerden türetilecekti. Atatürk, Osmanlı zamanından beri ulusun Batı medeniyetine doğru yürüyüşünü gördüğü için ikinci yolu seçmişti. Kurum, o güne değin bu istikamette çalışmalar yapmıştı; istikamet doğru olmakla birlikte, terim sisteminin kendi içinde bazı

710 Hürriyet Konyar, *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 260-264.

hatalar ve sakatlıklar ortaya çıkmıştı. Ancak bu sisteme uymayan kısımlar zamanla yine bu sistem içinde düzeltilecekti. İmla meselesinin de önemli bir mesele olduğuna değinen Banguoğlu, ulaşılan noktada, Osmanlıcaya nazaran çok daha mazbut bir imla sistemine kavuşulduğunu söylüyordu. Banguoğlu konuşmasının sonunda hedefin, ileri, müstakil ve zengin Türkçe olmaya devam edeceğini belirtiyordu.

Kurultayda Dil Devrimi üzerine özel bir oturum yapılmıştı. Yapılan konuşmalarda, dil devrimcileri, devrime karşı çıkanlara ateş püskürmüştü. Öğretmen Feridun Ankara, "dil elden gidiyor" yaygarası koparanların eskiden de olduğunu, dün "Arapça söndü, Acemce koğuldu, mezarından Kayıhan lisanı çıktı. Halkı Ramazanı Şerif, suali hatır, talâkı selâsa demekten nasıl men edebiliriz?" diyenlerin bugün "Asya'nın çağıltılı, gürültülü dilini, Mahmudı Kaşgari'nin yontulmamış çirkin kelimelerini dilimize sokuyorlar" diyerek devrime karşı çıktıklarını belirtiyordu. Ankara şöyle sormuştu: "Üç lisandan mürekkep bir lisan, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiştir. Bu nasıl lisandır ki Araba söylesen anlamaz, Aceme söylesen anlamaz, Türke söylesen anlamaz."

Konuşmacıların değindikleri bir başka konu, Dil Kurumu'nun bulduğu kelimelerle çeşitli yayın organlarında dalga geçilmesiydi. Bunun için çeşitli yayınlarla, gerçekleştirilen çalışmaların propagandasının yapılması öneriliyordu. Ancak burada da aşırı özleştirmecilere, Nurullah Ataç'a olan karşıtlık ortaya çıkmıştı. Halit Fahri Ozansoy, çıkarılması önerilen dergi için "eğer Nurullah Ataç'ın yazdığı gibi çıkacaksa ben yalvarıyorum, Allah aşkına böyle bir dergiyi hiç çıkarmıyalım" diyor ve alkışlanıyordu. Millileştirmecilerin özleştirmeciler karşısındaki üstünlüğü de böylece ortaya çıkmış oluyordu. VI. Kurultay, bu bakımdan, aşırı öz-Türkçeciliğin bir eleştirisi de olmuş, özleştirmede aşırıya kaçıldığını, dilin uydurma kelimelerden temizlenmesi gerektiğini çeşitli konuşmacılar savunmuştu. Bu arada kuruma üyelik şartları üzerinde de durulmuştu ve Muharrem Ergin, kuruma, dil işinden anlayan, bilimsel kişiliklerin girmesini savunuyordu. Ona göre, o güne kadar

kurumdaki var olan ilimsizlik, TDK'nin bir akademi haline gelmesini önlemişti. Muharrem Ergin, bilim komisyonlarına da dilcilerin alınmasını savunuyordu. Ancak bu görüş, dil davasına inanmayan bilim insanlarının da olduğu ve davanın tüm bir milletin elbirliğiyle gerçekleştirilecek bir millet davası olduğu gerekçeleriyle itirazla karşılanmıştır. İlim adamlarına hürmet edilmesi gerektiğini belirten ve kurumu bu yönden eleştiren tek kişilik muhalefet Muharrem Ergin, tüm önergelerinin geri çevrilmesi karşısında kurumdan ümidini kestiğini söylemiştir. Bu "bilim" tartışması, aslında, dilciler ve edebiyatçılar arasında Dil Devrimi'ne şüpheyle yaklaşan ya da karşı çıkan pek çok kimsenin olmasından kaynaklanıyordu. Bu sebeple Kurum, davanın onların eline teslim edilmesine karşı çıkmıştı; ancak Lûgat-Filoloji ve Terim Komisyonu, üretilecek terimlerin dilin gramerine uygun olması ve terimlerin yapılmasında ihtisas sahiplerinin çalışma ve tekliflerinin esas sayılması gerektiğini belirten bir rapor hazırlamıştı. Dolayısıyla Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu'nun da rahatsız olduğu ve bilim yönünden zayıf ve tartışmalar yaratan sonuçların önüne geçilmesi gerektiğine karar verilmişti.[711]Sonuç olarak Türkçenin arılaştırılması, terimlerin Türkçeden türetilmesi konularında dil davasından dönülmemişti. Ancak geçmişe dönük bir özeleştiri söz konusuydu.[712] Denilebilir ki, Kemalistlerin öngördüğü şekliyle dildeki hareketin başarıya ulaşması, uzmanlıkla; dilin millileşmesine, halklaşmasına ve Türkçe sözcük varlığının zenginleşmesine inanmışlığın bir araya gelmesine bağlıydı. Ancak bu ikisini buluşturma noktasında, tek parti döneminde sıkıntılar yaşanmıştı. Yaşanan sıkıntıların bir diğer kaynağı da, arayış devresinin yarattığı belirsizliklerdi. Kurum'un yeni yönelimi, dili mazbut hale getirmek ve dilin işlenmesinde dilcilere ve edebiyatçılara öncelik tanımak şeklinde ortaya çıkmıştı.

711 VI. Kurultay'a ilişkin bilgiler şu eserden alınmıştır: *Altıncı Türk Dil Kurultayı 1949-Birleşimler, Tutanaklar*, Yeni Matbaa, Ankara, 1950.

712 Dil Devrimi ile ilgili eleştirel bir çalışma için bkz. Geoffrey Lewis, *Trajik Başarı: Türk Dil Reformu*, Çev. Mehmet Fatih Uslu, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.

2.6.2. Varlık Vergisi ve Milliyetçilik Tartışmaları

Varlık Vergisi, aslında tek parti döneminin ekonomi politikalarıyla doğrudan ilgilidir. Ancak söz konusu vergiyle ilgili tartışmaların yoğunluğu, milliyetçilik ve ırkçılık ekseninde olagelmiştir. Dolayısıyla, Varlık Vergisi'ni milliyetçilik başlığı altında sorunsallaştırmak yerinde gözükmektedir.

Varlık Vergisi ile ilgili şu ana kadar pek çok çalışma yapılmıştır ve konu üzerinde çok ayrıntılı durulabilir. Ancak biz burada bu verginin milliyetçilik anlayışı bağlamında yerini ele alacağız.

Çeşitli araştırmacıların saptadığı üzere, Türkiye savaşın getireceği ekonomik yükler açısından gerek stokları gerekse teşkilat ve personeli bakımından hazırlıksızdı. Savaş sırasında izlenen hatalı iktisat politikalarının da etkisiyle enflasyon yükselmişti, devletin savunma masrafları, iaşe gibi sorunlar için gelire ihtiyacı vardı ve vergileri arttırmak dışında elinde çok fazla bir araç da yoktu. İnönü'nün bir konuşmasında sertçe eleştirdiği gibi, savaş koşullarından yararlanarak zenginleşen muhtekirler de, hem yönetimin hem de halkın tepkisini çekmekteydi. Bu koşullar altında henüz 1941'de bir Kazanç Vergisi konması gündeme geldi. Refik Saydam'ın vefatının ardından başbakanlığa getirilen Şükrü Saraçoğlu'nun döneminde Varlık Vergisi adıyla bir olağanüstü kazanç vergisi kabul edildi. Başbakan Saraçoğlu, verginin kapsadığı yükümlüler ve vergiyle ulaşılmak istenen hedefler noktasında şu açıklamayı yapmıştı:

> "Alelûmum eşya fiyatlarının bugünkü delice artışında filvaki istihsal azlığının, ithalât noksanının, yanlış tedbirlerin, bilhassa doymak bilmiyen hırsın ve ihtikârın geniş hisseleri vardır. Fakat bütün bunların tesiri kadar diğer bir vakıa vardır ki o da tedavüldeki Türk parasının mütemadiyen artması ve 700 milyona çok yaklaşmış olmasıdır. Nisbeten ufak dertlere ilâç aranırken bu büyük yarayı ihmal etmek bittabi doğru olmazdı. Onun için diğer işlerle beraber bütün dikkat ve ihtimamımızı bu yara üstünde toplamağı ve bir ilâç

bulmayı en önde gelen bir vazife saydık. Bu iş için tek yol tedavüle çıkan paranın bir kısmını vergi olarak geri çekmekten ibarettir ve bu geri alış başlıca harb yıllarında çok para kazanmış olanlardan yapılmalıdır, ve yalnız bir defaya mahsus olarak alınmalıdır. Bu mülâhazalara binaen bu iş için bir kanun lâyihası hazırlamak zaruretini duyduk. Uzun tetkiklerden sonra hazırlanan bu kanun lâyihası başlıca üç matrahtan para toplıyacaktır. Bu matrahlar ehemmiyet sırasiyle şunlardır: Tüccarlar, emlâk ve akar sahipleri, büyük çiftçilerdir. Harb yıllarında en çok parayı tüccarlar kazandığı için bu varlık vergisinin en büyük yükünü bittabi onlar taşıyacaktır. Esasen nevilere, sınıflara ve zümrelere ayrılmış bulunan ve verdikleri vergi ve yaptıkları iş malûm olan bu sınıf mensupları hakkında kazandıkları paraların komisyonca takdir edilen bir kısmını vergi olarak istemekte tereddüt duymuyoruz (Alkışlar). Bu vergi için ikinci matrahımız hanlar, hamamlar, apartmanlardır. Bunların sahipleri bu vergi ile mükellef kılınmıştır. Yalnız aldıkları senelik kira yekûnu 2 500 lirayı tecavüz etmezse bunlar için bir mükellefiyet yoktur. Fakat bu miktarı geçiyorsa bunlar komisyonlarca tâyin edilen parayı ödemeğe mecburdurlar. Üçüncü matrah büyük çiftçilerdir, büyük çiftçiden kasıt 500 lirayı hiçbir işine halel getirmeden verebilecek çiftçidir. Bunlar mükelleftir ve bu mükellefiyet hiç bir zaman bir çiftçinin varlığının yüzde beşini tecavüz etmiyecektir. Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef tedavüldeki paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikından, Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi, vergileri önlemek için bizzarure satışa çıkarılacak malların fiyatlarında bir itidal husule getirmesi gibi tâli faydaların tahassül etmesi de imkân haricinde addedilemez."[713]

713 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 28, D: VI, İ: 3 [11 Kasım 1942], s. 21-22.

Bu tür kazanç vergileri savaş sırasında başka ülkelerde de uygulanmıştı.[714] Ancak Varlık Vergisi Kanunu modern hukuk ilkelerine uygun olarak düzenlenmemişti. Zira yasada mükelleflerin ödeyecekleri vergi miktarı ya da oranı belirtilmemişti.[715] Kazanç sahiplerine getirilen vergi yükü, her il ve ilçede en büyük mülkiye memurunun başkanlığında en büyük mal memurunun ve ticaret odaları ile belediyelerin seçecekleri ikişer üyeden oluşan komisyonlarca belirlenecekti. Gerekli görüldüğünde birden fazla komisyon kurulabilecekti ve bu komisyonların 15 gün içinde vergi tarhını tamamlamaları öngörülmüştü. Komisyonların kararları kesin olup itiraz kapısı açık değildi; kararlara karşı adli ya da idari dava açılamıyordu. Tahakkuk eden vergiler 15 gün içinde ödenmeliydi ve verginin gecikmeyle ödenmesi durumunda faiz işliyordu. Toplam bir ay içinde vergilerini ödemeyenlere ise haciz geliyordu. Ayrıca bir ay içinde borcunu ödemeyenler borçlarını ödeyinceye kadar bedeni yeteneklerine göre askeri nitelikte olmayan genel hizmetlerde ya da belediye hizmetlerinde çalıştırılacaklardı. 7 Ocak 1943'te kabul edilen çalışma mükellefiyeti yönetmeliğine göreyse, bu mükellefiyet Erzurum-Aşkale'de yerine getirilecekti.[716] Oysaki 15 gün gibi kısa bir sürede böyle bir verginin saptanması için gerekli hazırlıklar bulunmuyordu. Tıpkı Toprak Mahsulleri Vergisi'nde başvurulduğu gibi, öncelikle vergiyi toplamak amaç edinilmiş, uygulamadaki keyfiliğe göz yumulmuştu. Ancak verginin resmi olarak açıklanan yönünün dışında başka bir amaca da yöneldiği, Faik Ahmet Barutçu'nun anılarında yer

714 Rıdvan Akar, *Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 20-24.

715 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 56-57. Verginin uygulanması sırasında İstanbul Defterdarı olarak önemli bir görev üstlenen ve yazdığı kitap Varlık Vergisi ile ilgili çalışmalarda temel alınan Faik Ökte, üniversiteden hocası iktisatçı Prof. Dr. Fazıl Pelin'in Varlık Vergisi'ne ilişkin haberleri gazeteden okuduktan sonra kendisiyle konuştuğunu belirtmekte ve aralarında geçen diyaloğu şöyle aktarmaktadır: "– Faik oğlum, bu sabah gazetede Varlık Vergisinin metni çıktı. –Evet hocam. –Tabii gazeteciler işi kavramamış, metni eksik yazmışlar...– Hayır, benim okuduğum gazetelerin hepsinde metin tamamdır...– Nasıl tamam? İtiraza, temyize müteallik bir hüküm yok! Verginin nisbeti malum değil...– İşte bu da öyle bir vergi hocam!– Oğlum, siz toptan deli mi oldunuz?" Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, s. 64.

716 Tekeli ve İlkin, *İktisadi Politikaları ve...*, s. 46, 48.

almaktadır. Saraçoğlu Meclis'te kanun kabul edilmeden önce, kanunun amacıyla ilgili milletvekillerine "Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz" demişti.[717] Başbakan olduktan sonra Türkçülüğü üzerine vurgu yapan Saraçoğlu'nun böyle bir açıklama getirmiş olduğunu düşünmek bilgilerimizle uyumludur. Esasen Türkiye piyasasını Türklerin iktisadi kontrolüne vermek, milli iktisat anlayışının, iktisadi milliyetçiliğin bir parçası olarak Osmanlı zamanından beri milliyetçiler arasında kabul görmüştü.[718] Atatürk zamanında da milli iktisat politikası benimsenmiş olmakla birlikte, Türkiye ekonomisinde gayrimüslimlerin ağırlığı oldukça fazla olmaya devam ediyordu. Dolayısıyla, Akar'ın saptadığı gibi, "ekonominin kilit noktalarını ellerinde bulunduran azınlıkların enflasyon, karaborsa gibi sorunlarda kısmen olumsuz işleve sahip olmaları" onların kamuoyu nezdinde de olumsuz görülmelerine yol açmıştı.[719] Bu sebeple kanun kabul edilirken hem Mecliste hem de Meclis dışında oldukça olumlu karşılanmıştı.[720] Ancak vergiyi olumsuz karşılayanlar da vardı. Vergi uygulamaları diplomatik temsilcilerce protesto edilmişti. ABD Büyükelçisi, verginin azınlıklara karşı ayrımcılık yapılmak kaydıyla uygulandığını bildiriyordu.[721] Yabancı basında da verginin amacının ekonominin

717 Barutçu, *a.g.e.*, s. 263.

718 Bu konuda bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995; Doğan Y. Çetinkaya, *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat 1909-1914*, Çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

719 Akar, *a.g.e.*, s. 100.

720 *A.g.e.*, s. 50, Tekeli ve İlkin, *İktisadî Politikaları ve...*, s. 41.

721 Büyükelçiye göre bu tutum Türkiye'nin ABD'deki imajını ve Türk-Amerikan ilişkilerini çok olumsuz yönde etkileyecekti. ABD Büyükelçiliği'ne verilen notada Türk hükümeti yapılan uygulamanın nedenlerini açıklamıştı. Buna göre savaşın sebep olduğu zorluklar pek çok hükümeti katı sınırlamalar yapmaya mecbur bırakmıştı. Türkiye ise uzun süre böyle tedbirler almaktan kaçınmıştı. Ancak son zamanlarda köylülerden ürünlerinin yüzde 25'ini piyasa fiyatının çok altında teslim etmeleri istenmiş, maden işçilerineyse zorunlu çalışma yükümlülüğü getirilmişti. Şimdi de Türk hükümeti, savaştan kazanç sağlayanlara bir darbe vurmak için Varlık Vergisi'ni çıkarmaya kendini zorunlu

Türkleştirilmesi olduğuna dair yazılar çıkmaktaydı.[722] Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin verdiği bilgilere göre, Varlık Vergisi'ne giden süreçte, Maliye Bakanlığı'ndan kendilerine, savaş zamanında ihtikâr yoluyla özellikle azınlıklardan kişilerin büyük servetler yaptıkları, oysa fevkalade kazançları mevcut kanunların vergilendirmemekte bulunduğu, bu sebeple fevkalade kazanç sağlayanların tespiti için azınlıkları ayrı cetvelde gösteren bir tespit yapılması gerektiği yönünde bir yazı gelmiştir. Bunun üzerine irat ve servet müdürlüğü şubelerinden gizli olarak bilgi istenmiş ve bazılarından da bu bilgiler alınmıştı. Ancak yapılan tespitler tahmine dayalıydı.[723] Türkiye'de o sıralarda gelir vergisi yoktu, kazanç vergisinin beyannameli olan kısmı ise sınırlıydı.[724] Dolayısıyla elde sağlıklı bir bilgi temeli bulunmuyordu. O şartlar altında yapılacak bir vergilendirmede keyfiliklerin olması kaçınılmazdı.

Yapılan bir araştırmada, o dönemde Türkiye ekonomisinin büyük ölçüde gayrimüslimlerin kontrolünde olduğu saptanmıştır. Verginin, ekonomide ağırlığı nedeniyle adeta bir "İstanbul Vergisi"[725] olduğu düşünüldüğünde, şimdi sunulacak bilgi daha anlamlı olmaktadır. Necati Doğru'nun İstanbul Ticaret Odası kayıtlarına dayalı olarak yaptığı araştırmaya göre II. Harp sırasında "İstanbul'un ticaret hayatının, sanayicilik hayatının, eğlence hayatının, otelcilik hayatının ve hatta terzilik hayatının, doktorluk, pastanecilik, meyhanecilik hayatının yüzde 87'si Musevi, Ermeni ve Rumların elindeydi". Doğru,

hissediyordu. Vergi, eşitlik ve adalet ilkelerine uygun olarak, savaşın getirdiği olağanüstü yükleri hafifletmek için çıkarılmıştı. Kanunun hiçbir cümlesi hiçbir şekilde yabancılara karşı ayrımcılık yapmak şeklinde yorumlanamazdı. Uygulamada, yabancılar ve Türk vatandaşları arasında hiçbir ayrım gözetilmemekteydi. Türk hükümetinin bu açıklamasına karşın ABD yönetimi Türkiye üzerindeki baskısını arttırdı ve sonuçta vergilerde düzeltmelerin yapılması sağlandı. Bu sebeple ABD Büyükelçisi Steinhardt'ın 1943 sonuna doğru yaptığı değerlendirmeler çok daha yumuşaktır. Bkz. *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1943", s. 1077-1086.

722 *BCA* 030.10.0.0.232.563.2.

723 Ökte, *a.g.e.*, s. 47.

724 *A.g.e.*, s. 51.

725 Mükelleflerin yüzde 54'ü ve tahakkuk eden verginin yüzde 68'i İstanbul'a yönelmişti. İzmir, tahakkuk eden verginin yüzde 5.8'i ile ikinci sırada gelmekteydi. Ankara yüzde 2.2 ile üçüncü sıradaydı. Bkz. Tekeli ve İlkin, *İktisadî Politikaları ve...*, s. 45.

şehir rehberini bulup taradıktan sonra bu oranın yüzde 89.2'ye çıktığını fark etmiştir.[726] Bu durumda vergilerin çoğunun gayrimüslimler tarafından ödenmesi doğaldı; ancak söz konusu durum, yönetimi milli iktisat bakımından da ilgilendirmiş olacak ki, Varlık Vergisi'nin bu konuya da bir çözüm getireceği umulmuştur.

Hazırlanan cetvellerde, daha önce görülmemiş bir biçimde, Müslümanlar (M), gayrimüslimler (G), dönmeler (D), ecnebiler (E) harfleriyle gösterilmişlerdi. Ökte, hazırladıkları barem formülüyle farklı gruplara yönelik vergileri tespit ettiklerini yazmaktadır. Buna göre Müslümanlardan ödedikleri kazanç vergisinin 1-3 misli nispetinde Varlık Vergisi alınacaktı. G grubunun vergisi ise M grubunun en aşağı 2, en fazla 3 misli olacaktı. Faik Ökte, Şevket Adalan'la birlikte tespit ettikleri bu sistemin kabul edildiğini ancak baremin yeniden düzenlendiğini belirtmiştir. Buna göre G grubunun vergisi yerine göre 5-10 misli ağırlaştırılmıştı.[727] Ancak sonradan yapılan, Kayra'nın değineceğimiz bir araştırmasında, böyle bir vergilendirmenin gerçekleşmediği tespit edilecektir. Burada *Varlık Vergisi Faciası* kitabı yazarına ilişkin bir ara not düşmek de gerekmektedir. Ökte, eserini 1951 senesinde, kendisinin ifadesiyle Varlık Vergisi'nin TBMM'de konuşulması ve "bilhassa vergi hakkında Maliye Bakanının konuşuş şekli dolayısıyla" bastırmıştır. Ökte'nin çalışması, Amerikalı uzman Thornburg'un devletçilik eleştirilerini andıran bir CHP ve devletçilik eleştirisiyle başlamaktadır ve Ökte'nin temel tezi, verginin Şükrü Saraçoğlu'nun eseri olduğudur.[728] Ancak DP'nin hedefinde esasen Saraçoğlu değil İnönü olduğundan, esas olan Saraçoğlu'nun dönemin Milli Şef'i olan İnönü'yü işaret etmesiydi; ancak Saraçoğlu bunu yapmamış ve eserin kendisine ait olduğunu, aynı şartlarda bir yenisini yapmakta tereddüt etmeyeceğini belirtmiştir. Böylece kitap, DP tarafından çok fazla önemsenmemiştir.[729] Ökte'nin çalışmasına ve onun çalışmasını temel almak kaydıyla yapılan

726 Akt. Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 59.
727 Ökte, *a.g.e.*, s. 78.
728 *A.g.e.*, s. 11, 13-14.
729 Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 14-15.

diğer çalışmalara yönelik bazı eleştiriler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin tarım alanında çalışan insanlara yüklediklerinin, ülkenin geneline yayılan açlık ve sefalet koşullarının fazla göz önünde bulundurulmaması ve çalışmalarda tüm ağırlığın Varlık Vergisi'ne kaydırılmasıdır.[730] İkinci eleştiri, Ökte'nin verdiği bilgilerin tam olarak sorgulanmadan kullanılmasıdır.[731] Bu ikinci eleştirinin temeli Cahit Kayra'nın çalışmasıdır.

Varlık Vergisi ile 114.368 mükelleften 465.384.820 liralık bir vergi tahakkuk ettirilmesi öngörülmüştü.[732] Ökte'nin verdiği bilgilere göre bunun 189.969.980 lirası 2.563 gayrimüslim mükellefe yüklenmişti. 117.209.549 lirası ise Türk-Müslüman nüfusa tahakkuk ettirilmişti.[733] Ancak bu istatistik, tahakkuk ettirilen vergileri göstermekteydi, tahsil edilenleri değil. Nitekim gayrimüslimlerden yapılan tahsilatın tahakkuka oranı yüzde 74.4 iken, Müslümanlarda bu oran yüzde 94.1, ecnebilerde ise yüzde 41.5'tir.[734] Kayra, sadece tahakkuk ettirilen rakamlara bakıldığında dahi, M grubuna kişi başına 6.102 lira, G grubuna kişi başına 5.326 lira düştüğünü saptamaktadır.[735] Bu saptama, Tekeli ve İlkin'in belirttikleri gibi Ökte'nin verdiği rakamların hayli abartılı olduğunu ortaya koymaktadır; ancak yine de vergi yükünün ağırlığının gayrimüslimlerce çekildiği gerçeğini değiştirmemektedir.[736] Vergiyle yapılacak tahsilatın sınırlarına gelindiği düşüncesiyle 17 Eylül 1943 tarih ve 4501 sayılı Kanun'la vergilerini ödeyemeyecekleri anlaşılan hizmet erbabıyla gündelik gayri-safi kazançları üzerinden kazanç vergisine tabi mükelleflerin tahsil edilmemiş borçlarının silinmesi konusunda Maliye Bakanlığı yetkili kılınmıştı. Buna bağlı olarak 23.610 mükellefe ait 12.266.966 liralık vergi silinmişti. Aralık ayı başında da Sivrihisar Çalışma Kampı'ndakiler serbest

730 *A.g.e.*, s. 15-17; Metinsoy, *a.g.e.*, s. 25, 43; Cahit Kayra, *Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2013, s. 82.
731 Bkz. Tekeli ve İlkin, *İktisadî Politikaları ve...*, s. 50.
732 *A.g.e.*, s. 45.
733 Ökte, *a.g.e.*, s. 102.
734 Tekeli ve İlkin, *İktisadî Politikaları ve...*, s. 50.
735 Kayra, *Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi*, s. 183-185.
736 Tekeli ve İlkin, *İktisadî Politikaları ve...*, s. 50.

bırakılmışlardı. 14 Mart 1944'te çıkarılan 4530 sayılı Kanun'la ise tahsil edilmemiş tüm vergi bakayası silinmiştir.[737] Ecnebiler konusunda da elçilikler devreye girmiştir. Özellikle ABD Büyükelçiliği bu konuda oldukça faaldir ve birçok Amerikan vatandaşının vergilerinin düşürülmesinde etkin rol oynamıştır. Varlık Vergisi ile sonuçta 314.9 milyon liralık bir tahsilat yapılabilmiştir. Bunun 166 milyonluk kısmını gayrimüslimler, 115.3 milyon liralık kısmını Müslümanlar, 33 milyonluk kısmını ecnebiler ödemişlerdir. Gayrimüslimler borçlarını ödeyebilmek için çeşitli mülklerini satmışlardır ve bir kısmı da Aşkale'ye gitmiştir. Ancak söz konusu miktar, gayrimüslimleri piyasadan silmeye yetecek bir miktar değildir ve bu açıdan ekonominin Türkleştirilmesine dair bir amacı gerçekleştirdiği de söylenemez. Ortaya çıkan sonuç, gayrimüslimlerin devlete dönük güvenlerinin kırılması ve faaliyetlerini sanayiden çok ticaret alanına kaydırmalarıydı. Ancak çok kısa bir süre içerisinde ekonomik açıdan durumlarını toparlayabilmişlerdi.[738] Rifat Bali'nin Varlık Vergisi ile ilgili hatıra ve tanıklıklara dayalı olarak yaptığı derlemede ise hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere dönük yanlışlıklar ve keyfilikler yapıldığı görülebilmektedir.[739] Bütün bu verilerden yola çıkılarak, Varlık Vergisi'nin, devletin, gerekli mali-hukuki hazırlıklar olmaksızın, teşkilat ve personel yetersizken vergiyi uygulamaya çalışmasından ötürü, bazı yanlışlık ve keyfiliklerin ortaya çıktığı, azınlıkların ekonomide kilit yer tutmalarından ötürü vergide temelde onların gelirlerinin hedef alındığı, bunda, milli iktisat-ekonominin Türkleştirilmesi bakımından bazı faydalar

737 *A.g.e.*, s. 49.

738 *A.g.e.*, s. 49-52.

739 Örn. bkz. *Varlık Vergisi: Hatıralar-Tanıklıklar*, Der. Rifat N. Bali, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 103-107, 113-114, 201-204. Bu konuda yapılan bazı keyfilikler akıl almaz boyutlara ulaşmıştı. Kayra şöyle anlatıyor: "Bu arada sadistçe davranışlar da oldu. Arkadaşlardan biri, kendi bölgesindeki bütün altın, mücevherat satıcısı kuyumcuların tümüne haciz koydu. Bir mükellefin yaşam boyunca şiirlerini yazdığı defterler alınıp götürüldü. Mareşal Fevzi Çakmak'a büyük bir vergi konulmuş olduğu anlaşıldı. Dükkânların sacdan ondüle kepenklerini yağlayan bir garibana 'yağ tüccarı' olarak büyük vergiler yükletildi." Bkz. Cahit Kayra, *'38 Kuşağı: Cumhuriyet'le Yetişenler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 113.

beklendiği, bu yönüyle Varlık Vergisi'nin milliyetçi ve uygulamada kimi zaman ayrımcı niteliklikler taşıyan bir vergi olduğu söylenebilir.

2.6.3. Türkçü-Turancılarla İlişkiler ve 1944 Irkçılık-Turancılık Davası

1939'dan 1944'e kadar olan dönem, "yayınların çoğalması ve destekçilerin artması sayesinde Türkçü akımın altın yılları" olmuştur.[740] Bu dönemde *Ergenekon*, *Bozkurt*, *Gök-Börü*, *Çınaraltı*, *Tanrıdağ*, *Kopuz*, *Türk Yurdu*, *Orhun*, *Millet*, *Türk Amacı*[741] gibi birçok Türkçü ya da Türkçü-Turancı dergi yayımlanmıştır. Bu yayınlarda Reha Oğuz Türkkan ve Nihal Atsız isimleri ön plana çıkmaktaydı. Reha Oğuz Türkkan, hareketin içindeki diğer isimlerle karşılaştırınca oldukça genç bir aktivistti. Kasım 1938 ile Ocak 1939 tarihleri arasında *Ergenekon* adlı dergiyi çıkarmıştı. Bu derginin künyesinde "Türk ırkı bütün ırklardan üstündür" ibaresi yer alıyordu. Ancak dergi uzun süre yayın faaliyetine devam edemeden hükümet tarafından kapatıldı. *Ergenekon* çıktığı zaman henüz Türkkan ile Atsız'ın araları bozulmadığı için, Atsız da dergiye katkıda bulunuyordu. Dergide 1930'lu yılların tanınmış Türkçüleri de yazıyorlardı. Daha sonra Türkkan, *Ergenekon*'un devamı mahiyetinde *Bozkurt* dergisini çıkarmaya başlamıştı (Mayıs 1939). Ancak bu dergi de kısa bir süre sonra kapatıldı. Yine de Türkkan'ın faaliyetlerine son vermek gibi bir niyeti yoktu. Bu kez de bir başka girişimle ortaya çıkmış, oldukça ılımlı bir isim kullanmayı seçerek Kitap Sevenler Kurumu'nu kurmuştu. Derneğin Onursal Başkanı Fethi Okyar'dı; Kütahya Milletvekili ve Türkolog Besim Atalay, Mahmut Esat Bozkurt, Şevket Raşit Hatipoğlu, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Zeki Velidi Togan ve Abdülkadir İnan gibi isimlerin de derneğe üye oldukları söylenmekteydi.[742] Derginin Mayıs 1940'ta yeniden yayımlanmasına izin verildi ancak

740 Özdoğan, *a.g.e.*, s. 229.

741 Türk Amacı'nın tıpkıbasımı için bkz. *Türk Amacı*, Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

742 Özdoğan, *a.g.e.*, s. 209-212.

bu izin de Aralık 1940'a kadar sürdü. Sebep Atsız'ın tarihin çeşitli dönemlerinde farklı hanedanlarca yönetilmiş tek bir Türk Devleti olduğunu ve bu devletin temelinin 1040'ta Horasan'da atıldığını söylemesi ve bu fikrin Türk Devleti'nin ilerici anlam ve önemini küçümseyen, Türkiye Cumhuriyeti'nin itibarını zedeleyen bir mahiyette bulunmasıydı.[743] İlk zamanlarda Atsız ve Türkkan, *Bozkurt* dergisinde işbirliği yapmışlardı; ancak bazı konularda aralarında görüş ayrılıkları vardı –örneğin Türkkan Türk Tarih Tezi'ne olumlu yaklaşıyordu; Atsız'a göreyse bu tez bir saçmalıktı;[744] Türkkan ırkla kafatası arasında ilişki kuran 1930'lardaki antropolojiye dayalı görüşlerden etkilenen bir kuşaktandı; Atsız ise ırkla kan arasında bağ kurmaya yatkındı– ve Türkkan'ın hırslı tutumları Atsız'la arasında bir liderlik mücadelesi belirmesine sebep olmuştu. Böylece 1941 Haziranı'nda Bozkurt yeniden yayımlanmaya başlandığında sorunlar da daha berrak hale gelmiş ve sonunda 1942'de biri Türkkan'ın diğeri de Atsız'ın yönetiminde iki ayrı *Bozkurt* dergisi çıkmaya başlamıştı. Türkkan, daha sonra *Gök-Börü* adlı başka bir dergi çıkararak yoluna devam etme kararı almıştı.[745]Bilindiği üzere Haziran 1941'de Nazi Almanyası SSCB'ye savaş ilan etmişti. 1942'de Kırım'ın işgaliyle Türkçü-Turancı çevrelerde heyecan daha da artmıştı. Henüz 1941 Temmuz'unda,

743 *A.g.e.*, s. 232, 234.

744 [Nihal] Atsız, "Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?", *Çınaraltı*, S: 1, 1941, s. 6-8. Bununla birlikte Nihal Atsız'ın vefatından kısa bir süre sonra yazdığı yazıda, hayattayken "Türkçülük ülküsünün en büyük şahsiyeti" olarak tanımladığı ve Atsız'ı manevi oğlu olarak gören Rıza Nur, 1924'te Türk Yurdu'nda yayımlanan bir yazısında "Urartu, Elam, Sümer, Hitit, Kumak gibi eski Anadolu uygarlıklarının hepsinin Turan ailesine ait olduğunu" iddia etmiştir. Bkz. Behlül Özkan, *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dâr'ul İslam'dan Türk Vatanına*, Çev. Dâra Elhüseyni, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 186. Atsız'ın Rıza Nur'la ilgili görüşleri için bkz. Nihal Atsız, *Tarih, Kültür ve Kahramanlar (Makaleler-2)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 151. Rıza Nur'un Atsız'ı manevi oğlu olarak görmesi hakkında bkz. Ferit Salim Sanlı, *Türkçülük Akımında Din Olgusu Üzerine Aykırı Bir Yaklaşım: Hüseyin Nihal Atsız ve Fikirleri*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010, s. 18. Nihal Atsız için ayrıca bkz. Güven Bakırezer, "Nihal Atsız", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4 – Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim, İstanbul, 2002, s. 352-357.

745 Özdoğan, *a.g.e.*, s. 234-235. Nizam Önen, "Reha Oğuz Türkkan", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4-Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 362-369.

yani Almanya SSCB'ye savaş ilan ettikten çok kısa bir süre sonra, daha önce Nazizme karşı çıkmış olan Türkkan, *Bozkurt* dergisinde bir Türk Budunu haritası yayınlıyor, Türkiye'nin savaşa girmesini istiyor ve bu yönde İnönü'ye şöyle çağrıda bulunuyordu: "Ey tarihin bu büyük gün için seçtiği İNÖNÜ! Türklüğün mukaddes istiklali için kanımızı dökmeye hazırız! Bütün Türklük senin işaretini bekliyor!"[746] 1942 baharında Almanya'nın Kırım'ı işgal etmesiyle birlikte Türkçü-Turancı dergiler peşi sıra çıkmaya başlamıştı: Rıza Nur'un *Tanrıdağ*'ı, Ahmet Caferoğlu'nun *Türk Amacı*, Hasan Ferit Canssever'in yeniden çıkarmaya başladığı *Türk Yurdu*, Fethi Tevetoğlu'nun ikinci defa çıkarmaya başladığı *Kopuz*, ırkçı-Anadolucu çizgideki ve Hüseyin Avni Göktürk'ün sahibi, Remzi Oğuz Arık'ın genel yayın müdürü olduğu *Millet* bu dergileri oluşturmaktaydı.[747] Bu arada başka gelişmeler de olmaktaydı. Türkkan, Kitap Sevenler Kurumu'nun Halkevleri'ne bağlanmasına ve *Bozkurt* dergisinin kapatılmasına çok sinirlenmişti. Bu çerçevede, 26 Temmuz 1941'de Türkkan'ın Bozkurt Gürem adını verdiği bir örgüt kurulmuştu.[748] Ilımlı bir dergi[749] olarak nitelenen *Çınaraltı* ise 1941'de çıkmaya başlamıştı ve Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç tarafından yayınlanmaktaydı. Dergi gerçekten de hükümetle iyi geçinmeye çalışıyordu; ancak bünyesinde Turancı yazarlar barındırmaktaydı. Dergide, ırkçı[750] ve Turancı-yayılmacı çizgide yazılar yayımlanmıştı. Örneğin Orhan Seyfi Orhon, hükümetlerin realist olmaları gerektiğini ama milletlerin böyle davranamayacağını, küçük Balkan milletlerinin bile Büyük Sırbistan, Büyük Bulgaristan, Büyük Yunanistan peşinde olduklarını söylüyor ve şu eleştiriyi getiriyordu:

746 Bkz. Nizam Önen, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 277.

747 *A.g.e.*, s. 278-279, Özdoğan, *a.g.e.*, s. 238-245.

748 Mithat Atabay, *II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Milliyetçilik Akımları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 291.

749 Önen, a.g.e., s. 276.

750 Örn. bkz. Necdet Sançar, "Dün ve dünü inkâr edenler", *Çınaraltı*, S: 3, 1941, s. 14; H.E.E., "Yahudiler", *Çınaraltı*, S: 6, 1941, s. 11; Al Temur Kılıç, "Genç Irkdaşlara", *Çınaraltı*, S: 8, 1941, s. 10; Hüseyin Namık Orkun, "Irk Meselesi: Bize bu işte düşen vazifeler", *Çınaraltı*, S: 32, 1942, s. 10.

"Milli şuuru uyandırmak için küçük vatan ve milletseverliğin dar sınırı içinde kalamayız. Bu derece realist, bu derece temkinli bir düşünce ile millete peşinden koşacağı bir ideal veremeyiz. Bu terbiye sistemi gitgide bizi hodgâm, lâkayd ve kozmopolit yapar. Ruhumuzdaki ateşi söndürür, fedakârlık duygularımız yavaş yavaş ölür..."[751] Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet de yazılarıyla Rusya'daki Türk varlığını hatırlatıyor ve gerek Turancı gerek Türk-İslamcı dış politika tezlerinde sıkça gündeme gelen nüfusu kalabalık ülkeler karşısında zayıf düşmemek için nüfusça büyümek ve genişlemek ihtiyacını –irredantist bir bakışla– savunuyordu. Erkilet söz konusu görüşlerini "İdeale Doğru" adlı anlamlı bir başlık altında şöyle dile getirmişti:

"Nüfus sayıları az olan milletler kendilerini ancak birtakım muvazene oyunlarile korumağa çalışırlar ve ekseriyetle muvaffak olamazlar (...) Ne yazık ki büyüğün küçüğü yutması ve kuvvetlinin zayıfı alt etmesi basit bir yaşama kaidesidir. (...) Görülüyor ki nüfus çokluğu bir millet için en büyük nimetlerdendir. Çünkü nüfus başlı başına bir kuvvet kaynağıdır. Onun için nüfusun bir parçası yahut çoğu başkalarının hüküm ve esaretinde bulunan milletlerde, kuvvetlenmek için her şeyden evvel birleşmek gayeleri güdülür."[752]

Görüldüğü gibi Türkçü-Turancılar arasında SSCB'deki Türklerin bağımsızlığı için savaşa girilmesine yönelik bir taraftarlık mevcuttu. 1942 Ağustos'unda Türkçü-Turancılar cephesinde sevinçle karşılanan bir başka gelişme daha oldu. 8 Temmuz 1942'de Başbakan Refik Saydam vefat etti ve komünistlerin başbakanlığa gelmesinden çekindikleri Türkçü eğilimleriyle bilinen Şükrü Saraçoğlu başbakan oldu. Başbakan

751 Orhan Seyfi Orhon, "Büyük Vatanseverlik, Küçük Vatanseverlik", *Çınaraltı*, Sayı: 2, 1941, s. 3.

752 H.E. Erkilet, "İdeale Doğru", *Çınaraltı*, S: 2, 1941, s. 4. Ayrıca bkz. H.E. Erkilet, "Coğrafî Türk Birliği", *Çınaraltı*, S. 32, 1942, s. 4-5.

Saraçoğlu, göreve gelmesinden çok kısa bir süre sonra, Bakanlar Kurulu'nun izleyeceği iç ve dış siyaset hakkında TBMM'de yaptığı konuşmada ünlü sözlerini sarf edecekti:

> "Arkadaşlar, Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız (Bravo sesleri, şiddetli alkışlar). Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir (Bravo sesleri, alkışlar). Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız (Bravo sesleri, alkışlar)."[753]

Saraçoğlu konuşmasında Türkiye'nin harp-dışı vaziyetinin ve sergüzeşt aramayan siyasetlerinin devam edeceğini de söylemişti.[754] Saraçoğlu, Türkçülüğün başbakan düzeyinde devlette temsil edildiğini hatırlatan bir cümle kurmayı uygun görürken, Türklüğü, sadece ırka değil vicdana yani gönüllülüğe ve kültüre de dayanan ve ırkçıların anladığından daha geniş bir daire olarak da çizmeye çalışıyordu. Irkçılığı, "azalan ve azaltan", kendi Türkçülük anlayışlarını ise "çoğalan ve çoğaltan" sözleriyle niteliyordu ki bu sözler, Saraçoğlu'nun Türkçü fikir yapısını yansıtmakla birlikte resmi görüşe uygun olarak ırkçı Türkçülüğü benimseyenlerle araya bir mesafe koyma amacını da yansıtmaktaydı. Yine de Türkçü-Turancı çevreler Saraçoğlu'nun sözlerini kendi görüşleri açısından bir ileri adım olarak kabul ettiler. Dahası, Saraçoğlu'nun sözleri, onun vermek istediği anlamın tam tersi olacak şekilde değiştirilerek lanse edilecektir.[755] Bununla birlikte Saraçoğlu'nun Türkçülük çıkışının Türkçü-Turancı çevreler açısından olumlu bir etki yaptığını belirtmek yerinde olacaktır.

Kemalizm, resmi ideoloji konumunda olduğu için, sol çevreler de sağ çevreler de onu kendi düşünceleri doğrultusunda "yorumlamaya" çalışıyorlardı. Bu seçmeci yorumlar, *Ulus* gazetesinde de bilhassa Falih Rıfkı Atay'ın eleştirilerine uğramaktaydı.

---

753 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 27, D.VI, İ: 77 [5 Ağustos 1942], s. 21-22.
754 *A.g.e.*
755 Bunu ileride göreceğiz.

Ulus'un CHP'nin yayın organı olduğu düşünüldüğünde, bu yazıları uyarı mahiyetinde okumak da mümkündür.

Bu konulardaki ayrılık savaşın başından itibaren izlenebilmektedir. Alman ve İtalyan saldırganlığına olumsuz yaklaşılmış, Fransa'daki Vichy rejimi eleştirilmiş, Fransız Devrimi'nin ideallerine olan bağlılık vurgulanmıştır. Militarizmin ve ırkçılığın eleştirildiğini görmek de mümkündür. Falih Rıfkı, 2 Temmuz 1940'taki yazısında, Türkiye'nin tek bir davası olduğunu, bunun da "Türkiye ve hür Türk milleti"nden ibaret olduğunu yazmıştı. Atay, iç ve dış siyasetin bu dava ile belirlendiğinin ve 21 senedir Kemalizmin saf mayasına "madde-i ecnebiye" karıştırılmasına müsaade edilmediğinin de altını çizmişti.[756] Atay, bir başka yazısında ise Mihver saldırısı altında Anglo-Sakson âleminin askerileşmek zorunda kalmasına esef etmekte ve bu durum ortaya çıkmasaydı "beynelmilel tesanüt ve hukuk sistem ve münasebetlerini inkişâf ettirme"nin ve "hür milletler Avrupası birliğini vücuda getirme"nin mümkün olacağını ileri sürmekteydi. Bu başarıyla "asrın insaniyeti tarihte emsalsiz bir şeref kazanacaktı".[757] Bu düşüncelerin ırkçı ve Turancı dergilerde savunulanlarla tam bir tezat içinde olduğu açıktı. 13 Kasım 1941'de Falih Rıfkı, Kemalizmi sağa sola[758] çekiştirenleri bu kez doğrudan uyarmaktaydı:

756 Falih Rıfkı Atay, "Tek Dava ve Onun Tek Siyaseti", *Ulus* (2 Temmuz 1940).

757 Falih Rıfkı Atay, "Askerleşen Yeni Bir Âlem", *Ulus* (9 Şubat 1941).

758 Bu noktada Atatürk döneminden beri devam eden sağ-sol çekişmesinin mahiyetine ilişkin bazı açıklamalar yapmak gerekmektedir. Hem komünistler hem de ırkçı-Turancılar, bir diğerinin savunduğu fikirlerin rejime uygun olmadığını ispat etmek için kitaplar ya da risaleler yazmışlardır. O sırada Kemalizm yegâne meşru referans olduğundan, komünistler, kendi görüşlerini Kemalizme uyarlayarak hem kendi savunduklarının rejime uygunluğunu hem de ırkçı-Turancıları eleştirmek kaydıyla onların görüşlerinin rejime uygunsuzluğunu göstermeye çalışmışlardır. Bunlar içerisinde en bilineni, Faris Erkman'ın yazdığı *En Büyük Tehlike* adlı risaledir. Bu risalede, dış güçler tarafından yönlendirilen ırkçı-Turancıların ülke güvenliği açısından oluşturdukları tehdide değiniliyor, onların milliyetçilik anlayışının katiyen Kemalist milliyetçiliğe uymadığı ifade ediliyor ve ırkçı-Turancıların yaptıkları yayınlara pek müdahale edilmemesi eleştiriliyordu. 1943 senesinde bu konu, Meclise kadar taşınan bir tartışma mevzusu haline gelmişti. Atsız, bu risaleye, hızlı bir cevap yazmıştı. Atsız'ın risalesinde Türkçülüğü başka milletler hesabına çalışan bir siyasi akım gibi göstermeye çalışan solcular eleştiriliyordu. Bu kişiler "halkçılık, yurtçuluk" maskeleri altında gençliği zehirlemekteydiler. Söz konusu risalede solcular sertçe eleştirildikten başka, faşizm, demokrasi ve komünizmin savaş sonrası durumu değerlendirilmekte ve demokrasinin yerini kaybedeceğine kesin gözüyle bakılarak, onun yerini herhalde

"Birtakım sinsi gazete ve dergi sütunlarında, ara sıra, yabancı ideoloji simsarlığı revaç bulur. Yeni bir hareketin kılavuzluğu veya müritliği süsü takınan hafif akıllıların karşılarındaki soğuk ve katı kayıtsızlığı sökmek, duru ve temiz milli birlik kaynağını çalkalayıp bulandırmak hevesine kapıldıkları görülür. Türk milliyetçiliğini kimi sağa çekmek, kimi sola sürümek ister. En kötü huyları, ellerindeki gümrük kaçağı yabancı malı üstüne mukaddesat damgası vurmaya kalkışmaktır. Propaganda servislerine bazen kiralanarak, bazen gönüllü yazılarak ya kurnaz ya kör alet hizmeti görenlere sade bu memlekette rastlamıyoruz. (...) Biz memleketçiyiz ve bu halkın, yalnız onun hizmetindeyiz. Sınıraşırı hiçbir savaşa bağlı değiliz. Davamız birdir ve bizimdir. Onu ne bize milliyetçilik ne de

komünizmin almayacağı söylenmekteydi. Yine Atsız'a göre, bu üç rejimin üçü de yabancı kaynaklı olduğu için, bu ideolojilerden birine taraftar olanların diğerlerini yabancı ajanlığı ile suçlamaları yersizdi. Bir başka çatışma, Sabahattin Ali'nin yazdığı *İçimizdeki Şeytan* adlı roman nedeniyle çıkmıştı. Bu romanda S. Ali, anlaşıldığı kadarıyla Nihal Atsız, Peyami Safa, Mükrimin Halil Yinanç ve Zeki Velidi Togan gibi Anadolucu veya Turancı olarak bilinen şahısları da eleştiri konusu yapmış; onların siyasi hırsları için gençleri kandırdıkları, kötü niyetli kimseler oldukları işlendiği gibi, ahlaki özellikleri de tenkit edilmişti. Atsız, bu romana da bir cevap verme gereği duydu ve *İçimizdeki Şeytanlar* adlı cevabında, ırkçı ve Turancı olmaktan ve bunu söylemekten çekinmediğini, romanda adı verilmeden kast edilen kişilerin çok değerli ve namuslu kişiler olduklarını belirtmekte ve S. Ali'ye yönelik çok sert kişisel eleştirilerde bulunmaktaydı. Atsız, metnini, Ali'yi düelloya davet ederek bitirmekteydi. Kolaylıkla anlaşılabileceği üzere bu metinler savaşında iki taraf da diğerini hükümete şikâyet ve hatta ihbar etmekteydi. Dikkat çekici olan, daha sonra tamamen düşman kesilecek kişilerin bir dönem arkadaş olmalarıdır. Örneğin S. Ali ve Pertev Naili Boratav, Türkçü oldukları dönemde Atsız ile arkadaştılar. S. Ali, bir toplantıda okuduğu ve Atatürk'e ve bazı devlet adamlarına hakaret ettiği öne sürülen bir şiirinden ötürü hapis cezası da almıştı. Ali aleyhine tanıklık edenlerden biri de Emin Soysal'dı. Atsız'ın Falih Rıfkı sevmezliği de 30'lu yıllara dayanıyordu. Pertev Naili Boratav'ın komünist fikirlere sahip olduğu gerekçesiyle Almanya'daki eğitimden geri çağrılmasında Reşat Şemsettin Sirer karar verici pozisyondaydı. Dolayısıyla sağ ve sol görüşlere mensup kişiler ya da sol-Kemalistler ile ırkçı-Turancılar ve Anadolucular arasındaki kavga, 1940'larda aniden ortaya çıkmış değildi. Bkz. Faris Erkman, *En Büyük Tehlike/Kırklı Yıllar-1*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2002; [Nihal] Atsız, *İçimizdeki Şeytanlar-En Sinsi Tehlike-Hesap Böyle Verilir*, İrfan Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1997; Sabahattin Ali, *İçimizdeki Şeytan*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016; Sabahattin Ali, *Mahkemelerde*, Haz. Nüket Esen, Nezihe Seyhan, Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2016.

cemiyetçilik[759] dersi vermek isteyenlerin acı tecrübeleri ile yaralamayız."[760]

Türkçü-Turancı yayınların patlama yaşadığı bir dönemde Atay, yine benzer çizgideki eleştirilerine devam etmiştir. 8 Ağustos 1942'deki yazısı, Saraçoğlu'nun Türkçülükle ilgili meşhur açıklamasının üstüne getirilen bir yorumdur. Atay, Başbakan Saraçoğlu'nun nutkunda söylediği bazı şeylerin idealken gerçek olduğunu belirtmiş ve yazısına şöyle devam etmiştir:

> "Ancak hatta ideal ve fikir bakımından da vazifemiz bitmemiştir; fikir ve idealin temiz kaynağını ithal malı ideolojilerin bulandırıcı ve zehirleyici sızıntılarından korumak lazım gelir. Biz bu vatanda hiçbir zaman misli görülmeyen bir millet birliği kurduk: Bu genişliğine birlik, Cumhuriyet terbiye tesisleri ile, derinliğine kök salmaktadır. İthal malı ideolojiler, ham hayaller uğruna bu birliği parçalamak, onun maddesini zayıflatmak, manasını çürütmek tehlikesini gösterirler. Türk milli müdafaası demek, bu birliği ve onun vatanını korumak demektir. Bu ideale hıyanet eden hiçbir fikir, Türkçü kafasından gelemez; Türkçü gönlünden doğamaz. Kuvvetimiz, bu birliği yoğuran toplayıcı, kurtarıcı, yetiştirici, çoğaltıcı unsurlardan geliyor."[761]

Henüz Irkçılık-Turancılık Davası olarak bilinen davanın başlamasına yaklaşık bir sene varken, Atay'ın uyarıları –Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun sözlerinden de destek alarak– devam etmekteydi.[762] Atay, çeşitli dergilerde ya da broşürlerde,

---

759 Atay, halkçılığı kastediyor olmalıdır.

760 Falih Rıfkı Atay, "Sağa Sola Zorlamalar", *Ulus* (13 Kasım 1941).

761 Falih Rıfkı Atay, "Daima Bağlı Kaldığımız İmanlar", *Ulus* (8 Ağustos 1942).

762 Meclis'te Cevdet Kerim İncedayı, Faris Erkman tarafından yazılmış olan *En Büyük Tehlike* adlı kitapta Türkiye'de dış destekli bir yayılmacı ırkçılık tehlikesi olduğunun belirtildiğini; fakat kendisinin bildiği kadarıyla bu yönde ciddi bir akımın Türkiye'de mevcut olmadığını ifade etmiş ve bu risaleyi yayınlayanın amacının ne olduğuna dair Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'na soru

kitaplarda yazılanlar bir fikir cereyanı ise ehemmiyetsizdirler, diyordu. Ancak bu propagandanın aslında iki gayesi vardı: 1- İç havayı bulandırmak. 2- Türk imzaları üstünde çıkan yazıları dışarıda kullanmak. Falih Rıfkı Atay, milliyetçiliğin tarifi konusunda sadece CHP programının geçerli olduğunu belirtiyor ve sloganik bir ifadeyle "Yani Türküz bir, Türkçüyüz iki, Türkiyeciyiz üç! Ne ırkçıyız ne de sınırdışı herhangi bir dava peşindeyiz" diyordu.[763] Kısacası, resmi görüşü yansıtan ağızlardan, Türkçülüğün bazı dergilerde ve yayınlarda dile getirilen görüşlerden farklı anlamda tanımlandığı ve Türkçülükten bahsedilirken bu tanımın esas alınması gerektiği belirtiliyordu. Bu durumda, 1943 senesinde, yani yukarıda özetlediğimiz köşe yazısının ve Menemencioğlu'nun açıklamalarının olduğu yıl, Nihal Atsız'ın tekrar *Orhun* dergisini çıkarmaya Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper tarafından teşvik edilmesi, iyice ilginç bir hal almaktadır. Atsız, Mayıs 1943'te "Türk Sazı" adlı *Orhun*'un devamı mahiyetinde bir dergi çıkarmak istemiş;

---

yöneltmiştir. Menemencioğlu, yayın hürriyeti çerçevesinde hemen sansüre yönelmeme politikasını izlediklerini; ancak ülke menfaati aleyhine bir yayın görürlerse şiddetle takip edeceklerini ifade etmiş, daha sonra Türkçülük bahsine ilişkin kısa bir açıklama yapmıştır. Menemencioğlu'na göre Türkiye'de birbirleriyle savaş halinde cereyanlar olduğu ve bunlardan birinin en büyük tehlikeyi oluşturduğu şeklindeki görüşler gerçeği yansıtmamaktaydılar. Takip edilen Türkçülükten ne anlaşıldığı ise açıktı: "Bizim Türkiye hudutları haricinde kalan Türklere yalnız refah ve saadet temennimiz vardır. Bunun yanında bütün siyasetimiz, bütün Türkçülüğümüz, bu vatanın sınırları içine girmiş olan Türklere ait ve onlara münhasırdır (Bravo sesleri). Biz Türk milleti dediğimiz vakit Halk Partisi programının tavsifi içinde bulunuyoruz. Böyle iken şu veya bu maksatta yapılmış bir takım telkinlerin bize Türk milletinin nefret ettiği emperyalizmi izafe ettiğini düşünmek çok fahiş ve gülünç bir hatadır. Biz Türküz ve Türkçüyüz diyoruz. Fakat bunu söylediğimiz vakit kastımızın ne olduğunu siz benden iyi bilirsiniz. Bu memlekette asırlarca her türlü nimetten mahrum, her türlü külfeti yüklenmiş mahkur bir halde, fakat milleti hâkime vasfı altında yaşamış olan Türkü biz iktisat, kültür ve ülkü bakımından en yüksek bir seviyeye çıkarmak ve Türk milletine en müreffeh bir yaşayış yapmak iddiasındayız ve Türklüğümüz ve Türkçülüğümüz budur arkadaşlar (Alkışlar)." Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 4, D: VII, İ: 44 [5 Temmuz 1943], s. 13-14. Menemencioğlu, Türkiye'de hükümet kontrolünün dışında Türk siyasetine yön verecek bir akım olmadığının altını çizerken, Türkçülükten kastedilenin emperyalist gaye gütmeyen, kültürel ve iktisadi bakımdan –Türkiye sınırları içindeki– Türk milletini yükseltmeye dayanan bir milliyetçilik olduğunu belirterek, Türkçülükten ne anlaşılması gerektiğini de açıklama ihtiyacı duymuştur.

763 Falih Rıfkı Atay, "Türküz, Türkçü ve Türkiyeciyiz", *Ulus* (6 Temmuz 1943).

derginin çıkacağı duyurulmuş; ancak daha çıkmadan yasaklanmıştır. Bunun üzerine Atsız, hakkını aramak için Ankara'ya gitmiş ve Selim Sarper'le görüşmüştür. Bu görüşmede Sarper, Atsız'a göre, derginin çıkmasına izin verilmemesine dair sorusunu baştan savıcı açıklamalarla geçiştirmiş ve ona "hükümetin kapattığı bir derginin devamını nasıl çıkarırsınız" diye sormuştur. Atsız ise çıkarmak istediğinin yeni bir dergi olduğunu; ancak *Orhun*'daki fikir çizgisini sürdürmeye devam edeceğini ve bildiği kadarıyla buna kanuni bir engel bulunmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Sarper, samimi bir eda ile Atsız'a niçin muvazaa yaptığını sormuş ve dergiyi doğrudan *Orhun* adıyla çıkarmasını önermiştir. Atsız, derginin çıkarılacağına dair gerekli teminatı da almıştır. Böylece *Orhun*, Ekim 1943'te yeniden çıkmaya başlamıştır.[764] *Orhun* dergisi ve Nihal Atsız, 1944 Irkçılık-Turancılık Davası'na giden yolda çok önemli rol oynayacaklardır. Ancak yargılamalara geçmeden evvel, Türk hükümetinin Almanya'ya karşı yürüttüğü dış politikada Turancılık ve Turancıların yeri konusunda bazı açıklamalarda bulunmak gerekmektedir.

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı dönemindeki dış politikasının temelinde, ülkeyi savaş dışında tutmak vardır. Bununla birlikte, özellikle ABD savaşa girinceye ve Almanya'nın durumu Sovyet topraklarında kötüleşinceye kadar "denge politikası" Türkiye için büyük önem taşımıştır; zira savaşın hangi tarafın lehine seyredeceği konusunda bir belirsizlik vardır. Daha önce değinildiği üzere, gazetelerin farklı tutumları, Türkiye'yi fazla zor duruma sokmadıkça, bu politika açısından işlevsel dahi bulunmaktaydı. Nazi Almanyası'nın politikası, Türkiye'yi öncelikle İngiltere'nin müttefiki olmaktan çıkarmak ve sonra da kendi safına çekmekti. Almanya'nın Irak'ta yönetimi ele geçirmek için yapmayı planladığı yüklü miktarda savaş malzemesi transferine Türkiye'nin göz yumması isteniyordu.[765]

764 [Nihal] Atsız, *Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 263-265.

765 *S.S.C.B. Dış İşleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dış İşleri Dairesi Belgeleri: Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)*, Havas Yayınları, İstanbul, t.y., s. 11-15, 23. Bu eser bundan sonra kısaca *ADB* olarak anılacaktır.

Dolayısıyla gerek SSCB ile olan savaş sırasında Türkiye'nin alacağı tutum gerekse Almanya'nın hedefleri konusunda ona sağlayabileceği yardımlar, anlaşılmaya çalışılıyordu.

Türkiye ile Almanya'nın, Barbarossa Harekâtı öncesinde yapacakları anlaşmaya giden süreçte, Alman Büyükelçisi Von Papen ile Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerden birinde, Von Papen Saraçoğlu'na bir Alman-Rus savaşında Türkiye'nin tutumunun ne olacağını sorar. Saraçoğlu cevaben "Türk ulusunun kalbini dinlemek, bu durumun ne olacağını anlamak için yeterlidir" der. Dışişleri Bakanı, bu sözleriyle Türk kamuoyunun Sovyet Rusya ile savaşında Almanya'ya duyduğu yakınlığı anlatmak istemektedir. Saraçoğlu, Papen'e, SSCB'nin Türkiye'ye karşı eski Çarlık siyasetine döndüğünü ve Almanlardan Boğazları istemelerinde de bu dönüşün görüldüğünü söylüyordu.[766] Savaşın başlamasından sonra yapılan askeri değerlendirmede, Almanların güç üstünlüğüne sahip olduğu sonucuna ulaşılıyordu. İnönü, "Almanlar hava egemenliğini bütünüyle kurmuşlar, bu önemlidir" deyince Mareşal Çakmak gülerek "Bir haftada bitmezse çok ayıp olacak" diye sevincini gösteriyordu.[767]Bu arada Alman-Rus savaşı devam ederken, General Ali Fuat Erden ile Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Almanya'ya durumu yerinde incelemeye gitmişlerdir.[768] Erden, İnönü'nün yakın dostlarından biridir ve ordudaki önemli generaller arasındadır. Erkilet de Turancı fikirlere sahip emekli bir generaldir.[769] Almanya'daki

766 Barutçu, *a.g.e.*, s. 197. Barutçu şöyle yazıyor: "Sovyetler'in Boğazlar üzerindeki emellerinin Almanlar tarafından açıklanması üzerine, Alman-Rus savaşı ülkemizde bir bayram havası yaratmıştır. Beş yüz yıllık tarihin yöneltmesi ile, bütün kalpler Almanların zaferi için çarpmağa başlamıştır." *A.g.e.*, s. 206.

767 *A.g.e.*, s. 210-211.

768 Bkz. Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 81, 221, H.E. Erkilet, Şark *Cebhesinde Gördüklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 196-205.

769 Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, yukarıda referans verdiğimiz, 1943 yılında basılan *Şark Cebhesinde Gördüklerim* adlı eserinde, ideolojisini, Almanya'ya ve SSCB'ye bakışını çeşitli açılardan belirginleştiren görüşler ileri sürmüş ve ifadeler kullanmıştır. Erkilet'in yazdıklarında bir Alman tehdidinden hiç bahis yoktur; buna mukabil SSCB'nin eski Çarlık yayılmacılığına döndüğü ve hem Türkiye ve Türkler hem de dünya için tehdit oluşturduğu çeşitli vesilelerle okuyucuya hatırlatılır. Erkilet, hem Rumen Faşist Diktatör Antonescu hem de Hitler için çok olumlu, bilhassa ikincisi için övücü ifadeler kullanmıştır. Erkilet'in yazdıklarından, Almanya SSCB'yi mağlup edip Rusya parçalanınca

Türk Büyükelçisi Hüsrev Gerede de Türkçü-Turancı fikirlere yatkındır. Enver Paşa'nın kardeşi ve o sırada işadamı olan Nuri Killigil de Almanlarla temas halindedir. Gerek Erden ve Erkilet gerekse Gerede, Almanlardan, Rusya'da ele geçirilen Türk savaş esirlerine ayrı muamele etmelerini, onlardan anti-Sovyet propaganda için yararlanmalarını talep ederler.[770] Papen'in Alman Dışişleri'ne 5 Ağustos 1941'de yazdığı bir telgrafa göre, Türkiye'de Pan-Turan hareketi giderek ilgi uyandırmaktadır. Bu amaçlar için bir de gizli bir uzmanlar komitesi oluşturulmuştur. Komite özellikle Azeri Türklerinin kaderiyle ilgilenmektedir. Amaç, İran Azerbaycanı'ndan Hazar'a kadar Türk nüfuslu bölgeleri Türkiye'ye ilhak etmektir. Bu grubun lideri İstanbul Milletvekili Şükrü Yenibahça'dır. Diğer isimler Enver Paşa'nın kardeşi eski Turancı komutan Nuri Killigil, Ahmet Caferoğlu –ki Papen'e göre kendisi güvenilmezdir ve hükümet casusudur– ve Zeki Velidi Togan'dır. Papen, Memduh Şevket Esendal'ın da bu gruba dahil sayılabileceğini söyler.[771] Alman

Almanların Türklere bağımsızlıklarını vereceğine inandığı/inanmak istediği anlaşılmaktadır; ancak Almanya'nın bunu açıkça ifade etmemesini, tavırlarında belirsizlik olmasını hatalı bulmaktadır. Erkilet şöyle yazar: "(...) Bay Hitler'in yani Üçüncü Reich Almanyasının hedefi sadece Rus ordularını mağlûp ederek, Fransada yapıldığı gibi bir mütareke akdetmek değildir. Onun hedefi Sovyetler Birliğini yıkmaktır. Bu maksadı sarih olarak anlaşılmakta ise de yıkılacak olan bu imparatorluktan ne yapmak istediği belli değildir. Çünkü Rusya Fransa gibi bir tek millet ve bir tek memleket değildir; bilakis muhtelif millet ve memleketlerden mürekkeptir. İşte Hitlerin sözlerinden bir Alman katî galebesi halinde, bu millet ve memleketlerden müstakil devletler mi, yoksa müstemlekeler mi yapılmak istendiği anlaşılmamaktadır. Halbuki Rusya İmparatorluğunu mahvedeceğiz, parçalıyacağız, dendikten sonra bu imparatorluğu teşkil eden milletleri hürriyet ve istiklale kavuşturacağız gibi bir ifade, hiç olmazsa lazımdı ve çok mantıkî olurdu. Böyle bir tasrih olmadığına göre, ya Almanya henüz bunlara dair bir karar verememiştir; veyahut bu karar şimdiden ifşa edilemiyecek kadar uygunsuzdur. Onun için Almanların Rusyayı mağlup etmeleri halinde bu imparatorluğu kendilerine sömürge yapmak istemediklerini şimdiden söylemeleri makul olurdu." Bkz. *a.g.e.*, s. 226

770 *ADB*, s. 31, R. Hüsrev Gerede, *Harb İçinde Almanya (1939-1942)*, Yay. Haz. Hulusi Turgut ve Sırrı Yüksel Cebeci, ABC Yayınları, İstanbul, 1994, s. 250, 252. Erkilet ve Erden, Almanya'ya yaptıkları gezide bu talebi gündeme getirirler; ancak örneğin Zeki Velidi Togan seçilen savaş esirlerinin eğitimi için Şubat 1942'de Ostministerium tarafından şahsen davet edilmesine ve Genelkurmay Başkanı Çakmak ile Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'na şahsen başvurmasına karşın, gitmek için hükümetten onay alamamıştır. Bkz. Özdoğan, *a.g.e.*, s. 163.

771 *ADB*, s. 27-28.

belgelerine bakıldığında, Mareşal Çakmak'ın da Almanlarla iletişim kurduğu görülmektedir. Şükrü Saraçoğlu başbakan olduktan sonra Papen'in Saraçoğlu ile yaptığı görüşme de dikkate değerdir. Bu görüşmede Saraçoğlu, Papen ile bir Türk ve bir başbakan olarak konuşacağını söyler. Türk olarak Rusya'nın yok edilmesini şiddetle istemekteydi. Bu Türklerin esaretine de son verecekti. Ancak bir başbakan olarak Rusya'nın Türk azınlıklara karşı bir harekete girişmesine bahane verecek mahiyette en ufak bir şey yapamayacağını söylüyordu.[772] Özellikle Alman belgelerine ve Gerede'nin anılarına bakıldığında, hükümet çevrelerinde ve orduda Turancılığa sempatiyle bakan isimler olduğu görülmektedir. Saraçoğlu, Esendal, Çakmak, Erden bu isimler arasındadır. Ancak Alman makamlarının da farkında olduğu gibi dış politika İnönü'nün kontrolündedir ve bu kişiler, fikirlerine karşın, Türkiye'nin savaşa girmeme konusundaki tavrını değiştirecek halde değildirler ve bu politikaya uygun davranmak durumundadırlar. Görüşmelerde her iki tarafın da birbirlerinin niyetlerini yokladığı anlaşılmaktadır. Ancak Almanya, Türkiye'nin tavrını toprak pazarlıklarıyla değiştiremeyeceğini anlamış ve bu konularda yeni görüşmeler yapılması bizzat Hitler'in emriyle durdurulmuştur.[773] Böylece aslında 1943'e gelindiğinde, konu büyük ölçüde kapanmış durumdaydı.[774]Savaşın sonu yaklaşırken, SSCB'nin suçlamalarına maruz kalmamak için Alman yanlısı olarak bilinen kişiler elenmeye başlamıştı. Mareşal Çakmak'ın emeklilik zamanı gelmişti ve görev süresi bilerek uzatılmamıştı. Menemencioğlu bakanlıktan alınmıştı. Böylesi bir ortama gidilirken Sarper'in Atsız'ı *Orhun*'u çıkarması konusunda teşvik etmesi,

772 *A.g.e.*, s. 68-69.

773 Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Çev. Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara, t.y., s. 213.

774 Bununla birlikte 5 Aralık 1942 gibi geç bir tarihte bile Ribbentrop'un Papen'e gönderdiği telgrafta şöyle denmekteydi: "20 Kasım tarihli ve A 6154 numaralı raporunuza cevaben Türkiye'deki dostlarımızı içinde bulundukları güç durumdan kurtarmak üzere size beş milyon altın Alman markı iletilmesini emrettim. Bu parayı cömertçe kullanmanızı ve bana raporla durumu bildirmenizi rica ederim." *ADB*, s. 87. Bu belge, günümüze değin devam eden bir tartışmanın temel sebebi olmuştur, denebilir. Zira bu dostların kimler oldukları, bu paradan kimlere ne kadar verildiği tevsik edilmiş değildir.

belirttiğimiz gibi, ilginç olmaktadır. Atsız'ın yöneticilerle kavga etmekten çekinmeyen,[775] polemikçi karakteri düşünüldüğünde, bu tercihin belli bir politika doğrultusunda mı yapıldığı sorusu akla gelmektedir; ancak elimizde kesin kanıtlar yoktur. Bu, daha önce benzerleri görülen, dergilerin/gazetelerin kapatılması ve sonra tekrardan açılması şeklindeki klasik döngünün bir parçasından ibaret de olabilir. Ancak birinci senaryo hazırlanmamış olsa bile, gerçekleşen o olmuştur.

Atsız, 1944'ün henüz ilk yarısında Başbakan Saraçoğlu'na *Orhun*'da yazdığı iki açık mektupla seslenmiş ve ülkede sinsi şekilde yayılan solcu fikirlerden ve bunlara karşı yeterli önlem alınmayışından yakınmıştır. Saraçoğlu'nun Türkçülükle ilgili sözlerine atıf yaparak ilk mektubuna başlayan Atsız, isim vermeden Pertev Naili Boratav'ı hedef göstermiş ve solcuların "bazen devletçi, bazen vatancı; bazen insancı, bazen ilimci kılıklarla Türk milletini zehirlemesine" neden izin verildiğini sormuştur. Eğer istenirse bu fikirleri yayan öğretmenlerin kimler olduğunu söyleyebileceğini, iddiasını ispat edebileceğini de belirtmiştir.[776] Dönemin şartları da hesaba katıldığında Atsız'ın üslubu oldukça cüretkâr ve serttir.

Atsız'ın ikinci mektubu daha da cüretkârdır ve ismiyle hedef gösterdiği kişilerin sayısı artmaktadır. Üstelik bunlardan bir tanesi, Milli Eğitim Bakanı Yücel'dir. Atsız'a göre solcular,

775 Nihal Atsız, 1941'de *Dalkavuklar Gecesi* adlı bir kitap yayınlamıştı. Bu kitapta Atatürk ve çevresindeki bazı kişiler ile önde gelen devlet adamları, bilim insanları sert bir eleştiri ve hiciv konusu olmuşlardı. Atsız, kelime oyunlarına başvurarak hedef aldığı kişilerin isimlerine benzer isimler kullanmak kaydıyla bu eleştirileri yöneltiyordu. [Örneğin Reşit Galip için Pilga ismi kullanılmıştı; bu, Galip ismindeki harflerin yer değiştirmesiyle uydurulmuş bir isimdi.] Türk Tarih Tezi'yle alay etmek maksadıyla da olay Hitit ülkesinde geçmekte ve Atatürk'e de Subbiluliyuma adı verilmekteydi. Bu kitapta geçen kişiler arasında Atsız'ın kendisi olduğu anlaşılan Kahin Şilka, Mareşal Fevzi Çakmak'ı temsil eden Başkomutan Tutaşil ve Zeki Velidi'yi temsil eden İkeznini iyi kişilerdir. Diğer kişiler ise dalkavuklar olarak gösterilmekte, Atatürk ve çevresindekiler, özel hayatlarına varıncaya değin hicvedilmetedir. Bunlardan Atatürk, Afet İnan, Sadri Maksudi Arsal, Hasan Âli Yücel, Reşit Galip ve Sabahattin Ali gibi isimler ön plana çıkmaktadır. İlgi çekici olansa, İnönü ile ilgili hiçbir şey söylenmemiş olmasıdır. Atsız'ın İnönü'yü eleştirdiği kitabı, *Z Vitamini*, ancak 1959'da yayınlanacaktır. Bkz. [Nihal] Atsız, *Dalkavuklar Gecesi –Z Vitamini*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

776 [Nihal] Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik (Makaleler-1)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 103-109.

CHP'nin altı okunun elastikiyetinden faydalanarak bu ilkeleri kendi fikirlerine göre yorumlamakta ve solculuğu yaymaktadırlar. Solculuğun alameti farikası "ırk ve aile düşmanlığı, din ve savaş aleyhtarlığı, faşistliğe hücum perdesi altında milleti baltalama, yurdumuzdaki azınlıklara karşı aşırı sevgi ve her şeyi iktisadi gözle görüş"tü. Atsız'a göre ırkçılığa saldırmalarının nedeni, "milliyetçilikte ırkçılığın temel olduğunu" bilmeleriydi. Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı'nda solcuların Yücel'in şahsi sempatisi nedeniyle barınabildiğini öne sürmekte, Sabahattin Ali, Sadrettin Celal Antel ve Ahmet Cevat Emre gibi eski solcuları ve bu kez ismini vermek kaydıyla Pertev Naili Boratav'ı solculuğu ülkeye yayan isimler olarak başbakana bildirmekteydi. Başka örnekler de getiren Atsız, son olarak Yücel'in bu olanlar karşısında istifa etmesinin "çok vatanperverane bir jest" olacağını yazmıştı.[777] Atsız'ın mektubu, hem başbakana yönelik cüretkâr bir üslupla yazılmıştı hem de Milli Eğitim Bakanı'nı hedef alıyordu. Savaşın sonuna doğru Turancılıkla araya koyduğu mesafeyi belirginleştirmek isteyen yönetim için bu tutum iyi bir fırsat vazifesi gördü.

Orhun, 6 Nisan 1944'te kapatıldı.[778] Sabahattin Ali ise Atsız'a hakaret davası açmıştı. Dava sırasında 3 Mayıs'ta Atsız lehine gösteriler yapıldı. Bu gösteriler basında olumlu karşılanmadı. Sonuçta 26 Nisan'da başlayan dava 9 Mayıs'ta Atsız aleyhine sonuçlandı; Atsız dört ay hapis cezasına çarptırıldı ancak cezası ertelendi.[779] Fakat esas dava şimdi başlıyordu. Atsız'ın 9 Mayıs'ta tutuklanmasını başka birçok kişinin tutuklanması izledi. Hasan Âli Yücel'in başkanlığındaki bir komisyonca belirlenen 47 kişilik bir liste İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'na gönderilmişti. Irkçı-Turancı olarak nitelenen bu kişiler arasında Nihal Atsız, Zeki Velidi Togan, Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet ve Reha Oğuz Türkkan da vardı. Bu kişilerin tutuklanma gerekçeleri 18 Mayıs tarihli bir hükümet bildirisinde açıklandı. Buna göre Atsız'ı desteklemek için yapılan gösterilere katılan ve bu nedenle

777 *A.g.e.*, s. 110-121.
778 *BCA* 030.18.1.2.105.24.10.
779 Goloğlu, *Milli Şef Dönemi*, s. 263-265.

polis gözetimi altında tutulan kişilerde şüpheli bazı evraklar bulunmuştu. Bunun üzerine Atsız, Türkkan, Togan, Cansever ve bazı yakın arkadaşlarının evleri aranmış ve bazı belgeler ele geçirilmişti. Bu kişiler, anayasaya aykırı olarak ırkçı ve Turancı gayeler gütmek, bu konuda tertipler hazırlamak ve anlaşmalar yapmakla suçlanıyorlardı. 19 Mayıs 1944'teki Gençlik ve Spor Bayramı'nda İnönü, ırkçı ve Turancılara çok sert sözlerle yüklendi. Onları gizli komitelerle ülkeler fethedeceğini sanmakla, Türk milliyetçiliğine aykırı ırkçı ve Turancı gayeleri, yabancılara hizmet edecek ve Türkiye'yi komşularına düşman edecek surette izlemekle suçladı.[780] Yücel, 19 Mayıs söylevinin 1944-1945 öğretim yılının başlangıcında öğrencilere tekrar duyurulması ve bu söylevin ders konularına dahil edilmesi hususunda bir genelge yayımladı. Esendal da parti örgütüne yolladığı bir genelgeyle daha yumuşak bir tonla da olsa İnönü'yle paralel görüşler ifade etti. Yargılamaların ilk perdesi 7 Eylül 1944'te başladı ve aralarında Atsız, Togan, Atsız'ın kardeşi Necdet Sançar, daha sonra antikomünizmin şampiyonluğunu üstlenecek Fethi Tevetoğlu, gelecekteki MHP lideri Alparslan Türkeş ve Reha Oğuz Türkkan'ın da bulunduğu 23 kişi yargılandı. 29 Mart 1945'te verilen ilk kararda bunların çoğu cezaya çarptırıldılar. Togan ve Türkkan iki farklı gizli örgüt kurmakla suçlanıyorlardı. İddiaya göre Togan ve arkadaşları, Almanya ile birleşerek SSCB'ye savaş açmak kaydıyla Büyük Türk Birliğini kurmak için ele geçen tarihi fırsatın hükümetin politikası nedeniyle gerçekleşemediğine inanıyor ve bu sebeple hükümeti devirmek istiyorlardı. Türkkan ise bazı ortaklarıyla birlikte Gürem adlı gizli bir örgüt kurmuştu. Bu örgüt, ırkçı ve Turancı propaganda yapıyor ve ileride safkan Türklerden meydana gelecek bir büyük Türk devleti kurmayı amaç edinen bir hükümet oluşturmayı planlıyordu. Atsız, Türk kökenli topluluklarla birleşmek için ırkçı ve Turancı propaganda yapmakla suçlanmıştı. Necdet Sançar, Orhan Şaik Gökyay, Fethi Tevetoğlu ve Alparslan Türkeş ise Atsız'la işbirliği yapmakla suçlanıyorlardı. Sonuçta sadece Togan, hükümeti devirmek amacıyla komplo kurmaktan suçlu bulundu. Reha

780 Konuşmanın tamamı için bkz. *Milli Şef'in Söylev...*, s. 193-201.

Oğuz Türkkan, Nurullah Barıman ve Cihat Savaşer sadece gizli örgüt kurmaktan hüküm giydiler. Sıkıyönetim Mahkemesi, bu kişilerin darbeyle suçlanamayacağına; zira örgütün, tutuklamalardan önce feshedilmiş olduğuna dair kanıtlar bulunduğuna hükmetti. Atsız, Türkeş, Sançar ve Tevetoğlu ise yıkıcı propaganda yapmaktan çeşitli derecelerde suçlu bulundular.[781] Davanın ilk perdesi bu şekilde sonuçlanmıştı.[782] Yücel, kendisine yönelik hücuma cevap vermekte gecikmemişti. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayınlarından da Irkçılık-Turancılık adıyla, bu görüşü savunanlara karşı yazıları toplayan bir kitap yayımlandı.[783] İnönü'nün, tutuklamalarla ilgili olarak kendisine "Ben de milliyetçiyim" diye itiraz eden Esendal'a, söz konusu kişilerin darbe yapmak amacında olduğu yönünde cevap verdiği söylenmektedir.[784] Böyle bir darbe planı olduğuna dair, Türkiye'de olan suçlamalar hariç, şu ana değin tevsik edilmemiş iddialar mevcuttur. Bu plana göre bir Alman işgalinden sonra Alman yanlıları ile işbirliğine dayalı bir darbe yapılacak ve Çakmak hariç tüm üst düzey yetkililer tutuklanacak ve görevden uzaklaştırılacaklardır.[785] Bu yönde belgeler İnönü'nün önüne de gelmiş olabilir. Ancak, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki konjonktür, milliyetçi sağa karşı resmi tutumda dikkate değer dönüşümleri

781 Özdoğan, *a.g.e.*, s. 104-112; Goloğlu, *Milli Şef Dönemi*, s. 261-271

782 Gerek Irkçılık-Turancılık Davası'nda tutuklanan kişilere gerekse tutuklanan komünistlere II. Dünya Savaşı sırasında önce İstanbul Emniyet Müdür Muavini sonra da İstanbul Emniyet Müdürü olan Ahmet Demir tarafından tabutluk diye adlandırılan yerlerde işkence yapıldığına dair tanıklıklar bulunmaktadır. Bkz. Alparslan Türkeş, *1944 Milliyetçilik Olayı*, Ergenekon Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1974, s. 65-73; Reha Oğuz Türkkan, *Tabutluktan Gurbete*, Gülen Ofset, İstanbul, 1988, s. 53-68. Bu konuyla ilgili bir araştırma için bkz. Rıfat N. Bali, *Tabutluklar, Sansaryan Han ve İki Emniyet Müdürü: Nihat Halûk Pepeyi ve Ahmet Demir*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2011.

783 *Irkçılık-Turancılık*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1944.

784 Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 137.

785 Rıfat N. Bali, "Nazi Almanya'sının Türkiye'de Yandaş Hükümet Kurma Planı: Orient Stern (Şark Yıldızı) Harekâtı", *Toplumsal Tarih*, S: 262, 2015, s. 48-54. Bir dönem Nazi Propaganda Bakanlığı için de çalışmış ve II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de bulunmuş Herbert Melzig şöyle yazıyor: "Hitler'in Büyükelçisi Her Von Papen, İnönü'yü düşürmek ve Türkiye'yi Nazi Almanyası yanında Sovyetler Birliği'ne karşı savaşa sokmak amacını güden Turancıların gizli hazırlıklarını da arkadan örgütlemiş ve desteklemişti. Hatta bu arada onlar İnönü'yü öldürmeyi bile planlamışlardı." Herbert Melzig, "Türkiye'yi Sık Sık Düşünürüm", *Yön*, S: 167, 1966, s. 8. Ayrıca bkz. Herbert Melzig, "Türkiye Hatıraları", *Tarih ve Toplum*, S: 65, 1989, s. 16-22.

beraberinde getirecektir. Antikomünist Soğuk Savaş milliyetçiliği, yükseliştedir.

2.6.4. Antikomünist Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Yükselişi

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi sonrasında SSCB tehdidinin ortaya çıkması ve Soğuk Savaş'ın başlaması gibi gelişmelerin de etkisiyle, Türkiye'de sadece sosyalizm-komünizm değil; fakat sol-Kemalizm de güç kaybetmeye başladı. Köy Enstitülerine karşı başlatılan kampanya, Yücel ve Tonguç'un düşüşü ve klasiklere dair eleştirilerin yoğunlaşması bunun belirgin işaretleriydi. Antikomünist kampanya, kendini çeşitli davalarda ve uygulamalarda açığa vurdu. Irkçılık-Turancılık Davası'ndaki gelişmeler, Yücel-Öner Davası ve DTCF'deki solcu öğretim üyelerinin hukukun üstünden atlanarak tasfiye edilmeye çalışılmaları bu konudaki en önemli gelişmelerdir.

Irkçılık-Turancılık Davası'nda seyir, 1945'in sonlarına doğru tersine döndü. Askeri Yargıtay, 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nin verdiği kararı bozdu ve dava 2 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'ne aktarıldı. Sanıklar da 26 Ekim 1945'te salındılar. Davaya 26 Ağustos 1946'da yeniden başlandı. 31 Mart 1947'de sanıkların beraatine karar verildi. Gerekçe ise anlamlıydı: Gösteriler, yalnızca milliyetçi bir ideolojinin milli olmayan bir ideolojiye karşı ifadesinden ibaretti. Mahkeme, ayrıca ırkçılığın Anayasaya aykırı düşmediğine hükmetmişti.[786] Bu kararda gerekçe, dönemin ruhunu oldukça iyi yansıtmaktaydı ve göreceğimiz üzere, TBMM'de daha sonra cereyan edecek bir tartışma sırasında benzer bir görüş, çoğunluğun fikri olarak ortaya çıkacaktı.

786 Gologlu, *Milli Şef Dönemi*, s. 271-272, Özdoğan, *a.g.e.*, s. 113. Orgeneral Ali Fuat Erden o sırada Askeri Yargıtay Başkanı'ydı. İddiaya göre bu karar üzerine Erden ile mahkeme üyeleri Tümgeneral Kemal Alkan ve Tuğgeneral İsmail Berkok, emekliye sevk edilmişlerdi. Erden de anılarında, bu konudan ötürü İnönü ile dargınlık yaşadıklarını yazmaktadır. Bkz. Koçak, *Rejim Krizi*, s. 316, Erden, *a.g.e.*, s. 240. İnönü, gerçekten bir darbe planı olduğunu düşündüğünden ya da kendisine rağmen hareket edilmesinden ötürü böyle bir rahatsızlık duymuş olabilir. Ancak yargılamalarda en yüksek cezaya çarptırılan Zeki Velidi Togan'ın Türk Tarih Kongresi'ne katıldığı/katılabildiği düşünüldüğünde, İnönü'nün darbe iddiasının üstünde çok durmadığını düşünmek makul görünüyor.

Özellikle 1946-1947'den başlayarak komünistler hakkında gerekli önemlerin alınıp alınmadığı konusu da sık sık TBMM gündemine gelecektir. Bu hususta, daha önce belirttiğimiz gibi, Fahri Kurtuluş bir politik star olarak ortaya çıkmak istemiştir. Köy Enstitülerine karşı kampanyaysa zaten başlamış bulunuyordu. 29 Ocak 1947'de, bu kez Giresun Milletvekili Ahmet Ulus, İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'e "son günlerde kendini daha fazla gösteren komünist tahrikleri üzerinde, İstanbul'da Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından yapılan tahkikatın bugünkü durumu ve şimdiye kadar alınmış olan sonuçlar" üzerine soru yöneltmişti. Sökmensüer, bu soruya, Türkiye'deki komünist faaliyetleri beş safhada ele alan uzun bir açıklamayla karşılık vermişti. Sökmensüer'e göre Türkiye'deki komünist faaliyetler "1919-1925, 1925 ilâ 1928, 1928 ilâ 1935, 1935 ilâ 1945 ve 1945'ten bugüne kadar olmak üzere beş safhada açıklanabilir"di. Tabii konuşmanın en kritik kısmı 1945 sonrası faaliyetlere ilişkindi. Bu dönemde *Tan* gazetesinin yayınları, Şefik Hüsnü'nün önderliğindeki Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Esat Âdil'in örtülü olarak kurduğu Türkiye Sosyalist Partisi, TKP'nin direktifleri ile kurulan sendikalar, bakana göre, ilk olarak ortaya çıkan tehditlerdi. Sökmensüer, *Yurt ve Dünya*,[787] *Adımlar* dergileri ile *Tan* gazetesini TKP'nin idare ettiğini ve bu dergilerle gazetenin komünist propaganda yaptıklarını da

787 Yazarları arasında Behice Boran, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Adnan Cemgil gibi isimler bulunan *Yurt ve Dünya* dergisi, sosyalist diye niteleyebileceğimiz görüşleri içeren yayınlar yapmaktaydı. Dergide, ırkçılık, kapitalizm, zenginlerle yoksullar arası uçurum, kuvvetlinin zayıfı ezmesi, emperyalist sömürü, dincilik gibi konular eleştirilmiştir. Dine yönelik bakış eleştireldir. Konuların incelenmesinde ekonomiyi temel alan bir metodoloji de gözlenmektedir. *Yurt ve Dünya*, Köy Enstitüleri ve klasiklerin çevirisi ile hümanizm akımını desteklemiştir. Bu hususlarda şu yazılara bakılabilir: Mediha Berkes, "Ankara Eğleniyor", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 7, 1941, s. 4-5; Mediha Berkes, "Mektepliler Arasında Bazı İnanmalar", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 7, 1941, 31; Niyazi Berkes, "Yeni İslamcılık", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 8, 1941, s. 113-121; Niyazi Berkes, "Hadiseler ve Düşünceler: Fikir Seferberliği", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 9, 1941, s. 129-130; Behice Boran, "Dünyanın Gidişi", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 11, 1941, s. 263-271; "Hadiseler ve Düşünceler: Atatürk'ü Anarken", *Yurt ve Dünya*, C: 3, S: 21, 1942, s. 314; Mediha Berkes, "Irk ve Medeniyet", *Yurt ve Dünya*, C: 4, S: 36, 1943, s. 473-478; "Hadiseler ve Düşünceler: Dördüncü Yılımız", *Yurt ve Dünya*, C: 5, S: 47, 1944, s. 3-4; Adnan Cemgil, "Geçen Yılın Fikir Hayatı", *Yurt ve Dünya*, C: 5, S: 37, 1944, s. 8-18; Niyazi Berkes, "Günün Terimleri: Emperyalizm", *Yurt ve Dünya*, C: 5, S: 40, 1944, s. 113-115.

belirtiyordu. Sökmensüer, bazı mektuplara dayanarak, Zekeriya Sertel ve Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla komünistlerin DP'yi ve Mareşal Çakmak'ı[788] da kullanmaya çalıştıklarını öne sürüyordu. DP'nin izlediği ihtilalci muhalefet metodu da buna bağlanıyordu. Ancak neyse ki DP'liler bu oyuna kanmamışlardı ve İçişleri Bakanı bu sebeple muhalefeti tebrik ediyordu.[789] Sökmensüer'in açıklamaları DP'yi ve Çakmak'ı komünizmle ilişkilendirir nitelikteydi ve CHP'nin ideolojik saldırısının bir parçasıydı.[790] Mareşal'in bu duruma çok sinirlendiğine hiç şüphe yoktur[791] ve Çakmak da komünizmin esas CHP'de aranması gerektiğine işaret eden bir çıkış yapma gereği duymuştur. Çakmak'a göre komünistleri destekleyen aslında CHP'li bir eski Milli Eğitim Bakanı'dır. Çakmak bu iddiasını desteklemek için Hamidiye (Çifteler) Köy Enstitüsü'nün bir "komünist yuvası" olduğundan da söz etmiştir. Ancak bu eski bakanın kim olduğunu netlikle söylememiştir. Köy Enstitülerine yapılan atıf da düşünüldüğünde, doğal olarak Hasan Âli Yücel, Mareşal'e ısrarla söz ettiği bakanın kendisi olup olmadığını sormuştur; ancak yanıt Çakmak'tan değil; Irkçılık-Turancılık Davası'nda sanık avukatı olan ve müfrit DP'liler arasında yer alan Kenan Öner'den gelmiştir. Öner'in yanıtı netti: "Evet, sensin."[792] Öner'in bu yanıtı üzerine uzun sürecek ve Koçak'ın yerinde nitelemesiyle Irkçılık-Turancılık Davası'nın rövanşı niteliğinde[793] olacak Yücel-Öner Davası başlamıştır.

788 Berkes'in belirttiği gibi burada esas hedefin Çakmak'ı DP'den ayırmak olduğu söylenebilir. Bunun nedenini de yine Berkes, şöyle yazıyor: "O zamanki genel inanış şuydu ki, bu ülkede Şef'ten (İnönü) tek korkmayacak adam oydu (Çakmak). Şef onun kılına bile dokunamazdı." Berkes'e göre İnönü, Çakmak'ın politik kabiliyetlerinin kendisine denk olmadığının farkındaydı ama, halkın gözündeki Çakmak imgesi onu önemli bir politik figür haline getirebilirdi. Bkz. Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 359-360.

789 Soru ve Sökmensüer'in yanıtının tamamı için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 4, D: 8, B: 37 [29 Ocak 1947], s. 66-76.

790 Nitekim Kenan Öner, Yücel-Öner Davası ile ilgili kitabında, konuyu DP'ye Moskof ajanı ithamı yapılmasıyla başlatır. Bkz. Kenan Öner, *Öner ve Yücel Davası*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947, s. 4.

791 Cihad Baban, *Politika Galerisi: Bir Devrin Hükümranları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 113-116.

792 Koçak, *Rejim Krizi*, s. 321-322.

793 *A.g.e.*, s. 312.

Öner'in Yücel hakkındaki suçlamaları çok ağırdı. Onu, bakanlığı sırasında komünistleri beslemek ve korumakla, Sabahattin Ali'yi Nihal Atsız'a dava açmak için kışkırtmakla, Irkçılık-Turancılık Davası sırasında milliyetçi gençleri "engizisyona rahmet okutacak işkenceler"e maruz bıraktırmakla itham ediyordu. Öner, Irkçılık-Turancılık konusunun ele alınışına da geri dönmüştü. Anayasaya göre Türkiye Devleti milliyetçi bir devletti. Milliyetçilik hukuken hiçbir tahdide tabi tutulmamıştı. Dolayısıyla Irkçılık-Turancılık da milliyetçiliğe dahildi. Hatta ülkedeki en yetkili ağızların açıklamaları ve okutulan ders kitaplarıyla ırkçılığın ülkede kök salmasına bizzat devlet çalışmıştı.[794] Şu halde, diyordu Öner, "milliyetçilik, her derecesinde mubah bir fiil, komünizm ise ister bir cemiyet halinde

794 Oysa gerek Atatürk döneminde gerekse İnönü döneminde bunun aksi resmi ağızlardan defalarca dile getirilmiş, bazı dergiler bu sebeple kapatılmıştı. Otoriter politika anlayışı nedeniyle sık sık faşizmle ilişkilendirilen Recep Peker dahi, Mart 1947'de şöyle bir açıklama yapmıştı: "Tarihi mefâhire dayanan, âile duygusundan hareket ve vatan sevgisinden kuvvet alan, din, mezhep ve ırkçılık gayreti gütmeyen medenî bir milliyetçilik anlayışı şuurlarımıza hâkim olmalıdır. Dinleri, vicdan kanaatleri ve ırkları ne olursa olsun hukukî şartları ile Türk olan bütün yurttaşları, yalnız kânun dili ile ve resmi muamelelerimizde Türk saymak da yeterli değildir. Özel yaşamımızda da daha sıcak duygularla birbirimize kaynaşmamız lazımdır." Akt. Koçak, *Rejim Krizi*, s. 315. Fuat Köprülü de, Türk Tarih Tezi ile ırkçı görüşlerin beslendiği kanaatindeydi. Türk Tarih Tezi'nde ırksal antropolojiye yapılan müracaatlar ve Köprülü'nün de işaret ettiği üzere, Batı'da görülen Türklere ilişkin horlayıcı, ırkçı anlatılara karşılık vermek üzere ortaya çıkan aşırılıklar, elbette ırkçı düşünce açısından malzeme oluşturabilirdi. Ancak aynı eserlerde ırkın sosyal bakımdan bir önemi olmadığı da belirtilmekteydi: "(...) ırklar arasında bugün görülen farkların tarih açısından önemi pek azdır. Gerçekten kafatasının şekli, ırkların tasnifi için tamamen esaslı bir ayrım olduğu halde, toplumsal hiçbir anlamı yoktur. (...) gelişip yükselerek insanlığın kaderine hâkim olan beyindir." *Tarih I: Kemalist Eğitim Tarihi Dersleri (1931-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 17, 19. Tezin milliyetçiliği ve ırk meselelerini bambaşka bir gayeyle ve yorumla ele alışı, Togan ve Atsız tarafından anında eleştiri görmüştü. Bkz. İlker Aytürk, "The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to 1960s", *Journal of Contemporary History*, 46(2), 2011, s. 308-335. Dolayısıyla Irkçılık-Turancılık Davası'nda ön plana çıkan kişilerin dünya görüşlerinin Türk Tarih Tezi'nce şekillendirildiğini öne sürmek doğru bir tespit olmayacaktır. Burada daha ziyade, milliyetçiliği farklı yorumlayan ve özellikle öğretmenlik mesleği icra eden kişilerin milliyetçi-muhafazakâr ve taşra kökenli-çevreden gelen yeni neslin yetişmesindeki rolünden bahsedilebilir ki 1940'larda bu neslin etkisi hissedilmeye başlayacaktır. Bkz. Yüksel Taşkın, *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 59-70. Özdoğan, *a.g.e.*, s. 215-228. Köprülü'nün görüşleri için bkz. F. Köprülü, *Demokrasi Yolunda*, Der. T. Halası-Kun, Mouton&CO. Publishers, The Hague, 1964, s. 393-396.

görünsün, ister propaganda ve istihsan haddini aşmasın, ağır cezaları istilzam eden bir suç"tu. Öner, *Köy Enstitüleri Dergisi*'ndeki şiirleri, Freudizm hakkında yine bu dergide yayımlanan bir makaleyi, DTCF'deki solcu hocaların varlığını ve bunların enstitülerde de ders vermelerini, klasiklerin çevirilerinin solculara verilmesini de eleştiri konusu yapıyordu. Öner'in tezleri duruşmalar sırasında da bu şekilde ortaya çıkmıştı. Öner, Yücel'in imtiyazlı bir şahsiyet olduğunu ve mahkeme tarafından korunacağını düşündüğü için sık sık bu hususu gündeme getirmişti. Halbuki dava sürecinde Yücel'in oldukça zayıf bir konuma düştüğü görülecekti.

Öner'in Yücel'e karşı suçlamaları; üniversitede ve bakanlık bünyesindeki diğer kurumlarda solcu hocaları/solcuları koruması, Köy Enstitülerinin komünist yuvasına dönmesi, milliyetçi gençlere onun Cumhurbaşkanı'nı kandırması sonucu dava açılması ve işkence edilmesi, –Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından basılan Irkçılık-Turancılık adlı yayın kastedilerek– milliyetçilik karşıtı, dolayısıyla beynelmilelcilik yanlısı yayın yapılması, Hasan Âli'nin oğlu Can Yücel'in komünistliği, komünist dergisi olarak tanınan *Yurt ve Dünya* dergisine abone olunması şeklinde sıralanabilir. Öner'in savlarını desteklemek için tanıklık yaptırdığı kişilerin hemen tamamı da Irkçılık-Turancılık Davası'na karışmış ve dolayısıyla Yücel ile kişisel ve siyasi anlamda sorunu olan[795] kimselerdi.

Yücel ise savunmasında öncelikle kendisinin hükümet tarafından korunmadığını gösteren noktalar üzerinde durmuştur. Yücel, kendisinin komünistleri himaye ettiğine ve milliyetçilere zulmettiğine dair tanıklık yapan kişilerin hemen hepsinin Irkçılık-Turancılık Davası ile ilişkili olmaları nedeniyle tanıklıklarının muteber olmayacağına işaret ettikten sonra, söz konusu kişilerin iddialarına ve dünya görüşlerine değinmiştir. Yücel, ilk olarak bahsi geçen işkencelerle bir ilgisi olmadığını belirtmiştir. İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan bir soruşturmada, bu işkencelerin gerçekleşmediğine dair varılan sonuç da Yücel

795 Bkz. Hasan Âli Yücel, *Dâvam*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 12.

tarafından zikredilmiştir. Tanıkların dünya görüşlerine ilişkin açıklamalarındaysa Yücel, Nihal Atsız'ın Kemalizmdeki milliyetçilikle ilgisi olmayan, antidemokratik, aşırı muhafazakâr, ırkçı ve Turancı bir dünya görüşüne sahip olduğunu, Atatürk, İnönü ve rejim hakkında çok olumsuz ifadeler kullandığını belirtmiş, bunu yaparken İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi'nden getirtilebilecek ve Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından ele geçirilen vesikalara dayanmıştır. Aynı vesikalara göre Yücel, Atsız'ın kendisinin ölmesini istediğini de belirtmiş ve dolayısıyla onun ve taraftarlarının tanıklığının ne kadar geçerli olabileceğini gündeme taşımıştır. Yücel, kendisinin solcu öğretmen ve öğretim üyelerini koruduğuna dair iddialara da uzun cevaplar vermiştir. Bahsedilen kişilerin göreve gelişlerinin kendisinden önce olduğunu, komünist olarak yargılanıp hapse atılan tek kişi Sadrettin Celal Antel olduğu halde onun da af ile çıkıp kendi bakanlığı öncesinde göreve getirildiğini belirten Yücel, Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Pertev Naili Boratav gibi öğretim üyelerininse *Görüşler* adlı ihtilalci-solcu dergide yazdıkları için zamanında bakanlık emrine alındıklarını ilgili belgeleri sunmak kaydıyla göstermiştir. Sabahattin Ali konusunda ise eski Milli Eğitim Bakanı, Ali'yi komünistliğinden ötürü şimdi şikâyet eden Orhan Şaik Gökyay'ın, Devlet Konservatuvarı Müdürü olarak onun amiri iken niçin S. Ali'nin komünist faaliyetlerinden ötürü kendisine bir bildirimde bulunmadığını sormuştur. Yücel'in bu konuyla ilgili gündeme getirdiği bir diğer soru ise şayet komünistleri korumak için özel bir gayreti varsa, komünistlerin bulunduğu bir kurumun başına niçin milliyetçi bir müdür ataması yaptığıydı. Çeviriler konusunda Yücel, memleket irfanının gelişiminde sağcı-solcu ayrımı yapılmadan eserlerin işin ehline verildiğini, örneğin Orhan Şaik Gökyay'a da Kâbusname'nın çevirisinin verildiğini söylemiştir. *Yurt ve Dünya* dergisine abone olunması konusunda da Yücel, benzeri bir açıklama getirmiş ve ırkçı-Turancı çizgideki *Çınaraltı* dergisine de abone olunduğunu, üstelik ona daha fazla ücret ödendiğini ifade etmiştir. Yücel, bu noktada sağ ve solun tanımına ilişkin bir değerlendirme yapmış ve bu iki dünya görüşünün geniş bir skalada uzandığını ve kendisinin

karşı çıktığı ve engellemeye çalıştığı sağ ve sol görüşlerin, bu ideolojilerin aşırı versiyonları olduğunu söylemiştir. Öyle ki, Fethi Tevetoğlu'nun çıkardığı ırkçı-Turancı çizgideki *Kopuz* dergisinin kapatılması için Başbakanlığa yazı yazdığı gibi komünist *Yurt ve Dünya*'nın kapatılması için de yazmıştır. Yücel, müdafaasının sonunda, başa dönerek, Kenan Öner ve onun tanıklarının kişisel sebeplerle ve Öner'in particilik gayretiyle hareket ettiğini öne sürmüş ve onun ve destekçilerinin yaptıkları propagandalar sebebiyle ülkede isminin yanlış yere komünist olarak çıktığını ve bundan üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Yücel'in talebi, Öner'in iddiasını ispatlayamadığının ve dolayısıyla suçlu olduğunun kabulüdür.[796] Ancak davaya bakan Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi, 19 Kasım 1947 tarihli son duruşmada, Yücel'in açtığı hakaret davasının düşmesine karar verecektir. Gerekçede, Öner'in iddialarını ispatladığı belirtilmiştir.[797] Bu karar üzerine Yücel temyize başvurmuştur. Temyiz talebinde kararda ki hatalar gerekçeleriyle açıklanmakta ve davada ispat hakkının yasal olarak uygulanmasına imkân olmadığı da belirtilmekteydi. Ayrıca bazı tanıkların dinlenmesi yönünde gelen talebin mahkemece reddedildiği, bazı tanıkların beyanlarınınsa yine mahkemece dikkate alınmadığı ifade edilmekteydi.[798] Yargıtay Dördüncü Ceza Dairesi talebi değerlendirecek ve 26 Mayıs 1948'de kararı oybirliğiyle bozacaktır. Kararda ispat hakkına ilişkin durumun kabul edilmesi için gerekli koşulların ortaya çıktığının delillendirilemediği, isnatların ispatının kabulünde yeterli özenin gösterilmediği, tanıkların bir kısmının dinlenmediği ve bir kısmının beyanlarının da değersiz sayıldığı belirtilmekteydi.[799] Böylece dava yeniden görülmeye başlanacaktır. Buna karşın Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi, kararında ısrar edecek ve "isnatların doğruluğunun sabit olduğu"nu

796 Bkz. *a.g.e.*

797 Hasan Âli Yücel, *Dâvalar ve Neticeleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 91. Öner bu karar üzerine verdiği beyanatta "Bu dâva benim değil, halkın dâvası olduğu için kendimden fazla vatandaşlarımı şayanı tebrik görüyorum" demişti. Bkz. *a.g.e.*, s. 92.

798 *A.g.e.*, s. 93-139.

799 *A.g.e.*, s. 170-185.

belirtecektir.[800] Ancak bu karar da temyiz edilmiş ve Yargıtay Genel Kurulu "tevhidi içtihat" kararı vermiştir. 16 Mart 1949 tarihli kararda, Öner'in iddialarını ispat etmesinin yasal olarak mümkün olmadığı sonucuna varılmıştır.[801] İçtihadı birleştirme kararından sonra Yargıtay Ceza Genel Kurulu İlamı'nda, ispat için öne sürülen iddiaların mesnetsizliğine ve mahkemece takdir hakkının yanlış kullanıldığına yönelik ifadeler yer almıştır. Ne var ki Yargıtay, "subuta müteallik diğer bozma sebepleri hakkında tahkikat icrasına mahal görülmeksizin" ısrar kararının yalnızca ispat kaziyesine ait kısmının bozulmasına karar vermiştir.[802] Bu arada dava sürerken Kenan Öner, 8 Mart 1949'da hayatını kaybetmişti. Yargıtay'ın kararı karşısında Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi, karara zorunlu olarak uyduğunu belirtiyor ve Öner'in vefatı nedeniyle davanın düşmesine karar veriyordu.[803] Sonuçta Yücel, davayı hukuken kazanmıştı; Öner hakkında açılan hakaret davası[804] da kazanılmıştı. Ancak Koçak'ın belirttiği gibi siyasi anlamda kazanan Öner'di. Zira dava öyle bir hal almıştı ki, sanık sandalyesinde "Öner'in yerine Yücel'in oturmakta olduğu belli olmuştu".[805] Bu arada Yücel-Öner davası devam ederken sosyalist-komünistlere ve yayınlarına[806] karşı mücadele hızla

800 *A.g.e.*, s. 186-190.

801 *A.g.e.*, s. 191-201.

802 *A.g.e.*, s. 202-212.

803 *A.g.e.*, s. 213-220.

804 Ankara Üçüncü Asliye Ceza Yargıçlığı'nda yapılmakta olan duruşma sırasında Öner "bir rezili himaye edemem" ifadelerini kullanmıştı. Yücel bu sözlerin kendisine yönelik söylendiğini ileri sürerek ayrıca bir hakaret davası açmıştı. Öner ise bu ifadeyi Yücel'e değil avukata karşı söylediğini, avukatların müdafaa ettikleri kişiler arasında her çapta insan olabileceğinden hareketle bu ifadeyi kullandığını belirtmişti. Ancak mahkeme bu sözün davacıyı kastederek söylendiği kanaatine varmıştı. Dava süreci için bkz. *a.g.e.*, s. 223-230.

805 Koçak, *Rejim Krizi*, 358-361. Koçak, Ankara Üçüncü Asliye Ceza Mahkemesi'nin kararının yalnızca usul yönünden bozulduğuna dikkat çekmektedir; ancak kararlarda mahkemenin ispat kabul ettiği iddiaların yeterince delillendirilmediği ve mahkemenin takdir yetkisini iyi kullanmadığı da belirtilmekteydi. Dolayısıyla Yargıtay kararları, mahkemenin davayı objektif bir biçimde incelemediğini kabul eder mahiyetteydi. Yine de dönemin atmosferinde, davadan siyasi olarak Öner'in temsil ettiği çizginin daha kazançlı çıktığını söylemek mümkündür.

806 Bu noktada anti-komünist ve devletçilik karşıtı neşriyatıyla Nebioğlu Yayınevi'ne dikkat çekmek gerekmektedir. ABD'nin Soğuk Savaş propaganda metinlerinden biri olarak düşünülen *Mağlup Olan İlah* kitabı, Max Thornburg'un

devam ediyordu.[807] İnönü döneminde savaş sonrasında, savaş sırasına göre daha çok sansüre başvurulması ve bunun ağırlığını sol yayınların oluşturması dikkate değerdir.[808] Bir süredir dikkatler zaten DTCF'deki solcu hocalara çevrilmiş bulunuyordu. 1947'de DTCF'deki solcu hocalara karşı çift koldan harekete geçildi. DTCF, milliyetçi sağ eğilimli kişiler tarafından örgütlenen gösterilerle karşı karşıya kaldı ve Rektör Şevket Aziz Kansu'nun odası basılarak istifaya zorlandı. Solcu hocalar –Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Muzaffer Şerif Başoğlu[809]–

Türkiye'deki devletçiliği topa tutan *Türkiye Nasıl Yükselir* adlı kitabı ile yine devletçilik eleştirisinin önemli bir yer tuttuğu Faik Ökte'nin *Varlık Vergisi Faciası* kitaplarının üçü de bu yayınevince yayımlanmıştır. Bkz. *Mağlup Olan İlahi*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.; *Mağlup Olan İlahi* kitabının bu niteliği hakkında bkz. Frances Stonor Saunders, *Parayı Verdi Düdüğü Çaldı: CİA ve Kültürel Soğuk Savaş*, Çev. Ülker İnce, Doğan Kitap, İstanbul, 2004, s. 76-78. Thornburg, *a.g.e.*; Ökte, *a.g.e.*

807 Aslında komünizmle mücadele hususu 1940'lar boyunca devam etmiş, bu konuda çeşitli davalar açılmıştır. 1945'ten sonra sadece bu takibatın sertleştiğinden ve anti-komünizmin başka bir boyut kazandığından bahsedebiliriz. Söz konusu davalar ve komünizmle mücadele için bkz. *Kırklı Yıllar-2: 1944 TKP Davası*, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003; *Kırklı Yıllar-3: 1945 İGB Davası*, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003; *Kırklı Yıllar-4: 1947 TKP Davası*, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003, *Kırklı Yıllar-5: "İfşa Ediyorum": Türkiye'de Komünizm ve Irkçılık (Kazım Alöç) – Savcı Konuştu Söz Sanığındır (Mihri Belli)*, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006.

808 Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, *Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007 , s. 18.

809 Başoğlu sosyal psikoloji alanında dünya çapında isim yapmış bir bilim insanıdır. DTCF'de öğretim üyesi olan Başoğlu, 1944'te Türkiye Komünist Partisi'ne yönelik tutuklamalar kapsamında gözaltına alınmış; ancak kısa bir süre sonra serbest bırakılmıştır. 1944'teki bu gözaltı düşünüldüğünde dikkat çekici bir husus, Başoğlu'nun 1943 senesinde yayımlanan ve ırkçılığı eleştiren kitabı *Irk Psikolojisi*'nin *Ulus* gazetesinde övgüyle karşılanmış olmasıdır. Herhangi bir yazar imzası taşımayan, dolayısıyla gazete görüşü olarak nitelendirilebilecek tanıtım yazısında şöyle denmektedir: "Kitabın üzerinde (Irk Psikolojisi) adını görünce insanda müellif tarafından ırkların psikolojik haller ve fonksiyonlar bakımından ayrı ve müstakil entité'ler olduklarının kabul edilmiş olduğu ve eserde bunun müdafaa edileceği zannı uyanıyor." Ama tanıtım yazısında, yazarın, aksine olarak, ırklar arası mertebe kurulmasını tenkit için, bunu politik amaçlar adına kullananları tenkit için yazdığını belirtilmekte ve "eserin ilim bakımından da bizim kültür politikamız bakımından da en çok beğenilmeye değer tarafı(nın)" bu olduğu ifade edilmektedir. "Kitaplar ve Fikirler: Irk Psikolojisi", *Ulus* (21 Ağustos 1943). Muzaffer Şerif, gözaltına alındıktan sonra serbest bırakılmıştır; ancak gözaltı haberinin duyulmasıyla birlikte ABD'li akademisyenlerin yardımıyla bir araştırma bursu alarak 1945'te tekrar Türkiye'ye dönme fikrine sahip olarak ABD'ye gitmiştir. Ne var ki ABD'de tanıştığı Carolyn Wood ile evlenmiş ve izinli olarak ayrıldığı DTCF ile ilişkisi, yabancı bir kadınla evliliğin devlet memuriyetine aykırı olduğu gerekçesiyle

ise hükümetin uzun uğraşları[810] ve üniversite özerkliğinin[811] çevresinden dolanan kişiye özel nitelikte bir kanun değişikliği ile fakülteden uzaklaştırılabildiler.[812]Bir başka dikkate değer gelişme Türkçü-Turancıların yayınlarına ilişkindi. Örneğin Reha Oğuz Türkkan'ın *Solcular ve Kızıllar* adlı kitabının dağıtılması 11

---

kesilmiştir. Batur'a göre Başoğlu'nun zaten taşımakta olduğu Marksist eğilimler yayınlarında gittikçe daha belirgin hale gelmiştir. Soğuk Savaş dönemi ile sertleşen anti-komünist rüzgâr, Başoğlu'nun FBI tarafından takibata uğraması sonucunu vermiş ve FBI, Muzaffer Şerif hakkında çok geniş kapsamlı bir soruşturma yürütmüştür. Ancak Başoğlu, komünist suçlamasıyla hiçbir zaman yargılanmamıştır. Bkz. Sertan Batur, "Muhalif Görüşleri Nedeniyle Amerika'ya Göçen Muzaffer Şerif Hakkında FBI Soruşturması", *Toplumsal Tarih*, S: 236, 2013, s. 18-27.

810 1946'dan sonra üniversitelerde görev yapan Almanya'dan Türkiye'ye gelmiş öğretim üyelerine karşı da bir kampanya başlatıldı. Falih Rıfkı Atay, 7 Eylül 1947'de yazdığı "Gerileme Ne Demektir" başlıklı köşe yazısında, Demokrat Parti Burdur Milletvekili'nin bir yabancı uzmanın adını "gâvur" koymasından yakınıyor ve bu zihniyetin Tanzimat döneminden bile çok öncesine ait olduğunu belirtiyordu. Atay, "Profesör Bonatz ve Holtzmeister Yüksek Mühendis Okulu mimari hocasıdırlar. Büyük sanatkâr ve mimardırlar. 'Gâvur' değildirler" diye ekliyor ve böyle demagojilere pabuç bırakılmayacağını söylüyordu. Bkz. Falih Rıfkı Atay, "Gerileme Ne Demektir", *Ulus* (7 Eylül 1947). Ne var ki Atay'ın temsil ettiği anlayış darbe almaktaydı. Nitekim 5 Temmuz 1948'de, bu kez bir CHP Milletvekili, "Türk McCarthy'si" Fahri Kurtuluş, TBMM'de yaptığı konuşmada, DTCF'nin Atatürk'ün emaneti olduğu halde onun mirasından uzaklaştığını belirtiyor, bunu da yabancı öğretim üyelerinin "açıktan açığa milli hayat ve milli kültür aleyhine aldıkları vaziyet"e bağlıyordu. Kurtuluş, yabancı profesörlerin bir kısmını, isimlerini vermek suretiyle ağır biçimde eleştirmiş, Türkiye'ye katkı vermediklerini öne sürmüştür. Kurtuluş'un hedefinde eski bakan Hasan Âli Yücel de vardır. Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C:12, D:8, B: 82 [5 Temmuz 1948], s. 756-757.

811 Komünizmin büyük bir tehdit olarak tanımlanmasıyla birlikte ABD'de de çok sert önlemler alındı. Amerikan Karşıtı Eylemler Komitesi, 1947'den itibaren bir anti-komünist "cadı avı" başlattı ve tanınmış birçok isim bu kapsamda sorgulandı. Komite'nin ön plandaki üyelerinden biri olan McCarthy'nin adına atfen McCarthyizm dönemi olarak adlandırılan bu dönemde örneğin, büyük olasılıkla, ABD'nin savaş sonrası politikalarına destek vermeyen ve bu politikalara sol eksenli eleştiriler yönelten Henry Wallace'ı desteklediği için akademisyen H. Stuart Hughes, Harvard Üniversitesi Russian Research Center'daki işinden atıldı. Bkz. *Üye Misin?.. Üye Miydin?... 1947'den 1956'ya Dek Amerikan Karşıtı Faaliyetler Üzerine Sorgu Tutanakları*, Der. Hartmut Keil, Çev. Saliha Kaya,İnter Yayınları, İstanbul, 1990; David C. Engerman, *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford University Press, Oxford&New York, 2009, s. 4. Wallace'ın düşünceleri için bkz. Henry Kissinger, *Diplomasi*, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2006, s. 449-453.

812 Bu konuda bkz. Mete Çetik, *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998 ve Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin Yayınevi, 3. Basım, İstanbul, 1993, s. 99-112.

Eylül 1943 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile yasaklanmış ve kitabın toplatılmasına karar verilmişti. Bu karar, 15.07.1948 tarihli bir başka kararla kaldırılmıştı.[813] Antikomünizmin yükselişiyle, Türkçü-Turancıların yayınları da işlevsel hale gelmişti.[814]1948'de, TBMM'de de dikkat çekici bir olay yaşanmıştı. Maraş Milletvekili Emin Soysal, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Veteriner Fakültesi'nde komünizm propagandası yapan 8 öğrenciyle ilgili işlemlerin yavaş ilerlemesine dair Tarım Bakanı Tahsin Coşkan'a bir soru yöneltmiştir. Soysal'a göre bu soruşturma sırasında Ali Uygur adlı yurt müdürü de fazla milliyetçi bulunarak Muş'a gönderilmiştir. Soysal'ın bakandan talepleri arasında Uygur'un görevine iadesi de vardır. Bakan ise cevabında, söz konusu yurt müdürünün öğrenciler üzerinde tesiri olduğu anlaşıldığından soruşturma sırasında orada görevde olmasının uygun görülmediğini belirtmiş ve rektörlükten Uygur hakkında bir yazı geldiğini ve bu durum karşısında başka bir şey yapılamayacağını söylemiştir. Bakan, rektörlükten aynı yönde bir yazının öğrenci işlerinde başkâtip olarak çalışan Refik Topkan'a dair olarak da geldiğini belirtmişti. Bu açıklama sırasında Coşkan, olayı sağ-sol çatışması olarak ele alıp Topkan'ı solcu, Uygur'u sağcı olarak niteleyince milletvekillerinden "sağcı demeyiniz, milliyetperver deyiniz" şeklinde bir itiraz yükselmiştir. Bunun üzerine Coşkan hemen sözlerini düzelterek "bir solcu ve bir vatanperver, milliyetçi, şiddetli vatanperver" ifadelerini kullanmıştır.[815] Bu sözler, Irkçılık-Turancılık davasında 1947'de alınan mahkeme kararı ile uyum içindeydi; milliyetçilik –içinde farklı anlayışları barındırsa da– komünizme karşı ortak payda sayılıyor,[816] milliyetçi sağ, milliyetçilik-vatanseverlik olarak

813 Bu kararlar için bkz. *BCA* 030.18.01.02.103.67.2; *BCA* 030.18.01.02.117.59.8.

814 Reha Oğuz Türkkan bu durumu şöyle ifade ediyor: "Çok partili demokrasi de Türkiye'de başlamış, söz ve yazı hürriyeti etrafı sarmıştı. Bu yeni hava içinde, komünizm aleyhtarlığının en ileri bayraktarları olarak 'kurban' edilmiş olan biz Türkçüler, birden kıymetlenivermiştik! 23'ler ve şu veya bu şekilde adları bize karışmış olanlar, her yerde adeta kahraman muamelesi görüyordu." Türkkan, *a.g.e.*, s. 184.

815 Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 12, D: VIII, B: 66 [2 Haziran 1948], s. 3-10.

816 Ele aldığımız dönemde Türkiye'de kitleselleşmiş bir komünist akım olmasa da, yaşanan bazı hadiseler bu yakınlaşmayı kolaylaştırıcı olmuştur. Bunlardan bir tanesi, Atsız'ın Şaraçoğlu'na açık mektubunda yer alan ve İsmail Hakkı Balta-

meşru siyasete dahil edilirken solculuk bunun dışında bırakılıyordu. Aşırı sol ve sağa karşı rejimin sınırları çizilirken, sola karşı tavır çok daha belirgin ve sert olmuştu. Soğuk Savaş milliyetçiliğinin yükselişi, aynı zamanda sol-Kemalizmin de düşüşüydü.

2.6.5. 1947 CHP Kurultayı'nda Milliyetçilik Tartışmaları

CHP VII. Büyük Kurultayı milliyetçiliğin daha kuvvetle vurgulanarak tanımlanmasına şahit olmuştur. Komünizmle mücadele düşüncesi çerçevesinde, milliyetçilik anlayışının insanlık idealiyle harmanlanmış milliyetçilikten[817] sağ milliyetçilik anlayışına doğru kaydığını söyleyebiliriz. Şimdi, İnönü dönemi parti kongrelerinde milliyetçiliğin nasıl tanımlandığına bakalım:

1939 Programı:

"Parti, terakki ve inkişâf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimai heyetinin ikinci maddede izah olunan mânada hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar."[818]

---

cıoğlu'nun Eminönü Halkevi'nde yaptığı konuşma sırasında "komünistler"in Baltacıoğlu'nun aleyhinde gösteri yapıp konuşmasına izin vermemeleriydi. İddiaya göre öğrencilerden biri Baltacıoğlu'na bir küfür savurduktan sonra "bize milliyetçilik dolması yutturacaktı" demişti. Bkz. Atsız, *Turancılık, Milli Değerler...*, s. 105-106. İkinci olay, 1946-1947 öğretim yılında Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde yaşanmıştı. Enstitüde sağ ve sol eğilimli öğrenciler arasındaki kavgaya yeni İlköğretim Genel Müdürü Yunus Kazım Köni müdahale etmiş ve öğrencileri bir salona toplayarak "Bizim de bir görüşümüz var. Biz Nasyonalistiz" demişti. Bazı öğrenciler bu açıklama karşısında şaşırmış ve "Siz olabilirsiniz ama biz değiliz" demişlerdi. Bkz. Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, s. 553. Tabii Köni'nin milliyetçilik yerine niçin nasyonalist kelimesini kullandığı ilgiye değerdir; ancak milliyetçiliğe mesafeyle yaklaşan öğrencilerin varlığı, hiç kuşkusuz rejimin amaçladığı sonuçlardan biri değildi.

817 Atatürk'ün bu konuda pek çok açıklaması bulunmaktadır. Özellikle şu ifadeleri yaklaşımını özetler niteliktedir: "Şuna da kaniim ki, eğer devamlı sulh isteniyorsa, kütlelerin vaziyetlerini iyileştirecek beynelmilel tedbirler alınmalıdır. İnsanlığın heyet-i umumiyesinin refahı açlık ve tazyikin yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları haset, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde terbiye edilmelidir." *ASD III*, s. 139.

818 İkinci maddede millet şöyle tanımlanmıştır: "Millet; dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği içtimaî ve siyasi bir bütündür." Bkz. *C.H.P. Beşinci Büyük...*, s. 87-88.

1943 Programı:

"Parti milletin hususî karakterini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmağı esas sayar, Parti insanlık cemiyetini müstakil ve eşit milletlerden mürekkep bir büyük aile ve Türk milletini bu ailenin esaslı birliği olarak tanır. Parti, Milliyetçiliği Türk milleti içinde en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve vasıtası bilir. Parti, milletler arasındaki münasebetlerde, Türk milliyetçiliğini hiçbir millet için zarar düşünmiyen, her milletin insanlığa değerli hasletlerini takdir ve teşvik eden bir iyilik unsuru olarak kullanır."[819]

1947 Programı:

"Partimiz Türk milletini dil, kültür, ülkü ve tarih birliği ile saadet ve felâket ortaklığına inanmak, ortak yurt sevgisi taşımak gibi tabiî ve ruhî bağlarla birbirine bağlı yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün olarak kabul eder. Bu birliğin üzerinde kurulduğu kutlu vatan toprakları da hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir bütündür. Partimiz milliyetçiliği, Türk milletinin bütünlüğünü ve bunun dayandığı milli ruh ve milli şuuru yaşatmak ve korumak mânasına alır. Milletin özel karakterini ve bağımsız benliğini korumayı amaç tutarız. Milliyetçiliği Türk milleti için en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve anayolu biliriz. Milletimizi hür ve bağımsız dünya milletleri ailesinin eşit ve şerefli bir üyesi sayarız. Bizim milliyetçiliğimizin hiçbir millet için zarar verici bir mahiyeti yoktur."[820]

Hemen belirtmek gerekir ki bu tanım, komisyondan gelen görece daha az vurgulu bir milliyetçilik tanımının bazı tekliflerle yeniden şekillendirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

819 *C.H.P. Programı (1943)*, s. 4.
820 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 405.

1947 Programı'nda yapılan milliyetçilik tanımının birkaç farklı noktası hemen dikkat çekmektedir. Bunlardan bir tanesi, daha önceki tanımlara göre daha uzun, ayrıntılı ve milliyetçiliğin öneminin altını kalın kalın çizen bir tanım geliştirilmiş olmasıdır. Emperyalist ve irredantist bir amaç güdülmediği mesajı korunmakla birlikte, Kemalist milliyetçiliğin ayırt edici vasfı olan insanlık idealiyle harmanlanmış bir milliyetçilik anlayışına bu programda yer verilmemiştir. Bunu, uzun süredir devam eden ve Kemalist milliyetçiliği fazla insaniyetçi, savaşa fazla mesafeli bulan milliyetçi sağdan ve sağ-Kemalistlerden gelen eleştirilerin yankı bulması ve söz konusu grupların görüşünün ön plana geçmesi olarak okuyabiliriz.

Komisyondan gelen milliyetçilik tanımının okunmasından sonra ilk sözü Cemil Sait Barlas almıştır. Barlas, geçirilen buhranlı devirler sonrasında milliyetçiliğin daha açık bir tanımının yapılmasını gerekli gördüğünü ve hiçbir partinin ırkçılık amacı gütmediğine inandığını söyledikten sonra, Türkiye'de yaşayan millete niçin Türk dendiğini açıklamıştır. Şöyle diyordu Barlas:

> "Türkiye, bugün, Küçük Asya'dan göçmüş, tarihe geçmiş Milletlerin heyeti mecmuasına kendi damgasını vurmuş, Asya'dan gelen ve Küçük Asya'da oturan Millete kendi 'Türk' damgasını basmıştır. Nasıl ki İngiltere'de bir 'Cermen' ırkını tanımayıp da doğrudan doğruya Anglo-Sakson vasfını koymuşsa Anadolu'daki Türklere de 'Türk' vasfı fariki konmuştur. Binaenaleyh, Türkiye'de 'Türk' dediğimiz zaman, muayyen bir ırk anlamadığımız için, 'Türk ırkı' dediğimiz zaman da Avrupai mânada bir ırkçılık anlamıyoruz."[821]

Bu sebeple Barlas, Türk milleti derken bir kan davasında olunmadığını söylüyordu. Ancak geçmiş yıllarda gençliğe karşı büyük bir hata işlenmiş ve Türkçülük dendiği zaman Avrupai manada "ırkçılık" anlaşılmıştı. Oysa Türk ırkı denirken

821 *A.g.e.*, s. 395.

işaret edilen, kanı değil, ruhu, mazisi, istikbali ve imanı[822] ortak olan bir zümreydi. Dolayısıyla bunun komisyonca aydınlatılması, geçmiş hataların bir kefareti olacaktı. Barlas'ın bu görüşlerini, dönemin tartışmalarından ayrı okumak olanaksızdır. Zira Yücel-Öner Davası'nda gördüğümüz gibi, bazı partililerin ve hükümet yetkililerinin açıklamalarının ve Türk Tarih Tezi'ndeki bazı görüşlerin ırkçılığa kapı araladığı söyleniyor, ırkçı düşüncenin gelişmesinden CHP yönetimi sorumlu tutuluyordu. Barlas, esas güdülen gayenin bu olmadığını; ancak bunun yeterince açıklıkla ortaya konmamasından ötürü bazı çevrelerce "Türk ırkı" gibi ifadelerden Avrupai manada ırkçılık çıkarsaması yapıldığını söylüyordu.[823] Barlas'ın eleştirdiği bir diğer nokta, komünizme karşı milliyetçiliği öne sürerken, kökü dışarıda olan fikirlerin dışındaki her sosyal düşünceye de komünizm damgası vurulmasının sakıncasıydı. Barlas, bu hususun da açıklığa kavuşturulmasını istiyordu.

Barlas'tan sonra Rize Milletvekili Fahri Kurtuluş söz almıştır. Kurtuluş konuşmasına Barlas'ın görüşlerini isim vermeden eleştirmekle başlar. Kurtuluş'a göre Türkçülük bahsinde mazideki hatalar üzerinde durulması gereksizdir. Fakat CHP camiası içinde milliyetçilik konusunda bir açıklık ve

822 Barlas'ın genel görüşlerinden yola çıkarak buradaki iman sözcüğünün dini bir anlam taşımadığını; daha çok ortak değerler taşıyan ve kader birliği etmiş bir toplumu kastetmek için kullanıldığını söyleyebiliriz.

823 Aynı kişi, laiklik bahsinde göreceğimiz üzere, milli bekayı dine dayalı olarak açıklayan Hamdullah Suphi Tanrıöver'e karşı şöyle diyecektir: "Fakat lâyiklik anlayışım aslâ Hamdullah Suphi Tanrıöver'in anlayışı gibi değildir. (...) Türk milletinin son bekası ne dindedir ne imandadır. Türkün kendi vicdanile Allah arasındadır? Türkün son kuvveti kendi damarlarındaki asil kandadır." Bkz. *a.g.e.*, s. 459. Buradaki atfın Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'ne olduğu açıktır. Dikkat edilirse konu tarihsel sürekliliğe ve milli bekaya geldiğinde ve dine dayalı açıklamaların yerini kavimsel sürekliliğe dayalı açıklamaların alması istendiğinde bu ifade kullanılmaktadır; hem Atatürk'te hem Recep Peker'de hem de Barlas'ta bu çabayı görmek mümkündür. Dolayısıyla burada kullanılan ifadeyi sistemli biyolojik ırkçılık yapmaya dönük aslî bir ideolojik öğe olarak değil; tarihi sürekliliği ve milli bekayı dine ve Osmanlılığa dayalı olarak açıklayan ideolojiler karşısında izlenen ideolojik stratejinin söylemsel yansıması olarak okumak kanımızca daha isabetli olacaktır. Barlas'ın aynı kongrede geliştirdiği iki farklı söylem, bu bakımdan anlamlıdır. Peker'in tarihsel süreklilikte "Türk kanı"nı öne sürmesine rağmen, aynı kitapta kana ve ırka dayalı milliyetçiliği Türk milliyetçiliğinden ayırmasına ilişkin olarak bkz. *Recep Peker'in İnkılab Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 5, 76-78.

samimiyete ihtiyaç vardır. Milliyetçiliğin nereden sonrasının şovenlik ve ırkçılık olduğu aslen resmi ağızlarca ifade edilmektedir. Burada Kurtuluş, Saraçoğlu'nun "açıklamasına" başvurur. Kurtuluş'a göre Saraçoğlu, "Biz azalan, azaltan Türkçü değiliz, çoğaltan Türkçüyüz. Türkçülük, bir vicdan meselesi olduğu kadar lâakal kan meselesidir" demişti. Daha önce belirtildiği gibi, Saraçoğlu'nun açıklaması, vurgu yönünden bunun tam tersiydi; ancak milliyetçi sağ Saraçoğlu'nun sözlerini bu şekilde "yorumlamıştı". İlginç olan sözcüklerin yerindeki bu değiştirmeye hiçbir düzeltme gelmemesiydi. Kurtuluş daha sonra, komünistlere karşı cephe almak isteyen gençlerin bu sözlere dayanarak vicdan huzuru içinde müdafaada bulundukları-nı ifade etmişti –ki burada isim vermeden Irkçılık-Turancılık Davası'na atıfta bulunuyordu-. Kurtuluş devamla, Türkiye sınırları haricinde bulunanların ıstırabını duyarak hükümetten onlar için bir hal çaresi aramaları daha önce istenmiştir ve istenecektir, diyordu. Ancak bu ırkçılık değildi. Kurtuluş, kan grubuna dayalı ırkçılığın aleyhinde olduğunu tasrih etme gereği de duyuyordu. Kurtuluş konuşmasında komünizmle mücadeleye de değinmiş ve bu konuda önerilerde bulunmuştu. Kurtuluş'a göre komünistleri tasfiye etmek için bir heyet kurulmalıydı. Bu tasfiye komisyonunda komünizmle mücadelede faydalı olan bazı kıymetli vatan evlatları da milletvekilleriyle birlikte bulunmalıydı. Fikir ve vicdan hürriyeti kanun hudutları dahilinde ülkede mevcut olduğundan, üniversite, lise ve Köy Enstitülerinde verilmiş olan dersler, yapılan yayınlar, ideolojik tahliller suç sayılmamakla birlikte komünist propaganda ve telkin faaliyetinde bulunanların hocalıkları derhal ellerinden alınmalıydı. Hatırlanacağı gibi Yücel, savunmasında, komünistlikle suçlanan öğretim üyelerinin kendi bakanlığından önce işe alındığını söylemişti. Kurtuluş, kuşkusuz bu tartışmanın farkında olarak, "bütün bu zehirli propagandayı yapan gazete ve mecmuaların ve kitapların ve 1919 senesinden beri Türkiye'de bu yolda çalışanların" hayatlarının tetkik edilmesini ve bu gibilerin memleket hizmetlerinden çıkarılmalarını öneriyordu. Bir diğer önerisi de bu düşüncesini tamamlar

mahiyetteydi: Zamanında İstiklal Mahkemeleri'nde affedilmiş bu gibi şahısların affedilmelerinin dikkate alınmayıp haklarında yeniden işlem yapılmasını ve Türklüğe yakışmayan insanlar olarak vasıflandırılıp millete bildirilmelerini istiyordu. Bu şartlar altında daire genişliyor ve Şevket Süreyya Aydemir ve Vedat Nedim Tör gibi uzun zamandır devlet kadrolarında hizmet eden kişilerin de tekrar yargılanması ve Türklüğe yakışmayan kişiler olarak afişe edilmeleri talep edilmiş oluyordu.[824]Milliyetçilik tartışmalarına damga vuran bir diğer isim Hamdullah Suphi Tanrıöver'di. Onun bazı görüşleri laiklik bahsinde ele alınacağı için burada sadece kısaca değineceğiz. Tanrıöver, türbelerin kapalı olmasını milliyetçiliğe aykırı buluyor ve yurtdışından tarihi eserleri görmeye gelenlerin bu duruma şaşırdığını belirtiyordu. Onun talebi Türk büyüklerine ait türbelerin tekrar açılması yönündeydi. Tanrıöver de Barlas'ın konuşmasına cevap verme gereği duymuştu. Devlet siyasetinin temeli olarak ırk alınamazdı; ama bilimsel anlamda ırk bir realiteydi ve görmezden gelinemezdi. Tanrıöver, istila amacı gütmemek kaydıyla dış Türklerle ilgilenilmesi gerektiğinin de altını çizmişti. Tanrıöver'in dikkat çektiği bir diğer nokta, Türkçü-Turancı dergilerin uzun zamandır temas ettikleri bir hususstu. Dünyada Slav Birliği, Arap Birliği hareketleri görülmekteydi. Türkiye ise mevcut nüfusuyla bu büyük oluşumlar karşısında mukavemeti nasıl gösterecekti? Balkan devletleriyle yapılmış anlaşma da her birinin korkaklıkları sebebiyle işe yaramamıştı. Tanrıöver'in daha sonraki açıklamalarından da anlaşılacağı gibi o, İngiltere ve ABD ile olan ittifaklara ek olarak bir Türk-İslam cephesi siyasetinin düşünülmesini savunuyordu. Tanrıöver, ayrıca, Türk Ocakları'nın daha önce zorunlu olarak Halkevleri'ne katılmasından duyduğu rahatsızlıktan ötürü bu konuyu da gündeme getirmişti. Önerisi, Halkevleri'nin Türk milliyet ocağı yapılması yönündeydi. Kısacası Halkevleri'nin tekrar Türk Ocağı mahiyetine kavuşturulmasını öneriyordu.[825] Bu öneriler kabul görmedi; ancak Türk Ocakları

824 *A.g.e.*, s. 396-397.
825 *A.g.e.*, s. 398-404.

zaten tekrar açılacaktı. Kurultaydaki tartışmalar, milliyetçi sağın görüşlerinin ve komünizmle mücadele konseptinin damgasını taşıyordu. Aşırı bulunan öneriler kabul görmemişti; ancak milliyetçilik anlayışı bariz bir biçimde sağa kaymıştı.

2.6.6. Dış Politika ve Kemalist Milliyetçilik-Bağımsızlıkçılık: Bir Değerlendirme

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında izlediği dış politika ile ilgili pek çok yayın mevcuttur. Buradaki amacımız, sadece, Kemalizmin öngördüğü milliyetçi-bağımsızlıkçı dış politika anlayışı[826] noktasından bakıldığında, İnönü dönemindeki

826 Atatürk, Türkiye'nin sahip olduğu gücü ve imkânları gerçekçi bir şekilde değerlendirerek ulusal bağımsızlığı kararlılıkla korumaya yönelik bir dış politika takip etmişti. Atatürk döneminde kurulan dış politika söylemi, Türkiye'nin imkânlarını aşacak şekilde, uluslararası boyutta ideolojik bir anti-emperyalist kampanya yürütmeye yönelik olmadı. Barışçı, ulusal bağımsızlık konusunda kararlı ve aynı zamanda diğer ülkelerin bağımsızlığına saygılı bir söylem benimsendi. Türkiye, Batı'ya karşı daha sonra "Üçüncü Dünya" ülkeleri olarak adlandırılacak ülkelerin önderliğine soyunmaktan ziyade, gelişmiş ülkeler arasında saygın ve bağımsız bir ülke olarak yer almayı hedef olarak saptamıştı. Bkz. Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 161. Dış politika söylemi hakkında ayrıca bkz. Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 387-388, 543-546. Nitekim Atatürk, General Frunze, Batılı baskıcı devletler ve ezilen devletler temasını işleyip Türkiye'yi de bu davaya katılmaya çağırınca, görünüşe göre bunu bir Sovyet propagandası ve hamilik arayışı olarak algılamış ve "Artık ne ezen ne de ezilen var. Sadece kendilerinin ezilmesine izin verenler var. Türkler bunların arasında değildir. Türkler kendi kendilerini koruyabilirler, bırakın diğerleri de aynını yapsın" demişti. Bkz. H. C. Armstrong, *Bozkurt*, Çev. Gül Çağalı Güven, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s. 146. Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras da, 1929 senesinde Alman Cumhurbaşkanı Hindenburg tarafından kabul edildiğinde Sovyetler'le ilgili olarak, Türkiye'nin güçlü komşusu ile iyi ilişkilere sahip olduğunu; fakat ona "tabi ve angaje" de olmadığını söylemişti. Bkz. Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 35. "Sovyet hamiliği"ne izin vermeyen bu politika, aynı zamanda Sovyetler'le düşmanlaşmak pahasına Batı ile dost olma tekliflerine de kapalıydı. Dönemin Britanya Büyükelçisi Percy Loraine'in Türk-İngiliz dostluğunu Sovyetler'e mesafe koymaya dayandırmaya çalışmasına Atatürk'ün olumsuz yanıt vermesinde, bu tutumu görebiliyoruz. Bkz. Ludmila Jivkova, *İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939*, Çev. F. Muharrem ve F. Erdinç, Habora Kitabevi, İstanbul, 1978, s. 29-32. Ayrıca belirtmek gerekiyor ki hem İstiklal Harbi'nde verilen mücadeleyle hem de daha sonra izlenen dış politikayla Türkiye, bağımsızlık arayışı içinde olan ülkeler için "örnek ülke" konumundaydı. Behlül Özkan, bu bağlamda, Bağlantısızlar Hareketi'nin kurucularından olan Cevahirlal Nehru'nun *The Discovery of India* adlı kitabında Mustafa Kemal'in önderliğindeki Milli Mücadele'nin Hindistan'da nasıl bir etki yaptığından bahsetmesine gön-

dış politika anlayışının nasıl değerlendirilebileceğidir. Bu bakımdan temel noktaları ve genel eğilimleri tespit etmekle yetineceğiz. Bu değerlendirmeyi yaparken, özellikle çeşitli araştırmalardan ve ABD dış politika yazışmalarından faydalanacağız.

Türkiye, bir İtalyan ya da Alman saldırısı karşısında İngiltere[827] ve Fransa ile 1939'da ittifak kurmuştu. Bu ittifak gereği Türkiye, savaşın Akdeniz'e sıçraması durumunda harbe girmeliydi. Ancak antlaşmada Türkiye'nin askeri donanımının güçlendirilmesi şartı bulunmaktaydı ve artık bir gelenek haline geldiği şekliyle, antlaşmaya Sovyet çekincesi konulmuştu; yani Türkiye SSCB ile karşı karşıya gelmek istemiyordu.[828] Almanya Fransa'yı dize getirdiğinde İtalya da savaşa dahil olmuştu; ancak Türkiye, gerekli askeri malzemenin henüz kendisine gönderilmediğini ve Almanya-SSCB ittifakı dolayısıyla, savaşa girmesinin kendisini SSCB ile karşı karşıya getireceğini öne sürerek harbe katılmayı reddetti. Türkiye'nin çok stratejik bir konumda olması ve karşı tarafa itilmesinin doğuracağı tehlikeler nedeniyle, İngiltere bu durumdan rahatsız olsa da fazla bir şey yapamadı. Türkiye, savaşın sonuna değin savaş dışı kalmayı başaracaktı.[829] Hemen kaydetmek gerekmektedir ki, resmi görüşü en çok yansıtan gazete olan *Ulus*'ta, Alman, İtalyan ve Sovyet yayılmacılığına karşı olumsuz bir tutum takınılmış, haberler işgal edilen ülkeler lehine yapılmış ve onları destekleyici mahiyette yazılar yazılmıştı. Mussolini ve Hitler'i ima ederek onları yeren yazılar da kaleme alınmaktaydı. Türkiye, işgale uğrayan görece zayıf uluslarla kader birliği içinde hareket ediyordu. İngiltere ile olan ittifak antlaşması harbe katılma sonucunu doğurmamıştı; ancak bu

derme yapmıştır. Ayrıca yazarın şu tespitini de alıntılamak yerinde olacaktır: "1930'larda, İngiltere ile yaşanan yakınlaşma sonrası Kemalistler anti-sömürgeci retoriklerini yumuşatmış olsalar da, Türkiye bu dönemde başta Mussolini olmak üzere revizyonist diktatörlerin taleplerine halen direnebilen birkaç Avrupa ülkesinden biriydi." Bkz. Özkan, *a.g.e.*, s. 219.

827 Türkiye, 1930'ların ortalarından itibaren büyüyen İtalyan-Alman tehdidine karşı İngiltere ile yakınlaşma siyaseti gütmekteydi. Bkz. Jivkova, *a.g.e.*, s. 29-32. Türk-İngiliz ilişkileriyle ilgili ayrıca bkz. Elif Uyar, *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007.

828 Antlaşma için bkz. İ. Soysal, *a.g.e.*, s. 599-617.

829 Bu konuda bkz. Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu (Savaş Kaosunda Türkiye: Göreli Özerklik-2)", *TDP*, s. 393-394.

antlaşmaya olan bağlılık sürekli tekrarlandı. Gerek Almanya'dan gerekse İngiltere'den gelen baskılar karşısında, Türkiye, her iki tarafa da, tarafsızlığının onların lehine olduğu tezini işleyerek direndi. Türk ordusunun o zamanki durumuna bakıldığında, Türkiye'nin bir taarruz harbi yürütecek güce sahip olmadığı, Türk ordusunun askeri donanım açısından yeterince modernize edilemediği görülmektedir.[830] Dolayısıyla Türkiye, bu hususlaki tezini müdafaa etmekte güçlük çekmemiştir. Devlet erkânı içerisindeki genel eğilim de, savaşa girmemek yönündeydi; Recep Peker, Refik Şevket İnce ve Hikmet Bayur gibi İngiltere ile olan ittifak yükümlülüğünün yerine getirilmesine taraftar olanların görüşü geçerli olmamıştı.[831] Türkiye, Almanya'nın Balkanlara ve Yunanistan'a inmesinden sonra oldukça sıkıntılı zamanlar geçirdi. Ancak Almanya'nın SSCB'ye saldırmasından hemen önce Almanya ile imzalanan saldırmazlık antlaşması, Türkiye'yi oldukça ferahlatmıştı. Almanya'nın da farkında olduğu gibi Türkiye'nin bu antlaşmayı yaparken güttüğü gaye, bir Alman saldırısına karşı kendini emniyete almaktı.[832] Almanya-SSCB savaşı başladıktan hemen sonra Türkiye tarafsızlığını ilan etti. Haberler savaşan her iki grubun cephesinden gelen bilgilere göre verilerek, bu tarafsızlık gösterilmeye çalışıldı. Bununla birlikte Türkiye ile SSCB arasında derin bir güvensizlik vardı. Almanya, SSCB'nin kendilerinden Boğazlar'da üs istediğini açıklamıştı. SSCB ise Türkiye'nin, Almanya'nın yanında kendisine karşı harekete geçeceğinden korkuyordu. Türkiye'nin bir başka endişesi, savaşa girmesi durumunda, Sovyet Rusya'nın Alman işgal tehlikesini bahane ederek kendi topraklarına girmesiydi. Üstelik, Almanya'nın Balkanlara indiği bir ortamda Türkiye, karadan, denizden ve havadan saldırıya açık bir durumdaydı. Böyle bir saldırı, Türkiye'nin Cumhuriyet'in kurulmasından sonra elde ettiği kazanımları dahi tehlikeye sokabilecekti. Ancak Almanya, Türkiye'nin işgali için gerekecek birlikleri ve bu savaşta

830 Türkiye'nin savaşa girmesi doğrultusundaki talepler karşısında Türkiye'nin öne sürdüğü gerekçelerden biri de buydu. Türk Ordusu'nun savaş sırasındaki durumuyla ilgili bkz. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, S. 319-340.

831 Barutçu, *a.g.e.*, s. 85-98.

832 *ADB*, s. 19.

yaşanacak azımsanmayacak zaman kaybını düşünerek, kendi stratejisi açısından Türkiye'nin tarafsızlığını tercih etti.[833] İngiltere ve ABD'nin SSCB ile müttefik haline gelmesi ve Almanya tamamen yenilinceye kadar savaşa son verilmeyeceğinin açıklanması, Türkiye'nin kendi çıkarları açısından istemediği bir durumdu. Eğer Almanya tamamen mağlup olursa, Avrupa'nın Sovyetize edilmesinin önünde hiçbir engel kalmayacaktı. Bu sebeple Türkiye, savaşan tarafların anlaşmasını ve güç dengesinin korunmasını istiyordu. Kısacası Türkiye hem çok güçlü bir Almanya'ya hem de çok güçlü bir Rusya'ya karşıydı.[834] İngiltere de, bahsettiğimiz üzere, Avrupa'nın Sovyetize edilmesine karşıydı ve bu sebeple ikinci cephenin Balkanlarda açılmasını ve Türkiye'nin de savaşa katılmasını savunuyordu. Fakat Churchill'in İnönü ile yaptığı görüşmeler sonucunda İnönü, savaşa katılmaya ikna edilemedi; Türkiye Cumhurbaşkanı, prensipte hayır demiyor; fakat İngiltere'nin veremeyeceği kadar askeri malzeme isteyerek oyalamayı tercih ediyordu. Aslına bakılırsa savaş sonrasında SSCB karşısında güçlü bir Türkiye isteyen İngiltere de, Türkiye savaşa girmese bile askeri yardım yapmaya devam ediyordu.[835] Savaşın sonuna gelindiğinde, Türkiye, BM'ye kabul edilmek için Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etti. Ancak Türkiye'nin savaşa girmemek konusundaki ısrarcı ve fazla çekingen tutumu, ABD ve İngiltere'de bir ölçüde rahatsızlık yaratmıştı. Henüz bu soğukluk devam ederken, SSCB, Türkiye ile olan

833 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, Birinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 654-656.

834 İnönü'nün Churchill ile yaptığı görüşmelere ilişkin tuttuğu notlar, bu görüşü açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. İsmet İnönü, *Defterler*, 2. Cilt, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1309-1317.

835 II. Dünya Savaşı sırasındaki Türk Dış Politikası için bkz. Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009; *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Palanlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973; Zeki Kuneralp, *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti: Dışişleri Bakanlığı'nın Onbir Telgrafı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1998, *OTDP*, s. 137-185, *TDP*, s. 387-474; Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar*, C: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 128-149; Tekeli ve İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri...*; Robin Denniston, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey 1942-44*, Chancellor Press, London, 2000; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, s. 229-713; Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-2*, s. 141-274.

1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı'nı 1945'te uzatmak istemedi; yeni bir ittifak antlaşması için bazı koşullar öne sürdü. Bu, Türkiye'nin çekindiği; ama beklediği bir gelişmeydi. Sovyet taleplerinin temelini, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin günün ihtiyaçlarını karşılamadığı için gözden geçirilmesi oluşturuyordu. Bunun yanı sıra, 1921'de Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye bırakılmasının SSCB'nin zayıf bir anında yapıldığı öne sürülerek bu iller de geri isteniyordu.[836] Türkiye, SSCB'ye olan güvensizliği sebebiyle, henüz savaş devam ederken, ABD'nin Avrupa ve dünya siyasetiyle ilgilenmesi gerektiğini savunuyordu. Muazzam Sovyet kara gücü düşünüldüğünde, hem İngiltere hem de Türkiye, olası Sovyet yayılmacılığına karşı ABD'nin kendi kıtasına çekilmesine karşıydılar. Savaş sırasında dahi Türkiye'de Roosevelt *Ulus* okurlarına tanıtılırken Churchill'den fazla övülmüştü.[837] Dolayısıyla Türkiye'nin, SSCB ile olan sorununun hem İngiltere'nin hem de ABD'nin çıkarlarını da ilgilendirdiğine bu iki gücü inandırması gerekiyordu. ABD dış politikasını yönetenler, iki sebeple diğer ülkelerdeki gelişmelerle ilgilenme eğilimi gösteriyorlardı. Bunlardan bir tanesi, o ülkede ciddi ABD yatırımları olmasıydı. Diğeri ise söz konusu ülkenin ABD çıkarları bakımından stratejik öneme sahip olmasıydı.[838] 1945'te Türkiye'de ciddi bir Amerikan yatırımı yoktu. Dolayısıyla bu önem ancak stratejik gerekçelere dayandırılabilirdi. ABD'nin çıkarlarının Türkiye-SSCB ilişkileriyle ilişkili görülmesi içinse, ABD'nin dünya siyasetinde etkin bir rol almayı benimseyen bir dış politikayı benimsemesi lazımdı. Bu düşüncelerle Türk politikacılar, Türkiye'nin ABD'nin de inandığı Batılı değerlere bağlı olduğuna, Türkiye'de büyük bir ABD sempatisi bulunduğuna ve SSCB'nin yayılmacı emellerinin ABD çıkarlarına da ters düştüğüne ABD'yi inandırmak için oldukça mesai harcadılar. Özellikle

836 Sarper-Molotov görüşmesi için bkz. Koçak, *İkinci Parti*, s. 330-335. Türk-Sovyet ilişkileri için ayrıca bkz. Cemil Hasanlı, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Çev. Ali Asker, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011; Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 214-309.

837 Bkz. "Olaylar İsimler: Franklin Roosevelt", *Ulus* (06.12.1941); "Olaylar İsimler: Winston Churchill", *Ulus* (12.01.1942).

838 Bu konuda dikkate değer bir analiz için bkz. Blasier, *a.g.e.*, s. 236-238.

Roosevelt'in ölümünden sonra ABD-SSCB ilişkilerinin gerginleşmeye başlaması, Türkiye'nin izlediği politika açısından daha uygun bir zemin yaratıyordu. Sovyetler'in Boğazlar konusunu gündeme getirmesi sonrası "Üç Büyükler" Potsdam'da her üç ülkenin ayrı ayrı Türkiye'ye konu hakkındaki görüşlerini bildirmesini kararlaştırdılar.[839] Bu arada SSCB, Türkiye üzerindeki psikolojik baskıyı arttırmaya çalışıyordu. Henüz 1945 yılının haziran ve temmuz aylarında, Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti'nin ve Amerikalı Ermenilerin Kars, Artvin ve Ardahan'ın Ermenistan'a katılması için faaliyetlere başladıkları bilgisi gelmişti. Bunu, aynı yılın sonuna doğru iki Gürcü profesörün bazı Karadeniz illerinin Gürcistan'a ait olduğunu iddia ettikleri bir mektubun Moskova gazetelerinde yayımlanması izliyordu. Kuşkusuz Sovyet yönetiminin bilgisi olmaksızın böyle bir mektubun yayımlanması imkânsızdı.[840] Böylece SSCB'nin çeşitli hamlelerle yürüteceği uzun süreli bir "sinir harbi" başlıyordu.

Türkiye aslında SSCB'nin Türk-Sovyet Antlaşmasını yenilemek için yeni talepler öne sürmesini bekliyordu. Bu husus ABD Büyükelçisi ile paylaşılmıştı.[841] Sorun, bu konuda ABD ve İngiltere'nin olası Sovyet talepleri karşısında nasıl bir tutum izleyecekleriydi.[842] Potsdam'da varılan anlaşma sonrasında İngiltere ve SSCB ilk önerinin ABD'den gelmesini beklediler. 2 Kasım 1945'te ABD Montrö Sözleşmesi'nin yenilenmesiyle ilgili teklifini yaptı. Teklif, Boğazlar'daki rejimi ticaret gemileri açısından daha da serbestleştiriyor ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere oldukça ayrıcalıklı bir konum getiriyordu. Ancak

839 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 426.

840 Koçak, *İkinci Parti*, s. 451, Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 427.

841 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1945, s. 1129-1230.

842 Savaşın yeni bitmiş olması, Müttefikler arasındaki çatışmaların belirginleşmesinin zaman almasında elbette etkili olmuştur; ancak Türkiye'nin savaş sırasında kendi çıkarlarını korumak, savaş dışında kalmak için izlediği denge siyasetinin, İngiltere'nin ve ABD'nin Türkiye'nin yardım beklentisine hemen olumlu yanıt vermemeleri üzerindeki etkisi düşünmeye değer. Türkiye'yi, tekrar bir "denge oyunu" oynayamayacağı çizgiye çekmeye dönük bir strateji takip ettikleri görüşü, yabana atılmayacak bir görüştür. Avcıoğlu, bu iki ülkenin başlangıçta Sovyetler'i ve Türkiye'yi birbirlerine karşı cesaretlendirecek söylemler kullandığını belirtmektedir. Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*-4, s. 1593.

ABD'nin ilk hazırladığı şekliyle değişiklik önerisi Büyük Britanya tarafından kabul görmedi. Çünkü Britanya kendi gemilerinin ancak Sovyet uydusu niteliğinde iki ülke olan Romanya ve Bulgaristan'ın onayı ile Boğazlar'dan geçebilmesine razı değildi. ABD, bunu dikkate aldı ve nihai öneri metninde belli bir tonajın altındaki gemilerin geçişi için bu şartı kaldırdı. SSCB'yi kuşkulandırmamak için Britanya ve ABD, ortak hareket ediyor görüntüsü çizmemeye çalışıyorlardı. ABD notasından sonra, Britanya, sadece böyle bir görüntü çizmemek için ABD önerisinin biraz değiştirilmiş bir versiyonunu Türkiye'ye sundu. Bu arada, ABD ve Britanya'nın önerilerini danışma halinde hazırladıklarına dair bir bilgi sızması olmuştu. Her ne kadar Türkiye'nin çıkarlarıyla tam örtüşmüyorsa da Türkiye, ABD önerisini olumlu karşıladı. ABD, öneriyi böyle formüle etmesinin sebebini SSCB'yi yatıştırmak olarak gösterdi.

SSCB Amerikan önerisini kabul edilemez buldu. SSCB'nin asıl tezi, Türkiye ile birebir görüşmelerle bir sonuca varılmasıydı; yani Sovyetler, Britanya ve ABD'nin dışarıda bırakılmasını istiyordu.[843] Bu şekilde Türkiye üzerinde daha kolay baskı oluşturulabilecekti.

Ancak ABD yönetiminde Türkiye'ye Sovyet baskısı karşısında destek verme düşüncesi giderek ağırlık kazanıyordu. ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson da ABD yönetimine bu doğrultuda önerilerde bulunuyordu. Wilson, daha sonra ABD yönetiminin genel görüşü haline gelecek tezler ileri sürmüştü. ABD'nin Türkiye Büyükelçisi'ne göre, Sovyetler'in asıl amacı Boğazlar'da üs temin etmek değildi; zira hava kuvvetlerine ilişkin savaş teknolojisinde yaşanan gelişmelerden sonra Boğazlar'ın kontrolü tamamen hava üstünlüğüne bağlıydı. Nitekim savaş sırasında Boğazlar'dan geçişin kontrolünü Yunan adalarındaki hava kuvvetleri yapıyordu. Sovyetler'in amacı Türkiye'ye bu öneriyi kabul ettirmek kaydıyla onun direncini kırmak ve onu uydu devletlerinden biri haline getirmekti. Britanya da kendi çıkarları açısından Sovyet yayılmacılığından

843 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1945", s. 1259-1260, 1265-1273, 1287-1289.

tedirgindi ve hem bu konudaki ilgisini açıklıyor hem de ABD'yi konuyla ilgilenmeye teşvik ediyordu. Nisan 1946'da Missouri Zırhlısı'nın İstanbul'u ziyareti, işte bu düşünceler çerçevesinde gerçekleşti. Wilson bu ziyaret için "ABD Deniz Kuvvetleri'nin bir yabancı ülkeye yaptığı en dikkate değer dostluk gösterisi" diyordu. Wilson, Türkiye'nin bu ziyareti, SSCB'nin Türkiye'nin bağımsızlık ve bütünlüğünü yok etme çabalarına karşı koymanın ABD'nin çıkarına olduğunun anlaşılması olarak yorumladığını Dışişleri'ne yazıyordu.[844]Boğazlarla ilgili Sovyet talepleri bir ölçüde bilinmekle birlikte SSCB henüz önerisini formüle etmemişti. Sovyetler, Boğazlar rejimiyle ilgili notasını 7 Ağustos'ta Türkiye'ye sundu. Bu notada savaş sırasında Türkiye'nin Boğazlar'ın güvenliğini iyi sağlayamadığı, Alman gemilerinin geçişleri örnek verilmek kaydıyla belirtiliyordu. Bu doğrultuda SSCB beş noktayı içeren bir öneri sundu: 1- Boğazlar tüm ülkelerin ticari gemilerine her zaman açık olmalıdır. 2- Boğazlar Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin geçişine her zaman açık olmalıdır. 3- Bazı özel olarak izin verilen durumlar hariç Karadeniz devleti olmayan ülkelerin savaş gemilerinin geçişine Boğazlar kapalı olmalıdır. 4- Boğazlar'dan geçiş rejiminin kurulması Türkiye ve diğer Karadeniz devletlerinin yetkisi altında olmalıdır. 5- Boğazlar'daki ticari deniz trafiğini ve güvenliği sağlamakta en çok çıkarı olan ve bu konuda en fazla yeteneğe sahip bulunan ülkeler olarak SSCB ve Türkiye, Boğazlar'ın güvenliğini ortak bir savunma gücüyle sağlamalıdır.[845]Türkiye, SSCB'ye vereceği cevap

844 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1946", s. 822.

845 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1946", (The Soviet Chargé (Orekhov) to the Acting Secretary of State), s. 827-829. Sarper-Molotov görüşmesinde Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'dan üs ve Doğu Anadolu'dan toprak istemesi, yazılı olarak değil sözlü olarak iletilmiş bir talepti. Bu husus İnönü'nün bir nutkunda da ifade edilmiştir. İnönü, Sovyetler'den bu taleplerini yazıya dökmelerini isteyebileceklerini; ama onlara manevra alanı bırakmak için böyle bir talepte bulunmadıklarını belirtmiştir. Türkiye'nin talep ettiği, SSCB'nin bu taleplerini geri çektiğini deklare etmesidir. Bkz. İnönü, *Konuşma, Demeç...*, s. 73-74. O dönemde SSCB-Türkiye-ABD üçgeninde Türkiye açısından Feridun Cemal Erkin ve Selim Sarper'in, ABD tarafında ise Büyükelçi Wilson ile George Kennan'ın etkili kişiler oldukları ve bu kişilerin tamamının SSCB'ye bakışlarının olumsuz olduğu tarihi bir gerçektir. Ancak buradan yola çıkılarak, herhalde Soğuk Savaş'tan kalma düşünce atmosferinin etkisiyle bir

başka tarihi olgu olan Sovyet talepleri, "Erkin ve Sarper'in uydurması" olarak nitelenebilmiş ya da bu talepler adeta mazur gösterilmiştir. Örneğin Küçük, Sovyet taleplerini Erkin ve Sarper'in uydurması olarak değerlendirmektedir. Dikerdem de, ilişkilerin kötüye gitmesinden Sarper'i sorumlu tutmakta ve Sovyet Rusya'nın, Türkiye SSCB'ye askeri bir ittifak önerdiği için –askeri ittifaklarda böyle bir zorunluluk olmadığı halde– tıpkı Osmanlı zamanındaki Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndaki gibi ortak savunma önerdiği tezine gönderme yapmaktadır. Sarper'in, Kars ve Ardahan konusunda resmi yani yazılı bir talep olmadığı halde Molotov'un bu konudaki düşüncelerini Ankara'ya bildirmesini ise hatalı bulmaktadır. Bkz. Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, Cilt 2, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 168-176; Mahmut Dikerdem, *Hariciye Çarkı*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 80-90. Bu noktada Türkiye'nin "siyasi eğilimleri" kadar SSCB'nin eğilimlerinin de incelenmesi gerekmektedir. 1920 Ağustosu'nda TBMM Hükümeti'nin Sovyetler'le yaptığı görüşmelerde, Sovyetler Birliği, Brest-Litovsk Barışı'nın artık bir geçerliliği kalmadığını belirtiyor ve Türkiye'ye yapılacak yardımı Muş, Bitlis, Van gibi illerin Ermenistan'a bırakılmasıyla ilişkilendiriyordu. Çiçerin, Batı'nın kurmak istediği daha büyük topraklara yayılmış Ermenistan teklifi karşısında kendi tekliflerinin çok sınırlı bir araziyi kapsadığını da ekliyordu. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları: Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 61-63, 64-65, 68-69, 82-85. Kısacası SSCB'nin zayıfken yaptığı antlaşmaların düzeltilmesi meselesi, o dönemde dahi gündeme gelmişti. II. Harp'ten sonra SSCB'nin öne sürdüğü 1921'deki antlaşmayı imzalarken zayıf durumda olduklarına dair tez, sadece Sarper'in Ankara'ya ilettiği bir husus olmayıp ABD belgelerinde de karşılığını bulmaktadır. Bunun yanı sıra Sovyetler, Boğazlar konusundaki taleplerine, müttefiklerin 1914'te daha anlayışlı olduklarını dile getirerek, İstanbul'un ve Boğazlar'ın kontrolünü Rusya'ya bırakan ve SSCB kurulduktan sonra bizzat SSCB tarafından açıklanan gizli paylaşım antlaşmalarından birine atıfta bulunmaktaydılar. Sovyetler, ayrıca Polonya ile sınır düzeltmesi yapılabildiği gibi Türkiye'yle de yapılabileceğini, bunun normal karşılanması gerektiğini ABD'li muhataplarına iletmişlerdi. Sovyetler, daha sonra ilk önce bir Bulgar elçi aracılığıyla, sonra da Sovyet elçisi aracılığıyla SSCB için esas olanın Boğazlar olduğunu, o konuda anlaşmaya varılırsa Doğu illerindeki toprak düzenlemelerinin unutulabileceğini Türkiye'ye iletmişlerdir. *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1945", s. 1280, 1286-1287; *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey] 1946", s. 812-814, 817-818, 826. Bu konuda bir başka veri, o sırada SSCB Dışişleri Bakanı olan Molotov'un anılarıdır. Molotov bu konuda şöyle demekteydi: "Savaşın bitiminde Türklerden Çanakkale'nin kontrolüne ortak olmayı talep ettik. Buna yanaşmadılar, müttefiklerimiz de desteklemedi. Bu bizim hatamızdı. Stalin her şeyi kanun çerçevesinde, BM yoluyla yapmak istiyordu. Donanmalarımız oraya vardığında İngilizler çoktan orada gardlarını almış durumdaydılar... Bu noktada pek de doğru davranmış olduğumuz söylenemez. Boğazların denetimini Türkiye'yle ortaklaşa yapmamız gerektiğini ileri sürmüştüm. Bu fikir aslında çok iyi bir fikir değildi ama görevi yerine getirmem gerekiyordu. 1945'te, savaş bitince, bu sorunu masaya getirdim: Boğazlar, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin koruması altında olmalıydı. Bu zamansız ve gerçekleştirilmesi imkânsız bir öneriydi. Stalin'in büyük bir politikacı olduğuna inanıyorum, fakat o da bazı hatalar yaptı.(...) Türk toprakları üstünde hak talebimiz vardı. Konuyu Gürcü bilim adamları ortaya attılar. Bunu ortaya atmak beceriksizlik. Boğazı, Türklerle birlikte korumak... Milyukov'un iki lafının biri Boğazlardı. Rus generallerinin de. Karadeniz'den

konusunda ABD ve Britanya'ya görüş sordu. ABD, verilecek yanıtın gerekçeli ve sağlam olmasını ama fazla sert olmamasını önerdi. Türkiye, 22 Ağustos'ta bu notaya cevap verdi. Türkiye, ABD ve Britanya'nın ortak görüşü, ilk üç maddenin müzakere edilebileceği ama 4. ve 5. maddelerin kabul edilemez olduğuydu. Türkiye'nin hazırladığı cevabi nota, Wilson'a göre ABD'nin önerilerine tamamen uygundu ve mükemmel bir iş çıkarılmıştı. İkinci Sovyet notası Eylül 1945'te iletildi. Türkiye cevap vermekte aceleci davranmayacağını ABD'ye bildirdi. Cevabi nota için yine ABD ve İngiltere'den tavsiye istendi. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Cemal Erkin, yine ABD desteğini beklediklerini muhatabına iletti. ABD, çok kısa bir yanıt verilmemesini ve yine çok sert bir cevap yazılmamasını önerdi. Türkiye'nin cevabı Wilson tarafından yine çok beğenildi ve "birinci sınıf bir iş" olarak değerlendirildi.[846]Gerek ABD'li diplomatlar ve politikacılar gerekse askeri yetkililer, Sovyetler'in Türkiye üzerinde nüfuz kurmasının bir domino etkisi yaratacağı görüşüne ulaşmışlardı.

çıkış kapısı... Olmadı. Bu başarılamadı. Çanakkale'ye girseydik her şey farklı olurdu." Bir başka yerde, Molotov, "kapitalizmle mücadele etmek için", Sovyet Dışişleri Bakanı olarak görevini şöyle açıklıyor: "İyi ki Rus çarları bize bu kadar toprak kazandırmışlar. Böylece şimdi kapitalizmle savaşmamız daha kolay oluyor. Dışişleri Bakanı olarak görevimin, vatanımızın sınırlarını olabildiğince genişletmek olduğunu düşünüyordum. Stalin'le birlikte, göründüğü kadarıyla hayli başarılı olduk." Bkz. Feliks Çuyev, *Molotov Anlatıyor: Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu ve Suna Kabasakal, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul, 2010, s. 27, 116-117. (Bu kitaptaki açıklamaların henüz Soğuk Savaş devam ederken 1975-1982 yılları arasında yapıldığını da not edelim.) Sovyet dış politika yaklaşımını ortaya koyan bir diğer veri, Polonya'nın işgali sırasında Molotov'un Polonya Büyükelçisi'ne işgalin gerekçesine dair gönderdiği notadır. 17 Eylül 1939 tarihli notada, Sovyetler Birliği, Ukraynalı ve Beyaz Rus kan kardeşlerinin (blood brothers) kaderlerine ilgisiz kalamayacağını ve bu sebeple Kızıl Ordu'ya bu halkları korumak için işgal emrinin verildiğini bildiriyordu. Bkz. *Soviet Documents on Foreign Policy*, Volume III 1933-1941, Selected and Edited by Jane Degras, Oxford University Press, London&New York&Toronto, 1953, s. 374. Almanya ile SSCB Polonya'yı paylaşırlarken SSCB'nin gerekçesi bu olmuştu. Bütün bu veriler ışığında, SSCB'nin yayılmacı bir dış politika anlayışı benimsediğini ve Türkiye'ye karşı hem toprak talebinde hem de Boğazlar'da üs talebinde bulunduğunu saptamak gerekmektedir. Türkiye'nin Batı ile ittifak kurma yönündeki eğilimi ve süreç içerisinde ortaya çıkan ABD nüfuzu, Sovyetler'in taleplerinin gerçekliğini ortadan kaldırmamaktadır.

846 Türkiye-SSCB arasındaki "Notalar Savaşı" için bkz. Koçak, *Rejim Krizi*, s. 55-150.

Türkiye'nin Sovyet nüfuzuna girmesi, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'in düşmesi yani Batı tarafından kaybedilmesi demekti. Dolayısıyla Sovyetler'in buna izin verilmeyeceğini iyice anlaması sağlanmalıydı.[847] ABD desteği açık hale geldikten sonra Türkiye, Sovyetler'in yakın zamanda bir saldırı yapmayacağı düşüncesine gelmişti. Ancak yine de hazırlıklı olunmalıydı. Sovyetler, muhtemelen uygun zamanı beklemekteydi.[848] ABD'de de benzer bir görüş hâkim oldu. İlk zamanlarda Türkiye ABD'nin konuya ilgisini çekmeye çalışırken, zamanla ABD konuyu adeta Türk yetkililerden daha fazla önemser hale geldi. Örneğin Feridun Cemal Erkin, Boğazlar rejiminin ABD-SSCB-Britanya-Türkiye tarafından garanti edilmesini önerdi. Ancak ABD, Sovyetler'in Boğazlar'dan geçmesini istemediği ülkelerin zaten ABD ve Britanya olduğunu Erkin'in gözden kaçırdığını düşünüyordu. Sovyetler, bir kere bu şekilde konuya dahil edilirse ileride Montrö'nün yetersizliklerini ortaya atabilirdi. Sonuçta benimsenen görüş, bir konferans toplanması konusunda hiçbir öneri getirilmemesiydi. Zira bu, bir şekilde uzlaşmanın sağlanması için karşılıklı taviz verilmesi anlamına gelecekti.[849] 1947'ye gelindiğinde Soğuk Savaş'ın gerginliği gittikçe ortaya çıkıyordu. Şubat sonuna doğru Britanya, ABD'ye, Türkiye ve Yunanistan'la ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek için gerekli ekonomik güce sahip olmadığını bildirdi. Bu rolü ABD'nin üstlenmesi talep ediliyordu. ABD, bu konuyu değerlendirmeye aldı. Hâkim görüş, eğer bu sorumluluk kabul edilmezse, Türkiye ve Yunanistan'ın uzun süre Sovyet baskısına dayanamayacağı ve Britanya'nın da Sovyetler'le anlaşmak durumunda kalacağıydı. Bu sebeple, "dünyayı kurtarma"nın söz konusu olduğuna dair bazı mesiyanik görüşlerin de ileri sürülmesiyle, Truman Doktrini'ni şekillendiren görüşler kabul edildi. 12 Mart 1947'de Başkan Truman, Türkiye ve Yunanistan'a yardım edilmesi

847 Ağustos 1946'da ABD'nin en üst düzey yetkilileri, Türkiye'nin Sovyet nüfuzuna girmesinin Yakındoğu ile Doğu Akdeniz'de Batı etkisinin sona ermesini beraberinde getireceği görüşüne ulaşmışlardı. Bu görüş daha sonra güçlenerek devam edecektir. *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 840-842, 857-858, 894-897.

848 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 806-807.

849 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 836-837.

gerektiğini açıkladı. Konu aslında sadece bu iki ülkeyle de ilgili değildi; dünyada hür kurumlara, serbest teşebbüse dayalı çoğunluğun iradesini yansıtan rejimlerle azınlığın tahakkümüne dayalı baskıcı rejimler arasında bir ayrım ortaya çıkmıştı. Kısacası mesele, "Hür Dünya"nın korunmasıydı. Eğer SSCB fetih ya da sızma yoluyla ülkelerde nüfuz kurma amacı gütmezse, barış içinde bir arada yaşanabileceği de belirtiliyordu. Yunanistan'daki komünist tehlike daha acil müdahaleyi gerektirdiğinden Yunanistan'a yardıma ağırlık verilmişti.[850] Öngörülen 400 milyon dolarlık yardımın 100 milyon doları Türkiye'ye, 300 milyon doları Yunanistan'a ayrılmıştı. Ancak zamanla Türkiye'nin askeri ve ekonomik bakımdan güçlendirilmesi için daha fazlasına ihtiyaç duyulduğu görüşü ortaya çıkacaktı. Türkiye ise SSCB ile olan kriz süresince, SSCB'ye karşı koymak için büyük bir ordu beslendiğini ve bunun Türk ekonomisini zora soktuğunu belirtmekte ve bu sebeple kendisine daha fazla kredi açılmasını talep etmekteydi. Ancak Türkiye Eximbank'tan 250 milyon dolar talep ederken verilen sadece 25 milyon dolardı. Wilson, Türkiye'ye yapılan yardımın yetersiz olması durumunda Türklerin moralinin bozulacağını merkeze bildirme gereği duymuştu.[851] Türkiye'nin desteklenmesiyle ilgili görüş pekiştikçe, Türkiye'nin taleplerine olan duyarlılık da arttı. Temmuz 1948'de Türkiye'nin –savaş sonrasında Avrupa'nın kalkındırılması ve Sovyet etkisine girmesinin önüne geçilmesi için uygulamaya sokulan Marshall Yardımı'ndan[852]

850 *FRUS*, "The United States Economic and Military Aid to Greece and Turkey: The Truman Doctrine" 1947, s. 32-114.

851 *FRUS*, "The Near East and Africa [Turkey]" 1946, s. 903-916, *FRUS*, "United States Economic and Military Aid to Greece and Turkey: The Truman Doctrine" 1947, s. 109.

852 ABD Genelkurmay Başkanlığı yapmış olan dönemin Dışişleri Bakanı George Marshall'ın adıyla anılan ve Clayton ve Kennan gibi uzman ve devlet adamlarının fikirlerinden etkilenerek meydana getirilen Marshall Planı'yla, temelde, savaştan yıkık bir şekilde çıkmış Avrupa'da komünizmin yayılmasının önüne geçmek hedefleniyordu. Savaş sonrasında bilhassa İtalya ve Fransa'da komünizmin güçlenmesiyle birlikte ABD, Avrupa'ya iktisadi bir yardım yaparak bu gelişmelerin önünü almaya karar vermişti. Marshall Yardımı sonucunda milyarlarca Amerikan doları Avrupa'ya aktı ve bu yardımın Avrupa'nın iktisadi yeniden yapılanmasına katkıları oldu. Marshall Planı için ayrılan paralar, ayrıca komünizme karşı ideolojik savaşta da kullanıldı ve 1947'den sonra Avrupa'da komünizme karşı yoğun bir entelektüel mücadele yürütüldü.

yararlanması da bu çerçevede kabul edildi. 1950'ye kadar olan dönemde Türkiye çeşitli şekillerde bu yardımdan yararlandı.[853] Ancak yardımların kullanılma biçimi konusunda ABD'nin görüşüne başvurulması gerekiyordu. Öyle ki Türk ekonomisine dair alınacak kararlarda ABD önemli bir belirleyici haline gelmişti.[854] Türkiye, IMF, Dünya Bankası gibi ABD liderliğindeki kapitalist sistemin aygıtları niteliğindeki uluslararası ekonomik örgütlere katılmış ve GATT'ı (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) imzalamıştı. Böylece ABD öncülüğündeki kapitalist dünya ekonomisine de entegre olunmuştu. Nitekim, ABD'nin desteği açık hale geldikçe Türk ekonomisini

---

Bkz. Berend, *a.g.e.*, s. 253-262, William I. Hitchcock, "The Marshall Plan and the Creation of the West", *The Cambridge History of The Cold War*, Volume I (Origins), Ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 154-174; Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, Çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2005, s. 430, 436; Saunders, *a.g.e.*, s. 37-40.

853 Bkz. Yavuz Güler, *Marshall Planı ve Marshall Planı'nın Türkiye'de Uygulanışı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 75-78, 91-92, 118-119.

854 Truman Doktrini'nin ilanından sonra Türk hükümeti ile ABD hükümeti arasında "Türkiye'ye yapılacak Yardımlar Hakkında Anlaşma" imzalanmıştır. Anlaşma 1 Eylül 1947'de kabul edilmiştir. Buna göre, Türk hükümeti, Birleşik Devletler basın ve radyo temsilcilerine, bu yardımın kullanılışını serbestçe müşahede etmelerine ve bu müşahedelerini tam olarak bildirmelerine müsaade edecek ve bu yardımın amacı, kaynağı, mahiyeti, genişliği, miktar ve ilerleyişi hakkında Türkiye'de tam ve devamlı yayın yapacaktı. Yani hem Amerikan siviller dahil olmak üzere yardımın kullanılışı hakkında açık bir kontrol getiriliyor ve Amerikalı basın mensupları oldukça ayrıcalıklı bir konuma kavuşuyor hem de Türkiye, ABD'nin yaptığı yardımların propagandasını yapmakla yükümlü tutuluyordu. Bunun yanı sıra anlaşmanın 4. maddesinde şöyle denmekteydi: "Türkiye Hükümeti, Birleşik Devletler Hükümetinin muvafakati olmadan, bu neviden hiçbir madde veya malumatın mülkiyet veya zilyedliğini devretmiyeceği gibi, aynı muvafakat olmadan Türkiye Hükümetinin subay, memur veya ajan sıfatını haiz bulunmayan bir kimse tarafından bu maddelerin veya malumatın kullanılmasına veya bu malumatın bu sıfatı olmayan bir kimseye açıklanmasına ve bu maddeler ve bu malumatın verildikleri gayeden başka bir gayede kullanılmasına müsaade etmeyecektir." Anlaşmaya göre yardım, ABD Başkanı'nın Birleşik Devletler menfaatine görmesi durumunda sonlandırılacaktır. Kısacası verilen yardım, ABD'nin onayladığı amaçlar dışında kullanılamazdı. Bkz. *Amerikan Türk Yardım Programı*, Çev. Cenan Sahir Sılan, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1948, s. 29-31. Türk-Amerikan ilişkileri hakkında ayrıca bkz. Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1961; Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

liberalleştirme konusunda ABD'ye mesaj gönderildiğini görmüştük. Bu süreçte, ABD, Türk ordusunun hem donatımı hem eğitimiyle ilgili uzmanlar gönderilmesini de gündemine alacak ve NATO kurulduktan sonra Türkiye, bu ittifakın içinde yer almak için çok çaba sarf edecektir.

Sonuç olarak şu notaları saptamak gerekli görünüyor: Sovyetler Birliği, elimizdeki tarihsel verilere bakarak açıklıkla söyleyebiliriz ki, Türkiye'ye karşı II. Dünya Savaşı'ndan sonra düşmanca bir politika takip etmeye başlamıştır. Sovyetler'in, sosyalist devrim yapmış bir ülke olduğu halde Boğazlar konusunda 1914'te müttefiklerin kendisine karşı daha anlayışlı olduğunu söylemesi, Çarlık jeopolitiğinin güçlü etkisinin resmi söyleme kadar yansıdığını çok açık hale getirmektedir. Türkiye'nin, muazzam askeri güce ve insan kaynağına sahip bir güç karşısında onu dengeleyecek ittifak arayışlarına girmesi, olağan bir gelişmedir. Ancak sürecin devamında, ABD hegemonyası[855] Batı kampında artarken, Türkiye'de de ABD nüfuzunun bir hayli arttığı görülecektir.[856] Türk dış politikasını, ABD ile uyumlulaştırma

855 ABD, 1945'e gelindiğinde, istatistiklere bakıldığında rakipsiz bir dünya gücü konumundaydı. Dünyadaki altın rezervlerinin üçte ikisine, yatırılmış sermayenin dörtte üçüne, nakliye gemilerinin yarısına ve yine dünya imalat kapasitesinin yarısına sahipti. Gayrisafi Milli Hasılası SSCB'nin üç, Büyük Britanya'nın da beş katıydı. Henüz savaş sırasında SSCB'nin sahip olduğunun üç katı kadar askeri donanıma sahipti. Bunların üstüne yine 1945'te atom bombasının icat edilmesi eklenince, ABD'nin gücü oldukça korkutucu görünüyordu. Bkz. Melvyn P. Leffler, "The Emergence of an American Grand strategy, 1945-1952", *The Cambridge History of The Cold War*, s. 67, 70. Kissinger, *a.g.e.*, s. 416-417.

856 Bu hususta soldan, Aybar ve S. Ali gibi isimlerden eleştiriler gelmiştir. Ali, Türkiye'nin ABD güdümüne girdiğini, komünizm tehlikesinin bir masal olup "ABD'den para koparma" amaçlı olduğunu savunmuştur. Aybar da o zamanki Türk dış politikasının Atatürk'ün dış politika anlayışına uymadığını, CHP'nin –1947 itibariyle– İngiliz menfaatlerine uygun bir dış politika takip ettiğini söylemiştir. Aybar'a göre bir Rus saldırısı durumunda İngiltere ve ABD zaten kendi menfaatleri için yardıma geleceklerdir. Bu sebeple gelecekteki olası bir saldırı için şimdiden Amerika'ya teslim olunması doğru değildir. Aybar, SSCB'nin düşmanca tavrı karşısında ABD ile bir işbirliğinin mümkün olabileceğini; ama gerçekleşenin bundan daha fazlası olduğunu ifade etmişti. Ona göre takip edilmesi gereken politika, dengeye dayalı iki taraflı bir dostluk politikasıydı. Bu görüşe diplomasinin, böyle bir durumda, saldırı gerçekleştikten sonra yardım çağırmaktan daha fazla kurulan ittifaklarla caydırıcılık oluşturma manasında etkili olacağı şeklinde bir eleştiri yöneltilebilirse de, Aybar'ın Türkiye'nin girdiği rota konusunda belirttiği endişelerin ve önerilerinin dikkate değer olduğunu kaydetmek gerekmektedir. Bkz. Mehmet Ali

konusundaki gayretler giderek artacak ve Türkiye, ABD'nin oldukça güvenilir bir müttefiki olacaktır.[857] Bu süreçte, Sovyetler'e karşı daha sert davranılmasını isteyen ABD'li şahinlerle Türkiye'nin Sovyetler'e karşı ABD desteğini sağlaması gerektiğini düşünenler arasında bir fikri örtüşme yaşanmıştır. İstiklal Harbi sürecinde de bazı kişilerin fikirlerinde yansıma bulduğu üzere, komünizmin yayılması tehlikesini gündeme getirmek kaydıyla Batı ile yakınlaşma ve Batı'nın Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünde çıkarı olduğuna Batılı büyük güçleri ikna etme hedefleri güdüldüğü anlaşılmaktadır. Bir noktadan sonra bu "komünizm tehlikesi" söylemi, gerçekliğinden öte, ABD ile yakınlaşma taraflısı olmanın adeta parolası haline gelmiştir. Türkiye'nin Batı dünyası içinde yer alma konusunda Atatürk zamanından beri var olan isteği ve eğilimi de, bu hususta etkili olmuştur. Türkiye, sosyal ve ekonomik sistem olarak kapitalist Batı dünyasının içinde yer alma yanlısıdır ve bunu beraberinde getirdiği sınıfsal yapının Batı yanlısı eğilimi güçlendirdiği belirtilmelidir. Bir başka husus, Türkiye'nin SSCB ile komşuluğudur. Örneğin ABD'nin komşusu olan Küba'da ABD müdahalesine ve nüfuzuna karşı gelişen milliyetçi hareket, zamanla radikalleşerek bir milliyetçi sosyalizme evrilmiştir. Türkiye'deki milliyetçiliğinse Sovyet yayılmacılığına karşı bir eğilimle giderek sağa temayül ettiği söylenebilir. Bu da jeopolitiğin etkisidir. Bu faktörlerin etkileşimi, milliyetçilikte sağa kaymayı, solun hemen her çeşidine karşı sert önlemleri beraberinde getirmiştir. Türkiye'de ABD nüfuzunun artışı da Soğuk Savaş bloklaşmasında bu yakınlaşmanın beklenebilecek bir sonucudur. Dolayısıyla, süreç analiz edilirken, Sovyetler Birliği'ne karşı denge aramakla, Soğuk Savaş'ın bloklaşma atmosferinde çeşitli faktörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan Amerikan nüfuzunun birbirlerine indirgenmeden anlaşılması gerekmektedir.

Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm-Seçmeler 1945-1967*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 92-94, 97-111. Aybar'ın görüşleriyle ilgili olarak ayrıca bkz. Barış Ünlü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 103-123; Sabahattin Ali, *Markopaşa Yazıları ve Ötekiler*, Haz. Hikmet Altınkaynak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 197-201.

857 Bkz. Burcu Bostanoğlu, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2008.

2.7. Laiklik

"Kısa Türkiye Tarihi III
Türkiye'nin adı,
Soyadı yasasından beri
Atatürk adından
Soyutlanamadı:

1930'lu yıllarda
Etitürkiye;
1940'lı yıllarda
Atetürkiye;
1950'li yıllarda;
Ûditürkiye
1960'lı yıllarda
Ötetürkiye;
1970'li yıllarda
Atatürkiye;
1980'li yıllarda
Adıtürkiye;
Mavi yolculuklar var bir de
O yunani o güzel yolculuklarda,
Hemen her zaman:
Adatürkiye."[858]

Cemal Süreya'nın, beş kısımdan oluşan *Kısa Türkiye Tarihi* adlı şiirinin üçüncü kısmında, 1940'lı yılları Atetürkiye[859] diye anması ilgi çekicidir; ne var ki, döneme özellikle sağdan eleştiri getirenler için hiç de yabancı olmayan ve bazı çevrelerce adeta bir aksiyom olarak kabul gören bir görüştür bu. Buna karşın Kemalist ve sol cenahtan gelen eleştirilerde İnönü döneminde laiklikten taviz verildiği öne sürülür. İlk bakışta şaşırtıcı gibi görünse de, aslında bu iki zıt görüşün aynı dönem için kullanılması çok da garip değildir: Öncelikle dönem, kendi içinde bu bakımdan kabaca iki alt-dönemden oluşmaktadır, denebilir.

858 Cemal Süreya, *Sevda Sözleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 221.
859 Ate=Athée (Fr.), yani ateist.

İkincisi, farklı ideolojilerin gündemleri ve dolayısıyla odak noktaları farklıdır. Yorumların seçmeci bir tarzda yapılması da bunun bir sonucudur. Akademik anlamda bakıldığında ise laiklik anlayışının büyük ölçüde süreklilik arz ettiği 1947'ye kadar olan dönemde bile bazı değişimlerin varlığı, peşin hükümlerden uzak durulması gerektiği noktasında bizi uyarmaktadır. Öyleyse, laiklik tartışmalarının şiddetlendiği 1947'ye kadar olan dönem için elimizdeki verilere bakmamız gerekiyor.

1941'de Rifat Börekçi'nin[860] vefatından sonra, M. Şerafettin Yaltkaya Diyanet İşleri Başkanı[861] olarak atanmıştı. Börekçi zamanında Diyanet İşleri İkinci Başkanı'nın A. Hamdi Akseki[862] olduğunu hatırladığımızda,[863] Yaltkaya tercihinin önemini göz ardı edemeyiz. Zira Yaltkaya, tek parti yönetimiyle uyumlu bir

860 Rifat Börekçi hakkında bkz. Abdurrahman Kaplan, *İki Devirde Bir Din Adamı: Mehmet Rifat Börekçi*, Net Ofset, Ankara, 2011.

861 Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili olarak bkz. İştar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

862 Ahmet Hamdi Akseki'nin Cumhuriyet döneminde kötü başlayıp yükselişle devam eden bir yaşamı olmuştu. 1925 senesinde birçok ulema ve İslamcı aydın, sıkı bir Mustafa Kemal ve Kemalizm karşıtı olan Mustafa Sabri'nin yönettiği ileri sürülen ihtilalci bir tarikate üye olmakla suçlandı ki bunlar arasında geleceğin Diyanet İşleri Başkanı olacak Ahmet Hamdi Akseki'nin de bulunması ilginçti. Akseki, birkaç hafta cezaevinde kaldıktan sonra suçsuz bulunup beraat etmişti. Sonrasında ise Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi'nin verdiği destekle bu kurumda oldukça yükselmiş, Börekçi'nin yaşlanmasıyla birlikte zaman içinde teşkilatı esas yöneten kişi durumuna gelmişti. Türkçe ibadet gibi konularda, Şerafettin Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli gibi din âlimlerinin aksine, yönetime muhalif bir duruşu vardı. Nitekim Börekçi de Türkçe ibadete karşıydı. Sonraki gelişmeleri çok etkileyecek bir olaysa 1935'te gerçekleşmişti. O sene, Maarif Vekâleti'nin talepleri doğrultusunda İzmirli ve Yaltkaya, namazın her rüknünde ve Cuma hutbelerinde Arapça dışında bir dilin kullanımına izin veren gizli bir yazılı mütalaa bildirmişlerdi. Bu görüşe dayanılarak Diyanet'in üst kademesi söz konusu düşünceye ikna edilmeye çalışıldı. Karar, Rifat Börekçi'nin hasta oluşundan ötürü Ahmet Hamdi Akseki'ye bırakıldı; ancak Akseki bu görüşe onay vermedi. Böylece hem din görevlileri kadrolarından hem de halktan gelen tepkiler din reformu alanında daha fazla ilerlemeyi riskli kılıyordu. Bu sebeple dinde reform projesinde daha fazla radikal adım atılmadı. Bkz. Amit Bein, *Osmanlı Ulaması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, Çev. Bülent Üçpunar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 159-160, 187-188, 211-213; Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 69, 71.

863 Börekçi, vekâlet görevini gerektiğinde Akseki'ye veriyordu. 21.07.1939'dan itibarense Akseki Diyanet İşleri Reis Muavini olmuştu. Bkz. Niyazi Baloğlu, "Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmet Hamdi Akseki", *Ahmet Hamdi Akseki (Sempozyum)*, Yay. Haz. Hüseyin Arslan ve Mehmet Erdoğan, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 7-14.

Diyanet İşleri mensubuydu. Bununla birlikte Yaltkaya'nın zamanında da, din adamlarını küçümseyen kimi temsillere ilişkin şikâyetlerde bulunulduğu görülmektedir.

Cumhuriyet döneminde benimsenen laikliğin anti-klerikal mahiyeti ve din adamlarının modernleşme sürecinde oynamış oldukları rolün olumsuz değerlendirilmesi birlikte ele alındığında,[864] din adamlarına oldukça eleştirel yaklaşan temsillerin

864 Bu konuda çeşitli örnekler verilebilir. Solak, Şükrü Kaya üzerine yaptığı çalışmada, Atatürk döneminin meşhur İçişleri Bakanı'nın bu konudaki görüşlerini şöyle açıklıyor: "Kaya, dini düşünce ve yönetim tarzının Türkleri ve Osmanlı'yı güçsüz bıraktığını, hatta Osmanlı'nın çöküşüne neden olduğunu düşünmekteydi. Son asırlarda Türk idaresine alınan ve karıştırılan bazı toplulukların aşiret göreneklerine ve semavi, belirsiz ilhamlara dayanan dini düşüncelerinin Osmanlı'nın olduğu gibi Türk'ün yapısını da bozduğu kanısındaydı. Bu yolla mukaddes kitapların hükümlerini, yöneticilerin keyfi idaresine yönelik yorumlayan skolastik usullerin Türk idaresine girdiğini düşünen Kaya, bu durumun Osmanlı Devleti'ni iki üç asır gibi kısa bir süre içinde aciz, kudretsiz bir hale getirdiğini belirtmiştir." Bkz. Mustafa Solak, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya (Ulusçuluk, Laiklik, Toprak Reformu)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s. 346-347. *Kemalizm* kitabı yazarı Şeref Aykut'un görüşleri de şöyle ifade bulmaktaydı: "(...) din ululları geçinen kalın ruhlu softalar kara kaplı kitaplarında görmedikleri, bulmadıkları bir kaideye uymayan her ileri gidişin önüne dikilmişlerdir. II. Mehmed'in İstanbul'a girdikten sonra zengin Bizans medeniyeti eserlerine karşı gösterdiği rağbet ve güzel sanatları himayedeki inceliğine karşı oğlunun gününde Halepli Şeyhülislâm'ın fetvası, bütün mevcut minyatürlerin, heykellerin, resimlerin, anıtların yıktırılması, işte bunun canlı delilidir. Ellerinde 'fetva' denilen ve hiçbir hadiseyi vicdan kanaati verecek delillere, vesikalara bağlamadan sadir olan hükümler yüzünden ne facialar olmamıştır. (...) Artık bugünkü ilim ve teknik yolları bu gibi urasalara, hurafelere, vehimlere ün ve önem veremezdi." Aykut daha sonra güzel sanatların (resim ve müzik gibi) haram ve günah sayılmasından abartılı boyutlarda bahsetmiş ve Avrupa'da bilim ve teknik ilerlerken Osmanlı'da tamamen anlamsız şeylerin, softalıktan kaynaklı hurafelerin tartışıldığından ayrıntı vererek bahsetmiştir. Bkz. Aykut, *a.g.e.*, s. 51-54. Sadri Etem Ertem ise Osmanlı'da Tanzimat öncesi dönemi "Softa Osmanlı", Tanzimat'tan sonraki dönemi ise "Züppe Osmanlı" şeklinde tasnif etmiş ve Osmanlı son döneminde orijinal sanat, bilim ve edebiyat adamlarının çıkmayışını, Osmanlı'nın dogmacı zihniyetinden kurtulunamamasına bağlamıştır. Sadri Etem (Ertem), *Türk İnkılabının Karakterleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 75, 76, 98. Kemalizm üzerine eser veren bir diğer isim, Munis Tekinalp de Aykut gibi II. Bayezid'i eleştirdiği Osmanlı betimlemesinde, din-bilim ilişkilerini şöyle değerlendiriyordu: "Türk çöküşü İkinci Beyazıt döneminde başlar. O dönemi bir gözden geçirirsek şunları görürüz: Matematikçi 'Tokatlı Lütfi'ye Kuran'da ve öteki dinsel yapıtlarda yeri olmayan matematiksel bilimlerle uğraştığı için, ulemaca ölüm yargısı veriliyor; dönemin en büyük Avrupalı ressamlarının elinden çıkmış ve Fatih'in çabasıyla saraya sokulmuş başyapıtlar, oğlu Bayezit'çe yok ediliyor; kâfirlerce oluşturulan her şey, her yapıt parçalanıyor; basımevi, bir küfür işi sayılıyor ve Diderot'nun ansiklopedisine göre, Türkiye'de basımevi işletenler ölüm cezası ile cezalandırılıyor. Basımevi işletmeye olanak tanıyan fetva, bu modern kültür yapıtının bütün Avrupa'da bol bol kullanılmasından

varlığı şaşırtıcı olmamaktadır. Ancak bildiğimiz kadarıyla en azından bazıları, Diyanet İşleri'ni rahatsız edecek boyutlar içermektedir. Burada aktaracağımız iki şikâyetin de Halkevleri'nde yapılan temsillerle ilgili olması ayrıca önemlidir.

İlki 24 Ocak 1939'da Başvekil'e (Başbakan) hitaben Rifat Börekçi tarafından yazılmıştır ve Ağrı Halkevi'nde 4 Ocak 1939'da verilen bir temsille ilgilidir. Temsilde sahneye çıkan öğrencilerden biri oradaki mahkemenin en kıdemli üyelerinden birinin akrabasıdır ve sahnede il müftüsünün ismini de vererek onun "halkı hükûmete ısındırmak ve tayyare ile diğer umuru hayriyeye teşvik hususunda yaptığı vaazları" taklit etmiş ve müftüyü küçük düşürücü hareketlerde bulunmuştur. Müftü de çocuğun mahkeme üyesinin akrabası olmasından ötürü sesini çıkarmadığını belirtmekte ve nasıl hareket etmesi gerektiğini DİB'e sormaktadır. Börekçi, temsilin bir ortaokul müdürü ile ortaokul matematik öğretmeni nezaretinde yapıldığını belirtmiş ve "vatan çocuklarına terbiye ve ahlak dersi vermekle mükellef bulunan bu öğretmenlerin" hürriyetin başkalarının hissiyatını rencide etmek pahasına istediğini yapmak demek olmadığını bilmeleri gerektiği halde, devletin bir memurunu ve kanunî vazifesini oyun ve alay konusu yaptıklarını, muhitin mukaddesatıyla alay ettiklerini belirtmiş ve bunun ne laiklikle ne de vazifeşinaslıkla ilgili olmadığını eklemiştir. Börekçi,

ancak üç yüzyıl sonra verilmiştir. En yüksek devlet memurluklarının, ancak Türk ulusundan olmayan Müslümanlara verilmesine başlanması da yine Bayezit dönemindedir. İşte Selim'in ve Kanuni Süleyman'ın dönemlerinde Avrupa'da başlamış olan yenileşme ve devrim hareketlerine bizim katılamayışımız bu yüzdendir." [Munis] Tekinalp, *Kemalizm*, Günümüz Türkçesine Çeviren: Çetin Yetkin, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 158. Liseler için hazırlanmış ve 1931-1941 yılları arasında okutulan *Tarih III* kitabına göre, Doğu'nun Müslüman kavimleri bilimdeki üstünlüklerini 17. yüzyılda kaybetmişlerdi. Dinsel bağnazlığın olumsuz etkisiyle Osmanlı gerilerken, Avrupa, pozitif bilimler sayesinde ilerlemekteydi. *Tarih III*, s. 189, 196-197. Son olarak Atatürk'ün de din adamlarının modernleşme sürecinde oynadığı rol konusundaki kanaati olumsuzdu: "Bütün Türk inkılâplarında iki etken rol oynamıştır: Din ve sultana bağlılık. Türklerde dini his, dini kuran ve icat eden Araplardan bile daha kuvvetlidir. Bir iki yıl öncesine kadar, sultanın veya şeyhülislamın fetvası, halkın gözünde kutsal sayılıyordu ve yerine getirilmemesi suç gibi görülüyordu. Vakalar halka gösterdi ki, sultanın fermanları ve şeyhülislamın bazen paçavradan başka bir şey olmayan fetvaları olmadan da yaşamak mümkündür. Türk inkılâpçıları, bu iki etkenle hesaplaşmak vaziyetinde kaldılar." Atatürk, *Din ve Laiklik Üzerine*, s. 64.

vazifesinin gereklerini anlamamış bu gibi öğretmenlerle ilgili tahkikat yapılmasını da istemektedir.[865]İkinci yazı, 28 Nisan 1942 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya imzasıyla Başvekil'e (Başbakan) hitaben yazılmıştır. Yazıda, 23 Şubat 1942'de Çankırı Halkevi'nde "gerek mevzuu, gerek rollerin tarzı ifası itibariyle çok çirkin bir temsil verildiği"nin İl Müftüsü tarafından bildirildiği ifade edilmektedir. Müftünün bildirdiğine göre, temsilde bir şehirli köydeki amcasını şehre davet ediyor ve ona medeni hayattan bir gece ve eğlenceli bir âlem ikram edeceğini vaat ediyor. Sahnenin devamında, iki koltuğunda kara kaplı iki kitapla sarıklı ve cübbeli bir hoca beliriyor ve köylü amcanın yanına oturtuluyor. Amca ise buna sinirlenerek ve yanına oturtulan kişiyle ilgili hakaretler ederek "beni bunun için mi çağırdın" şeklinde akrabasına sitem ediyor. Yaltkaya ise sahne hayatında seçilen konuların milli, ahlaki ve vatani olması gerektiğini ve ülkedeki toplumsal zümrelerden birini aşağılayan bu gibi ahlaksız oyunların önüne geçilmesi gerektiğini belirtmiştir. Yaltkaya yazının devamında:

> "Meselenin bu içtimai safhasını bırakıpta kanuni vaziyetini tedkik ettiğimizde bu sahne mürettiplerinin vasıtai tezyif olarak kullandıkları cübbe ve sarık, dün şunun, bunun arkasına giydiği ve serbest başına geçirdiği bir kisve iken bu gün Devletçe kendisine kıymet verilerek herkes tarafından istimâli yasak edilmiş bir üniformadır ki o, yalnız dini vazife sahiplerinin kudsî vazifelerini ifa ederken kullanmalarına tahsis olunmuştur. Hususiyle Diyanet İşleri Makamını işgal eden ve Yüksek makamınıza tabi bulunan bir kimsenin kanunen başına koymak hakkına malik olduğu bir alamettir. Devletin kıymet verdiği bir üniformayı her ne maksadla olursa olsun tahkire kimsenin hakkı yoktur. Ruhu kanuna muhaliftir. Meselenin hukukî vaziyeti böyle iken bazı sahnelerde halâ bu saygısız hareketlere devam edilmesini hükûmetin doğru bulmıyacağı şüphesizdir."

865 *BCA* 030.10.0.0.146.44.6.

diyerek, ideolojik savaşta kendi meslek grubunun mensuplarını küçük düşürecek sonuçlar verecek eylemlerin önüne geçilmesini istiyordu. Din görevlilerinin kıyafetleri de, devlet tarafından kabul edilmiş ve dolayısıyla saygınlığı onaylanmış alametler olarak değerlendirilmişti. Yaltkaya, yazısında, Ağrı il merkezinde daha önce yapılan [23 Ocak 1939] bir temsili de benzer nedenlerle şikâyet ettiklerini hatırlatmış ve yapılan maruzatlara önem verilmesini istemiştir.[866] Bu gibi olayların, döneme dair olumsuz yargıların oluşmasına etkide bulunduğu açıktır.

Çokça gündeme gelen bir başka olay, II. Harp sırasında bazı camilerin başka amaçlarla kullanımına ilişkindir. Türkiye'nin savaş sırasında hububat depolamak için yeterli miktarda silosu bulunmuyordu ve bu amaçla bazı okullar ve camiler hububat deposu olarak kullanılmışlardı. Bu durum halkın tepkisini çekmiş ve CHP Genel Sekreterliği'ne şikâyetler gelmişti. Çok-partili dönemde, DP'li politikacılar da bu durumu propaganda malzemesi olarak kullanacaklardı.[867] Değineceğimiz bir başka uygulama ise TCK'nin 526. maddesine bir fıkra eklenmek suretiyle, maddenin, Arapça ezan ve kamet okumanın

866 *BCA* 030.10.0.0.26.151.17.

867 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 160-163; Kafaoğlu, *a.g.e.*, s. 34; Nadir Nadi, *Olur Şey Değil*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1981, s. 24-25. Nadi şöyle yazıyor: "(Celal Bayar'ın) (m)uhalefetteki son yılında çıktığı bir propaganda gezisine ben de katılmıştım. Konya, Konya Ereğlisi üzerinden Akdeniz'e inerek Adana'ya oradan da Maraş'a ve Gaziantep'e dek uzandık. Her yerde demokrasinin erdemlerinden söz ediyor, hak eşitliğini ve yasalara uymak gereğini savunuyordu. Şimdi olduğu gibi o zaman da güneş battıktan sonra açık hava toplantıları yasaktı. Adana'ya vardığımızda akşam olmak üzereydi. Kendisini bekleyen görkemli kalabalık karşısında Bayar onbeş yirmi dakika ancak konuştu ve yasalara saygı gereğini anımsatarak sözlerine kendi isteği ile son verdi. Ama Atatürk ilkelerini çiğneyen kimi Demokrat Partililerin CHP'ye saldırılarına ses çıkarmıyor, onları uyarmaktan sakınıyordu. Örneğin Gaziantep'teki toplantı bir sinema salonunda yapıldı. Söz alıp kürsüye çıkan bir konuşmacı, Bayar'ın da uzun yıllar üyesi bulunduğu Halk Partisine atıp tuttu, ağzına geleni söyledi. Özellikle din konusunda çok ileri gidiyor, CHP'nin camileri ahıra dönüştürdüğünü, halkın namazına niyazına engel olduğunu, Müslümanlara cehennem azabı çektirdiğini yüreği kan ağlayarak söylüyordu. Artık bu kadarı da fazla değil miydi? Bunun sonu nereye varırdı? Toplantı sona erip de dışarı çıktığımız zaman Bayar'a devrim aleyhine girişilen bu yakışıksız tutumlara neden bir önlem düşünmediğini sordum. 'Bırakın içlerini döksünler, bu aşırılıkları zamanla yatışır' dedi." Nadi'ye göre önce Bayar sonra da İnönü, oy kazanmak için din istismarına karşı fazla bir şey yapmamışlardı.

Diyanet İşleri'ne bağlı görevliler dışındaki kişilere de yaptırım getirecek şekilde düzenlenmesidir. Değişikliğin gerekçesinde, Diyanet İşleri'nin zaten teşkilatına yaptığı bir tamimle Arapça ezan ve kamet okumayı menetmiş bulunduğu, kanunun da buna aykırı davranan görevlileri cezalandıracak hükümler içerdiği; ancak din görevlileri dışındaki kimseler için cezai bir yaptırım uygulamanın mevcut kanunla mümkün olmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla "Arapça lisanının eski zihniyete eski ananelere bağlayan tesirinden halkı kurtarmak için" maddeye bir fıkra eklenmiştir. Bu fıkra şöyledir:

> "Şapka iktisası hakkında 671 sayılı kanunla Türk harflerinin kabul ve tatbikine dair 1553 sayılı kanunun koyduğu memnuiyet veya mecburiyetlere muhalif hareket edenler veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis veya on liradan iki yüz liraya kadar hafif para cezasile cezalandırılırlar."[868]

Bu değişiklik, öyle görünmektedir ki, Atatürk'ün vefatından sonra bazı değişikliklerin olacağı yönündeki beklenti ve propagandaların[869] ve bunlara dayalı eylemlerin önüne geçmeye dönüktür. Bu konuda bir bilgi elde edemedik; ancak Arapça ezan ve kamet okuma eylemlerinin artmış olması mümkündür.[870] Dolayısıyla yapılan yasa değişikliğinin izlenmekte olan politikanın bir parçası olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte elimizde konunun başka boyutlarına ışık tutan bilgiler de bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, daha önce gördüğümüz üzere, liselerde okutulan tarih kitaplarının birinci cildinde yer alan ve insanın ortaya çıkışını evrim kuramı temelinde açıklayan kısmın, 1941'den sonra Arif Müfid

868 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 18, D:VI, İ: 55 [23 Mayıs 1941], s. 142 ve S. Sayısı: 186.

869 Koçak'ın tespitiyle "Yeni dönemde artık birçok şeyin (örneğin Latin Alfabesi'nin ve kadınların seçme ve seçilme hakkının) değiştirileceği, kaldırılacağı yolunda basında daha ilk günden görülmeye başlayan söylentiler" vardı. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi-1*, s. 143-144.

870 Atatürk'ün vefatı ile değişikliğin kabulü arasında geçen zamana bakıldığında, eylemlerin, ancak ciddi bir cezai tedbirle önüne geçilebileceğine dair bir kanaatin oluşmasına yol açacak noktaya vardığı düşünülebilir.

Mansel, Cavid Baysun ve Enver Ziya Karal tarafından yazılan yeni seri tarih kitaplarından tümüyle çıkarılmış olmasıdır.[871] Yine aynı seride İslam tarihinin yer aldığı 2. ciltte de, konunun ele alınışında dikkate değer farklılıklar görüyoruz. İslam tarihi ele alınırken, bilimsel açıdan gerekli görülen nesnel mesafe korunmaya çalışılmıştır; ancak bu defa dinle ilgili tartışma yaratacak hususlara girmekten ve bu tür ifadeler kullanmaktan kaçınıldığı görülmektedir.[872] Bunun yanı sıra, Hz. Muhammed'den oldukça övücü sözlerle bahsedildiği de görülmektedir: Büyük bir asker oluşu, sadık, akıllı ve yüksek bir insan olarak temayüz etmesi, ileri görüşlülüğü üzerinde durulmuştur.[873] Önceki seride daha kapsamlı bir şekilde eleştirilen –Emeviler döneminde Horasan Valisi olarak atanan ve Türklerle savaşan– Kuteybe'ye bu kez çok daha sınırlı[874] eleştiri getirildiği görülmektedir. Nitekim bu durumla doğrudan bağlantılı bir başka değişiklik de Türklerin İslamiyete geçişinin açıklanması konusundadır. Öyle ki, daha sonra Türklerin Müslümanlığa geçişinin zorla olmadığına dair kabul edilmeye devam edecek olan tezin, Türk Tarih Tezi'nin kabulünden sonra ilk defa bu dönemde bir tarih ders kitabında yer aldığı görülmektedir. Bu konuda şöyle deniyordu:

> "Müslümanlık, Türkler arasında zorla yayılmış değildir. Türkler Müslümanlıkla uzun zaman temas

871 Bkz. Mansel ve diğerleri, *İlk Çağ Tarihi*, 1943. Burada hatırlamakta yarar var ki söz konusu değişim Günaltay'ın yazdığı *Tarih I* kitabıyla henüz 1939'da başlamıştı. Apar topar yapılan bu değişikliği, daha önce var olan ama açığa vurulmayan bir rahatsızlık dışında bir sebeple açıklamak pek mümkün görünmüyor.

872 Atatürk'ün İslam tarihine dair görüşlerinde, ünlü Doğubilimci Leone Caetani'nin bu konudaki ciltler dolusu ve eleştirel çalışması; dinlerin doğuşu ve gelişimine dair görüşlerinde ise Auguste Comte ve Emile Durkheim gibi pozitivist sosyologların analizleri oldukça etkili olmuştu. Atatürk'ün okuduğu kitaplarla ilgili yapılan çalışmalardan, onun, Caetani'nin kitabını çok dikkatli bir biçimde incelediği ve kitaptaki görüşlerden oldukça etkilendiği görülmektedir. Öyle ki, bu görüşler lise tarih kitaplarında yansımalarını bulacaklardı. Ne var ki Caetani'nin görüşleri, alışılagelen görüşlerin çok dışında, tartışma yaratacak cinstendi. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Cilt 3, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 133-490, *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Cilt 4, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 1-422.

873 Mansel ve diğerleri, *Orta Çağ Tarihi*, s. 29-32.

874 Karş. *Tarih II: Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 143-144.

ederek onu iyiden iyiye anlamak fırsatını buldular. Bu din, bütün öteki dinlerden ziyade ruhlarına uygun geldi. Hattâ Müslüman mezheplerinden hangisinin işlerine elverişli bulunduğunu kestirdikten sonra bunlardan birini veya ötekisini almışlardır. Türkler, Müslümanlığa girmekle Doğu medeniyetinden, Yunanlılardan beri süregelen Önasya medeniyetine dönmüş oluyorlardı ki, bu cihan tarihi için ne kadar hayırlı olduğu su götürmez bir hakikattir."[875]

Burada Türklerin Müslümanlığa geçişinin sonuçlarıyla ilgili bariz vurgu değişikliğini görmeden edemeyiz. Her iki seride de Türklerin İslamiyete geçişinin Müslüman dünyasının bir felaketten kurtulmasına yol açtığı belirtilmekte, Türklerin İslamiyete katkıları övülmektedir. Ancak, ilk seri tarih kitaplarında söz konusu süreç, Türk medeniyetinin bir Arap saldırısına uğraması ve dinin şiddet yoluyla benimsetilmeye çalışılması şeklinde anlatılmıştı. Türklerin İslamiyeti benimsemesi daha ziyade Türk-Arap mücadelesinde izlenen stratejiyle ilişkilendiriliyordu: "Türkler, ancak kendilerini köle yapmak isteyen Arapların efendisi olmaya karar verdikten sonradır ki, kütle halinde İslam dinine girmişlerdir."[876] Yeni serideyse Türk ve dünya tarihi için hayırlı bir geçiş anlatısına dönük vurgu değişikliği göze çarpmaktadır.

CHP içinde din eğitimi konusundaki taleplerin açıktan dillendirilmeye başlandığını eklememiz gerekiyor. Bu konu Köy Enstitüleri bahsinde ele alındığı için burada tekrar açıklamalarda bulunmayacağız; ancak, talepler bir karşılık bulmamakla birlikte, sert eleştirilere muhatap da olmamışlardır. Ahmet Emin Yalman ise gördüğümüz üzere, demokrasi ve laiklik konularındaki eleştirilerinden ötürü, gazete kapatma cezasıyla karşı karşıya kalmıştır. Yine de, bu eleştirilerin parti içinde de gündeme gelmesi, dikkate değerdir.

Son olarak Ahmet Hamdi Akseki'nin *Askere Din Kitabı* adlı eserinin 19 yıl sonra, 1944'te, tekrar basıldığını eklememiz

875 Mansel ve diğerleri, *Orta Çağ Tarihi*, s. 39, 44.
876 Bkz. *Tarih II*, s. 140-146.

gerekiyor. Kitap, 1925'te Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın Diyanet İşleri Başkanlığı'na yazdığı bir yazıda, askerler için ilmihal vazifesi görecek, anlaşılır, onların maneviyatını arttıracak ve onlara çalışmanın din bakımından önemini gösterecek bir eser talep etmesi sonrasında ortaya çıktı. Akseki bu baskıda resmi bir talepten bahsetmese de, eserin yeniden basılmasının Çakmak'ın böyle bir isteğiyle ilgisi olabilir. Buna karşın Çakmak 1944 senesi içinde emekli olmuştur ve eseri yeniden basma kararının ne zaman ortaya çıktığını bilmiyoruz. Her halükârda, eser 19 yıl sonra ikinci baskısını yapmıştır. Akseki'nin kitabı, dine dair temel bilgileri vermekte ve yurttaşlara askerliğin dince önemini anlatmaktadır. Kullanılan dil itibariyle hem dine hem devlete itaate hem de milliyetçiliğe referans veren bir metin olduğu söylenebilir. Eserin sonuna, bir Türkçe ezan kısmı da eklenmiştir.[877] Daha önce işaret ettiğimiz gibi, çok-partili hayata geçme kararı alındıktan sonra, İnönü ile Bayar, bazı noktalarda ortak politika güdülmesi konusunda mutabık kalmışlardı. Bunlardan bir tanesi laiklikti. İnönü, DP Programı'nı incelerken Bayar'a "Terakkiperverlerde olduğu gibi, 'İtikadatı diniyeye biz riayetkârız' diye madde var mı?" diye sormuş; Bayar, "Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var" cevabını verince İnönü "ziyanı yok" demiştir.[878] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın parti programında, partinin dini itikatlara hürmetkâr olduğuna dair bir madde yer alıyordu. Bu maddenin, iktidarın dine hürmetkâr olmadığı imasını içerdiği ve böylece gerici akımları kışkırtan bir mahiyet taşıdığı düşünüldüğünden, söz konusu madde TCF'yi kapatma sebeplerinden biri olarak gösterilmişti.[879] İfadenin mevhum-ı muhalifinden ve siyasi ortam değerlendirmesinden çıkarılan bu sonucun bir benzerinin yine çıkarılması ve maddenin "laikliği dinsizlik olarak anlayan iktidar" iması içerdiğinin ileri sürülmesi mümkündü. İnönü'nün cevabından

877 *A.g.e.*

878 Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı...* s. 81.

879 Bkz. Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 130.

DP Programı'ndaki bu maddeyi büyük bir tehlike olarak algılamadığı anlaşılmaktadır. Buradan, İnönü'nün, şartların 1924'ten ciddi biçimde farklı olduğunu düşündüğü sonucunu çıkarabiliriz ki, İnönü'nün bu çıkarımımızı doğrulayan açıklamalarına ilgili kısımda işaret edeceğiz.

Laiklik konusunda bir anlaşmaya varılmakla birlikte, çok-partili hayata geçilmesinden sonra laiklik tartışmalarının ciddi biçimde gündeme geldiğini görüyoruz. Laiklikle ilgili yoğun tartışmalar ve politika değişiklikleriyse 1947'den itibaren ortaya çıkacaktır.[880] Bu tartışmalar din eğitimi, din âlimleri

880 Köy Enstitüleri ile ilgili kısımda, Milli Eğitim Bütçesi'nin görüşülmesi sırasında din eğitimiyle ilgili bir tartışma olduğuna işaret etmiştik. Bu tartışmalar esnasında Hamdullah Suphi Tanrıöver, 1947 Kongresi sırasındaki görüşlerinin bir benzerini savunmuştur. Tanrıöver şöyle demekteydi: "(...) terbiyede esas, aile için, zümreler için, cemiyetler için ve nihayet bir millet için doğrudan doğruya manevidir. Büyük sevda ve büyük iman, milletlerin tarihinde büyük devirleri meydana getirmiştir. Ruhlarda bozgun başladı mı, iman çöktü mü, eğer sarsılan göçen imanın yerine aynı kuvvette yeni bir iman gelmezse felaket belki zahir bir zaman görünmez fakat hakikatte o başlamıştır." Tanrıöver'e göre gençliğe iki tür iman verilebilirdi: Biri milliyetti, diğeri ise "Osmanlı devletinin temelini, bizden evvel Anadolu'yu Türkleştirmiş olan Selçuk sultanlarının kurduğu devletin temelini" oluşturan dindi. Eski Türk Ocakları Başkanı, gençlere bir milliyet amentüsü vermek gerektiğini, oysa irtica tehlikesi sebebiyle gençlerin terbiyesinde önemli bir yer tutan mazinin zemmedildiğini (hakaret etmek, ayıplamak), maziyi alaya almanın şiar haline getirildiğini de ekliyordu. Bu uzun müddet yapılmıştı; ancak artık devam ettirilmesi tehlikeliydi. Recep Peker ise gördüğümüz üzere komünizme karşı dini ön plana çıkarma fikrine karşı çıkmış, devrimle birlikte dinin siyaset alanından çekilerek ulvi ve semavi yerini aldığını ifade etmiştir. Peker, din ve vicdan hürriyetinin devletin himayesi altında olduğunu da belirtiyordu. Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 3, D: VIII, B: 22 [24 Aralık 1946], s. 437, 438, 444-445. Nihat Erim, *Günlükler*'inde 9 Ocak 1947'de ABD Büyükelçisi'yle yaptığı bir görüşmede, Hamdullah Suphi'nin din konusunu Meclise getirmesini erken bulduğunu söylediğini yazmaktadır. ABD Büyükelçisi ise bu konu gündeme gelebildiğine göre, rejim kendini tamamen güvende hissediyor olmalı, der. Ancak Erim, Tanrıöver'in acele ettiği kanaatindedir. Dinle ilgili konular sonraki günlerde de önde gelen CHP'lilerin görüşmelerinde gündeme gelecektir. Daha doğrusu, Erim'e göre, getirilecektir. 16 Ocak 1947'de Parti Büyük Divanı toplantısında, Muhittin Baha Pars, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Şeref Uluğ, din meselesini gündeme taşırlar. Erim, "dini müessesat istiyorlar" diye yazmaktadır. 18 Ocak'ta Parti Divanı yeniden toplanmış ve Kazım Karabekir, Hamdullah Suphi, Fahri Kurtuluş, Emin Erişirgil, Rasih Kaplan ve Süreyya Örgeevren söz almışlardır. Erim, toplantıda öne sürülen fikirlere dair şu düşünceleri kaydetmiştir: "Konuşmalar insana hüzün veriyor. Kazım Karabekir bir çocuk gibi konuştu. Hamdullah Suphi ne istediğini bilmiyor. Artist gibi konuşuyor. Fakat fikirlerinin esası karmakarışık. Güya divan partiyi ıslah çarelerini aramak için toplandı. Halbuki dönüp dolaşıp din meselesine geliyorlar. Şaşacak iş. Her şeyi din ile halletmek istiyorlar." Bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 85-

yetiştirecek bir İlahiyat Fakültesi kurulması, türbelerin tekrar açılması gibi önemli konularda bir dizi değişiklik yapılmasıyla sonuçlanacaktır. Bu bakımdan 1947 Kongresi'ndeki tartışmaların ele alınması gerekmektedir.

2.7.1. 1947 CHP Kongresi ve Laiklik Tartışmaları

1947'deki CHP Kongresi, bazı yazarlarca, "karşı-devrim"in varlığını hissettirdiği arenalardan biri olarak ele alınmıştır.[881] Devrimcilikle ilgili kısımda daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, 1947 Kongresi "karşı-devrim"in egemen olmaya başladığını gösteren bir kongre değildi; ancak CHP'nin içerisinde laiklikle ilgili görüş farklarının ne kadar ciddi boyutlara ulaştığını gösteriyordu. Öyle ki, konuşmacıların bazılarının savundukları görüşlere bakıldığında, laikliği gerçek anlamıyla benimsediklerini söylemek mümkün değildir. Zira bazı konuşmalar açık bir dinselleşme savunusudur. İdeolojik strateji gereği, bazı konuşmacılar bu savunuyu geliştirirken laikliği kabul ettiklerini söylemişlerdir. Ancak talep ettikleri ve gerekçelendirmeye çalıştıkları, dinselleşme yoluna gidilmesidir. Ayrım noktası o kadar barizdir ki, laik kanat Türkiye'nin bekasını laiklikte görürken, karşısındaki kanat dinselleşmesinde görmekteydi. Bu bakımdan tartışma zaman zaman din eğitiminin verilmesi ve laikliğin radikalizminin yumuşatılmasından daha öte noktalara taşınmıştı. Bu genel bilgileri verdikten sonra, laiklik ilkesinin yeniden tanımlanmasına ve bununla bağlantılı tartışmalara geçebiliriz.

1939 Programı'nda laiklik şöyle tanımlanmıştı:

> "Parti, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan Parti, din

86, 90-91. Görüldüğü gibi Erim, ülkenin demokrasiye yöneldiği bir dönemde konunun sadece din kurumlarına sıkışıp kalmasına şaşırmaktadır.

881 Yetkin, *Karşı Devrim*, s. 389-417.

fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin terakkide başlıca muvaffakiyet âmili görür."[882]

1943 Programı'nda din yoluyla Arap ve Fars dil ve kültürlerinin Türk kültürü üzerinde oluşturdukları aşırı etkilerin kırılmasına ve laikliğin negatif statü hakları boyutuna yer verildiği görülmektedir. Şöyle ki, kanunlar ihlal edilmediği sürece hiçbir vatandaşın dini itikat ve ibadetlerine karışılması mümkün değildir:

> "Parti, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din ve itikatlardan dolayı müdahale edilemez. Parti din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmağı milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Parti milli dilin ve milli kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu sayar."883Yeni tanım daha liberal-demokratik bir içeriğe sahiptir. Değişikliğin 1943 yılında yapılmasıysa dikkate değerdir. Bunda, parti içinden ve dışında gelen, belirttiğimiz eleştirilerin etken olmasıysa akla yatkındır.
>
> 1947 Programı'nda, 1943 Programı'ndaki tanımın biraz kısaltıldığı ve ilgili maddenin bu kez yabancı kültür ve dillerin tesirine değinmeksizin formüle edildiği görülmektedir:

882 *C.H.P. Beşinci Büyük...*, s. 88-89.
883 *C.H.P. Programı (1943)*, s. 5.

"Partimiz, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini, din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili görür. Din anlayışı vicdan işi olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve âyinlerden dolayı karışılamaz."[884]

Madde okunduktan sonra ilk sözü Sinop delegesi Vehbi Dayıbaş almıştır.[885] Dayıbaş'a göre partinin laiklik vasfı ülkeye büyük vasıflar temin etmiştir. Ancak Türk milleti maddi bakımdan ilerlerken manevi tarafı ihmal edilmiştir. Oysaki Türk milleti, "uzun asırlardan beri Müslüman dinini kabul etmiş, maddi bakımlarla ve manevi bir inanla dünyanın dört bucağında şan ve şeref temin etmiş"ti. İslamiyet, kurultayda tekâmülüne çalışılan demokrasiyi tüm manasıyla kapsayan bir dindi. Buna rağmen, Osmanlı'nın son asırlarında, hükümetin çıkardığı bir kanundan yararlanarak, askerden kaçmak amacıyla bazı din mensupları medreselere hücum etmiş ve orada bir şey öğrenmeden dini, menfaat ve geçim vasıtası olarak kullanmışlardır. Sonuç olarak bu kişiler birtakım hurafelerle milleti dalalete sürüklemiş ve dini, milletin ilerlemesine mani hale getirmişlerdir. Bu şartlar altında daralan çemberin kırılması için Kemalist inkılâp radikal çözümler uygulamıştır. Ancak artık hurafeler ortaya çıkmış ve inkılâp da benimsenmiş olduğuna göre çocukların din esasları hakkında bilgilendirilmelerinin bir zararı olmadığı gibi, ahlaki açıdan büyük faydaları vardır.

Dayıbaş, ibadetlere karışılamayacağına dair hükme karşın, örneğin kiliselerde ayin yapanların dinlerine dair okuyacakları

884 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 448.

885 Tartışmalar için bkz. *a.g.e.*, s. 448-470. Tartışmalar ele alınırken sadece bu metin dışında bir metne başvurulduğunda ayrıca gönderme yapılacaktır.

metinler olduğunu; ancak Müslümanların ibadetlerinde hangi metinleri okuyacaklarının belli olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla çocuklara dini bilgi verilmesi gerekmektedir. Sinop delegesine göre, ilköğretimden sonra alınacak özel bir eğitimle de bu mesele halledilemezdi. Bu mesele ancak devlet okullarında halledilebilirdi. Dayıbaş'ın önerisi, haftada iki saat seçmeli ders olarak ya da bu mümkün olmuyorsa haftada iki teneffüs çocuklara din dersi verilmesidir.

İkinci konuşmacı Çorum delegesi Abdülkadir Güney'dir. Güney'e göre partinin bazı ilkelerinin açıklanışı, belirsizlikleri giderici bir mahiyette değildir. Örneğin, din vicdan işi olduğundan tüm taarruz ve müdahalelerden masun olduğu programda belirtilmektedir; ancak dini görevlerin öğrenilmesini ve yerine getirilmesini, bunun geliştirilmesini sağlayacak yetkili bir kurum yoktur. Bir Diyanet İşleri Reisliği mevcuttur ancak, bu kurumun din öğretimi konusunda bir teşkilatı bulunmamaktadır. Başkanlık, sadece, "inhilal eden Müftilik ve imamlıklara eskiden kalmış mahdut kimseleri" tayin etmektedir. Bu kişilerden sonra söz konusu durumun da devam ettirilmesi mümkün olmaktan çıkacaktır.

Güney'in önerisi, ilkokullara din dersi konulması ve üniversitelerde İlahiyat Fakültesi açılması yönündedir. Güney, bu yöndeki önerisini 23.11.1947'de davetli bulunduğu köşklerinde Milli Şef İnönü'ye de sunduğunu söylemiştir. Ancak onun bu önerisi üzerine delegelerden biri İnönü'ye "Paşam, altı okunuza dokunmak istiyorlar" demiştir. Güney, amacının altı oka dokunmak olmadığını, sadece bu ilkelerin milletin maddi ve manevi saadetini sağlayacak hale gelmesini istediğini ifade etmiştir. Güney'e göre Atatürk, birtakım tekke ve türbelerde, din perdesi altında insanlığa, ahlaka ve dine aykırı birçok şey gördüğü için laiklik maddesini altı oka dahil etmiş ve bunda başarılı olmuştur; yoksa amaç bazı yerlerde çok aşırıya kaçılmış olmasına rağmen dinin gelişiminin engellenmesi değildir.

Güney'in önerisini formüle ediş biçimine bakıldığında, düşünce dünyasındaki temel sorunun, din eğitimi verilmesinden ve İlahiyat Fakülteleri kurulmasından ileriye gittiği

görülmektedir. Girilecek yeni rota, dinin gelişiminde bir sapma olarak beliren tekke ve türbelerdeki bozukluklar laiklikle giderildikten sonra, dinselleşme yönünde olacaktır. Kısacası, Güney'in sunduğu bakış açısında laiklik, din kurumlarındaki kısa süreli bir bozulmanın giderilmesi işlevini görmekte ve bu başarıldıktan sonra dinselleşmeye yeniden yönelinmesi icap etmektedir. Öyle ki, Güney şöyle demektedir:

> "Pek muhterem arkadaşlar; yaptığımız tetkiklerden anlaşıldığına göre dini kuvvetlendiren milletler daima sosyal tekâmüle mazhar olmuş, payidar olmuştur; ihmal edenler ise geri kalmışlardır. Bugün, biz dinimizi ve Mukaddes kitabımızı bütün dünya milletleri hayret nazarlariyle takdir etmekte iken, biz, neden dinimizin inkişâfına lakayt kalıyoruz? Şu anda, insanlar arasında içtimai tesanüdü temin eden vicdan, ahlak mefhumunun vücut bulması ancak din ile kaim olabilmiştir. Neslimizi yetiştirmek kasdiyle din tedrisatına önem vermek ve çocuklarımızı dini bilgilerle teçhiz edebilmek için bir tarafta ilkokullarda iptidai mahiyette din dersleri vermekle beraber diğer taraftan da bu tedrisatı cahil öğretmenlerden koruyabilmek için Üniversitelerimizde vücuda getireceğimiz ilahiyat fakültelerinde modern bilgilerle mücehhez, münevver hocalar yetiştirmek lazımdır. (...) Bütün ahlaksızlık ve fenalıklar, dinimizin ihmal edilmesinden ileri geldiği için önergenin Yüksek kurultayca kabulünü rica ederim."[886]

CHP Programı'ndaki laiklik maddesinde "din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet âmili" olarak değerlendirildiğine göre, Güney'in bu görüşle taban tabana zıt fikirleri savunduğu söylenebilir. Güney, Kemalist laikliğin çok üzerinde durduğu modern-laik ahlakın

886 *A.g.e.*, s. 449-450.

imkânına[887] inanmamak bakımından da Kemalizmle uyuşmayan fikirlere sahiptir.

Konuşmacılar, pek tabii olarak, birbirlerinin eğilimlerini bilmektedirler. Bu sebeple, tıpkı Güney gibi çeşitli hususlarda daha çok İslamcılığın tezlerine yatkın görüşler savunacak olan Sinan Tekelioğlu'nun söz almasından itibaren, laik kanatta yer alan Cemil Sait Barlas'la aralarında atışmalar olmuştur. Tekelioğlu'na göre laiklik, din ile dünya ve siyaset işlerini ayırmak ve hiçbir dine imtiyaz tanımamak anlamında kabul edilmiştir; ancak bu tanımın birinci kısmı yerine getirilmiş olmakla birlikte ikinci kısmı uygulanmamaktadır. Zira bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş olmakla birlikte eli kolu bağlanmıştır. Oysa ülkedeki Hıristiyanlar ve Museviler mektepler açarak orada papazlar, hahamlar, ölü gömücüler yetiştirmişlerdir. Seyhan Milletvekili, laikliğe karşı olmadığını eklemekle birlikte, bir değişiklik önermektedir. Buna göre, Diyanet İşleri Reisliği bütün kadrosuyla devlet kadrosundan çıkartılmalı ve Diyanet İşleri Reisi "ecdadımızın bu dini yürütmek için vakfetmiş oldukları paraların bütün varlığını toplayan Vakıflar İdaresi"nin başına geçirilmelidir. Böylece Vakıflar İdaresi'nin parasıyla mektep açılacak, asri ve medeni hocalar, ölü gömücüler ve insanlara telkinde bulunacak imamlar yetiştirilecektir. Tekelioğlu, görüşünün dünyanın mevcut durumuna uyduğunu en ileri ülkeleri örnek vermek kaydıyla göstermek istemiş ve "asri milletlere bakarsak dine nasıl ehemmiyet verdiklerini görürüz. Çörçil ile Roosevelt'in gemide nasıl dua ettiklerini hatırlarsınız; dinsiz milletler yaşayamaz" demiştir. Nitekim Tekelioğlu ülkede ahlakın tamamen çöktüğü kanaatindeydi:

> "(...) bugün memleketimizde kumar almış yürümüş, içki almış yürümüş, ahlak tamamen tefessüh etmiştir. Dinsiz bir milletin memleketinde hiçbir korku kalmaz, yaşayabilmesi için bir mefhum korkusu

887 Bu hususta liseler için hazırlanan sosyoloji ders kitabında Necmettin Sadak'ın laik temelli yeni ahlak anlayışıyla ilgili yazdıklarına bakılabilir. Necmettin Sadak, *Sosyoloji*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 154-158, 161-168.

olmalıdır. Varlığının devamı için bu mefhum lazımdır. Anaya, babaya, büyüğe itaat kalmadı, kimse kimseyi tanımıyor. Allah nedir? eyince, Allah'ın ne olduğunu bilmiyor, tanımıyor."[888]

Seyhan Milletvekili'nin bu sözleri, kurultaydaki bölünmüşlüğü gösterir biçimde bir yandan gürültülerle diğer yandan alkışlarla karşılanmıştı.

Tekelioğlu'ndan sonra, benzer çizgide; ama bu kez milliyetçiliğin tek başına yetersizliğini de dile getirerek konuşmasını tam olarak Türk-İslamcı çizgiye oturtan Kayseri delegesi Şükrü Nayman konuşacaktır. Nayman'a göre laiklikle ilgili maddede tanınan vicdan serbestisi memleketin ihtiyacını karşılamaya yeterli değildir. Ülkenin manevi gıdaya ihtiyacı vardır. Zira ruhları manevi gıdadan mahrum olan, yalnız maddeye tapan milletlerde ahlaksızlığı önlemek mümkün değildir; bu gibi milletler sadece günlerini gün etmeye bakarlar. Nayman'ın önerisi de topluma İslam ahlakının aşılanmasıdır: "Arkadaşlar, açıkça söyliyelim; biz, bu ihtiyacı ancak ve ancak İslam dininin kabul ettiği ahlak kanunlarında bulacağız (Alkışlar)." Nayman da tezini desteklemek için ileri ülkelerden örnek verme ihtiyacı duymuştur:

> "Görüyoruz ki, bugün harp sonu Amerika'da, Avrupa'da radyolar harıl harıl dini konferanslar vermekte, kiliseler dolup boşalmaktadır. Buna mukabil biz, iftar sofraları yerine, içki masaları, sabahlara kadar kadınlı erkekli briç ve poker partileri yapmağı bir yenilik olarak kabul ediyoruz ve övünüyoruz, (böyle şey yok sesleri)."[889]

Nayman, Tekelioğlu gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın elinin kolunun bağlandığını ve dini müesseselere bakmanın ve onları yaşatmanın Vakıflar İdaresi'ne verilmesi gerektiğini

888 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 451.
889 *A.g.e.*

savunmuştur. Nayman'a göre esas korkulması gereken din değil işçiler arasında yayılan kızıl tohumlardır. Milliyetçilik de bu konuda yeterli olmamaktadır:

> "Arkadaşlar; Avrupa'nın göbeğine kadar ellerinde şanlı bayrakları ile Viyana kapılarına kadar dayanan, Afrika çöllerine inen ve oralarda da şanlı bayrağımızı dalgalandıran büyük ordumuzda çarpışan kahramanlar ya gazi ya şehit olmak için bu menkıbeleri yaratmışlardır. Arkadaşlar; din ülkülerini kaldırdık; fakat yerine neyi koyduk. Nüfusumuzun yüzde sekseninin okuma yazma bilmediğini kabul ediyoruz. Bunlara vatan sevgisini, millet aşkını aşılayabildik mi? Bunu kim iddia edebilir? O halde, manevi varlıkları yıkamayız, mekteplerde dini tedrisat yapmağa mecburuz."[890]

Maraş delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu da önceki konuşmacıların çizgisini devam ettirmiş; o da başka bir açıdan laikliği eleştirmiştir. Karpuzoğlu'na göre parti programında laikliğin formüle ediliş biçimi, dini mâni-i terakki kabul eden bir anlayış mahsulü gibi görünmektedir. Oysa hiçbir milletin ve dinin koyduğu kanunlar, İslam dininin koyduğu kanunlar gibi binlerce sene hüküm sürmemiştir. Üstelik İslam hukukunda zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği ilkesi vardır. Karpuzoğlu, şu durumda Türk milletinin bünyesinden doğmamış Medeni Kanun'un toplumun ihtiyaçlarını karşılayacağı hükmüne nereden varıldığını anlayamadığını söylemekte, yani Ahmet Cevdet Paşa çizgisini savunmakta ve İslam hukuku yerine Medeni Kanun'un kabul edilmesini yanlış bulmaktadır. Karpuzoğlu'na göre irtica yaygarası yersizdir ve asıl irtica, din aleyhine çalışan ve milleti beş bin sene evvelki güneş dinine ve iki bin sene evvelki İsa'nın havarilerinin hurafe ve safsatalarına götürmek isteyenlerin yaptıklarıdır.

Karpuzoğlu, kurultayın gergin atmosferini yansıtan sitemlerde de bulunmuştur. Kurultaya büyük ümitlerle gelmişler;

890 *A.g.e.*, s. 452.

ancak CHP'deki eski zihniyetin ve geleneğin savunucuları, oyalama ve uzatma taktikleriyle birçok kişinin başkenti terk etmesine yol açmışlardır. Karpuzoğlu'na göre kendileri CHP'yi kurtarmak istedikleri halde, bu kişiler milletle şefi arasına girmek istemekteydiler.

1947 Kurultayı'ndaki laiklik tartışmalarında, muhafazakâr-milliyetçi yaklaşımın yıldızı Hamdullah Suphi Tanrıöver olmuştu. Tanrıöver, 1925-1931 yılları arasında siyasette aktif bir kişi olarak yer aldığı dönemdeki bazı görüşleriyle taban tabana zıt fikirleri,[891] eski görüşlerini dile getirirkenki

891 Hamdullah Suphi'nin görüşlerinin devrimle birlikte radikalleştiğini söyleyebiliriz. 1923'te Ankara Erkek Öğretmen Okulu'nda yaptığı konuşmada din ve milliyet fikrinin iki yapıcı fikir olduğunu belirtmiş, dinin milli benliğin korunmasındaki önemine değinmiş ve millet için en önemli iki unsur olarak din birliği ve dil birliğini işaret etmiştir ki bu noktada henüz Gökalpçi çizgiyi temsil etmektedir. H. Suphi'ye göre üçüncü unsur da dilek birliğidir. Bu konuşmasında Hamdullah Suphi, dinde ıslahatın-reformun milliyetlerin doğumundaki önemine temas ederek, Türklerin de bu konuyla ilgilenmeleri gerektiğini de eklemiştir. Tanrıöver, 1924'ten sonra ise karşımıza Kemalist devrimle ilgili hararetli nutuklar veren ve din adamlarına, Osmanlı hanedanına, medreselere çok sert eleştiriler yönelten bir kişi olarak çıkacaktır. 23 Nisan 1924'te Osmanlılık ve medreseyi, Türk Ocağı'nın başlıca düşmanı olarak niteliyor, 31 Ekim 1924'te kalplere korku salan kötücül kuvvetler olarak Saray kuvveti, Yeniçeri kuvveti ve ulema kudretini sayarken, iyicil kuvvet olarak ilim kuvvetini öne sürüyordu. 20 Nisan 1925'te yani Milli Eğitim Bakanı olduğu sırada, Türk Ocağı'nın Batılılığın temsilcisi olduğunu belirtiyor ve İstiklal Harbi'nde mağlup olsaydık Şarklılık kazanacaktı, oysa Türkiye'nin muzaffer olması Batılıları mağlup duruma düşürse de Batılılığı galip kılmıştır, diyordu. 13 Şubat 1925'te belki devrimle ilgili en ateşli konuşmalarından birini yapıyor, muhafazakâr Raif Dinç'le sert tartışmalar yaşıyordu. Konuşmasında eski ile yeni arasındaki mücadele ekseninde meseleyi açıklayan Hamdullah Suphi, hükümdarların Ortaçağcıl tahakkümlerine destek verenin, asriliğe karşı olanın her yerde din adamları olduğunu söylemiştir. Bunun için Katolik dünyasından ve İran'da Ahund'lardan (din adamları) örnekler vermiştir. O gün de Türkiye'deki devrime karşı gerici bir tehlike olduğunu söylemekte ve gördükleri karşısında bunu bağırarak söylemek görevinde olduğunu ifade etmektedir. İrtica yanlılarının her şeyi dansa, gördükleri bazı sarhoşlara bağlayıp yeniliği eleştirdiklerini, oysa yeni neslin Osmanlı zamanındakinden daha ahlaklı olduğunu savunmaktadır. Bunu yaparken eski döneme dair eleştirileri oldukça serttir. Tanrıöver, ülkeye giren dans gibi bazı faaliyetlerin Batılılaşmanın olağan bir sonucu olduğunu söylemekte ve bazı şeyler girsin bazıları girmesin diye bir düşüncenin uygulamaya koyulamayacağını savunmaktadır. Hamdullah Suphi'ye göre, ileride, sanayi gelişince, sosyalist düşünceler de Türkiye'ye girecektir ve bu çok doğaldır. Hamdullah Suphi'nin daha sonraki konuşmalarındaki görüşleri de temelde bu eksendedir. Ancak şunu eklemek gerekiyor ki Tanrıöver, İmam ve Hatip Okulları'nın ve İlahiyat Fakültesi'nin yaşaması için gerekli önlemlerin alınmasını da savunmuştur. Dolayısıyla dini eğitimden yanadır. Ancak o zamanki tonu, ancak,

hararetinin bir benzeriyle savunmuştu. Tanrıöver, Türkiye'de ve verdiği örnekler çerçevesinde düşünürsek İslam dünyasında, laikliğin çok köklü temelleri olduğunu ileri sürüyordu. Savını, İslamın ilk asırlarından beri görülen ve Emeviler, Abbasiler, Timurlular, Osmanlılar gibi devletlerde uygulanan örfi hukukun varlığına ve Osmanlı ıslahat hareketleri sırasında Şer'iye Mahkemeleri yanında Nizamiye Mahkemeleri kurulmuş olmasına dayandırıyordu. Dolayısıyla Türkiye'de laikliğin kökü çok güçlüydü, inkılâba bir zarar gelmesi söz konusu değildi.

Tanrıöver'e göre inkılâp döneminde din ile devletin ayrılması konusunda gerekli bir hassasiyet gösterilmişti. Ancak laiklikle ilgili politikalarda artık değişikliğe gidilmeliydi. Tanrıöver de diğer ülkelerden örneklerle tezini desteklemeye çalışmıştı. Fransa ve Rusya'daki devrimlerde, dine husumet derecesine varan uygulamalar görülmüştü. Ancak her iki ülkede de

---

Erim-Banguoğlu çizgisiyle irtibatlandırılabilir. Tanrıöver'in burada aktardığımız konuşmaları için bkz. Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu 1*, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 44-64, 90-91, 101, 108-109, 131-154. Ayrıca bkz. Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu 2*, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir, 1987 ve Veli Öztürk, "Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Din Eğitimine İlişkin Görüşleri",http://isamveri.org/pdfdrg/D00036/2003_18/2003_18_OZTURKV.pdf, Erişim tarihi: 15 Şubat 2016. Ancak yine de Tanrıöver'in niçin böyle bir dönüş yaptığını açıklamak ihtiyacı devam etmektedir. Bu konunun uzun ayrıntılarını burada tümüyle ele almak mümkün değildir; ancak Samet Ağaoğlu'nun anılarında verdiği bilgiler, Tanrıöver'in kişilik yapısı ve içinde bulunduğu psikoloji hakkında fikir vericidir: "(...) yalnızca bu gösteriş zaafı onu gerçek bağlantılarından uzak tuttu. İnandığı fikirler vardı. Onları seviyordu da. Yüzde yüz inandığı insanlar var mı idi bilemem. Ancak inandıklarını da inandığı derecede sevdiğini söylemek güç! Fikir olarak milliyetçiliğe inanıyordu. Aslâ ırkçı değildi. Milliyetçiliğe inancında hattâ inhisarcı bir taşkınlık gösterirdi demek mümkün. Onun gözünde Türk Ocakları kendisi demekti. Onsuz Türk Ocağı düşünülemeyeceğine göre, yine onsuz Türk Milliyetçiliği olamazdı." Dolayısıyla Tanrıöver Türk Ocakları'nın kapatılmasına çok üzülmüş ve kızmıştı. Sonrası için Ağaoğlu şöyle yazıyor: "Onun Meclisi bırakarak birkaç yıl elçilik vazifesiyle memleket dışına çıkmasında bu macera büyük rol oynadı. Küsmüştü herkese. Memlekete tekrar döndüğü zaman artık kalbi Halk Partisi'nin yanında değil. Belli ki ilk fırsatta bağları koparacak. Demokrat Parti'nin kurulmasını sevinçle karşıladı diyebilirim. Tekrar milletvekili olduğu Halk Partisi grubunda ilk kımıldamaları yapan Demokrat Parti'nin müstakbel kurucularını, dört yandan yöneltilmiş hücumlara karşı şiddetle savundu. (...) 1948'de Halk Partisi'nden çekilerek 1950 seçimlerinde Demokrat Parti bağımsız adayı olmayı kabul etti. Türk Ocakları da yeniden açılmıştı. Şimdi bütün emeli eski Ocak binalarını Halk Partisi'nden geri almak." Bkz. Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 205-206, 210-211.

bu durum sonraları değişmişti. Örneğin Fransa'da bir Katolik Üniversitesi kurulmuştu ve burada din âlimleri yetişiyordu. SSCB'de ise Sinod ve Patrikhane kapatılmıştı, ancak son zamanlarda patrikhanenin tekrar açılmasına karar verilmişti.

Tanrıöver, buradan konuyu medreselere getirmişti. Avrupa'daki çok eski üniversiteler, evvelce birer medreseydiler. Ancak zamanla gelişmiş ve üniversiteler haline dönüşmüşlerdi. Oysa Türkiye'de ordu ve Tıbbiye gibi kurumların ıslahına girişildiği halde dini kurumlar için bu yapılmamıştı. Bunun yerine medreseler ve imam-hatip okulları kapatılmıştı. Eğer böyle olmasaydı, şimdi Türkler de dokuz yüzyıllık üniversitelerinin varlığıyla övünebileceklerdi.[892] Din, uluslararası siyasette güçlenmek için de önemliydi. Nüfusları büyük sayılara varan güçlü devletler karşısında küçük devletlerin şansı ancak onlardan birine dayanmaktı. Oysa Araplar birleşmeye yönelmişlerdi. Pakistan da bu harekete doğru gidiyordu. Sovyetler Birliği gibi içeride koyu milliyetçi, Ortodoks ülkelerde dinci, Slav memleketleri sahasında koyu ırkçı, safderun kalmış olanların yanında demokrat olan bir memleketin tehdidi karşısında, Türkiye kendi güvenliği için doğuda, bin yıllık ortaklık noktasını oluşturan dinin yardımıyla, ittifaklar vücuda getirebilirdi. ABD ve İngiltere ile yapılan ittifaklara bu ittifak eklenebilirdi. Oldukça ilgi çekicidir ki, Tanrıöver'in önerisi, bir tür Şark İslam İttihadını andırsa da, somut tarihsel koşullarda daha çok, Soğuk Savaş sırasında ABD ve İngiltere'nin öncü konumda bulundukları SSCB'ye karşı oluşturulan Ortadoğu'daki askeri paktın habercisi gibiydi.[893] Tanrıöver'in sözleri, onun medrese karşıtı

892 Tanrıöver'in örnek olarak verdiği Sorbonne ve Heidelberg gibi üniversiteler, çoktan üniversitelere dönüşmüş oldukları ve pozitif bilimlerde dünyada yer kazandıkları halde, medreselerin 20. yüzyılda adına üniversite denilmek kaydıyla nasıl benzeri bir dokuz yüzyıllık maziye kavuşturulacakları ve Tanrıöver'in bu üniversitelerden bahsederken belirttiği gibi dünyanın çeşitli yerlerindeki öğrenciler için çekim merkezi haline gelecekleri, elbette sorulması gereken bir soruydu. Dolayısıyla Tanrıöver'in kurduğu paralellik, tarihsel açıdan doğru değildi. Medreselerle üniversitelerin oldukça farklı tarihsel gelişimleri hakkında yeni bir çalışma için bkz. Kemal Gürüz, *Medrese V. Üniversite: Geri Kalmanın ve İlerlemenin Karşılaştırmalı Tarihçesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2020.

893 İngiltere'nin de dahil olduğu ve 1955'te kurulan Bağdat Paktı için bkz. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 491-492, 524-528.

hararetli konuşmalarını, din adamlarına yönelik sert eleştirilerini bilen çeşitli katılımcılarda doğal olarak şaşkınlık yaratmıştı. Nitekim Tanrıöver, konuşması sırasında daha önceki çizgisini hatırlatanlara çizgisini değiştirmediği yönünde bir cevap verecekti. Tanrıöver, bahsettiği konularda yetkin bir kişi olduğunu söylediği Günaltay'dan da bir açıklama yapmasını, kısaca onu desteklemesini istemişti.

Bu noktada dile getirilen düşüncelerin ve tezlerin anlaşılabilmesi için bir ara açıklama gerekmektedir. İslamcı ya da muhafazakâr akımlarda ahlakın çöküşte olduğu vurgusu,[894] Cumhuriyet'in ilanından ve laiklik ilkesinin benimsenmesinden, din eğitiminin okullardan kalkmasından önceye gitmektedir. Dolayısıyla zaman-mekân bağımsız bir tez izlenimini vermektedir. Gerçekten de ilgili kısımlarda işaret ettiğimiz üzere, dünyanın hemen tamamına yayılan iki büyük savaş, insanların akıl, bilim ve bunlara dayalı eğitimle kötülüklerden uzak tutulabileceklerine dair iyimser inancı sarsmıştır. Savaş sırasında yaşanan güçlüklerin büyüklüğü, toplumlarda kanun-dışı hadiseleri arttırmış ve ahlaki sıkıntılar da baş göstermiştir. I. Dünya Savaşı sonrasını bir milat noktası olarak alırsak, her iki büyük savaşın yarattığı şoklar, akılcı iyimserliğe, ilerlemeye dayalı inançlara daha şüpheci yaklaşımlara yol açmıştır. Buna verilen tepkiler dünya görüşlerine ve ideolojik gündemlere göre değişmekteydi. Örneğin muhafazakâr akımlarda, anti-rasyonalist, mistisist eğilimler ön plana çıkarılmaktaydı. Özellikle savaşın büyük yıkım getirdiği Avrupa'da, bu yıkımın nedenleri üzerine çok yönlü bir sorgulama başlamıştı. Akla ve bilime dayalı eğitimin, bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin, insan davranışında sanıldığı kadar sarsılmaz ilerlemeler yaratmadığı

894 Bu arada hemen belirtmek gerekmektedir ki, laik bir temele dayanmakla birlikte, hükümetlerin Yurttaşlık Bilgisi kitapları ve çeşitli metinlerle aşılamak istedikleri ahlak anlayışında içki, kumar, görev bilincinden yoksunluk, egoizm gibi alışkanlık ve özelliklerin hepsi olumsuzlanmıştır. Aksine olarak, ailenin önemi üzerinde durulmuş, topluma faydalı olma gayesi vurgulanmış, lüks ve israfa kaçmayan bir hayat övülmüştür. Bu konu ayrıca incelenmeyi hak etmektedir; biz burada bir örnek olarak dönemin Yurt Bilgisi kitaplarının da yazarı olan Tezer Taşkıran'ın Yurt Bilgisi kitaplarına ek olarak yayımlanan *Türk Ahlakının İlkeleri* kitabını işaret edeceğiz. Bkz. Tezer Taşkıran, *Türk Ahlakının İlkeleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

düşünülmeye başlanmıştı. Öyle ki, bunlar ne dinsel dogmalara ne de milliyetçi ve ırkçı önyargılara dayalı bozulmaların önüne geçememişti.[895] Soldan, örneğin Frankfurt Ekolü'nden gelen eleştirilerde, insanın teknoloji aracılığıyla doğa üzerinde tahakküm kurma hırsının, insanların insanlar üzerinde tahakküm kurma hırsını beraberinde getirdiği öne sürülüyordu.[896] Görüldüğü gibi Avrupa'da[897] eleştiri ve sorgulama gündemi çok daha sofistikeydi. Türkiye'deki muhafazakâr eleştiri ise getirdiği ahlaki çöküş eleştirilerinde büyük ölçüde cinsel ahlakı odak noktası olarak kabul etmekte, II. Harp sonrası buna "komünizmin panzehiri olarak din" vurgusunu da eklemekteydi. Ortada konuşmacıların zaman zaman bahsettikleri "araştırma"lardan ziyade, ideolojik gündeme göre üretilen savlar vardı. Öyle ki, 1947 Kurultayı'nda sağ-milliyetçi bir pozisyonu savunan Hamdullah Suphi Tanrıöver için de bu eleştiriler ve kullanılan dil, 1925'te yaptığı konuşmada görülebileceği gibi, çok tanıdıktı.

Kurultayda din eğitiminin yeniden verilmesiyle ilgili tartışmalar sırasında bazı konuşmacıların dini ahlakın topluma aşılanmasından Medeni Kanun'un gereksizliğine, dünya siyasetinde dinin bir enstrüman olarak kullanılmasından iç siyasette sosyalizme ve komünizme karşı bir mücadele aracı olarak devreye sokulmasına kadar geniş bir gündemi dile getirdikleri ve dolayısıyla gündemlerinin din eğitiminin verilmesi ve bir İlahiyat Fakültesi kurulmasından değişen ölçülerde ileriye gittiği görülmektedir. Devletin tüm dinlere eşit mesafede durması gerektiğine dair laiklik tanımına uygun bir çıkış noktasından

895 Stefan Zweig, *Dünün Dünyası: Bir Avrupalının Anıları*, Çev. Gülperi Sert, Can Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015, s. 18, 23-27, 47-50.

896 Örn. bkz. Herbert Marcuse, *Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1990; Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Karadoğan ve Elif Öztarhan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2014.

897 ABD'de II. Dünya Savaşı sonrası bir dine yönelme hareketinin başladığını ve muhafazakârlığın güçlendiğini söyleyebiliriz. Bkz. George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945*, Basic Books, New York, 1976, s. 57-58. Türkiye'deki eğilimler, aralarındaki farkları indirgememek kaydıyla, birçok bakımdan Avrupa'dan ziyade ABD'deki eğilimlerle benzeşmektedir.

hareket edilmekle birlikte, konuşmacıların topluma İslami değerlerin aşılanmasını talep ettikleri ve dolayısıyla aslında devlet yöneticilerinin bir dine ayrıcalıklı bir konum tanımasını istedikleri de söylenebilir.[898] Bu açıklamalardan sonra, bu görüşlere karşı geliştirilen tezlere dönebiliriz.

Tanrıöver'e yönelik ilk cevap Cemil Sait Barlas'tan gelmiştir. Barlas, Tanrıöver'in yıllar önce *Akşam* gazetesinde yayımlanan açıklamalarındaki laiklik anlayışıyla şimdi söylediklerinin tamamen zıt olduğunu belirttikten sonra, dinin toplumsal rolü ve laiklik konularında kendi görüşlerini açıklamıştır. Barlas, öncelikle din eğitimi konusunda Hamdullah Suphi'yle benzer fikirler taşıdığını ifade etmiş, dokuz yaşındaki kızına evde özel din dersi verdirdiğini hatırlatma gereği duymuş ve Türklüğün asli unsurlarından birinin din dersi olduğuna inandığını belirtmiştir. Gaziantep Milletvekili, "Ben de din birliğine, dil birliğine, dilek birliğine inanmışımdır" diyordu.

Bununla birlikte Barlas, laiklik anlayışı konusunda Tanrıöver'le aynı fikirde olmadığını, hatta dünyanın hiçbir yerinde Tanrıöver'in anladığı şekilde bir laiklik olmadığını belirtmiştir.

Üniversiteler bahsinde, Katolik üniversitelerine devletlerin para vermediğini söyleyerek Tanrıöver'in fikirlerine karşı çıkmıştır.

Kendisi dini inkılâp taraftarı olmakla birlikte siyasilerin bunu yapamayacağını belirtmiştir. Nitekim Avrupa'da reform hareketleri din adamlarından gelmişti. Barlas "Tanrıöver, siz papaz mısınız ki dini inkılâp yapacaksınız; yoksa hoca mısınız?" diye muhatabına sormuştu.

Barlas, eski laiklik anlayışının korunması gerektiğini, komünizm karşıtlığı ile laiklik konusunun farklı konular

898 "Ahlakın kaynağı" konusundaki tartışma kuşkusuz ki felsefi bir tartışma değildi. Dolayısıyla devletin, izleyeceği siyasette nasıl bir kabulden hareket edeceği laiklik açısından tayin edici öneme sahipti. Bu bağlantı, Wilhelm von Humboldt'un bir eserinde netlikle ortaya konmuştur: "(...) devlet bir defa ahlâk ve dindarlığın ayrılamaz biçimde bütünleşmiş olduğuna inanıyorsa ve kendisinin bu etki metodundan yararlanabileceğini düşünüyorsa, gerçeğe veya genel kabul gören ahlâk düşüncesine uygunluğuna bakarak, bir dini diğerlerine üstün tutarak himayesi altına almaması hemen hemen mümkün değildir." Wilhelm von Humboldt, *Devlet Faaliyetinin Sınırları*, Çev. Bahattin Seçilmişoğlu, Liberte Yayınları, Ankara, 2013, s. 164-165.

olduğunu ifade etmiştir. Barlas şöyle demekteydi: "Komünizm iktisadi bir meslektir; ona iktisadi delillerle cevap verilir. Benim amelem aç iken ben amelemi din ile tatmin edemem. Ben lükse gittiğim zaman amele din yolunda olduğum için bana müzahir olamaz."

Barlas, Avrupa'dan getirdiği başka örneklerle de Tanrıöver'in tezine karşı çıkmaktaydı. Bismarck'ın ayağına idam kemerini Katolik Kilisesi'nin taktığını, yine Katolik Kilisesi'nin 1902'de Klemonso'nun ayağına zincir vurmaya çalıştığını söylemiştir.

Tanrıöver'in Araplarla bir araya gelme önerisine ise şu sözlerle eleştiri yöneltmiştir:

> "Ben hudutta oturuyorum, Gaziantep Milletvekiliyim. Daha dün 'Sancağı, Hatay'ı isteriz' diye seslenen memleket ile, Suriye ile teşriki mesai edemem. Hamdullah Suphi Tanrıöver; hatırlarsınız ki Kral Faysal, 'Ben evvela Arabım, sonra İslamım' demişti. Bu sözler o zaman Suriye cephesinde bulunan arkadaşlarımızın da hatırlarında olsa gerektir."[899]

Gaziantep Milletvekili, Arapların milliyetçiliği öne aldığını ve dolayısıyla dinin siyaseten bir araya gelmeye yetmediğini öne sürmüş oluyordu.

Barlas sonuç olarak dinin birey ile Allah arasında olması gerektiğini, din eğitiminin özel olarak ya da okullarda verilebileceğini; ancak dinin komünizme karşı bir mücadele vasıtası olarak ele alınmaması gerektiğini belirtmiştir.

Behçet Kemal Çağlar da, dinin siyasete alet edilmesinin ona zarar vereceğini savunarak eleştirilerine başlıyordu. Çağlar, Tanrıöver'in bir zaman dinsizliğe kaçan mübalağalarla taassubu eleştirirken şimdi vicdan kefareti ödercesine din taassubuna kaydığını söylüyordu. Oysa kendisi ve benzer düşüncedekiler, ikisinin ortasında bir yolu savunuyorlardı. Tanrıöver, konuşması sırasında Meclis hademelerinin yanına gelerek ölülerini

899 *A.g.e.*, s. 460.

gömecek kişiler bulamadıklarından yakındıklarını söylemişti. Çağlar da Kurultay'daki konuşmaları takip eden laik zihniyetli üniversitelilerin şikâyetleri ve eleştirileriyle buna cevap veriyordu. Çağlar aynı görüşte olduğunu belirterek kendisine ulaştırılan yazıyı okumuştu. Gençlerin yazısında 31 Mart gibi gerici eylemlere gönderme yapılıyor ve Avrupa'dan verilen örneklere de mutlaka Avrupa'yı örnek almak diye bir şey olmadığı, üstelik irticanın her yerde irtica olduğu yönünde karşılık veriliyordu. II. Dünya Savaşı'nda aynı dine inanan insanların birbirleriyle savaşmalarına bu durum engel teşkil etmediği gibi I. Dünya Savaşı'nda da Arapların Türklere karşı savaşmasına din engel olamamıştı.

Çağlar, DP'nin de laikliğe karşı ilk zamanlarda propaganda yapanları reddettiğini hatırlatıyordu. Çağlar'a göre bazı mahdut kalabalıklardaki taassubun Türk milletinin özelliği olduğunu sananlar aldanmaktaydı. Türkler, "rintleri hoş gören, geniş müsamahalı, emsalsiz sağduyulu" bir halktı.

CHP yönetiminin konuya bakışını özetleyen kişi ise kısa bir süre sonra Milli Eğitim Bakanı olarak görevlendirilecek Tahsin Banguoğlu olmuştu. Banguoğlu, bir süreden beri devam eden tartışmalara bakarak üç talep olduğu sonucuna varmıştı:

1) Din tedrisatı yapılsın,

2) Din müesseselerine bakılsın,

3) Din adamları terfih edilsin.

Bakana göre bu konularda herkes aynı duygular içindeydi. Ancak bunlar dile getirilirken benimsenen laiklik anlayışının dışına çıkan görüşler ileri sürülmüştü. Laikliğin ne anlama geldiği bilinen bir şeydi. Hal böyleyken Tanrıöver'in söylediklerini laiklikle açıklamak mümkün değildi. Din artık Ortaçağ'daki gibi geniş bir alanı kapsamıyordu; onun kendine mahsus bir alanı vardı. Laiklik ile birlikte din bireylerin manevi dünyalarıyla ilgili bir konu haline gelmişti. Oysa Tanrıöver milletin tüm bir hayatını bir din ideolojisiyle izah ediyor, dini uluslararası politika konusu haline getiriyor, hatta bunu İttihad-ı İslam sınırlarına vardırıyordu. Banguoğlu, "biz şuna kaniiz ki" diyordu, "dinin artık dünya politikasında işi yoktur ve biz dini bir politika

olarak kullanmayacağız". Milli Eğitim Bakanı, komünizme karşı İslam Birliği siyasetinin uygulanmasının söz konusu olmayacağını belirtiyordu. Ancak belirtilen talepler konusunda Banguoğlu olumluydu. Bu konularda bazı ihmaller olmuştu; ancak gereken düzeltmeler yapılacaktı. Bingöl Milletvekili, "mademki bir dinimiz vardır, bunu öğrenmemiz lazımdır; mademki mabedlerimiz vardır, bunlara bakacağız, bunları güzel ve temiz tutacağız. Mademki mabedlere bakmak için adamlarımız olacak, tabii bunları sefalet içinde bırakmıyacağız" diyordu.

Kurultayda sert tartışmalar olmuş; ama laikliğin tasarıda gelen hali değiştirilmemiş, bu konuda belirttiğimiz eleştiriler çerçevesinde yapılan değişiklik önergeleri kabul görmemişti. Bununla birlikte Banguoğlu'nun ve benzeri çizgideki CHP'lilerin açıklamalarından, okullarda din dersi verilmesi, bir İlahiyat Fakültesi kurulması ve türbelerin durumuyla ilgili düzenlemeler yapılacağı sonucunu çıkarmak mümkündü. Nitekim bir süre sonra, bu konulardaki değişiklikler gündeme gelecektir.

2.7.2. Din Eğitiminde Politika Değişikliği: Din Dersleri, İmam-Hatip Kursları ve İlahiyat Fakültesi

Laiklik açısından bakıldığında aslında sorun sadeydi: Ülke nüfusunun çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar, ya özel kuruluşlarda ya da devlet okullarında din eğitimi alabilirlerdi. Osmanlı'dan miras alınan din adamlarına, laik-modernist elit pek fazla güven duymuyordu; dolayısıyla onlar ya da onların yetiştirdikleri kişilerce verilecek eğitimin, devrimin oturtulması döneminde yararlı olamayacağı kanaatine varmışlardı ve görünen o ki bunun için bir nesillik bir ara düşünülüyordu. Ancak bu politikanın uzun süre devam ettirilmesi mümkün değildi. Sorun da böylece tanımlanmış oluyordu: Din eğitimi hangi çatı altında, hangi kurumun denetiminde, nasıl bir müfredata dayalı olarak ve hangi sürelerle verilecekti? Bu eğitimi verecek kişiler nerede yetiştirileceklerdi? Aslında konunun bu şekliyle CHP 1947 Kurultayı'nda kabul edildiğini de görmüş bulunuyoruz.

1947 Kurultayı'ndan sonra konu TBMM'ye de gelmişti. Van Milletvekili İbrahim Arvas, 14 Ocak 1948'de "Diyanet İşleri Başkanlığınca İmam ve Hatip ve Vaiz Okulları Açılması ve Üniversitede İlahiyat Fakültesi Kurulması" hakkında kanun teklifi vermişti.[900] 2 Şubat 1948'de bu kez Konya Milletvekili Fatin Gökmen ve 16 arkadaşı tarafından "Diyanet İşleri Başkanlığınca İmam, Hatip ve Vaiz okullariyle Yüksek Din okulları açılmasına ve hayrat hademesinin Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmesine dair" bir kanun teklifi verilmişti.[901] İnönü de bu gelişmeler karşısında partinin ve hükümetin bazı önde gelenleriyle görüşmeye başlamıştı. 31 Ocak'ta önce Şemsettin Günaltay'la, sonra da Tahsin Banguoğlu ve Nihat Erim'le din eğitimi konusunda görüşmüştü. 2 Şubat'ta ise bu kez Başbakan Hasan Saka, İçişleri Bakanı Münir Hüsrev Göle ve Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Faik Ahmet Barutçu'yla aynı konuda görüşmüştü.[902] Nihat Erim'in *Günlükler*'ine göre, 31 Ocak'ta yapılan görüşmede İnönü, kendisine ve Banguoğlu'na üç tedbir düşündüğünü söylemişti. Bunlar: "1- İlahiyat kürsüsü, fakültesi veya enstitüsü açmak, 2- İmam ve hatip mektepleri[903] açmak, 3- İlkokulların üçüncü sınıfından itibaren ihtiyari olarak din dersleri okutmak"tı. Ancak Erim, imam ve hatip okulları açma işinin sonraya bırakılmasının doğru olacağını savunuştu; zira önce onları yetiştirecek din âlimleri yetiştirilmeliydi. Banguoğlu da bu tezi desteklemişti. Ancak İnönü, "bu üç tedbiri birden almalıyız. Mesele mühimdir, geciktirmeye gelmez" diye karşılık vermiş,

900 *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 9, D: VIII, B: 30 [14 Ocak 1948], s. 22-23.

901 *TBMM Tutanak Dergisi*, C. 10, D: VIII, B: 37 [2 Şubat 1948], s. 3.

902 İnönü, *Defterler-I*, s. 490-491.

903 Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışmış bir görevli olan M. Asım Köksal'a göre, Refik Saydam, başbakanlığı zamanında İmam-Hatip Okulları'nın kurulması için bir teşebbüste bulunur ve bu hususta bir teşkilat programı hazırlanması görevini Reis Muavini Akseki'ye verir. Ancak Akseki, Yaltkaya ile aralarındaki rekabetten dolayı bu okulların kendi zamanında açılmasını istediğinden işi biraz yavaşlatmıştır. Sonunda Saydam'ın "Eğer bunu siz hazırlamazsanız, Milli Eğitim'e hazırlatırım" demesi üzerine Akseki, teşkilat programını hazırlama işini Köksal'a verir. Ne var ki iş tamamlanmadan Refik Saydam vefat eder. Saraçoğlu başbakanlığa gelir. Akseki, yeni başbakana teşkilat programını hatırlattığında Saraçoğlu'nun tepkisi sert olur: "Bu milletin başına yeniden sarık sardırmayız! Bu okullar katiyen açılmayacaktır!" Bkz. A. Cüneyd Köksal, *M. Âsım Köksal Hayatı ve Hatıraları: Peygambere Adanmış Bir Ömür*, Köksal Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 89-90.

görünen o ki parti ve hükümete yönelik artan baskıyı işaret etmek istemişti.[904] 2 Şubat'taki görüşmeyle ilgili bilgileri ise Faik Ahmet Barutçu'nun anılarından öğrenmekteyiz. İnönü, Başbakan, Başbakan Yardımcısı ve İçişleri Bakanı'na din eğitimiyle ilgili görüşlerini açmıştı. Cumhurbaşkanı, ilkokullarda ders saatleri dışında seçmeli din dersi verilmesi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın gözetimi altında imam ve hatip yetiştirecek okullar açılması ve bir İlahiyat Fakültesi kurulması gibi girişimlerin gerekliliğini dile getirmiş ve "bu düşünce bende artık olgunlaşmış hale gelmiştir" diye eklemişti. İnönü, laiklik ilkesini zedelememek kaydıyla toplumun moral ihtiyacını karşılamak gerektiğini savunuyordu. Toplumsal gerçeklere arka çevirmek doğru olmazdı ve siyasi gereklerden ötürü ivedilikle harekete geçilmeliydi:

> "Kur'an'ı Türkçeleştirmek, Türkçe Kur'an ile namaz kılmak, bu Latin harflerinin hazırlayacağı bir sonuç olarak gelecektir. Şeriat bir sistemdir; Arap harfleriyle, medresesiyle, kıyafetiyle, hukuku ve dinsel siyasetiyle... Bu sistemin canlanmasına olanak yoktur. 25 yıllık bir zaman geçmiştir. Yeni düzenle de on yıl geçtikten sonra, gücünü kaybeder. Çocuklarına din eğitimi vermek isteyen analar babalar, devlete şunu söyleyeceklerdir: Ya bize bırakın, ya da siz yapın! Türk olmayan azınlıklara tanınan bu en doğal vicdan hakkının gereklerini yerine getirmekten, Türkleri yoksun kılmak, hangi hakka dayandırılabilir? Demokrasilerde kör bağnazlığın, kör inadın yeri olmaz. Layiklik ilkesi saklı kalmak üzere, moral gereksinmelere cevap verecek bir duruma bir an önce gelmek, ülkede geniş bir ferahlık ve sempati havası estirecektir. Bunu bu hükümet kaçırmamalıdır. Muhalefetin de sinsi bir silahını elinden düşürmüş olacağız. Bir karar alıp bunu Gruba götürmek ve Gruptan alınacak prensip kararını birden açıklamak yerinde olacaktır."[905]

904 Erim, *a.g.e.*, s. 248-249.
905 Barutçu, *a.g.e.*, s. 326-327.

İnönü, din eğitimi[906] konusunda toplumda bir beklenti olduğunu ve bu beklentinin CHP tarafından karşılanması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre, dine dayalı sosyal ve siyasal sistem, bir nesillik süre geçtikten sonra artık geri dönülmez şekilde ortadan kalkmıştı. Harf Devrimi'nin sonucu olarak ibadetin Türkçeleşmesi de kendiliğinden zamanla olacaktı. Ancak şayet özel kuruluşlar aracılığıyla yapılmayacaksa, din eğitimi konusundaki talepleri karşılamak, devletin göreviydi.

Bu doğrultuda CHP 10 Şubat'ta bir komisyon oluşturdu. Komisyon Başkanı Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Düşünsel'di. Sözcü ise Ordu Milletvekili Hamdi Şarlan'dı. Sedad Pek, Rasih Kaplan, Atıf Akgüç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Muhsin Adil Binal, Fatin Gökmen, Sadi Irmak, Ali Rıza Türel, Tahsin Bekir Balta, Cemil Bilsel, Ahmet Remzi Yüregir ve Faik Öztrak komisyondaki diğer milletvekilleriydi. Görüşmeler sonucu seçmeli din dersi verilmesinin muasır milletlerde de olan ve laikliğe aykırı olmayan bir uygulama olarak görülmesi gerektiği kabul edilmişti. Bu çerçevede velilerin izni alınmak kaydıyla, ilkokulların son ikisi sınıfında, seçmeli olarak, ders saatleri dışında din dersi verilmesi, din dersi programlarının ve okutulacak kitapların Diyanet İşleri'nce hazırlanıp Milli Eğitim Bakanlığı'nın tasvip ve tasdikinden geçmesi, din derslerini okutacakların ilkokul öğretmenlerinden ve icap ederse gerekli vasıfları taşıyan kişilerden seçilmesine Milli Eğitim Bakanlığı'nın yetkili olması, din dersi veren öğretmenlerin

906 Hasan Âli Yücel, İnönü'nün 1925'te Muallimler Birliği'nde yaptığı bir konuşmada şu sözleri sarf ettiğini yazmaktadır: "Sizin vereceğiniz terbiye dini değil milli, beynelmilel değil, millidir. Sistem bu. Dini terbiyenin milli terbiyeye tearuz etmediğini, her iki terbiyenin kendi yollarında, en temiz bir tecelli göstereceğini zaman ispat edecektir." Bkz. Yücel, *Köy Enstitüleri ve...*, s. 121. Ancak Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı zamanında bakanlıkça basılan ve İnönü'nün maarife ait direktiflerini derleyen kitapta, söz konusu konuşmada böyle bir ifade yer almamaktadır. Bkz. *İsmet İnönünün Maarife Ait Direktifleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939, s. 4. Şu durumda muhtemel bir açıklama, İnönü'nün 1925'te bu ifadeleri kullandığı, ancak o dönem için resmi metinde bu ifadelerin yer almasının izlenen politika gereği uygun görülmediğidir. 1925'te henüz din dersleri kalkmadığı için İnönü'nün bu sözleri nutkunda söylemiş olması yüksek bir olasılıktır. Şu durumda İnönü'nün, dini eğitimin laik milliyetçilikle çatışmayacağı bir dönemin geleceğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

ücretlerinin yardım adı altında verilmesi oybirliğiyle kabul edilmişti.

İkinci olarak, vatandaşların imam ve hatip gibi din hizmetlerini ifa edecek elemanlara da ihtiyacı olduğu düşünüldüğünden, bunları yetiştirecek öğretim müesseselerinin kurulmasında da anlaşmaya varılmıştı. Bu kurumların devlet yardımıyla kurulmalarının laikliğe aykırı olmayacağının düşünüldüğü de eklenmekteydi. Bu okulların programları ile kitaplarının tetkik ve tasdiki ve her türlü tedris ve terbiye faaliyetlerinin kontrolü ile bu kurumlarda hizmet göreceklerin intihap ve tayinlerinin tasdiki, Maarif Teşkilat Kanunu ve Anayasanın ilgili hükümleri gereği, Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında olmalıydı. Ancak, bu okulların hangi kurum eliyle kurulacağı ve nereye bağlı olmaları gerektiği noktalarında uzun tartışmalar olmuş ve üç teklif ileri sürülmüştü. Tekliflerden biri devletçe yardım görecek bir hayır cemiyetinin bunu yapmasıydı; ancak bu iş için tek bir cemiyet yeterli olmayacaktı ve yeni cemiyetlerin kurulması da gerekebilecekti. Bu cemiyetlerin zamanla alabileceği şekillerin ortaya çıkaracağı sakıncalar da göz önünde tutularak bu teklif reddedilmişti. Çoğunluk oyuyla kabul gören düşünce, imam hatip okullarının masraflarının Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinde yer alması, Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu okulları teftiş etmesi ve denetlemesi, bunun sağlanması içinse Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bir heyet kurularak bu heyete Diyanet İşleri Müşavere Heyeti'nden iki üye, Milli Eğitim Bakanlığı'ndan üç ve kurulacak İslam İlahiyat Fakültesi'nden bir üye alınması yönündeydi.

Üçüncü olarak yüksek din bilginleri ve mütefekkirleri yetiştirmek üzere üniversitede bir İslam İlahiyat Fakültesi kurulması da lüzumlu görülmüş ve kabul edilmişti. İslam İlahiyat Fakültesi, münevver ve yüksek din adamlarını, müftüleri, vaizleri, imam ve hatip okulları hocalarını ve fakültenin doçent ve asistanlarını yetiştirmek görevlerini yerine getirecekti.[907] Bununla birlikte bu komisyon raporuna itirazlar yükselmişti. Ayrılığa düşen kişileri üç grup halinde ele alabiliriz. Banguoğlu

907 *BCA* 030.1.0.0.42.251.17.

ve Erim'in bulunduğu grup, din eğitiminin Diyanet İşleri'ne verilmesine karşıydı. Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, Fatin Gökmen, Rasih Kaplan ve İbrahim Arvas, başka bir blok oluşturmuştu. Bu grup din eğitimini Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlamanın laikliğe uymayacağını savunuyor ve fakülteden ayrı bir yüksek din mektebi istiyordu. Buradaki farklılık, Banguoğlu ve Erim'in, Diyanet İşleri mensuplarına güven duymamaları ve din eğitiminin özel alana bırakılması durumunda şeriatçılığın hortlamasından çekinmeleriydi. Erim, Sirer'i toplantılarda softalarla bir olmakla suçluyordu. Şükrü Saraçoğlu, Recep Peker, Necmettin Sadak gibi kişilerse, bu konunun ele alınmasına tamamen aleyhtarlardı. Cevat Dursunoğlu da imam ve hatip okulları yerine kursları denmesi taraftarıydı. Bu durumda Erim ve Banguoğlu da Pekercilerle ittifakı seçmişti ve konu Meclis'in kış tatilinden sonraya bıraktırılmıştı. Bu arada Necmettin Sadak da İnönü tarafından ikna edilecekti. Bu geciktirmeden ötürü, İbrahim Arvas gibi milletvekillerinden ve İslamcı yayınlardan eleştiriler gelecekti.[908] Sonuçta, gelişmeler, Banguoğlu ve Erim'in temsil ettiği kanadın istekleri doğrultusunda gerçekleşti. 15 Ocak 1949'da biri Ankara'da, diğeri İstanbul'da olmak üzere 2 imam-hatip kursu açıldı. İlk olarak 10 ay olması öngörülen kurs, bu süre yeterli görülmeyince iki yıla çıkarılmıştı. Yine 1949'da Ankara Üniversitesi bünyesinde bir İlahiyat Fakültesi kurulmuş ve Günaltay Hükümeti döneminde, 1 Şubat 1949'dan itibaren, ilkokullarda seçmeli din dersi eğitimi başlamıştı.[909] Radikal Kemalistlerin görüşleri bu süreçte geri plana düşmüştü ve İnönü tarafından desteklenmiyordu. Mutedil Kemalistler olarak niteleyebileceğimiz Banguoğlu ve Erim'in görüşleri, İnönü'nün politik stratejisine uygun bir biçimde güç kazanmıştı. CHP içindeki ve dışındaki milliyetçi-muhafazakârlar da gelişmelerde etkili olmaya çalışıyorlardı. Banguoğlu ve Erim'in öncü durumda oldukları grup onların görüşlerini karşılıyor, uygun gördükleri taraflarda

908 *BCA* 030.1.0.0.42.251.17/2; Erim, *a.g.e.*, s. 252-253, Barutçu, *a.g.e.*, s. 327, Eşref Edib, *CHP ve Din*, s. 15-27. *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 15, D: VIII, B: 26 [3 Ocak 1949], s. 7-12.

909 Turan, *İsmet İnönü*, s. 195-196.

uzlaşıyor ve laiklikle çeliştiğini düşündükleri hususlarda başka bir formül altında bu talepleri tatmin etmeye çalışıyorlardı. Böylece laiklikten taviz vermeden moral ihtiyaçları karşılama formülüne uygun hareket etmeye çalıştıkları söylenebilir.[910] Ancak İnönü ile Erim-Banguoğlu kanadının her hususta tam anlaşma içinde olduklarını varsaymamıza engel hususlar da vardır. Örneğin İnönü, Atatürk döneminde başlayan ve ibadetin Türkçe yapılması konusundaki atılımı destekliyordu ve bunun zaman içinde gerçekleşeceğini düşünüyordu. Dahası, CHP içinde yer alan bazı kişiler, modernleşme hareketlerine dine dayalı yöneltilmiş muhalefetten ötürü, dinin yeniden yorumlanması taraftarıydılar. Ancak Banguoğlu'nun anılarından anlaşıldığı kadarıyla, o bu fikirde değildi. İmam-Hatip kurslarında okutulacak kitaplar konusu gündeme geldiğinde Milli Eğitim Bakanı olarak Banguoğlu, Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki ile görüşmüştü. Aralarındaki diyaloğu Banguoğlu şöyle anlatıyor: "Diyanet İşleri Başkanı rahmetli Hamdi Efendi ile görüştüm. – Hocam bu kitabı sen yazacaksın, dedim. – Nasıl kitap istiyorsunuz? diye sordu. – Dinde inkılâp olmaz, biz vaktiyle nasıl okuduksa öyle, dedim. Ve ilave ettim; yalnız mezhep ayrılıklarına girmeyelim ve hurafeye yer vermeyelim."[911] Buradaki değişikliği anlamak bakımından Charles Tilly'den ödünç aldığımı belirttiğim bir kavrama başvurmam

910 Bununla birlikte, üretilen formülün laiklik açısından sorun yaratacak mahiyette olduğuna dair eleştiriler kısa zaman içerisinde ortaya çıkmıştır. 1950 Seçimleri'nden sonra parlamentoda yer almayan eski CHP Milletvekili Nazım Poroy, CHP İstanbul Kadıköy İlçe Merkezi'nde laikliğe dair verdiği konferanslarda, İmam-Hatip Kursları ve din dersleriyle ilgili geliştirilen çözümlerin, DP'nin laikliği zedeleyici mahiyette adımlar atmasının önünü açtığını savunmuştur. Poroy'a göre devlet okulları içinde seçimlik dahi olsa din dersleri verilmesi laikliğe aykırıdır. Bu sebeple örneğin Fransa'da, okulların tatil olduğu bir günde öğrenciler istedikleri yerlerde gidip din dersi almaktadırlar. Bu adımın sağladığı zeminle DP, ilkokulların son iki sınıfında verilmesi düşünülen din derslerini diğer sınıflara teşmil etmiş ve fiiliyatta dersleri de büyük ölçüde ihtiyari olmaktan çıkarmıştır. Poroy yanlış olarak İmam-Hatip Mektepleri ifadesini kullanmakla birlikte, imam, hatip ve müezzin yetiştirecek kurumların Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kurulmasını da laiklik açısından hatalı bulmaktadır. Ona göre bu hizmetlerin beledi hizmetler arasında sayılması mümkündü. Poroy, İlahiyat Fakültesi kurulmasınınsa doğru olduğu fikrindeydi. Bkz. Nazım Poroy, *Laiklik Hakkında*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 44-46.

911 Bilgin, *a.g.e.*, s. 151.

gerekiyor. Atatürk döneminde medreselerin kapatılmasından sonra, İmam ve Hatip Okulları açılmış ve bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştu. Dolayısıyla laiklik ilkesinin hiç şüphesiz yönetimce benimsenmekte olduğu bir zamanda, bir politika olarak bu kurumlar aracılığıyla din eğitiminin verilmesi kabul edilmişti; kısacası bu uygulama, "rejimin repertuvarı"nda vardı. Ancak çeşitli sebeplerle bu kurumlar kapanmıştı.[912] Şimdi, yeni şartlar altında rejimin repertuvarında olan bu uygulamalar yeniden gündeme gelmişti. Radikallerin kuşkuyla karşılamasına karşın, alınan kararların laiklikten bir kopuş olarak değerlendirilmesi pek mümkün değildi. Ancak, laiklik karşıtı eylem ve propagandaların varlığı, Kemalistleri endişelendiriyordu ki bunlara ve alınan tedbirlere değineceğiz.

2.7.3. Türbeler Sorunu

30 Kasım 1924'te "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların İlgasına Dair Kanun" kabul edilmişti. Konya Milletvekili Refik [Koraltan] ve arkadaşları tarafından teklif edilen kanunun 1. maddesi şöyleydi:

> "Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek süveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin diğer şekilde takı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere kamilen sed edilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir. Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müridlik gibi unvan ve sıfatlar ve bu sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde salatine ait veya bir tarikada veyahut cerri menfaate müstenit olan türbeler dahi dahil olduğu telde bilumum türbeler mesdud ve türbedarlıklar

912 Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 169-172; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C: 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1742.

mülgadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya ayini tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler, şeyh, derviş, mürid, türbedar unvanlarını tanıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksilik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdî ile cezalandırılır."[913]

Bu kanun getirilirken kanun koyucunun açık amacı, tarikatlara dayanan ve sultanlara ait türbelerin kapatılmasıydı. Söz konusu türbelerin ihdası da mümkün değildi. Bu tedbir açıkça laik Cumhuriyet'in inşası sırasında eski rejimi sembolize eden yapıların etkisizleştirilmesine yönelikti. Bu yapılar sadece tarihi kıymeti haiz yerler olarak korunmalıydılar. Söz konusu tarihi yapıların korunması için gerçekten de bazı tedbirlerin alındığını görüyoruz.[914] Ancak görünen o ki, bu konuda bazı ihmaller de ortaya çıkmıştı. Öyle ki türbelerin ve bazı tarihi eserlerin bakımsızlığına dair şikâyetler 25.5.1944'te TBMM gündemine gelmişti. Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, mevcut kanuni düzenlemelerin ve mali zorlukların meseleyi zorlaştırdığını; ancak eski eserler konusunda elden gelen tüm gayretin gösterildiğini söylüyordu.[915] Bununla birlikte Yücel, 16 Şubat 1945'te ilk toplantısını yapan "Eski Eserler ve Müzeler Birinci Danışma Komisyonu"nun açış konuşmasında, "eski eserlere karşı dikkatimiz her devirde istediğimiz derecede olmamıştır" itirafında bulunmuştu.[916] Özellikle 1947'den itibaren, bu hususta bazı değişimler yaşanmaya başladı. *Ülkü* dergisinde Halim Baki Kunter, 1947'den itibaren eski eserlerin bakımı konusunda bir bilinç yaratmak isteyen birçok makale kaleme aldı. Aynı sene

913 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.19, D: II, İ: 17 [30 Kasım 1924], s. 283-284.
914 Örn. bkz. *BCA* 030.18.1.2.21.42.11; *BCA* 030.10.0.0.192.314.16.
915 Tartışmalar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.10, D: III, B: 61 [25 Mayıs 1944], s. 263-264, 276-277, 285-286, 292.
916 Akt. Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 220.

konusu türbeler ya da camiler olan şiirlerin de *Ülkü*'de yer aldığı görülmektedir.[917]Fark edilebileceği gibi türbeler konusu 1947 Kurultayı'nda da gündeme gelmişti. Konuyu gündeme getiren kişi Hamdullah Suphi Tanrıöver'di. Tanrıöver, ilgili kanunun çıktığı sırada, Atatürk'le görüştüğünü, dini kişiliklere ait türbelerin kapanabileceğini; ancak Fatih, Kanuni gibi büyüklerin türbelerinin kapatılması durumunda, Türk milletine bu ülkeyi bir vatan olarak veren kişileri çocuklara öğretme imkânının kalmayacağını söylediğini ifade etmiştir. Tanrıöver'in anlatımına göre, Atatürk her ne kadar tüm türbelerin kapatılacağını söylemişse de Hamdullah Suphi'nin bu itirazı üzerine "Bekle; on, on beş sene bekle, bütün türbeleri sana vereceğiz" sözleriyle ona, bunun inkılâp için gerekli bir tedbir olduğunu anlatmak istemiştir. Hamdullah Suphi, yabancı ülkelerdeki tarihi eserlerden bahsetmiş ve yabancıların Türkiye'ye gelip buradaki tarihi eserleri sorduklarında, ziyarete kapalı oldukları cevabını alınca şaşırdıklarını belirtmiştir. Son zamanlarda gençler arasında maziye doğru bir hareket başladığını, örneğin Galatasaray gençlerinin Tevfik Fikret'in ufak bir heykelini yapıp bahçelerine diktiklerini, Çanakkale'de Süleyman Paşa ile Namık Kemal'in türbelerinin subaylar tarafından tamir ettirildiğini hatırlatan Tanrıöver, "milliyetperverlik mevzuubahis ise, bunun tahakkukunu canla başla istiyorsak tarihimize büyük hizmet etmiş olanların türbelerini açalım, tamir edelim" diyordu. Eski Türk Ocakları Başkanı'nın bu önerisi, bravo sesleri ve alkışlarla karşılanmıştı.[918]Aslına bakılırsa, Atatürk döneminden başlayıp[919] İnönü döneminde

917 Örn. Bkz. Halim Baki Kunter, "Eski Malatya'da Ulucami", *Ülkü*, C: 1, S:1, 1947, s. 9-11; Halim Baki Kunter, "Anıtları Kirletenler", *Ülkü*, C: 1, S:1, 1947, s. 36-37; Halim Baki Kunter, "Anıtlarımızı Tanıyalım: Hatuniye Medresesi", *Ülkü*, C: 1, S:5, 1947, s. 17-19; Halim Baki Kunter, "Türkiye'nin Anıtlar Davası", *Ülkü*, C: 3, S:26, 1949, s. 5-6; Erdoğan Konuralp, "Türbe" (Şiir), *Ülkü*, C: 1, S:10, 1947, s. 11; Nüzhet Erim, "Camiler, Ağaçlar, İstanbul" (Şiir), *Ülkü*, C: 1, S:12, 1947, s. 16.

918 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 402-403.

919 İnan, bu konuda Atatürk'ün düşünceleri hakkında şu bilgileri vermektedir: "(...) İstanbul'da Fatih'in, Kanuni Süleyman'ın ve Türklüğünden şeref duyulan diğer Osmanlı devlet adamlarının heykel ve abidelerini görmeyi arzulamıştır. Nitekim kendi zamanında büyük denizci Barbaros Hayrettin'in İstanbul'da dikilecek heykeline özel ilgi göstermiştir. Fakat asıl Atatürk'ün tarihi kişilerden tanınmasını istediği ve bugünkü Türk nesillerine birer örnek

devam eden, tarihi şahsiyetleri anma ve onların büstlerini dikme gibi uygulamalar mevcuttu. Namık Kemal, Barbaros Hayrettin, Mimar Sinan gibi Türk büyükleri için anma törenleri düzenleniyordu. Ayrıca Türk büyüklerinin abide ve büstlerinin yapılması da gündemdeydi. Örneğin İstanbul'da bir Fatih Abidesi yapılması tasarlanıyordu. "Yeni Cami'yi kuran" Mimar Davut Ağa ve Kâtip Çelebi'nin de büstlerinin yapılması düşünülmekteydi.[920] Ancak tanıklıklardan anlaşılan, türbelerin ve diğer tarihi eserlerin ihmal edildiği yönündeydi. Bu konu, aslında farklı görüşlerden birçok kişide rahatsızlık yaratmıştı. Hamdullah Suphi'nin belirttiği gibi, muhtemelen, Türkiye'ye gelen yabancılar da, tarihi niteliği haiz yapıların ziyarete kapalı olduğunu duyunca şaşırıyorlardı. Bu sebeple Banguoğlu'nun laiklikle ilgili konuşmasında değinildiği üzere, CHP yönetimi bir değişikliğe sıcak bakıyordu.

Zaman içinde özellikle milliyetçi muhafazakârlardan bu konuda gelen talepler arttı. Bu isimlerden biri ve aynı zamanda Nihal Atsız'ın da arkadaşı olan Tahsin Demiray, türbeler sorunuyla ilgili bir risale yayınladı. Demiray, bu risalede, türbelerin kapalı olmasının rejimin milliyetçilik ilkesiyle bağdaşmadığını ve dahası modern bir türbe olan Anıtkabir'in de bu durumda kanuna aykırı bir yapı haline geleceğini yazıyordu. Osmanlı dönemindeki tarihi şahsiyetleri ve onların önemlerini anlatan kısa yazılar içeren bu yapıtta yazar, artık rejim için bir tehlike olmadığı tezini de yineliyordu. Ancak türbelerin açılması konusunda çok hassas olan Demiray, konu Anıtkabir'e gelince tevazu öneriyor, hatta "esasen büyük insanların büyük binalara ihtiyacı yoktur. Onlar manevi büyüklüklerin kubbesi altında yatarlar" diyerek risalesini sonlandırıyordu. Demiray'ın önerisi, muzaffer kumandanların, büyük devlet adamlarının, ilim, sanat ve içtihat adamlarının, değerli eser sahibi zatların türbelerinin açılması

olarak verilmesinde yarar umduğu değerli kimseler de vardır. O da uygarlık alanında Türk tarihine eser veya eserler bırakmış olanların anısını tazelemek ve onları bütün değerleri ile bugünkü nesle tanıtmak, abidelerini, heykellerini yapmaktır. Bunun için en güzel örnek Atatürk'ün 2 Ağustos 1935 tarihinde Türk Tarih Kurumu'na Mimar Koca Sinan'ın heykelinin yapılması için verdiği yazılı emirdir." İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar...*, s. 243-244.

920 *Ulus* (3 Mart 1944).

yönündeydi. Hangi türbelerin bu tanıma girdiği Bakanlar Kurulu kararıyla saptanacaktı. Demiray'ın önerisi, Mart 1950'deki yasa değişikliğini birçok bakımdan andırıyordu; ancak Demiray, muhtemelen tüm türbelerin açılması için tanımı oldukça geniş tutmuştu.[921]Demiray'ın Anıtkabir'i modern türbe olarak nitelemesi, Kemalist sembolizmi tamamen by-pass eden bir mahiyetteydi. Zira gerek 677 sayılı Kanun'da yasa koyucunun amaçları noktasından gerekse seçilen Anıtkabir projesinde benimsenen nitelikler açısından söz konusu yapının türbe olmakla bir ilgisi bulunmadığı çok açıktı. Öyle ki bu akıl yürütmeden yola çıkılarak üniversiteler de modern medreseler olarak görülüp kapatılabilirlerdi![922] Ancak milliyetçi-muhafazakâr kanattan gelen eleştiriler sırasında Anıtkabir için kullanılan "Atatürk Türbesi" deyişi,[923] milliyetçi-muhafazakâr söylemin etki kapasitesinin artışını gösterir biçimde, Banguoğlu'nun da söyleminde yankı bulacak,[924] o da "Atatürk Türbesi" tabirini kullanacaktı.

Sonuçta, 1 Mart 1950'de 677 sayılı Kanun'un 1. maddesi yeniden düzenlenmişti. 1. maddede şöyle denmekteydi:

> "Tekke ve zaviyelerle türbelerin şeddine ve türbedarlıklarla birtakım unvanların meni ve ilgasına dair olan 677 sayılı Kanunun birinci maddesinin sonuna aşağıdaki fıkra eklenmiştir. Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Milli Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Buralara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tâyin edilir. Açılacak türbelerin listesi Milli Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvip olunur."[925]

921 Tahsin Demiray, *Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1949.

922 Anıtkabir'i bu tanıma göre ele alan bir yazı ve ona yönelik eleştirim için bkz. Mehmet Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak-9: Anıtkabir'in Tekke Zaviyeler Kanunu'na Aykırılığı: 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e", *Toplumsal Tarih*, S: 251, Kasım 2014, s. 24-37; Haydar Seçkin Çelik, "Mehmet Ö. Alkan'ın 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e Adlı Makalesi Üzerine", *Düşünce ve Tarih*, S: 6, Mart 2015, s. 59-65.

923 Bkz. Alkan, a.g.m.

924 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 25, D: VIII, B: 57 [1 Mart 1950], s. 38

925 *A.g.e.*, s. 36.

Denizli Milletvekili Hulusi Oral, yasa değişikliğindeki ifadeleri yeterli bulmamış ve "(açılabilir) kelimesinin (açılır) diye düzeltilmesini ve (Salâtin) kelimesinin ilâvesini, bir de fıkranın başına, (türbelerden) kelimesinden evvel (ancak bu) kelimesinin ilâvesini" önermiştir. Ona göre sultanların türbesi konusunda açılabilir gibi müphem bir ifade bulunmamalı, bu türbeler mutlaka açılmalıydı. Ancak bu teklif kabul görmemişti; zira bu ifadenin türbelerin hepsinin açılması yönünde zorlayıcı bir hüküm taşıyacağı düşünülüyordu. Banguoğlu, gericiliğe ve eski tip türbeciliğe de izin verilmeyeceğini ekliyordu.[926]Görüldüğü gibi yapılan değişiklikte türbesi açılabilecek kişilerle ilgili tanım daha dar tutulmuştu ve inisiyatif tamamen Bakanlar Kurulu'na bırakılmıştı.[927] Bu değişiklikle bir yandan bir süredir devam eden ve parti içinde de ciddi yankı bulan bir sorun gideriliyordu. Diğer taraftan yapılan değişikliğin biçimi ve zamanlaması, seçimlere gidilirken eleştiri oklarına hedef olmama amacının mevcudiyetini de göstermektedir. Böylece amaç, bir kez daha, laikliği zedelemeden toplumsal bir talebi karşılamaktı. Devrim döneminin radikal politikası da, öyle görünüyor ki, maziye dönük ilginin zamanla artışında etkili olmuştu. Son olarak Soğuk Savaş'ın başlaması ve çok-partili hayata geçilmesiyle birlikte milliyetçi sağın, taleplerini gündeme taşıma konusundaki yeteneğinin ve hâkim söylemi etkileyebilme kapasitesinin de arttığını tespit etmek gerekmektedir.

926 *A.g.e.*, s. 37-38.

927 İlk olarak, sayacağımız 19 türbenin peyderpey açılmasına karar verilmişti: 1 – Ankara'da Hacıbayram Türbesi, 2-Bilecik-Söğüt'te Ertuğrul Gazi Türbesi, 3-Bolu-Göynük'te Akşemseddin Türbesi, 4-Bursa'da Osman Gazi Türbesi, 5-Bursa'da Orhan Gazi Türbesi, 6-Bursa'da Çelebi Mehmet Türbesi, 7-Çanakkale-Gelibolu-Bolayır'da Gazi Süleyman Paşa Türbesi, 8-İstanbul'da Fatih Mehmet Türbesi, 9 – İstanbul'da Yavuz Selim Türbesi, 10 – İstanbul'da Kanuni Süleyman Türbesi, 11 – İstanbul'da İkinci Sultan Mahmut Türbesi, 12 – İstanbul'da Mustafa Reşit Paşa Türbesi, 13 – İstanbul'da Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi, 14 – İstanbul'da Mimar Sinan Türbesi, 15 – İstanbul'da Gazi Osman Paşa Türbesi, 16 – Kırşehir'de Âşık Paşa Türbesi, 17 – Konya'da Selçuk Sultanları Türbesi, 18 – Konya-Akşehir'de Nasrettin Hoca Türbesi, 19-Urfa-Ceberkalesi'nde Süleyman Şah Türbesi. Bkz. *BCA* 030.18.1.2.122.30.9.

2.7.4. Devrim ve Laiklik Karşıtı Eylemler ve Alınan Tedbirler

Çok partili hayata geçilmesinden sonra, laikliğe dönük eleştiriler ve devrim ve laiklik karşıtı eylem ve yayınlar artmıştı. İslamcı *Büyük Doğu* dergisinin Atatürk aleyhindeki yayınları özellikle tepki toplamıştı. 5 Temmuz 1947 tarihli *Ulus* gazetesine göre bu yayınları protesto için Gediz ve Ayvalık'ta gösteriler yapılmış, CHP bir toplantı düzenlemiş ve bunu öğrenen DP de bir toplantı düzenleyerek tepkilere katılmıştır. 6 Temmuz'da da Rize, Milas ve Antalya'da gösteriler yapılmıştır.[928] CHP Gaziantep İl İdare Kurulu Başkanı ile Mersin Halkevi Başkanı da, kentlerinde Atatürk'e ve eserlerine yönelik bu saldırıları protesto eden ve Atatürk ve eserlerine olan bağlılığı ortaya koyan konuşmaların yapıldığı toplantılar tertiplendiğini CHP Genel Sekreterliği'ne bir yazı ile bildirmişlerdir.[929] Devrimleri ve laikliği eleştiren neşriyat ve eylemlerin artması sonrasında, 26 Kasım 1947'de Ahmet Remzi Yüregir, inkılâp ve rejim aleyhinde yapılan neşriyat hakkında Adalet Bakanı, İçişleri Bakanı ve Dışişleri Bakanı'na bazı sorular yöneltmiştir. Yüregir, hürriyet ve demokrasi ortamını kötüye kullananların dini kendilerine alet ederek tarikatçı ve padişahçı propagandalar yaptıklarını; ancak bunlara ilişkin kanuni takibatta inkılâbın istediği süratin gösterilmediğini belirtiyordu. Bu noktada, *Tanin* gazetesinde gündeme taşınan Varto'daki olaylar[930] da irticai gelişmeler

928 *Ulus* (5-6 Temmuz 1947).

929 *BCA* 490. 1.0.0. 1435.745.1/4-5.

930 Mehmet Şerif Fırat tarafından yazılan Varto Mektubu, *Tanin* gazetesinde "İrtica Yılanı Uyanıyor" başlığı altında verilmişti. Gazete mektubu aynen neşretmişti. Mektuptaki iddialara göre, Şafilik ve Nakşiliğe bağlı aşiretlerin bölgelerinde hocalar "şimdiden" tekkelerde geziyor ve hususi hücrelerde vatan çocuklarını Arapça okutup Cumhuriyet aleyhine zehirliyorlardı. Fırat, Şeyh Said'in oğluna yapılan istikbale (karşılama) de dikkat çekmişti. Varto Mektubu yazarı, daha önceleri irticaya karşı parti ve orduyla birlikte çalışılan günleri kısaca anlattıktan sonra, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte ortaya çıkan durumu tasvir ederek yakınıyordu: "Eyvah, ta ki Atatürk Atamız öldü, siyasi partiler cevelana başladı, particilik ve demokratlık bahanesiyle ekilen fesat tohumları filizlendi, yine kara günlere doğru adım attık. Matbuatın çoğu bile milli ahlaktan sıyrılarak sırlarımızı bühtanlarla süsliyerek yurdun haricine duyurdular, ikiliğimiz yüzünden düşmanlarımızı sevindirdiler. Bu yüzden yurdumuzun içinde ve doğu illerimizde yeniden bir şeriatçılık ve irtica mefhumlarını hazırlayan haller zuhur etti." Fırat, Arap hars ve me-

konusunda örnek gösteriliyordu. Adalet Bakanı Şinasi Devrin, söz konusu hadiselerle ilgili hukuki mevzuatta TCK'nin 163., Matbuat Kanunu'nun 40. maddeleri ile 677 sayılı Kanun'un 1. maddesinin cezai yaptırım içerdiğini saptadıktan sonra, yapılanlarla ilgili şu bilgiyi vermişti:

"Bu maddelere tevfikan 1947 senesi içinde mahkemeye intikal etmiş olan dava adedi (93) tür. Bunların (89) u 677 Sayılı Kanun'un birinci maddesinin (4) ü de

deniyeti ile dini taassubun Türklüğü bölücü ve milliyetçiliğe zıt vaziyetine karşı Doğu halkının tarihini vesikalarla yazdığını belirttikten sonra, DP'nin, irtica hareketlerinin ilerlemesindeki etkisine değiniyordu. Fırat'a göre DP'nin kurulmasından sonra Nakşi ve Şafi aşiretler Cumhuriyet'in bu ikilikten ötürü parçalanacağına inanmışlar; fakat bunun bir deneme olup DP'nin kapatılma ihtimaline karşı, ihtiyatlı davranmışlardır. Halk Partisi ise fazla korku göstermiş ve dini neşriyatı serbest bırakmış ve Şeyh Said'in oğlu gibi kişilerin geri dönmesine izin vermiştir. Varto Mektubu yazarı, bu yapılanların DP'nin şeriatı geri getireceği ve Kürtlere beylik vereceği konusunda söz konusu aşiretleri ümitlendirdiğini belirtmektedir. CHP'nin din serbestliği ve İskân Kanunu konusunda yaptığı iyilikler de DP'nin tazyikinden bilinmekte, bu da DP'ye olan bağlılığı arttırmaktadır. İkinci bir örnek olarak Fırat, Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza'nın köyüne dönerken Erzurum'da muhaliflerce büyük bir kalabalıkla karşılanmasını vermiş ve onun, babasından beter olup devletin parçalandığı günlerin rüyasını görmekte olduğunu ifade etmiştir. Üçüncü olarak Fırat, Celal Bayar'ın Erzurum'a geldiğinde, İnönü'den bin kat fazla sevgi ve tezahüratla karşılandığını, oysa Bayar'ın İnönü'den büyük bir hizmeti olmadığını, bu eylemlerin Nakşi ve Şafi şeyhlerin hayalleriyle ilgili olduğunu yazmıştır. Yazara göre Bayar, bir şeriat orduları komutanı gibi karşılanmış, eller üstüne alınmıştı. Fırat, "ben olsam o eller üstünden kendimi yere atardım" diyordu. Fırat'a göre Doğu illerinde Hanefiler ve Aleviler çok büyük ölçüde Şafi ve Nakşi aşiretlere düşmandılar; şeriatçılık ve Kürtçülük mefkurelerine de karşıydılar. Türk olduklarının tamamen bilincinde olan bu gruplardan Dersim hadisesine katılanlar yaptıkları kabahatin farkına varmışlardı. Olanları böyle ifade ettikten sonra Varto Mektubu yazarı, bunlara bir çare bulunmasını büyüklerden diliyordu. Fırat'ın mektubu hiç kuşkusuz DP'yi zan altında bırakıcı mahiyetteydi ve daha önce SCF içine sızan, ondan medet uman gericilerle ilgili tenkitleri anımsatıyordu. Mektubun yayımlanmasından bir gün sonra *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın, sağdan ve soldan rejime yönelen tehlikelerden bahsediyor ve komünizm tehlikesi karşısında Türk milletinin daha uyanık olduğunu ancak "hürriyet düşmanı mutaassıp ve mürtecilere" karşı zaafları bulunduğunu belirtiyordu. DP'den gelen tepkiler üzerine Yalçın, 11 Kasım 1947'de bir yazı daha kaleme almış ve mektupta DP aleyhine bir şey olmadığını, mektubun sadece demokratik gelişmelerden ümide kapılanlara karşı yazıldığını ve bu olanlarda DP'nin bir kabahati olmadığını ifade ediyordu. Yazara göre bu yanlış tefsiri yapanlar muvazenelerini kaybetmişlerdi. Bkz. *Tanin* (6 Kasım 1947); Hüseyin Cahit Yalçın, "Tehlike Var", *Tanin* (7 Kasım 1947); Hüseyin Cahit Yalçın, "Varto Mektubu Münasebetiyle", *Tanin* (11 Kasım 1947). Yalçın'ın açıklamalarına karşın mektubun DP'ye karşı olumsuz içeriği çok açıktı.

Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin şümulüne girmektedir. 1947 yılı içinde mahkemelere intikal eden 677 sayılı Kanun'un şümulüne dair suçlara Arapça ezan ve kamet okuma fiillerinin de istatistiğini arz etmekte fayda vardır. Bu arz etmiş olduğum 677 Sayılı Kanun'a muhalefet suçu 89 olup bunlardan 6'sı falcılık, 15'i nüshacılık, 2'si tekke açmak, 5'i tarikat ayini yapmak, 29'u üfürükçülük, 3'ü büyücülük, 1'i dervişlik, 2'si türbedarlık, 2'si seyyitlik, 3'ü tarikatçılık, 1'i Arapça kamet okumak suçlarıdır. Bunlardan 17'si mahkûmiyet, 15'i beraet etmiş ve 57'si de derdest-i rüyettir.[931]

Kısacası bakan, inkılâp ve rejime aykırı eylemlerin takip edilmekte olduğunu söylüyordu.

Bir başka gelişme, 1155 tarihinde Fas'ta doğan Ahmet Teycani tarafından 1216 yılında kurulan Ticaniliğin Türkiye'ye girişiyle bağlantılıdır. Kurucusunun adına izafeten Ticani adını alan tarikat, Türkiye'ye 1930 yılında girmiştir ve piri, Kemal Pilavoğlu'dur. Ṭarikat, şeriatı esas alan teokratik bir devlet kurmayı amaçlıyordu. Ticaniler Türkçe ezan okunmasına ilişkin TCK'ye konulan yaptırıma karşı 1946'da eleştiriler getirmeye başlamışlardı. 1949 Şubatı'nda bir Ticani TBMM'ye girip yüksek sesle Arapça ezan okumuştu.[932] Ticaniler, ülke içinde propaganda vasıtasıyla yayılmaya da başlamışlardı. Bu tarikata göre Osmanlı halifeliğini inkâr eden Atatürk'ün önderi olduğu Türk Devrimi dinsizlikten başka bir şey değildi. Atatürk heykelleri de kırılması gereken putlardı. DP iktidara geldikten sonra bu tarikat faaliyetlerine hız verecek ve ana caddelerde, mahkeme salonlarında tekbir getirme, tarikat beyannamesi dağıtma ve ayinler tertip etme gibi eylemlerine Atatürk heykellerini kırmayı ekleyecekti.[933] Bu gelişmeler karşısında 10 Haziran 1949'da, TCK'nin bazı

931 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 7, D: VIII, B:11 [26 Kasım 1947], s. 205-207, 210-211.

932 Bu kişiler Osman Yaz ve Nebi Cavid'di. Osman Yaz, 3 ay 24 gün ve ona yardımcı olmak suçundan Nebi Cavid, 1 ay 3 gün hapis cezasına çarptırılmışlardır. Bkz. *Ulus* (5 Nisan 1949).

933 DP döneminde, bu sebeple 25 Temmuz 1951'de çıkarılan Atatürk'ü Koruma Kanunu gereğince Kemal Pilavoğlu yargılanmış ve 15 yıl ağır hapse mahkûm

maddeleri değiştirildi ve ağırlaştırıldı. Bu maddelerden konumuzla doğrudan ilgili olan 163. madde ülke düzenini kısmen ya da tamamen dine dayandırmak için cemiyet kurmayı, bu amaçla yahut başka şekillerde dini siyasete alet eden propaganda ve telkin yapmayı cezai yaptırıma bağlıyordu.[934] Bu madde uzun tartışmalara sebep oldu. DP, bu maddeyi seçimlere giderken demokrasi üzerinde bir baskı kurma aleti olarak değerlendirirken, muhafazakâr kanattan gelen eleştiriler, daha önceki ayrışmanın bir benzerini tekrarlıyordu. Söz konusu maddenin ülkenin yüzde 98'ini oluşturan Müslümanları çok üzdüğü, laiklik tehlike altında olmadığı halde tehlike altındaymış gibi gösterdiği, dine karşı bir baskı kurulmaya çalışıldığı gibi iddialar yükseliyordu. Özellikle Osman Nuri Köni, dönemin başbakanı Şemsettin Günaltay'a çok sert sözlerle hücum etmekteydi. Günaltay'a, "senin de bir ayağın benim gibi çukurda, gittiğin yol hak yolu değildir" diye seslenirken, onu Osmanlı zamanında memleketini hiç sevmeyen bir sadrazam olarak bilinen Damat Ferit Paşa'ya benzetiyor ve "Türkiye Cumhuriyeti'nin Damat Ferit Paşa'sı Şemsettin Bey'dir" diyordu. Günaltay'ın genellikle cımbızla çekilen meşhur sözleri, kendisinin Müslümanlığa kasteden bir adam olarak gösterilmesinden ötürü sarf edilmişti. Günaltay, kendisini şöyle savunuyordu:

---

edilmiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 191-193, 203.

934 Madde şöyleydi: "Lâyikliğe aykırı olarak, devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inancalara uydurmak amaciyle cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasiyle cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasiyle cezalandırılırlar. Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere arttırılır. Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dini esas ve inancalara uydurmak amaciyle veya siyasi menfaat veya şahsi nüfuz temin ve tesis eylemek maksadiyle dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanınan şeyleri alet ederek her ne surette olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasiyle cezalandırılır. Yukarıdaki fıkrada yazılı fiil yayın vasıtalariyle işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar arttırılır. Yayım yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir." Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C:20, D: VIII, B: 106 [10 Haziran 1949], s. 696-697.

"İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan Hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin başkanıyım (Soldan bravo sesleri, alkışlar). Arkadaş vicdanını önüne al."[935]

Kanunun çıkma sebebini ise Köni'ye çatarak şu şekilde açıklamıştı:

"Bu kanun tasarısını huzurunuza arz etmemizin başlıca saiki arkadaşlar, Osman Nuri Köni'nin şahsında temessül ettiği sözlerinden anlaşılan Damat Ferit gibi Hilafet Orduları kurmak isteyenlerin yahut memleketi kanlara boğmak isteyen Derviş Vahdetilerin belirmesine meydan vermemektir (Soldan bravo sesleri). Kanunun hedefi budur (Soldan bravo sesleri, şiddetli alkışlar)."[936]

Oysa sorun çok daha derindi. Konuşmacıların bir kısmı, genellikle laikliğin gereğine atıfta bulunmakla birlikte, yine onun temellerini eleştiren görüşler ileri sürüyorlardı. Örneğin Demokrat Parti Muğla Milletvekili Necati Erdem;

"Mesela İsviçre Hukukunu kaldırıp Cermen Hukukunu koymak veya Roma Hukukunu koymak caiz imiş. Ama arkadaşlar, Cermen Hukuku yerine, Roma Hukuku yerine, İslam Hukuku koymak asla caiz değilmiş. Burada İslam hukukuna karşı, dini esasa karşı bir tecavüz var mı?.. Yok mu?.. Heyeti celilenizin takdirine bırakıyorum. (...) İnsanların düşünceleri ayrı ayrıdır. Eski düşünceye taraftar olanlar var, yeni

935 *TBMM Tutanak Dergisi*, C: 20, D: VIII, B: 104 [8 Haziran 1949], s. 572-576, 598.
936 *A.g.e.*, s. 598.

düşünceye taraftar olan birçok vatandaşlar var. Şurasını unutmıyalım ki; Anayasa mucibince herkes düşünmekte, düşündüğünü söylemekte serbesttir, bunu göz önünde tutalım. Şimdi buna göre iki vatandaş, çok değil. İki vatandaş baş başa verip de eski İslam hükuku ne güzeldi, serveti getiren erkekti, erkekler ihmal edilsin de kadınlara müsavi hisse çıkarılsın bu doğru değildir diyemeyiz, böyle bir şey söylenemez, bu erkekler kadınların iki misli miras alması işini nizamlamalı derse bu kanuna göre cemiyet teşekkül etmiştir. Şimdi soruyorum arkadaşlara, başka memleket kanunlarından gelen umumi veya hususi hüküm kabul ediliyor da bizim memleketimizde tarihi olan İslam hukukunun umumi veya hususi şekilde tatbikına neden cevaz verilmiyor? Cevaz verilmiyor diye sormamdan cevaz verilsin manası anlaşılmasın. Yani bu meselede iki vatandaşın bir araya gelip bir karar vermesi büyük bir cinayet, bir suç sayılıyor."[937]

diyor ve ülkenin hukuki düzenini İslam hukukuna dayandırmayı savunmuyor olduğunu söylemekle birlikte, bunun propagandasının yapılmasına izin verilmesini istiyordu. Erdem'in sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Avrupa'daki modern hukuk sistemleri kabul edilebilirken İslam hukukunun kabul edilmesinin laikliğe aykırı bulunarak reddedilmesi, dini esaslara tecavüz mahiyeti taşıyordu. Oysa Erdem'in "atladığı" kısım, bahsettiği sistemlerin din temelli olmamasıydı ve laiklikle ilgisi de buydu.

CHP Milletvekili Sinan Tekelioğlu da yasaya sert eleştiriler yöneltenler arasındaydı. Ona göre bütün dünyanın komünizme çare olarak dini gördüğü bir zamanda bu kanun "kıpkırmızı komünist kokuyordu".[938] Yoğun tartışmalara karşın, 163.

937 *A.g.e.*, . 586-587.

938 *A.g.e.*, s. 579. Sinan Tekelioğlu da sonradan CHP'den ayrılmış ve 1950 Genel Seçimlerinde DP'den Bağımsız Milletvekili olarak seçilmiştir. Bkz. *TBMM Albümü 1920-2010-2. Cilt (1950-1980)*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 592. Kitaba şu adresten ulaşılmıştır. https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html. Erişim Tarihi: 06.04.2020.

madde kabul edilmişti. Ancak tartışmalar göstermişti ki, sistemin başat partilerini oluşturan CHP ve DP içinde dahi, laikliği tam olarak benimsememiş kişiler bulunmaktaydı.

Komünizme karşı alınacak tedbirler meselesi, antikomünizmden anti-Kemalizme uzanan bir yelpazede dile getirilmişti. Bu, niçin böyle olmuştu? Bunun sebebi üzerinde de kısaca durmak gerekmektedir.

Türkiye sol hareketinin içinde yer alan bir isim olan Abidin Nesimi, anılarında ilginç bir olay anlatmaktadır. Olayın geçtiği sırada Nesimi henüz liseye giden bir öğrencidir. Sonraları Diyanet İşleri Başkanı olacak Şerafettin Yaltkaya ile de komşudurlar. Bir gün Yaltkaya'nın evinde Arap Edebiyatı Tarihi Profesörü Saip Efendi, Edebiyat Fakültesi Farsça Okutmanı Abdülbaki Dedeefendi, Robert Kolej öğretmenlerinden Kemal Bey ve eski İttihatçılardan Salih Bey sohbet etmektedirler. Bu konuşmaya, genç Nesimi'yi de birkaç soru sormak için çağırırlar. Yaltkaya, Nesimi'ye "Osmanlı tarihinin en önemli fikir adamı kimdir?" ve "Tarihsel kaynaklar arasında Kuran da yer alır mı?" diye iki soru yöneltir. Nesimi, ilk soruya –hakkındaki bilgileri büyük ölçüde Yaltkaya'nın kendisinden edindiğini söylediği– "Şeyh Bedreddin" cevabını verir. İkinci soruyaysa, bir Müslüman olarak Kuran'a inandığı; ancak Müslüman olmayanların kabul etmesi mümkün olmadığı için, onu tarihsel bir kaynak olarak gösteremeyeceği şeklinde yanıtlar. Yaltkaya bunun üzerine Bedreddin'le ilgili Nesimi'ye bazı ek açıklamalar yapmaya başlar. Bu sırada söze karışan İttihatçı Salih Bey şöyle der: "Demek ki çocuklarımıza tarihin kaynakları olarak Kuran'ı göstermiyorlar, bu da tabiidir. Çünkü Ankara pozitivisttir, biz İttihatçılar ise metafizikçiyiz. Ankara bizi tasfiye için pozitivizmi öne sürmüş ve tasfiye de etmiştir." Eski İttihatçı, sonra da Abidin Nesimi'yi işaret ederek devam eder: "Bu yaşta pozitivizme gelen bir çocuk, pozitivizmde kalamaz, materyalizme geçecektir. Materyalistler de pozitivistleri tasfiye edecektir. Ankara biz metafizikçileri tasfiye etmenin karşılığını kendi de tasfiye edilmek suretiyle ödeyecektir."[939] Buradaki İttihatçı Salih'in kim olduğu açık değildir; ancak

939 Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 58-60.

adını pozitivizmin babası Auguste Comte'un "ordre et progrès" yani "düzen ve ilerleme" düsturundan alan bir cemiyetin/partinin, pozitivizmle ilgisi olmadığını söylemek elbette tarihsel gerçekliğe uygun düşmez. Bununla birlikte kısaca belirtelim ki, laiklik ve din politikalarıyla ilgili, Atatürk'ün radikalizmini paylaşmayan, pozitivizme Atatürk kadar yakın olmayan kişiler de İTC'de vardı ki bunlardan biri de partinin önde gelenlerinden olan Enver'di.[940] Bu anının önemi şuradadır ki, komünizm karşıtı olan milliyetçi-muhafazakârlar ve İslamcılar, pozitivizmin komünizme açılan bir kapı olduğunu düşünüyorlardı. İttihatçı Salih Bey'in "materyalizm" kavramını burada sosyalizm-komünizm olarak algılamak lazımdır; çünkü CHP içerisinde Şükrü Kaya gibi açıkça kendini materyalist olarak tanımlayan[941] komünizm karşıtı kimseler bulunmaktaydı. Böylece pozitivizm-materyalizm-sosyalizm/komünizm arasında bir geçişkenlik kurulmakta[942] ve pozitivizm, sosyalizm-komünizm tehdidi doğuracak

940 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, t.y., s. 204-205.

941 Solak, *a.g.e.*, s. 342.

942 Tahsin Demiray'ın Milliyetçi Öğretmenler Birliği'nin 19-20 Mayıs 1967'de Kayseri'de tertiplediği İç Anadolu Bölge Toplantısı'nda yaptığı konuşmanın basılmasıyla ortaya çıkan kitapçık, bu açıdan iyi bir örnektir. Demiray, bu çalışmasında Durkheim pozitivizminin bireyci olmamasından yola çıkarak onun sosyalist akımlara imkân sağladığını dile getirir. Tabii Durkheim sosyolojisini Türkiye'ye getiren başlıca isim Demiray'ın milliyetçi yönünü beğendiği Ziya Gökalp'tir. Bu çelişkiyi çözmek için Demiray, Gökalp'in, Durkheim pozitivizmini "muhitin zoruyla" kabul etiğini iddia etmiştir. Antisemitist boyutlar da taşıyan kitapçıkta, İttihatçılar gerçek milliyetçiler olarak görülmez ve gerek İttihatçılığın ortaya çıkışı ve gelişmesi gerekse solculuğun ortaya çıkışı ve gelişmesi bir mason-Yahudi komplosuna bağlanır. Demiray'ın ilginç iddialarından biri de, Sadrettin Celal Antel'in yanı sıra Nurullah Ataç'ın, Cenevre'deyken Lenin'in en önde gelen iki şakirdi olduklarıdır. Kitapta Jön Türk Kongreleri ile ilgili açıklamaların da içinde olduğu birçok tarih bilgisi eksiği ve hatası vardır. Bkz. Tahsin Demiray, *Milli Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1967. İlgili kısımda ele alındığı üzere, Kemalist milliyetçilik liberteryen değil kolektivistik bir karakter taşıyordu ve Durkheim'a dayalı solidarist fikirler hem sosyalizme hem de liberalizme karşıt bir sosyal görüşü yansıtmaları bakımından benimsenmişlerdi. Ancak Demiray, kendi görüşüne göre, Durkheim sosyolojisinin sosyalizme olan yakınlığından ötürü, insanları sosyalist fikirlere götürmesiyle ilgileniyordu. Muhafazakâr-liberal karışımı bir temelde yapılan Türk Durkheimcıları eleştirisinde, önde gelen bir liberal muhafazakâr olan Ali Fuat Başgil'e atıfta bulunulması da bu açıdan şaşırtıcı değildi. Benzer bir yaklaşımı milliyetçi-muhafazkâr başka yazarlarda da görüyoruz. 1943'teki bir yazısında Durkheim pozitivizmini "Yahudi felsefesi" olarak niteleyen Nurettin Topçu ve Türk eğitim sisteminin komünizme elverişli bir ortam yarattığını savunan

bir felsefe olarak değerlendirilmekteydi. Antikomünizmin, İslamcı ve muhafazakâr kesimlerin eleştirilerinde birçok defa anti-Kemalizme dönüşmesi, sadece komünizm korkusuyla ilgili olmamakla birlikte, kanımızca bununla doğrudan bağlantılıdır.

2.7.5. Laiklik ve Değişen Siyasi ve Toplumsal İklim: Resmi İdeoloji Her Şeyi Açıklar mı?

CHP, laikliğe karşı hareketleri dizginlemek için TCK'nin ilgili hükümlerinin ağırlaştırılması yoluna gidiyor ve gelen talepleri laiklikle uzlaşacak bir biçime sokmaya çalışıyordu. Ancak gerek toplumsal gerek siyasal alanda sadece CHP'nin laiklik formülleri ve politikalarıyla açıklanamayacak gelişmeler vardı. İslamcı ve milliyetçi-muhafazakâr neşriyat, Atatürk (ve İnönü) dönemi laiklik politikalarını şiddetle eleştirmekteydi. Bu eleştirilerin bir kısmı gördüğümüz üzere parlamentoya da yansımıştı. Ülkede havanın değiştiği kesindi.

1947 Nisanında Şerafettin Yaltkaya'nın vefatıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'na Ahmet Hamdi Akseki geldi. Akseki'nin Diyanet içindeki eleştirel ve memnuniyetsiz üyelerden biri olduğunu görmüştük. Özellikle DP'nin iktidara gelişinden sonra Akseki, düşüncelerini ortaya koyma konusunda kendini daha rahat[943] hissetmeye başlamıştı.[944] Akseki, Diyanet İşleri'nin

Sâmiha Ayverdi bu yazarlar arasında sayılabilir. Bkz. Nurettin Topçu, *Yarınki Türkiye*, Yay. Haz. Ezel Elverdi ve İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 74-77 ve Sâmiha Ayverdi, *Milli Kültür Meseleleri ve Maârif Davamız*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 168, 172-173.

943 Bu noktada dini temaların partiler arası yarışta kullanıma sokulduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bu hususta ilkokullarda okutulacak din dersi kitaplarıyla ilgili yaşanan olaylar dikkate değerdir. Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu, söz konusu ders kitaplarının Akseki başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanmasını istemişti. Ancak Fuat Köprülü, Akseki'ye giderek kitapların yazılmasına engel olmaya çalışmıştı; zira DP, Kara'nın ifadesiyle "bu kozu" CHP'ye kaptırmak istemiyordu. Nitekim Akseki de bu pazarlıklara paralel olarak kitapların hazırlanmasını geciktirmişti. Bkz. İsmail Kara, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 97-98.

944 "(Akseki'nin) tayin edildiği yıla bakarak meseleyi biraz anlamaya çalışabiliriz. Yıl 1947. Türkiye 1946'dan itibaren çok partili hayata geçmiş. Muhalefet partileri dini konulara hassasiyet gösteriyor, iktidarı ağır şekilde tenkit ediyor, halktan da destek buluyordu. İnönü'nün merhum Akseki'yi reisliğe tayini işte böyle bir ortamda gerçekleşti. Akseki de bu durumun farkındaydı. İktidar partisinin Diyanet Başkanı idi ama DP çevreleriyle münasebete geçerek başkanı bulunduğu kurumun tesir sahasını genişletmeye çalışıyordu." Bkz. *a.g.e.*, s. 97.

güçlendirilmesi gerektiğini düşünüyordu.[945] Bu doğrultuda kulis yapmak için bir yurt gezisine çıkmıştı. Eski dönemdeki uygulamalardan duyduğu memnuniyetsizliği açığa vuruyor ve "Diyanet'in güçlendirilmesinin, Türkiye'de dini hayatın uyanışının ilk zaruri adımı olması gerektiğini" savunuyordu. Bu güçlendirme, evkafın emlak ve varlıklarının yönetimini, tüm dini eğitim kurumlarının üstünde yetkiyi ve siyasi alanının müdahaleleri karşısında geniş bir özerkliği içermekteydi. İslamcı basının desteklemesine karşın, genel olarak bu talepler basında geniş yankı bulmamıştı. Ancak, 1950'lerin sonlarında, Akseki'nin girişimi Ali Fuat Başgil'in[946] desteği sayesinde, ivme kazanmıştı:

> "Fransa eğitimli anayasa hukuku profesörü, muhafazakâr eğilimli önde gelen liberal aydın ve geleceğin cumhurbaşkanı adayı sıfatlarına sahip olan Başgil, yayımladığı bir dizi fikir yazısında Diyanet'in devletin sıkı denetiminden kurtarılması çağrısında bulundu. Diyanet'in yeniden adlandırılmasını ve merkez teşkilatının hükümet merkezinden uzağa, tekrardan İstanbul'a taşınmasını öneriyordu. Daha önemlisi, Diyanet'e Müslümanların ibadetleri, dini eğitim ve evkaf üzerinde tam kontrol verilecekti. Bu yenilenmiş ve güçlendirilmiş teşkilat, eski Osmanlı uleması ve medrese müderrisleri arasından seçimle belirlenecek bir heyetin idaresi altında olacaktı."[947]

Söz konusu girişimler hayata geçirilme imkânı bulamadı; ancak bu örnekler, rejimin öngördüğünün dışında gelişen akımlar olduğunu da gösteriyordu.

---

945 Bu arada Eşref Edib de Sebilürreşad'da Diyanet'in güçlendirilmesini savunuyordu. Hatta onun görüşleri bir restorasyon öngörüyordu; yani Osmanlı dönemine geri dönüşü. Öyle ki Osmanlı zamanında şeyhülislamın kabinede sadrazamla eşit bir üye olarak yer aldığını hatırlatarak Diyanet İşleri Başkanı'nın kabineye alınması gerektiğini ileri sürüyordu. Bkz. Bein, *a.g.e.*, s. 210.

946 Başgil'in laiklik ve dinle ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, 11. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2012.

947 Bein, *a.g.e.*, s. 210-211.

Banguoğlu ve Erim'in fark ettikleri gibi, çok partili hayata geçilmesinden sonra dine ilişkin talepler, en ön sırada geliyordu. Bu, devrim döneminin radikal laiklik politikasından ötürü şaşırtıcı bir gelişme değildi. Ancak demokrasiye yönelindiği bir ortamda, taleplerin çok büyük ölçüde dinle ilgili konularda ve göreceğimiz üzere devletçiliğin terk edilmesi noktasında ortaya çıkması, başka açılardan da bir tesadüf değildi. Otoriter devrimci dönemde, Kemalizmin amaçlarıyla uyumlu olanlar dahil hemen hemen tüm sivil toplum kuruluşları kapatılmıştı.[948] Çok partili hayata geçilmesiyle, bazı açılardan göreli bir liberalleşme yaşansa da, sola pek kapı açılmamıştı. Yeni sol partilerin kurulmasına izin verilmediği gibi var olan partilerde de sol akımların temsilcileri yoktu. Kemalizmin ideallerini paylaşan; ama CHP ile özdeşleşmemiş, kurumsallaşmış, bir ölçüde güçlü sivil toplum organizasyonları da yoktu. Ancak siyasal-kültürel muhafazakârlığa ve iktisadi liberalizme dair talepleri dile getirecek kişiler iki partide de mevcuttu. Dolayısıyla geleneksel bir gündem maddesi oluşturan dine dair taleplerin ve serpilmesi desteklenmiş sermaye gruplarının isteklerinin fazlasıyla ön plana çıkması, o dönemdeki şartların beklenebilecek bir sonucuydu.

2.8. Batıcılık[949] ve Modernizm

2.8.1. Batılılaşmada Yeni Arayışlar: Hümanizm Akımı

Mustafa Kemal'in milliyetçiliğe yaklaşımı, evrenselliğe açılmaya kapı aralayan bir nitelik gösteriyordu. Hem Anadolu uygarlıkları hem de dünyadaki diğer büyük uygarlıklar, bilimsel

948 Örneğin Türk Kadınlar Birliği rejimin savunduklarını destekleyici mahiyette bir dernek olduğu halde, kadınların tüm haklarının sağlanmış olduğu gerekçesiyle kendisini feshetmek durumunda kalmıştır. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 495.

949 Burada Batıcılık ifadesini kullanmamızın sebebini açmak gerekiyor. Kemalizm, bir Jön Türk ideolojisidir ve II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarından en ziyade –Falih Rıfkı Atay'ın deyişiyle– "Garpçı Türkçülük"ten etkilenmiştir. Bilindiği üzere Jön Türkler arasında Osmanlıcılık, Türkçülük, Batıcılık gibi akımlar revaç buluyordu. İslamcılık da dönemin bir diğer siyasal akımıydı.

yönünün zayıf olduğunu belirttiğimiz teorilere dayandırılmakla birlikte, Türk ulusunun mirasının da parçaları olarak kabul ediliyorlardı. Atatürk'ün görüşleri, uluslararası ilişkiler ve dünyanın geleceğine dair yaklaşımlarında da yankı bulmaktaydı. Falih Rıfkı Atay'ın tanıklığına göre, Atatürk, insanlık ülküsünün gerçekleşemeyeceğine dair görüşlere "Böyle söylememelisiniz. Günün birinde insanlık idealinin gerçekleşmeyeceğine ihtimal vermek doğru değildir. İnsanlar bir gün bu bahtiyarlığa ereceklerdir" diye karşılık vererek bu ideale olan bağlılığını ortaya koymuştu.[950] Dolayısıyla insanoğlunun uygar gelişimine sahip çıkan ve uluslararası alanda barışçı ve insanlıkçı bir yaklaşım, henüz Atatürk döneminde kendini gösteriyordu. Bu eğilimi çeşitli yazarların yazılarından takip etmek de mümkündür. Örneğin Kazım Nami Duru, 1934 senesinde kaleme aldığı "Humanisma" başlıklı makalede, 14 sene önce liselerde –Batı medeniyetinin temellerini anlamak için kilit kültürler olarak görülen– Yunan ve Latin kültürlerinin okutulmasını istediğini; ancak o sırada Yunanlarla savaşılmakta olduğu için bu önerisinin

---

Söz konusu akımlar arasında çatışmalar olabildiği gibi, Garpçı-Türkçülük'te olduğu gibi, iç içe geçmeler de görülebiliyordu. I. Dünya Savaşı öncesinde bunlar içerisinde entelektüel olarak değilse de siyaseten en zayıf halka, Garpçılık yani Batıcılıktı. İstiklal Harbi'nin zaferle sonuçlanmasıyla birlikte, Garpçılığın Türkçülükle harmanlandığı yorumu da iktidara gelmiş oldu. Bkz. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 95. Garpçı-Türkçülüğün yeni bir yorumu olan Kemalizmde, Batılılaşma ile milletleşme aynı sürecin bir parçasıydılar. Dolayısıyla Kemalistler körü körüne taklitçiliğe ve dış politikada Batı'ya bağımlılığa karşıydılar. Garpçı-Türkçülerin "yanlış Batılılaşma" olarak gördükleri yaklaşımla ve kendi yorumlarıyla ilgili Falih Rıfkı'nın şu ifadelerini, açıklayıcı olduğu için buraya almakta yarar vardır: "Nizam-ı Cedit'çiler, Tanzimat'çılar ve Meşrutiyet'çiler yeni ordu, yeni kanun, yeni kıyafet, yeni kadro, üstünkörü bir taklide uluorta bir terceme ile ne mümkünse hepsini yaptılar. Akıllarının ermediği şey, millet yapmak idi. (...) 1800 den Kuvayı Milliye ihtilâline kadar, bu milleti ne kanun, ne hak, ne kadro, ne ordu, yani Bürokrasi kadavrasının değil, ancak Terbiye ve İktisat unsurlarının yuğurabileceği düşünülmemiştir. (...) Biz alafranga kâtip ve son moda hanım değil, vatandaş asker, vatandaş şair, vatandaş ressam, vatandaş köylü, vatandaş çoban arıyoruz ve ona gidiyoruz. Biz Türk milleti hakkında Küfr'ü reddettik ve onun bütün kabiliyet ve faziletlerini tanıdık." Bkz. Falih Rıfkı (Atay), *Eski Saat*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1933, s. 428-430. Osmanlı son dönemindeki siyasal akımlarla ilgili bkz. Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, s. 31-103.

950 Işıl Çakan Hacıibrahimoğlu, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 29.

kabul görmediğini belirtmiştir. Duru, hümanizma sorununu birkaç sene sonra ortaya attığında yine aynı alaycı tavırlarla karşılaştığını ifade etmekteydi. Ancak Duru'ya göre Yunan tarihi, çağdaş Batı medeniyetinin başlangıç tarihiydi. Zira fikrin bilgi yolundaki ilk ayrılışları, felsefenin ortaya çıkışı, hoşgörü fikrinin doğuşu, demokrasinin ilk izleri, edebiyatın ilk şaheserleri Antik Yunan'da ortaya çıkmıştı. Sadece kültür değil, dil bakımından da Yunanca ve Latinceye eğilme gereği vardı; çünkü diğer ulusal diller bilim ve felsefe dili haline gelinceye kadar geçirdikleri tekâmülü bu dillere borçluydular. Bu etkileşim ulusallığı bulmada etkili olmuştu. Bu sebeple Yunan ve Latin edebiyatlarıyla uğraşmanın milliyetçilikle bir çatışma halinde olması söz konusu değildi. Duru, "halk edebiyatımızı, ancak humanisma yoliyle modern bir edebiyat haline getirebiliriz... Biz Türk milliyetçisi isek de beynelmileliyetçi olmağı da isteriz" diyordu.[951] Ancak Duru'nun hümanizmi ve beynelmileliyetçiliği sınırlıydı. Zira Doğu'nun kültürel mirasına bakışı pek olumlu değildi.[952]

Aynı sene, Balıkesir Halkevi'nin dergisi olan *Kaynak*'ın yayın müdürü Esat Adil Müstecaplıoğlu, eğitim amacıyla gittiği Belçika'yı örnek göstererek liselerin ders programlarına Latince ve Yunanca derslerinin eklenmesini önermiş ve bu öneriye Nurullah Ataç da destek vermişti. Böylece Antik Yunan ve Latin kültürüne yönelik artan ilginin ilk sonuçları 1935'te görülecek ve antik döneme ilişkin yayınlarda artış olacaktır.[953] Hümanist akıma destek veren isimlerden biri de Hilmi Ziya Ülken'dir. İnsan dergisinde kaleme aldığı yazıların yanı sıra, milliyetçilikle hümanizmi harmanlamaya çalışan *İnsani Vatanseverlik*[954] adlı eseriyle de bu yöndeki harekete katkıda

951 Akt. Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 75-76.

952 *A.g.e.*, s. 77.

953 *A.g.e.*, s. 77-78, 80.

954 Ülken'e göre: "Büyük milletler ancak insanî bir ideal yaratan ve bunu kendi vatanının rengi ve özelliğiyle ifadeyi başaranlardır. Bir toplumun hakikî millet haline gelmesi ancak insanî bir ideal yaratması ve bunun için insanlığa yeni bir açıdan, yani vatanın öz karakteri ve kişiliğiyle bakmasından doğar." Dolayısıyla kültür ve uygarlık arasındaki ayrım reddedilmeliydi: "Kültür ve uygarlık aynı şeydir. Eski Yunan uygarlığı, Rönesans uygarlığı, bugünün uygarlığı yürüyen bir bütündür. Savaşlara, çağlara, toplum şekillerine rağmen o koskoca, canlı ve dinamik kültür binası içinden yarattığı her yeni kat eskile-

bulunacaktır. Burhan Belge'nin 1938'de *Ulus* gazetesinde yer alan ve 18 sayı olarak yayımlanan yazıları da, hümanizme ilişkin ilk sistemli yazı dizisi olacaktır.[955] 1930'ların bu alandaki bir diğer önemli gelişmesi pozitivizme ve hümanizme eğilimli Alman bilim insanlarının Türkiye'ye gelmeleridir.[956] 1930'larda Batı Avrupa'daki hümanizma hareketinin üç temel özelliği bulunmaktaydı: Akla ve bilime dayalı düşünce, savaş ve ırkçılık karşıtlığı ile otoriter ya da totaliter tek parti sistemlerinin eleştirisi. Bu fikirler çeviri yoluyla Türkçeye de aktarılmıştı.[957] Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanı oluşuyla birlikte, Hacıibrahimoğlu'nun deyişiyle "Devlet Eliyle Hümanizm" devri başlamıştı. Yücel'in fikri ve kültürel gelişimi onun hümanizm yaklaşımını benimsemesinde ve hümanizminin kapsayıcılığında etkisini göstermişti. Oldukça dindar bir adam olan Hasan Âli'nin babası Ali Rıza Bey, bir Mevlevi dervişiydi; hem dergâhlarda neyzenlik yapmış hem de dini ve din dışı eserler bestelemişti. Hasan Âli'nin annesi ise bir Kadiri dervişi ve çok kültürlü bir kimse olan Ayşe Hanım'dı. Ayşe Hanım, siyaseti gazetelerden takip eder, Hasan Âli ile tarihe dair olayları tartışır, ona Kuran okutur ve şarkı söyletirdi. Aile, ünlü Türk müzik üstadı Mehmed Celaleddin Dede Efendi'nin şeyhi olduğu Yenikapı Mevlevihanesi'ni sık sık ziyaret ederdi. Hasan Âli, burada Dede Efendi'den müzik eğitimi görmüştü. Hasan Âli'nin Dede Efendi ile çok iyi bir ilişkisi olmuştu. Bunun yanı sıra Hasan Âli'nin ailesinin Prof. Şerafettin Yaltkaya ile de çok eskilere dayanan bir dostluğu vardı ve Yaltkaya da Dede Efendi ile birlikte Hasan Âli'nin düşünce yapısını ve ruhsal gelişimini etkilemişti. Bu yakınlık ve sevgi-saygı ilişkisinden ötürü Hasan Âli, Dede Efendi'ye Hûbaba, Yaltkaya'ya ise Hoca Baba demekteydi.[958]

---

rine dayanmakta, onların temelleri üzerinde yükselmektedir. Milletler onun içinden doğacak, milli kültürler onun evlâtları olacaktır." Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 55-56, 139.

955 Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 83-88.

956 Kader Konuk, *Doğu Batı Mimesis: Auerbach Türkiye'de*, Çev. Can Eren, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 86-88, 245-246.

957 Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 108.

958 Mustafa Çıkar, *Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, s. 16-19, 23.

Bu sayede Hasan Âli hem tasavvufa hem de klasik Türk müziğine dair bilgiler edinmişti.

Balkan Savaşları'nda yaşanan bozgun ve bir mektep olarak değerlendirdiği Türk Ocakları'nda gördüğü milliyetçi ve medeniyetçi fikri terbiye, onun gelişiminde etkisi olan diğer hususlardı.[959] Hasan Âli, fikirleri olgunlaştıkça, milliyetçiliği insaniyetçi idealle harmanlayan, laik bir dünya görüşüne ulaşacaktı.

Geleceğin Milli Eğitim Bakanı'nın uygulamalarında, Batı dillerinde yazılan eserlerin pek azının çevrilmiş olması ve bu dillerdeki terimleri karşılayacak Türkçe sözcüklerin yokluğu belirleyici olacaktı.[960] Yücel, 1930'da ise dönemin Maarif Vekili Cemal Hüsnü Taray tarafından "(Fransız) Maarif teşkilâtile mekteplerini ve buna müteferri muamele, kanun ve nizamnameleri" incelemek üzere görevlendirilerek Paris'e gönderilmiştir.[961] Yücel, buradaki incelemelerini kitaplaştırarak *Fransa'da Kültür İşleri* adıyla yayınlamıştı. O dönemde Fransa'daki edebiyat fakülteleri başta olmak üzere yüksek okullarda klasik dillere verilen önemi, Latince yazılan tezleri ve liselerin bir kısmının Latinceli ve Latincesiz olarak ikiye ayrıldığını görmüştü. Latinceli öğrenimde ayrıca Grekçe dersi de verilebiliyordu.[962] Dolayısıyla tıpkı Müstecaplıoğlu'nun Belçika'daki eğitimde klasik kültüre ve dillere verilen önemden etkilenmesi gibi, Yücel'in de Fransa'da aynı durumdan etkilendiğini düşünmek yerinde olacaktır.

Hasan Âli Yücel, belirttiğimiz gibi, kapsayıcı bir hümanizm anlayışına sahipti. Dünyanın farklı kültürlerine açılmayı, insana dair farklı yönleri yansıtan, aklı ve ruhu besleyici tüm beşeri üretimi kucaklamayı amaçlıyordu. Doğu-Batı ayrımı konusundaki şu sözleri, onun yaklaşımını özetlemektedir:

> "Ben Doğu ve Batı diye bir ayrılık görmüyorum. İnsan eseri, insan ruhunun iştiyakları, kayguları, korkuları zamana ve zemine göre değişse de özünde bir ayrılık varsa o, tutulan yol ve usuldendir. Garplı

959 *A.g.e.*, s. 30, 39-40.
960 *A.g.e.*, s. 42-43, 81.
961 *A.g.e.*, s. 52.
962 Hasan-Âli Yücel, *Fransada Kültür İşleri*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

kafasının metoduyla duymasak şarklıda bu özü bulmamız güç olurdu. Mesela Mevlâna'nın Fîhi mâ fîh kitabını Goethe'nin Eckerman'la Konuşmaları gibi okuyorum. İkinciyi okumaya alışmasam, kimbilir birinciyi şimdikinden daha az başarı ile söktürebilirim."[963]

Bununla birlikte Yücel, insanlığa, evrenselliğe giden yolun öncelikle kişinin kendi milletinin içinden geçeceğini düşünmekteydi:

"Biz, Türkler, behemehâl büyük fikir ve felsefe adamları yetiştirmeliyiz. Son asırlarda bu yolun büyük yolcuları yetişmemiş ise bunun en kuvvetli sebebi, bizde münevverlerin mensup oldukları milletle ruh bağlarını gevşetmiş olmalarıdır. Kendini bir millete sinirleriyle bağlamayan, ona derin sevgi ve saygı duymayan bir ruhta asil ve kuvvetli bir ihtiras olamaz. İnsaniyete kadar genişleyecek bir halkanın iç kısmı mutlaka kendi milletinin varlığına temas etmelidir."[964]

Yücel, Türk okuyucuların Batı'nın ve Doğu'nun büyük eserleriyle buluşabilmesi için Cumhuriyet tarihinin en ciddi tercüme hareketine girişmiştir. Bu faaliyete girişmeden önce, 1-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında Birinci Türk Neşriyat Kongresi toplanmıştır. Kongrede Türk Devrimi'nin hedefleri doğrultusunda izlenecek yayın politikası hakkında tartışmalar yapılmış ve bir program benimsenmiştir.

Kongrede yaptığı konuşmada Yücel, daha önceki dönemlerdeki tercüme faaliyetlerinin yetersizliğine dikkat çekmiş ve bu konunun ilk defa Cumhuriyet döneminde "tam demokrat bir ruh

963 Goethe'nin yaklaşımını andıran bu sözlerin Yücel'e ait olması şaşırtıcı değildir. Zira Yücel, Goethe ile ilgili yaptığı okumalardan sonra bu büyük edebiyatçıdan çok etkilenmiş ve 1932'de *Goethe: Bir Dehânın Romanı* adlı bir eser yayınlamıştır. Goethe üzerine Türk dilinde yapılan ilk çalışma olması hasebiyle Yücel, Goethe madalyasıyla ödüllendirilmeye layık görülmüştür. Bkz. Çıkar, *a.g.e.*, s. 61-62.

964 Hasan-Âli Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 149.

ve tam realist bir düşünce" ile ele alındığına işaret etmiştir. Yücel'in tercüme faaliyetleriyle ilgili düşüncelerini de bu konuşmasında netlikle görmek mümkündür. Şöyle diyordu Maarif Vekili:

> "Garp kültür ve tefekkür camiasının seçkin bir uzvu olmak dileğinde ve azminde bulunan Cümhuriyetçi Türkiye, medenî dünyanın eski ve yeni fikir mahsullerini kendi diline çevirmek ve âlemin duyuş ve düşünüşü ile benliğini kuvvetlendirmek mecburiyetindedir. (...) Bunu nasıl yapacağız? Neleri tercüme etmeliyiz ve hangi sıra ile, nasıl bir yoldan bu işleri başarmalıyız? Bugün, bütün iyi neticelerine rağmen elde muayyen bir program bulunmayışı yüzünden bu yolda heba olan emeklere ve paralara acımıyor muyuz? Yalnız Türk harflerile okuyup yazan nesil, artık yüksek tahsil sınıflarına kadar gelmiş bulunuyor. Onları sadece ders manüellerinin dar kadrosu içinde bırakabilir miyiz? Bu gençlerin her ilim şubesinde bilgilerini genişletecek, his ve fikir dünyalarını aydınlatacak, Cümhuriyet rejiminin temiz ve idealist havası içinde onları yaşatacak zengin bir gençlik kütüphanesini bir an evvel memleket çocuklarının istifadesine koymalıyız. Bu işi nasıl başarabileceğiz? Çocuklarımızı her türlü yanlış ve batıl inanışlardan, muzir telakkilerden uzak tutan, edebî zevklerini, milli ve insanî duygularını yükselten, onlarda okuma zevkini kökleştiren bir Türk çocuğu edebiyatına olan ihtiyacımız üzerinde tereddüt eder misiniz? (...) Geçmiş asırlardaki ilim ve san'at adamlarımızın büyük kıymet taşıyan eserlerinden ve tarihimizi, kültürümüzü aydınlatan esas kaynaklardan yarınki nesillerin doğrudan doğruya faydalanmalarına artık imkân kalmadığı malûmunuzdur. Onları bu değerli eserlerden müstağni sayabilir miyiz ve mahrum etmeğe gönlümüz razı olur mu?"[965]

965 *Birinci Türk Neşriyat Kongresi: Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları*, yayl. y, y.y., 1939, s. 12.

Böylece Yücel, Batı medeniyetiyle olan teması kuvvetlendirecek, genç nesillerin ders materyalleri dışında da kültür ürünleriyle temasa gelmelerini sağlayacak, ayrıca Harf İnkılâbı nedeniyle okumasının zor olduğu eski eserleri okumasını sağlayacak kapsamlı bir çeviri faaliyeti üzerinde durmuş oluyordu. Neşriyat Kongresi'nde bu hususlar enine boyuna tartışıldı ve hem Batı hem de Doğu klasiklerinin belli bir öncelik çerçevesinde çevrilmesi kabul edildi; bu hususta listeler hazırlandı. Kongre'de eserlerin yayınlanması, duyurulması ve eser yayınlamanın teşvik edilmesi gibi konular üzerinde duruldu. Bununla birlikte Refik Şevket İnce örneğinde olduğu gibi Fransız yayınlarının serbestliğinin çocukların ahlakına uygun olmayacağı ya da Behçet Kemal Çağlar'da görüldüğü gibi yazarların fazla barışçı konuştuğu gibi eleştirilere de rastlanmıştı.[966] Yapılacak çevirilerde Batı kültürüyle temasa gelme konusundaki eksiklikler uzun zamandır kapatılmadığı için ve Batılılaşma hedeflerinden ötürü, çeşitli Batı dillerindeki eserlere ağırlık verilmişti. Doğu klasiklerinde çevrilecek eserler için ilk olaraksa *Binbir Gece Masalları*, *Kelile ve Dimne*, Hayyam'dan *Seçme Parçalar*, Firdevsî'nin *Şehname*'si, Sadi'nin *Gülistan*'ı, Nizamî'nin *Hamse*'si, Hafız'dan *Seçme Parçalar* ve Mevlana'nın *Mesnevi*'sinden seçme parçalar teklif edilmişti.[967] Bunların dışında tarih, dil, Türkoloji ve edebiyat alanlarında çevrilmesi önerilen geniş bir liste mevcuttu.[968] Bu çerçevede 1940'ta bir Tercüme Heyeti kurulmuş ve Tercüme Heyeti'nin önerisi üzerine bir Daimi Büro oluşturulmuştu. Nurullah Ataç tarafından yönetilen Daimi Büro'nun üyeleri arasında Saffet Pala, Sabahattin Eyüboğlu, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal ve Nusret Hızır bulunmaktaydı.[969] Yücel'in bir başka girişimi, liselerde "Klasik Kol" açtırmak kaydıyla Latince öğretilmesini sağlamaktı.[970] Latince[971] ile birlikte bir diğer klasik kültür damarını

966 *A.g.e.*, s. 87, 93.
967 *A.g.e.*, s. 280.
968 *A.g.e.*, s. 288-334.
969 Çıkar, *a.g.e.*, s. 82.
970 N. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 253.
971 Yücel, Birinci Maarif Şûrası'nda "birçok ülkede ikinci bir yabancı dil olarak Latince ve Yunancanın öğretildiğine" dikkat çekmişti. Bu düşünceler ekse-

oluşturan divan edebiyatının liselerde öğretilmesi de gündeme gelmişti. Daimi Büro'nun başında bulunan Nurullah Ataç'ınsa divan edebiyatıyla ilgili kafası oldukça karışıktı. İlk başta bu gelişmeyi olumlu karşılamıştı. Fakat bir başka yazısında Ataç, kendisiyle cebelleşir gibi bir muhasebeye girişmiş ve "ya Batı ya Doğu" tezini savunmuştur.[972] Hümanizm, 1940'larda resmi olmayan mecralarda da konuşulmuştur. Örneğin *Yücel* dergisi çevresi, hümanizmi Türklüğün özüne dönüş olarak ele almış ve tefekkür ve inceleme ufkunu temelde Türklükle sınırlı tutmuştur.[973] Hümanizmin milliyetçiliği besleyici bir yol olduğu, Batı'da olduğu gibi Doğu'da da aynı işlevi göreceği düşünülmüştü. Ancak sol çevrelerden bu sebep-sonuç ilişkisine itiraz geliyor ve farklı tarihsel şartlarda ortaya çıkmış bir durumun o gün aynı sonuçları vereceğini düşünmenin doğru olmadığı ileri sürülüyordu.[974] Bu yaklaşımların dışında, Sadri Etem Ertem örneğinde olduğu gibi Türkiye'nin kendi mazisinden kök alan ve klasik olarak gösterilecek bir eseri olmadığını, örneğin Dede Efendi'nin müziğinin güzel olmakla birlikte güzel bir hatıradan öteye geçemeyeceğini düşünenler bulunmaktaydı. Ancak Hasan Âli Yücel, bu görüşte değildi. 1943 yılında *Varlık* dergisinin anketinde hem Türkçe yazmayan Mevlana'nın *Mesnevi*'sini

---

ninde, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Klasik Filoloji Kürsüsü kurulmuş ve daha önce açılmış olan Latin ve Yunan Filolojisi kürsüleri 1940 senesinde bu ad altında birleştirilmişti. Bkz. Ali Ata Yiğit, "Tartışılan Yönleriyle İnönü Dönemi (1938-1950)", *Türk Yurdu*, C: 31, S: 289, 2011, s. 38.

972 "Eski şiirimizi, Divan şiirini, bilirsiniz, severim, çok severim. Bir yandan da kızarım ona, onu sevdiğim için kendime kızarım. Kapatmalıyız artık o edebiyatı, büsbütün bırakmalıyız, unutmalıyız, öğretmemeliyiz çocuklarımıza. Onu sevdikçe, Fuzuli, Baki, Naili gibi şairleri okuyup bir tat duydukça, çocuklarımıza da belleteceğiz, sevdireceğiz diye uğraştıkça Doğulu olmaktan silkinemeyeceğiz, kurtulamayacağız, Batı acununa gerçekten karışamayacağız. Bizim büğün ülkemize girmesini, yayılıp yerleşmesini dilediğimiz görüşten, anlayıştan apayrı, onunla bağdaşmaz bir anlayışın, görüşün ürünüdür o. Musikimiz gibi. İkisi bir arada yürüyemez. Ya biri ya öteki. Birinin, Doğu düşünüşünün yarattığı şiirin, edebiyatın artık yaralanmış olduğunu, bize yetmediğini, içimizde yankılar uyandırsa dahi çağını geçirmiş, yapacağını yapıp göçmüş olduğunu biliyoruz. Ne duruyoruz? Gömelim onu. Onu gömelim de ötekinin tutunmasına, gelişmesine engel olmasın." Bkz. Nurullah Ataç, *Karalama Defteri-Ararken*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 97.

973 Bununla birlikte *Yücel* dergisinin yaklaşımına önemli etkisi bulunan Orhan Burian'ın çeviri faaliyetlerine önem vermiştir. Bkz. Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 165-178.

974 *A.g.e.*, s. 184-225.

hem de divan edebiyatını ulusal edebiyat ürünleri arasında saymıştı.[975] Hümanizm rüzgârı içerisinde genel onaya mazhar olmayan bazı ilginç teşebbüsler de yaşanmıştı. Örneğin 1943'te Ankara Belediyesi, Hacı Bayram civarında Ogüst Tapınağı'nın meydana çıkarılması sonrasında Hacı Bayram Meydanı'na Ogüst Meydanı adını verme kararı almıştı. Rasih Kaplan, parti grubunda Dahiliye Bakanı'na bunun nedenini sormuştu. Bakan Recep Peker de tapınağın yeni keşfedilmesinden ötürü ve uygarlığa bir hizmet olması bakımından böyle bir şey düşünüldüğünü söylediyse de konuyu ilerilik-gerilik meselesiyle ilişkilendirmesi pek fazla kimseyi ikna edememişti. Sonuçta Grup Genel Kurulu, ezici bir çoğunlukla Ogüst Meydanı adının kaldırılmasını kabul etmişti.[976] Hasan Âli'nin kafasındaki hümanizm, milli benliği bulmanın yanı sıra bireylerin fikri ve ruhsal açıdan gelişmelerini ve dünyanın ileri kültürleriyle –dönemin politik yönelimi gereği özellikle Batı uygarlığıyla– temasa geçmelerini öngören bir yaklaşımı temsil ediyordu. Millilikten insanlığa, evrenselliğe açılan ve Ülken'in belirttiği gibi bir ulusal karakteri görülmekle birlikte insanlığa hitap edebilen eserler üretilmesi isteniyordu. Sol çevrelerden hümanizme destek gelmekteydi; ancak onlar, hümanizmin milliyetçi amaçlarla olan ilgisini kabul etmeye istekli değillerdi. Sağ çevrelerde ise hümanist akımın ırkçılık ve savaş karşıtlığı, sekülerizmi, ciddi eleştiri konusu olmuştu. Özellikle 1946 sonrasında, yine antikomünist iklimin milliyetçi-muhafazakâr görüşlere güç kazandırmasıyla birlikte, hem hümanist görüşler hem de çeviri faaliyetlerinde izlenen politikalar hedef tahtasına oturtulmuşlardı. Hümanizm de komünizme açılan bir kapı olarak değerlendirilmiş ve Türk-İslam klasiklerine değil de Batı klasiklerine öncelik verilmesi kabul edilemez bulunmuştu.[977] 1940-1950 yılları arasındaki çeviri faaliyetlerine baktığımızda, Osmanlı son döneminin Fransız kültürel etkisine oldukça açık ortamında yetişmiş bir elitler kuşağının iktidarda olduğu düşünüldüğünde,

975 *A.g.e.*, s. 140, 188-189, 268.
976 Barutçu, *a.g.e.*, s. 265-266.
977 Hacıibrahimoğlu, *a.g.e.*, s. 227-264.

yadırganmayacak bir sonuçla, Fransız klasiklerinin en fazla sayıda çevrildikleri görülmektedir (184 tane). Onu 72 eserle Alman klasikleri, 68 eserle Yunan klasikleri, 63 eserle Rus klasikleri ve 28 eserle Latin klasikleri izliyordu. Latin klasiklerinin hemen ardından 23 eserle Şark-İslam klasikleri gelmekteydi. Çeviriler edebiyat ağırlıklıydı. Bütün şiddetli eleştirilere karşın, Türk-İslam klasiklerinin çevrilmesinde, Yücel'in bakanlıktan ayrılmasından sonra ani ve ciddi bir artış ortaya çıkmadığı gibi, çeviri faaliyetlerinde muazzam bir düşüş yaşanmıştı. Klasiklerin çevirisinde en yoğun yıllar olan 1944-1946 yılları arasında sırasıyla 104, 129, 154 klasik eser çevrilmişken bu sayı 1947'de aniden 63'e düşmüş, 1950'ye gelindiğinde çevirilerin sayısı 48'e kadar gerilemişti.[978] Beşir Ayvazoğlu'na göre Şark-İslam klasikleri "göstermelik olarak" çevrilmişlerdi. Bununla birlikte Orhan Koçak'ın da belirttiği gibi, hayali bir duruma göre değil, Şark-İslam kültürünün oldukça geri planda kaldığı 1925-1939 yıllarına göre bir kıyaslama yapmak daha doğru olacaktır.[979] Fakat sorunu burada bırakmak da yeterli değildir. Çünkü devlet eliyle yapılan bir tercüme faaliyetinin, özellikle devrimci dönüşüm politikalarının uygulandığı bir dönemde belli bir hedefe yönelmemesi düşünülemezdi. Batı klasiklerine verilen ağırlık, Batı uygarlığıyla teması arttırma ve Batılılaşma politikalarının, Batıcı düşüncenin tesiri altında olduğu gibi, o döneme değin bu alanda bir hayli az faaliyet gösterilmiş olmasının etkisi de yadsınamazdı. Dolayısıyla Yücel'in görüşleri ve yapılan çeviri önerileri ortadayken, Şark-İslam klasiklerinin sadece göz boyamak için çevrildiği iddiası ispata muhtaçtır.

1940'ların ilk yarısında gözlemlenen, divan edebiyatına ve klasik Türk müziğine karşı tamamen olumsuz yaklaşan görüşlerin bazı kişilerce dile getirilmesi ve Ogüst Meydanı örneğinde olduğu gibi ilerilik-gerilik tartışmasının tuhaf bir zemine oturtulması, hümanizme karşıt görüşlere sahip olan çevrelerin

978 Bkz. *a.g.e.*, s. 152-153 ve Ferit Ragıp Tuncor, *Milli Eğitim Yayınları Bibliyografyası 1923-1985*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

979 Ayvazoğlu'ndan aktaran ve onun bu görüşünü yorumlayan Orhan Koçak, "1920'lerden 1970'lere Kültür Politikaları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm*, s. 396.

elini güçlendirmişti. Ancak muhalefetin tepkisi, bir meydana Ogüst isminin verilip verilmemesinin ilerilik-gerilik tartışmasına zemin oluşturmasıyla ya da Türk-İslam klasiklerinin çevirilerine de önem verilmesiyle sınırlı değildi. Konu, topyekûn bir ideolojik tartışma haline dönüşmüş ve uygulanan politikalar değil, Kemalizmin kendisi hedef haline gelmiştir. Sonuç olarak 1949'da klasik kol liselerden kaldırılmış ve Tercüme Bürosu da 1950'den sonra resmen kapatılacağı 1966'ya kadar çok az faaliyet göstermiştir.[980] Bu gelişmenin kültür hayatına etkileri, halen tartışılmaya devam etmektedir.

2.8.2. Modernizm ve Milliyetçilik: Sanat Alanındaki Gelişmeler

Falih Rıfkı Atay, İnönü için "ileri bir Tanzimatçıydı" der.[981] Gerçekten de İnönü'nün Batıcılık ve modernizmle ilgili duruşunu daha iyi tanımlayacak bir ifade bulmak zordur. Tanzimat, hem meşrutiyetçilerin hem de cumhuriyetçilerin eleştirilerine konu olmuş bir dönemdir. "Tanzimat ikiciliği", "Tanzimat aydını" gibi tabirler bir kişiyi ya da anlayışı eleştirmek hatta kötülemek için kullanılır. Ancak Tanzimat, aynı zamanda ve çoğunlukla, Türk modernleşmesinin ve Batılılaşmanın başlangıcı olarak da kabul görmektedir. "İleri Tanzimatçı" tabiri, öyle anlaşılmaktadır ki, onların Batıcılığının ileri bir versiyonunu benimsemek anlamında kullanılmaktadır.

Tanzimat döneminde sarayda görülmeye başlanan yenilikler arasında İnönü'nün Cumhuriyet döneminde çok destekleyeceği operalar da vardı. Zamanında İmparatorluk Marşları, İtalyan bestekârlar tarafından yapılıyordu. II. Abdülhamid dahi sarayına opera sanatçılarını davet etmekteydi. Bununla birlikte bu yenilikler, halk arasına yayılmış değildi.[982] Türkiye'yi Batılı anlamıyla modern bir hale getirmek isteyen Atatürk ve İnönü, devlet adamı olarak da Batılı birer devlet

980 N. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 253, 255.

981 Atay, *Çankaya*, s. 536.

982 II. Abdülhamid, operayı sevmesine ve opera sanatçılarını sarayına davet etmesine karşın Batı müziğinin topluma tanıtılması ya da yayılması için bir çaba göstermedi. Bkz. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 219.

adamı modelini temsil etmek istiyorlardı. Daha açık bir ifadeyle, başlattıkları değişime, kendileri de katılıyorlar, kendilerini de dönüştürüyorlardı. Örneğin Atatürk:

> "Yabancı misafirlere ve sefirlere karşı sosyal hayatta, görgülü bir Batılı intibaını vermeye özen gösterirdi. Fransa'dan bir özel adabı muaşeret hocası getirtti. Sosyal konularda, yemek yeme usullerinden giyinme usullerine, geçerli oyun ve danslara, Batı müziği bilgisine kadar çok şeyleri bilgili bir hocadan usulüne göre öğrenmeğe çalıştı. Bir çeşit kurs eğitimi şeklinde yapılan bu çalışmalara, devlet adamı arkadaşlarının katılmalarını da bir ölçüde zorunlu tutuyordu."[983]

İnönü de bu konuda özenli bir kişiydi. Yaşı ilerlemesine karşın Batı dillerini öğrenmeye çalışıyor,[984] güzel sanatları her bakımdan destekliyordu. Özellikle operalara çok önem vermekteydi; zira Türk toplumunda, devlet adamları dahil, operaya gitme alışkanlığı yoktu. 1937'de Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na girmiş bir sanatçı ve sanat kurumlarında yöneticilik yapmış bir kişi olarak Mükerrem Berk, İnönü'yle ilgili bu

983 Anılar Kazım Özalp'e aittir. Bkz. Kazım Özalp ve Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 77-78. Mina Urgan, Atatürk'ün kadın ve erkekleri birlikte eğlenmeye alıştırmak için sürekli balolar tertiplediğini yazmaktadır. Bkz. Mina Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 159. Bu noktada şuna işaret etmek gerekmektedir: Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllar, Batılı büyük güçlerin nezdinde "devlet olmak için uygarlık koşulu"nun arandığı yıllardır. Bkz. Mazower, *Dünyayı Yönetmek*, s. 296. Atatürk ve İnönü'nün bu konudaki tutumları birkaç bakımdan okunabilir. Öncelikle Türk ulusunun önde gelen dünya milletleri arasında yerini almasına dönük talebi ve Türklerin bağımsız bir devlet kurma hakkını, egemen Batı dünyasına netlikle tanıtma amacı gütmekteydiler. İkinci olarak, Türklerin medeniyete kabiliyetleri olmadığına, Doğuluların apayrı ve anlaşılmaz dünyaları olan insanlar olduğuna dair o güne kadar süregelen önyargıları kırmak istiyorlardı. Üçüncü olarak, güzel sanatların ulusların uygar gelişimindeki yerini ve önemini takdir ediyor, bu sebeple bu sanatlarla samimi olarak ilgileniyorlardı. Yine de saptamak gerekiyor ki Osmanlı dönemindeki dekadansın oldukça olumsuz hale getirdiği Türk imajı konusunda takıntı düzeyindeki hassasiyet (Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 72) ve bu konuda üretilen bazı çözümler de söz konusu dönemin izlerini taşımaktaydılar.

984 *Tanıkların Anılarıyla İsmet İnönü: Sözler ve Dersler*, Der. Mustafa Bilgehan, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 82-84.

hususta ilginç bilgiler vermektedir. İnönü, Batı müziğine kulağın zamanla alışacağını, ondan zevk almanın eserlerle ilgili araştırmalar yaparak, onları anlayarak mümkün olacağını düşünüyordu. Bu hususta şu tavsiyede bulunmuştu: "İlk dinlediğinizde anlamayabilirsiniz, hiç hoşlanmayabilirsiniz. Ama araştırın, eserleri okuyun, kulaklarınızı oraya verin, inatla dinleyin; kısa bir zaman sonra göreceksiniz ki bu musikinin, bütün insanlığın musikisinin, hayranı olacaksınız." İnönü, Batı müziği üstatlarının evrensel değerde olduğu fikrindeydi. Beethoven'ın kim olduğuna dair bir sorusuna aldığı "Efendim Almandır" cevabına şöyle mukabelede bulunmuştu: "Hayır, ben onu Alman olarak kabul etmiyorum, Allah onu dünyaya, insanlığa hizmet etmek üzere özel olarak yaratmıştır, aynı zamanda bizim malımızdır."[985] Ancak belirttiğimiz gibi, Türk devlet adamları bile operaların ve Batı müziğinin icra edildiği konserlerin müdavimi değildi, Batı menşeli sanatlara toplumda fazla ilgi yoktu. Bu sebeple İnönü sık sık konserlere, operalara gitmekteydi. Öyle ki Berk'e göre, İnönü geldiği zaman ona görünmek için gelenlerden ötürü salon doluyor, İnönü gelmeyince salon görece boş kalıyordu. İnönü, konserlere ve operalara gitmek kaydıyla, böylece, sanatçılara ciddi bir manevi destek de sunmuş oluyordu. İnönü, bu katılımlarına cumhurbaşkanlığından ayrıldıktan sonra da devam etmişti.[986] İnönü, güzel sanatların gelişmesi için hem kurumsal gelişmenin sağlanmasında hem de sanatçıların desteklenmesinde önemli adımlar attı. Devlet Konservatuvarı Yasası, İnönü zamanında kabul edildi. Suna Kan ve İdil Biret gibi üstün yetenekli çocukların yurtdışında eğitimi için özel yasa çıkarılmasını sağladı.[987] Müzik alanında, oldukça ciddi zorluklara

985 *A.g.e.*, s. 41.

986 *A.g.e.*, s. 40, 42.

987 İnönü, İdil Biret'i ilk olarak piyanist Mithat Fenmen ve kemancı Orhan Borar'ın bir dinletisi sonrasında 1945'te görmüştü. Dinletinin sonunda Mithat Fenmen o zaman 4 yaşında olan Biret'i "sizlere bir sürprizimiz var" diyerek sahneye çıkarmış, Biret de herkesi hayran bırakacak şekilde Bach'tan ve Beethoven'dan parçalar çalmıştı. Bunun üzerine Fenmen, çocuk yaştaki bu özel yeteneğin Paris'e gönderilmesinin uygun olacağını Milli Eğitim Bakanı Yücel'e söylemişti. Bkz. Şefik Kahramankaptan, *İsmet İnönü ve Hârika Çocuklar (İdil Biret-Suna Kan)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 94-95. Bu konu 1946'nın hemen başında Meclis gündemine de geldi. Kırklareli Milletvekili Fuat Umay

karşın modern bir milli müzik meydana getirmek için çalışmalar devam etti. Amaç, hem Batı müziğini icra edebilen hem de Türk halk şarkılarını Batı tekniğini kullanarak çok sesli hale getirebilen[988] müzisyenler yetiştirmekti.[989] Böylece Türk müziği, o dönem Batılı uluslardan oluşan ileri uluslar topluluğu nezdinde[990] saygın bir yere kavuşabilecekti. Ancak bunun nasıl

---

Ulus gazetesinde çıkan yazılarda İdil Biret adında 5 yaşında müzikte harika kabul edilecek yeteneklere sahip bir çocuktan bahsedildiğini belirterek Milli Eğitim Bakanı Yücel'den Biret'in eğitim için Amerika'ya gönderilmesinin temin edilmesini istemekte ve bu konudaki fikrini sormaktaydı. Yücel ise Biret'in fevkalade yetenekli bir çocuk olduğunu ve Amerika'ya gönderilmesi hususunun araştırıldığını söylemişti. Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C:21, D:VII, B:29 [28 Ocak 1946], s. 118-119. Ne var ki yasanın kabulü 7 Temmuz 1948'i buldu. Böyle bir yasanın çıkarılmasının sebebi, çocuk dehaların eğitimleri için Türkiye'de yeterli imkânın bulunmadığının uzmanlarca tespit edilmesiydi. Bu yasa ile ilköğrenimini Türkiye'de alma zorunluluğuna da bir istisna getiriliyordu. Belirtmek gerekir ki yasa kabul edildiği sırada İdil Biret 7, Suna Kan 12 yaşındaydılar. Yasa, Meclis'ten genel destek gördü; sadece –yine tanıdık bir isim– Sinan Tekelioğlu, yasaya sağ popülizme yaslanan bazı eleştiriler getirdi. Tekelioğlu'na göre Türkiye'de insanlar yoksunluk ve yoksulluk içindeyken ebeveynleriyle birlikte Biret ve Kan'ın 16 yaşına kadarki yurtdışı eğitim masraflarını karşılayan bir yasanın kabul edilmesi doğru olmazdı. Seyhan Milletvekili'ne göre, çocukların ilköğrenimlerini Türkiye'de almamaları durumunda Türk kimliğini korumaları da mümkün değildi. Tekelioğlu "ya bir de oradan enişte getirirlerse" diye soruyordu. İdil Biret ve Suna Kan o sırada henüz çocuk yaşta oldukları için Tekelioğlu'nun konuyu sürekli yabancı ile evliliğe getirmesi milletvekillerinden "ayıp ayıp" sesleriyle tepki gördü. Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C:12, D:VIII, B:84 [7 Temmuz 1948], s. 922-932. Devlet Konservatuvarı Hakkında Kanun için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 11, D: VI, İ: 53 [20 Mayıs 1940], s. 168-169.

988 Ziya Gökalp'in görüşleri izlenecek politikaların saptanmasında çok etkili olmuştu. Bkz. Cem Behar, *Musıkiden Müziğe: Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 271. Gökalp'in amacı milli musikiyi belirlemek ve ona yönelmekti. Gökalp'e göre ülkede üç müzik şekli mevcuttu: Farabi'nin Bizans'tan aldığı şark müziği, Garp müziği ve halk müziği. Şark müziği, yapay olan çeyrek seslere sahipti ve ayrıca gayri-milliydi. Öyleyse milli musiki "halk müziğiyle Garp müziğinin birleşmesinden" doğacaktı. Halk müziğinin verdiği melodileri toplamak ve bunları Batı usulüne göre armonize etmek kaydıyla milli müziğe ulaşılabilecekti. Bkz. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken, İnkılap Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 2001, s. 126-128.

989 Güzel sanatlar alanındaki düşünceler ve politikalar için bkz. Murat Katoğlu, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Eğitim, Kültür, Sanat", *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1 1908-1980*, Haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 445-479; Ayla Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi (1908-1980)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi-1 1908-1980*, Haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 542-563.

990 "Asya" ya da "Doğu" tipi toplum ve devlet, geri kalmışlığı sembolize etmek için kullanılıyordu. Atatürk dönemi Milli Eğitim Bakanı Cemal Hüsnü Taray'ın, *Matin* gazetesi muhabiri Henri de Kayol ile gerçekleştirdiği röportajda yeni Türkiye'nin "Avrupa devleti" olarak kabul görmesi gerektiği konusun-

yapılacağı hususu, belirtilen formül kadar basit değildi.[991] Türkiye'de müzik alanındaki şartların kötülüğü de buna ekleniyordu. Ünlü Rus besteci Şostakoviç Türkiye'de müzik hayatının o dönemde "embriyonik safhada" olduğunu anılarında kaydetmişti. Nitekim Türkiye'yi ziyareti sırasında gördükleri karşısında Şostakoviç, şöyle yazıyordu: "(...) çalmak için delegasyonun notaya ihtiyacı oldu –zannedersem Beethoven'in bir eseri idi– ancak Ankara'da hiçbir yerde bulunamadı."[992] Hemen belirtmek gerekmektedir ki, müzik alanında geliştirilen temel tezi, salt ideolojik sebeplere ve müzik bilgisi eksikliğine[993] yormak doğru

daki hassasiyetini yansıtan ve *Cumhuriyet* gazetesinde "Biz Asyai Bir Hükümet Değiliz" başlığıyla haberleştirilen görüşleri, Türkiye'nin dünyada edinmek istediği yerle ilgili açıklayıcıdır. Bkz. *Cumhuriyet* (18 Ağustos 1929).

991 Özgür Balkılıç, *Cumhuriyet, Halk ve Müzik: Türkiye'de Müzik Reformu 1922-1952*, Tan Kitabevi, Ankara, 2009, s. 88. Bugün bu hususta daha net göstergelere sahibiz. Doğu-Türk ve Batı müzik kültürlerine hâkim olma ve her iki kanaldan da beslenerek özgün eserler üretmeyle ilgili çalışmalarda önemli bir gelişme, Tolgahan Çoğulu tarafından tasarlanan "Ayarlanabilir Mikrotonal Gitar"ın yapılmasıdır. Bu gitarın yapılışındaki temel hedeflerden biri, makamsal müzikleri gitar ile çalabilmektir. Çoğulu, Doğu-Batı tartışmasına ilişkin olarak, her iki kaynaktan da beslenerek evrensel müziğe ulaşılabileceği görüşünü dile getirmiştir. Bkz.http://www.tolgahancogulu.com/mikrotonal-gitar/ Erişim tarihi: 20 Ocak 2016, Sedat Ergin, "Türkiye'den Evrensel Müziğe Önemli Bir Buluş: Mikrotonal Gitar", *Hürriyet* (30 Mart 2013). http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-den-evrensel-muzige-onemli-bulus-mikrotonal-gitar-22934670. Erişim tarihi: 20 Ocak 2016. Fazıl Say ise katıldığı bir TV programında Atatürk'ün Türk müziklerini çok seslendirerek bir Doğu-Batı sentezi yapma fikrinin teoride çok doğru olduğunu, bununla birlikte bu tezin ancak uzun seneler bestecilerce denenmesi sonucunda başarıya ulaşılabileceğini ifade etmiş ve Batı ve Türk enstrümanlarını beraber kullanma konusundaki ilk girişimlerinde kendisinin de başarısız olduğunu eklemiştir. Say'a göre gelinen noktada hem alaturka kültüre hem de Batı kültürüne hâkim iyi müzisyenlerin varlığı çok önemlidir. Bkz. Yekta Kopan'la Cumartesi Programı, Artı Bir TV (26 Nisan 2014). Dolayısıyla Türk müziklerini çok seslendirerek evrensel müzik üretimine katkıda bulunma noktasında, ancak sanatçıların çok uzun uğraşları ve denemeleriyle sonuç alınmaya başlanmıştır.

992 Akt. Emre Aracı, *Ahmed Adnan Saygun: Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007, s. 102.

993 Bu hususta Avrupa'daki sürece bakmak yararlı olabilir. Halk kültürünün işlenerek elit tabakanın da benimsediği yüksek kültür ürünleri haline getirilmesi, Avrupa'daki demokratikleşme süreciyle bağlantılı olarak ilerliyordu. Örneğin valsin kökeni olarak kabul edilen ve Avusturya'nın Landel bölgesinden ismini alan ländler denilen halk dansının geçirdiği evrim bu açıdan dikkate değerdir. Köylülere ait canlı ve hareketli bir dans olan ländler, daha sonra vals adını alacaktı. Mozart, Beethoven ve Schubert, Ländler başlığı altında topladıkları pek çok eser yazmışlardı. Bu dansın "demokratik bir dans" haline gelmesi ve üst sınıflar arasında kabul görmesi Fransız Devrimi'nden sonra gerçekleşti. Dans müziği bestecileri arasında öncü bir isim olan Ignaz Michael

olmayacaktır.[994] Zira bu tez, Devlet Konservatuvarı'nın kuruluşunda önemli katkıları olan ve bu konuda bir de rapor hazırlayan Paul Hindemith tarafından da desteklenmişti. Önemli bir Alman bestekâr ve müzik kuramcısı olan Hindemith, "temiz halk şarkılarının Batı müziğinin formel ve armonik kriterleri ile sentezlenmesi gerektiğini" savunmaktaydı. Bir diğer ünlü bestekâr ve müzikolog Bela Bartok da hazırladığı raporda bir halk müziği arşivi kurulmasının önemine işaret etmiştir. Hindemith bu raporu okumuş ve onaylamıştır.[995] Temel rota bu şekilde belirlenmiş olmakla birlikte, alaturka-alafranga müzik tartışmaları hiç eksik olmamıştır. Devlet Konservatuvarı Hakkında Kanun'un görüşülmesi sırasında Osman Şevki Uludağ, daha önce bu hususta çıkarılan kanunla bu kanun arasındaki en büyük fark olarak söylem bazında dahi milli musikiye yer verilmemesini gösteriyordu. Çok derin bir müzik kültürüne sahip bir milletin müziğini Avrupa müziği ile değiştirmek mümkün değildi. Ali Süha Delilbaşı ise milli musikiyi kaybetme endişesi duyulduğunu; ancak hayatın yürüdüğünü, dolayısıyla ulus kendi içinden bir cemaat müziği (milli müzik?) üretinceye kadar konservatuvarın Batılı cemaat müziklerini öğreterek ulusu bu tür müziğe alıştıracağını ifade ediyordu. Eleştirilere cevabında Hasan Âli Yücel, bir şeyin milli olması için ille de adında milli

Pamer, halk müziğini salon müziğine dönüştürmekte oldukça başarılı oldu ve bunu yaparken bu müziğin şehirlilere kaba gelecek taraflarını yonttu ve tempoyu azalttı. Chopin'in valsleri ise piyano repertuvarının önemli bir kısmını oluşturdu. Vals formundaki müzikler bale ve opera müziklerinde de yer buldu. Bkz. Ömer Eğecioğlu, *Müzisyen Strausslar ve Osmanlı Hanedanı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 9-15

994 Gökalp'in görüşlerinden çok etkilenen kişiler bile onun müzikoloji bilgisinden yoksun olması sebebiyle yaptığı hatalara dikkat çekmişlerdi. Örneğin bu kişilerden biri olan Mahmut Râgıp Gâzimihal, Gökalp'in klasik Türk müziğini Bizans kökenli, gayri-milli bir müzik olarak değerlendirmesini tarihsel olarak yanlış bulmuş, çeyrek seslerin sunî olduğu iddiasını çürütmüş ve ortaya çıkacak yeni müziğin sadece halk ezgilerine dayanması gerektiği konusundaki orijinalliği ketleyecek katı görüşü eleştirmişti. Gâzimihal'in görüşleri için bkz. *Mahmut Râgıp Gâzimihal'den Seçme Müzik Makaleleri-II (Türk Harf İnkılâbı Öncesi)*, Der. Bahattin Kahraman ve Cansevil Tebiş, Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara, 2014. Ayrıca bkz. Behar, *a.g.e.*, s. 277-278. Ancak yine bir müzikolog olan Halil Bedî Yönetken de Behar'ın "müfrit Gökalpçi" diye adlandıracağı kadar Gökalpçi görüşlere bağlıydı. Bkz. *a.g.e.*, s. 277.

995 Orhan Şaik Gökyay, *Devlet Konservatuvarı Tarihçesi*, Maarif Matbaası, Ankara, 1941, s. 30-31, 32-36, Balkılıç, *a.g.e.*, s. 93-95.

kelimesinin geçmesinin gerekmediğini, nitekim Batı müziğinin icrasının yanı sıra halk müziğinin de işleneceğini; ayrıca Türk milletine ait olan sanat eserlerine karşı asla bir küçümsemenin ve onlardan gafil olmanın da söz konusu olmadığını belirtiyordu. Ancak yeni üretilen eserler Batı tekniğine ve müzikolojinin gereklerine göre olacaktı. Konservatuvarda izlenecek politika konusunda Milli Eğitim Bakanı kesin konuşmuştu. Radyo yayınlarına ilişkin olaraksa Yücel, inhisarcı bir zihniyet taşınmadığını, isteyenin dışarıda çiftetelli de dinleyebileceğini, radyoda çalan operayı beğenmeyen kişilerin Mısır radyosunu da açabileceklerini belirtmiş, bu sözleriyle özel alana doğrudan müdahale olmayacağını; ama devlet politikasının da değişmeyeceğini vurgulamıştı.[996] Yine de radyoda alaturka müzik yayını artış gösteriyordu; bunun önemli bir sebebi de halkın Mısır radyosuna yönelmesiydi.[997] Batı müziğinin önde gelen bir savunucusu olan Ahmed Adnan Saygun, aynı zamanda bir yüksek kültür savunucusu olarak, radyo müzik yayınlarında gerek alaturka gerek alafranga müzikte istenilen kalitenin tuttırulamadığı yönünde eleştiriler getirmekteydi. Saygun'a göre radyoda, klasik Türk müziğinin büyük ustalarının eserleri usulüne uygun şekilde çalınacak yerde; Osmanlı-Türk müziğinin tereddi devrinde ortaya çıkan ve "ince saz" diye isimlendirilebilecek müzikler çalınıyordu. Bu da radyonun müzik terbiyesi işleviyle bağdaşmaz bir durumdu. Alaturkanın ancak meyhanelerde dinlenebilecek bir türünün radyoda yer kapladığından yakınan Saygun, alaturka müzik yasağının[998] kalkmasından sonra bu müziğin bir kahraman edasıyla geri dönüşünün her türlü eleştiriyi zorlaştırdığı kanaatindeydi. Saygun, radyonun bir ticaret metaı değil bir terbiye vasıtası olduğunu ve bu sebeple yayın politikasının buna göre düzenlenmesi gerektiğini savunuyordu.[999] Saygun'un

996 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C:11, D: VI, İ: 50 [13 Mayıs 1940], s. 89-94

997 Bu hususta bkz. Balkılıç, *a.g.e.*, s. 87-91.

998 1934'ün sonunda alınan bu karar 2 sene sonra kaldırılacaktı. Söz konusu karar ve Müzik Devrimi ile ilgili olarak bkz. *a.g.e.*, s. 78-91.

999 Ahmed Adnan [Saygun], "Musiki Terbiyesine Dair", *Ülkü*, C: 15, S: 89, 1940, s. 454-455. 1942'de kaleme aldığı makalesinde Saygun şöyle yazmaktaydı: "Günün birinde 'radyoda alaturka musiki yasaktır' dendi. Bunun yerine 'garp tekniği... ve halk türküleri' konacaktı. Ardından kısa bir zaman geçti, 'herkes

1942'de bu hususta yazdığı yazıya cevap gecikmemişti. Müzik Folkloru Arşivi Şefi Muzaffer Sözen, halk türküleri ve klasik Türk müziği alanında radyoya yapılan eleştirileri reddeden bir yazı kaleme almıştı. Suut Kemal Yetkin de, esasen edebiyata dair olan yazısında pozitivizme eleştiriler yöneltmiş, sanatların kaynaklarını milli benlikten almaları gerektiğini savunmuş ve sanatlarda aydınlıkla (pozitivizm) karanlığın (romantizm) dengeli bir terkibinin bulunmasını önermişti. Yetkin, Türk müziğinin mazisinin halk türkülerinde yattığına da yazısında değinmişti.[1000] Tartışma, 1945 yılındaki Milli Eğitim Bütçesi görüşmeleri sırasında bir kez daha alevlenmişti. Siirt Milletvekili Saffet Tuncay, Garp müziğinin takdirkârı olduğunu ve kendisinin Garp müziğinin düşmanı sanılmaması gerektiğini hatırlatarak, radyolarda "milli musiki"ye daha çok yer ayrılması gerektiğini söylüyor ve bunları dile getirirken milletin hislerine tercüman olduğunu da ekliyordu. Tuncay'a Mazhar Müfit Kansu destek olmuştu. Kansu, Türk müziğinin teknik bakımdan dahi Batı müziğinden ileri olduğunu, konuştuğu bazı Batılıların Türklerin bu denli ileri tekniğe sahip bir müzikleri varken Batı müziğini almak istemelerine şaşırdığını belirtiyor ve konuşmasını Atatürk'ün alaturka müzik yayını yasağını kaldırmasına sebep olan dramatik bir olayı hatırlatarak bitiriyordu. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ise milli, insani, diriltici gerçek sanat eserlerinin dinlenmesi taraftarıydı. Ona göre esas olan bir müziğin bu özellikleri taşımasıydı. Bu türden olmayan eserler hem Batı müziğinde

---

Mısır'ı dinliyor, radyosunu kapıyor' gibi sözler döndü dolaştı ve 'alaturka' dedikleri musiki, radyo istasyonlarının kapısından değeri anlaşılmış bir kahraman edasıyla girdi, baş sedire kuruldu. Öylesine bir kuruluş ki, bugün bile yerinden oynatabilene aşk olsun! (...) Anadolu'nun duyuşu da düşünüşü de havası da bilhassa İstanbul'da gelişmiş olan musikinin duyuşundan ve havasından ayrıdır. Anadolu'nun Itrî'den ve İsmail Dede'den haberi yoktur. Biz onlara bu üstatların ve öteki değerli şahsiyetlerin eserlerini ara sıra sunalım; fakat onların yanı sıra birtakım döküntüleri de öne sürmeğe hakkımız yoktur. (..) Radyonun düğmesini çevirince insanın burnuna makineden ekseriya bir meyhane kokusunun gelivermesine artık müsamaha etmemek lazımdır." Ahmed Adnan Saygun, "Musiki Terbiyesi ve Radyo Neşriyatı", *Ülkü*, C: 2, S: 16, 1942, s. 9-10.

1000 Muzaffer Sözen, "Halk Musikisi Hakkında İşaretler", *Ülkü*, C:2, S: 19, 1942, S. 14; Suut Kemal Yetkin, "Edebiyatta Milli Benliğe Dönüş", *Ülkü*, C:2, S:24, 1942, S. 1-2.

hem de Türk müziğinde mevcuttu. Dolayısıyla esas gözetilen husus bu olmalıydı. Baltacıoğlu, "ne meyhane musikisine ihtiyacımız vardır, ne de kedi miyavlar gibi miyavlayıcı musikiye. Bize sanat musikisi lazımdır, diriltici musiki lazımdır" diyordu. Baltacıoğlu, Kansu'nun klasik Türk müziğinin teknik bakımdan Batı müziğinden üstün olduğuna dair görüşüne ise katılamayacağını belirtiyordu. Zenginlik ve melodi açısından Türk müziğinin bazı üstünlükleri olsa da teknik bakımdan Türk müziği Batı'dan geri durumdaydı. Onun önerisi de, radyoda –eğer çalınacaksa– değer taşıyan havaların çalınması yönündeydi.[1001] Osman Şevki Uludağ, bu konuşmasında da milli benliği kaybetmeme uyarısı yapmış ve Batı tekniği ile Türk müziğinin geliştirilmesini istemişti. Uludağ, Türk müziğinin hafifsendiği ve zayıflatıldığı kanaatindeydi. Mümtaz Ökmen ise uzun tartışmalar, kongreler ve incelemeler sonrasında saptanmış bir politikanın bir oturumda feveranlı tartışmalarla halledilecek bir konu olmadığını belirtiyor ve müzik alanında geçmişten yadigâr olan milli musikinin ihmal edilmeyeceğini; ancak esas ilerlemenin Batı müziğine yönelmekle sağlanacağını ifade ediyordu. Ökmen, Basın-Yayın Umum Müdürü'ne de Meclis'teki tartışmalardan etkilenerek Batı müziğinin aldığı süreyi kısaltmaması uyarısında bulunmuştu.[1002] İnönü döneminin geneline bakıldığında bu tartışmalar ara sıra ortaya çıkmakla birlikte değişim belirtilerinin netleşmesi hususunda yine 1943'ü önemli bir yıl olarak işaretlememiz gerekmektedir. O sene, sınırlı da olsa İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda Osmanlı geleneksel müziği eğitimine izin verilmiştir. Kurumun başına da bu müziğin önemli besteci ve icracılarından Hüseyin Saadeddin Arel'in atanması önemliydi. Yukarıda ele aldığımız tartışma da dahil olmak üzere 1944-1945'te alaturka müzik yayınlarının süresinin azaltılmasına dair eleştiriler gündeme gelmişti. Enteresan olan, muhafazakâr kesim alaturka

1001 Gerek Saygun gerekse Baltacıoğlu'nun görüşlerinin, hedeflenen yüksek kültüre ulaşmak gibi bazı dikkate değer sebepleri olsa da, popüler müziğin önemini fazlasıyla küçümsedikleri anlaşılıyor. Yeni müzik anlayışına uygun bir popüler müziğin geliştirilmesine çalışılmaması, Orhan Tekelioğlu'nun belirttiği gibi, halkın müzik reformuna duyduğu ilginin oldukça sınırlı kalması sonucunu vermiştir. Bkz. Balkılıç, *a.g.e.*, 97-98.

1002 Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, C:17, D:7, B:59 [22 Mayıs 1945], s. 251-258.

müzik yayını süresini az bulurken, Batıcıların da bu süreyi fazla bulmasıydı. Bununla birlikte, 1947-1960 yılları arasında, yayın süresi kısalan Batı müziği olmuş, alaturka müzik yayını artmıştı.[1003] Bu değişim, Batıcı politikalara karşı gelişen milliyetçi ve milliyetçi-muhafazakâr tepkinin etkisini arttırması yönündeki gelişmeyle paraleldi.

Bu başlık altında yine, mimarlık alanındaki gelişmelere de değinmek gerekmektedir.

Mimari alanında Cumhuriyet, Milli Mimari Rönesansı ya da Birinci Milli Üslup denilen, Osmanlı canlandırmacılığını benimseyen, modern ve milliyetçi bir yaklaşımı miras almıştı. I. Milli Üslup, Osmanlı mimarlığını tarihdışı ilan eden şarkiyatçı yaklaşıma karşı bir tepkiydi. Bu yaklaşım, Jön Türk döneminde "resmi üslup" olarak benimsenmişti. Söz konusu yaklaşım, vatansever, şarkiyatçılık karşıtı ve Osmanlı canlandırmacılığına dayalı olarak ortaya çıktıysa da, zaman içinde "Osmanlı formlarına simgesel olarak daha çok Türklük" atfedilmişti. Bozdoğan'a göre Osmanlı formlarının Türkleştirilmesi, iktidarını yeni tesis etmekte olan Cumhuriyet yönetiminin, onu, kendini meşrulaştırıcı bir enstrüman olarak benimsemesini kolaylaştırmıştı.[1004] Ancak 1927'den itibaren Atatürk, bu alanda bir politika değişikliğine gitmişti. Atatürk, Osmanlı canlandırmacılığına dayalı, Osmanlı geçmişini çağrıştıran yapılar değil; modernist mimari anlayışına dayalı yapılar inşa edilmesini istiyor ve mevcut mimari eserleri bu gözle değerlendiriyordu.[1005] Böylece

1003 Kocabaşoğlu yine de Batı müziğinin egemen vaziyetini koruduğunu eklemektedir. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna: TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 356-360.

1004 Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 31-60.

1005 *A.g.e.*, s. 61, Ernst A. Egli, *Genç Türkiye İnşa Edilirken: Atatürk'ün Mimarının Anıları*, Çev. Güven Göktan Uçer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 4-5. Reisman, bu yaklaşımın sebebini şöyle açıklıyor: "(...) Türkiye'nin reformcularının gözünde mimari, Türkiye'nin modernleşmesinin son derece gözle görülür, ancak yeni bir alfabenin yaratılması gibi önemli bir reformun arkasında kalabilecek bir simgesini oluşturacaktı.(...) İletilmek istenen mesaj için modern ve Batı'ya özgü tasarımlara ihtiyaç duyulduğundan, Osmanlı-Türk mimarları bu işe uygun görülmüyordu." Arnold Reisman, *Nazizim'den Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 51.

modernist mimarinin –Yeni Mimari– kabul görmesiyle yeni bir döneme girilmişti. Bu projede öncü rolü Alman ve Avusturyalı mimarlar oynayacaktı. Nitekim Sanayi-i Nefise Mektebi'nin mimarlık kısmının müdürlüğüne de Ernst Egli getirilmişti.[1006]

Bozdoğan'ın belirttiği gibi, modernist mimari yaklaşımı, ayrıca, sadeliği öne çıkarmasıyla aristokratik süslemeleri kullanan eski yaklaşımlardan farklı ve demokrasinin felsefesiyle daha uyumlu görülüyordu. Bu nötr yapısı, Osmanlı dönemine gönderme yapmama konusunda da onu avantajlı kılıyordu.[1007] Buna karşın, söz konusu "nötr"lük ve tarihe gönderme yapmama, milliyetçiliğin özgünlük arayışı bakımından bir sıkıntı kaynağıydı ve Türk mimarisinin ayırıcı/özgün bir üsluba sahip olması yönündeki milliyetçi arzuyla gerilim halindeydi.[1008] Bu alanda bölgesel-yerel özellikleri daha çok ön plana çıkaran bir çizgiye doğru yönelişse 1930'ların sonunda başlamıştı. Bu çizginin güçlenmesinde romantisist eğilimleri olan Bruno Taut'un önemli etkisi olmuştu. Türk mimarlar arasında ise uluslararası üsluptan yeniden bir milli mimari üslubuna yönelmede Sedad Hakkı Eldem'in görüşleri ön plana çıkmıştı.[1009]

Akademide Egli'nin halefi olan Bruno Taut, kültürü tabiatla özdeşleştirmekte ve tabiatla milletin karakteri arasında ilişki kurmaktaydı: "Milletler iklime uymuşlardır ve bittabi türlü türlü mizaçlar ortaya çıkmıştır... Mimari, milletlerin mizaç ve tabiatlerini aksettiren bir aynadır. Onun hafif veya ağır, canlı veya sakin, dağınık veya toplu, zarif veya simetrik vesaire

1006 Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 60-61, 66.

1007 *A.g.e.*, s. 78

1008 *Mimarlık* dergisine röportaj veren Cumhuriyet döneminin önemli mimarlarının ülkenin mimari alanındaki gidişini genelde olumlu bulduklarını belirttikleri halde çoğunluk itibariyle milli-özgün bir mimari geliştirme konusunda istenilen noktaya gelinemediği noktasında görüş belirtmeleri dikkate değerdir. Bkz. *Mimarlık (Mimarlığımız 1923-1950)*, Yıl: 10, S: 112, 1973, s. 21, 29, 41-42, 60.

1009 Uluslararasıcı bir mimari anlayıştan bölgesel özellikleri daha çok dikkate alan bir mimari anlayışa geçiş, C. Holzmeister, E. Egli ve öğrencisi Sedat Hakkı Eldem'in çabalarıyla gerçekleşti. Modernist mimariyle özdeşleşen kübik yapılar da zamanla eleştiri konusu oldu ve Bruno Taut'un gelişiyle bu konuda değişikliğe gidilmeye çalışıldı. Zeki Sayar, H. Kemali Söylemezoğlu, Behçet Ünsal ile Cumhuriyet mimarlığının 50. yılında, ülke mimarisinin gelişimi ve durumu hakkında yapılan söyleşiler için bkz. *Mimarlık (Mimarlığımız 1923-1950)*, s. 20-42.

oluşu, her halde büyük mikyasta bu aynalık vasfından ileri gelir."[1010] Taut, eleştirel modernist bir anlayışa sahipti ve uluslararası üslup da dahil her türlü evrensel geçerlilik iddiasındaki "stilistik ortdoksi"ye olumsuz bakıyordu. Alman mimar, öğrencilerine de bu mimari yaklaşımı aktarmak istemişti.[1011] Taut'un 1938 sonlarındaki vefatından sonra da onun çizgisi devamlılık gösterdi. 1942'de, dünya çapında üne sahip bir Alman mimar, Paul Bonatz, Anıtkabir için açılan yarışmada jüri üyesi olmak üzere Türkiye'ye davet edildi. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yapılan bu davet bir rastlantı değildi; çünkü Bonatz'ın belki en önemli ismi olduğu Stuttgart Okulu'nda, o sırada Türkiye'de önemli pozisyonlardaki Hamit Kemali Söylemezoğlu[1012] ve Arif Hikmet Holtay gibi mimarlar, eğitim görmüşlerdi ve bu mimarların bir kısmı Bonatz'ın ofisinde çalışmışlardı. Dolayısıyla Bonatz'ın Türkiye ile bağlantısı zaten bulunmaktaydı. Bonatz, Stuttgart Okulu'ndaki gelenekçiler ve modernistler arasında bir köprü vazifesi gören "ılımlı modernist" eğilimlere sahipti. Dikkate değer bir olgu, bir dönem Bonatz'ın da Taut gibi Theodor Fischer'ın etkilediği genç mimarlar arasında olmasıydı. Fisher, yerli formlar ve geleneksel zanaatçilikle mimarlığın yenilenmesi yaklaşımını temsil ediyordu. Fischer'dan etkilenmekle birlikte Bonatz, kendine özgü bir mimarlık dili geliştirmişti; zaman içinde ulaştığı yaklaşım, her mimari yaklaşımın, yapıya ve yapının amacına göre kullanılarak hakkını teslim etmek yönündeydi. Dolayısıyla Bonatz, gelenekçilerin ve modernistlerin her ikisinin yaklaşımlarına da dogmatik bir bağlılık duymak istemeyen liberal bir kafa yapısına sahipti. Bu düşünceleri nedeniyle Nazi rejimiyle pek uyuşumu olmasa da rejimin bazı projelerinde yer almıştı. Ancak Almanya'daki durumundan memnun olmayışı, onun Türkiye'den gelen teklifi kabul etmesine yol açtı ki, bu da bir başka dünya çapında ismin Almanya'dan Türkiye'ye gelmesi

1010 Akt. Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 279.

1011 *A.g.e.*, s. 279.

1012 Söylemezoğlu'nun Bonatz'ın ofisindeki eğitimi ve Bonatz'ın Türkiye'ye daveti için bkz. *Anılarda Mimarlık*, Yem Yayınları, İstanbul, 1995, s. 125-132.

demekti.[1013] Bonatz, Türkiye ile ilgili olarak şu düşünceleri ileri sürmüştü: "Yalnızca kendi toprağında kökü olan güçler gelişebilir. Bazı şeyler dışarıdan öğrenilebilir; ancak halka ve toprağa bağlı olmayan bir çalışma beyhude ve kısa ömürlüdür. Şimdi, dönüm noktası geldi ve biz derin bir memnuniyetle gözlüyoruz ki ülkede gelişme adına büyük fırsatlar mevcuttur."[1014] Bonatz'ın bu görüşleri, Atatürk döneminde geliştirilen uluslararası üsluba sıcak bakmayan ve milli bir üslup arayışında olan mimarlar arasında olumlu karşılandı. Bilhassa Sedad Hakkı Eldem'le Bonatz, oldukça iyi anlaşıyorlardı.[1015] Mimaride milli bir üslupla modern yapı tekniklerini birleştirmeyi tasarlayan Eldem, 1939'da şöyle yazmıştı:

> "Bugünkü mimaride enternasyonalizmden ziyade, nasyonalizme doğru bir cereyan vardır. Muhtelif milletler yeni yapı zihniyet ve unsurlarını hep kabul etmiş ve tatbik etmekte iseler de, fikir ve ideal hususunda kendi benliklerini gösterebilecek ve benliklerinin inkişafına mani olmayacak yollar aramaktadır. (Bugün) artık bu mesele ile meşgul olmak zamanı gelmiştir. Milli mimari olabilir mi değil, olmalıdır demek lazımdır."[1016]

Bu ortaklaşmaya karşın Eldem'le hem Taut hem de Bonatz arasında bir yaklaşım farkı mevcuttu: Bu iki mimar, konularına ideolojik ön kabullerle yaklaşmıyorlardı; ancak Eldem'in yönelimi tamamen milliyetçiydi.[1017] Eldem, hem Osmanlı canlandırmacılığına hem de Egli ve Holzmeister'in temsil ettiği "Ankara kübiği"ne karşı isyan bayrağı açmıştı. Bu düşünceyle

1013 Bilindiği gibi Yahudi kökenli olması ya da dünya görüşü nedeniyle Nazi Almanyası'nda barınma imkânı kalmayan birçok bilim insanı Türkiye'ye gelmişti. Bkz. Reisman, *a.g.e.*

1014 Bkz. Roland May, "Remigration: Postponed. The Architect Paul Bonatz Between Turkey and Germany", *New German Critique*, Vol. 36, No. 3 (108), Fall 2009, s. 1-17.

1015 Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 294; May, a.g.m., s. 17.

1016 Akt. Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 260.

1017 *A.g.e.*, s. 290.

1930'ların sonunda devletin bir milli mimari hareketini himaye etmesi gerektiğini belirten makaleler yazmıştı. Eldem'e göre "bu hareket, ancak yerli mimarlar ve müteahhitler tarafından, yerli malzemelerle ve her şeyden önce 'yerli ruh'la başarılı olabilirdi". Eldem başta olmak üzere modernist milliyetçi mimarlar, Türk mimarlığının evriminin diğer Doğu uluslarının aksine Batı'daki evrimle paralel olduğunu iddia ediyorlardı. Bir tür Türk şarkiyatçılığına varan tezlerle, Türk mimarisinin zaten modern Avrupa mimarisine atfedilen özelliklere sahip olduğu belirtiliyordu. Bu görüşün Türk Tarih Tezi'nin Avrupamerkezciliğe karşı geliştirdiği stratejiyle olan ortaklığı belirgindir: Modern Batılı değerler, Türklerin tarihi vasıfları haline getiriliyor ve Türkler, Doğu dünyasının istisnası olarak tarif ediliyorlardı.[1018] Bu çerçevede, 1940'ların mimarlık alanındaki eğilimi, modernlik ve ilerleme vurgusunun yerini "Türklük ihtiyacı"nın almasıydı. Modernist milliyetçi mimarlar, "moderni millileştirme" anlayışını savunuyorlardı. Varılan noktada, "uluslararası üslup"un estetik kuralları reddediliyor ve daha bölgeci, anıtsal ve klasikleşmiş formlara yöneliniyordu.[1019] Bunda Nazi Almanyası'nın etkileri üzerinde durulmuşsa da,[1020] esasen anıtsal mimarinin yükselişi karşısında rekabet düşüncesiyle[1021] birçok Batılı devlette de bu mimari tarz güç kazanmıştı. Bozdoğan'ın da farkında olduğu üzere, bu tür bir gelişmenin ortaya çıkması için Bonatz'ın onayına da fazla gerek yoktu. Zira hem Türk Tarih Tezi, Anadolu'nun klasik mirasını (Yunan, Helenistik dönem ve Roma) sahipleniyordu hem ilk kuşak mimarların çoğu Güzel Sanatlar Akademisi'nin klasik akademik geleneği içinde yetişmişlerdi hem de Avrupa ve ABD'de de bu eğilim güç kazanmaktaydı. Buna hümanizmin kültür politikası alanında yükselişiyle klasiklere dönük ilginin yoğunlaşmasını da ekleyebiliriz. Dolayısıyla Bernd Nicolai'nin yerinde tespitiyle Türk mimarisinin bu dönemi paradoksal biçimde "uluslararası

1018 Bkz. *a.g.e.*, s. 261, 266-270.
1019 *A.g.e.*, s. 261.
1020 *A.g.e.*, s. 296-300.
1021 Bkz. Schivelbusch, *a.g.e.*, s. 68-86.

ulusal üslup" mahiyeti kazanmıştı.[1022] Bunun sebebi, Türkiye'nin gündeminde hem uluslararası dünyanın bir parçası olmanın hem de Türk milli karakterini bu camia içinde korumanın aynı anda önemli yer tutmasıydı. Böylece uluslararası ortamdaki gelişmelerle ilgisini koparmayan, modernizmi tümden reddetmeyen ancak milliyetçi yönelimi artan bir mimarinin 1940'lara damgasını vurduğunu söyleyebiliriz.

2.8.3. Modernleşme ve Kadınlık Durumu

Son olarak Batılılaşma konusunda Türk Devrimi'nin en önem verdiği konular arasında yer alan kadınların durumuyla ilgili gelişmeleri ele alacağız. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, toplumsal çözülmeye meydan vermemek adına hemen her yerde ailenin öneminin vurgulanmasını beraberinde getirmişti. Aile ve annelik, Türkiye'de de önemine sık sık vurgu yapılan konulardı. Türk Devrimi'nin ilk günlerinden beri, kadınların annelik görevlerini ihmal etmemeleri hususu kadınlarla ilgili tartışmalarda benimsenen bir düşünceydi. Bununla birlikte, gelinen aşamada, annelik görevi, kadınların toplumda erkeklerle eşit şekilde yer almalarına, meslek sahibi olmalarına ve siyaset yapmalarına engel olarak değerlendirilmemekteydi. Kadınların, toplum yaşamına erkeklerle birlikte katılmaları, toplumsal gelişmenin önemli işaretlerinden biri sayılıyor ve teşvik ediliyordu. Kadınların bu hususta yaşayacakları zorluklar karşısında hükümet, koruyucu bir tutum benimsemişti.[1023] Buna karşın kadınların toplumsal yaşama katılımı ve karma eğitim konusunda muhafazakâr tepkiler zaman zaman baş göstermiyor değildi. Köy Enstitüleri örneğinde bu konuya değinmiştik. İsmail Hakkı Tonguç'un Türk Devrimi'nin felsefesini yansıtan çizgisi, 1946'dan sonra zayıflamaya başlamıştı.

1022 Bozdoğan, *a.g.e.*, s. 300.

1023 İnönü, henüz 1925'te, Muallimler Birliği Kongresi'nde verdiği söylevde bu hususa verilen öneme işaret etmişti: "Demin konuşurken, size çok ehemmiyet verdiğim bir sual sormuştum. 'Memleketin kuytu köşelerinde çalışan muallim hanımlara müşkülat gösterilmekte midir?' demiştim. Ben bu noktada çok hassasım. En yüksek bir vazife deruhde eden muallim hanımlarımızın mesaisi hiçbir engel ile haleldar olmamalıdır." Bkz. *İsmet İnönü'nün Maarife...*, s. 6.

Ancak bu, kadınlık durumuna ilişkin olumsuz işaretlerden yalnızca biriydi. Kadın-erkek ilişkilerine dair beliren muhafazakâr tepkiyi, siyaset ve meslek sahibi olma alanlarında ortaya çıkan bazı gelişmelerle birlikte okumak gerekmektedir.

Siyaset alanında, kadınlar TBMM'ye ilk defa 1935 Seçimleri'nde girebilmişlerdi. Bu seçimlerde 17 kadın milletvekili Meclise girmiş, ara seçimler sonucu bu sayı 18'e yükselmiştir. İnönü dönemindeki ilk iki seçimde, yaklaşık olarak aynı sayıda kadın milletvekilinin Meclise girdiğini görüyoruz: 1939'da ve 1943'te 16'şar kadın milletvekili Meclise girmişti. Bu sayı 1946 Seçimleri'ndeyse 9'a düşmüştü. Çok partili hayata geçildiği ve demokrasinin geldiği belirtilmekle birlikte, bu gelişme kadınların Mecliste temsili bakımından oldukça uzun süren bir kötüleşmenin de habercisiydi. Öyle ki, kadınların Cumhuriyet tarihinde Meclisteki en düşük yüzdeli temsili, 1950 Seçimleri ile oluşan Mecliste gerçekleşti: Yüzde 0. 61. 1935 Seçimleri'nde bu oran yüzde 4.5'ti. Söz konusu oran çok uzun bir süre (2007'ye kadar) görülen en yüksek orandı. Çok partili hayata geçtikten sonra kadınların Mecliste temsiliyle ilgili bir başka karşılaştırmayı da şöyle yapabiliriz: 1950-1960 yılları arasında yani DP iktidarı döneminde, Meclise giren toplam kadın milletvekili sayısı 15'ti. Bu sayı 1935, 1939 ve 1943'teki seçimlerin her birinde Meclise giren kadın milletvekili sayısından düşüktü. Bu istatistikte ilgi çekici bir diğer taraf, belirttiğimiz 15 milletvekilinden sadece 2'sinin CHP'den seçilmiş olmasıydı.[1024] Kadınların çeşitli meslek dallarında faaliyet gösterebilmesi hususu da, Cumhuriyet dönemiyle birlikte normal bir olay haline dönüşmüştü. Ancak 1949'da, dönemin kadınlar açısından olumsuzlaşan atmosferini yansıtır nitelikte bir münazara tertiplenmişti. Münazaranın konusu "Kadınlar hekim olmalı mıdır olmamalı mıdır"dı. Muhtemelen bu konu tamamen çözülmüş sayıldığından, Atatürk döneminde, özellikle devrimin kadınlara dair politikasının oturduğu 1930'lu yıllarda, böyle bir tartışma yapmak söz konusu dahi olamazdı.

1024 Bkz. Nuray Ertürk Keskin, "Kadın Milletvekilleri 1935-2011", https://www.academia.edu/5395940/Kad%C4%B1n_Milletvekilleri_1935-2011. Erişim Tarihi: 15 Mart 2016.

Münazarada, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden dört kız öğrenci "olmalıdır" tezini, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden dört öğrenci de "olmamalıdır" tezini savunacaklardı. Münazara jürisi şu isimlerden oluşmaktaydı: CHP Kars Milletvekili Tezer Taşkıran, Muharrir (Yazar) Mükerrem Kamil Su, Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Noyan, Prof. Dr. Kamile Mutlu, Prof. Dr. Rasim Adasal, Prof. Dr. Muhiddin Dilemre, Doç. Dr. Kazım Aras, Dr. Ali Süha Delilbaşı. Münazarada hangi tezlerin nasıl savunulduğunu *Ulus* gazetesinden öğrenebiliyoruz. "Olmalıdır" tezini savunanlar, kadın-erkek eşitliğini vurgulamış ve bu çerçevede doktor olmanın anne olmaya mani olmadığı, kadınların bu mesleği yapamayacak kadar zayıf olmadıkları; bu iddianın pederşahi aile sisteminden kalma fikirlerden kaynaklandığı, kadınların şefkatleri nedeniyle gayet başarılı çocuk doktorları olabilecekleri, Türklerin medeni dünya milletlerinden geri kalamayacakları, münazaranın yapıldığı sırada dahi nice kadın doktorların can kurtardığı, oysa bazı erkeklerin eski tip harem hayalleriyle o günkü kadınları tasarlamaya devam ettikleri görüşleri ifade edilmişti. Bu tezler, devrimle beraber gelen fikirlerin bir yansımasıydı. Karşı tezi savunanlar ise kadınların çok şefkatli olmalarından ötürü hastabakıcılıkta daha başarılı olacaklarını, zor bir eğitim olan tıp eğitimini narin vücutlarının kaldıramayacağını, kadınların anne olduklarını, onların bir şiir, bir çiçek gibi olup eski zamanlardan beri öyle muamele gördüklerini söylüyorlardı. Kadınlar belki her şey olabilirlerdi ama doktor olamazlardı. Zira cemiyete intibak ettikleri anda erkek gibi olurlardı. Savunuda bir de aşağılama vardı: Kadınlar heves ettikleri için doktor olmuş olabilirlerdi; ancak onlar da biliyordu ki bu iş modaya benzemezdi.

Münazara için gazetenin yaptığı değerlendirme de oldukça garipti: Gençler zekice ve bilgi yüklü tezlerle birbirlerine cevap vermişlerdi! Sonuçta 1'e karşı 6 oyla Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencileri kazanmıştı![1025] Daha da ilginç olan, jüride Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde profesör olan Kamile Mutlu'nun da aralarında yer aldığı 3 kadın üyenin

1025 Bkz. *Ulus* (10 Nisan 1949).

bulunmasıydı.[1026] Sonuç muhtemelen birçok kişi için çok şaşırtıcıydı. Dolayısıyla münazara haberinden kısa bir süre sonra *Ulus* gazetesinde adeta durumu düzeltmeye çalışan bir makale yer almıştı. A.S. imzasıyla çıkan makalede, "olmalıdır" tezini savunanların kaybetmelerinin sebebinin, karşı tarafın tezini daha iyi savunması olduğu söyleniyordu! Ancak aynı gazetenin aktardığı kadarıyla bu karşı tez aynı zamanda Kemalist Devrim'in antiteziydi. Kız öğrencilerin dile getirdikleri tezler ise iyi bilinen Kemalist tezlerdi. A.S., bu sonuca karşın –kendisiyle çelişir bir şekilde– ölü fikirlerin yaşayamayacağını ve kadın doktorların var olduklarını ve var olmaya devam edeceklerini söylüyordu.[1027] Bu üç gelişme birlikte okunduğunda, kadınlık durumuna ilişkin –bazı bakımlardan sonuçları hayata da yansıyacak şekilde– düşünsel atmosferin olumsuzlaştığı söylenebilir.[1028]

2.9. Devrimcilik: Devrimci Dönemin Sonu ve Devrimciliğin Korumacılık ve Reformizm Ekseninde Yeniden Tanımlanması

"Yavaşlık ile anımsama, hız ile unutma arasında gizli bir ilişki vardır. Gözümüzün önüne en sıradan bir durum getirelim: Bir adam sokakta yürüyor. Birden bir şey anımsamak istiyor, ama anı uzaklaşıyor. O anda kendiliğinden yürüyüşünü yavaşlatıyor. Buna karşılık, az önce yaşadığı kötü bir olayı unutmaya çalışan bir insan, hâlâ çok yakınında olan zamanda, sanki bulunduğu yerden hemen uzaklaşmak istiyormuş gibi elinde olmadan yürüyüşünü hızlandırır. Varoluşun matematiğinde bu deneyim iki temel denklem biçimine girer: Yavaşlığın derecesi anının yoğunluğuyla doğru orantılıdır; hızın derecesi unutmanın yoğunluğuyla doğru orantılıdır."[1029]

1026 Diğer iki kişi Tezer Taşkıran ve Mükerrem Kamil Su'dur.

1027 A.S., "Bir Münazara Dolayısiyle: Kadınlar Hekim Olmalı mı?", *Ulus* (13 Nisan 1949).

1028 Dönemin tanıklarından olan Mina Urgan, 1950'den sonra kadınların durumunun kötüleştiğini düşünmektedir. Bkz. Urgan, *a.g.e.*, s. 119.

1029 Milan Kundera, *Yavaşlık*, Çev. Özdemir İnce, Can Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2015, s. 36.

Atatürk başta olmak üzere devrimciler, "Hasta Adam" Osmanlı döneminden ve imajından hızla uzaklaşmak, çağa uygun, dinamik ve ileri bir toplum kurmak istiyorlardı. Bu sebeple Atatürk döneminin hâkim motifinde, devrimci hız ve Osmanlı döneminden kopuş vardır. CHP'nin evrimciler olarak eleştirdiği Terakkiperverler ve Serbest Fırkacılar, değişim hızının daha yavaş olması noktasında ortaklaşıyorlardı. Ahmet Ağaoğlu, siyasal ve sosyo-kültürel alanda yoğunlaşan devrimlere, teşkilatlanma ve iktisatla ilgili bazı projeler için ekonomik yüklerin de eklenmesiyle, halkın tepkisinin yoğunlaşacağına ve devrimcilerin prestijlerinin zayıflayacağına dair Atatürk'e bir rapor sunmuştu. Ağaoğlu şöyle diyordu:

> "İstikrarı temin ve yeni esasları hayata aşılamak için –gayet tabiî olarak yeni teşkilata tevessül etmek lâzım geldi. (...) Fakat Devletin ihyasına müteveccih bu tasavvurları dahi saha-i hakikata intikal ettirebilmek için –haricî sermaye tarafından boykot edilen Devlet– yine memleketin menabiine müracaat etmek mecburiyetinde kaldı. Yeni ve bazılarının şekli tatbiki ve sureti cibayeti evvelce iyi düşünülmemiş vergiler vazetmek mecburiyeti hâsıl oldu. Bu suretle âdeta fasit bir daire içine girmiş olduk: Bir taraftan milletin asırlardan beri alışmış bulunduğu esasları kaldırdık ve yerine tamamen yeni esaslar vazetmeye başladık; –yani milletin manevî fedakârlığına ve tahammülüne müracaat ettik, diğer taraftan da bu yeni esasları canlandırmak, hayata aşılamak için yine onun menabiine müracaat eyledik– yani maddî fedakârlığına ve tahammülüne müracaat ettik."[1030]

Atatürk ve diğer devrimciler, yeni topluma ulaşılması, maddi kalkınma ve kültürel ilerleme için bu fedakârlıkların zaruri olduğuna inanıyorlardı. Atatürk'ün hızı, toplumu, cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik bir düzenin yaşam ufuklarına taşıma

1030 Akt. Soyak, *a.g.e.*, s. 472-473.

amacı güdüyordu; toplum ve siyaset tahayyüllerinde yeni bir olasılıklar dünyası açılmıştı. Atatürk, böylesi bir dönüşümün yavaş yavaş ve eskiye referansla yapılabileceğini düşünmüyordu. Ancak Ağaoğlu'nun uyarısında dikkate değer bir siyasi realizm vardı: Toplumun maddi ve manevi olarak fazla yük altına girmesi, rejime ve liderlerine karşı kuvvetli bir reaksiyon tehlikesi yaratabilirdi.

İkinci sorun alanı, modern, ileri bir toplum olmak için gerekli görülen devrimci kopuşla, ulus-inşasının tarihsel süreklilik ihtiyacı arasındaki gerilime ilişkindi. Yani yeni esaslara dayalı modern bir toplum haline gelebilmek için devrimci hız ve belli bir kopuş gerekirken, ulus-inşası tarihsel sürekliliği yeni bir yorumla da olsa kurmayı zorunlu kılıyordu.

Türk Devrimi açısından bakıldığında, tarihin İnönü'nün ve çalışma arkadaşlarının önüne koyduğu görev, oluşan yeni dünya şartları çerçevesinde bu problemleri devrimin hedeflerine uygun bir şekilde çözmekti.

İnönü'nün uygulamaları bu açıdan değerlendirildiğinde, hümanist görüşe dayalı kültürel değişim yönelimi, Köy Enstitüleri ve Toprak Reformu girişimleri, nüveleri Atatürk döneminde bulunabilecek, Kemalist Devrim'in hedeflerini gözeten atılımlardı. Ancak bu girişimler sonuna kadar takip edilmedi ya da edilemedi. 1946'dan itibaren bu konularda takınılan tutumsa, yavaşlama eğilimini iyice belirgin hale getirdi.

İnönü'nün, tarihsel sürekliliğin yeniden inşası konusuyla da cumhurbaşkanlığının hemen başından itibaren ilgilendiği görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu sorun, özellikle tarihçilerin alanına giriyordu ve tarihçiler arasında da bu sürekliliği farklı yorumlarla kuran insanlar mevcuttu. İnönü'nün sürekliliği kurma girişimleri, toplumdaki reaksiyonlardan etkilendi; ancak bir yandan bazen aşırı noktalara varmış Osmanlı eleştirilerine karşı tepkilerin ortaya çıktığı, bir yandan da yapılan devrimin geçmişi eleştirel bir biçimde gözden geçirmeyi gerektirdiği bir ortamda İnönü, çok etkili politikalar geliştirecek kadar iktidarda kalmamıştır. Türk Tarih ve Dil Tezleri ile kısa sürede başarılmak istenen pek çok amaç vardı, ancak

bu politika, tezlerin bilimsel açıdan tatmin edici olmaması sebebiyle sürdürülebilir nitelikte değildi: Yeni tezlerin geliştirilmesi, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun daha uzun vadeye yayılacak hedefleri çerçevesinde gerçekleştirilebilirdi.

Din eğitiminin laiklik çerçevesinde nasıl bir uygulama ile gerçekleştirileceği de önemli bir konuydu. Din eğitiminin ne dini cemaatler ne de devlet tarafından verilmediği bir durumun uzun süre devam ettirilmesi pek mümkün olmadığı gibi, bu durum laiklik açısından da sorunluydu. İnönü döneminde bulunan çözüm, din eğitiminin dini cemaatler tarafından değil devlet tarafından ve seçmeli ders olarak verilmesiydi. Bu formülün Kemalist laiklik anlayışının sınırları içinde olduğu söylenebilir. Laikliğe karşı eylemler sorununa ise TCK'nin hükümleri ağırlaştırılarak karşılık verilmişti. Laikliğin tanımına uymayan taleplere de olumsuz yaklaşılmıştı. Ancak bu türden taleplerin birden güçlü bir biçimde ortaya çıkması, dönemin birçok şahidini devrimler konusunda endişeye düşürmüştü.

Sosyo-kültürel alana bir bütün olarak bakıldığında, dikkate değer bir reaksiyon hareketinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Soğuk Savaş'la birlikte ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu noktada, Karpat'ın, giriş kısmında değindiğimiz görüşlerinden alıntı yapmak yerinde olacaktır:

> "Bu davanın (Yücel-Öner Davası) sebep olduğu komünizmle suçlanmak korkusu, liberal ve ilerici düşünceyi durdurdu. Bütün bu tartışma ve gürültülerden ürken birçok kimse de düşüncelerini ve yazılarını, herhangi bir olumsuz yorumdan kaçınmak için rötuşlamak zorunda kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda fikri yaratıcılığın din adına uygulanan sert sansür yüzünden gelişemediği hatırlanırsa, komünizm korkusunun doğurduğu baskının da Türkiye'de yaratıcı politik düşünceyi uzun müddet neden felce uğratmış olduğu kolayca anlaşılır. (...) Siyasi alanda liberalizasyon sağlayan ve genellikle olumlu sonuçlar veren çok

partili gelişmenin, kültürel ilerlemeyi olumsuz şekilde etkilemiş olması esef vericidir."[1031]

İnönü de sonraları, Abdi İpekçi'nin kendisiyle yaptığı görüşmede esef ederek, kültürel açıdan çok daha iyi bir noktaya gelinebileceğini söyleyecektir.[1032]Konu bu çerçevede ele alındığında, karşı-devrim tezinin de, indirgemeci bir normalleşme yorumunun da yerinde olmadığını söyleyebiliriz. Normalleşme, Kemalist Devrim açısından, devrimin temel hedeflerine ulaştığı ve gelişimini uzak hedeflerine doğru güçlü bir biçimde sürdürebildiği bir ortamda, radikal yöntemlere başvurulmasına gerek kalmaması şeklinde tanımlanabilir. Karpat'ın tespitinin de ortaya koyduğu üzere, çok-partili hayata geçişin böyle bir yola girildiğini gösterdiğini söylemek çok zordur.

Karşı-devrim tezinin geçerli olabilmesi içinse, Osmanlı dönemindeki eski rejime dönülmüş olması gerekirdi. Kemalist Devrim'e karşı reaksiyonun varlığı, kendiliğinden bir ispat oluşturmamaktadır. Bu tezin temel mantığına bakıldığında, bir rejim olarak Kemalist rejimle bir ideoloji olarak Kemalizm arasında bir ayrım gözetilmediği görülmektedir. Bir rejim olarak Kemalist rejim, Kemalizmden farklılaşan siyasal ideolojileri içerir ve onları Kemalizmin bazı temel değerlerinin – Cumhuriyet, laiklik, ulus-devlet/milliyetçilik– hâkim olduğu bir anayasal düzen içerisinde meşru siyaset alanına dahil eder. Rejimin gücü, farklı görüşleri kapsayabilme gücüyle de doğru orantılıdır. Karşı-devrim tezi, Kemalist ideolojiyle Kemalist rejimin birebir örtüşmemesine dair, özellikle rejimin sağı içerme durumuna dair, kavramsal olarak iyi tanımlanmamış bir yaklaşım gibi görünmektedir.

Çok partili hayata geçilmesi de, İnönü'nün kabul ettiği gibi, devrimci radikalizm döneminin bittiği anlamına gelmektedir. Devrimci radikalizmin bitmesi ve rejimde bazı açılardan ortaya çıkan sağa kayma, iki politik grubun mensuplarını sahnenin arka planına itmiştir: O dönem müfritler olarak adlandırılan

1031 Karpat, *a.g.e.*, s. 456.
1032 İpekçi, *a.g.e.*, s. 47.

Kemalist radikaller ve sol Kemalistler. Bunlardan Recep Peker'i Kemalist radikaller, Hasan Âli Yücel'i ise sol-Kemalistler arasında sayabiliriz. İlgili kısımda gördüğümüz gibi, 1947 uzlaşmasından sonra, CHP ile DP, kadrolarındaki radikalleri geri plana çekmişlerdir. Rejim, sola pek fazla yer açmazken, sağ siyaseti belli anayasal-yasal sınırlar çerçevesinde meşru siyaset alanına dahil etmiştir. Kemalist ilkeler de, her birini ilgili başlık altında incelediğimiz şekillerde, gözden geçirilmiş ve yeniden tanımlanmışlardır. Dönemin şartlarında, bazı değişikliklerin DP tarafından gündeme getirildikten sonra yapılması, çok partili hayata geçme kararının demokratik devletlerin ve özelde ABD'nin zaferi belirginleştikten sonra ortaya çıkması, CHP'nin Köy Enstitüleri gibi bazı kurumlara ve özellikle laikliğe yöneltilen eleştiriler karşısında eskisi kadar dirençli bir tavır takınmaması, beklenebilir bir şekilde, yapılan değişikliklerin ve varılan uzlaşmaların tavizler olarak yorumlanmasını beraberinde getirmiştir. Ancak daha dengeli bir değerlendirmenin, yapılan gözden geçirmeler ve değişikliklerde İnönü'yü ve CHP'yi tamamen pasif konumda ele almaması gerektiği kanaatindeyim. İç ve dış siyasal gelişmelerin yorumlandığını ve bu gelişmelere göre sadece tavizden ibaret olmayan pozisyonlar alındığını söylemek daha doğru olacaktır.

Yeniden tanımlama sürecine bakıldığında ise devrimciliğin, devrimlerin korunması ve geliştirilmesi çerçevesinde, reformculuğa denk düşecek şekilde revize edildiği söylenebilir.

> *1939 Programı:*
>
> "Parti, devlet idaresinde tedbir bulmak için tedricî ve tekâmülî prensiple kendini bağlı tutmaz. Parti, milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar."[1033]
>
> *1943 Programı:*
>
> "Parti, devlet ve millet işlerinde tedbir bulmak için tedricî ve tekâmülî prensiple kendini bağlı tutmaz.

1033 *C.H.P. Beşinci Bilyük...*, s. 89.

Parti, milletimizin birçok fedakârlıklarla yaptığı inkılâplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar."[1034]

1947 Programı:

"Partimiz devrimciliği memleketimizde geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması mânasına alır. Bugüne kadar başarılan devrim eserlerini ihtimamla koruyacak ve geliştireceğiz. Gerçek milli değerler üzerine kurulan yeni milli hayatımızı kısa zamanda, ileri medeniyet seviyesine yükseltmek amacımızdır. Bunun için gerekli hamlelerle durmadan ilerlemek karar ve azmindeyiz."[1035]

Görüldüğü gibi tek-parti ve devrim döneminde parti, yapılacak atılımlar için evrimci bir yolu izleme zorunluluğu olmadığının altını çiziyordu. Çok-partili dönemdeyse artık partinin devrimci hamlelere girişme misyonu olmadığı düşünüldüğünden olsa gerek, böyle bir yetkiye kapı aralayan bir ifadeye yer verilmemişti. Parti, bu tanımla, yeni devrimci atılımlar peşinde olmadığını, devrimlerle getirilen düzenin korunması ve geliştirilmesiyle ilgilendiğini açıklamış oluyordu. İleri medeniyet seviyesine kısa zamanda ulaşma arzusu dile getirilmekle birlikte, bu konuda devrimci değil reformcu bir yöntem izleneceği ortaya konmaktaydı. Bu tanım, rejimin artık oturmuş olduğu fikrini yansıtıyordu. Ancak İnönü CHP'sinin geliştirdiği tanımların ve ülke siyasetine vermeye çalıştığı yönün mutlak belirleyici olmadığını ve siyaset ve kültür hayatında düşünsel ilerlemenin olumsuz etkilendiğini görmüş bulunuyoruz. Üstelik, bu atmosferin oluşmasında bazı CHP'lilerin de azımsanmayacak katkıları olmuştu. Dolayısıyla alınan kararların, temelde, Kemalist Devrim'in hedeflediği rotada gelişerek ilerlediği yeni bir aşamaya ulaştığı fikriyle bir ilgisi yoktu.

1034 *C.H.P. Programı (1943)*, s. 6.
1035 *C.H.P. Yedinci Büyük...*, s. 470.

Henüz tek parti dönemi devam ederken başlayan maziyle ilgiyi yeniden kurma ve "yavaşlama" eğilimlerinin, İnönü döneminin havasını, devrimci havadan daha çok tanımladığını söylemek mümkündür. Bunda, dönemin genel atmosferinin yanında, İnönü'nün devlet adamlığı ve politika anlayışının da etkisi olduğu söylenebilir. Atatürk, bir devrimci ve vizyoner bir devlet adamıydı; İnönü'yse Atatürk'le rejimin temel ilkeleri konusunda hemfikirdi; ancak eğilimleri itibariyle oldukça tedbirli bir devlet adamı ve evrimciliğe yatkın bir politikacıydı.[1036] Bu sebeple uzlaşmacılığa ve "yavaşlama" önerilerine daha açık bir politik kişilikti.

Yavaşlama eğilimi, dört gelişmeyi bize işaret etmektedir: Devrime karşı reaksiyonun çok fazla büyümesine engel olarak kontrol altına alınması, "mazi"nin farklı anlamlarıyla[1037] tekrar siyaset sahnesine dahil olması, tarihsel sürekliliği kurma çabaları ve devrimci atılım döneminin sona ermesi. Yapılan sınırlı atılımlar bu dört gelişmeyle birlikte düşünüldüğünde,

1036 İnönü'nün Abdi İpekçi ile yaptığı röportajda söyledikleri bazı açılardan çelişik görünmektedir; ancak yine de şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür. İnönü, Atatürk'le sosyal ve siyasi görüşler bakımından aralarında yakın bir anlaşmanın Kafkas cephesinde beraber bulundukları sırada teessüs ettiğini ifade etmektedir. Yani genel sosyal ve siyasi çizgide aralarında bir ortaklık bulunmaktadır. Bununla birlikte Atatürk'le aralarında nihai olarak bakıldığında fikir ayrılığı olduğunu söylediği Rauf Orbay ve Terakkiperverlerle arasındaki farkı şu sözlerle ifade etmiştir: "Rauf Beyle benim durumuma gelince... Onlar Atatürk ile münakaşa ederken ben etmiyordum. Mutabıktım. Aslında mesele bundan ibarettir." İnönü, siyasi meselelerde arkadaşlar arası görüş ayrılığının da önlenmesi mümkün olmayan bir hadise olduğunu belirmektedir. Kısacası İnönü, Atatürk'le farklı düşündüğü noktalarda Atatürk'e muhalefet etmemiş, bu sebeple Terakkiperverler gibi onunla arası açılmamıştır. Bkz. İpekçi, *a.g.e.*, s. 11, 20-21.Örnek olarak, Harf Devrimi'nde İnönü, Atatürk'le aynı fikirde değildi; ancak bu konuda radikal bir değişiklik isteyen Atatürk'e uzun süre muhalefet etmemişti. Devrimden sonra da değişikliğe tam anlamıyla uymaya özen göstermişti.

1037 İnönü, "mazi"yi günün çözümlerinin anahtarı olarak görerek politikleştiren yaklaşımlar için şöyle düşünüyordu: "Anlaşılıyor ki, Türk milletinin asırlarca geride tutulmasında, garp milletlerinin hayatını iyi, aydınlık istikamete sevkeden Rönesans şeklindeki devrelerden bizim milletimizin geçmemiş olması yüzünden tutucu ve alıkoyucu tesirler daha çok yaşanmıştır. Bunların zararını çok görmüşüzdür. Bunlar fırsat buldukça kendilerini yine gösteriyorlar. Günün meselelerini yeni fikirler, devletin yeni usulleri, nizamları ile halletmekte güçlük çektikçe çâreyi onlar içinde aramak yerine mâzi usullerinde aramaya çalışıyorlar. İrtica dediğimiz hareketler, düşünceler, fikirler bunlar..." Bkz. *a.g.e.*, s. 48.

denilebilir ki, radikalizmden uzlaşmacılığa, devrimci siyasetten siyasi realizme ve evrimciliğe doğru çizilen oklar, İnönü döneminin bu açıdan bir özetini sunacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada, İnönü döneminde Kemalizmin, Atatürk dönemine kıyasla hangi bakımlardan değişim, hangi bakımlardan süreklilik gösterdiği, gerçekleşen değişimlerin nasıl tanımlanabileceği ve değişimin sebepleri, mekanizmaları incelenmiştir. Bu başlık altında hem Kemalizmin mahiyeti hem de onun İnönü döneminde resmi düzeydeki ele alınışı bakımından varılan sonuçlar açıklanacaktır.

Öncelikle Kemalizm, Jön Türk kuşağının Batılılaşmacı ve milliyetçi kanadının ideolojisidir. Dolayısıyla Jön Türklerin mirasına pek çok şey borçludur. Ancak Garpçı-Türkçülerin düşünceleri doğrultusunda sistemli ve kararlı bir dönüşüm politikası Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanabilmiş değildi. Hayata geçirilen bazı uygulamaların erişim alanı oldukça sınırlı kalmıştı. Pek çok konuda dönüşüm henüz başlangıç aşamasındaydı. Dolayısıyla Kemalizm, bir inşa dönemi ideolojisidir. Mustafa Kemal Atatürk, bir inşa döneminde olunduğunun bilincinde olarak, böyle bir dönemin gerektirdiği kararlılıkla ucu açıklığı bir arada götürebilmek istemiştir. Zira II. Meşrutiyet yıllarında temelde yön tayini ile ilgili olarak ortaya çıkan ideolojiler arasında Batıcı/modernist milliyetçiliği seçerek yeni devletin rotası konusundaki tartışmaya nihayet vermiştir. Bu konuda tam bir kararlılık söz konusudur. Ancak hem modern, Batılı, gelişmiş uluslar topluluğunun saygın bir üyesi olmanın hem de bu camia içinde ulusal karakterini koruyarak, ulusal

üretimle medeniyete katkıda bulunarak yer almanın nasıl başarılacağı hususu, kısa bir zaman kesitinde halledilebilecek bir şey olmadığı gibi bu hedefin henüz çok başında olunduğundan arayışların devam edeceği ve etmesi gerektiği de kesindi. Bu sebeple, yeni devletin ve toplumun rotası konusunda kararlı ve kesin olmak gerektiği gibi bu rota içerisinde arayışların ve dönüşümlerin ortaya çıkacağını bilerek dogmatik bir karakter ortaya koymamak da gerekiyordu. Atatürk'ün pozitivist ve "-izm"lere mesafeli dünya görüşü, Kemalizmin bu mahiyetinin belirişinde destekleyici ve etkili oldu.

Yeni kurulan rejim, temelde cumhuriyetçi, laik ve milliyetçiydi. Böyle bir rejimin Osmanlı ya da Türk tarihinde bir modeli mevcut değildi. Osmanlı dönemi Batılılaşma hareketlerinde Cumhuriyet'i hazırlayan pek çok gelişme olmakla birlikte, bu dönüşümler hem kararlı ve sistematik bir eksende yürütülmemişti, hem halkın geniş kesimlerine yayılmamıştı hem de pek çok bakımdan dönüşümün başlangıç aşamasında bulunuluyordu. Dolayısıyla, Atatürk'ün ve Kemalist kadronun yapacakları girişimlerde bazı açılardan "boşlukta" hareket ettikleri söylenebilir. Bu boşluk, o alanda Osmanlı döneminde çok az şey yapılmasıyla ilgili olabildiği gibi, Osmanlı döneminde yapılanların yeni rejime uygun bulunmayıp reddedilmesiyle ilgili de olabiliyordu. Pek çok alanda başlatılan sıfırdan inşa, aslında sadece Osmanlı döneminde yapılanların sınırıyla ilgili olmayıp başarılamayanlardan çıkarılan derslerle de ilgiliydi. Sıfırdan inşa konusunda, Osmanlı modernleşmesinin yetersiz bulunup reddedildiği alanlarda, devrimci yönetimle ilgili meşruiyet iddiasının etkisini de göz önünde tutmak gerekmektedir.

Boşlukta hareket etmek, inşa ve kuruculukla ilgilidir. Çok az şey yapılmış bir alanda girişilecek kuruculuk da deneme-yanılmaya muhtaçtır. Bu da kurucu keyfilik diyebileceğimiz bazı seçimlerin yapılmasına yol açar. Hemen belirtmek gerekiyor ki buradaki keyfilik, gündelik hayatta kullandığımız anlamında değil, arayış içerisinde olan bir kadronun tercihlerinin baskınlığı anlamında kullanılmıştır ve "boşluk"ta

hareket etmekten kaynaklıdır.[1038] Deneme-yanılma, arayış dönemi sırasında "boşluk"ta yapılan girişimler, zaman zaman aşırılık gibi sonuçlar ortaya çıkarabilir; denebilir ki aşırılık, bu tür dönemlerin eğilimli oldukları bir gelişmedir.[1039] Gerek Atatürk döneminde gerekse daha az olmak kaydıyla İnönü döneminde bazı hususlarda –özellikle dil ve tarih alanlarında– aşırılıkların ortaya çıktığını görmek mümkündür. Yine de, kurucu eylemlerin "keyfi"liğinin bir kuralsızlık olduğunu söyleyemeyiz. II. Meşrutiyet döneminde oluşmaya başlayan ve Türk ulusal karakterini koruyarak ve ondan feyz alarak Batılı tekniklerle/metotlarla çeşitli alanlarda üretime/faaliyete geçme düsturu, temel çerçeveyi çizmiştir. Ancak modernliğin bir ulusu karşı karşıya bıraktığı sorun alanlarıyla başa çıkabilmek için, bu temel çerçeveyi ortaya koymanın, ne yapılacağını söylemenin, yapmaktan çok daha kolay olduğu görülmüştür. Böylece, arayışların sanıldığından daha uzun süreceği gerçeğiyle yüzleşilmek durumunda kalınmıştır.

Türk ulusunu Batılı bir ulus modelinde tasavvur etmeyen kişiler içinse, Osmanlı geçmişi, yeni icraatlar açısından pek de o kadar boşluk içermiyor, aksine, yenilenme için tüm araçları içeren büyük bir birikim oluşturuyordu. Bir medeniyet değiştirme projesi olarak gündeme gelen Kemalizme dayalı uygulamalar, bu sebeple, bu düşüncede olan kişilere gündelik anlamıyla keyfilikler ve kabul edilemez aşırılıklar olarak görünüyorlardı. Kısacası bir Kemaliste deneme-yanılma sürecinde ortaya çıkan düzeltilebilir bazı aşırılıklar olarak görünen şeyler, Kemalizmin muhalifleri için ulusun tahribi olarak anlaşılıyordu. Muhalifler, yön tayini konusunda da Kemalizmle hemfikir olmaktan uzaktılar ve Batı'nın model alınması yine ulusal karakteri tahrip eden bir taklitçilik olarak yorumlanıyordu. Bir

1038 Boşluk, burada, yeni paradigma çerçevesinde/yeni paradigmanın hedeflerine paralel biçimde var olan birikimin nasıl değerlendirileceği, gelişmiş ülkelerdeki birikimlerden nasıl yararlanılacağı hususunda o zamana değin ya hiçbir şey yapılmamış ya çok az şey yapılmış ya da yapılanların oturmamış olmasını ifade etmek için kullanılmaktadır.

1039 Buradaki görüşleri geliştirmekte Taburoğlu'nun çalışmasından oldukça faydalandığımı söylemeliyim. Özgür Taburoğlu, *Boşluk Aşırılık ve Keyfilik*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s. 10-25.

Kemaliste göreyse Batı uygarlığı içerisinde yer almak isteyen bir ulus için ileri Batı uluslarıyla etkileşmekten, onların yaptıklarını örnek almaktan daha doğal bir şey yoktu. Türk ulusu kendi üretkenliğini geliştirene kadar, bunun zorunlu bir süreç olduğu düşünülüyordu. Dahası, modernleşmenin başarıya ulaştırılmaya çalışıldığı çeşitli alanlarda yetkin uzmanların sayısı çok azdı ya da böyle kişiler hiç yoktu. Atılacak adımların sonuç verici olması için Batılı uzmanlardan yararlanma politikası, bu şartların da bir sonucuydu. Bu süreçte bazı sorunların çözümünde zorlanılmıştı; zorluklar ortaya çıktıkça, aşırı muhafazakâr kesimden gelen tepki, öze ya da maziye dönülmesi yönündeydi. Ancak ortaya çıkan problemlerin, geçmişe dönmek ya da ileriye gitmek gibi kestirme çözümleri olmadığını olaylar göstermişti. Bununla birlikte geçmişe dönmek ya da ileriye gitmek yön tayiniyle ilgili temel bir cevaptı. Atatürk, gelişmiş Batılı ulusların bu noktaya, modern manasıyla akla, bilime ve ekonomiye önem vererek vardıklarını düşünüyordu. Atatürk'ün düşüncesinde ilerilik, akla, bilime ve ekonomiye önem veren Batı modelini temel almaya dayanıyordu.

Atatürk'ün devrimciliği, Türkiye toplumunu Batı modelinde bir ulusa dönüştürmeyi hedeflediğinden, geçmişle bir kopuş gerçekleştirmek zorunlu kabul ediliyordu. Bu kopuşla yapılmak istenen, maziyi rejimle uyuşmayan yükünden arındırmak ve geleneği "kutsallaşmışlık"[1040] durumundan çıkarıp tarihselleştirmekti. Osmanlı ve İslam geçmişinden kalan miras, bu dönüşümden sonra sisteme dahil edilecekti. Bir örnekle ifade edersek, padişah türbelerinin Cumhuriyet karşıtı, saltanatçı, Osmanlıcı ya da İslamcı sembolizmin kutsadığı yapılar olarak değil, Türk tarihsel mirasının bir parçası olarak dönüştürülerek sisteme dahil edilmesi isteniyordu ki bu seküler cumhuriyetçi programın bir gereği olarak benimsenmişti. Bunu gerçekleştirmek için belli bir zaman diliminde "unutma", zaruri görülmüştü.

Ancak bu geçici "unutma" eyleminin geçmişe yönelik yeni bir ilgi doğurması, yine beklenebilecek bir sonuçtu. 1939'dan

1040 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 19.

itibaren çeşitli alanlarda ulusallığın tekrar vurgulanmaya başladığını ve 1943'ün rejimin radikalizminin yumuşatılması çağrıları açısından önemli bir tarih olduğunu göstermiştik. Bu hareketler, gerek tarihyazımında gerek daha popüler düzeyde değerlendirilirken, kanaatimce olayın sadece bir yüzüne odaklanan iki uç nokta ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesi, normalleşme görüşüdür. Normalleşme görüşünü savunanlar, toplumsal psikolojide ortaya çıkan böyle bir tepkinin tüm sonuçlarını siyasilerin adeta olduğu gibi siyasete yansıttıklarını varsayan bir hataya düşerler. Kısacası, tam olarak adını koymaksızın, tamamen toplumsal psikolojiye ya da daha çok kullanılan şekliyle "sosyoloji"ye odaklanırlar. Karşı-devrim tezini savunanlar ise Kemalizm ve laik Cumhuriyet karşıtlarının görüşlerinin altında yatan siyasi hedeflere yoğunlaşırlar. Bu kişilerin görüşlerini ifade edebilmeleri bile adeta bir karşı-devrim kanıtı haline gelir. Oysa iki gelişmeyi birlikte okumak ve bu ortamda çeşitli konularda nasıl formüllere ulaşıldığını saptamak bir üçüncü yol olarak mümkündür ki çalışmamızda her iki noktaya da dikkat çekmeye çalıştık. Gerçekten de, toplumlarda, radikal ve "hızlı" dönemlerin ardından bir "yavaşlama" ve "güvenlikli", dolayısıyla maziyle daha irtibatlı bir ortama erişme ihtiyacı belirebilir. Bu ihtiyaçların yeterince göz önünde bulundurulmaması, rejime ve liderlerine karşı büyük bir reaksiyon hareketinin oluşmasına da yol açabilir. Dolayısıyla "hız" ve "yavaşlama", devrim stratejisi açısından kritik ayarlamaların yapıldığı alanlardır. Her şeyin düz bir çizgide ve aynı hızda gittiği bir devrim süreci tasarımına göre değerlendirmeler yapmak, kanımızca gerçeklikten kopuk ve fazlasıyla ideoloji yönelimli bir yaklaşımı temsil eder. Devrim açısından esas sorun, toplumda gözlenen bu eğilimlerin, hangi çözümler üretilerek karşılandığı ve bu çözümlerin devrimin hedefleriyle ne ölçüde uyumlu olduğudur.

Konuya taviz tezi açısından bakıldığında da, yine farklı bir bakış açısı geliştirmek gerektiğini düşünüyorum. Demokrasi, uzlaşmayı gerektiren bir rejimdir ve demokratikleşme hareketleri siyasal alanın genişlemesiyle doğrudan ilgilidir. Buradaki

sorun alanı, uzlaşmanın, rejimin gereklerini ve devrimin hedeflerini göz önünde tutarak nasıl sağlanacağıdır. DP yöneticilerinin söyledikleri içerisinde birçok şey, örneğin Basın Birliği Kanunu, Matbuat Kanunu, Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu gibi kanunların değiştirilmesi ya da yürürlükten kaldırılması, normal bir demokrasinin işleyişi açısından gerekli değişikliklerdir. DP, bu konularda muhalefette olmanın avantajından da yararlanarak pro-aktif bir tutumla ilk adımları atmış ve CHP'yi peşinden getirmiştir. Birçok hususta DP'nin taleplerinin bir süre kabul edilmedikten sonra onaylanması ya da milliyetçi-muhafazakâr taleplere karşı, seçimlerde DP'nin gerisine düşmemek için daha duyarlı hale gelinmesi, CHP'nin taviz veren bir parti olarak görülmesine yol açmıştır. Ancak bu çalışmada, hem İnönü'nün hem de o zamana değin geliştiği şekliyle Kemalizmin, dönüşümün niteliğini belirlemede tamamen pasif konumda olmadıkları savunulmaktadır. Milliyetçi-muhafazakâr söylem resmi söylemi etkileyebildiği gibi, Kemalist söylem de çeşitli görüşlerden insanların kendilerini ifade edebilme biçimlerini etkilemektedir. Kemalizm, bu bakımdan bütün ideolojilerin üstünde bir konuma sahiptir. Özellikle 1946'dan sonraki ortamda İnönü, gerek toplumsal gelişmelerin ve güçlenen siyasal akımların gerek uluslararası ortamın bir değerlendirmesiyle Kemalizmi revize etme yönünde bir tavır geliştirmiştir. Böylece değişimin söz konusu olduğu alanlarda hem Kemalizmin hedeflerine ait ideoloji içi etkenlerin, hem ideolojiler arası etkileşimlerin hem de gerek ulusal gerek uluslararası ortamdaki siyasal ve sosyo-ekonomik gelişmelerin göz önünde tutulmasını gerektiren bir analize ihtiyaç duyulmaktadır ki, çalışmamızda bu faktörler göz önünde tutulmuştur.

Bu mekanizma çerçevesinde, klasik olarak benimsenen 1938-1945 ve 1945-1950 dönemlendirmesinin her başlık için bir kesinlik taşımadığı ve 1945'e kadar olan süreci fazla önemsizleştirdiği düşüncesindeyim. Değişimin incelenebilmesi için alt-akımlara bakılması da büyük önem taşımaktadır. Toplumdan ve muhalefetten gelen tepkilerin yankı bulmasında 1943'ün önemli bir tarih olduğunu burada bir kez daha

yineleyelim. Uluslararası ortamdaki değişiklik ve demokrasiye yöneliş, alt-akımların ve muhalif görüşlerin kendilerini daha güvenli ifade edebilecekleri bir ortamın oluşmasına etkide bulunmuş ve bazı değişimleri tetiklemiştir; ancak bu değişimler farklı akımları incelemeden ve Kemalizm içerisindeki tartışmaları ele almadan hakkıyla değerlendirilemez.

Çalışmamızda ulaştığımız sonuçlardan biri de 1945 sonrasının uzun vadeli sonuçlarını değerlendirmek için 1950'ye kadar gerçekleşenlere ve resmi metinlere odaklanmanın kesinlikle yanıltıcı olacağıdır. Resmi metinler ve Kemalizm, toplumdaki tüm gelişme ve değişmeleri açıklayan anahtarlar değillerdir. Kemalizmin Türk siyasal hayatındaki büyük etkisi tartışmasız olmakla birlikte, onun yorumlanmasında ortaya çıkan değişiklikler, tek başlarına, değişimin mahiyetini açıklayıcı olamayacaklardır. Bu bakımdan, hem farklı ideolojik akımlara ve onların ideolojik iktidar ağındaki yerlerine hem Kemalizm içindeki farklı akımlara ayrı ayrı bakmak gerektiği gibi, Cumhuriyet öncesinin getirdiği siyasi birikimi de dikkate almak gerekmektedir. Bu, Türk tarihine dair uzun erimli bir okumayı da gerektirmektedir. Zira demokrasiyle ilgili ortaya çıkan sorunları sadece İttihatçılık ya da tek parti dönemi Kemalizmi ile açıklamaya çalışmak, birçok faktörü görmezden gelmek demektir.[1041] Bu geniş tarihin içinde Kemalizm, eleştirilebilecek tüm noktalar saklı kalmak kaydıyla, demokrasiye doğru bir harekettir ve "Post-Kemalist" çalışmalarda gözlenen bir eğilimle çeşitli bakış açılarına göre "muhafazakâr" bulunan yönleri olabilirse de bir ideoloji olarak muhafazakârlıkla değil, modernizmle, ilericilikle ilişkilendirilebilir.

Sonuç olarak çeşitli alanlarda zamansal açıdan bazı farklılıklar göstermekle birlikte Kemalizmin İnönü döneminde genel olarak süreklilik ve değişim bağlamında nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulabileceğini şu şekilde açıklayabiliriz:

Atatürk döneminde lider kültünün inşası, yeni rejimi popülerleştirmek ve patrimonyal gelenekten gelen bir toplumda Cumhuriyet'in kurucu liderinin otoritesini pekiştirmek

1041 Bu konuda bir eleştiri için ayrıca bkz. Aytürk, "Post-post-Kemalizm", s. 42.

bakımlarından işlevseldi. İnönü ise bu dönemde, Atatürk'ten sonra açık ara en fazla anılan figürdü. Atatürk'ün buna bir itirazı olmamıştı; aksine, İnönü'nün yükselişini İstiklal Harbi'nden itibaren desteklemişti. Ülke sathındaki yaygınlığına ilişkin sınırlılıklara rağmen, karizmatik bir lider olarak Atatürk'ün etrafında bir lider kültü inşa etme çabası başarıya ulaştırılmıştı. İnönü dönemindeyse bu düzeyde olmasa da benzeri bir çaba İnönü etrafında dönecekti. Bu çabada, karizmatik liderin vefatından sonra sahip olunan otorite ihtiyacının yanı sıra, İnönü'nün Atatürk'ün gölgesinde bir lider olmak istememesinin de payı vardı. Hiç kuşkusuz Atatürk kadar olmasa da, İnönü de toplum nezdinde prestijli bir liderdi. Söz konusu dönemde İnönü, Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşı ve tek mümkün halefi olarak çizildi. Bu bağlamda Atatürk'e yakınlık bakımından İnönü, biricikleştirildi. Yine bu dönemde İnönü'nün bazı açılardan Atatürk'e denk bir mevkide sunulduğu, devrimdeki bazı başarılarda İnönü'nün katkısının daha ön planda tutulduğu daha önce rastlanmayan türden söylemler görünür hale geldi. Atatürk için kullanılan kimi sıfatlar da İnönü için kullanılmaya başlandı. Atatürk'e ilişkin anlatımlar olumlu ve yüceltici olmakla birlikte, yaşayan lider olarak İnönü figürü ön plana çıkarıldı. Ancak çok partili hayata geçilmesinden sonra İnönü etrafındaki yüceltici söylem belirgin şekilde azaldı; İnönü de bu hususta ısrarcı bir tavır izlemedi. Nihai olarak bakıldığında İnönü döneminde devamlılık arz edecek bir İnönü kültü inşa edildiğini söyleyemeyiz. Bunda, prestijli bir lider olmasına karşın İnönü'nün, toplum nezdinde, bir savaş kahramanı, devrimci ve kurucu olarak Atatürk'ün karizmasına sahip olmayışının önemli bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Cumhuriyetçilik açısından önemli diyebileceğimiz bir karşı-devrimci hareket söz konusu olmamıştır. Devrimin bu bakımdan başarıya ulaştığı söylenebilir. Cumhuriyetçilik karşıtı propagandalar ve eylemler, Türk Ceza Kanunu kapsamında yaptırıma bağlanmıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet'in savunulması bakımından, çok partili hayata geçilmesinden sonra CHP, "Cumhuriyeti her vasıta ile korumak" şeklindeki

ifadeyi programından çıkarmış, bu hususta bir parti olarak istisnai vaziyetine son vermiştir. 1946'dan sonra cumhuriyetçilikle demokrasi arasındaki bağın çok daha açık bir şekilde kurulduğunu da görüyoruz.

Demokrasi, bazı çalışmalarda görülenin aksine, tek parti döneminde de gündemde olmuş ve demokrasi ideali korunmuştur. Avrupa'da demokrasinin düşüşe geçtiği ve demokrasinin alacağı yeni biçim konusunda kararsızlığın hüküm sürdüğü bir ortamda, demokrasinin özüne aykırı olmayan yeni bir biçim arayışı Türkiye'de de gündeme gelmiştir. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan ABD ve müttefikleriyle birlikte liberal demokrasinin galip çıkması, "tek partili demokrasi" gibi ifadeleri anlamsızlaştırmıştır. Batı dünyasının gitmekte olduğu rota konusunda çok hassas olan Türk yöneticiler için bu gelişme önemliydi. Buna, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden talepleri eklenince, Türkiye bir karar aşamasına geldi. İnönü, parti içinden yükselen itirazlara karşın, çok partili hayata geçilmesini "devletin selameti" açısından daha doğru buldu. Dünyada liberal demokrasinin güçlenmesinin yanı sıra, Kemalizmin demokrasiyi bir ideal olarak benimsemesi de, rejimdeki bu değişikliği kolaylaştırdı.

Çok-partili hayata geçilmesi ve Batı tipi bir demokrasiye yönelinmesi, günümüze kadar uzanan bir tartışma konusu olmuştur. Ciddi bir dış tehdidin olduğu bir ortamda, tek parti yönetiminin radikalizminden ve kısıtlamalarından rahatsızlık duyan, üstelik sosyal politikalardaki eksiklikler nedeniyle iktisadi durumu da iyi olmayan geniş kitlelerin desteğini sağlayabilecek bir hareketin yükselebileceğinden endişe edilmiş olabilir. Dolayısıyla ileriye dönük olarak karşı-devrimci bir dalganın yükselmesinin önüne geçme ve toplumun rahatlamasını sağlama düşüncelerinin de yeni düzenlemelere gidilmesinde etkide bulunmuş olması mümkündür. İnönü bir ideal olarak demokrasiyi benimsese bile, bu kararın zamanlamasında, rejimin oturduğuna ve yeni bir aşamanın gerekliliğine olan kuvvetli bir inançtan ziyade ideoloji dışı faktörlerin ağır bastığını

söyleyebiliriz. Zira henüz tek parti döneminde öngörülen ve devrimci-radikal yöntemlerle yürütülebilen uygulamaların sonuçları alınmış hatta bu hususlarda istendiği ölçüde ilerlenmiş bile değildi. İnönü, kendi ifadesiyle, taktik bir geri çekilme yapmıştı; ancak bu geri çekilmenin ideoloji alanında sonuçları olmuştu. Konuya çok-katmanlı bakıldığında, siyasal liberalleşme açısından, solu büyük ölçüde dışarıda bırakan sınırlı bir ilerleme sağlanırken, kültürel alanda bir gerileme başladığı söylenebilir.

Halkçılık, devrim döneminde söylem-eylem ilişkisi bakımından belki en çok sorun yaşanan alan olmuştur. Bunda, durumun olduğundan da kötü görülmesine yol açan bir kendini anlatamama, yani imaj sorunu olduğu da söylenebilir. Zira sınırlı imkânlara karşın, Anadolu'ya sanayinin götürülmesi, pek çok insanın ölümüne yol açan hastalıklarla mücadele, okul ve hastanelerin yapılması gibi uygulamalarla bilhassa Anadolu'daki çok olumsuz şartları iyileştirme yönünde önemli adımlar atılmış; Köy Enstitüleri aracılığıyla köy çocuklarına okuma ve meslek sahibi olma imkânı sağlanmıştı. Yine de İnönü'nün itiraf ettiği gibi, sosyal politika alanında gelinen nokta pek iç açıcı değildi. Soysal politika alanındaki bu eksiklik, yönetimin ve rejimin meşruiyetini zedeliyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, dünyadaki gelişmelerle bir ölçüde paralel olarak bu hususta adımlar atılmaya başlandı; ancak bu adımlar da sınırlı olduğu gibi, sonuçlarını hemen almak mümkün değildi. Köylü nüfusun eğitimi ve modern üretim tekniklerinin köye götürülmesi bakımlarından çok önemli bir girişim olan Köy Enstitüleri de II. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük bir karşı-propaganda ile karşı karşıya kaldı. İnönü'nün, antikomünizm rüzgârıyla başlayan ve anti-Kemalizme varan bu kampanya karşısındaki tutumu da taktik geri çekilmeydi; ancak bu geri çekiliş, Köy Enstitülerinin kapatılmasıyla son bulacaktı. Kısacası İnönü'nün hesabı tutmamıştı.

Halkçılığın değinmemiz gereken bir başka boyutu, popülerlikle devrimin temasına/temassızlığına ilişkindir. Kemalist yönetim, Mustafa Kemal'in eğilimleriyle uyumlu olarak, halkın

kültürel düzeyini yükseltmeye büyük ağırlık veren politikalar öngörüyordu. Yüksek bir kültür yaratma motivasyonuyla ilgili olan bu politik eğilim, seçimlerde başka partiler karşısında oy alma kaygısının olmayışıyla da birleşince, popüler zevke ve kültüre karşı bir ilgisizlik ortaya çıktı. "Tek medeniyet" düşüncesinin katmanlandırılmasındaki eksiklik ve ilgisizlik, rejimin politikalarının popüler düzeydeki etkilerini ve gücünü zayıflattı. Yapılan tartışmalarda birçok kez, devrimin uzun vadeli hedeflerinden çok radyodaki alaturka ve alafranga müzik saatlerinin oranlarına odaklanıldığı da görülmektedir.

Devletçilik, altı ok içerisinde ideolojik boyutu en zayıf ve parti içinde ve dışında tartışılmaya en açık prensipti. Bu anlamda bir ideolojiden çok milliyetçi ve kalkınmacı bir düşünsel zemine yaslanan politikalara verilen ad olduğu söylenebilir. Devletçilik, 1930'lu yıllarda özel teşebbüs aracılığıyla hızlı kalkınmanın mümkün olmadığının görülmesinden ve Büyük Buhran'ın etkilerinden ötürü gündeme geldi. II. Dünya Savaşı sırasında yalpalamalarla da olsa belli başarılar kaydedilmesine karşın, iktisat politikasındaki sosyal politika eksikliği, II. Dünya Savaşı sonrasındaki devletçilik karşıtı kampanyayı güçlendirdi. ABD'nin etkisiyle iktisat politikaları liberalleştirildi ve iddialı kalkınma programları bir kenara bırakıldı. Ancak liberalleşme politikasının ortaya çıkardığı bazı olumsuz sonuçlar kısa zamanda görüldü ve DP döneminde dahi söylem düzeyinde popüler hale gelen liberal politikalar uygulanmadı. Politikalardaki değişime rağmen, İnönü, devletin ekonomideki rolünün önemine inanmaya devam etti. Sonuçları ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte burada söz konusu olanın bir ideolojik değişimden çok bir politika değişikliği olduğu söylenebilir.

Milliyetçilik, Kemalist hareketin en başından beri benimsediği bir siyasi ilkeydi. Bu ilkenin benimsenmesinde, çağın artık bir milletler çağı olduğu; tutunum ideolojisi olarak ümmetçiliğin yerini milliyetçiliğin, toplumsal örgütlenme olarak ümmetin yerini milletin aldığı düşüncesi çok önemli bir faktördü. Dolayısıyla milliyetçiliğin, daha ileri ve çağın ihtiyaçlarına

daha uygun bir toplumsal örgütlenmeye ulaşma amacıyla ilgili olduğu açıktır. Kemalist Devrim, bir İstiklal Harbi sonrasında ortaya çıktığı için bağımsızlıkçılık da Kemalist milliyetçiliğin çok önemli bir bileşeniydi. Bununla birlikte aynı zamanda modernist-Batıcı olan Kemalizmde, milliyetçilik bir Batı karşıtlığı şeklini almadı. Kemalist milliyetçilik, Türk milletinin, Batı uygarlığının saygı duyulan eşit bir üyesi olmasını öngörüyordu. Bu doğrultuda Batı'da Türklere karşı geliştirilen önyargıların kırılmasına ve Türklerin tarihte gösterdikleri medeni kabiliyetin iç ve dış kamuoyuna tanıtılmasına dönük, politik motivasyonu yüksek tezler ortaya atıldı. Ne var ki Türk Tarih ve Dil Tezleri, ulusal ve uluslararası bilim camialarında pek makbul görülmedi; Tarih Tezi'nde ön plana çıkan Sümerler ve Hititler gibi eski halkların popüler muhayyilede de yerleri olmadığı için milliyetçi amaçlar bakımından bu yönelimin doğruluğu iyice tartışmalı bir hal aldı. Tarih alanında Osmanlı ve Selçuklu dönemlerine fazla yoğunlaşılmaması, mimari alanda radikal modernist eğilimlerin benimsenmesi ve çevirilerde Batı klasiklerine öncelik verilmesi, büyük tarihsel şahsiyetlerin türbelerinin kapalı olması gibi hususlar 40'lı yıllarda milliyetçi bir tepkiye neden oldu. Bunlardan bir kısmı, İnönü döneminin başından itibaren gündemdeydi. Dolayısıyla 40'lı yıllarda radikal modernizme karşı gelişen bir milliyetçi tepkiden bahsedebiliriz. Bununla birlikte, İnönü döneminde dil alanında tasfiyecilik değil millileştirmecilik güçlü olmuş, Tarih Tezi'nin aşırı bulunan yanları ders kitaplarından çıkarılmıştır. Mimari alanında da radikal modernizmden milliyetçi-modernizme doğru bir eğilim söz konusu olmuştur. Çeviriler alanında gelen milliyetçi-muhafazakâr tepkiyse, Doğu, İslam ya da Türk klasiklerinin çevirilerinin ağırlık kazanması gibi bir sonuç doğurmamış, daha çok Batıcılık ve sol-Kemalizm karşıtı bir ideolojik kampanya işlevi görmüştür. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi, Türk-Sovyet ihtilafı ve Soğuk Savaş'ın başlamasıyla işaretleyebileceğimiz 1945 sonrası süreçte, antikomünist Soğuk Savaş milliyetçiliği de yükselişe geçmiş ve rejimdeki milliyetçilik anlayışı belirgin biçimde sağa kaymıştır. Bu ortamda,

Kemalist milliyetçiliğin alameti farikası olan insaniyetçilikle harmanlanmış bir milliyetçilik yorumu, 1947 CHP Parti Programı'nda kendine yer bulamaz olmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Türk Devrimi İstiklal Harbi temelinde yükseldiği için Kemalist milliyetçilikte bağımsızlıkçılık önemli bir yer tutuyordu. II. Dünya Savaşı'nda İnönü, bu politikanın başarılı bir uygulayıcısı olarak ön plana çıktı; bu başarı sayesinde ayrıca, Türkiye'nin o zamana değin son derece kısıtlı imkânlarla yaptıklarının tahrip edilmesinin de önüne geçildi. Ne var ki Sovyetler Birliği'yle olan karşılıklı güvensizliğin savaş sırasında kötüleştirdiği ilişkiler, savaştan sonra gündeme gelen taleplerle iyice bozuldu ve Türkiye kendisine nazaran çok büyük bir siyasi ve askeri gücün tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Bu ortamda Türkiye, SSCB'ye karşı ABD ve Britanya'nın desteğini aradı; bu destek SSCB açısından caydırıcı bir etkiye sahipti ve Boğazlar rejiminde Türk egemenliğini sınırlayacak bir değişikliğin ortaya çıkmasının önüne geçilmesinde söz konusu ittifak etkili oldu. Bununla birlikte Batı Bloku'nda Soğuk Savaş döneminde artan ABD etkisi kendini bu blokun bir üyesi haline gelecek Türkiye'de de güçlü bir biçimde hissettirdi ve Türkiye'deki ABD nüfuzu arttı. Bu gelişme Atatürk'ün bağımsızlıkçı dış politika anlayışından, Kemalist milliyetçiliğin önemli bir bileşeninden sapma olarak o dönemden başlayarak eleştirilere uğradı. Artan ABD nüfuzu daha sonra İnönü'nün de şikâyet edeceği boyutlara ulaşacaktı.

Laikliğe dayalı politikalarda, sanılageldiğinin aksine, İnönü döneminde Atatürk dönemine nazaran bazı yumuşamalar olmuştur. Bu husus sadece 1945 sonrası için değil dönemin geneli için de söylenebilir. Popüler algıda olumsuz etkiler yaratabilecek bazı uygulamalara karşın, örneğin dinle ilgili tartışma yaratabilecek hususların 1941'den sonra okutulan yeni seri tarih ders kitaplarından çıkarıldığını görüyoruz. Daha da fazlası, 1931'den itibaren okutulan serinin ilk cildinde yer alan, canlıların ve insanın ortaya çıkışına dair evrime dayalı açıklamalar ikinci seriden tamamen çıkarıldığı gibi, Türklerin İslamiyete geçişinin Türk milleti üzerindeki olumlu etkilerine

işaret edilmek kaydıyla konuya ilişkin bir vurgu değişikliğine de gidilmiştir. Kanımızca laikliğin ılımlılaştırılması konusundaki çağrıların da etkisiyle 1943 CHP Programı'nda laiklik ilkesi daha liberal ve mutedil bir şekilde tanımlanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasındaki politikalarsa, çok partili hayata geçilmesiyle doğrudan ilgilidir. Laiklik ilkesine zarar vermeden halkın taleplerinin nasıl karşılanacağı konusu üzerinde uzun süre tartışılmıştır. Sonuçta, ihtiyaç duyulan din görevlilerini yetiştirmek için İmam-Hatip Kursları açılmış, bu kurslar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış, ilkokullara seçimlik din dersi konulmuş ve Ankara'da bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Bunlar aslında rejimin repertuvarındaki uygulamalardır ve laiklik hususunda bir ideolojik değişimden çok aynı ideolojinin farklı politikalarla yürütülmesi şeklinde yorumlanabilirler. Bununla birlikte Nazım Poroy örneğinde olduğu gibi, din dersleriyle ilgili getirilen çözümün, DP'nin din derslerinin kapsamını genişleterek söz konusu derslerin seçimlik olma özelliğini fiilen ortadan kaldırmasını kolaylaştırıcı mahiyette olduğu yönündeki eleştiriler henüz 1950'lerin başında yükselmiştir.

İnönü, modernizmi ve Batı medeniyetçiliğini içtenlikle benimsemiş bir devlet adamıydı. Bu sebeple opera başta olmak üzere sanat alanındaki gelişmeleri desteklemeye özel bir önem vermişti. Onun döneminde bu hususta önemli adımlar da atıldı. Batı klasiklerinin Türkçeye kazandırılması konusunda Milli Eğitim Bakanı Yücel'e sağladığı destek bu bakımdan kritikti; ancak Reşat Şemsettin Sirer'in bakanlığıyla birlikte bu iddialı ve kapsamlı proje adeta yüz üstü bırakıldı. İnönü, Kemalist Devrim'in çok önem verdiği kadın hakları konusunda da duyarlı bir devlet adamıydı; 1946 Seçimleri'ne kadar olan dönemde yaklaşık olarak Atatürk dönemindekiyle aynı sayıda kadın milletvekili parlamentoya girdi. Çok partili hayata geçilmesi siyasal alanda kısmi bir genişlemeye yol açsa da, kadınların Meclisteki temsili bakımından bu dönemden itibaren dikkat çekici bir gerileme yaşandı. Kadın erkek ilişkilerine yönelik Kemalizmin modernist ve liberal yaklaşımı muhafazakâr kanattan hücumlara uğradı. Yine de kadın hakları konusundaki

temel önemdeki kazanımlar korundu. Yukarıda da işaret edildiği üzere, mimarlık alanında milliyetçi-modernist eğilim radikal modernizmin yerini alırken, Türk müziği yayınlarının radyoda yer alma oranında artış oldu.

Atatürk vefat ettiğinde Kemalist Devrim'in temelleri atılmış bulunuyordu. Cumhuriyet kurulmuş, Halifelik kaldırılmış, devlet laikleşmiş ve modern bir ulus-devlet modelinde örgütlenmesine başlanmıştı. Batılılaşmacı kültürel reformlar –Harf İnkılâbı, kıyafet reformu gibi– hayata geçirilmişti. Kemalist Devrim açısından bakıldığında İnönü'ye düşen görevler, "Türk Genel Devrimi" çerçevesinde yapılan reformları korumak ve geliştirmek, yeni rejimin ilkelerinin halk kitlelerine yayılmasını sağlamak, halkın eğitim durumunun ve imkânlarının gelişmesi için gerekli kurumlaşmalara gitmek, sanayileşme doğrultusunda adımlar atmak, toprak ağalığına dayalı feodal kalıntıları tasfiye ederek yurttaşlığa giden yolu açmak ve demokrasi idealine doğru ilerlemekti. İnönü'nün gündeminde gerçekten de bu hususların hemen tamamı bulunuyordu. Ancak İnönü, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra yükselen eleştiriler ve çok partili hayata geçilmesiyle birlikte gelen parti rekabeti karşısında, 1945 öncesine nazaran daha savunmacı bir pozisyonu tercih etti. Yine de Kemalist ilkelerin ve rejimin korunması konusunda özen gösterdi ve gelen talepleri ve tepkileri rejimin temel ilkeleriyle çelişmeyecek bir şekilde karşılamaya çalıştı. Buna karşın eğitimin yaygınlaştırılması, halka yeni rejimin prensiplerinin anlatılması, toprak ağalığının zayıflatılması, iddialı sanayileşme projelerinin hayata geçirilmesi gibi konularda yeterince ilerleme kaydedilemedi; bu alanlarda başlatılan projelerse rafa kaldırıldı. Demokratikleşme konusunda atılan adımlar da çekingen ve sınırlıydı. Dolayısıyla devrimin İnönü'ye yüklediği görevlere ilişkin olarak ancak kısmi başarılardan söz edilebilir. İnönü'nün devrimciden çok evrimci ve tedbirliliği ön planda tutan bir devlet adamı olması, gelişmeleri okuyuşunda ve ürettiği çözümlerde oldukça etkili oldu. 1947 CHP Kongresi ile birlikte, devrimcilik ilkesi de evrimci reformize karşılık gelen bir şekilde tanımlandı.

Ortaya çıkan tabloda, Kemalizmin bir revizyona uğratıldığını ancak Kemalist rejimin korunduğunu söyleyebiliriz. Kemalizm, yeni yorumuyla da olsa, tüm ideolojilerin üzerindeki yerini korumaktaydı. Bu süreklilikte, Kemalizmin programının Osmanlı döneminden beri devam eden çabaların bir meyvesi olmasının önemi yadsınamaz. Kemalizm, azımsanamayacak bir süredir devam eden yenileşme ve modernleşme çabalarının bir halkası olarak görülmelidir. Osmanlı son yüzyılında temelleri atılan Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye gibi eğitim kurumlarından çıkan ve modern bir eğitimden geçmiş seçkinlerin Garpçı-Türkçü kanadı, Türk Devrimi ile birlikte iktidara gelmiştir. Siyasal ve askeri iktidarı ellerinde tutanlar, Türk Devrimi'nin getirdiği yeni rejimi destekleyen insanlardan oluşmaktadır. Özellikle ordunun modernleşmeye olan bağlılığı belirleyici önemde olmuştur.

Bir diğer belirleyici faktör, merkeze meydan okuyabilecek örgütlenmelerin çeşitli tedbirlerle önüne geçilmesidir. Böylece iktidar ağlarında rejimi ortadan kaldırabilecek ölçüde bir hareketlilik yaratılması da mümkün olmaktan çıkarılmıştır.

İnönü'nün Kemalizmi revize ederek de olsa rejimi koruma konusundaki kararlılığını da faktörlerden biri olarak belirtmemiz doğru olacaktır.

Değişim konusunda dünyada meydana gelen değişikliklerin etkilerinin yanı sıra, CHP'nin yapısına da özellikle dikkat etmek gerekmektedir. CHP, 1946'ya kadar olan dönemde tek parti olması nedeniyle, çok çeşitli siyasal eğilimlerden insanları barındırmaktaydı. Parti mensuplarının bir kısmı, Kemalist Devrim'e bazı açılardan olumlu bakmıyorlar ya da devrimin radikalizmini yerinde bulmuyorlardı. Laiklik gibi çok temel bir konuda dahi bu ilkeyi benimsemeyen kişiler parti kadrolarında bulunmaktaydı. Bu anlamda yönetici sınıf arasında, elit içi bir çatışmadan söz edebiliriz. İkinci olarak CHP, güçlü bir parti olarak örgütlenmemişti, devletin yeni ilkeler çerçevesinde kurumsallaşması henüz başlangıç aşamasındaydı. CHP güçlü bir parti haline getirilmediği için, rejime dönük tehdit algılarının oluşması ya da yönetimin politikalarına muhalefetin

belirmesi durumlarında, bunlara, iktidarın merkezde yoğunlaştırılmasıyla karşılık verilmeye çalışıldı. Sahip olunan imkânların sınırları da, devletin altyapısal iktidarını kuvvetlendirmesini zorlaştırıyordu. Bu hususlar, Kemalizmin çok ayrıntılı bir şekilde tanımlanmamış, pragmatik bir ideoloji oluşuyla birleşince, siyasi, ideolojik ve iktisadi iktidar ağlarında önemli konumlarda bulunan aktörler, onu, kendi istedikleri biçimde yorumlama imkânına daha çok sahip oldular. İnönü'nün, toplumsal güçler karşısında, iktidarını sınırsız saymamız mümkün değildir; ancak onun devlet adamlığı ve politika anlayışının gelişmelerdeki etkisi de ihmal edilmemelidir. İnönü, devrimin temel ilkeleri konusunda sorun çıkarmayacağına inandığı bir muhalefetin kuruluşuna olanak sağlayarak ve TCK'nin rejime muhalif hareketlere ilişkin maddelerini ağırlaştırarak rejimi korumaya çalışmıştır. Bununla birlikte çok partili hayata geçildiğinde Kemalist rejim ideolojik iktidarını ülke sathında yeterince yaygınlaştırmış değildi. Teorik kısımda belirtildiği üzere toplumlar hiçbir zaman iktidar ağlarının çatlaklarda ortaya çıkan süreçleri engelleyecek kadar kurumsal olmamışlardır. Ancak ideolojik iktidarın tesisindeki ve topluma nüfuz etmedeki zayıflıklar ortaya çıkacak gelişmeler bakımından önemlerini korumaktadırlar. Bu sebeple Kemalist rejimin korunmasına ve Kemalizmin bütün ideolojilerin üzerinde bir konuma sahip olmasına karşın, Kemalist rejime muhalif akımlar ideolojik iktidar ağının çatlaklarında gelişme imkânı bulacaklardır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

A. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri-Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA 030.01.0.0.30.179.1.1.

BCA 030.1.0.0.42.251.17.

BCA 030.10.0.0.1.4.18.

BCA 030.10.0.0.26.151.17.

BCA 030.10.0.0.45.290.52.

BCA 030.10.0.0.85.561.20.

BCA 030.10.0.0.146.44.6.

BCA 030.10.0.0.192.314.16.

BCA 030.10.0.0.203.386.14.

BCA 030.10.0.0.203.391.26.2.

BCA 030.10.0.0.232.563.2.

BCA 030.18.1.2.21.42.11

BCA 030.18.01.02.103.67.2

BCA 030.18.1.2.105.24.10.

BCA 030.18.01.02.117.59.8.

BCA 030.18.01.02.120.71.9.

BCA 030.18.01.02.120.77.1.

BCA 030.18.1.2.122.30.9.

BCA 490.1.0.0.3.13.11.

BCA 490.1.0.0.4.18.7.

BCA 490.1.0.0.502.2018.1.

BCA 490.1.0.0.978.792.1

BCA 490.1.0.0.1435.745.1.

BCA 490.01.0.0.1439.7.2.

B. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 34: Turkey (January 1936-December 1937), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, Part II [From the First to Second World War], Series B [Turkey, Iran and the Middle East 1918-1939, Volume 35: Turkey (January 1938-December 1939), Ed. Bülent Gökay, ProQuest, Bethesda, 2012.

Foreign Relations of the United States (FRUS)

FRUS, "General-The Soviet Union 1941", Volume I, Department of State, Washington, 1958.

FRUS, "The Near East and Africa [Turkey] 1943", Volume IV, United States Government Printing Office, Washington, 1964.

FRUS, "The Near East and Africa [Turkey] 1945", Volume VIII, Department United States Printing Office, Washington, 1969.

FRUS, "The Near East and Afrika [Turkey] 1946", Volume VII, United States Government Printing Office, 1969.

FRUS, "The Near East and Africa [United States Economic and Military Aid to Greece and Turkey] 1947", Volume V, United States Government Printing Office, Washington, 1971.

S.S.C.B. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Bölümü Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri: Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943), Havas Yayınları, İstanbul, t.y.

2. Parti Yayınları ve Meclis Zabıtları

CHF Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara, 1931.

C.H.P. Beşinci Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

C.*H.P. Nizamnamesi [Partinin VI. Büyük Kurultayının 12.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir]*, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1943.

C.H.P. Programı [Partinin VI. Büyük Kurultayının 14.VI.1943 Tarihindeki Toplantısında Kabul Edilmiştir], Zerbamat Basımevi, Ankara, 1943.

C.H.P. Programı [Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır], Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı, Ulus Matbaası, Ankara, 1948.

Cümhuriyet Halk Partisi Üsnormal Büyük Kurultayının Zabtı [26. XII.1938], Recep Ulusoğlu Basımevi, [Ankara], 1938.

Demokrat Parti Program ve Tüzük, Doğuş Matbaası, Ankara, 1949.

TBMM Zabıt Ceridesi/Tutanak Dergisi

3. Ansiklopediler

Sakaoğlu, "İnönü Stadyumu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 4, Ed. Nuri Akbayar ve diğerleri, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 176-177.

Yaltırık, Faik "Taksim Gezisi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 7, Ed. Nuri Akbayar ve diğerleri, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 197-198.

4. Kitaplar

Hatıralar-Günlükler ve Söyleşiler

Ağaoğlu, Samet, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Anılarda Mimarlık, Yem Yayınları, İstanbul, 1995.

Apaydın, Talip, *Köy Enstitüsü Yılları*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasî Anılar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Berkes, Niyazi, *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Çuyev, Feliks, *Molotov Anlatıyor: Stalin'in Sağkolu ile Yapılan 140 Görüşme*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu ve Suna Kabasakal, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul, 2010.

Dikerdem, Mahmut, *Hariciye Çarkı*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

Egli, Ernst A.,*Genç Türkiye İnşa Edilirken: Atatürk'ün Mimarının Anıları*, Çev. Güven Göktan Uçer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Fevzi Nihat Gündüz, *1925-1979*, Cilt 1, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Fikret Orhan, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.

Erkin, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar*, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987.

Erkilet, H.E., *Şark Cephesinde Gördüklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.

Erten, Muammer, *Topraktan Parlamentoya*, Yay. Haz. Hakkı Uyar, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Gerede, R. Hüsrev, *Harb İçinde Almanya (1939-1942)*, Yay. Haz. Hulusi Turgut ve Sırrı Yüksel Cebeci, ABC Yayınları, İstanbul, 1994.

Gündüz, Asım, *Hatıralarım*, Haz. İhsan Ilgar, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1973.

Güneri, Mustafa, *Hasanoğlan Hatırası: Bir Köy Enstitülünün Kaleminden ve Objektifinden (1941-1951)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.

İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Yeni Baskıyı Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

İnan, Arı, *Tarihe Tanıklık Edenler: Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, Cilt 1-2, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2008.

----------, *Hatıralar*, Yay. Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, Ankara, 2009.

İpekçi, Abdi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1968.

Kansu, Ceyhun Atuf, *Cumhuriyet Bayrağı Altında*, Varlık Yayınevi, İstanbul 1973.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, Bütün Eserleri 16, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

----------, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Kayra, Cahit, *'38 Kuşağı: Cumhuriyet'le Yetişenler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Koç, Vehbi, *Hayat Hikâyem*, yayıncı yok, İstanbul, 1974.

Köksal, A. Cüneyd, *M. Âsım Köksal Hayatı ve Hatıraları: Peygambere*

Adanmış Bir Ömür, Köksal Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Nadi, Nadir, *Perde Aralığından*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, t.y.

----------, *Olur Şey Değil*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1981.

Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

Özalp, Kazım ve Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç (1961-1976), 2. Cilt, Haz. Can Dündar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Schwartz, Philipp, *Kader Birliği: 1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilim Adamları*, Çev. Nagehan Alçı, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2008.

Tanıkların Anılarıyla İsmet İnönü: Sözler ve Dersler, Der. Mustafa Bilgehan, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Tunalı, A. Yağmur, *Bittiği Yerde Başlar: İmparatorluk'ta Doğan 16 Cumhuriyet Aydını*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Türkeş, Alparslan, *1944 Milliyetçilik Olayı*, Ergenekon Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1974.

Türkkan, Reha Oğuz, *Tabutluktan Gurbete*, Gülen Ofset, İstanbul, 1988.

Türkoğlu, Pakize, *Kısa Süren Hasat: Köy Enstitüsünde Öğrenci Olmak*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Us, Asım, *Asım Us'un Hatıra Notları: 1930'dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1966.

Varlık Vergisi: Hatıralar-Tanıklıklar, Der. Rifat N. Bali, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türkiye'de Üç Devir-Cilt 1 (Eleştiriler-Uyarılar)*, Sinan Yayınları, İstanbul, 1974.

----------, *Türkiye'de Üç Devir: İzlenimler – Anılar*, Cilt 2, Sinan Yayınları, İstanbul, 1974.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, t.y.

Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim-Cilt III (1922-1944)*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.

Zweig, Stefan, *Dünün Dünyası: Bir Avrupalının Anıları*, Çev. Gülperi Sert, Can Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015.

Araştırmalar ve Diğer Kitaplar

A.Afetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Adorno, Theodor W. ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Karadoğan ve Elif Öztarhan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2014.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2006.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktay, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

Akar, Rıdvan, *Varlık Vergisi: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Askere Din Kitabı*, Diyanet İşleri Reisliği Yayını, [Ankara], 1944.

Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmge Yayınları, Ankara, 2004.

Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Alatlı, Alev, *Beyaz Türkler Küstüler&Or'da Hâla Kimse Var mı?*, 5. Kitap, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.

Albayrak, Mustafa, *Türk Siyasî Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

Ali, Sabahattin, *Markopaşa Yazıları ve Ötekiler*, Haz. Hikmet Altınkaynak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

----------, *İçimizdeki Şeytan*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

----------, *Mahkemelerde*, Haz. Nüket Esen, Nezihe Seyhan, Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2016.

Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları/Yeniden-Üretim Üzerine*, Çev. A. Işık Ergüden ve Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2006.

Altıncı Türk Dil Kurultayı Birleşimler Tutanaklar, Yeni Matbaa, Ankara, 1950.

Altunkanat, Anıl Ceren, *Fidel Castro: Havana Bildirileri*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2012.

Amerikan Türk Yardım Programı, Çev. Cenan Sahir Sılan, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1948.

Anderson, Perry, *Gramsci: Hegemonya, Doğu Batı Sorunu ve Strateji*, Çev. Tarık Günersel, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007.

Aracı, Emre, *Ahmed Adnan Saygun: Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.

----------, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Armstrong, H. C.,*Bozkurt*, Çev. Gül Çağalı Güven, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.

Atabay, Mithat, *II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Milliyetçilik Akımları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Ataç, Nurullah, *Karalama Defteri-Ararken*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Atatürk, [Mustafa Kemal], *Din ve Laiklik Üzerine*, Der. Doğu Perinçek, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 4. Basım, İstanbul, 2012.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Cilt 3, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001.

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Cilt 4, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001.

[Atay], Falih Rıfkı, *Eski Saat*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1933.

----------, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.

Atsız, Nihal, *İçimizdeki Şeytanlar-En Sinsi Tehlike-Hesap Böyle Verilir*, İrfan Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1997.

----------, *Tarih, Kültür ve Kahramanlar (Makaleler-2)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

----------, *Dalkavuklar Gecesi-Z Vitamini*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

----------, *Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik (Makaleler-1)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

----------, *Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000.

----------, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, Cilt 4, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000.

----------, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2001.

----------, *Atatürkçülük, Milliyetçilik, Sosyalizm*, İleri Yayınları, İstanbul, 2006.

Aybar, Mehmet Ali, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm-Seçmeler 1945-1967*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam (1884-1938)*, Cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

----------, *İkinci Adam (1938-1950)*, Cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Aykut, Şeref, *Kamâlizm (CHP Programının İzahı)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Ayverdi, Sâmiha, *Milli Kültür Mes'eleleri ve Maârif Davamız*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.

Baban, Cihad, *Politika Galerisi: Bir Devrin Hükümranları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Babanzade Ahmet Naim, *İslam'da Kavmiyetçilik Yoktur*, Bedir Yayınları, İstanbul, 2013.

Bali, Rıfat N., *Tabutluklar, Sansaryan Han ve İki Emniyet Müdürü: Nihat Halûk Pepeyi ve Ahmet Demir*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Balkılıç, Özgür, *Cumhuriyet, Halk ve Müzik: Türkiye'de Müzik Reformu 1922-1952*, Tan Kitabevi, Ankara, 2009.

Barkan, Ömer Lütfi *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Barlas, Dilek, Serhat Güvenç, *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939) [Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları]*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Barrett, Michéle, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, Çev. Ahmet Fethi, Doruk Yayınları, Ankara, 2004.

Başaran, Mehmet, *Özgürleşme Eylemi: Köy Enstitüleri*, Cumhuriyet Kitapları, 6. Baskı, İstanbul, 2010.

Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, 11. Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2012.

Behar, Cem, *Musıkiden Müziğe: Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Bein, Amit, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, Çev. Bülent Üçpunar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Belge, Murat, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Berend, Ivan T., *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

----------, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Beşinci Türk Dil Kurultayı Birleşimler Tutanaklar Tezler, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1946.

Bilgin, Ülker Banguoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Fikir Adamı: Tahsin Banguoğlu*, Geniş Kitaplık, İstanbul, 2012.

Birinci Türk Dili Kurultayı Tezler Müzakere Zabıtları, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi: Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları, yayl.y, y.y., 1939.

Birinci Türk Tarih Kongresi Konferanslar Müzakere Zabıtları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.

Blasier, Cole, *The Hovering Giant: U.S. Responses to Revolutunary Changes in Latin Amerika 1910-1985*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1989.

Bolat, Mahmut, *Tarihçesi, Derlenmesi ve Diziniyle Atatürk'iin Söylev ve Demeçleri*, A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.

Bostanoğlu, Burcu, *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2004.

----------, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2006.

Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.

CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), Yay. Haz. Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Cündioğlu, Dücane, *Bir Siyasî Proje Olarak Türkçe İbadet I*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

Çakan, Işıl, *Konuşunuz Konuşturunuz: Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Açlık, Fukaralık ve Yoksunluk Tarihi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015.

Çelik, Aziz, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Çetik, Mete, *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

Çetinkaya, Doğan Y., *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak: Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat 1909-1914*, Çev. Özgür Bircan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Çıkar, Mustafa, *Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.

Çınar, Metin, *Anadoluculuk ve Tek Parti: CHP'de Sağ Kanat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Çoker, Fahri, *Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

DeFronzo, James, *Devrimci Hareketler ve Devrimlerin Karakteri*, Çev. Serra Bozbulut, Sitare Yayınları, Ankara, 2011.

Demiray, Tahsin, *Anıt-Kabir ve Türbeler Meselesi*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1949.

----------, *Milli Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri*, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1967.

Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı&Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Demirel, Tanel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Denniston, Robin, *Churchill's Secret War: Diplomatic Decrypts, The Foreign Office and Turkey 1942-44*, Chancellor Press, London, 2000.

Deringil, Selim, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Dil Devriminin 30 Yılı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962.

Dilipak, Abdurrahman, *İnönü Dönemi*, Üçüncü Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 1989.

Dördüncü Türk Dil Kurultayı Toplantı Tutulgaları Tezler, Alaeddin Kıral Basımevi, İstanbul-Ankara, 1943.

Dördüncü Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İkinci Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.

Dündar, Can, *Köy Enstitüleri*, İmge Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2011.

Eagleton, Terry, *İdeoloji: Giriş*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

Edib, Eşref, *CHP ve Din (1948-1960)*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005.

Egeli, Münir Hayri, *Bayönder: Türk Destanı I. Akt*, Güneş Matbaası, İstanbul, t.y.

Eğecioğlu, Ömer, *Müzisyen Strausslar ve Osmanlı Hanedanı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Engerman, David C., *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, Oxford University Press, Oxford&New York, 2009.

Er, Turgut, *Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'de Sansür (1938-1945)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.

Erden, Ali Fuad, *İsmet İnönü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C: 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Erkman, Faris, *En Büyük Tehlike/Kırklı Yıllar-1*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2002.

Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Fay, Brian, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi: Çok Kültürlü Bir Yaklaşım*, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

Gawrych, Georg W., *Genç Atatürk: Osmanlı Zabitinden Türk Devlet Adamına*, Çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Yayınları, İstanbul, 2014.

Gay, Peter, *The Enlightenment: The Rise of Modern Paganism*, Vol. 1,W.W. Norton&Company, New York and London, 1995.

Gazalcı, Mustafa, *Köy Enstitüleri Sistemi: Mezunları Üzerine Bir Araştırma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2015.

Gheciu, Alexandra, *NATO in the "New Europe": The Politics of the International Socialization After the Cold War*, Stanford University Press, Stanford-California, 2005.

Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C: 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

Glasneck, Johannes, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Çev. Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara t.y.

Goloğlu, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi IV 1946-1950: Demokrasiye Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982.

----------, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III Milli Şef Dönemi 1939-1945*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Gökyay, Orhan Şaik, *Devlet Konservatuvarı Tarihçesi*, Maarif Matbaası, Ankara, 1941.

[Gölpınarlı], Muallim Abdülbaki, *Yurt Bilgisi: Atatürk Dönemi Ders Kitabı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Gözaydın, İştar, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Gracian, Baltasar, *Akıllı Yaşama Sanatı: Felsefi Aforizmalar*, Çev. Sabri Kaliç, Maya Kitap, İstanbul, 2015.

Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935, Haz. David Forgacs, Çev. İbrahim Yıldız, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Gray, John, *Ölümsüzleştirme Kurulu: Bilim Işığında Kefeni Yırtmaya Dönük Garip Arayış*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Gülalp, Haldun, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, Çev. Osman Akınhay ve Abdullah Yılmaz Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

Güler, Yavuz, *Marshall Planı ve Marshall Planı'nın Türkiye'de Uygulanışı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Günaltay, Şemsettin, *Tarih I*, [Lise Kitapları], Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.

Güngör, Nevin, *Fındıkoğlu'nun Kültür, Eğitim ve Dil Üzerindeki Görüş ve Önerileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988.

Gürün, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Gürüz, Kemal, *Medrese V. Üniversite: Geri Kalmanın ve İlerlemenin Karşılaştırmalı Tarihçesi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2020.

Hacıibrahimoğlu, Işıl Çakan, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton&Oxford, 2011.

Hasanlı, Cemil, *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Çev. Ali Asker, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.

Heper, Metin, *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

----------, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2006.

Hobsbawm, Eric, *Sermaye Çağı (1848-1875)*, Çev. Bahadır Sina Şenel, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

----------, *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Çev. Yavuz Alogan, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

Huntington, Samuel P., *Üçüncü Dalga: 20. Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, Çev. Ergun Özbudun, Kıta Yayınları, Ankara, 2007.

Irkçılık-Turancılık, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1944.

İkinci Türk Dil Kurultayı Müzakere Zabıtları Tezler, yay.y, y.y., 1934.

İkinci Türk Tarih Kongresi Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İkinci Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.

İlhan, Attilâ, *Hangi Sol (Anılar ve Acılar)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1980.

----------, *Hangi Laiklik*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.

----------, *Ulusal Kültür Savaşı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

----------, *Hangi Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

İnönü, İsmet, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1944-1950*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2003.

İsmet İnönünün Maarife Ait Direktifleri, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I (T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1946)), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1946.

İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları-2 (1939-1960), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1993.

İşler, Esra İlkay Keloğlu, *Demokrat Parti'nin Halkla İlişkiler Stratejileri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (1946-1960)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2007.

İttihat ve Terakkinin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları), Sadeleştiren Eşref Yağcıoğlu, Nehir Yayınları, İstanbul, 1992.

Jivkova, Ludmila, *İngiliz-Türk İlişkileri 1933-1939*, Çev. F. Muharrem ve F. Erdinç, Habora Kitabevi, İstanbul, 1978.

Kabaklı, Ahmet, *Temellerin Duruşması 2: Gazi ve Atatürkçüler*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

Kafaoğlu, Arslan Başer, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

Kahramankaptan, Şefik, *İsmet İnönü ve Hârika Çocuklar (İdil Biret-Suna Kan)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1998.

Kanat, H. Fikret, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*, Çankaya Matbaası, Ankara 1942.

Kaplan, Abdurrahman, *İki Devirde Bir Din Adamı: Mehmet Rifat Börekçi*, Net Ofset, Ankara, 2011.

Kara, İsmail, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

Kara, Mustafa, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.

Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi&Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Kayalı, Kurtuluş, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Kayra, Cahit, *Savaş, Türkiye, Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2013.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013.

Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, Çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2005.

Kırklı Yıllar-2: 1944 TKP Davası, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.

Kırklı Yıllar-3: 1945 İGB Davası, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.

Kırklı Yıllar-4: 1947 TKP Davası, Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.

Kırklı Yıllar-5: "İfşa Ediyorum": Türkiye'de Komünizm ve Irkçılık (Kazım Alöç) – Savcı Konuştu Söz Sanığındır (Mihri Belli), Der. Rasih Nuri İleri, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006.

Kışlalı, Ahmet Taner, *Siyasal Sistemler: Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

Kili, Suna ve A. Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Kirby, Fay, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Çev. Niyazi Berkes, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2010.

Kissinger, Henry, *Diplomasi*, Çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2006.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna: TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.

Koç, Nurgün, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Koç, Yıldırım, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı'dan 2010'a*, Epos Yayınları, Ankara, 2010.

Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939): İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

----------, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

----------, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt 1-2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

----------, *İkinci Parti: Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

----------, *İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

----------, *Rejim Krizi: Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Konuk, Kader, *Doğu Batı Mimesis: Auerbach Türkiye'de*, Çev. Can Eren, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Konyar, Hürriyet, *Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.

Kortan, Enis, *II. Dünya Harbinin Gölgesinde Ankara 1939-1945*, Boyut Yayınları, İstanbul 2014.

Köprülü, F[uad], *Demokrasi Yolunda*, Der. T. Halası-Kun, Mouton&Co. Publishers, The Hague,1964.

Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı 1914-1918: Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Kundera, Milan, *Yavaşlık*, Çev. Özdemir İnce, Can Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2015.

Kuneralp, Zeki, *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaset: Dışişleri Bakanlığı'nın Onbir Telgrafı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1998.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası-Cilt 1 (1929-1932)*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1988.

----------, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Küçük, Yalçın, *Türkiye Üzerine Tezler*, Cilt 1-2-3, Salyangoz Yayınları, İstanbul 2007.

La Boétie, Etienne de, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, Çev. Mehmet Ali Ağaoğulları, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

Laski, Harold J., *Demokrasi ve Sosyalizm*, Çev. Niyazi Berkes, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1945.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.

Lewis, Bernard, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, Çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Lewis, Geoffrey, *Trajik Başarı: Türk Dil Reformu*, Çev. Mehmet Fatih Uslu, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.

Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler, Cilt 1/Kitap 1, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Mağlup Olan İlah, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.

Mahmut Râgıp Gâzimihal'den Seçme Müzik Makaleleri-II (Türk Harf İnkılâbı Öncesi), Der. Bahattin Kahraman ve Cansevil Tebiş, Müzik Eğitimi Yayınları, Ankara, 2014.

Makal, Ahmet, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri 1920-1946*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

----------, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

----------, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Makal, Mahmut, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009.

Mango, Andrew, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Çev. Füsun Doruker, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

Mann, Michael, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Cilt I, Çev. Esin Saraçoğlu ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

----------, *İktidarın Tarihi: Sınıfların ve Ulus-Devletlerin Yükselişi 1760-1914*, Cilt 2, Çev. Ali Rıza Güngen ve diğerleri, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

Mannheim, Karl, *İdeoloji ve Ütopya*, Çev. Mehmet Okyavuz, De Ki Yayınları, Ankara, 2009.

Mansel, Arif Müfid ve diğerleri, *Yeni ve Yakın Çağlar Tarihi*, [Lise Kitapları-Üçüncü Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1942.

----------, *İlk Çağ Tarihi*, [Lise Kitapları-Birinci Sınıf], Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

----------, *Orta Çağ Tarihi*, [Lise Kitapları – İkinci Sınıf], Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945.

Marcuse, Herbert, *Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1990.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, International Publishers, New York, 2007.

----------, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2008.

Mazower, Mark, *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

----------, *Dünyayı Yönetmek: Bir Fikrin Tarihi*, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Kitap, İstanbul, 2015.

McLellan, David, *İdeoloji*, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Meriç, Cemil, *Jurnal – 1.Cilt 1955-1965*, Mahmut Ali Meriç (Yay. Haz.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Metin, Celal, *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.

Metinsoy, Murat, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları, Der. Kadri Kemal Kop, Akay Kitabevi, İstanbul, 1945.

Moghaddam, Fathali M. *Diktatörlüğün Psikolojisi*, Çev. Hakan Kabasakal, 3P Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Mumcu, Uğur, *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin Yayınevi, 3. Basım, İstanbul, 1993.

Nash, George H., *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945*, Basic Books, New York, 1976.

Olaylarla Türk Dış Politikası [OTDP] (1919-1995), Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara, 1996.

Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

Oruç, Yener, *Atatürk'ün "Fikir Fedaisi" Reşit Galip: Günümüz Gözüyle*, Gürer Yayınları, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2008.

Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.

Önen, Nizam, *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Öner, Kenan, *Öner ve Yücel Davası*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947.

Özbek, Sinan, *İdeoloji Kuramları*, 2. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2003.

Özdağ, Ümit, *Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2004.

Özdoğan, Günay Göksu, *"Turan"dan "Bozkurt"a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Özkan, Behlül, *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası: Dâr'ul İslam'dan Türk Vatanına*, Çev. Dâra Elhüseyni, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2019.

Özoğlu, Hakan, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası: 150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı*, Çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt-1: Atatürk'ün Nutuk'u*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

----------, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt-3: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Perinçek, Doğu, *Kemalist Devrim-6: Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Plaggenborg, Stefan, *Tarihe Emretmek: Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, Çev. Hulki Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Poroy, Nazım, *Laiklik Hakkında*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.

Recep Peker'in İnkılab Dersleri Notları, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Reisman, Arnold, *Nazizim'den Kaçanlar ve Atatürk'ün Vizyonu*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Russell, Bertrand, *İktidar*, Çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

Sadak, Necmeddin, *Sosyoloji*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Sanlı, Ferit Salim, *Türkçülük Akımında Din Olgusu Üzerine Aykırı Bir Yaklaşım: Hüseyin Nihal Atsız ve Fikirleri*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Saunders, Frances Stonor, *Parayı Verdi Düdüğü Çaldı: CIA ve Kültürel Soğuk Savaş*, Çev. Ülker İnce, Doğan Kitap, İstanbul, 2004.

Sayılgan, Aclan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.

Sazyek, Hakan, *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Garip Hareketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1996.

Schivelbusch, Wolfgang, *Uzak Akrabalar: Faşizm, Nasyonalsosyalizm, New Deal 1933-1939*, Çev. Muhammet Metin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Sevinç, Kazım, *Türk Yavrularına Yurt Bilgisi*, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1931-1932.

Sieyès, Emmanuel Joseph, *Üçüncü Sınıf Nedir?*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Skocpol, Theda, *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, Çev. S. Erdem Türközü, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

Solak, Mustafa, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya (Uluslaşma, Laiklik, Toprak Reformu)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

Soviet Documents on Foreign Policy, Volume III 1933-1941, Selected and Edited by Jane Degras, Oxford University Press, London&-New York&Toronto 1953.

Soysal, M. Emin, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi*, Marifet Basımevi, İzmir 1940.

----------, *İlk Öğretim Olayları ve Köy Enstitüleri*, Uygun Basımevi, Bursa, 1945.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları-1. Cilt (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Sternhell, Zeev ve diğerleri, *Faşist İdeolojinin Doğuşu*, Çev. Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.

Sülker, Kemal, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.

Süreya, Cemal, *Sevda Sözleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

Şabudak, Özcan, *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*, Libra Kitap, İstanbul, 2009.

Şeker, Kadir, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011.

Taburoğlu, Özgür, *Boşluk, Aşırılık ve Keyfilik*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, *Dağ Yolu 1*, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

----------, *Dağ Yolu 2*, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir, 1987.

Tarih I – Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Tarih II-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Tarih III-Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Taşkın, Yüksel, *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Taşkıran, Tezer, *Türk Ahlakının İlkeleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadî Kalkınma Planı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

----------, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, Birinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

----------, *İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi*, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Tekinalp, [Munis], *Kemalizm*, Günümüz Türkçesine Çeviren Çetin Yetkin, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

Tekiner, Aylin, *Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Therborn, Göran, *İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı*, Çev. İrfan Cüre, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008.

Thornburg, Max W.,*Türkiye Nasıl Yükselir*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, t.y.

Tilly, Charles, *Demokrasi*, Çev. Ebru Arıcan, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.

Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

----------, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 6. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.

Toker, Metin, *İsmet Paşayla 10 Yıl-2. Cilt (1957-1960)*, Akis Yayınları, y.y., 1966.

----------, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

Tonguç, Engin, *Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)*, İkinci Kitap, Güldikeni Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2004.

Tonguç, İ. Hakkı, *İş ve Meslek Eğitimi*, TÖB-DER Yayınları, Ankara, 1974.

----------, *Eğitim Yolu ile Canlandırılacak Köy*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.

----------, *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları (1936-1946)*, Haz. Engin Tonguç, Güldikeni Yayınları, Üçüncü Bası, Ankara, 1999.

----------, *İlköğretim Kavramı*, Piramit Yayıncılık, Ankara, 2004.

Topçu, Nurettin, *Yarınki Türkiye*, Yay. Haz. Ezel Elverdi ve İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

----------, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

----------, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul, 2003.

Toulmin, Stephen, *Kozmopolis: Modernitenin Gizli Gündemi*, Çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

Tökin, İsmail Hüsrev, *C.H. Partisinin Dünya ve Cemiyet Görüşü (Genel Esaslar) I*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

----------, *İsmet İnönü: Şahsiyeti ve Ülküsü*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Tuncor, Ferit Ragıp, *Milli Eğitim Yayınları Bibliyografyası 1923-1985*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi: Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, 4. Kitap (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

----------, *İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2003.

Türk Amacı, Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt 1 – (1919-1980), Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Türk Tarihinin Ana Hatları: Kemalist Yönetimin Resmi Tarih Tezi, 3. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Türkdoğan, Orhan, *Kemalist Sistem ve Sosyolojik Yapısı*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1923-1960), C. 1, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973.

Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar, Haz. A. Gündüz Ökçün, İkinci Basılış, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Türkoğlu, Pakize, *Tonguç ve Enstitüleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

Uray, Zühtü, *Tanrı...?*, Çankaya Matbaası, Ankara 1943.

Uyar, Elif, *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007.

Üçüncü Türk Dil Kurultayı Tezler Müzakere Zabıtlar, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

Üçüncü Türk Tarih Kongresi Ankara: 15-20 Kasım 1943-Kongreye Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, 2010.

Ülken, Hilmi Ziya, *İnsanî Vatanseverlik*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998.

Ülman, Haluk, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1961.

Ünlü, Barış, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Üye Misin?.. Üye Miydin?... 1947'den 1956'ya Dek Amerikan Karşıtı Faaliyetler Üzerine Sorgu Tutanakları, Der. Hartmut Keil, Çev. Saliha Kaya, İnter Yayınları, İstanbul, 1990.

Von Humboldt, Wilhelm, *Devlet Faaliyetinin Sınırları*, Çev. Bahattin Seçilmişoğlu, Liberte Yayınları, Ankara, 2013.

Wallerstein, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi*, Çev. Nuri Ersoy – Ender Abadoğlu, BGST Yayınları, İstanbul, 2011.

Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum*, Cilt 2, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Wilson, Christopher S., *Anıtkabir'in Ötesi Atatürk'ün Mezar Mimarisi: Ulusal Belleğin İnşası ve Sürdürülmesi*, Çev. Mehmet Beşikçi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Yalman, Ahmed Emin, *Berraklığa Doğru: Türk Demokrasisine ve Laikliğin Müsbet Bir Dini Anlayışta Tamamlanmasına Dair Düşünceler*, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1957.

----------, *Yarının Türkiyesine Seyahat*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı, Üçüncü Bası, Ankara, 1998.

Yayla, Atilla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Liberte Yayınları, İstanbul, 2008.

Yetkin, Çetin, *S.C.F. Olayı*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.

----------, *Karşı Devrim (1945-1950)*, 5. Basım, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

Yılmaz, Mustafa ve Yasemin Doğaner, *Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.

Yiğit, Ali Ata, *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

Yiğit, Hilal İşçi, *İnönü Döneminde Atatürk İmajı (1938-1950)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

Yücel, Hasan Âli, *Fransada Kültür İşleri*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

----------, *Köy Enstitüleri ve Köy Eğitimi ile İlgili Yazıları-Konuşmaları*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, İkinci Bası, Ankara, 1997.

----------, Pazartesi Konuşmaları, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

----------, *Dâvalar ve Neticeleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

----------, *Dâvanı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Zaptçıoğlu, Dilek, *Yeterince Otantik Değilsiniz Padişahım: Modernlik, Dindarlık ve Özgürlük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mahir Ünlü ve Yusuf Çotuksöken, İnkılap Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul, 2001.

Zizek, Slavoj, *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

Zürcher, Erik Jan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

5. Makaleler

Alkan, Mehmet Ö., En Doğru Bildiğimizden Kuşkulanmak-9: Anıtkabir'in Tekke Zaviyeler Kanunu'na Aykırılığı: "Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e", *Toplumsal Tarih*, S: 251, Kasım 2014, s. 24-37.

Aytürk, İlker, "Türk Dil Milliyetçiliğinde Batı Meselesi", *Doğu Batı*, S: 38, 2006, s. 93-108.

----------, "The Racist Critics of Atatürk and Kemalism, from the 1930s to 1960s", *Journal of Contemporary History*, 46(2), 2011, s. 308-335.

----------, "Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken", *Birikim*, S: 319, 2016, s. 34-48.

Bakırezer, "Nihal Atsız", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4-Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim, İstanbul, 2002, s. 352-357.

Bali, Rıfat, N., "Nazi Almanya'sının Türkiye'de Yandaş Hükümet Kurma Planı: Orient Stern (Şark Yıldızı) Harekâtı", *Toplumsal Tarih*, S: 262, 2015, s. 48-54.

Baloğlu, Niyazi, "Diyanet İşleri Reisi Olarak Ahmet Hamdi Akseki", *Ahmet Hamdi Akseki (Sempozyum)*, Yay. Haz. Hüseyin Arslan ve Mehmet Erdoğan, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 7-14.

Batur, Sertan, "Muhalif Görüşleri Nedeniyle Amerika'ya Göçen Muzaffer Şerif Hakkında FBI Soruşturması", *Toplumsal Tarih*, S: 236, 2013, s. 18-27.

Brace, Paul ve diğerleri, "Does State Political Ideology Change Over Time?", *Political Research Quarterly*, Volume 57, Issue 4, 2004, s. 529-540.

Çelik, Haydar Seçkin, "Türk Elitinin Üç Nesli ve Balkanların Kaybı: Zihinsel Yansımalar ve Değişimler", *5. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi-Bildiriler 2*, 2014, s. 1035-1048.

----------, "Mehmet Ö. Alkan'ın 'Atatürk Türbesi'nden Anıtkabir'e' Adlı Makalesi Üzerine", *Düşünce ve Tarih*, S: 6, Mart 2015, s. 59-65.

----------, Türkiye'de Kültür Devrimi Üzerine Mikro Bir İnceleme: Gökalp'in Tebessüm İnkılabı ya da Tebessümden İnkılap Olur mu?", *Türkiyat Araştırmaları*, S: 22, Bahar 2015, s. 87-98.

----------, "İnönü Döneminde Resmi Tarih Yazımına Yönelik Yeni Yaklaşımlar: Bir Revizyonun Analizi", *CTAD*, S: 24, 2016, s. 80-121.

Davies, Sarah, "Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s", *The Leader Cult in Communist Dictatorship: Stalin and the Eastern Bloc*, ed. Balazs Apor ve diğerleri, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 29-46.

Demirel, Ahmet, "İsmet İnönü", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 124-133.

Erdem, Tarhan, "CHP'de Parti İçi Mücadelede 'Kemalizm' ve 'Devrimler' Tartışmaları Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 449-457.

Esen, Berk, "Nation-Building, Party-Strenght and Regime Consolidation: Kemalism in Comparative Perspective, *Turkish Studies*, (15.4), 2014, s. 600-620.

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler: Fransa'yla İlişkiler-Sancak (Hatay) Sorunu", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler ve Yorumlar*, Cilt-1 [1919-1980], Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 279-292.

Gentile, Emilio, "Mussolini's charisma", *Modern Italy*, (3:2), 1998, s. 219-235.

Higgs, Robert, "The Complex Course of Ideological Change", *American Journal of Economics and Sociology*, Volume: 67, Issue: 4, 2008, s. 547-565.

Hitchcock, William I., "The Marshall Plan and the creation of the West", *The Cambridge History of The Cold War*, Volume I (Origins),

Ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 154-174.

Hüseyin Ragıb, "Sağdan Sola Doğru", *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi: Hâkimiyeti Milliye Yazıları*, Çevrimyazı: Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 125-134.

İlhan, Attilâ, "Aydınların Affedilmez Kopukluğu", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Der. Sabahattin Şen, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 379-384.

[İnönü], İsmet, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro-Seçmeler*, Yay. Haz. Gökçe Fırat, İleri Yayınları, İstanbul, 2004, s. 601-603.

Katoğlu, Murat, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Eğitim, Kültür, Sanat", *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1 1908-1980*, Haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 417-520.

Koçak, Orhan, "1920'lerden 1970'lere Kültür Politikaları", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2-Kemalizm*, Ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 370-418.

Leffler, Melvyn P., "The Emergence of an American Grand Strategy, 1945-1952", *The Cambridge History of The Cold War*, Volume I (Origins), Ed. Melvyn P. Leffler ve Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, s. 67-89.

Liedtke, Boris N., "Spain and the United States 1945-1975", *Spain and the Great Powers in the Twentieth Century*, Ed. Sebastian Balfour ve Paul Preston, Routledge, Londra&New York, 1999, s. 229-244.

May, Roland, "Remigration: Postponed. The Architect Paul Bonatz Between Turkey and Germany", *New German Critique*, Vol. 36, No. 3 (108), Fall 2009, s. 1-38.

Melzig, Herbert, "Türkiye'yi Sık Sık Düşünürüm", *Yön*, S: 167, 1966, s. 8.

----------,Türkiye Hatıraları", *Tarih ve Toplum*, C: 11, S: 65, 1989, s. 16-22.

Oran, Baskın, "Dönemin Bilançosu (Savaş Kaosunda Türkiye: Göreli Özerklik-2)", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar-Cilt 1 (1919-1980)*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 387-398.

Ödekan, Ayla, "Mimarlık ve Sanat Tarihi (1908-1980)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi-1 1908-1980*, Haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y., s. 523-604.

Önen, Nizam "Reha Oğuz Türkkan", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 4-Milliyetçilik*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 362-369.

Pamuk, Şevket ve Çağlar Keyder, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler-II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2009, s. 199-213.

Perinçek, Doğu, "Sunuş", *Tarih I: Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. III-VII.

Portero, Florentino, "Spain, Britain and the Cold War", *Spain and the Great Powers in the Twentieth Century*, Ed. Sebastian Balfour ve Paul Preston, Routledge, Londra&New York, 1999, s. 210-228.

Uzgel, İlhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler: İngiltere'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler ve Yorumlar*, Cilt-1 [1919-1980], Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 258-277.

Yiğit, Ali Ata, "Tartışılan Yönleriyle İnönü Dönemi (1938-1950)", *Türk Yurdu*, C: 31, S: 289, 2011, s. 30-45.

6. Gazeteler ve Gazete Yazıları

Cumhuriyet

Milliyet

Tan

Tanin

Ulus

Vatan

A.S., "Bir Münazara Dolayısiyle: Kadınlar Hekim Olmalı mı?", *Ulus* (13 Nisan 1949).

Ataç, Nurullah, "Edebiyat", *Ulus* (16 Ekim 1940).

----------, "Latince ve Yunanca", *Ulus* (17 Ekim 1940).

Atay, Falih Rıfkı, Bir Yıldönümü Münasebetiyle", *Ulus* (3 Ocak 1939).

----------, "Kelime ve Istılahlarımıza İstikrar Verebiliriz", *Ulus* (17 Ocak 1939).

----------, "İrtica Değil İstikrar İstiyoruz", *Ulus* (24 Ocak 1939).

----------, "Yolumuzun Şaşmayan İstikameti", *Ulus* (14 Mayıs 1939).
----------, "Tek Dava ve Onun Tek Siyaseti", *Ulus* (2 Temmuz 1940).
----------, "Lüzumsuz ve Zamansız Münakaşalar", *Ulus* (13 Ekim 1940).
----------,Askerleşen Yeni Bir Âlem", *Ulus* (9 Şubat 1941).
----------, "9 uncu Dil Bayramı", *Ulus* (26 Eylül 1941).
----------, "Sağa Sola Zorlamalar", *Ulus* (13 Kasım 1941).
----------, "Daima Bağlı Kaldığımız İmanlar", *Ulus* (8 Ağustos 1942).
----------, "Geçen Yılın Münakaşaları Arasında", *Ulus* (2 Ocak 1943).
----------, "Halka Gidenler Yerine Halktan Gelenler", *Ulus* (4 Nisan 1943).
----------, "23 Nisanın 23 üncü Yıldönümünde", *Ulus* (23 Nisan 1943).
----------, "Türküz, Türkçü ve Türkiyeciyiz", *Ulus* (6 Temmuz 1943).
----------, "Amerika ve Lozan Türkiyesi", *Ulus* (2 Ağustos 1943).
----------, "Kötü ve İyi Misaller Arasında", *Ulus* (31 Ağustos 1943).
----------, "22 nci Yıla Girerken", *Ulus* (29 Ekim 1944).
----------, "Gerçek Demokrasiye Doğru", *Ulus* (18 Ağustos 1945).
----------, "Türkiye'de Demokrasinin Tekamülü", *Ulus* (22 Ağustos 1945).
----------, "Ekonomi İşlerimiz Hakkında", *Ulus* (16 Şubat 1946).
----------, "Basın Hürriyetine Dair", *Ulus* (2 Mayıs 1946).
----------, "B. Celal Bayar'ın İki Demeci Üzerine", *Ulus* (8 Mayıs 1946).
----------, "Halkı Saymak Lazımdır!", *Ulus* (4 Haziran 1946).
----------, "Gerileme Ne Demektir", *Ulus* (7 Eylül 1947).
Bozkurt, Mahmut Esat, "Kemalist Demokrasi", *Ulus* (20 Mart 1939).

Coşar, Hüseyin Sami, "Atatürk ve İnönü Liseleri", *Ulus* (3 Mayıs 1942).

Demircioğlu, Halil, "Demokrasinin İlk Doğuşunda Uzlaştırıcılar ve Tiranlar", *Ulus* (11 Ekim 1948).

Dicleli, Vedat, "Devletçilik ve Demokrasi", *Ulus* (6 Ocak 1946).

----------, "Devletçilik Anlayışımızda Gelişmeler", *Ulus* (3 Eylül 1946).

Dinçer, Celal, "Birinci İnönü Olmasaydı!", *Ulus* (10 Ocak 1945).

Erim, Nihat, "Demokrasi Gaye midir Vasıta mıdır?", *Ulus* (30 Mayıs 1946).

----------, "CHP'li Arkadaşlarla Bir Hasbihal", *Ulus* (26 Eylül 1946).

----------, "Gerçek Kemalizm", *Ulus* (28 Aralık 1946).

----------, "Muhalefetin Totaliter Zihniyeti", *Ulus* (2 Nisan 1947).

Esmer, A. Ş., "Demokrat Devletler Cephesinin Tereddüdü", *Ulus* (12 Nisan 1939).

Irmak, Sadi, "Programlarda Liberalizm ve Devletçilik", *Ulus* (28 Temmuz 1948).

Karanakçı, Sefaeddin, "Tam Demokrasi", *Ulus* (11 Haziran 1945).

[Nayır], Yaşar Nabi, "Lugatimizi Genişletmek İhtiyacındayız", *Ulus* (11 Ocak 1939).

----------, "Dil İnkılabı Hamlesini Gevşetmeyelim", *Ulus* (8 Şubat 1939).

----------, "Dil İnkılabından Gaye Dili Zayıflatmak Değildir", *Ulus* (12 Şubat 1939).

Sertel, M. Zekeriya, "Dünyanın Gidişine Ayak Uydurmağa Mecburuz", *Tan* (11 Mayıs 1944).

----------, "San-Fransisko Konferansı ve Türkiye", *Tan* (7 Nisan 1945).

----------, "Türkiye Dışardan Nasıl Görünür?", *Tan* (21 Nisan 1945).

----------, "Biz Ne İstiyoruz?", *Tan* (19 Haziran 1945).

T.İ. [Nurettin Artam], "Demokrat Gençlerle Bir Müsahabe", *Ulus* (16 Mart 1940).

----------, "14 Temmuz (14 Juillet)", *Ulus* (14 Temmuz 1940).

----------, "Dil Davamıza Gösterilen İlgi", *Ulus* (23 Eylül 1941).

----------, "1 Numaralı Başöğretmen Konuştu", *Ulus* (9 Temmuz 1943).

Tekeli, Esat, "Güdümlü Demokrasi ve Hegemonya", *Ulus* (8 Nisan 1943).

----------, "Devletçiliğimiz ve Halkçılığımız", *Ulus* (14 Eylül 1945).

----------, "Demokrat Parti ve Devletçilik", *Ulus* (17 Ocak 1947).

----------, "Liberalizm ve Bay Yalman", *Ulus* (26 Haziran 1947).

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Tehlike Var", *Tanin* (7 Kasım 1947).

----------, "Varto Mektubu Münasebetiyle", *Tanin* (11 Kasım 1947).

Yalman, Ahmet Emin, "Siyasi Hayatımızın Tahlili:1 – Milli bünyemizi derhal kuvvetlendirmek ihtiyacı", *Vatan* (18 Temmuz 1945).

----------, "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 2-Muayene, Hangi Ölçülere Göre Olmalı", *Vatan* (19 Temmuz 1945).

----------, "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 3-Tek Partili Sistemin Neticeleri", *Vatan* (20 Temmuz 1945).

----------, "Siyasi Hayatımızın Tahlili: 5-Siyasi Hayatın Esaslı İcapları", *Vatan* (22 Temmuz 1945).

7. Dergiler ve Dergi Yazıları

Çınaraltı

Fikir Hareketleri

Köy Enstitüleri Dergisi

Mimarlık

Ülkü

Yurt ve Dünya

Arslan, Arif, "El Ne Der Bilmem" (Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 4, 1946, s. 551.

Ateş, Cesarettin "Yeter" (Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 2, 1945, 313.

Atsız, [Nihal], "Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?", *Çınaraltı*, S: 1, 1941, s. 6-8.

Berkes, Mediha, "Ankara Eğleniyor", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 7, 1941, s. 4-5.

----------, "Mektepliler Arasında Bazı İnanmalar", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 7, 1941, s. 31.

----------, "Irk ve Medeniyet", *Yurt ve Dünya*, C: 4, S: 36, 1943, s. 473-478.

Berkes, Niyazi, "Yeni İslamcılık", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 8, 1941, s. 113-121.

----------, "Hadiseler ve Düşünceler: Fikir Seferberliği", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 9, 1941, s. 129-130.

----------, "Günün Terimleri: Emperyalizm", *Yurt ve Dünya*, C: 5, S: 40, 1944, s. 113-115.

Boran, Behice, "Dünyanın Gidişi", *Yurt ve Dünya*, C: 2, S: 11, 1941, s. 263-271.

Cemgil, Adnan, "Geçen Yılın Fikir Hayatı", *Yurt ve Dünya*, C: 5, S: 37, 1944, s. 8-18.

Dündar, Ali, "Bizim Köyün İçinden: Yağmur Duası", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 5-6, 1946, s. 82-85.

Erim, Nüzhet, "Camiler, Ağaçlar, İstanbul" (Şiir), *Ülkü*, C: 1, S: 12, 1947, s. 16.

Erişirgil, Emin, "Ekonomide Devletçilik Niçindir?", *Ülkü*, C: 11, S: 123, 1946, s. 3.

Erkilet, H.E., "İdeale Doğru", *Çınaraltı*, S: 2, 1941, s. 4.

----------, "Yahudiler", *Çınaraltı*, S: 6, 1941, s. 11.

----------, Coğrafi Türk Birliği", *Çınaraltı*, S. 32, 1942, s. 4-5.

Ertürk, Selahattin, "Bize Dair" Şiir", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 7-8, 1947, s. 198.

Gencosman, Kemal Zeki, "Bir Halkodasında", *Ülkü*, C: 2, S: 13, 1942, s. 8.

Hızal, Şevket, "Çukurova'da Toprak ve Müstahsil Durumu", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:1, 1945, s. 63-65.

Kahraman, Mustafa, "Köylüme"(Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:1, 1945, s. 124.

Kansu, Nafi Atuf, "24 Temmuz", *Ülkü*, C: 15, S: 90, 1940, s. 484.

Karagöz, Süleyman, "Edremit Köyleri", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 2, 1945, s. 199-203.

Kılıç, Al Temur, "Genç Irkdaşlara", *Çınaraltı*, S: 8, 1941, s. 10.

Konuralp, Erdoğan, "Türbe" (Şiir), *Ülkü*, C: 1, S: 10, 1947, s. 11.

Kunter, Halim Baki, "Eski Malatya'da Ulucami", *Ülkü*, C: 1, S: 1, 1947, s. 9-11.

----------, "Anıtları Kirletenler", *Ülkü*, C: 1, S: 1, 1947, s. 36-37.

----------, "Anıtlarımızı Tanıyalım: Hatuniye Medresesi", *Ülkü*, C: 1, S: 5, 1947, s. 17-19.

----------, "Türkiye'nin Anıtlar Davası", *Ülkü*, C: 3, S: 26, 1949, s. 5-6.

Neşe, Emin, "Her Gelen Allahtandır" (Şiir), *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 7-8, 1947, s. 220.

Orhon, Orhan Seyfi, "Büyük Vatanseverlik Küçük Vatanseverlik!", *Çınaraltı*, S: 2, s. 3.

Orkun, Hüseyin Namık, "Irk Meselesi: Bize bu işte düşen vazifeler", *Çınaraltı*, S: 32, 1942, s. 10.

Öcal, Mehmet, "Köyümde Olup Bitenler", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S:4, 1946, s. 532-533.

Öztürk, İ., "Kan Gütme", *Köy Enstitüleri Dergisi*, C: 1, S: 4, 1946, s. 526-529.

Öztürk, İbrahim, "Lozan Destanı" (Şiir), *Ülkü*, C: 8, S: 93, 1945, s. 4.

[Peker], Recep, "Disiplinli Hürriyet", *Ülkü*, C: 1, S: 3, 1933, s. 177-180.

Sançar, Necdet, "Dün ve dünü inkar edenler", *Çınaraltı*, S: 3, 1941, s. 14.

[Saygun], Ahmed Adnan, "Musiki Terbiyesine Dair", *Ülkü*, C: 15, S: 89, 1940, s. 453-455.

----------, "Musiki Terbiyesi ve Radyo Neşriyatı", *Ülkü*, C: 2, S: 16, 1942, s. 9-11.

Sirer, Reşat Şemsettin, "Unutulmaz Bir Yolculuk", *Ülkü*, C:2, S:14, 1942, s. 6-9.

Sözen, Muzaffer, "Halk Musikisi Hakkında İşaretler", *Ülkü*, C:2, S: 19, 1942, s. 14.

Tekeli, Esat, "Harp Sonrası Programımız Hakkında Düşünceler", *Ülkü*, C: 10, S: 109, 1946, s. 3.

Yetkin, Suut Kemal, "Edebiyatta Milli Benliğe Dönüş", *Ülkü*, C:2, S: 24, 1942, s. 1-2.

8. İnternet Kaynakları

Ağaoğulları, Mehmet Ali, "La Boétie ve Siyasal Kulluk", *AÜSBF Dergisi*, S.1-4, 1985. s. 184-186.http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/449/5061.pdf. Erişim tarihi: 6 Eylül 2012.

http://www.alevalatli.com.tr/soylesi.asp?s=detay&ID=13. Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2013.

C.H.P. Büyük Kurultayının Olağanüstü Toplantısı [10.V.1946]: Programda Değişiklik Önergesi,https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197603375, Erişim tarihi: 10 Mart 2013.

Demokrat Parti Programı 1946,

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=200805461, Erişim tarihi: 12 Ocak 2015.

Ergin, Sedat, "Türkiye'den Evrensel Müziğe Önemli Bir Buluş: Mikrotonal Gitar", Hürriyet (30 Mart 2013). http://www.hurriyet.com.tr/turkiye-den-evrensel-muzige-onemli-bulus-mikrotonal-gitar-22934670. Erişim tarihi: 20 Ocak 2016.

http://www.ileri2000.org/04/aksin4.htm. Erişim tarihi: 18 Mayıs 2013.

http://www.izalev.com/index.php/okulumuz/okulumuzun-tarihcesi Erişim tarihi: 17 Şubat 2016.

http://izmirnamikkemallisesi.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/35/01/163826/icerikler/tarihcemiz_463019.html?CHK=cd78e42934342d6bd46c312e2d62cc1a Erişim tarihi: 17 Şubat 2016.

http://www.tolgahancogulu.com/mikrotonal-gitar Erişim tarihi: 20 Ocak 2016.

Keskin, Nuray Ertürk, "Kadın Milletvekilleri 1935-2011", https://www.academia.edu/5395940/Kad%C4%B1n_Milletvekilleri_1935-2011. Erişim tarihi: 15 Mart 2016.

Öztürk, Veli, "Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Din Eğitimine İlişkin Görüşleri", http://isamveri.org/pdfdrg/D00036/2003_18/2003_18_OZTURKV.pdf, Erişim tarihi: 15 Şubat 2016.

TBMM Albümü 1920-2010-2. Cilt (1950-1980), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010. https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt2/index.html. Erişim Tarihi: 06.04.2020.

Uyar, Hakkı "1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları",

http://kisi.deu.edu.tr/hakki.uyar/21.pdf. Erişim tarihi: 1 Kasım 2011.

9. TV Programları

Yekta Kopan'la Cumartesi programı, Artı Bir TV (26 Nisan 2014).

İnönü dönemi iki açıdan önemli bulunmaktadır:
Birincisi, İnönü'nün Atatürk'ün siyasi halefi olması nedeniyledir. Bu durum, devamlı surette Atatürk ve İnönü dönemlerinin kıyaslanmasını beraberinde getirmiştir.
Diğeri ise İnönü döneminin modern Türkiye tarihinin pek çok önemli dönemecini ve dolayısıyla oldukça kritik kararların alındığı bir zaman dilimini işaret etmesidir.

Bu açıdan bakılınca İnönü dönemi, çeşitli taraflar için, modern Türkiye'yi tartışmak ve modern Türkiye üzerine sahip olunan tezleri somutlaştırmak için görünürde tarihsel ancak esasta siyasal bir arena olmuştur.

Dr. Seçkin Çelik, bu çalışmada İnönü döneminde resmi ideolojideki (Kemalizm) sürekliliği ve değişimi ele almakta; devrimcilikten halkçılığa, cumhuriyetçilikten milliyetçiliğe Altı Ok ilkelerinin dönemsel karşılaştırmasını politik uygulamaları üzerinden incelemektedir.

KIRMIZIKEDİ
kirmizikedi.com
/kirmizikediyayinevi
/krmzkedikitap
/kirmizikediyayinevi

₺48
KDV muafiyeti uygulanmıştır

ISBN: 978-605-298-842-8